

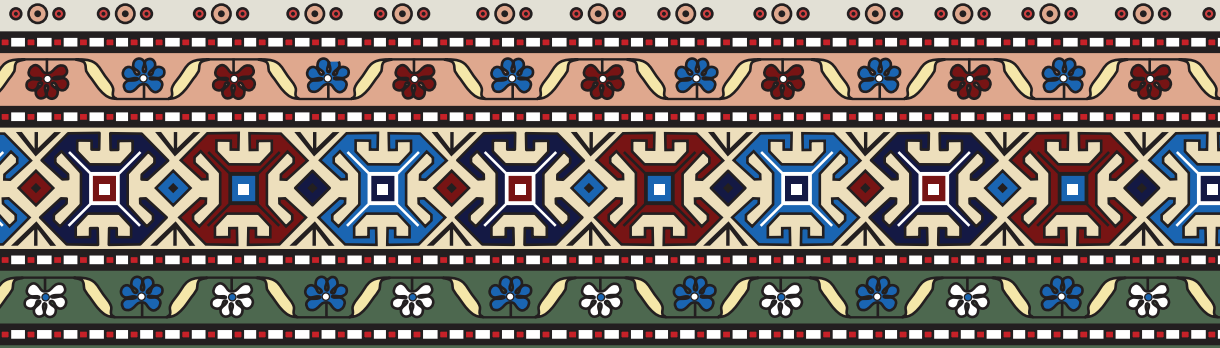
Minas Bższkianc

PODRÓŻ DO POLSKI ORAZ W INNE STRONY

zamieszkiwane przez Ormian,
których przodkowie
przybyli z miasta Ani

Pomniki
dziejowe
Ormian
polskich

7

**PODRÓŻ DO POLSKI
ORAZ W INNE STRONY
ZAMIESZKIWANE PRZEZ ORMIAN,
KTÓRYCH PRZODKOWIE
PRZYBYLI Z MIASTA ANI**

FUNDACJA KULTURY I DZIEDZICTWA ORMIAN POLSKICH

POMNIKI DZIEJOWE ORMIAN POLSKICH

7

MINAS BŹSZKIANC

**PODRÓŻ DO POLSKI
ORAZ W INNE STRONY
ZAMIESZKIWANE
PRZEZ ORMIAN,
KTÓRYCH PRZODKOWIE
PRZYBYLI Z MIASTA ANI**

tłumaczenie z języka ormiańskiego

Tatevik Sargsyan

przygotowanie tekstu polskiego

Paweł Siemianowski, Stanisław Ułaszek

wstęp i tłumaczenie partii kipczackich

Krzysztof Stopka

objaśnienia i komentarze

Krzysztof Stopka, Andrzej Pisowicz, Monika Agopsowicz,

Tatevik Sargsyan

redakcja

Krzysztof Stopka

**WYDAWNICTWO
KSIĘGARNIA
AKADEMICKA**

Kraków 2025

© Copyright by Fundacja Kultury i Dziedzictwa Ormian Polskich, 2025

Recenzenci

prof. dr hab. Ewa Siemienieć-Gołaś, dr hab. Andrzej A. Zięba

Opracowanie redakcyjne

Joanna Cieślik

Indeksy

Krzysztof Stopka, Tomasz Babnis

ISBN 978-83-953439-4-0 [druk]

ISBN 978-83-953439-7-1 [online, pdf]

ISBN 978-83-8368-409-3 [pdf]

<https://doi.org/10.12797/9788383684093>

Publikacja finansowana w ramach programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego
pod nazwą „Narodowy Program Rozwoju Humanistyki” w latach 2017-2025,
nr projektu 22H 16 0433 84

NARODOWY PROGRAM ROZWOJU HUMANISTYKI

Ten utwór jest dostępny na licencji Creative Commons
Uznanie autorstwa 4.0 Międzynarodowe (CC BY 4.0)

Wydawcy

WYDAWNICTWO
KSIĘGARNIA AKADEMICKA
ul. św. Anny 6, 31-008 Kraków
tel./faks: 12 431-27-43, 12 421-13-87
e-mail: publishing@akademicka.pl
<https://akademicka.com.pl>

WYDAWNICTWO
KSIĘGARNIA
AKADEMICKA

FUNDACJA KULTURY I DZIEDZICTWA
ORMIAN POLSKICH
ul. Świętojerska 12, 00-236 Warszawa
tel. 22 243-18-42
e-mail: fundacja.prezes@ormianie.pl
<https://dziedzictwo.ormianie.pl>

FUNDACJA
KULTURY
I DZIEDZICTWA
ORMIAN POLSKICH

Portret wardapeta Minasa Bzshkianca (malarz nieznany, olej, płótno, własność klasztoru OO. Mechitarystów na San Lazzaro, Wenecja); w ręku portretowanego jego dzieło: *Граммати́ка мно́гоязы́чная соде́ржащая нача́льные осно́вы языко́в ара́бского, персидского, турецкого и татарского, с приме́чаниями о разли́чных язы́ках* [Gramatyka wielojęzyczna zawierająca podstawowe zasady języków arabskiego, perskiego, tureckiego i tatarskiego, z uwagami o różnych językach], Wenecja 1844; w tle popiersie cara Mikołaja I, któremu praca ta została zadedykowana, oraz ordery rosyjskie przyznane Bzshkiancowi

SPIS TREŚCI

Wstęp	13
Przedślowie	37
I. Część pierwsza, to jest wiadomości o Ani i Anitach	43
Królowie Ani.	47
Pierwsze zdradzenie Ani.	67
Zdradzenie króla Gagika.	74
Drugie zdradzenie Ani.	76
Pierwszy podbój Ani.	79
Śmierć króla Gagika.	81
Drugi podbój Ani.	83
Trzeci podbój Ani.	88
Czwarty podbój Ani.	91
Piąty podbój Ani.	94
Szósty podbój Ani.	97
Ostateczne zniszczenie Ani.	101
Ruiny Ani i prowincja Szirak.	103
Napisy na starych budowlach.	108
Rozproszenie mieszkańców Ani.	120
II. Część druga, będąca w istocie historią naszej podróży	135
1. Polscy Ormianie – potomkowie dawnych mieszkańców Ani.	139
Lwów.	140
Lwowscy Ormianie.	143
Klasztor ormiański.	144
Rezydencja arcybiskupa.	146
Dom kanoników.	149
Żeńska wspólnota zakonna.	151
Katedra ormiańska.	153
Arcybiskupstwo we Lwowie.	160
Społeczność lwowian.	169
Sądownictwo Ormian lwowskich.	174
Przywileje [ormiańskich] mieszkańców Lwowa.	180
Stanisławów.	181
Łysiec.	186

SPIS TREŚCI

Brzeżany	187
Tyśmienica	188
Śniatyn	189
Horodenka	190
Zamość	191
Kuty	192
2. Ormianie w rosyjskiej części Polski	195
Jazłowiec	195
Łuck	197
Żwaniec	198
Kamieniec Podolski	202
Potomkowie dawnych mieszkańców Ani w Kamieńcu	204
Kościół Świętego Mikołaja	205
Kronika kościoła Świętego Mikołaja	213
Kościół Świętej Bogurodzicy	225
Kościół Zwiastowania [Bogurodzicy]	230
Kościół Świętego [Grzegorza] Oświeciciela	232
Sąd	235
Mohylów Podolski	242
Raszków	247
Reguła pierwsza. O miłości do kościoła i dochodach kapłana	261
Reguła druga. Dotycząca swatostwa, zaręczyn i ślubu	263
Reguła trzecia. O sporządzaniu zapisu testamentowego	265
Reguła czwarta. O tworzeniu funduszu	266
Reguła piąta. O udzielaniu pożyczek na procent w celu osiągnięcia zysku	267
Reguła szósta. O bractwie i przedstawicielach cechu	267
Reguła siódma. Dotycząca ogólnie wszystkiego	269
Bałta	270
Grigoriopol	270
Besarabia	274
Kiszyniów	275
Chocim	277
3. Ormiańscy mieszkańcy Bukowiny	277
Czerniowce	278
Seret	279
Suczawa	279
4. Potomkowie dawnych mieszkańców Ani w Madżarstanie	283
Elizabetopol	284
Gherla	291
Szent Miklosz, czyli Dżurdżow	292
Sipwiz	293
Dewa	293
Aiud	294
Abrud	294
Kezdi Waszarhel	294
Morusz Waszarhel	295
Nowy Sad	295
Oradia, czyli Nog Warod	296

SPIS TREŚCI

Temeszwar, dawniej Temena	297
Sybin, po niemiecku Hermansztadt	297
Sas Sebesz	298
Braszów, po niemiecku Kronsztadt	298
5. Potomkowie dawnych mieszkańców Ani w Mołdawii i na Wołoszczyźnie	299
Bukareszt	300
Fokszany	301
Jassy	301
Tecuci	303
Roman	303
Botoszany	304
Hoknaj	304
Gałac, czyli Kalas	304
6. Bułgaria	305
Ruszcuk	305
Razgrad	306
Szumli	306
Silistra	307
Ajtos	307
Burgas	308
Babadag	308
Dimetoka	308
Wielkie Tynowo	309
Filibe	309
Pazardżik	310
Komotini	310
Edirne	310
Warna	311
Braila	312
Izmań	312
Kilia	313
Akerman	313
7. Podróż do Noworosji	314
Ormianie w Noworosji	315
Odessa	315
Mikołajów	321
Chersoń	323
Oleszki	325
8. Tauryda, czyli Półwysep Krymski	326
Dzieje Taurydy	329
Chanowie tatarscy	331
Stopnie mirzów	340
Północna część Półwyspu Krymskiego	341
Or Kapu	342
Ormiański Bazar	342
Miejscowości na Półwyspie Krymskim	343
Karasubazar	343
Dzieje Ormian katolików z Karasu	350

SPIS TREŚCI

Kościół Świętego [Grzegorza] Oświeciciela	351
Klasztor	354
Przywilej dla Karasu	355
Kaplica Świętego Antoniego	358
Karasu Paszi	359
Wsie w okolicy Karasu	360
Kajali	361
[Klasztor] Świętego Zbawiciela [w Bachczeli]	361
Ortalank	363
Topti	364
[Kościół] Świętej [Paraskiewy] Piatnicy	364
Sala i Kamyszli	365
Burulcza	365
Zuja	366
Saħyr	367
Aqmescit	367
Eski Saraj	370
Sabla	377
Czatyr-Dah	378
Rzeka Alma	378
Bakczysaraj	379
Pałac chanów	379
Majrum	385
Czufut-Kale	386
Eski Jurt	388
[Rzeki] Kaczasu i Belbek	388
Mangup	389
Zachodnia część Krymu	389
Tuzla	390
Kara Tepe i Sasyk	391
Gezlew, czyli Eupatoria	392
Donuzław	397
Eski Foros	398
Dalsza zachodnia część [Krymu]	400
Ak-Jar	400
Sewastopol	402
Inkerman	405
Skalne Miasto	405
Więzienie w Sewastopolu	408
Stary klasztor	409
Chersonesz	410
Ruiny Chersonezu	413
[Klasztor] Świętego Jerzego	415
Bałakława	416
Twierdza [Cembał]	417
Południowa część Krymu	419
Idź Eli	421
Uskut	423

SPIS TREŚCI

Kapsychor	424
Czoban-Kule	424
Sudak	426
Inne miejsca w południowej części [Krymu]	430
Wschodnia część Krymu	433
Rzeki	433
Eski Krym	435
[Klasztor] Świętego Krzyża	437
[Klasztor] Świętego Stepannosa	442
Kazarat	443
Nachiczewan	443
Karagoz	444
Kaffa	445
Historia mieszkańców Ani w Kaffie	452
Historia barona Lojsa, nowego męczennika	457
Nowa Kaffa	459
Skupisko starożytności	461
Kościoły ormiańskie	464
[Kościół] Świętego Sarkisa	464
[Kościół Świętego Michała] Archanioła	465
[Klasztor] Świętego Jerzego	466
[Kościół] Świętego Torosa	467
[Kościół Świętej] Bogurodzicy	467
Czar Chapan	468
[Kościół] Świętej Anny	469
Inne pozostałości	469
Lazaret	469
Park	470
Reszta wschodniej części [Krymu]	472
Kercz	472
Miasto Kercz, czyli Pantikapajon	475
Bospor Kimmeryjski	479
Tamań, czyli Fanagoria	480
Tiemriuk [Temriuk]	485
Kubań, czyli Antisites	486
Kamysz Burun	487
Akra i Sites	488
Jeni Kale, czyli Karkaca	488
Królowie Bosporu	490
Monety Królestwa Bosporańskiego	495
Monety ze stolic Bosporu	498
Północne wybrzeże Krymu	499
Arabat	499
Geniczesk, to znaczy Wąski	500
Niewielkie jezioro Sasyk[-Sywasz]	501
Ujście Karasu	502
Stare i nowe nazwy niektórych miejsc na Krymie, jak również okolicznych jezior i rzek	503

SPIS TREŚCI

9. Północna część Noworosji	504
Nogajowie	505
Duchoborcy	507
Tonka	508
Abitoczna	509
Mariupol	509
Taganrog	510
[Nowy] Nachiczewan	510
Wsie w okolicy Nachiczewanu	513
Azow	514
Czerkies Kermen	514
Rzeka Don	515
Kozacy czarnomorscy	516
III. Część trzecia, która stanowi uzupełnienie [opisu] naszej podróży	517
1. Ormianie Tatarii	517
Astrachan	520
Kizlar	526
Pekete, Mollachali, Karazali	528
Sarapan, Andrea	528
Derbent	529
2. Ormianie na Kaukazie i w Gruzji	532
Jegorock	532
Madżar	533
Aleksandrow	533
Stawropol	534
Mozdok	534
Tyflis	536
Gandża	540
Gori	540
Haghpat	541
Bibliografia	545
Summary	561
Streszczenie	565
Indeks osobowy	567
Indeks geograficzny	597

WSTĘP

Autor i jego środowisko

Minas Bższkianc – życie i twórczość

Minas Bższkianc (Bżyszkianc, Bższkeanc, Pezeszgianc, Pższgeanc) urodził się 15 października 1777 roku w Trapezuncie (Trebizondzie, Trabzonie) w zamożnej rodzinie katolickiej. Jego ojciec Manug był lekarzem (po ormiańsku: *pższg/bższk*), używał więc nazwiska wywodzącego się od nazwy profesji tak w formie ormiańskiej – Pższgianc, jak i w wersji zitalianizowanej – Medici, co oznaczało „syn medyka”. Jego dom rodzinny stał naprzeciw kościoła katedralnego Astwadzamajr (Matki Bożej), na wprost Morza Czarnego¹.

Nie wiemy, gdzie w Trapezuncie Bższkianc pobierał nauki początkowe. W grę mogła wchodzić szkoła prowadzona przez jeden z zakonów katolickich działających w mieście. Nie można też wykluczyć, że jako syn zamożnej rodziny uczył się prywatnie. Możliwe, że już wtedy poznał obce języki: turecki, perski i arabski². Z pewnością było to wykształcenie przepełnione duchem katolickim,

¹ Պատմության Պոնտոսի որ է Սևան ծով [Historia Pontu, czyli Morza Czarnego] ասորագրեալ տեառն հ. Մինաս վարդապետի Բժշկեան Տրապիզոնցւոյ ‘ի Մխիթարեան Միաբանութեանէ [autorstwa o. Ter-Minasa Bższkeana z Trapezuntu z zakonu mechitarystów], ‘Ի Վենետիկ ‘Ի Վանս Սրբոյն Ղազարոյն [w Wenecji, w klasztorze Świętego Łazarza] 1819, s. 81; zob. M. Nichanian, *Die Reiseberichte von Minas Bżškeanc*, w: *Der Reisebericht des Minas Bżškeanc über die Armenier im östlichen Europa (1830)*, wyd. B. Kovács, G. Grigoryan, współpraca A. Osipian, Wien-Köln-Weimar 2019, s. 52-53, *Armenier im Östlichen Europa*, t. 5.

² Фрагменти перекладу книги Мінаса Медіци „Мандрівка до Польщі та інших місць, населених Вірменами, вихідцями з древнього престольного міста Ані” [Fragmenty przekładu „Podróż do Polski i innych krajów zaludnionych Ormianami, wychodźcami ze starożytnego stołecznego miasta Ani], przeł. X. Кушнерев [Ch. Kusznerow],

skoro wybrał drogę powołania zakonnego. W 1789 roku posłano go do Wenecji, gdzie na wyspie San Lazzaro mieścił się klasztor benedyktynów ormiańskich, nazywanych mechitarystami. Tam w szkole zakonnej przyswajał najpierw różne języki³ i umiejętności, po czym już jako mnich studiował filozofię i teologię. W 1804 roku został wyświęcony na księdza i uzyskał stopień wardapeta, czyli doktora teologii. Następnie udzielał się jako nauczyciel i wychowawca, przygotowując kandydatów do zakonu i na kapłanów. W tych latach mogły pojawić się u niego zainteresowania pedagogiczne⁴.

W 1808 roku odbył swoją pierwszą podróż z Wenecji do Stambułu (Konstantynopola), przemieszczając się parowcem przez rzeki Mur, Drawę, Sawę i Dunaj, zwiedzając ośrodki zamieszkałe przez Ormian w Królestwie Węgierskim (zwłaszcza w Siedmiogrodzie), w Księstwach Wołoskim i Mołdawskim oraz w Bułgarii. Celem podróży Bższkianca było rozeznanie się w sytuacji tamtejszych Ormian katolików. Przy okazji interesowała go historia miejscowości, ich położenie geograficzne, znajdujące się tam obiekty archeologiczne i architektoniczne, inskrypcje, numizmaty, księgi oraz zawarte w nich kolofony. Sporządzał na ten temat szczegółowe notatki, które przydały mu się potem przy pisaniu obszerniejszej pracy. W ten sposób postępował także podczas kolejnych wypraw.

W Konstantynopolu mieszkalo w tym czasie wielu Ormian katolików; w 1783 roku szacowano ich liczebność na 20 tysięcy. Duszpasterstwo wśród nich sprawowało między innymi pięciu mechitarystów⁵, których liczba zapewne rosła. Mechitaryści jako mnisi katolicy uznawali hierarchię Kościoła ormiańskiego i nie eksponowali zbyt różnic religijnych między Ormianami. Badali dziedzictwo całego chrześcijaństwa ormiańskiego, gromadząc rękopisy, które miały posłużyć jako materiał do stworzenia słownika języka ormiańskiego. Usiłowali ożywić starożytny ormiański jako język literacki. Uważali też, że drogą do unii jest głównie oświata i szkolnictwo.

red. O. Джанов [O. Dżanow], Д. Гордієнко [D. Hordijenko], „Наш Крим” [Nasz Krym] 4, 2019, s. 201.

³ Z pewnością nauczył się wówczas łaciny, ponadto włoskiego i francuskiego, a być może także nieco niemieckiego. Obecność w klasztorze mnichów pochodzących z kręgu kultury arabskiej i perskiej też mogła przyczynić się do pogłębienia znajomości tychże języków. Tatarski i rosyjski poznał na Krymie.

⁴ C. Mutaftian, *La saga des Arméniens de l'Ararat aux Carpates*, Paris 2018, s. 19.

⁵ Ch. A. Frazee, *Catholics and Sultans: The Church and the Ottoman Empire 1453-1923*, London–New York 2006, s. 185.

Bższkianc po przyjeździe do Konstantynopola objął stanowisko przełożonego szkoły zakonnej w Perze⁶. Sam też zajmował się nauczaniem. Na potrzeby swych wychowanków przed 1815 rokiem opracował *Akademję wiedzy* – encyklopedię w formie rymowanych strof, w której odwoływał się do licznych dziedzin: teologii, religii, filozofii, antropologii, chronologii, lingwistyki, gramatyki, retoryki, botaniki, mineralogii, geologii, aerologii, kosmologii, geografii, nawigacji, medycyny, handlu, rachunkowości, optyki, fizyki, matematyki, mechaniki, hydrostatyki, pirotechniki, malarstwa (na przykład skiagrafi), drukarstwa, telegrafii, alchemii i mitologii. Każda dziedzina została scharakteryzowana w czterowierszu lub czterowierszach, a w przypisach zamieszczono cenne adnotacje o historii i istocie danej nauki. Encyklopedia spełniała wszelkie ówczesne europejskie standardy. Autor przystępnie przedstawił między innymi informacje o dziejach, obyczajach i wierzeniach różnych ludów – Persów, Turków, Gruzinów, Hindusów, Chińczyków, Afrykanów itd.⁷ Na końcu opracowania znalazły się cztery grafiki odnoszące się do antropologii, zoologii, astronomii i matematyki. Oprócz literatury ważną rolę w nauczaniu szkolnym pełnił śpiew. Świadom tego Bższkianc wziął udział w opracowaniu nowej ormiańskiej notacji muzycznej, współpracując z bogatą stambulską rodziną Duzjanów: Hagopem, który powrócił ze studiów muzycznych w Paryżu, i Harutjunem, a także z Babą Hampardzumem Limondzianem. W rezultacie w 1812 roku na prośbę Antona Duzjana ułożył podręcznik zawierający wykładnię nowego zapisu nutowego, lecz ze względów finansowych nie zdołał go opublikować⁸. W szkole prowadzonej według wzorów zachodnich duże znaczenie miał teatr szkolny, któremu Bższkianc poświęcał wiele uwagi. W rezydencji Duzjanów w dzielnicy o nazwie Kuruczesme wystawiano pisane i reżyserowane przez niego sztuki. Być

⁶ Pera (Galata) – dzielnica Stambułu w europejskiej części miasta, na północnym brzegu Złotego Rogu.

⁷ Մ. Բժշկեանց [M. Bższkianc], *Ծեմարան գիտելեաց, որ է համարուն տեղեկութիւն հարկաւոր գիտութեանց, ազատական արուեստից* [Akademia wiedzy, czyli krótki wykład niezbędnych nauk i sztuk wyzwolonych na potrzeby uczącej się młodzieży], 'Ի Վենետիկ վանս Սրբոյն Ղազարոս [w Wenecji, w klasztorze Świętego Łazarza] 1815 (następne wydania w XIX w.: 1818, 1836, 1858, 1875, 1886).

⁸ M. Nitchanian, *Die Reiseberichte von Minas Bžškeanc*, s. 41-42. Praca Bższkianca na temat muzyki: *Երաժշտութիւն, որ է համարուն տեղեկութիւն երաժշտական սկզբանց և ելևէջութեանց եղանակաց և նշանագրաց խազից* [Muzyka, czyli krótka wiadomość o podstawach muzycznych oraz o modulacjach, trybach i znakach nutowych (chazach)] pozostaje dotąd w rękopisie.

może w tym czasie powstały projekty także innych książek pedagogicznych. Bższkianc uczył również członków rodziny Duzjanów – gorliwych katolików, którzy dysponowali prywatnymi domowymi kaplicami⁹.

W 1815 roku władze mechitarystów skierowały Bższkianca do pracy w jego rodzinnym Trapezuncie. Miał troszczyć się o wspólnotę Ormian katolików tego miasta. Ich położenie prawno-religijne było – podobnie jak w reszcie państwa tureckiego – bardzo skomplikowane. Należeli bowiem do milletu¹⁰ ormiańskiego, na czele którego stał ormiański patriarcha Konstantynopola. Był on nie tylko reprezentantem całego narodu, ale także sędzią w sprawach religijnych i świeckich. W sytuacji napięć na tle wyznaniowym z reguły inicjował prześladowania katolików. Starania o utworzenie osobnego milletu katolickiego pod koniec XVIII wieku spełzły na niczym. W czasie pobytu Bższkianca w Turcji Ormianie katolicy modlili się w kościołach ormiańskich lub łacińskich; świątynie ormiańskokatolickie jeszcze wtedy nie istniały¹¹. Opiekę administracyjną nad katolikami Imperium Osmańskiego sprawował wikariusz łacińskiego patriarchy Konstantynopola, a nad będącymi wśród nich Ormianami – podlegający mu wikariusz obrządkowy ormiańskokatolicki, pozbawiony – poza prawem wyświęcania księży – kompetencji jurysdykcyjnych¹².

Bższkianc został początkowo dobrze przyjęty przez mieszkańców Trapezuntu, dlatego z zapałem oddał się pracy duszpasterskiej i pedagogicznej. Za odziedziczone po ojcu pieniądze otworzył szkołę. Na potrzeby dydaktyczne przełożył wówczas na aszcharabar (język pospolity) powieść Daniela Defoe *Robinson Crusoe*¹³. Przekładu dokonał jednak nie z oryginału, ale ze skróconej

⁹ Ch. A. Frazee, *Catholics and Sultans*, s. 257.

¹⁰ Millet – system organizacyjny gmin religijnych w Imperium Osmańskim, polegający na przyznaniu religiom niemuzułmańskim określonej prawem autonomii; każdy millet miał zatwierdzanego przez sułtana przywódcę. System milletów został zniesiony wraz z upadkiem państwa Osmanów.

¹¹ Ch. A. Frazee, *Catholics and Sultans*, s. 185.

¹² Wikariat dla Ormian katolików został ustanowiony przez Rzym w 1759 r. K. Stopka, *Ormianie katolicy w XIV-XVIII wieku*, w: K. Stopka, J. Osiecki, K. Siekierski, *Ormianie katolicy w Armenii i Gruzji. Historia, pamięć, tożsamość*, Kraków 2015, s. 180, 185-193, *Historia, Hereditas, Ecclesia*, t. 1.

¹³ Պատմություն վարուց Ռոբինսոնի Քրիզի [Historia przypadków Robinsona Crusoe] ի խրատ եւ ի կրթութիւն մանկանց [dla nauki i pouczenia dzieci] Թարգմանեալ ի գալիսկան լեզուէ՝ յաշխարհաբար Ի Հայր Մինաս Վարդապետ Բժշկեան Տրապիզունց, Ի Մխիթարեան Մխարանութեանէ [przetłumaczona z języka francu-

edycji francuskiej, zatytułowanej *Nowy Robinson*. Książka ta zapoczątkowała jego twórczość w języku pospolitym w wariantach zachodnioormiańskim. Uważał, że świetnie nadaje się dla najmłodszych, gdyż pobudza ich wyobraźnię, wywołuje zainteresowanie światem i opowiada o początkach cywilizacji¹⁴. W 1818 roku opublikował w Wenecji następne opracowania szkolne: drugie wydanie *Akademii wiedzy*, a ponadto *Naukę dla dzieci*¹⁵, *Wiedzę dla dzieci dla użytku szlachetnego młodzieńca Dirana Aleksaniana*¹⁶ oraz *Bajki Ezopa* z objaśnieniami i pouczeniami moralnymi¹⁷. Książki te stały się bardzo popularne. Pierwszy z podręczników doczekał się trzech wydań, natomiast drugi – dziewięciu¹⁸. W 1818 roku ich autor wznosił budynek szkolny naprzeciw katedralnego kościoła Matki Bożej¹⁹.

Bższkianc twierdził, że w czasie pobytu w Trapezuncie wraz z towarzyszami objeżdżał Pont, czyli wybrzeża Morza Czarnego, co miało zająć dwa lata. Rzekomo odbywał tę wyprawę żaglowcem na trasie: Stambuł – Trapezunt – Teodozja – Konstanca – Warna – Burgas – Stambuł, podążając śladami historyków starożytnych i nowożytnych. Relacjonująca podróż książka *Historia Pontu* składa się z części wprowadzającej i siedmiu rozdziałów tematycznych, z których każdy jest sprawozdaniem z oddzielnej wyprawy morskiej przedstawiającym sektor Przymorza z jego miejscowościami i osiedlami²⁰. Autor uwzględnił

skiego na aszcharabar przez o. Minasa wardapeta Pższgeana z Trebizondy], Ի Վենետիկ Ի վանս Սրբոյն Ղազարոյ [w Wenecji, w klasztorze Świętego Łazarza] 1817.

¹⁴ M. Nichanian, *Die Reiseberichte von Minas Bžškeanc*, s. 43.

¹⁵ Մ. Բժշկեանց [M. Bższkianc], *Վարժութիւն մանկանց* [Nauka dla dzieci], Ի Վենետիկ Ի վանս Սրբոյն Ղազարոյ [w Wenecji, w klasztorze Świętego Łazarza] 1818.

¹⁶ Tytuł z karty: Վարժութիւն մանկանց. Տն. Հ. Մինաս վարդապետի Բժշկեան Ի Մխիթարեան Միաբանութենէ [Nauka dla dzieci napisana przez ojca Ter Minas Pższkeana z zakonu mechitarystów], Ի Վենետիկ Ի վանս Սրբոյն Ղազարոյ [w Wenecji na wyspie św. Łazarza] 1818

¹⁷ *Առակք Եզոպոսի* [Bajki Ezopa] թարգմանեալ Ի գալլիական լեզուէ՝ յաշխարհաբար, եւ յաւելեալ ոտանաւոր իմաստս եւ բարոյական խրատս, Ի Հ. Մինաս վարդապետ Բժշկեան Ի Մխիթարեան Միաբանութենէ [przełożone z języka francuskiego na aszcharabar, z dodaniem wierszowanych pouczeń i nauk moralnych o. Minas wardapeta Bższkianca z zakonu mechitarystów], արդեամբք եւ ծախիւք Տեառն Պօղոս վարդապետի Կուլեալ Խոտրթեցոյ [staraniem i kosztem der Boghosa wardapeta Guliala Chodrdżecogo], „Ի Վենետիկ” Ի վանս Սրբոյն Ղազարոյ [w Wenecji, w klasztorze Świętego Łazarza] 1818.

¹⁸ M. Nichanian, *Die Reiseberichte von Minas Bžškeanc*, s. 41.

¹⁹ *Ibidem*, s. 53.

²⁰ [Historia Pontu, czyli Morza Czarnego].

informacje historyczne, archeologiczne, przyrodnicze, geograficzne i etnograficzne. Na końcu zamieścił cztery tabele z imionami władców Pontu od III wieku przed Chrystusem do IX stulecia, a także monarchów z dynastii Komnenów panujących w Trapezuncie w latach 1063-1460²¹. Wydaje się jednak, że była to podróż wymaginowana, której opis powstał na bazie literatury historyczno-geograficznej²². Dzieło to podobnie jak poprzednie napisane zostało w pospolitym języku ormiańskim. Aszcharabaru Bższkianc używał też w charakterze języka pomocniczego podczas nauczania w szkole.

Entuzjastyczne przyjęcie w Trapezuncie wzbudziło wdzięczność duszpasterza, który w liście z 27 lipca 1815 roku poprosił opata mechitarystów weneckich Stepannosa Kiuwera Akonca o przesłanie miejscowej katedrze ormiańskiej drukowanego ewangeliarza dużego formatu. Planował oprawić go w srebro i przekazać wiernym²³. Z czasem działalność Bższkianca spowodowała konflikt z frakcją Ormian niekatolików, a zwłaszcza z biskupem miasta Stepannosem V. Obie strony wzajemnie zwalczały się i oczerniały. Mechitaryści, w przeciwieństwie do wychowanków Collegium Urbanum Kongregacji Rozkrzewiania Wiary w Rzymie, uznawali władzę ormiańskiego patriarchy Konstantynopola oraz biskupa Antona Missirliana, wikariusza Ormian katolików²⁴. Pogarszanie się stosunków w Trapezuncie było konsekwencją wydarzeń w Konstantynopolu, gdzie w 1819 roku wielki wezyr Halet Efendi nie mogąc spłacić długów zaciągniętych u rodziny Duzjanów, pozbawił ich życia przez powieszenie lub ścięcie. Krewni Duzjanów w Imperium Osmańskim zostali aresztowani, a ich majątki skonfiskowane. W następnym roku doszło do ostrego zatargu na tle relacji z Kościołem katolickim. Władze tureckie skazały wtedy na śmierć wielu uczestników rozruchów w Stambule, innych natomiast wypędziły. Ormiański patriarcha Konstantynopo-

²¹ К. Хамада [K. Hamada], Р. Исака [R. Isaka], *Венеция, Крым и Кавказ – путешествие Минаса Бжшкяна в его сочинении „История Понта”* [Wenecja, Krym i Kaukaz – podróże Minasa Bższkianca w jego dziele „Historia Pontu”], w: *Армяне юга России: история, культура, общее будущее. Материалы III Международной научной конференции г. Ростов-на-Дону, 30-31 мая 2018 г.* [Ormianie południa Rosji: historia, kultura, wspólna przyszłość. Materiały III Międzynarodowej konferencji naukowej. Rostów nad Donem, 30-31 maja 2018], red. Г. Г. Матишов [G. G. Matiszow], Ростов-на-Дону [Rostów nad Donem] 2018, s. 206-208.

²² M. Nicanian, *Die Reiseberichte von Minas Bžškeanc*, s. 48-57.

²³ B. Kovacs, G. Grigoryan, *Einleitung*, w: *Der Reisebericht des Minas Bžškeanc*, s. 20.

²⁴ J. Osiecki, *Katolicy obrządku ormiańskiego w Armenii i Gruzji w XIX i XX wieku*, w: K. Stopka, J. Osiecki, K. Siekierski, *Ormianie katolicy w Armenii i Gruzji*, s. 254.

la Boghos I z Adrianopola wygnał ze stolicy mechitarystów, a idea pojednania Kościołów legła w gruzach²⁵. Dobra Ormian katolików, w tym prawdopodobnie dom Bższkianca, który odziedziczył po ojcu, uległy konfiskacie²⁶. Wówczas, 12 marca 1819 roku, duchowny wyjechał z Trapezuntu do Wenecji. W 1820 roku opublikował tam książkę pod tytułem *Wykład teologii dla pouczenia dzieci Kościoła*. Zapewne napisał ją jeszcze w Poncie, gdyż na karcie tytułowej podał nazwisko swojego współpracownika Guregha agi²⁷ Saghyriana z Trapezuntu²⁸.

Wkrótce po powrocie do Wenecji Bższkianc otrzymał od władz zakonnych polecenie udania się na Krym. Sytuacja Ormian katolików na Półwyspie, który przeszedł pod panowanie Rosji, była skomplikowana, lecz pojawiły się możliwości polepszenia ich losu.

Misje katolickie na Krymie jeszcze w 1742 roku papież Benedykt XIV porządkował jurysdykcyjnie ormiańskim arcybiskupom lwowskim w miastach Kaffa, Karasubazar, Or Kapu (Perekop) i Gezlew (Kozłów). Po zajęciu Półwyspu przez Rosję ludność ormiańska została deportowana. Katolików wysiedlono do Jekaterynosławia, natomiast pozostałych do Nowego Nachiczewanu. W 1784 roku władze rosyjskie zgodziły się na powrót Ormian na Krym. Jednocześnie w 1801 roku zakazano prowadzenia jakiejkolwiek działalności misyjnej wśród chrześcijan. W 1806 roku car Aleksander I desygnował na biskupa Ormian katolików proboszcza z Mohylowa nad Dniestrem – Józefa Krzysztofowicza. Po aprobachie decyzji przez Rzym został on w 1810 roku wyświęcony przez lwowskiego arcybiskupa ormiańskiego Jana Jakuba Symonowicza²⁹. Ustanowiono również w Rosji europejskiej wikariat dla Ormian katolików, który objął terytoria zabrane

²⁵ Ch. A. Frazee, *Catholics and Sultans*, s. 257.

²⁶ M. Nichanian, *Die Reiseberichte von Minas Bžškeanc*, s. 53. Autor relacji słusznie domyślał się, że w 1819 r. jego dom nie należał już do rodziny, a fortuna przepadła.

²⁷ (A. P.) *Aga* – turecki wyraz oznaczający ‘pan, przełożony, naczelnik’; S. Stachowski, *Słownik historyczno-etymologiczny turcyzmów w języku polskim*, Kraków 2014, s. 9.

²⁸ *Յայտնութիւն ստորաւծագիտական ի հրահանգ մանկանց եկեղեցոյ* [Wykład teologii dla pouczenia dzieci Kościoła] տն Հ. Մինաս վարդապետի Բժշկեան Տրապիզունցոյ ի Միլիթարեան Միաբանութենէ [napisany przez der Minasa wardapeta Bższkiana z Trapezuntu z zakonu mechitarystów], արդեամբբ բարեպաշտ Կիրիկ աղայի Սաղըրեան Տրապիզունցոյ [staraniem pobożnego pana Guregha agi Saghyriana z Trapezuntu], Ի Վենետիկ Ի վանս Սրբոյն Դազարոն [w Wenecji, w klasztorze Świętego Łazarza] 1820.

²⁹ G. Petrowicz, *La Chiesa armena in Polonia e nei paesi limitrofi*, t. 3: 1686-1954, Roma 1988, s. 263-266, *Studia Ecclesiastica*, t. 17; K. Stopka, *Symonowicz (Szymonowicz, Simonowicz) Jan Jakub (1740-1816), arcybiskup ormiańskokatolicki Lwowa*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 46, Warszawa-Kraków 2009, s. 248-249.

Polsce (Łuck, Kamieniec Podolski, Mohylów, Raszków, Żwaniec i Bałtę), cały Krym, a także Astrachań i Kazań. Gdy w 1816 roku biskup Krzysztofowicz zmarł, łaciński metropolita mohylewski Stanisław Sistrzeńcewicz, uważany za przełożonego katolików w Rosji, powierzył administrację wikariatu księdzu Antoniemu Warteresiewiczowi, proboszczowi w Kamieńcu Podolskim i Raszkowie.

Tymczasem w 1817 roku w Karasubazarze pojawił się pochodzący ze świeckiego kleru Achalcycze w Gruzji biskup Anton Puradian, wyświęcony w 1815 roku przez katolika eczmiażyńskiego Efrema. Po uzyskaniu absencji od kar kanonicznych z powodu święceń przyjętych od patriarchy „schizmatycznego” oddał się do dyspozycji metropolity Sistrzeńcewicza. Ten polecił księdzu Warteresiewiczowi zebrać wszystkie dotyczące Puradiana dokumenty, chciał bowiem uzyskać dla biskupa zezwolenie na sprawowanie posługi na Krymie. Przykazał Warteresiewiczowi wystarać się o zgodę Aleksandra I na obsadzenie ormiańskiego biskupstwa, a zarazem wikariatu apostolskiego dla Rosji europejskiej w Mohylowie nad Dniestrem. Latem 1818 roku krymscy Ormianie katolicy przy okazji wizyty cara apelowali o nominację Puradiana. Aleksander I wyraził aprobatę, a nawet wyznaczył biskupowi pensję w wysokości tysiąca rubli. Puradian za radą Sistrzeńcewicza na przełomie 1818 i 1819 roku starał się listownie o zatwierdzenie go przez Stolicę Apostolską. Prosił także o wysłanie na Krym kilku kapłanów, mnichów z gór Liban (antonianów) lub innych zakonników z Konstantynopola, dobrych teologów i kanonistów, gdyż jednego z nich zamierzał wyświęcić na koadiutora *cum iure successionis*³⁰.

Bższkianc został wysłany na Krym w odpowiedzi na prośbę biskupa Puradiana o wsparcie duszpasterzy tamtejszych Ormian katolików. Czy planowano jego nominację na biskupa „z prawem następstwa”? Trudno dociec. Wybrał drogę przez Polskę ze względu na obecność ciekawych rękopisów lokalnych wspólnot ormiańskich. Mechitaryści doceniali wartość księgozbiorów polskich Ormian. Już w roku 1791 przebywał we Lwowie mechitarysta wenecki Howhannes Zohrabian. Owocem jego pobytu było wypożyczenie od tamtejszego arcybiskupstwa kilku ksiąg w celu ich skopiowania. Inne udało mu się potajemnie wywieźć do Wenecji. Kilkadziesiąt lat później zakon nadal bardzo interesował się przejęciem kolejnych z nich.

13 kwietnia 1820 roku Bższkianc wyjechał z Wenecji oraz przez Treviso, Lublany, Graz, Wiedeń, Brno, Ołomuniec, a dalej zapewne Kraków, Tarnów,

³⁰ S. Barącz, *Żywoty sławnych Ormian w Polsce*, Lwów 1856, s. 360-362; G. Petrowicz, *La Chiesa armena in Polonia*, t. 3, s. 286-288.

Rzeszów i Przemyśl dotarł do Lwowa. W Wiedniu uzyskał od ambasadora rosyjskiego zezwolenie na wjazd do Rosji³¹. W stołecznym mieście Rusi Czerwonej znalazł się w maju. Na ormiańskiej stolicy zastał Kajetana Warteresiewicza, arcybiskupa elekta, który przyjął go łaskawie. Podróżny został ulokowany w mieszkaniu kanonickim, gdzie przypuszczalnie otrzymał wikt i opierunek. 22 maja pisał do opata mechitarystów w Wenecji, że udało mu się zdobyć dla biblioteki klasztornej kodeks wardapeta Sarkisa Sznorhaliego z komentarzami do listów apostolskich, kopiowany w latach 1317-1320 – dar arcybiskupa „na wieczną pamięć miasta Lwowa i duchowieństwa ormiańskiego”³².

4 czerwca powiadamiał opata Kiuwera Akonca, że zyskał przychyłość zarówno kleru, w tym arcybiskupa, jak i ludu. Dzięki temu otrzymał dostęp do rękopisów, które mógł czytać i opracowywać. Ponieważ nie chciał całkiem odebrać społeczności tego dziedzictwa, tylko najważniejsze manuskrypty posłał do klasztoru na San Lazzaro, natomiast te mniej ważne miały tam dotrzeć później. Pozostawił także na miejscu pokwitowanie świadczące, że formalnie tylko wypożycza je w celu wykonania kopii³³. W tym samym dniu wyjechał ze Lwowa, zwiedzając po drodze Halicz, Stanisławów, Łysiec³⁴, Tyśmienicę, Śniatyn, Horodenkę i Kut. W Śniatynie był gościem tamtejszego proboszcza ormiańskiego Antoniego Maramorosa, w Kutach zaś wizytował plebana Samuela Moszoro. Pisał: „wraz z nim [to jest proboszczem Moszoro] przewodniczyliśmy licznej procesji i odprawiliśmy uroczyste nabożeństwo w dzień świętego Antoniego Padewskiego” – czyli 13 czerwca. Następnie, po przeprawieniu się tratwą przez rzekę Czeremosz, Bższkianc dotarł do Wyżnicy na Bukowinie,

³¹ B. Kovacs, G. Grigoryan, *Einleitung*, s. 14.

³² Biblioteca della Congregazione Armena Mechitarista a Venezia (dalej: BMV): rkps 117. Rękopis ofiarował bibliotece zakonu abp Kajetan Warteresiewicz, jak informuje notatka na wyklejce. Wcześniej, w 1791 r., o jego pozyskanie starał się jeszcze Howhannes Zohrabian w czasie swej podróży po Polsce.

³³ Pisał, że pokwitowanie darowizny zostawił we Lwowie abp. Warteresiewiczowi. Ten sam tekst, bez ostatniego ustępu, znajduje się w adnotacji umieszczonej na rękopisie, por. BMV: rkps 117. Zob. też B. Kovacs, G. Grigoryan, *Einleitung*, s. 20; P. Mnatsakanyan, *Kultura języka ormiańskiego w dawnej Polsce*, rozprawa doktorska napisana pod kierunkiem prof. dr. hab. K. Stopki, Kraków 2015, Armenian Foundation, [on-line:] https://fundacjaormianska.pl/assets/uraturu/Piruz_Mnatsakanyan_Kultura_jezyka_ormian.pdf (dostęp: 20 VI 2025).

³⁴ Do Łysca musiał udać się ze Stanisławowa, po czym wrócić, by móc skierować się do Kut. Bższkianc zapewne nie był w Brzeżanach, które nie leżą na tej trasie, chyba że odwiedził je podczas pobytu we Lwowie. Podobnie sprawa miała się z Zamościem.

leżącej naprzeciw Kut. Prawdopodobnie udał się potem do Suczawy, Seretu i Czerniowiec w austriackiej części Bukowiny³⁵. Stamtąd musiał powrócić do Stanisławowa, by kontynuować podróż na Krym.

W Stanisławowie nawiązał kontakt z Michałem Torosiewiczem, wikariuszem tamtejszego kościoła ormiańskiego, dzięki któremu udało mu się pozyskać przynajmniej siedem rękopisów. Stamtąd wyruszył w kierunku rzeki Dniestr, zmierzając do granicy z Rosją. Dniestrem dotarł do Ustii, a później do Okopów Świętej Trójcy. Po przejściu granicy austriacko-rosyjskiej znalazł się w Isakowcach, gdzie spotkało go dobre przyjęcie ze strony władz rosyjskich. Godzinę po opuszczeniu tej ostatniej miejscowości był już w Żwańcu, gdzie powitał go komendant twierdzy – Polak. Skorzystał też z gościny polskiego proboszcza, który administrował ormiańską świątynią; obserwował wówczas Chocim i jego zamek w rosyjskiej Besarabii. W ruinach Żwańca Bższkianc miał odkryć różne manuskrypty, które zabrał ze sobą. Dalej udał się do Kamieńca Podolskiego, gdzie starannie zbadał ormiańskie archiwalia, rękopiśmienne księgi liturgiczne i sądowe, zanotował również inskrypcje. Zbiory gminy kamienieckiej nadal pozostawały w mieście nietknięte.

W Kamieńcu był gościem Antoniego Warteresiewicza, administratora ormiańskiego wikariatu apostolskiego w Rosji europejskiej, mieszkającego w budynku kanoników łacińskiej kapituły katedralnej. Niewątpliwie od niego Bższkianc otrzymał informacje o sytuacji Ormian katolików na Krymie. Jak pisał, Warteresiewicz do końca swego życia odnosił się do niego z największym szacunkiem, co sugeruje, że przez następne dwa lata prowadzili korespondencję. W stolicy Podola skontaktował się z pewnym Ormianinem Mikołajem, który pomagał mu w pracy. Z Kamieńca udał się do Mohylowa, Raszkowa i Bałty, stamtąd zaś do Besarabii – zapewne przez Grigoriopol do Odessy³⁶. Na miejscu przebywał już na pewno w sierpniu 1820 roku.

Po przyjeździe do Odessy energicznie zabrał się za ożywianie życia religijnego tamtejszych katolików. Okoliczności były sprzyjające, ponieważ funkcję gubernatora Noworosji i Besarabii pełnił rzymski katolik, hrabia Alexandre-Louis Andrault de Langéron. Na jego prośbę, a także dzięki zabiegom Rady Powierni-

³⁵ Wśród ksiąg, które potem wysłał do Wenecji, były pozycje pozyskane w Czerniowcach i Suczawie. Por. BMV: rkps 1817.

³⁶ Pisał: „Grigoriopol to miasto położone w niedalekiej odległości od Bałty i Raszkowa. Dotarliśmy do niego, mijając różne polskie osady”. Tam, w domu Mikołaja Sadowa, otrzymał jedną z ksiąg gminy ormiańskiej lwowskiej – księgę kroraków (umów zaręczynowych) i diatików (testamentów) z lat 1630-1642 (BMV: rkps 1788).

czej³⁷ Bższkianc otrzymał kierownictwo katolickiej społeczności miasta. Nauczał w Liceum Richelieu³⁸ i sprawował opiekę nad życiem duchowym chłopców ze szkolnej bursy. Był kapelanem i spowiednikiem uczniów z rodzin francuskich, włoskich i niemieckich³⁹ – wnioskować więc można, że był birtualistą, to jest miał pozwolenie na odprawianie mszy w obrządkach łacińskim i ormiańskim.

8 sierpnia 1820 roku wysłał z Odessy list do opata Akonca. Informował, że załącza spis zdobytych rękopisów⁴⁰. Prosił też, by przełożony nadał list (którego treść sam przygotował) do arcybiskupa Kajetana Warteresiewicza z podziękowaniami za kodeks z komentarzami Sarkisa Sznorhaliego; zazначył jednak, by o innych rękopisach opat nie wspominał. Donosił, że 40 manuskryptów wysłał do Wenecji, inne zaś dał do oprawy miejscowym alumnom⁴¹. Najbardziej doceniano w zakonie pozyskanie przez niego dzieł Filona z Aleksandrii⁴², Pseudo-Dionizego Areopagity, a także komentarzy Sznorhaliego⁴³.

³⁷ Rada Powiernicza – tu: rosyjski organ samorządowy.

³⁸ Liceum Richelieu – szkoła w Odessie, założona z inicjatywy gubernatora miasta i namiestnika Noworosji Armanda Emmanuela du Plessis, księcia de Richelieu (1766-1822). Istniała od 1817 do 1865 r. Początkowo była placówką prywatną, z czasem została przekształcona w Odeski Uniwersytet Narodowy.

³⁹ T. E. Sargsyan, *Minas Bżyszkian i jego relacja o Ormianach Lwowa*, „Lehahayer. Czasopismo poświęcone dziejom Ormian polskich” 5, 2018, s. 161-162.

⁴⁰ В. Р. Григорян [W. R. Grigorian], *История армянских колоний Украины и Польши. Армяне в Подолии* [Historia kolonii ormiańskich Ukrainy i Polski. Ormianie na Podolu], Ереван [Erywań] 1980, s. 237; B. Kovacs, G. Grigoryan, *Einleitung*, s. 20; P. Mnatsakanyan, *Kultura języka ormiańskiego, spis rękopisów wywiezionych z Polski*.

⁴¹ B. Kovacs, G. Grigoryan, *Einleitung*, s. 20.

⁴² *Philonis Judaei Sermones tres hactenus inediti I et II De Providentia et III De Animalibus, ex armena versione antiquissima ab ipso originali textu greco ad verbum stricte exequuta, nunc primum in latinum fideliter translati per P. Jo. Baptistam Aucher Ancyranum monachum armenum et doctorem mechitaristam*, Venetiis 1822 (Փիլոնի Երրայեցոյ Բանք երեք չեւ ի յոյս քննայեալք ւ. ք. յաղագս նախասխմանոյեան գ. յաղագս կենդանեաց: ի հին թարգմանոյեանէ եղևոյ ի յոյն քննարէ ի ձեռն արքոց թարգմանեաց վերոց, յեղևալ ի յառին բարբառ: Աշխատասիրոյեանք Հ. Մկրտիչ Վարդապետի Մխիթարեան Ազգերեանց); *Philonis Judaei Paralipomena Armena libri videlicet quatuor in Genesim. Libri duo in Exodum. Sermo unus de Sampson. Alter de Jona. Tertius de tribus angelis Abraamo apparentibus. Opera hactenus inedita ex armena versione antiquissima ab ipso originali textu greco ad verbum stricte exequuta saeculo V. Nunc primum in latinum fideliter translata per p. Jo. Baptistam Aucher Vic. Gen. Congr. Mechitaristarum*, Venetiis 1826 (Փիլոնի Երրայեցոյ Մնացորդքի Հայտ).

⁴³ B. Kovacs, G. Grigoryan, *Einleitung*, s. 21 (tu cytat z listu mechitarysty Efrema Setiana do przebywającego w Rzymie konfratra Eghiazara z 21 XI 1820 r. dotyczący rękopisów przysłanych ze Lwowa).

Z Odessy Bższkianc udał się do Karasubazaru na Krymie, gdzie zamieszkał 20 października 1820 roku; na polecenie Stolicy Apostolskiej miał tam objąć funkcję wikariusza⁴⁴. Na pewno zetknął się wówczas z biskupem Antonem Puradianem i mechitarystami: Ananią Galalianem, Wrtanesem Bodurianem, a następnie Atanazym Kodikianem. Wkrótce rozpoczął nauczanie języka ormiańskiego w szkole przykościelnej. Rok później spotykamy go w Teodozji (dawnej Kaffie), gdzie 10 lutego 1821 roku uzyskał zgodę na trzymiesięczny pobyt w Rosji. Burmistrz miasta Nikołaj Iwanowicz Perowskij wydał mu paszport o następującej treści:

Dekretem Jego Wysokości Cesarza Aleksandra Pawłowicza, Samowładcy Wszechrusi, i tak dalej. Właściciel tego [paszportu], ksiądz urodzony w Wenecji Minas Medici, którego cechy są następujące: wzrost średni, twarz jasna, oczy szare, nos umiarkowany, włosy ciemnobłond, broda ciemnobłond, 42 lata, może podróżować przez prowincję Taurydy przez trzy miesiące od daty zapisanej poniżej [...]. Niniejsze pozwolenie zostało wydane pod moim podpisem i pieczęcią w dostatnim mieście Teodozji 10 dnia lutego 1821 roku.

30 marca 1821 roku przewodniczący sądu rzymskokatolickiego w Karasubazarze zeznał: „Ta kopia paszportu [...] po porównaniu z oryginałem słowo w słowo okazała się pod każdym względem prawdziwa, o czym świadczy ten podpis i przyłożenie pieczęci państwowej”. 16 maja tego samego roku minister oświaty i spraw duchownych, książę Aleksandr Nikołajewicz Golicyn, pisał z Petersburga do gubernatora cywilnego Krymu, donosząc: „W mieście Karasubazarze przebywa ormiański hieromonich⁴⁵ katolicki, Minas Medici, który przybył do Rosji, jak wyjaśnia, na podstawie paszportu wystawionego przez naszego posła w Wiedniu, a któremu wydano w Teodozji zezwolenie na podróż do prowincji Taurydy do 10 dnia bieżącego miesiąca”. Ponieważ Medici wyraził na piśmie chęć pozostania w Rosji na stałe, Golicyn prosił: „Proszę Waszą Ekszelencję o poinformowanie mnie, jakie jest jego [to jest Bższkianca] obecne zajęcie i czy był jakiś przypadek, który mógłby dać podstawę do odmowy wydania mu zgody na pobyt stały?”. Pełniący obowiązki gubernatora

⁴⁴ W Państwowym Archiwum Tatarów Krymskich znajduje się dokument z 1821 r. zatytułowany „Z rozkazu Ministra Oświaty i Spraw Duchowych o ormiańskim hieromonachu katolickim Minasie Medici”. Dokument ów zawiera szczegóły dotyczące przybycia Bższkianca na Krym.

⁴⁵ Hieromonich – w kościołach greckokatolickich i prawosławnym mnich mający święcenia kapłańskie.

cywilnego Taurydy Iwan Dmitriewicz Todorow 6 czerwca nakazał szefowi policji w Karasubazarze zbadać sprawę i dokładnie mu ją przedstawić. Minister Golicyn otrzymał następujący raport z datą 20 czerwca 1821 roku: „Medici mieszka w domu należącym do Kościoła katolickiego ormiańskiego, zachowuje się uczciwie, zajmuje się czytaniem książek oraz nauczaniem czytania i pisania młodzieży swojego narodu. Zawsze chodzi do kościoła, ma krewnych w Karasubazarze i nie zauważono, by popełniał jakieś złe czyny”⁴⁶. 6 lipca hrabia Alexandre-Louis Andrault de Langéron pisał z Odessy do Todorowa: „Mój łaskawy panie Iwanie Dmitriewiczu! Ormiański ksiądz katolicki, Minas, mieszka w Karasubazarze. Najpokorniej proszę Waszą Ekszelencję o polecenie miejscowemu szefowi policji okazania mu wszelkiego szacunku należnego jego randze, a w razie potrzeby pomocy i ochrony”⁴⁷.

Tymczasem skomplikowało się położenie Ormian katolików na Krymie. 6 października 1821 roku zmarł w Karasubazarze biskup Anton Puradian. Antoni Warteresiewicz uważał, że wraz z nim zgasła nadzieja na mianowanie przez cara ormiańskiego biskupa katolickiego w Rosji. 25 lutego 1822 roku Aleksander I przekazał jednak „diecezję i kościół katedralny” Bższkiancowi. Sytuacja była bardzo trudna, bo Ormianie niekatolicy oskarżali Kościół rzymski o zmuszanie ich do konwersji na obrządek łaciński. Warteresiewicz i wiedeński mechitarysta Aristages Azarianc donosili z kolei, że istnieje obawa, iż Ormianie katolicy, nie mogąc doczekać się własnego biskupa, dołączą do Kościoła narodowego. Do Rzymu dotarły też wieści, że lokalna społeczność na skutek sporów między Minasem Bższkiancem a Boghosem Derwiszianem, antonianinem z gór Libanu, podzieliła się na dwie frakcje. Mieszkańcy Achalcyche, pozostający dotąd poza jurysdykcją ormiańskiego wikariatu dla Ormian katolików w Rosji europejskiej, zabiegali zaś o stworzenie wikariatu i biskupstwa ormiańskokatolickiego w Tyflisie (Tbilisi), co od 1814 roku popierała Kongregacja Rozkrzewiania Wiary⁴⁸.

Dykasteria ta 15 czerwca 1822 roku zażądała od nuncjusza wiedeńskiego Paolo Leardiego dokładnej relacji w kwestii kandydatury na wikariusza „nie

⁴⁶ А. Д. Тимиргазин [A. D. Timirgazin], *Член армяно-католической конгрегации мхитаристов на Острове св. Лазаря в Венеции Минас Бжшкянц (Минас Медици)* [Członek ormiańskokatolickiej kongregacji mechitarystów na Wyspie Świętego Łazarza w Wenecji Minas Bższkianc (Minas Medici)], w: *Исследования по арменистике в Украине* [Badania armenistyczne na Ukrainie], t. 1, Симферополь [Symferopol] 2008, s. 112-116.

⁴⁷ *Ibidem*; B. Kovacs, G. Grigoryan, *Einleitung*, s. 14.

⁴⁸ G. Petrowicz, *La Chiesa armena in Polonia*, t. 3, s. 307.

tylko zdatnego na biskupstwo, ale chętnie widzianego przez wszystkich katolików bez względu na ich przynależność partyjną⁴⁹. Domagała się też sprawozdania o stanie wikariatu w Rosji europejskiej, by zreorganizować go stosownie do potrzeb. Nuncjusz wiedeński zlecił tę sprawę Azariancowi, który po pobycie na Krymie i w Rosji odwiedził miejscowości zamieszkałe przez Ormian katolików. 10 lipca w Wiedniu przedstawił swą relację Leardiemu, ten zaś po dodaniu własnych uwag przesłał ją proprefektowi Kongregacji Rozkrzewiania Wiary w Rzymie, Ercole Consalviemu.

Według raportu w Kamieńcu Podolskim mieszkało 110 rodzin Ormian katolików. Stał tam kościół zarządzany przez Antoniego Warteresiewicza wspomaganego przez jednego kapłana. W Mohylowie nad Dniestrem żyło 70 rodzin, natomiast w Raszkowie, Bałcie i Łucku – po 2 rodziny. Opiekował się nimi ksiądz, który zajmował się też pracą duszpasterską wśród rzymskich katolików. W Kaffie na Krymie było 15 rodzin i dodatkowo 50 Ormian świeżo przybyłych z zagranicy. Tamtejszą świątynią administrował Boghos Derwiszian przysłany z Rzymu w 1819 roku. Karasubazar zamieszkiwało 150 rodzin. Znajdował się tam okazały kościół, którym przed śmiercią zarządzał biskup Puradian z pomocą księdza i wspomnianych wyżej mechitarystów. W Gezlewie (Kozłowie) mieszkało 6 rodzin katolickich i 60 Ormian emigrantów, mających do dyspozycji jednego kapłana w jednym kościele. W Or Kapu, czyli Perekopie, żyły 2 rodziny i 25 emigrantów, pozbawionych zarówno świątyni, jak i duszpasterza. W Astrachaniu w delcie Wołgi żyło 300 Ormian, wśród których posługę pełnił jeden ksiądz, a w Mozdoku – 30 rodzin bez żadnego księdza. We wszystkich tych miejscach z pomocą spieszyli jezuici, ale ich liczba malała. Rozkwitał natomiast Kościół narodowy: arcybiskupi ormiańscy rezydowali w Petersburgu, Tyflisie, Nowym Nachiczewanie nad Donem, Sistowie (Kiszyniowie?). Azarianc zwracał uwagę na konieczność wyboru wikariusza, a także założenia seminarium katolickiego dla Ormian. Pisał, że administrator Warteresiewicz ma ponad 80 lat i trudno mu już skutecznie działać. Radził, by stworzyć jeden konwent katolicki i uniknąć rywalizacji między zakonami. Uważał, że w tej sprawie może pomóc rząd rosyjski⁵⁰.

Kongregacja Rozkrzewiania Wiary 12 września 1822 roku mianowała Antoniego Warteresiewicza administratorem wikariatu apostolskiego w Rosji, a nawet chciała wynieść go do godności biskupiej, lecz zmarł on na początku

⁴⁹ *Ibidem*.

⁵⁰ *Ibidem*, s. 290.

stycznia 1823 roku. 25 kwietnia sekretarz Kongregacji Pietro Caprano naciskał na proprefekta i sekretarza stanu Ercole Consalviego, by ten zajął się pilnie Ormianami katolikami przy okazji rozmów z Petersburgiem. Prefekt misji kapucyńskich w Gruzji Filippo da Forano poinformował go jednak, że Rosja nie podjęła inicjatywy założenia biskupstwa w Tyflisie, ponieważ zamierza przenieść tam wikariat apostolski istniejący już w Kamieńcu lub Mohylowie⁵¹.

Bższkianc mieszkał wówczas w Karasubazarze i zajmował się wspólnie z Ormianami katolikami. Rozpoczął od budowy szkoły; jej fundamenty powstały 1 maja 1823 roku. Otrzymała imię Świętego Grzegorza Oświeciciela, którego relikwię oraz stosowny dokument złożono u podstaw gmachu. W części ogrodu duchowny wznosił dwupiętrowy klasztor. Niewątpliwie pozyskiwał także kandydatów na mechtarystów. W 1823 roku przekazał trzem wyjeżdżającym do Italii studentom z Krymu kilka rękopisów, które przedtem pieczołowicie skopiował. W następnym roku inne manuskrypty zabrał ze sobą brat słynnego potem malarza, Gabriel Ajwazowski, który w Wenecji wstąpił do zakonu⁵².

W tymże 1824 roku, dzięki wsparciu finansowemu miejscowego bogatego katolika agi Howsepa Babiowa, w Wenecji ponownie opublikowano *Naukę dla dzieci*. Wydanie to było przeznaczone dla „szkoły macierzyńskiej Oświeciciela” w Karasubazarze; Bższkianca nazwano w nim wikariuszem miasta⁵³. Z kolei w 1827 roku ukazała się kolejna edycja *Bajek* Ezopa, przetłumaczonych przez Bższkianca z greckiego⁵⁴. W następnym roku wydano *Gramatykę*

⁵¹ *Ibidem*, s. 307.

⁵² B. Kovacs, G. Grigoryan, *Einleitung*, s. 21. Gabriel Ajwazowski urodził się w 1812 r. w Teodozji. Tamże zdobywał edukację początkową w ormiańskiej szkole parafialnej i w szkole powiatowej. Kiedy miał 13 lat, ojciec wyprawił go do Karasubazaru, aby uczył się u Minasa Bższkianca, znanego już jako nauczyciel i pisarz. Zauważywszy wielkie zdolności młodzieńca, Medici wysłał go do Wenecji, gdzie Gabriel wyróżniał się w naukach ścisłych. W 1830 r. Ajwazowski przyjął sakrę mniszą i wstąpił do zakonu mechtarystów. Święcenia kapłańskie otrzymał w 1834 r. Zob. M. Miławicki, *Przyczynek do ormiańsko-polskiego rodowodu Ajwazowskich. List arcybiskupa Gabriela Ajwazowskiego do ojca Sadoka Barącz z 1875 roku*, „Lehahayer. Czasopismo poświęcone dziejom Ormian polskich” 8, 2021, s. 160, 162-163.

⁵³ Wydanie to było dedykowane pamięci jego przedwcześnie zmarłej córki Azniw Rapajeli.

⁵⁴ *Առաջին Եզոպի բայերը* [Bajki Ezopa] թարգմանեալ ի գաղղիական լեզուէ յաւելմամբ ուսմանոր իմաստից եւ բարոյական խրատուց ի Հ. Միևսու Վ. Բժշկեան ի Մխիթարեան [przetłumaczone z języka greckiego z dodaniem wierszowanych pouczeń i nauk moralnych przez o. Minasa wardapeta Bższkiana z zakonu mechtarystów], Ի Վենետիկ ի վանս Սրբոյն Հապրոյն [w Wenecji, w klasztorze Świętego Łazarza] 1827.

rosyjsko-ormiańską⁵⁵, co świadczy o opanowaniu języka rosyjskiego przez autora. W 1830 roku ogłoszono również drukiem *Ćwiczenia czytania dla dzieci* w języku ormiańskim⁵⁶, a w 1832 roku pojawiło się nowe wydanie *Wiedzy dla dzieci*. Bższkianc służył na Półwyspie Krymskim nie tylko Ormianom, ale też Niemcom katolikom w Rosentalu, którzy nie mieli własnego księdza.

W tym czasie duchowny odbywał liczne podróże po Krymie, którego dokładny opis historyczno-geograficzny powstał w efekcie. Jest on bardzo cenny, choćby z tego powodu, że autor uwiecznił tatarskie nazewnictwo nawet niedużych wiosek. Wiele z nich już nie istnieje lub nosi inne nazwy związane z władztwem rosyjskim, sowieckim lub ukraińskim. Bazą wypadową Bższkianca był Karasubazar. W drodze przez Półwysep Krymski i Kaukaz podróżnik spotykał się również z wątkami polskimi. W 1824 lub 1825 roku gościł we wsi Artek u stóp Aju-Dahu u polskiego ziemianina, marszałka guberni kijowskiej, publicysty, pamiętnikarza i poety Gustawa Olizara, który wzniósł we wspomnianej miejscowości domy mieszkalne, założył piękne ogrody i winnice oraz uprawiał drzewa oliwne⁵⁷. Olizar przyjął przybyłych wyjątkowo gościnnie, jak zauważył Bższkianc. Z poczynionych wcześniej notatek tworzył wówczas swe dzieło, ostatecznie zatytułowane *Podróż do Polski oraz w inne strony zamieszkiwane przez Ormian, których przodkowie przybyli z miasta Ani*. Zostało ono z pewnością ukończzone w 1829 roku, skoro w roku następnym ukazało się drukiem w Wenecji.

24 października 1825 roku Bższkianc spotkał się z cesarzem Aleksandrem I podczas jego wizyty w Symferopolu. Korzystając z okazji, w formie petycji zwrócił się do niego z różnymi prośbami dotyczącymi Ormian katolików. Nieco później otrzymał od generała-gubernatora list z informacją, że władca jest go-

⁵⁵ *Թերակախանութիւն տեսերէն-հայերէն* [Gramatyka rosyjsko-ormiańska] *տն. Հ. Միկսս Կարապետի Բժշկան Տրապիզոնցոյ ի աշակերտութենէ Միխայրայ Մեծի Արքայի եւ վիարի Խաչատու քաղաքի* [o. Minasa wardapeta Bższkiana z Trebizondy, ucznia wielkiego opata Mechitara i wikariusza miasta Karasu], Ի Վենետիկ ի Վանք Սրբոյ Ղազարոյ [w Wenecji, w klasztorze Świętego Łazarza] 1828.

⁵⁶ Drugie wydanie: 1847.

⁵⁷ W 1825 r. gościem Olizara był także Adam Mickiewicz, który zadedykował mu swój sonet *Ajudah*. Olizar zmienił nazwę wsi Artek na Kardiatrikon (gr. Lekarstwo Serca). Por. Т. А. Брагина, Н. В. Васильева [Т. А. Bragina, N. W. Wasiljew], *Путешествие по дворянским имениям Крыма* [Podróż po ziemiańskich majątkach Krymu], Симферополь [Symferopol] 2005, s. 60-70, *Забывтые имена* [Zapomniane imiona].

tów do ich rozpatrzenia. Niestety do tego nie doszło, gdyż 1 grudnia 1825 roku Aleksander I zmarł.

W 1826 roku Bższkianc przebywał w Trapezuncie, bowiem 16 października tego roku posłał stamtąd do Wenecji rękopis z dziełami Nersesa z Lambroonu. W czerwcu 1829 roku był z kolei w Tyflisie, gdzie pozyskał manuskrypt *Historii Zakarii Protodiakona*⁵⁸. Być może jego pobyt na Kaukazie wiązał się z wybuchem wojny rosyjsko-perskiej (1826-1828). Na mocy traktatu pokojowego w Turkmanczaju do Rosji włączono chanaty erywański i nachiczewański. Wówczas Eczmiadyn, rezydencja katolikosy wszystkich Ormian, znalazł się w Rosji i napłynęło tam wielu Ormian z Persji⁵⁹.

Nowy car Mikołaj I mianował Bższkianca przełożonym Ormian katolików, zezwalając mu de facto na sprawowanie administracyjnych funkcji biskupich; nominację tę potwierdził 15 lutego 1828 roku. Sam Bższkianc napisał, że w 1829 roku został wizytatorem wszystkich kościołów katolickich na Krymie. W tymże roku troszczył się o katedrę w Karasubazarze, nakazując pozłocenie ołtarzy oraz wykonanie nowych ozdób i malowideł. 8 października 1833 roku gubernator cywilny Taurydy Aleksandr Iwanowicz Kaznaczejew pisał policji w Karasubazarze:

Jego Cesarska Mość, zgodnie z postanowieniem Komitetu Ministrów, 12 września ubiegłego roku najwyżej raczył rozkazać: „W kaplicy ormiańskokatolickiej, zbudowanej w Karasubazarze przez kapłana Minas Medici, pozwolić na odprawianie nabożeństw według obrządku tego wyznania”.

O tej Najwyższej woli, zakomunikowanej mi przez Noworosijskiego i Besarabskiego generał-gubernatora w piśmie z 6 października bieżącego roku pod nr. 282, poleciłem powiadomić policję miejską w Karasubazarze i przekazuję do gubernialnego rządu dla wiadomości i wykonania przez ekspedycję wykonawczą⁶⁰.

Przypuszczalnie w tym czasie Bższkianc nabył ogród w Sudaku⁶¹, co może świadczyć o jego ówczesnej aktywności kościelnej w południowo-wschodniej części Krymu.

⁵⁸ B. Kovacs, G. Grigoryan, *Einleitung*, s. 22.

⁵⁹ J. Osiecki, *Katolicy obrządku ormiańskiego*, s. 208-213.

⁶⁰ [A. D. Timirgazin], [Członek ormiańskokatolickiej kongregacji mechitarystów], s. 112-116.

⁶¹ W 1831 r. był wzmiankowany wśród właścicieli ogrodów w Sudaku, którzy zgromadzili środki na otwarcie w tym mieście urzędu pocztowego. B. Kovacs, G. Grigoryan, *Einleitung*, s. 14.

W związku z toczącą się wojną o niepodległość Grecji dochodziło do przesładowań Ormian katolików w Turcji. Ratowali się oni ucieczką do Rosji, na wyspy greckie i do Triestu⁶². W kwietniu 1828 roku Rosja wypowiedziała Turcji wojnę. Na Kaukazie 9 lipca wojska rosyjskie zajęły Erzurum i podeszły pod Trapezunt. W październiku w Grottaferrata rzymski prałat Gregorio Baghinanti omawiał z rosyjskim ministrem Grigorijem Gagarinem sprawę Ormian katolików w Rosji, podnosząc kwestię konieczności utworzenia dla nich biskupstwa. Rozmowy te nie przyniosły jednak żadnego skutku⁶³.

Na mocy pokoju zawartego 14 września 1829 roku w Adrianopolu do Rosji przyłączono gruzińską prowincję Achalcyche, w której mieszkało wielu Ormian katolików. Pozostali przenosili się tam z Turcji. 600 rodzin z Erzurumu na czele z mechitarystą weneckim ojcem Efremem Setianem ewakuowało się do Rosji wraz z wycofującymi się wojskami rosyjskimi⁶⁴. Przed Kościołem katolickim otwierały się nowe możliwości duszpasterskie⁶⁵.

W 1829 roku sułtan Mahmud II zgodził się na utworzenie w państwie osmańskim milletu katolickiego. 6 lipca 1830 roku papież Pius VIII erygował w Konstantynopolu ormiańskie arcybiskupstwo prymasowskie bezpośrednio podporządkowane Stolicy Apostolskiej. Pierwszym prymasem został Antoni Nuridżan⁶⁶. Być może miało to związek z pojawieniem się wówczas Bższkianca w Trapezuncie i Konstantynopolu. Ze stolicy Turcji bowiem pisał on do opata weneckiego Sukiasa Somaliana, że otrzymał od Guregha (Saghyriana?) *Historię Aleksandra Macedońskiego* przetłumaczoną z języka arabskiego⁶⁷. Niewykluczone, że rękopis *Podróży do Polski* posłał do druku z Konstantynopola.

W katolickich kręgach kościelnych Rosji w 1831 roku podjęto próbę uregulowania sprawy biskupstwa dla Ormian. Rzymskokatolicki metropolita mohylewski Kacper Cieciszowski wyznaczył kanonika kamienieckiego Mikołaja Moszoro, proboszcza w Mohylowie nad Dniestrem⁶⁸, na administratora wikariatu

⁶² J. Osiecki, *Katolicy obrządku ormiańskiego*, s. 254-257.

⁶³ G. Petrowicz, *La Chiesa armena in Polonia*, t. 3, s. 289-292.

⁶⁴ G. Nahapetian, *Gli Armeni cattolici in Georgia e le questioni fra cattolici armeni e georgiani*, Venezia 1903, s. 9; G. Petrowicz, *La Chiesa armena in Polonia*, t. 3, s. 307; Ch. A. Frazee, *Catholics and Sultans*, s. 259.

⁶⁵ J. Osiecki, *Katolicy obrządku ormiańskiego*, s. 206-211.

⁶⁶ Ch. A. Frazee, *Catholics and Sultans*, s. 259.

⁶⁷ B. Kovacs, G. Grigoryan, *Einleitung*, s. 22.

⁶⁸ T. Isakowicz-Zaleski, *Słownik biograficzny duchownych ormiańskokatolickich oraz duchownych rzymskokatolickich pochodzenia ormiańskiego w Polsce w latach 1750-2000*, przedm. Nerses Bedros XIX, Kraków 2001, s. 81, nr 168.

dla Ormian katolików w Rosji europejskiej⁶⁹. Kwestię poruszono ponownie w 1839 roku, gdy minister spraw wewnętrznych Rosji Aleksandr Stroganow postulował utworzenie diecezji. Uważał, że biskupem powinien zostać wspomniany kanonik Moszoro, natomiast jego koadiutorem z prawem następstwa mitrat Paweł Szachgułow (Sciaghulanti), prowikariusz z Achalcyche i wychowanek rzymskiego Collegium Urbanum. Zakładał powstanie katedry i kapituły w Tyflisie oraz seminarium duchownego, uposażanych przez rząd rosyjski. Projekt zaaprobował 6 maja car Mikołaj I. W odpowiedzi Kongregacja Rozkrzewiania Wiary zaproponowała utrzymywanie dwóch oddzielnych wikariatów obsadzonych biskupami – jednego w Mohylowie, drugiego zaś w Tyflisie. Z różnych powodów pertraktacje te zakończyły się fiaskiem w 1842 roku⁷⁰. Fakty pokazują zatem, że w tym czasie Bższkianc nie był już brany pod uwagę jako kandydat na biskupa.

Duchowny ponownie wydał wówczas *Wykład teologii dla nauki dzieci Kościoła*⁷¹, a także *Historię świętą*, czyli *Historię Starego i Nowego Testamentu oraz Kościoła Chrystusowego* uzupełnioną o informacje o papieżach rzymskich od świętego Piotra do Grzegorza XVI⁷². Opublikował również *Gramatykę języka ormiańskiego objaśnioną w języku rosyjskim*⁷³.

⁶⁹ G. Petrowicz, *La Chiesa armena in Polonia*, t. 3, s. 308.

⁷⁰ *Ibidem*, s. 309-313.

⁷¹ *Յայտնութիւն Ազգաւորական ի հրահանգս մանկանց եկեղեցոյ* [Wykład teologii dla nauki dzieci Kościoła] *Տն Հ. Մինաս վարդապետի Բժշկեան Տրապիզոնցոյ ի Մխիթարեան Միաբանութենէ* [autorstwa wielbnego o. Minasa wardapeta z Trebizondy z zakonu mechitarystów], Ի Վենետիկ ի վանս Սրբոյն Ղազարոյ [w Wenecji, w klasztorze Świętego Łazarza] 1836.

⁷² *Մրբագան Պատմութիւն* [Historia święta] *որինմամ տն. Հ. Մինասայ Վ. Բժշկեան առաջնորդի Տարիսայի Մխիթարեան Ուխտէն* [ulożona przez der Minasa wardapeta Bższkiana, przełożonego mechitarystów na Krymie], Ի Վենետիկ ի վանս Սրբոյն Ղազարոյ [w Wenecji, w klasztorze Świętego Łazarza] 1838 (cz. 1: *Պատմութիւն հին եւ նոր Օրինաց եւ եկեղեցոյ Բրիստոսի* [Historia Starego i Nowego Testamentu oraz Kościoła Chrystusowego]; cz. 2: *Պատմութիւն քահանայապետաց Հովմայ* [Historia papieży Rzymu]). Dzieło to zostało zadedykowane pamięci Zarmina Bższkianca agi.

⁷³ *Բերականութիւն Հայկազեան լեզուի բացատրեալ ի ռուսաց բարբառ* [Gramatyka języka ormiańskiego objaśniona w języku rosyjskim] *տեստն Հ. Մինասայ վարդապետի Բժշկեան Տրապիզոնցոյ ի Մխիթարեան Ուխտէն առաջնորդի ի Տարիսա* [przez o. Minasa wardapeta Bższkiana z Trebizondy, przełożonego mechitarystów na Krymie], Ի Վենետիկ ի վանս Սրբոյն Ղազարոյ [w Wenecji, w klasztorze Świętego Łazarza] 1840.

W 1842 roku informował opata mechitarystów weneckich Somaliana, że pozyskał z kaukaskiej Armenii nowe rękopisy, przesłane przez dpira Msera z Erywania. Przekazał też wyjeżdżającemu z Krymu do Wenecji Gabrielowi Ajwazowskiemu 14 manuskryptów ormiańskich dla biblioteki klasztornej. W następnym roku przesłał tam przez wardapeta Tatewosa *Aszcharacujc* (Geografię) Mowsesa z Chorenu, którą zdobył dzięki uprzejmości biskupa Georga z Eczmiadzynu; opat wenecki prosił go o to już w 1840 roku. Rękopis ów stał się podstawą weneckiego wydania dzieł Mowsesa Chorenacego⁷⁴. Działania te świadczą, że Bższkianc utrzymywał kontakty naukowe ze stolicą katolikosatu w Eczmiadzynie. W 1844 roku wydał *Gramatykę wielojęzyczną zawierającą zasady języków arabskiego, perskiego, osmańskiego i tatarskiego z uwagami o innych językach*⁷⁵. Porównywał w niej właściwości gramatyczne tych języków z cechami wyrazów zapożyczonych z innych. Wyjaśnienia podawał w językach ormiańskim, rosyjskim i francuskim. Dzieło zadedykował carowi Mikołajowi I⁷⁶.

W swych opracowaniach Bższkianc przedstawiał się jako „aradźnort w Taurydzie”, co oznacza ‘biskup’ lub ‘przełożony’. Wydaje się zatem, że w 1844 roku nadal pełnił administracyjne funkcje biskupie na Półwyspie.

W 1845 roku spotkał się w Sewastopolu z Mikołajem I, któremu ofiarował *Gramatykę wielojęzyczną* i *Gramatykę rosyjsko-ormiańską*. Podczas audiencji car odznaczył go złotym medalem i podarował mu pierścień z drogocennym kamieniem. Od tej pory Bższkiancem owładnęła idea otwarcia w Wenecji szkoły wielojęzycznych gramatyk. 7 grudnia 1845 roku otrzymał rosyjskie zezwolenie na dwuletni wyjazd. Ostatecznie w 1847 roku opuścił Rosję na zawsze.

⁷⁴ B. Kovacs, G. Grigoryan, *Einleitung*, s. 22.

⁷⁵ *Թերականութիւն բազմալեզու* [Gramatyka wielojęzyczna] յորում բովանդակին սկզբունք պարբազի, պարսիկ, օսմանեան եւ թաթար բարբառոյ, հանդերձ ծանօթութեամբք այլ եւ այլ լեզուաց երկասիրեալ [zawierająca zasady języka arabskiego, perskiego, osmańskiego i tatarskiego z uwagami o innych językach] տեւտն Հ. Մինասայ Վ. Բժշկեան Տրասպիզոնցոյ, առաջնորդի ի Տաւրիս յաշակերտութենէ Մխիթարայ մեծի արքայի [autorstwa wielbnego o. Minasa wardapeta z Trebizondy, przełożonego mechitarystów na Krymie i ucznia wielkiego Mechitara], Ի Վենետիկ՝ ի վանս Սրբոյն Ղազարու [w Wenecji, w klasztorze Świętego Łazarza] 1844.

⁷⁶ „A sa Majesté impériale Nicolas Pavlovitch empereur de toutes les Russies etc. etc. etc.”. *Ibidem*, s. 7.

W 1849 roku w Wenecji ukazało się trzecie wydanie *Bajek Ezopa*⁷⁷, a w następnym roku – *Krótki opis żywotów znakomitych osobistości do użytku dzieci*⁷⁸. *Krótki opis* liczył sobie ponad 900 stron, składających się na słownik biograficzny znanych Ormian, i nie tylko, zasłużonych dla kultury i sztuki, literatury oraz religii, mężów stanu czy naukowców. Autor zadedykował go pamięci „pani Dality i jej męża Hamaspiura oraz pani Dapity z rodu Bższkianców”⁷⁹. Było to jego ostatnie dzieło. Minas Bższkianc zmarł w Wenecji 26 listopada 1851 roku i został pochowany na wyspie San Lazzaro.

W swojej relacji z podróży do Polski zebrał informacje pozostawione przez historyków na temat migracji z miasta Ani i rzekomego przemieszczania się Ormian na ziemie polskie (w roku 1062 i 1239), wykorzystując inskrypcje z licznych zabytków w Ani i prowincji Szirak. Uwzględnił wiele ciekawostek archeologicznych i etnograficznych dotyczących sytuacji Ormian w Polsce, Bułgarii, Mołdawii, Siedmiogrodzie i na Wołoszczyźnie w XIX wieku. Opisał zwyczaje narodowe i religijne, sądownictwo, budowle kościelne i klasztorne, a także inne zabytki. Dzieło składa się z trzech części. W pierwszej autor omówił historię prowincji Szirak i położonego w niej królewskiego miasta Ani, w drugiej połączył wyprawy odbywane w latach 1808 i 1820 z podróżami po Krymie, w trzeciej zaś scharakteryzował Tatarię kaukaską (Astrachań, Kizlar, Sarapan, Derbent), Kaukaz i Zakaukazie (Jegorock, Madżar, Aleksandrów, Stawropol, Mozdok, Tyflis, Gandzak, Gori, Haghpāt – 1820-1829?). Trzecią część, potraktowaną dość pobieżnie, wieńczy opis Haghpātu i nie zawiera ona żadnego zakończenia. Publikacja została poświęcona pamięci kupca Ambariana z Trapezuntu, który prowadził interesy na Krymie. Bższkianc nie był osobiście we wszystkich opisywanych przez siebie miejscach. Aby zamieścić jak najwięcej informacji, sięgał po relacje ustne i dostępną literaturę. Piszac o Półwyspie

⁷⁷ Առաջը Եզոպիքսի [Bajki Ezopa] թարգմանեալ ի գաղղիսական լեզուէ յաւերմամբ ոտանաւոր իմաստից եւ բարոյական խրատոց ի Հ. Մինաս Վ. Բժշկեան ի Մխիթարեան [przetłumaczone z języka greckiego z dodaniem wierszowanych pouczeń i nauk moralnych przez o. Minasa wardapeta Bższkiana z zakonu mechtarystów], ի Վենետիկ ի գործարանի Արքիմ Դաւաթնի [w Wenecji, w drukarni Świętego Łazarza] 1849.

⁷⁸ Համարումն նկարագիր վարոց երեւելի արանց [Krótki opis żywotów znakomitych osobistości] յորինեալ ի պէտս մանկանց ի Հ. Մինաս վարդապետէ Բժշկեան Տրապիզոնցոյ ի Մխիթարեան Ուխտէն [ulożony na użytek dzieci przez o. Minasa wardapeta Bższkiana z zakonu mechtarystów], Վենետիկ [Wenecja] 1850.

⁷⁹ Յիշատակ հոգոց Տախթայ տիկնոջ եւ քերց նորա Համասիիւր եւ Տախթայ տիկնայց ի գաղթէ Բժշկեանց [Na pamiętkę dusz pani Dality i jej męża Hamaspiura oraz pani Dapity z rodu Bższkianców], Վենետիկ [Wenecja] 1850.

Krymskim, niewątpliwie czerpał z opracowania rzymskokatolickiego arcybiskupa mohylewskiego Stanisława Siestrzeńcewicza – *Historii Krymu*⁸⁰.

Podróż do Polski doczekała się przekładu na język niemiecki autorstwa Grigora Grigoryana⁸¹. Wcześniej jedynie jej fragmenty tłumaczone były na język rosyjski i polski. Niewielką część opisu Krymu przełożył rzymskokatolicki ksiądz z Teodozji Cherube Kusznerow (Kusznerian)⁸². Etnograficzną charakterystykę Nogajów i ormiańskich osiedli u ujścia Donu przetłumaczył na rosyjski Ludwik Kolli⁸³. W 1996 roku ukazał się przekład opisu Gezlewa⁸⁴. W 2008 roku biografię autora przybliżył Aleksiej Dagitowicz Timirgazin⁸⁵. Dziesięć lat później na konferencji naukowej w Rostowie nad Donem o Bższkiancu mówili Karen Hamada i Roko Isaka, skupiając się na *Historii Pontu*⁸⁶. W 2019 roku trzy części relacji dotyczące Krymu podali do druku w języku ukraińskim Oleksandr Dżanow i Dmytro Hordijenko: o Taurydzie i Teodozji, o przesiedleniu Ormian z Kaffy do Rosji w 1771 roku oraz o starożytnościach ormiańskich Półwyspu Krymskiego. Wydawcy posługiwali się przekładem Kusznerowa⁸⁷.

W Polsce z informacji Bższkianca jako pierwszy korzystał przy opisie osad ormiańskich na ziemiach polskich dominikanin, ojciec Sadok Barącz⁸⁸.

⁸⁰ S. Sestrencewicz de Bohusz, *Histoire de la Tauride*, t. 1-2, Brunswick 1800; С. Сестренцевич-Богущ [S. Siestrencewicz-Bogusz], *История Таврии* [Historia Taurydy], t. 1-2, Санкт-Петербург [Sankt-Pieterburg] 1806.

⁸¹ *Der Reisebericht des Minas Bžškeanc*. W Centralnym Muzeum Taurydy w Symferopolu pod sygn. CMT.KP-23130/D-8830 znajduje się rękopiśmienne tłumaczenie rosyjskie, dokonane w 1895 r. w Teodozji przez Aleksandra Mazirowa.

⁸² *Армянские древности Таврического полуострова* [Ormiańskie starożytności Półwyspu Krymskiego], przeł. X. Кушнерев [Ch. Kusznerow], „Записки Одесского Общества Истории Древностей” [Zapiski Odeskiego Towarzystwa Historii i Starożytności] 10, 1877, s. 441-451.

⁸³ Из „Путешествия по южной России” о. Минаса Медици [Z „Podróży po południowej Rosji” o. Minasa Medici], przeł. Л. Колли [L. Kolli], „Известия Таврической Ученой Архивной Комиссии [Wiadomości Taurydzkiej Naukowej Komisji Archiwalnej] 44, 1910, s. 30-38.

⁸⁴ М. Бжшишкян [M. Bżyszkián], *Кеозлев или Евнатория* [Gezlew, czyli Eupatoria], przeł. А. Акопian, „Свѣтъ Хач” [Śwíety Krzyż] 2, 1996, s. 33-36.

⁸⁵ [А. D. Timirgazin], [Członek ormiańskokatolickiej kongregacji mechitarystów], s. 112-116.

⁸⁶ [K. Hamada], [R. Isaka], [Wenecja, Krym i Kaukaz], s. 206-208.

⁸⁷ [Fragmenty przekładu], s. 201-230.

⁸⁸ S. Barącz, *Żywoty sławnych Ormian*, s. 202, 329, 415; idem, *Rys dziejów ormiańskich*, Tarnopol 1869, s. 198. W tej drugiej pracy Barącz pisał: „Minas Pezeszgiane [!] mozołnie

W 2014 roku podróżnik został doceniony w artykule Agopa Garabediana i Rumiany Komsałowej⁸⁹. Kilka lat później biogram autora i przekład fragmentu o Ormianach Lwowa zamieściła w czasopiśmie „Lehahayer” Tatevik E. Sargsyan z Naukowo-Badawczego Centrum Krymoznawstwa i Ochrony Dziedzictwa Kulturowego Republiki Krym⁹⁰.

Niniejsze wydanie jest pierwszym kompletnym tłumaczeniem na język polski książki Minasa Bższkianca opublikowanej w Wenecji w 1830 roku. Ponieważ pisarz upowszechniał pospolity język ormiański (aszcharabar) w wariantcie zachodnioormiańskim, tę właśnie odmianę zastosowano przy zapisie nazw własnych. Tak uzyskano poprawne formy nie tylko w języku zachodnioormiańskim, ale i w innych językach (także w polskim). Wariant zachodnioormiański różni się od wschodnioormiańskiego występowaniem tzw. przesuwki spółgłoskowej (mutacji konsonantycznej), która pojawiła się w średniowieczu. Litery: ‘p’, ‘q’, ‘ŋ’, ‘ð’, ‘l̥’, ‘f̥’, ‘u̥’, ‘ɣ’, ‘un’ w wariantcie zachodnioormiańskim wymawia się odpowiednio: p, k, t, dz, g, dż, b, cz, d, zaś we wschodnioormiańskim, który zachował archaiczną wymowę spółgłosek dźwięcznych i bezdźwięcznych – b, g, d, c, k, dz, p, dż, t. Starożytnie imiona na wschodzie obszaru występowania języka ormiańskiego wymawiane Petros (Piotr) i Grigor (Grzegorz) na zachodzie wymawia się Bedros, Krikor. Stąd wahania dostrzegalne również w niniejszej książce. Minas Bższkianc miał wymowę zachodnioormiańską, co jest widoczne w jego transkrypcji nazw obcych. Jego nazwisko – *Բժշկաւիւղ* – w transliteracji zachodniej brzmi Pższgeanc, zaś we wschodniej – Bższkeanc. Właściwa wymowa końcówki *-աւիւղ* (*-eanc*) to ‘ianc’⁹¹. Ze względu na zbitkę spółgłosek na początku słowa dokłada się półsamogłoski ‘y’ lub ‘e’. W publikacjach Sadoka Barącza (1856, 1869) w zapisie łacińskim w wersji zachodnioormiańskiej spotykamy formę Pezeszgianc, a u Gregorio Petrowicza (1971) – P(e)ż(e)škiantis. Z kolei na portrecie przechowywanym w klasztorze weneckim

bardzo zbierał wiadomości o Ormianach w Polsce i Krymie osiadłych. Dzieło jego zostało wydane w Wenecji 1830 r.”. *Ibidem*, s.198.

⁸⁹ A. Garabedian, R. Komsałowa, *Podróże członka kongregacji mechitarystów w Wenecji Minasa Pażiškiana jako źródło do historii Polski, Międzymorza, Bałkanów i Morza Czarnego*, w: *Itinera clericorum. Kulturotwórcze i religijne aspekty podróży duchownych*, red. D. Quirini-Popławska, Ł. Burkiewicz, Kraków 2014, s. 591-597.

⁹⁰ T. E. Sargsyan, *Minas Bższkian i jego relacja*, s. 159-193.

⁹¹ Jeszcze w czasach Armenii sowieckiej wprowadzono w miejsce *աւիւղ*, *աւիւ* zapis fonetyczny *jułiğ*, *jułi*.

widnieje zapis Pejiskian. W tej edycji wybrano wariant wschodnioormiański jako obecnie bardziej popularny.

Dzieło publikuje się pod autentycznym tytułem *Podróż do Polski oraz w inne strony zamieszkiwane przez Ormian, których przodkowie przybyli z miasta Ani* – w odróżnieniu od wydawców tłumaczenia niemieckiego, którzy niepoprawnie zatytułowali je *Der Reisebericht des Minas Bžškeanc^c über die Armenier im östlichen Europa (1830)* (Zapis podróży Minasa Bžszkianca o Ormianach w Europie Wschodniej (1830)); wydaje się, że chodziło jedynie o usunięcie z tytułu słowa „Polska”. W transliteracji języka kipczackiego zastosowano system wybitnego polskiego orientalisty, Edwarda Tryjarskiego⁹². Kipczackie zapisy zostały przełożone, podczas gdy wydawcy z Niemiec pozostawili je w transliteracji ormiańskiej, przez co są czytelne jedynie dla wąskiego grona osób. Przetłumaczono także słowa tatarskie zapisane alfabetem arabskim. Przypisy, które sporządzili wydawcy, są oznaczone ich inicjałami: A. P. – Andrzej Pisowicz, K. S. – Krzysztof Stopka, M. A. – Monika Agopsowicz, T. S. – Tatevik Sargsyan.

⁹² Zob. *Zapisy sądu duchownego Ormian miasta Lwowa za lata 1625-1630 w języku ormiańsko-kipczackim*, red. K. Stopka, oprac. E. Tryjarski, Kraków 2010, s. 31, *Pomniki Dziejowe Ormian Polskich*, t. 1.

PRZEDSŁOWIE

„Pokolenie przychodzi i pokolenie odchodzi, a ziemia trwa po wszystkie czasy”¹ – mówi Salomon, ponieważ Pan Stworzenia, który powołał do życia ten wielki świat pełen wszelkich istot i piękna, dał go ludzkości, aby żyła na nim, aby ludzie rozmnażali się i jednoczyli w przyjaźni oraz aby z pokolenia na pokolenie czynili ziemię, na której żyją, kwitnącą i pełną blasku. Tak oto świat materialny trwa wiecznie, chociaż jedno pokolenie w swojej nieustannej zmienności nieuchronnie zastępuje poprzednie. Mimo to wspólny duch może po wsze czasy rządzić światem z ojca na syna, aby zachować ich ucywilizowanie oraz utrzymać w harmonii obyczajów i reguł. Dlatego też zadaniem ludzkości jest poznanie Pana Stworzenia samym rozumem, służenie mu i zachowanie całości stworzenia w naturalnym porządku. Spójrzcie – gdy tylko ludzie ujrzeli słońce, kierowani naturalną skłonnością zaczęli wznosić budynki i stojące blisko siebie mieszkania, aby móc żyć razem w duchu wspólnoty.

Im mocniejsza stawała się przyjaźń między ludźmi, tym byli cnotliwsi i chętniejsi do życia w zgodzie, aż zebrali się, by budować wielkie miasta i królestwa. A tam, gdzie w jednym miejscu postawili obok siebie wiele domów, powstało duże miasto i istniała spora jednomyślność. Tam jednak, gdzie wzniesiono jedynie nieliczne domy, panowała wątpliwa zgoda i pojawiło się tylko małe miasto lub miasteczko.

Ponieważ wielu żyło razem, duch wspólnoty stawał się silniejszy i mocniejszy. Bez ustanku uczyli się od siebie nawzajem pożytecznych rzeczy i przekazywali jeden drugiemu wiedzę i odkrycia. Z tego powodu rośli w siłę, dokonywali cudownych, wielkich czynów, a w stolicach świata nastał mądry porządek, zaprowadzony przez rozważnych budowniczych. Nareszcie panował duch wspólnoty i cywilizacji. Kiedy mądrzy uczeni zobaczyli znaczące

¹ (M. A.) Koh 1,4.

i okazałe budowle w miastach, słusznie wyciągnęli wniosek, że panuje tam zgoda, a liczba budowniczych ceniących jedność jest bardzo duża.

Na początku, kiedy potomkowie praojca rozmnożyli się, dostojni władcy świata stanęli przed koniecznością budowy miast, aby ludzie, którzy stworzą w nich wspólnotę, stali się częścią potężniejszej cywilizacji. Tak pojawili się błyskotliwi wynalazcy wszystkiego, co niezbędne ludzkości, jak również architekci tworzący wielkie budowle (Ճեմ[արան]/*Dżem[aran]*, 568²). Po potopie, który zalał całą ziemię, drugi praojciec ludzkości po zejściu na stały ląd zabrał się do budowy schronienia, którym został Nachiczewan³, aby ludzkość przed swoim rozproszeniem ujrzała ducha jedności i cywilizacji.

Po wybudowaniu wieży [Babel], kiedy ludzie pod wpływem paniki rozpierzchli się we wszystkich kierunkach, w różnych częściach świata zebrały się grupy liczące tysiące, połączyły się w jedną cywilizację i ustanowiły królestwo: wybudowały miasto, stały się jednym ludem i jednym narodem, przepełnionym duchem jedności. W niektórych miejscach duch ten jeszcze bardziej się umocnił. Lud był tam liczniejszy i rozkwitł dzięki mądrości oraz handlowi. Tam jednak, gdzie ludzie pozostawali bez tej potęgi, nie byli świadkami żadnego postępu. Zwłaszcza ci, którym brakowało oświaty i cywilizacji, nie osiągnęli jedności ani nie różnili się od żyjących w górach zwierząt, co do dziś dostrzec można w zakątkach różnych krain (por. 284). Z pewnością w odległych czasach żyło wiele takich dzikich i pogrążonych w niezgodzie ludów, zwłaszcza w Grecji i Europie. W końcu jednak odnalazły ducha wspólnoty dzięki użytecznemu ładowi i rozsądnym prawom danym przez filozofów. Zeszły z gór, porzuciły swoje dzikie obyczaje, założyły cywilizację i zbudowa-

² (K. S.) W dalszej części książki Bższkianc wielokrotnie powołuje się na różnych autorów, nawiązując do podawanych przez nich informacji. Skrócony tytuł lub autor dzieła pojawia się wówczas w nawiasach zwykłych. Podany następnie numer oznacza zwykle numer paragrafu. W tym przypadku duchowny ma na myśli opracowanie własne – Մ. Բժշկեանց [M. Bższkianc], *Ճեմարան գիտելուց, որ է համառոտ տեղեկություն հարկաւոր գիտությունից, ազատական արեւանից* [Akademia wiedzy, czyli krótki wykład niezbędnych nauk i sztuk wyzwolonych na potrzeby uczącej się młodzieży], Ի Վենետիկ և Վաւու Սրբոյն [w Wenecji, w klasztorze Świętego Łazarza] 1815.

³ (K. S.) Nachiczewan – historyczny region Armenii na południowym Kaukazie (obecnie w Azerbejdżanie). Zajmuje obszar ograniczony na zachodzie i południu doliną środkowego Araksu, na wschodzie i północy – grzbieciem Gór Zangezurskich. Według tradycji ormiańskiej w tym miejscu Noe zszedł na ziemię z arki po potopie. Por. miasto Nowy Nachiczewan.

ły miasta oraz królestwa, które zasłynęły niespotykanym porządkiem. Wśród nich byli Ateńczycy, Rzymianie i inni.

W podobny sposób ucywilizowali się Amerykanie. Ich dzikość odcięła ich całkowicie od ludzkości i sprawiła, że polowali na siebie nawzajem oraz pożerali się niczym zwierzęta, jako że uważali to za rzecz pobożną (Roben, rozdz. 15)⁴. Wyjątkowo rozsądne prawa dane przez światłych Europejczyków sprawiły jednak, że rozwinęli się do poziomu jakże pięknej cywilizacji, i to w takim stopniu, że nawet uczeni dziwią się dziś ich wybitnym osiągnięciom i reformom.

Im większa była potęga Europejczyków i Amerykanów zdobyta dzięki duchowi jedności, tym bardziej rosła ich mądrość oraz powiększały się ich królestwa, przez co podarowali oni światu zasady i prawa. Natomiast Azjaci i Afrykanie, od początku cywilizowani oraz żyjący zgodnie, doszli do rozkwitu jako pierwsi na świecie, budując słynne stolice i potężne królestwa.

Zaprawdę, Hajk i pochodzący od niego przodkowie, jak również Bel⁵, Ninos i Szamiram zasłynęli na całym świecie wyjątkowymi czynami, a dzięki znaczącym budowłom, prawodawstwu i wielkim osiągnięciom uczynili Azję królową wszystkich krain. Mestre, budowniczy Egiptu, jak również Fenicjanie, Sydończycy i Kartagińczycy rozwinęli się dzięki własnemu ucywilizowaniu do takiego stopnia, że ślady ich dokonań wciąż budzą podziw uczonych. Byli twórcami siedmiu cudów świata (*Dżem*. 546). Pochodzili od nich pierwsi królowie, pierwsi uczeni i twórcy nauk, sztuk oraz wszelkiego porządku. Lecz zadziwiające, że cywilizacja Azjatów i Afrykańczyków zaczynała przekwitać, kiedy w tym samym czasie Europejczycy zaczęli budować własną. Ci drudzy zakładali słynne miasta, podczas gdy niezdobyte twierdze pierwszych ulegały

⁴ (K. S.) Chodzi o przekład Bższkianca na aszcharabar *Nowego Robinsona* Daniela Defoe – *Պատմություն վարդա Ռօպինսոնի Բրիտոլ* [Historia przypadków Robinsona Cruzoa] 'ի խրատ եւ 'ի կրթություն մանկանց [dla nauki i pouczenia dzieci] Թարգմանեալ 'ի գալիսկան լեզուէ՝ յաշխարհային, 'ի Հայր Մինաս Վարդապետ Բժշկան Տրապիզոնցոց, 'ի Մխիթարեան Միաբանութիւնէ [przetłumaczona z języka francuskiego na aszcharabar przez o. Minasa wardapeta Pższgeana z Trebizondy], 'Ի Վենետիկ 'Ի վանս Սրբոյն Ղազարոյ [w Wenecji, w klasztorze Świętego Łazarza] 1817.

⁵ (K. S.) Hajk i Bel pojawiają się w ormiańskiej mitologii. Hajk był praojcem i bohaterem narodu ormiańskiego. Opowieść o Hajku i Belu pochodzi z kroniki Mowsesa z Chorenu. Zob. M. Chorenacy, *Historia Armenii w trzech księgach*, przeł. S. Ułaszek, zredagował, wstępem i indeksami opatrzył A. Pisowicz, Kraków 2021, s. 40-43, 48-49, zwł. s. 55-57, *Biblioteka „Lehahayer”*, t. 4.

zniszczeniu, ponieważ zapanował wśród nich duch nienawiści. Jedni zaprowadzali mądre porządki, powodując rozkwit swoich królestw, inni bezlitośnie walczyli między sobą, gdyż zapomnieli o wszelkim człowieczeństwie. W ten sposób owe wspaniałe stolice i okazałe królewskie rezydencje zrównano z ziemią, niepokonane królestwa wraz z całą ich sławą i porządkiem przepadły, a niektóre z tych licznych ludów spotkały prześladowania oraz rozproszyły się one po różnych częściach świata, inne zaś wyginęły pod krwawymi mieczami wrogów. Doszło do tego, że ich niewolnicy przejęli ducha jedności, urosli w potężny lud i zapanowali nad swoimi władcami. Dawni panowie popadli w rozpacz i stali się jeńcami oraz niewolnikami własnych niewolników, a przebywając w obcych krajach i wśród obcych ludów, nie mogli znaleźć sobie miejsca.

Zwłaszcza naród ormiański okrywał blask męstwa i wielkich osiągnięć tak długo, jak długo utrzymywał ducha jedności, o czym do dziś świadczą pisma sporządzone przez obcokrajowców oraz pozostałości dawnych budowli. Kiedy jednak ów duch go opuścił, niczym Samson⁶ utracił swoją siłę, przepadł także duch walki i udział we wszystkich dobrych sprawach. Naród postradał wspaniałe królestwa wraz z pięknie położonymi regionami i satrapiami królestwu równymi. Zamieszkujący je władcy byli obcymi lub cudzoziemcami, a mieszkańcy rozproszyli się po dalekich nieznanych krajach, co stanowiło dla nas⁷ powód do odwiedzenia niektórych z nich.

Zaprawdę, opowieść ta byłaby smutna, gdyby istniała możliwość opisanie wszystkich nieszczęść doznanych przez nasz naród, które doprowadziły do owej rozpaczliwej sytuacji. Ówczesne katastrofy zostały przypominane, kiedy po kolei opisywaliśmy losy naszych wszystkich słynnych i zamożnych miast oraz doznane przez nie cierpienia, a także przyczyny, dla których ich liczna ludność została zniewolona i pokonana. Z prawdziwą goryczą słucha się o nieszczęściu, które Persowie sprowadzili na nasze miasta i lud, mieczami, ogniem oraz niewolą pokonując wszystkich.

⁶ (K. S.) Samson był przed epoką królów chronologicznie trzecim od końca sędzią w Izraelu. Jego życie opisano w Starym Testamencie w Księdze Sędziów. Jako wybrańcowi Boga (Nasiräer) nie wolno mu było ścinać włosów. W tym kryła się tajemnica nieujarzmionej siły, którą władał, a która znajdowała ujście w niszczycielskich wybuchach gniewu, w końcu doprowadzając go do samobójstwa (Sdz 13,1-16,3).

⁷ (A. P.) W oryginale starormiańskim Bższkianc stosuje formy w pierwszej osobie liczby mnogiej – „my”. Nie jest to jednak tzw. *pluralis maiestaticus* (której w Europie używali papieże i królowie), lecz wręcz przeciwnie – orientalny sposób wyrażania skromności.

Tu wydaje się korzystniej ominąć tamte wydarzenia i skupić się w trakcie opisu na naszej podróży na północ, wyłącznie na historii wielkiego miasta Ani. Ormianie, którzy tam żyją, w większości pochodzą od dawnych mieszkańców Ani. To zatem pożądane, aby dowiedzieć się o powodach upadku dawnych mieszkańców miasta i poznać historię ich dawnej stolicy, Ani.

Po pierwsze, poznamy i opiszemy historię wzrostu tego miasta ku potęgze, a także dzieje królów, którzy w nim panowali i zdobyli wielką władzę.

Po drugie – ile razy [Ani] zostało zdobyte przez wrogów i w jaki sposób uległo zniszczeniu.

Po trzecie – dokąd uciekli jego mieszkańcy i w jakiej sytuacji są obecnie.

Po czwarte – w jakich krajach dziś mieszkają i jakie budowle wzniesli.

Odwiedziliśmy wiele miejsc, gdzie żyje nasz rozproszony naród pochodzący z okolic miasta Ani. Przeprowadziliśmy analizę geograficzną na podstawie książek i obserwacji. Nasz opis zaczniemy od prowincji Szirak⁸, w której leży miasto Ani. Podczas podróży odwiedziliśmy Polskę, Rosję, Mały Tatarstan⁹ i Gruzję.

Na bazie doświadczeń zdobytych w drodze powstała treść trzech części naszego opracowania. Część pierwsza zawiera informacje o Ani. Część druga to właściwa historia naszej podróży. W trzeciej części zaś opowiadamy o jej dalszej części.

Praca ta ma na celu jednoznaczne zobrazowanie potęgi rozumu i siły płynącej z jedności, która buduje światowe mocarstwa, a z drugiej strony katastrofalnych skutków niezgody, niszczącej całe imperia. Owe pierwsze przymioty

⁸ (K. S.) Historyczna prowincja Szirak nazwana została tak jak gawar (okręg, kanton) Szirak w prowincji Ararat na obszarze starożytnej Armenii, na północnym zachodzie współczesnej. Do 1804 r. znajdowała się pod rządami perskimi. W 1813 r. na mocy pokoju w Gulistanie została włączona do imperium rosyjskiego. 28 V 1918 r. stała się częścią utworzonej Republiki Armenii i od tamtej pory leży w granicach tego państwa. Por. R. H. Hewsen, *Armenia: A Historical Atlas*, Chicago, IL 2000, mapa 55, s. 63; idem, *The Geography of Armenia*, w: *The Armenian People from Ancient to Modern Times*, red. R. G. Hovannisian, t. 1: *The Dynastic Periods: From Antiquity to the Fourteenth Century*, New York 1997, s. 1-17.

⁹ (K. S.) „Mały Tatarstan” to obszar między Morzem Czarnym i Kaspijskim rozciągający się aż po Derbent, nazywany też Noworosją. To drugie określenie wprowadzono w XVIII w. i oznaczało ono nowe ziemie zdobyte przez Rosję na wojnie z Turcją. Noworosja jako nazwa rosyjskiego regionu administracyjnego została nadana osobiście przez carycę Katarzynę II w 1764 r. Por. akapit nr 584.

PRZEDSŁOWIE

wyniosły Ani do niebiańskiej wspaniałości, te ostatnie w końcu doprowadziły miasto do upadku. Nie tylko występowanie śmierci po życiu, ale także niezgody i braku ładu doskonale ukazuje prawdziwość powiedzenia: „Pokolenie przychodzi i pokolenie odchodzi, a ziemia trwa po wszystkie czasy”. Jednak ziemia, która stała się jednością złożoną z żywiołów, istnieje niewzruszenie na wieki, to znaczy do końca świata.

*Bieg czasów mnie nie postarza (...),
Podmuchy wiatrów mną nie zachwieją –
Trwam niewzruszone (...).
Jam jest źródłem istnienia trzech rodzajów stworzeń,
A gdy umrą –
Stanę się ich grobem.*

Sznorhali¹⁰

¹⁰ (K. S.) Ներսէս Շնորհալի [Nerses Sznorhali], *Յաղագս երկնի եւ գաղղղուց նորա* [Rozprawa o niebie i jego ozdobach], Երևան [Erywań] 1968, s. 39. W poemacie narratorem jest niebo – źródło istnienia trzech rodzajów stworzeń: powietrznych, ziemskich i morskich. Nerses IV Sznorhali (1102-1173) był wybitnym ormiańskim teologiem i poetą, a także katolikosem Armenii (1166-1173).

CZĘŚĆ PIERWSZA, TO JEST WIADOMOŚCI O ANI I ANITACH

Jak już wyjaśniliśmy we wstępie, to ważne dla Ormian rozproszonych po europejskich krajach, przez które podróżowaliśmy, by dowiedzieć się czegoś o położeniu miasta Ani, z którego się wywodzą. Zdecydowaliśmy więc, że przed opowieścią o samej podróży napiszemy o okresie między powstaniem tego wielkiego miasta a jego końcem.

[1.] Ani było dawniej niewielką twierdzą o małym znaczeniu, którą zbudowano w kraju Ararat¹¹ w prowincji Szirak, jako że za królewskiego panowania rodu Arsakunich¹² rezydencją władców był Wagharszapat¹³. Tam też leżały kwitnące ormiańskie miasta, podczas gdy prowincja Szirak pozostawała drugorzędna. Później, już po roku Pańskim 321, w którym król Trdat¹⁴ oddał tę prowincję księciu Kamsarowi, nachararowie¹⁵ z rodu Kamsarakanów¹⁶ panowali nad Szirakiem i Ani, które dzięki mądrym rządóm książąt zaczęły się

¹¹ (K. S.) Ararat (Ajrarat) – jedna z piętnastu prowincji (marz) historycznej Wielkiej Armenii. Jej nazwa pochodzi od góry Ararat.

¹² (K. S.) Arsakuni (Arsakidzi, Arsacydzi) – królewska dynastia władców Armenii (54-428).

¹³ (K. S.) Wagharszapat – jedna z historycznych stolic Armenii. Dziś Eczmiadzyn, stolica Katolikosy Wszystkich Ormian. P. Donabédian, *Vagharchapat. De la capitale royale à la capitale religieuse*, w: *Les douze capitales d'Arménie*, red. P. Donabédian, C. Mutafian, kartografia É. van Lauwe, Paris 2010, s. 111-123.

¹⁴ (K. S.) Trdat (Drtad, Tiridates, Tirdad) III – król Armenii z dynastii Arsakunich (298-ok. 330).

¹⁵ (K. S.) W czasach antycznych i średniowiecznych nachararowie stanowili wyższą warstwę ormiańskiej arystokracji. Por. M. Zakrzewska-Dubasowa, *Historia Armenii*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1990, s. 34-35, 313; E. Kettenhofen, *Tirdād und die Inschrift von Paikuli. Kritik der Quellen zur Geschichte Armeniens im späten 3. und frühen 4. Jh. n. Chr.*, Wiesbaden 1995, s. 6-47.

¹⁶ (K. S.) Kamsarakanowie – ormiański ród arystokratyczny, żyjący w V-VIII w.

rozwiając. Mówi o tym [Mowses] Chor[enacy]¹⁷, II.90¹⁸: *Daruje mu (Kamsarowi) w dziedziczne władanie (...) prowincję¹⁹ Szirak.*

2. Położenie tej żyznej prowincji w pobliżu rzeki Araks²⁰ jest bardzo korzystne, bowiem już w czasach antycznych Aramajis, wnuk Hajka, przekazał ją synowi Szarze, aby ten dzięki jej bogactwu mógł zaspokoić ogrom swoich potrzeb (Chor. I.12):

Natomiast wielodzietnego syna Szarę, straszego żarłoka, wraz z całym jego ludem i dobytkiem odprawia do pobliskiej urodzajnej oraz obfitującej w bieżącą wodę doliny (...). Od jego [Szary] imienia również tamta okolica nazywana jest Szirak. Nietrudno zatem zrozumieć sens przysłowia wciąż powtarzanego wśród tamtejszego chłopstwa: „Jeśli masz jak Szara gardło, zabraknie ci u nas pokarmu”²¹.

To znaczy, że jeśli ktoś swoim apetytem dorównuje Szarze, jedynie w Sziraku są na tyle bogate spichlerze, aby nakarmić go do syta.

3. Chociaż prowincja od początku cieszyła się sławą, zwłaszcza pod rządami książąt z rodu Kamsarakanów, twierdza Ani wybudowana na równinie była niewielka. Pozostała taka aż do odsunięcia od władzy królów z rodu Arsakunich²². Po upadku tej słynnej dynastii wskutek niezgody panującej pośród ormiańskich książąt Armenia uległa całkowitemu zniszczeniu przez czczących ogień Persów. Z powodu waśni między nachararami wszystko runęło: zaprzeczono to, co dotąd układało się świetnie, upadły kwitnące dotąd miasta w wielkich prowincjach. Jeszcze gorszy los spotkał miasto stołeczne Wagharszapat w kraju Ararat. Po tych wypadkach ormiańscy książęta zostawili kraj w obcych rękach i zaniechali wszelkich działań. Rządzili nim Persowie za

¹⁷ (K. S.) Mowses Chorenacy (Mojżesz z Chorenu) jest znany jako ojciec ormiańskiego piśmiennictwa historycznego. Jego kronika obejmuje historię Armenii od początków państwowości po upadek dynastii Arsakunich (428). Dzieło to wywierało wpływ na ormiańską historiografię aż do XIX stulecia. Por. krytyczne wydanie w języku angielskim: *Moses Khorenats' i „History of the Armenians”*, przeł. i komentarzem opatrzył R. W. Thomson, Cambridge, MA–London, 1978; M. Starowieyski, *Słownik wczesnochrześcijańskiego piśmiennictwa Wschodu. Literatury arabska, armeńska, etiopska, gruzińska, koptyjska, syryjska*, Warszawa 1999, kol. 155-156.

¹⁸ (K. S.) M. Chorenacy, *Historia Armenii*.

¹⁹ (K. S.) W oryginale: գավառ (gawar).

²⁰ (K. S.) Araks – najdłuższy dopływ rzeki Kury w Azji Przedniej.

²¹ (K. S.) M. Chorenacy, *Historia Armenii*, s. 59.

²² (K. S.) Por. nr 1.

pośrednictwem marzpanów²³ i cudzoziemców, którzy byli wostikanami²⁴ bądź prefektami. Pod ich despotyczną władzą Ormian uciskano do tego stopnia, że zupełnie utracili oni ducha wspólnoty i wszyscy popadli w rozpacz. Słusznie ubolewał nad tym Sznorhali w swoim *Lamencie nad Edessą*²⁵.

4. W tym samym czasie w sercach dwóch książęcych braci – Aszota²⁶ i Szaputa, synów wielkiego księcia Smbata Bagratuniego²⁷, zapłonął ogień patriotyzmu. Walczyli mężnie dotąd, aż pokonali najeźdźców, wygnali wszystkich wrogów z kraju i zaprowadzili pokój. Później za olbrzymie bogactwa odkupili prowincję Szirak od królewskiego rodu Kamsarakanów²⁸. Wówczas Aszot, zwany przez Hagarenów²⁹ Msakerem [Mięsożercą], odbudował Ani, zapewnił miastu umocnienia i osiedlił tam w roku Pańskim 783 swoją rodzinę.

5. Pod rządami króla Aszota III³⁰, o którym napiszemy jeszcze poniżej, Ani znowu zaczęło kwitnąć. Sprawiedliwi i mężni książęta wznosili coraz to nowe budowle, wielkie pałace, wspaniałe świątynie, zajazdy, powstawały targowiska i inne budynki, dzięki czemu Ani urosło do rangi stolicy całej prowincji. Historyk Matewos³¹ nazwał miasto miejscem, w którym mieszkali królowie³².

²³ (K. S.) Marzban (marzpan) – namiestnik prowincji w Persji Sasanidów między III a VII stuleciem.

²⁴ (K. S.) Wostikan – namiestnik arabskiego kalifa w Armenii.

²⁵ (M. A.) *Lament on Edessa by Nersēs Šnorhali*, przeł. i komentarzem opatrzył T. M. van Lint, w: *East and West in the Crusader States: Context-Contacts-Confrontations II: Acta of the Congress Held at Hernen Castle in May 1997*, red. K. Ciggaar, H. Teule, t. 1, Leuven 1999, *Orientalia Lovaniensia Analecta*, t. 92.

²⁶ (K. S.) Aszot IV Mięsożerca (ok. 755-826) – książę Ormian z dynastii Bagratunich (Bagratydów), uznany przez kalifat Abbasydów księciem książąt (*iszchanac iszchan*) Armenii (806-826).

²⁷ (K. S.) Smbat VII Bagratuni – naczelny dowódca wojskowy (sparapet) (753-775) i książę (*iszchan*) (770-775) Ormian za czasów władzy arabskiej. C. Mutafian, *L'Arménie du Levant (XIe-XIVe siècle)*, t. 1, Paris 2012, s. 258-273. O tytule *iszchan* zob. *ibidem*, s. 230.

²⁸ (K. S.) W oryginale: *Կամսարական խախարարություն* (Kamsarakan Nacharachutjun).

²⁹ (K. S.) W ormiańskiej historii i historiografii Arabowie czy Saraceni są nazywani Hagarenami (od Hagar, matki Izmaeła, praojca Arabów).

³⁰ (K. S.) Aszot III Miłosierny – król Armenii z dynastii Bagratunich (952-977). W 961 r. koronował się w Ani, które odtąd występuje w źródłach jako miasto, a nie tylko twierdza. J. P. Mahé, *Ani. La ville aux mille et une églises*, w: *Les douze capitales*, s. 159-191.

³¹ (K. S.) Mateusz z Edessy (1070-1137) – dziejopisarz ormiański. R. W. Thomson, *A Bibliography of Classical Armenian Literature to 1500 AD*, Turnhout 1995, s. 151 i n., *Corpus Christianorum*.

³² (K. S.) W oryginale: *թագավորք* (*tagawork*).

Panował w nim duch zgody i cywilizacji, który przyciągnął doń wielu uczonych i podobnych im ludzi. Żyli tu choćby hajrapeci³³, potężni królowie, istniały okazałe kościoły i klasztory, imponujące rezydencje katolikosów i piękne siedziby władców, bowiem monarchowie z rodu Bagratunich wzrosli w siłę w prowincji Szirak oraz przejęli rządy w Ani. Ich panowanie rozpoczęło się od księcia³⁴ Aszota³⁵ w roku Pańskim 856 i trwało aż do roku 1079 i ostatniego króla Gagika³⁶. Potęga i królewskie rządy Bagratunich nie ustawały zatem przez 224 lata.

6. Teraz przychodzi pora na wyliczenie królów zgodnie z kolejnością ich rządów i na opisanie, jakie budowle wznieśli, jak osiągnęli szczyt potęgi dzięki duchowi patriotyzmu, a potem stracili na znaczeniu wskutek niezgody. Piękne miasto Ani utraciło chwałę, którą się cieszyło, i ostatecznie zostało zniszczone. Stosując personifikację, Sznorhali wspomina o tym w swojej elegii:

*A jednak zapraszam cię do tego dzieła,
O wschodnie miasto Ani (...).
W wybranym przez ciebie regionie Szirak
Byłoby pięknie wzniesionym monarszym domem
Królów Bagratunich,
Którzy pochodzą z rodu Izraela, (...)
Domem noszącym cudownie piękne imię,
Które w trzech literach [przywołuje
Tajemnicę Trójcy Świętej]*³⁷.

[Sznorhali]
Lament nad Edessą

³³ (K. S.) Tzn. katolikos – zwierzchnicy duchowi Kościoła ormiańskiego.

³⁴ (K. S.) W oryginale: *hə/juuł* (*iszchan*).

³⁵ (K. S.) Aszot I Wielki (ok. 820-890) został w 856 r. mianowany przez arabskiego kalifę sparapetem w Armenii, w 862 r. kalif Al-Musta'in utytułował go księciem książąt Armenii, Gruzji i ziem kaukaskich, w 884 r. zaś – królem.

³⁶ (K. S.) Gagik II (zm. 1079) – syn Aszota IV Mężnego, ostatni król Armenii z dynastii Bagratunich (1041/1042-1045).

³⁷ (M. A.) Por. tłumaczenie Wiktora Woroszyńskiego (bez dwóch wersów):

Ale i ciebie wołam, błagam,
Siostrzyco moja wschodnia, Ani!
Do moich cierpień, do skarg moich,

Królowie Ani

7. Królowie Ani pochodzili z książęcego rodu Bagratunich i z narodu żydowskiego. Kiedy Nabuchodonozor³⁸ podbił Judeę i przed 600 rokiem przed Chrystusem wygnał jej mieszkańców, przebywał tam ormiański król Hajkak³⁹. Wyprosił u Nabuchodonozora uwolnienie żydowskiego księcia Szambata⁴⁰ i jego rodziny, po czym zabrał ich do Armenii, osiedlając tam godnie w roku 3398. Z rodu Szambata wywodził się dzielny i potężny książę Bagarat, którego król Wagharszak⁴¹ wyniósł w roku 3859 do rangi księcia książąt. Przywilejem tego rodu było koronowanie królów Armenii z pokolenia na pokolenie. Przez długi czas trwali przy swojej wierze w Boga i nie dali się przekonać do czczenia bożków Ormian, a wielu zostało męczennikami za rządów naszego króla Arszaka, ponieważ nie chcieli składać ofiar bożkom.

Im mocniej miłowali Chrystusa już w czasach chrześcijaństwa i im głębsza stawała się ich pobożność, tym bardziej rośli w siłę. Przepelnieni duchem służby ojczyźnie dokonywali licznych znaczących czynów, mężnie odpierając wrogów i oswobadzając lud z ucisku niewiernych, aż stali się godni namaszczenia na królów Ormian. Pierwszym królem został książę Aszot⁴². Jego imię

Przyłącz się także, dobra pani!
 I ty oblubienicą byłaś,
 Słońce ci blask składało w dani,
 I zawsze upragnioną byłaś,
 Wszyscy – i znani, i nieznani –
 Wzdychali do twych łask... Królowie
 Zostali przeto powołani
 Z wielkiego Bagratunich domu
 (Król Dawid przodkiem ich, o pani),
 By twój dobrobyt ugruntować.

w: *Muza chrześcijańskiego Wschodu*, przeł. M. Bednarz et al., wstęp M. Starowieyski et al., posłowie J. Reczek, oprac. i red. M. Starowieyski, Kraków 2008, s. 97.

³⁸ (K. S.) Nabuchodonozor II – król nowobabiloński (605-562 p.n.e.).

³⁹ (K. S.) Hajkak II – król Armenii z dynastii Hajkazunich (605-569 p.n.e.).

⁴⁰ (K. S.) Ormiańskie kroniki podają, że założycielem dynastii Bagratunich był pochodzący z narodu żydowskiego książę Szambat, którego pojmał Nabuchodonozor II w trakcie zdobywania Jerozolimy. Przekazy te wykorzystywano w celu odnalezienia powiązań między początkami ormiańskiej historii i tradycją biblijną.

⁴¹ (A. P.) Wagharszak odpowiada partyjskiemu królowi Wologazesowi I (51-76/80), który umieścił swojego brata Trdata na tronie Armenii.

⁴² (M. A.) Por. nr 5.

pochodzi od imienia Asud, które nosił syn pierwszego [z książąt], Szambata, od niego [zaś] wywodzi się imię Smbat.

8. Bagratuni byli książętami, którzy koronowali ormiańskich królów z rodu Arsakunich. Kiedy upadła władza królewska, zachowali duże znaczenie jako ród książęcy. W wielu miejscach jego przedstawiciele zyskali wpływy, ponieważ sprawowali urzędy takie jak sparapet, kuropalates⁴³ lub patrycjusz⁴⁴. Smbat Bagratuni został wyniesiony przez cesarza Lewona⁴⁵ na urząd kuropalatesa w roku 695. Później, już w roku 743, książę Aszot⁴⁶, syn Wasaka Bagratuniego, otrzymał jeszcze znaczniejszą godność – hagareński wostikan Mrowan mianował go patrycjuszem, czyli księciem książąt.

Jego pierworodnym był Smbat, którego synem był z kolei wymieniony wyżej waleczny Aszot Mięsożerca, ten, który przeniósł się do Ani⁴⁷. Synem Aszota był Smbat Wyznawca⁴⁸ – prześladowany przez Hagareńczyków, w wyniku czego zmarł. Synem tego ostatniego był zaś ten książę Aszot, którego pomazano na króla.

9.1. Potężny książę Aszot I, syn Smbata, był początkowo sparapetem Ormian. Wyróżniała go tak wielka waleczność, mądrość i umiłowanie ojczyzny, jak też głęboka pobożność, że cieszył się uznaniem i sympatią wszystkich, aż w roku Pańskim 856 zdobył poparcie całego ludu. Tak pisze o nim katolikos Howhannes⁴⁹:

Był on mężem pełnym odwagi, doświadczonym w boju, o dobrej postawie, radosnym obliczu i szlachetnym spojrzeniu, mającym rysy twarzy tak piękne, jak

⁴³ (K. S.) W oryginale: *կիւրապաղատ* (*kurapaghat*) – wysoki tytuł urzędniczy w Bizancjum, odpowiednik zachodniego majordoma.

⁴⁴ (K. S.) W oryginale: *պատրիկ* (*patrik*).

⁴⁵ (K. S.) Leoncjusz II – cesarz bizantyński (695-698).

⁴⁶ (K. S.) Aszot III Bagratuni (ok. 690-761) zwany Ślepym – książę Armenii w czasach arabskiej zwierzchności (732-745, 746-748). Wostikan Merwan mianował go księciem książąt na polecenie kalifa Hiszama.

⁴⁷ (M. A.) Por. nr 4.

⁴⁸ (K. S.) Smbat VIII Bagratuni (zm. 862) zwany Wyznawcą – książę Armenii (852-855), sparapet (824-859), ojciec króla Aszota I.

⁴⁹ (K. S.) Howhannes z Draschanakertu (Draschanakertcy) – katolikos Armenii (899-931), historyk. Por. Y. Draschanakertc'i's, *History of Armenia*, przeł. i komentarzem opatrzył K. H. Maksoudian, Atlanta, GA 1987, *Occasional Papers and Proceedings*, t. 3: *Armenian Studies*; И. Драсханаке́рти [J. Draschanakertcy], *История Армении* [History of Armenia], przeł. i komentarzem opatrzyła М. О. Дарбинян-Меликян [M. O. Darbinian-Melikian], Ереван [Erywań] 1986.

gdyby purpurowy hiacynt otoczony był blaskiem perły. Był także wielkiej mądrości i słodkiej wymowy, umiarkowany w ucztowaniu i biesiadowaniu, nie-zuchwały wobec lepszych oraz nielekceważący słabszych. Ponadto roztaczał nad wszystkimi należytą opiekę, najpierw ważąc swoje własne sprawy, a potem życie wszystkich. Jednym słowem – cokolwiek jest potrzebne w naturze ludzkiej, tego [mu] nie brakowało.

Dalej pisze:

Prawie wszyscy uznawali go za najwyższego spośród przywódców, ponieważ przyjmując zaszczyty, nie lekcewał upokorzeń, lecz zawsze kształcił się w nauce cierpliwości, a dobrocią swego ducha oddziaływał na innych. Wszędzie okazywał szczere uczucie, niechętny był wszelkim sporom, a w walce z wrogami bardziej walczył słowem pełnym dobroci niż mieczem, dzięki zaś łagodnemu napomnieniu przyciągał ich ku swej woli. Własne szkody uważał za marne w porównaniu z powszechnym pożytkiem. Był hojny dla wszystkich, w sercu pełen miłości, a swój umysł otwierał szeroko, aby pomieścić wielu. Dlatego wszyscy chętnie go miłowali i z radością przyzwali mu [na władanie].

Cesarz Konstantyn Porfirogeneta⁵⁰ chwali go zaś w ten sposób: *Wielki i potężny Ormianin, wielkoduszny i uzdolniony, którego po ormiańsku nazywają Aszot. Chcę wspomnieć, że spotkał się kiedyś ze słynnym cesarzem Leonem (moim ojcem)* (Księga 1).

Sparapet Aszot dzięki mądrym i pobożnym rządóm stał się tak znany, że wieść o jego sławie dotarła do amirapeta⁵¹ Maksama⁵², który przesłał mu kosztowne dary i drogocenne stroje, po czym utytułował go księciem książąt. Od tamtej pory [Aszot] był niezależny i płacił daninę jedynie amirapetowi.

10. W roku 859 Aszot rozpoczął obiecujące reformy kraju i armii. Mianował swojego brata Abasa sparapetem oraz czynami wielkiego bohaterstwa podporządkował sobie buntowników. Następnie rządził ludem jako wielki książę przepełniony głęboką mądrością. I wtedy książęta i katolikos po długich naradach postanowili ukoronować Aszota na króla Armenii, o czym też zawiadomili

⁵⁰ (K. S.) Konstantyn VII Porfirogeneta (913-959) – syn cesarza Leona VI (886-912). Autor dzieła *De administrando imperio*. Wydanie krytyczne: Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, wyd. G. Moravcsik, przeł. R. J. H. Jenkins, Washington 1985, *Dumbarton Oaks Texts*, t. 1.

⁵¹ (A. P.) Amirapet (od arab. *amīr* – ‘książę’ i pers. *pet* – ‘przywódca’) – ormiański odpowiednik kalifa.

⁵² (K. S.) Tzn. kalifa Al-Musta’ina (862-866).

amirapeta Babilonu⁵³. Temu ostatniemu bardzo przypadła do gustu ta sugestia, więc wysłał Aszotowi koronę, królewskie szaty, ozdoby i budzącego postrach wierzchowca. Wszystko to przekazał mu wostikan Jisse. Potem ceremonialnie nałożył Aszotowi na głowę koronę, narzucił na niego w jego pałacu królewską szatę i w obecności amirapeta ogłosił go królem⁵⁴. Byli tam obecni wszyscy ormiańscy nachararowie i katolikos Georg⁵⁵. Uroczyście wprowadzili go do kościoła, gdzie został namaszczonej przez katolikosa na króla w roku Pańskim 885. Kiedy cesarz Greków Bazyli⁵⁶ o tym usłyszał, również wysłał Aszotowi koronę i drogocenne dary, a przy tym nazwał go swoim ukochanym synem. W geście życzliwości grecki władca oddał Ormianom fortece, które wcześniej przywłaszczyli sobie Grecy⁵⁷.

11. Kiedy Aszot został koronowany na króla, zajął się przywracaniem upadłych obyczajów i egzekucją praw, mianując nowych nadzorców, książąt oraz sędziów, jak również dowódców wojsk, *tasnapetów*⁵⁸, *harurapetów*⁵⁹ i *hazarapetów*⁶⁰. Postawił twierdze i wzniósł odpowiednie umocnienia. Mówiąc krótko – obdarzył Armenię wszelkiego rodzaju bogactwem i pięknem. Siedzibą władcy ustanowił miasto Bagaran⁶¹, założone przez króla Erwanda nad rzeką Achurian⁶². Później udał się do Konstantynopola i został przyjęty z przepychem przez cesarza Leona⁶³. W drodze powrotnej zachorował, przebywając w okolicy Sziraku. Wezwał do siebie katolikosa i wypełnił wszystkie duchowe powinności, rozdzielając liczne bogactwa między ubogich, kościoły

⁵³ (K. S.) Tzn. kalifa Al-Mu'tamida (870-892).

⁵⁴ (A. P.) W oryginale: *թակաւոր* (*takawor*).

⁵⁵ (K. S.) Georg II z Garni – katolikos Armenii (878-898).

⁵⁶ (K. S.) Bazyli I – cesarz bizantyński (867-886).

⁵⁷ (K. S.) Tzn. Bizantyńczycy.

⁵⁸ (A. P.) W oryginale: *տասնապետ* (*tasnapet*) – dekurion, dowódca oddziału złożonego z dziesięciu legionistów.

⁵⁹ (A. P.) W oryginale: *հարսնապետ* (*harurapet*) – centurion, dowódca oddziału złożonego ze stu legionistów.

⁶⁰ (A. P.) W oryginale: *հազարապետ* (*hazarapet*) – chiliarcha, dowódca oddziału złożonego z tysiąca legionistów.

⁶¹ (K. S.) Bagaran – nieistniejące starożytne miasto, dawna stolica historycznej Armenii; dziś Kilittası w Turcji, w prowincji Kars. Jego założenie przypisuje się Erwandowi (Orontesowi) II (212-200 p.n.e). C. Mutaflan, *Bagaran. Capitale d'Arménie pendant cinq années*, w: *Les douze capitales*, s. 139-143.

⁶² (K. S.) Achurian – prawy dopływ Araksu, dziś częściowo stanowi granicę między Armenią a Turcją.

⁶³ (K. S.) Leon VI – cesarz bizantyński (886-912).

i klasztory. Tak zmarł wielce czcigodny i błogosławiony król Aszot w wieku 72 lat, pięć lat po namaszczeniu na władcę, w roku Pańskim 889, po 31 latach panowania. Jego ciało pochowano po królewsku w stolicy, Bagaranie. Władza w królestwie przypadła jego najstarszemu synowi Smbatowi⁶⁴.

Widzieliśmy ewangeliarz spisany w owym czasie jerkatagirem⁶⁵ na pergaminie, który zaczyna się od następujących słów: *Ta święta i życiodajna ewangelia została sporządzona w roku 336 (887) kalendarza ormiańskiego, za czasów ormiańskiego katolikosa Georga, podczas panowania księcia książąt Aszota i za władzy Smbata Bagratuniego. Ja, Sahak z Wanandu, syn Warda z Wanandu, który nazywał się Mleh, i tak dalej.*

12.2. W roku Pańskim 890 Smbat został następcą swojego ojca i wzniosł okazały kościół Świętego Zbawiciela w mieście Jerazgawor⁶⁶, tożsamym z Szirakawanem⁶⁷, gdzie przeniósł stolicę królestwa. Po dwóch latach, kiedy amirapet dowiedział się, że Smbat rządzi w miejsce ojca, przesłał mu królewską koronę oraz szatę ozdobioną złotem. Wkrótce odbyły się uroczystości, a nowy władca otrzymał w wybudowanej przez siebie świątyni namaszczenie z rąk katolikosa. Cesarz Leon wysłał mu potem koronę, serdeczny list i ogrom darów, czym ponownie dał dowód przyjaźni, jaką żywił wobec ojca Smbata. Od tej pory słał mu dary i kosztowności każdego roku.

Imię Smbata stało się tak słynne, że potężni książęta przybywali z dalekich stron, aby go ujrzeć, podziwiając jego waleczność oraz mądrość. Im bardziej rosła jego sława, tym większa stawała się także dobrotliwość i rozwaga. Wreszcie amirapet usłyszał o tej szlachetności i natychmiast wysłał Smbatowi koronę, złoty pas oraz miecz, polecając, żeby samodzielnie, bez udziału wostikana, dbał o porządek i urządził kraj wedle własnego uznania. Pisze o nim katolikos Howhannes⁶⁸:

W tamtych dniach władca wizytował [lud], chronił i zapewniał mu powodzenie we wszelkich dobrych przedsięwzięciach, a wszyscy mieszkali na odziedziczonej

⁶⁴ (K. S.) Smbat I Męczennik – król Armenii z dynastii Bagratunich (890/891-914).

⁶⁵ (A. P.) Jerkatagir (*jerkatagir* – ‘żelazne pismo’) – ormiański alfabet zawierający wyłącznie wielkie litery.

⁶⁶ (K. S.) Także: Jerazgawork, Jerazgaworks. Por. R. H. Hewsen, *Armenia: A Historical Atlas*, mapa 55, s. 63.

⁶⁷ (K. S.) C. Mutaflan, *Chirakavan. Une capitale de transition*, w: *Les douze capitales*, s. 145-149.

⁶⁸ (M. A.) Por. nr 9.

ziemi. Wytyczono pola pod uprawę i uprawiano winorośl, gaje oliwne i ogrody kwiatowe. Plugiem orano ziemię, oczyszczano ją z cierni i zbierano obfite plony. (...) Kiedy zaś [Ormianie] powstałi po napaściach [wrogów], najważniejsi nachararowie zaczęli budować kościoły z solidnych ociosanych kamieni (...). Mimo tych reform hojność Leona, króla Rzymian, wobec króla [Smbata] nie zmalała i (...) każdego roku posyłał mu on najrozmaitsze dary.

13. Sławny król Smbat zaiste pozostawał w łasce u Boga ze względu na swoją pobożność, czym wprawiał wszystkich w zdumienie oraz przepędził wrogów z własnych granic. Dzięki męstwu rósł w siłę, dopóki jego nachararowie zachowywali ducha miłości ojczyzny i żyli ze sobą w zgodzie. Kiedy zatracili te cnoty, łaska Boża ich opuściła oraz zaprzepaścili swą potęgę. Niektórych ogarnęła zawiść i gniewna nienawiść. Inni znowu wznosili bunt przeciw królowi. Ich złość rozgorzała tak bardzo, że niektórzy odważyli się nawet zaatakować oraz złupić królewską stolicę, kiedy władca był nieobecny w Sziraku.

Wrogowie znów stali się silniejsi, dowiedzieli się o tych wypadkach i zaczęli najeżdżać Armenię. Zamiast sprzymierzyć się z królem i zwalczać nieprzyjaciół, upadli nachararowie zjednoczyli się z obcym – wostikanem Jusufem⁶⁹, rozpoczynając wojnę przeciw Smbatowi, królowi Armenii. Kiedy Smbat po licznych klęskach zrozumiał, że Ormianie dążą do bratobójstwa i grozi im zniszczenie przez wrogów, poddał się Jusufowi oraz zakończył działania zbrojne, aby uchronić lud przed całkowitym wyginięciem. Mściwy wostikan skorzystał z odebranej od niego przysięgi i zadawał mu niewypowiedziane męki na torturach, chcąc osłabić jego wiarę. Ormiański władca opierał się jednak dzielnie i zginął śmiercią męczeńską w roku Pańskim 914, po 24 latach królewskich rządów⁷⁰.

14.3. Aszot II⁷¹, syn męczennika Smbata, przebywał w dalekich stronach, kiedy usłyszał o śmierci ojca i pogrążył się w głębokiej żałobie. Odzyskawszy zmysły, wrócił do Armenii. Zgromadził mężnych ludzi i zaczął nękać wrogów, mszcząc się za ojcowską krew. Duch miłości ojczyzny był w nim tak niezłomny, że okazał się niepokonany nawet w beznadziejnym położeniu oraz ostatecznie nikt nie ważył się stawić mu czoła. Gdy wygnał z kraju wszystkich

⁶⁹ (K. S.) Jusup – arabski zarządca Armenii (901-919, 922-929).

⁷⁰ (A. P.) Z tego powodu otrzymał przydomek Nahatak – Męczennik.

⁷¹ (K. S.) Aszot II Żelazny – król Armenii z dynastii Bagratunich (914-928/929).

nieprzyjaciół, nachararowie zrozumieli, że to Bóg pomógł mu zwyciężyć. Przybyli ze wszystkich stron i w roku Pańskim 915 jednogłośnie ustanowili go królem. Armenia zaczęła podnosić się z upadku i rosnąć w siłę.

15. W tamtym czasie cesarz Greków Konstantyn Porfirogeneta wezwał do siebie króla, który dobrowolnie udał się w towarzystwie grupy nachararów do Konstantynopola. Cesarz szczerze go polubił i ugościł razem z nachararami. Grecy dziejopisarze bardzo chwalili odważne czyny Aszota. [Źródła] świadczą także, że pewnego dnia wziął on do ręki ciężką stalową sztabę i wygiął ją w okrąg, a od tej pory nazywano go Aszotem Żelaznym⁷². Po powrocie z Konstantynopola prowadził wielkie wojny, pokonując wielu wrogów, aż strapiiony niezgodą panującą wśród nachararów, osłabł i zapadł na zdrowiu. Zgryzota sprawiła, że ogarnęła go niemoc i zmarł, nie pozostawiając syna, w roku Pańskim 928, po 14 latach i sześciu miesiącach panowania.

16.4. Abas, brat Aszota, został królem w roku Pańskim 929⁷³. Dał swojemu ludowi pokój i wolność. Dzięki temu w różnych miejscach stanęły monumentalne budowle i utworzone zostały liczne klasztory, z których wywodziło się wielu uczonych wardapetów⁷⁴. Wówczas wzniesiono i odbudowano klasztory Dprawank i Narekawank, gdzie działali święty Grigor z Nareku⁷⁵ i Barsegh⁷⁶.

Tak (mówi Wartan⁷⁷): *Od świętego Barsegha pochodzi przydomek Czon [Kuśnierz], od tego, który prowadził klasztor nazywany Dprawank w prowincji Ani. W innym miejscu informuje: Z Dprawanku zabrali krzyż poświęcony*

⁷² (K. S.) W oryginale: Աշոտ Երկաթ (Aszot Jerkat).

⁷³ (K. S.) Abas – król Armenii z dynastii Bagratunich (928/929-952/953).

⁷⁴ (A. P.) W oryginale występuje tu wyraz *wardapet* (w wymowie polskich Ormian: *wartabied*), oznaczający ormiańskiego duchownego z wyższym wykształceniem teologicznym żyjącego w celibacie.

⁷⁵ (K. S.) Grzegorz z Nareku (Grigor Narekacy) (ok. 951-1003) – wybitny teolog, poeta i mistyk ormiański, mnich klasztoru w Nareku nad jeziorem Wan. Autor słynnej *Księgi śpiewów żałobliwych* (*Matean Oghbergutjan*), zwanej też *Księgą lamentacji*, uznawanej za arcydzieło literatury ormiańskiej oraz modlitewnik o uniwersalnym charakterze duchowym. W 2015 r. ogłoszony doktorem Kościoła powszechnego przez papieża Franciszka.

⁷⁶ (K. S.) Barsegh I z Ani – katolikos Armenii (1105-1113). W 1081 r. katolikos Grigor Wkajaser (Martyrofilos) mianował go biskupem (*locum tenens*) w okupowanym przez Seldżuków Ani. M. Ormanian, *Kościół ormiański. Historia, doktryna, zarząd, reguły kanoniczne, liturgia, stan współczesny*, przeł. i komentarzem opatrzył K. Stopka, Kraków 2004, s. 55, 159.

⁷⁷ (K. S.) Wartan Arewelcy (ok. 1198-1271) – ormiański dziejopis, filozof, geograf i teolog. Nauczał w różnych szkołach klasztornych. C. Mutaflan, *L'Arménie du Levant*, t. 1, s. 23 i n.

imieniu świętej Matki Bożej, teraz nazywany [Krzyżem] Nagrody (...) i został pobłogosławiony przez świętego Mesropa lub przez Barsegha, świętego Kuśnierza. Na prawej skośnej belce ma napis w języku ormiańskim i jest pokryty złotem. Asoghik⁷⁸ opowiada o klasztorach zbudowanych przez wardapeta Mowsesa. Na końcu podaje: [Ich mieszkańcy żyli] w całkowitym porządku, z licznymi braćmi, promieniując mądrością.

Zaś król Abas, który zapewnił państwu tak wielki dobrobyt i pokój, zmarł w roku Pańskim 951, po 24 latach panowania.

17.5. Aszot III, najstarszy syn Abasa, rządził po swoim ojcu⁷⁹. On również odpierał i zwalczał wrogów przez pięć lat z niezrównaną walecznością, wyzwolił Armenię z obcego ucisku i zapanował nad całym krajem, który cieszył się teraz pełnią wolności. Wówczas wszyscy nachararowie zebrali się w Ani, gdzie sprowadził ich katolikos Anania⁸⁰, który w roku Pańskim 961 namaścił Aszota na króla. Byli przy tym liczni książęta i królowie. Przebywał tam też król Albanii⁸¹.

Po tym wydarzeniu miasto Ani zostało stolicą, w której wzniesiono wspinały królewski pałac i wiele okazałych gmachów. W tamtym czasie w prowincji Szirak powstały znaczące klasztory i kościoły, tak że wszyscy troszczyli się o pomyślność kraju. Chosrowanujsz⁸², pobożna małżonka Aszota, ufundowała dwa słynne klasztory, oddalone od siebie o godzinę drogi – jeden we wsi Sanahin⁸³, a drugi w Haghpacie⁸⁴. Są to duże budowle, zwłaszcza klasztor w Haghpacie – Świętego Znak [Krzyża], który zachował się do dzisiaj⁸⁵. Widzieliśmy tam inskrypcje upamiętniające imiona królów Smbata i Gurgena⁸⁶.

⁷⁸ (K. S.) Stepanos Asoghik (Stepanos Taronecy) – dziejopis ormiański działający w XI w. R. W. Thomson, *Armenian Literary Culture through the Eleventh Century*, w: *The Armenian People*, s. 235.

⁷⁹ (M. A.) Por. nr 5.

⁸⁰ (K. S.) Anania I Mokacy – katolikos Armenii (949-968).

⁸¹ (A. P.) W oryginale: Աղխանից (Aghwanic).

⁸² (K. S.) Chosrowanujsz – zm. 977.

⁸³ (K. S.) Sanahin – ormiański kompleks monastyczny z X w. położony w prowincji Lori. Ważny ośrodek życia duchowego i naukowego średniowiecznej Armenii.

⁸⁴ (K. S.) Haghpac – klasztor ormiański w prowincji Lori, wzniesiony w drugiej połowie X w. za panowania dynastii Bagratunich. Zasłynął jako centrum duchowości i piśmiennictwa.

⁸⁵ (K. S.) R. H. Hewsen, *Armenia: A Historical Atlas*, mapa 84, s. 110.

⁸⁶ (K. S.) W tym i następnych podobnie oznaczonych miejscach autor odwołuje się do numeru akapitu w niniejszej publikacji.

18. Król Aszot za sprawą swoich bohaterskich czynów stał się tak potężny, że amirapet wysłał mu dwie korony i nazwał go Szaharmenem [Władcą Ormian]. Pisał o nim Asoghik:

Aszot zatroszczył się o pokojowe współzycie w kraju Ormian oraz przewyższał wszystkich pokorą i miłosierdziem, jako że zgromadził wokół siebie ludzi kalekich, głuchych i ślepych, dopuszczał ich do własnego stołu, niektórych nazywając „księżętami”, „księżętami książąt” bądź „kuropalatesami” (...). Udzielał potrzebującym jałmużny i był przy tym tak hojny, że kiedy umierał, skarbiec był pusty.

Dzięki swoim dobrym uczynom zyskał miano Aszota Miłosiernego⁸⁷.

19. Aszot wznosił wewnętrzne mury Ani oraz umocnił je wysokimi basztami⁸⁸ i imponującymi bastionami. Postawił wspaniałe pałace, klasztory, widne kościoły, konwenty dla siostr zakonnych, przytułki dla ubogich, szpitale oraz inne potrzebne zabudowania, aż miasto rozkwitło w swym dobrobycie pod każdym względem, ozdobione pięknymi budowlami i wyniesione do rangi stolicy. (Wartan opowiada:) *Aszot zbudował niewielki mur miasta Ani oraz wznosił wszystkie wieże i kościoły w roku 413 (964)*. W tamtym czasie duch zgody i miłości był wśród mieszkańców Ani tak żywy, że wszyscy szanowali się nawzajem. Młodych i starych przepełniała miłość ojczyzny, a dzięki temu każdemu wiodło się nadzwyczaj dobrze.

20. Król ten nie tylko był miłosierny, ale także kochał swój kraj oraz odznaczał się skromnością i pracowitością dla dobra wspólnoty. Księżęta i arystokraci, złączeni miłością, całkowicie poświęcili się zachowaniu potęgi władcy i dobrobytu ludu. Uznali, że mogą być silni jedynie dzięki wielkiemu przywódcy, bez którego szybko upadną. To dlatego z każdym dniem rośli w siłę, a wrogowie tracili swą śmiałość. Ich miasta i lud rozkwitały, nieprzyjaciele zaś ginęli marnie. Dokądkolwiek wyruszali, zwyciężali w boju, a obcy monarchowie i narody drżeli na widok straszliwej potęgi Ormian, ponieważ Boża moc wyraźnie spływała na tych, którzy żyli w takiej zgodzie.

Z tego powodu w licznych miejscach zaczęła rozwijać się nauka. Tamte czasy przyniosły wielu słynnych wardapetów, którzy nauczali Ormian. Wśród nich był Howhannes⁸⁹ – światły przełożony klasztoru w Sanahinie, wielki

⁸⁷ (K. S.) W oryginale: Աշոտ Ողորմած (Aszot Woghormac).

⁸⁸ (A. P.) W oryginale: *burg*. Słowo to oznacza zarówno piramidę, jak i basztę.

⁸⁹ (K. S.) Howhannes objął funkcję przełożonego klasztoru Sanahin po pierwszym opacie Polikarpie. Jego kadencja przypadała na czas formowania się klasztoru – drugą połowę X w., kiedy Sanahin stawał się ważnym ośrodkiem religijnym i edukacyjnym w Armenii.

Chosrow Andzewacy⁹⁰ i jego mądrzy synowie – mnich Howhannes⁹¹ i Grigor Narekacy, Ghewond wardapet⁹², filozof Howhannes Chaczakir⁹³, Mesrop jerec⁹⁴ i inni. Aszot władał przez 26 lat, zapewnił ład społeczny i pozostawił godną podziwu cywilizację. W końcu zmarł w Ani w roku Pańskim 977.

21.6. Smbat II, najstarszy syn Aszota, tego samego dnia został królem Ani⁹⁵. Ponieważ jego ojciec przeprowadził wiele reform i przygotował grunt pod różne słuszne przedsięwzięcia, Smbat poszedł w jego ślady, od razu obwołano go przywódcą i zasłynął bardziej niż poprzedni władcy Armenii. Wytępił w królestwie wszelkich buntowników i ciemieżycieli. Budził postrach u tych żyjących w jego pobliżu i u tych w dalekich stronach, aż inne narody nadały mu miano Szahnszaharmena [Władcy Świata], czyli Tijezerakala [Władcy Wszechświata].

22. Smbat zwany Władcą Wszechświata w roku Pańskim 979 chciał pozostawić po sobie imponujący pomnik, dlatego wybudował wokół miasta Ani masywny, szeroki i bardzo wysoki mur, ciągnący się od rzeki Achurian aż po Caghkocadzor⁹⁶; w tym miejscu wznosił wysokie wieże. Rozkazał też wykopać głęboką i szeroką fosę. Jej koryto wyłożył kamieniem i cegłą, co trwało

⁹⁰ (K. S.) Chosrow Andzewacy (zm. ok. 963) – ormiański teolog i pisarz, czołowy intelektualista w klasztorze Narek, ojciec Grzegorza z Nareku i Howhannesa.

⁹¹ (K. S.) Howhannes – syn Chosrowa Andzewacego, brat Grzegorza z Nareku. Uczył się w klasztorze Narek pod kierunkiem opata Ananii Narekacego; znany głównie jako postać związana z edukacją i środowiskiem literackim brata, bez zachowanych własnych dzieł.

⁹² (K. S.) Ghewond wardapet (VIII-IX w.) – ormiański duchowny, nauczyciel i kronikarz, który spisał historię kraju od czasu rządów kalifa Omara II (717-720) po najazdy arabskie oraz wydarzenia za panowania Bagratunich. Jego dzieło to jedno z głównych źródeł do dziejów Armenii i krajów sąsiednich w epoce wczesnośredniowiecznej, zawiera też informacje o kontaktach Ormian z Arabami oraz Bizancjum.

⁹³ (A. P.) Howhannes zwany Chaczakirem (Niosącym Krzyż) wymieniany jest w tradycji ormiańskiej wśród uczniów Chosrowa Andzewacego. Należy odróżniać go od późniejszego Howhannesa Sarkawaga (Imastasera, zm. 1129), wybitnego filozofa i wardapeta z Ani oraz Haghpatu, z którym bywa niekiedy utożsamiany ze względu na zbieżność imienia i tytułu.

⁹⁴ (K. S.) Mesrop jerec zwany Wajocdzorecym – ormiański kronikarz i hagiograf; w 967 r. napisał *Żywot św. Nersesa Wielkiego* oraz *Historię rodu Mamikonianów*. Tekst znany z późniejszych interpolacji; pierwsze wydanie 1737, przekład francuski – 1869. Bywa łączony ze środowiskiem Nareku, lecz nie ma jednoznacznego dowodu, że był uczniem Chosrowa Andzewacego.

⁹⁵ (K. S.) Smbat II Zdobywca – król Armenii z dynastii Bagratunich (977-989/990).

⁹⁶ (A. P.) W oryginale: Շողկնգաւոր – ‘Kwietna Dolina’.

osiem lat. Z tego powodu miasto nazywano „wewnętrzną twierdzą”. Asoghik⁹⁷ pisze w 3.[1]:

Rozkazał zasypać wykop i otoczyć mury wokół Ani następną warstwą murów, od rzeki Achurian aż po Caghkocadzor, poza tym wzmocnił je wapnem i kamieniem oraz kamieniami nagrobnymi i wysokimi wieżami. Nowy mur był dłuższy od starego, rozciągał się na szerokość całego miasta i był umocniony wieżami z cedrowych belek, które solidnie przybito żelaznymi gwoździami.

Smbat postawił też w Ani piękne świątynie i w roku 989 rozkazał położyć fundamenty pod katedrę⁹⁸, zaprojektowaną przez słynnego ormiańskiego architekta Trdata⁹⁹. Poza wspaniałymi budowlami w tym mieście pełnym niezliczonych bogactw było też wielu zamożnych ludzi. Samych pałaców istniało w nim 100 tysięcy, a liczba kościołów wynosiła 1001, przez co chłopci zwykli przysięgać na tysiąc i jeden kościół. Zapis w starym hajsmawurku¹⁰⁰ znalezionym przez nas w Noworosji¹⁰¹ głosił: *Nasza wielka stolica Ani była siedzibą książąt i arystokracji. Nie wystarczy nam miejsca, aby opisać bezmiar niewyczerpanego bogactwa szlachetnych książąt, a nawet zwykłego ludu. A oprócz różnych krytych złotem pałaców, które każdy z nich posiadał, mieliśmy w mieście także 1001 kościołów.* (Kirakos¹⁰² mówi:) *Tak przysięgali na tysiąc i jeden kościół Ani.*

⁹⁷ (M. A.) Por. nr 16.

⁹⁸ (K. S.) Woryginalie: *katughike*.

⁹⁹ (K. S.) Trdat (ok. 950-1020) – ormiański architekt działający w Armenii i Bizancjum. Zaprojektował słynną katedrę w Ani. J. Strzykowski, *Die Baukunst der Armenier und Europa*, t. 1, Wien 1918. s. 119-121, 453; P. Donabédian, *The Architect Trdat*, w: *Ani: World Architectural Heritage of a Medieval Armenian Capital*, red. P. S. Cowe, Leuven 2001, s. 39-67, *Armenian Texts and Studies*, t. 16.

¹⁰⁰ (A. P.) *Jajsmawurk* (*hajsmawurk*) to ormiańska nazwa *Żywotów świętych*. Dosłownie: „Tego dnia” (w języku staroormiańskim: *i ajsm awur*). Odpowiednik: synaksarion lub martrologium.

¹⁰¹ (K. S.) Woryginalie: Nor Russia.

¹⁰² (K. S.) Kirakos Gandzakecy (ok. 1200/1202-1271) – dziejopis ormiański. Przedstawił historię kraju od IV do XII w. łącznie z wydarzeniami, które nastąpiły za jego życia. Szczególne znaczenie mają informacje o czasach najazdu Mongołów na Armenię. Zob. К. Гандзакечи [K. Gandzakecy], *История Армении* [Historia Armenii], przeł., wstępem i komentarzem opatrzył Л. А. Ханларян [L. A. Chanłarian], Москва [Moskwa] 1976, *Памятники Письменности Востока* [Zabytki literatury wschodniej], t. 37.

Tak właśnie wygląda dzieło jedności i miłości ojczyzny, tak buduje się państwa i zakłada królestwa. Nim nastało panowanie Aszota, zabrakło ducha zgody pośród książąt, zostali zepchnięci w głąb Armenii i zagrażali im wrogowie. Ale kiedy powróciła między nich jedność, wypełnili zamiary Boże i wypędzili uciskających kraj nieprzyjaciół, ratując Armenię od dalszego zniszczenia i zniewolenia. Jednocześnie dzięki swoim potężnym budowiom doprowadzili lud i chrześcijaństwo do rozkwitu.

23. Wówczas żyli w Armenii liczni sławni i pobożni iszchanowie, którzy w duchu jedności i wierności przystali do Smbata i dokonywali chwalebnych czynów. Wielki książę Wasak Pahlawuni¹⁰³ był sparapetem z rodu Grzegorza Oświeciciela. Jego synem był Grigor Magistros¹⁰⁴. Wahram, brat Wasaka, z powodu swej pobożności ufundował wiele klasztorów¹⁰⁵. W szczególności zasłużył się postawieniem imponującego kościoła Marmaszen, który istnieje do dziś (116). Wspomina o tym również Samuel¹⁰⁶, gdy opowiada o roku 435 (986):

¹⁰³ (K. S.) Wasak Pahlawuni (zm. przed 1029) – ormiański dowódca wojskowy w czasie panowania dynastii Bagratunich. Pochodził ze słynnego rodu arystokratycznego Pahlawunich. W X w. zdobył duże uznanie i otrzymał dziedziczny urząd naczelnego dowódcy wojskowego – sparapeta. Był ojcem ormiańskiego uczonego Grigora Magistrosa. T. M. van Lint, *Grigor Magistros Pahlawuni. Die armenische Kultur aus der Sicht eines gelehrten Laien des 11. Jahrhunderts*, „Ostkirchliche Studien” 61, 2012, s. 66-83.

¹⁰⁴ (K. S.) Grigor Magistros Pahlawuni (ok. 990-1059) – syn Wasaka Pahlawuniego, ormiański książę, mąż stanu, poeta, filozof, tłumacz. W klasztorze w Sanahinie wykładał matematykę, filozofię, gramatykę i retorykę. Znane są zwłaszcza jego przekłady dzieł starożytnych filozofów greckich i komentarze do nich. Poglądy Grigora Magistrosa będące syntezą filozofii hellenistycznej i chrześcijańskiej przedstawione są w jego *Listach*, zawierających również wiele cennych informacji o politycznym i kulturalnym życiu XI-wiecznej Armenii. Zob. G. Muradyan, *Greek Authors and Subject Matters in the Letters of Grigor Magistros*, „Revue des Études Arméniennes” 35, 2013, s. 29-77; T. van Lint, *Grigor Magistros Pahlawuni*, s. 66-83.

¹⁰⁵ (K. S.) Wahram Pahlawuni (967-1045) – brat Wasaka i stryj Grigora Magistrosa, najwyższy dowódca wojsk ormiańskich w czasie panowania dynastii Bagratunich. Zyskał sławę jako fundator wielu klasztorów i kościołów, m.in. świątyni w Marmaszen.

¹⁰⁶ (K. S.) Samuel z Ani (Samuel Anecy) – ormiański dziejopis i kapłan działający w XI w. Był uczniem Howhannesa Imastasera. Por. U. Անեցի [S. Anecy], Հայաստանի գրոց պատմագրաց [Zbiór ksiąg historycznych], red. S. Միկաելեան [T. Mikaelian], Էջմիածին [Eczmiadzyn] 1893; R. W. Thomson, *Medieval Chroniclers of Ani: Hovhannes, Samvel, and Mkhitar*, w: R. G. Hovannisian, *Armenian Kars and Ani*, Costa Mesa, CA 2011, s. 73-76, *UCLA Armenian History and Culture Series: Historic Armenian Cities and Provinces*, t. 3.

Początek budowy cudownego i pełnego majestatu, zachwycającego oraz monumentalnego kościoła Marmaszen przez kochającego Chrystusa księcia książąt Wahrama. Książę ten zmarł w roku 443 (994), za swoją wiarę w Chrystusa ponosząc śmierć męczeńską (66).

W tamtym czasie katolikos Chaczik¹⁰⁷ wzniósł w pobliżu Ani, w mieście Arkina¹⁰⁸, okazałą siedzibę katolikosów oraz wspaniałą świątynię ozdobioną olśniewającymi posągami i dekoracjami. Wybudował też trzy zjawiskowe kościoły o niespotykanym dotąd kształcie i ogromną bibliotekę z niezliczoną ilością ksiąg. Ten sam katolikos został wybrany na urząd w Ani. Smbat Władca Świata zmarł w roku Pańskim 989, po 13 latach udanych pod każdym względem rządów.

24.7. Gagik I¹⁰⁹, drugi syn Smbata mianowany księciem książąt, został tego samego dnia królem Ani. Nazwano go Szachinszachem [Królem Królów]. Przed rozpoczęciem ceremonii koronacji jedna z mieszanek Ani wprowadziła zamieszanie, twierdząc, że miała we śnie widzenie, iż król Smbat pozostaje przy życiu. Wówczas lud ogarnęło wzburzenie tak silne, że Gagik musiał sięgnąć po środek ostateczny i rozkazał wydobyć ciało Smbata [z grobu]. Dopiero kiedy pokazał je tłumowi, zapanował spokój¹¹⁰.

O królu Gagiku pisze Asoghik¹¹¹, naoczny świadek tamtych czasów: *Był przenikliwym i doświadczone w boju mężczyzną, szczodrym w obdarowywaniu, dzięki swojej mądrości i waleczności uwolnił wiele miejsc od podatków, a każdej niedzieli zaczynał nocne nabożeństwo śpiewaniem psalmów. Lastiwertycy¹¹² nazywa go człowiekiem potężnym i zwycięskim na wojnie: Zapewnił pokój krajowi Ormian. W jego czasach rozkwitały kościoły, a dzieci nauczano o świętości Ewangelii.*

¹⁰⁷ (K. S.) Chaczik I Arszaruni – katolikos Armenii (972-992).

¹⁰⁸ (K. S.) Arkina – miasto położone ok. 6 km na zachód od Ani, po drugiej stronie rzeki Achurian. Obecnie jego ruiny leżą w Turcji w rejonie Tiknis w prowincji Kars. R. H. Hewsen, *Armenia: A Historical Atlas*, mapa 91, s. 115.

¹⁰⁹ (K. S.) Gagik I – król Armenii z dynastii Bagratunich (989/990-1017/1020).

¹¹⁰ (K. S.) J. P. Mahé, *Ani. La ville aux mille et une églises*, w: *Les douze capitales*, s. 162.

¹¹¹ (M. A.) Por. nr 16.

¹¹² (K. S.) Aristakes Lastiwertycy (1002-1080) – dziejopis i kronikarz ormiański. Zob. А. Ластивертци [A. Lastiwertycy], *Повествование варданета Аристакеса Ластивертци* [Opowiadanie wardapeta Aristakesa Lastiwertcego], przeł., wstępem i komentarzem opatrzył К. Н. Юзбашян [K. N. Juzbaszian], Москва [Moskwa] 1968, *Памятники Письменности Востока* [Zabytki literatury wschodniej], t. 14.

25. Jego małżonka, królowa Katramide¹¹³, ukończyła budowę katedry w Ani, którą rozkazał wznieść król Smbat (22), tak że powstała widna, ogromna i zachwycająca budowla z wysokimi sklepieniami i kopułą, a jej wnętrze ozdobiono kosztownymi tkaninami oraz srebrnymi i złotymi naczyniami [liturgicznymi]. Prace ukończono w roku 993, po czym w Ani ustanowiono siedzibę katolikosa¹¹⁴. Ta świątynia stoi do dziś w Ani, w pobliżu królewskiego pałacu (113). Sama królowa odznaczała się religijnością, wciąż będąc gotowa na modlitwę w katedrze.

Asoghik wspomina (4, 30), że Smbat nie mógł ukończyć tego kościoła, bo przeszkodziła mu w tym śmierć, a królowa Katramide, małżonka króla Gagika I, doprowadziła budowę do końca.

Jego małżonka, królowa Katramide (mówi [Asoghik]), pobożna córka księcia Wasaka ze Sjuniku, wybudowała kościół, pod który kamień węgielny położył Smbat, w całej okazałości, z wysokimi sklepieniami, z kopułą i ołtarzem podobnym do nieboskłonu. Ozdobiła świątynię purpurowymi kwiatami i kolorowymi tkaninami przetykanymi złotą nicią, srebrnymi i złotymi artefaktami, jak również blaskiem jasnych, lśniących przedmiotów, dzięki czemu święta katedra miasta Ani świeciła jak gwiaździste niebo.

Opiewa ją również Sznorhali:

*Podobnie i synowie Syjonu
Niczym zastępy świetlistych istot,
W ozdobach pełnych wdzięku stawili się w katedrze,
W tej świątyni, która jest podobna i równa
Niebiańskiemu mieszkaniu.
Katolikosi, biskupi, kapłani
I inni wedle swej godności,
Każdy w swoim orszaku,
Wspaniale przystawali do tej świątyni.
A gdybyście chcieli to wszystko opisać,
Trudne by to było i nazbyt rozwlekłe.*

[Sznorhali]

Lam[ent nad] Edes[są]

¹¹³ (K. S.) Katramide II – królowa Armenii (990-1020), małżonka króla Gagika I Bagratuniego.

¹¹⁴ (M. A.) Por. nr 17.5.

26. Król Gagik sam także stawiał budowle w Ani, a mianowicie duży i wspaniały kościół Oświeciciela położony w kierunku Caghkocadzoru. Kościół ten, w którym znajdowały się zachwycające posągi, miał wysoką kopułę i troje drzwi. Budowę ukończono w roku 1000 na wzór świątyni, którą katolikos Nerses¹¹⁵ wznosił wcześniej w Wagharszapacie. Asoghik opowiada (3, 47):

Wielki kościół powstały w Karudaszcie¹¹⁶ pod wezwaniem Świętego Grzegorza popadł w ruinę. (Gagik) chciał postawić świątynię o tej samej wielkości i w tym samym stylu w mieście Ani. Położył fundamenty koło Caghkocadzoru, w dobrze widocznym miejscu na płaskowyżu. Rozkazał wybudować kościół z dużych, mistrzowsko ociosanych i wygładzonych kamieni oraz wyposażił go w liczne okna, trzy wieże i wspaniałe wyglądające kopuły, które wzbijały się w niebo, mieniając kolorami, podobne do nieboskłonu.

27. W Ani było też wspaniałe mauzoleum królów, gdzie składano ich ciała. W roku 992 z rozkazu króla Gagika zorganizowano zebranie, podczas którego wybrano ter¹¹⁷ Sargisa, mądrego i dobrotliwego człowieka, na katolikosa¹¹⁸. Wzniósł on liczne budowle, odnalazł wiele relikwii świętej Hrypsymy i jej [umęczonych] towarzyszek, a także wybudował poświęcony im kościół nieopodal rezydencji patriarchy. Później, w roku 1019, wyświęcił Petrosa¹¹⁹ na katolikosa w Ani. Wartan wspomina Sargisa I tymi słowami: *Zbudował kaplicę Świętej Hrypsymy w pobliżu bazyliki w Ani i sprowadził tam z wielką ceremonią jej relikwie, a dzień ów ogłosił świętecznym*. Po śmierci Sargisa katolikos Petros miał siedzibę w Ani oraz kierował ludem mądrze i sprawiedliwie, tak że jego imię zyskało wielką sławę.

28. W tamtym czasie żyli w Armenii niezależni nachararowie, którzy jak królowie zarządzili swoimi ziemiami, nie słuchając nikogo. Wśród nich był Senekerim¹²⁰ i jego dwaj bracia. Opowiada o nim Grzegorz z Nareku:

¹¹⁵ (K. S.) Nerses III Budowniczy – katolikos Armenii (641-661).

¹¹⁶ (K. S.) Chodzi o Zwartnoc, czyli monumentalną świątynię z VII w. położoną pod Wagharszapatem w prowincji Armawir, ok. 15 km na zachód od Erywania. Nazwa Zwartnoc znaczy ‘anioły niebiańskie’. Kościół wybudowany przez Gagika I zwany był Gagkaszen. J. P. Mahé, *Ani. La ville aux mille*, s. 164.

¹¹⁷ (A. P.) Wyras *ter* (wymowa zachodnioormiańska: *der*) jest odpowiednikiem polskiego Pan w odniesieniu do Jezusa. Natomiast w kontekście kapłana oznacza ‘wielebnego księdza’.

¹¹⁸ (K. S.) Sargis I z Sewanu – katolikos Armenii (992-1019).

¹¹⁹ (K. S.) Petros I Getadardz – katolikos Armenii (1019-1036, 1038-1050).

¹²⁰ (K. S.) Senekerim Howhannes Arcruni (968/969-1024/1026/1027) – ostatni król Waspurakanu, wnuk Gagika I i księżę Rsztuniku. Ród Arcrunich był jednym z najznaczących

Władali niczym królowie i równali im się sławą. Byli miłosiernymi oraz oddanymi Bogu ludźmi, cieszyli się darem mądrości, a kiedy ktoś ich spotkał i spojrział w ich oblicza, odtąd już zawsze chciał ich [ogłądać]. Ich miłość do świętości, cześć oddawana wybranym, szacunek dla pokornych, dobre traktowanie prawowiernych, zdobienie kościołów, upiększanie miejsc świętych i chrześcijańskich symboli, naśladowanie męczenników – wszystko to czynili w godny podziwu sposób oraz bez porównania z innymi.

Dzięki takim wspaniałym książętom, sprawiedliwym i mężnym monarchom, cała Armenia wówczas kwitła, a w każdej części kraju znów zapanowało szczęście. Jednak Ani, zdaniem Matewosa¹²¹, było niezerównane w całym państwie. Jak opowiada:

Ani było miastem z liczną ludnością, w którym żyły dziesiątki dziesiątków tysięcy mężczyzn i kobiet, starców i dzieci, budzących zdumienie każdego, kto ich zobaczył, bo mógł pomyśleć, że mieszkają tam niezliczone zastępy i jest to największa część Armenii. A tamtego dnia w 1001 kościołach odprawiano w Ani nabożeństwa. Było to owalne miasto z kamiennymi dachami. Otaczała je rzeka Achurian, jedynie z jednej strony znajdował się suchy przesmyk, położony w odległości lotu strzały.

Także Sznorhali wspomina różne obrazy Ani:

*W owych czasach radowałaś się,
Szczęśliwa i pełna wesołości
Jak winnica bogata gronami
Lub drzewo oliwne dumne ze swych owoców.
Twoi pogodni chłopcy
Są jak młody ogród,
Twe strojne córki
Wciąż w tańcu z pieśnią i harfą.
Twoi królowie okryci są sławą,
Na tronach zasiadają z koroną na głowie.
Twoi wojownicy stoją wszędzie na straży,
Czuwają nad granicami.*

rodów średniowiecznej Armenii. N. G. Garsoïan, *The Independent Kingdoms of Medieval Armenia*, w: *The Armenian People*, s. 166.

¹²¹ (M. A.) Por. nr 5.

*I synowie Syjonu,
Którzy podobni są do płomiennych chórów*¹²².

[Sznorhali]
Lament nad Edessą

Król Gagik zmarł w roku Pańskim 1020 po 30 latach panowania, pozostawiając dwóch synów – Howhannesa¹²³ i Aszota¹²⁴, spłodzonych ze swoją [żoną], słynną królową [Katramide].

29.8. W roku Pańskim 1020 najstarszy syn Howhannes został z woli ojca władcą miasta Ani. Był mądrym człowiekiem, lecz także słabym i chwiejnym. Jego brat Aszot był za to mężny i popularny. Z tego powodu nie zaakceptował on nominacji brata, pragnąc rządzić samemu. Tak doszło do wielkiego zamętu i bolesnej niezgody. Lud jednak uznawał tylko władzę Howhannesa. Wtedy Aszot zgromadził żołnierzy, nadciągnął z licznym wojskiem i obległ Ani, które w tamtym czasie znajdowało się u szczytu potęgi i chwały. Ormiańscy

¹²² (M. A.) Por. przekład Wiktora Woroszylskiego:

O ty, najcudowniejsza Ani,
Twe imię jest jak struny drzenie,
Twoi synowie – herosami,
Tacy promienni, silni, mężni,
A córki – piękne jak marzenie,
Ich wdzięk i słodycz jak wysłowie,
I siedzą, sławni i potężni,
Na złotych tronach monarchowie,
Rycerze strzegą ich zaciężni,
Śród wrogów siejąc przerażenie –
Zbierz tedy, Ani, córy swoje,
Niech targnie nimi me cierpienie,
Duszy uchylą się podwoje,
By szloch mój wszedł tam i zmartwienie...

w: *Muza chrześcijańska*, t. 1: *Poezja armeńska, syryjska i etiopska*, przeł. M. Bednarz et al., wstęp M. Starowieyski et al., posłowie J. Reczek, oprac. i red. M. Starowieyski, Kraków 1985, s. 97, *Ojcowe Żywi*, t. 6.

¹²³ (K. S.) Howhannes Smbat III – król Armenii z dynastii Bagratunich (1020-1041). Rządził Ani i większością Sziraku.

¹²⁴ (K. S.) Aszot IV Mężny – król Armenii z dynastii Bagratunich (1021-1039). Był wrogiem swojego brata Howhannesa Smbata III i w czasach jego rządów sam władał ormiańskimi obszarami łącznie z miastem Dwin – dawną stolicą Armenii. J. P. Mahé, *Ani. La ville aux mille*, s. 164-167.

nachararowie odbyli naradę z katolikosem i uświadomili sobie, że sprawy mogą przybrać zły obrót. Podjęli wysiłek pojednania braci. Najpierw zmusili obu do złożenia przysięgi i zawarcia układu, zgodnie z którym Howhannes miał panować w Ani jako król i zarządzać przypadającymi mu ziemiami, podczas gdy Aszot jako drugi król otrzymał zwierzchność nad pozostałą częścią Armenii. Gdyby Howhannes zmarł wcześniej od brata, Aszot miał przejąć władzę królewską [również w Ani].

Mimo że dzięki ugodzie zapanował pokój, wkrótce nastąpił głęboki rozłam, ponieważ część nachararów opowiedziała się po jednej, druga część zaś po przeciwnej stronie. W ten sposób monarchię znowu dotknęła słabość i straciła ona swoją świetność. Wrogowie wzrosli w siłę i wystąpili przeciw władcom. Tak wypełniło się słowo Pana: *Każde królestwo wewnętrznie skłócone pustoszeje. I żadne miasto ani dom, wewnętrznie skłócone, nie ostoi się*¹²⁵.

30. Dopóki król Howhannes pragnął pokoju, nie istniało zagrożenie buntem ani upadkiem z powodu trwającej nachararów niezgody. Razem z politycznym rozsądkiem opuściła ich jednak łaska Boża. Jak (podaje) Ghazar Parpecy¹²⁶ w swoim opisie waśni książąt tamtych czasów: *Kiedy panowała wśród nich jedność, czuli opatrność Bożą w sobie samych i jej opiekę nad krajem, gdy zaś zgoda ich opuściła i pojawiły się między nimi spory, straty doświadczyli zarówno oni, jak i całe państwo.*

31. Tak nadchodził zmierzch owego królestwa. Zamiast utrzymywać przyjaźń, o władnięci zażartą nienawiścią książęta zaczęli wzajemnie się zwalczać. Haniebne było zwłaszcza to, że sprzymierzali się z wrogami i w zaślepieniu wspierali ich, jeszcze bardziej rujnując swój kraj i swoje siedziby. Tak czynili też w tamtym czasie mieszkańcy Ani. Niektórzy książęta zwrócili się do gruzińskiego króla, chcąc z jego pomocą zrzucić z tronu Howhannesa. Gruzinijskie wojska podeszły pod Ani i czekały w zasadzce, aby pochwycić go, kiedy będzie opuszczał miasto. Zaś on nie wiedział o tym spisku wrogów. Wyjechał z Ani w kierunku swojej zimowej rezydencji i nagle napadli go czyhający w ukryciu Gruzini. Ponieważ był ociężały, nie zdołał uciec. Złapali go więc, wtargnęli do Ani i zmasakrowali wielu ludzi. Weszli do katedry i wyjęli gwoździe z krzyża.

¹²⁵ (M. A.) Mt 12,25.

¹²⁶ (K. S.) Ghazar Parpecy (Łazarz z Parpi) (ok. 442-VI w.) – dziejopis i kronikarz ormiański. *The History of Lazar P'arpec'i*, przeł. R. W. Thomson, Atlanta, GA 1991, *Occasional Papers and Proceedings*, t. 4.

Z krzykiem bluźnili, że zrobią z nich podkowy dla swoich koni, bo ich własne krzyże nie mają gwoździ.

32. Zabrali króla Howhannesa do Gruzji, do swojego króla Giorgiego¹²⁷. Ten wtrącił ormiańskiego władcę do więzienia. Później odebrał mu trzy twierdze i puścił go wolno. Nachararowie nie spieszyli się jednak nieść pomoc królowi ani do zemsty na wrogach. Przepełnieni nienawiścią woleli znosić liczne upokorzenia ze strony Gruzinów, zmierzając w ten sposób do własnego upadku. Kiedy Aszot dostrzegł ten straszliwy i niebezpieczny konflikt, zrozumiał, że dopóki Howhannes żyje, książęta nie dojdą do porozumienia ani z nim, ani między sobą. Wówczas uknuł niecny plan. Zamiast połączyć siły z bratem i wypędzić wrogów, jak wiele razy już czynił, symulował chorobę, rozkazał przygotować w swojej komnacie obok łóżka pułapkę i zaprosił do siebie Howhannesa. Kiedy król poszedł do Aszota, wpadł w zasadzkę. Wtedy jego brat rozkazał księciu Apiratowi¹²⁸ skrzepować monarchę i zamordować go. Apiratowi jednak nie spodobała się bezwzględność Aszota, rozwiązał Howhannesa, zawiózł go do Ani, osadził na królewskim tronie i powiedział: „Lepiej będzie, jeśli Ormianie będą mieli mądrego króla zamiast krwiożerczego despoty”.

33. Kiedy wrogowie usłyszeli o nieszczęściu króla, poczuli się silni, zwłaszcza gdy zorientowali się, że pośród nachararów panuje niezgoda. Zaczęli gnębić ludność ze wszystkich stron. Ormianie byli więc łupieni nie tylko przez Persów i obce ludy, ale także przez Rzymian¹²⁹ i Gruzinów. Książęta zachowywali się jednak jak zamroczeni i nie opuszczali swoich włości, myśląc tylko o własnej korzyści, i nie potrafili zrozumieć, że członki nie mogą pozostać zdrowe, kiedy głowa jest poraniona. A kiedy dom zostanie zniszczony, jakże może rodzina znaleźć w nim odpoczynek?

34. W roku Pańskim 1021 gruziński król Giorgi, któremu król Howhannes służył radą i pomocą, zbuntował się przeciw Grekom. Król Bazyli¹³⁰ wyruszył przeciw niemu z wielką armią, stłumił bunt i splądrował Gruzję, aż Giorgi

¹²⁷ (K. S.) Giorgi I – król Gruzji z dynastii Bagratunich (1014-1027).

¹²⁸ (K. S.) Apirat (Grigor Apirat) – książę z rodu Hasanianów/Pahlawunich. Około 1020-1021 r. uratował życie królowi Howhannesowi Smbatowi I, odmawiając wykonania rozkazu Aszota IV. Był fundatorem kościoła św. Grzegorza w Keczarisie (1003). Zginął w Dwinie w 1021 r. W źródłach wzmiankowany jako dysponent 12 tysięcy konnych.

¹²⁹ (A. P.) W tekście *Hořomk*, tzn. Rzymianie. W historiografii nazywa się ich Bizantyńczykami lub Bizantyjczykami.

¹³⁰ (K. S.) Bazyli II Bułgarobójca – cesarz bizantyński (976-1025).

uciekł w panice. W tym czasie Howhannesa ogarnęła trwoga i lęk, ponieważ dowiedział się, że cesarz planuje zaatakować jego królestwo. Grecki władca udał się jednak do Trapezuntu, aby spędzić tam zimę¹³¹. Kiedy Howhannes usłyszał, że Bazyli chce wiosną najechać Armenię, w jego tchórzliwej duszy zrodziła się pewna niebezpieczna myśl – jak to bywa ze słabymi, którzy pozwalają uciskać się wrogom. Byłoby zatem lepiej, żeby tacy ludzie nie dzierżyli władzy. Powinni żyć sami dla siebie, aby nie doprowadzić do upadku królestwa, które ich przodkowie budowali z tak wielkim trudem, składając daninę krwi.

35. Tak więc w roku Pańskim 1022 król Howhannes posłał katolikosą Petrosa¹³² do cesarza przebywającego w Trapezuncie, aby wyjednać ugodę. Ponieważ był bezdietny i gardzili nim wszyscy ormiańscy książęta, zdecydował się na poddanie miasta Ani Bazylemu. Wysłał więc list, w którym przysiągł oddać Ani razem ze wszystkimi prowincjami w ręce cesarza, „ale dopóki żyję – pisał – pozostanę królem, ty zaś będziesz moim przyjacielem i obrońcą”.

Kiedy cesarz przeczytał list, bardzo się ucieszył i zgodził na układ, który dawniej byłby niemożliwy. Z troską przechowywał otrzymane pismo. Oddał honory katolikosowi Petrosowi i gościł go przez jakiś czas. W trakcie święta Chrztu Pańskiego¹³³ pozwolił mu pobłogosławić wody rzeki Trapezunt¹³⁴, co widzieliśmy w tamtym miejscu, w którym zdarzył się cud. (Patr: *Pontos*, 134)¹³⁵.

36. Krótko po swoim powrocie do Konstantynopola cesarz Bazyli zmarł, w roku Pańskim 1025 zaś jego tron zajął brat Konstantyn¹³⁶, który po trzech latach ciężko zachorował. Kiedy zrozumiał, że zbliża się śmierć, poruszyło

¹³¹ (K. S.) Cesarz zimował w Trapezuncie na przełomie 1021 i 1022 r.

¹³² (M. A.) Por. nr 27.

¹³³ (K. S.) W Kościołach obrządku wschodniego obchodzone 6 stycznia (19 stycznia według kalendarza gregoriańskiego).

¹³⁴ (M. A.) W Trapezuncie nie ma rzeki, są tylko liczne strumienie – pewnie chodzi o jeden z nich. Por. J. P. Mahé, *Ani. La ville aux mille*, s. 165.

¹³⁵ (K. S.) Błszkianc, powołując się na kronikarza Aristakesa Lastiwertcego (II, 31-32), podaje, że w 1022 r. katolikos Petros, wysłany przez króla Howhannesa Smbata na spotkanie z cesarzem Bazylem, święcił wodę w Boże Narodzenie (6 stycznia). Wówczas zdarzył się cud – bieg rzeki się odwrócił, a nad jej wodami ukazała się niezwykła światłość. Katolikos otrzymał dzięki temu przydomek Getadardz (Zawracający Rzekę). Autor dodaje też, że złoty krzyż wrzucony do wody zachowano na pamiątkę oraz wspomina o klasztorze, w którym Petros miał przebywać. Według Aristakesa Petros „odwrócił wodę” rzeki Achurian w regionie Basean.

¹³⁶ (K. S.) Konstantyn VIII – cesarz bizantyński (1025-1028).

go sumienie i przypomniał sobie list od króla Howhannesa, a jego serce ścisnęła żal na myśl o losie ormiańskiego ludu. Rozkazał odszukać wiernego męża wśród Ormian w Konstantynopolu. Odnaleziono pewnego prezbitera o imieniu Kirakos¹³⁷, którego zadaniem było dotąd przyjmowanie gości w rezydencji katolikosy i który z różnych powodów był już w drodze do Konstantynopola. Przyprowadzono go przed oblicze cesarza, który wręczył Ormianinowi list i powiedział:

Daj ten list królowi [...] i przekaz moje słowa: „Ponieważ jesteśmy zrodzeni na ziemi, mnie też dosięgnie śmierć, a nie chcę, żeby jego [...] list u mnie został. Niech przekazuje królestwo potomkowi i swojemu ludowi, a synowie jego synów mają zachować je w jedności, aby nie zostało zniewolone przez obce ludy oraz aby jego prowincji i miast nie zniszczyło trzęsienie ziemi”.

Potem przemówił do prezbitera Kirakosa tymi słowy: *Zobacz, jak wielkie jest moje miłosierdzie wobec waszego ludu; wyciągnijcie z tego wnioski oraz nauczcie się żyć w miłości i jedności. Jeśli okażesz się wierny, czeka cię wielki zaszczyt.* Kirakos odebrał od cesarza list w roku Pańskim 1028. Nie dostarczył go jednak nikomu, informację o jego istnieniu pozostawiając w tajemnicy.

Pierwsze zdradzenie Ani

37. Poza Armenią istnieje powiedzenie, że nie powinno się szukać wrogów wśród nie-Ormian, albowiem Ormianie sami są swoimi najgorszymi wrogami i prowadzą własny lud ku upadkowi. Mieczem wzajemnie się mordują i nie zmusza ich do tego ani zdrajca, ani szpieg, ponieważ sami są najpodlejszymi zdrajcami oraz przebiegłymi szpiegami. Takim człowiekiem okazał się też

¹³⁷ (K. S.) Prezbiter Kirakos w nowożytnych opracowaniach ormiańskich bywa wspominany jako duchowny związany z katolikosem Petrossem Getadardzem oraz pośrednik przy dokonywaniu przez Howhannesa Smbata „darowizny” na rzecz Bizancjum. W części relacji przypisuje mu się oddanie lub nawet sprzedanie cesarskiej złotej bulli dotyczącej Ani kolejnemu cesarzowi, ale źródła współczesne wydarzeniom – Aristakes Lastiwertcy, Mateusz z Edessy, Jan Skylitzes – nie wymieniają imienia Kirakosa, wskazując jedynie na rolę katolikosy Petrosa jako posła i wykonawcy listu-testamentu króla. Identyfikowanie „prezbitera Kirakosa” z formalnym odbiorcą darowizny nie ma pewnego potwierdzenia w przekazach XI w., należy je zatem uznać za powstałą w późniejszych czasach legendę.

prezbiter Kirakos. Kiedy bowiem po cesarzach Konstantynie i Romanie¹³⁸ nastąpił Michał¹³⁹, niegodziwy prezbiter udał się do nowego władcy i dał mu ów list króla Howhannesa, w zamian otrzymując liczne skarby, a było to w roku Pańskim 1034. Cesarz był zadowolony, rozkazał przechowywać list w archiwum pałacowym i czekał na śmierć Howhannesa, aby zająć Ani oraz całą Armenię. To dlatego wardapet Aristakes skarżył się:

Och, jakże nędzny i podły był ten przekupny człowiek! Ile krwi splamiło jego duszę z powodu jego czynów? Ile kościołów obalono przez tego sprzedajnego [męża]? Ile prowincji wyludniono i spustoszone? Ile wielkich miast opustoszało? (...). Ten zdrajca wydaje mi się mniej ludzki niż Judasz. Bo tamten, choć zdradził, poniósł karę, a ceną zdrady stało się zbawienie całego świata (...). Tu zaś zdrajca był bezwstydnym i bezlitosnym, bo jego duszę obciążało wiele złych uczynków. Zniweczył ogród zasadzony przez Pana, który nasz Oświeciciel w trudzie uprawiał przez 50 lat; zniszczył jego ziarno, zburzył wieże i wydał go na deptanie przechodniom, aż – jak w skardze Dawida – spustoszył go dzik z lasu, a pożarły zwierzęta polne¹⁴⁰.

38. W roku Pańskim 1036 król Howhannes zwołał w Ani wielkie zgromadzenie mające na celu omówienie reform, w którym uczestniczyło wielu biskupów¹⁴¹ i wardapetów. W ich gronie były też znaczące i uczone osoby. Wówczas Ani wciąż cieszyło się świetnością dzięki swojemu bogactwu, licznej ludności i wspaniałym budowlom, zaliczając się do najważniejszych stolic świata. Zdawało się, że ze względu na potężne fortyfikacje, niedostępne bastiony i wieże trzeba by poświęcić mnóstwo czasu oraz zdobyć się na ogromny wysiłek, aby podbić tę olśniewającą stolicę. Wydawało się niemożliwe, żeby wrogowie ośmielili się postawić tam choćby stopę, odpędzani przez niezwycięzonych, walecznych wojowników, którzy jeszcze niedawno w duchu jedności odparli wszystkich nieprzyjaciół – nie tylko wyzwalając lud z niewoli i ustanawiając tron królestwa Bagratunich, ale także doprowadzając miasto Ani do takiego rozkwitu, o jakim inni królowie czy cesarze mogli tylko marzyć.

39. Powiedzenia mędrców są jednak niepodważalne, gdyż to nie człowiek panuje nad światem ani nawet nie cesarski majestat, ale zgoda, za którą stoi

¹³⁸ (K. S.) Roman III Argyros – cesarz bizantyński (1028-1034).

¹³⁹ (K. S.) Michał IV Paflagończyk – cesarz bizantyński (1034-1041).

¹⁴⁰ (K. S.) Ps 80 (79), 9-17.

¹⁴¹ (A. P.) W oryginale: *hajrapetac*.

mądrość. Tam bowiem, gdzie mądrość rządzi wspólnie ze zgodą, tam również następuje rozkwit. Gdzie zaś ich brak, tam każda władza słabnie, a królestwo szybko upada. Traci się też łaskę Bożą, jak stało się z Ani. Kamienie i twierdze nie wystarczyły tam, by zapobiec waśniom, a wszelką potęgę i złudne bogactwa utracono w jednej chwili. Wrogowie panoszyli się bez przeszkód z czyjejkolwiek strony, obrócili w pył potężne umocnienia i całą chwałę miasta. Nie jest to nic dziwnego, bo już wardapet Elizeusz¹⁴² powiada: *Kiedy niszczy się zgodę, oddala się także niebiańska cnota.*

40. W roku 1039 zmarł Howhannes, król ormiański, po 20 latach rządów. Wcześniej, tego samego roku, zmarł jego brat Aszot; obaj spoczęli w grobowcach władców Ani. Pozostał syn Aszota o imieniu Gagik, który miał 14 lat i był mądrym, odważnym dzieckiem¹⁴³. Ponieważ Howhannes nie miał potomka, to on odziedziczył królestwo. Nachararowie nie byli jednak zainteresowani koronacją króla, pochłonięci własnymi konfliktami. Armenia pozostawała zatem bez władcy, a Ani bez ochrony, aż nacharar West¹⁴⁴ o imieniu Sargis¹⁴⁵ zbrojnie zdobył miasto, zrabował monarsze skarby i powziął zamiar zostania królem.

41. Kiedy cesarz Michał dowiedział się o śmierci Howhannesa, zdecydował się zająć Ani, [rzekomo] przyrzeczone mu jako dziedzictwo przez zmarłego władcę (35). Wyprawił więc do Ormian posłańca z żądaniem jego poddania. Gdy Ormianie o tym usłyszeli, zapanowało wśród nich oburzenie i nie zamierzali oddać miasta cesarzowi, ponieważ pozostawało ono ostatnim tak wspaniałym, zaludnionym i bogatym w Armenii. Michał nie przestał jednak wywierać presji. Słał licznych posłów i obmyślał różne sposoby przejęcia Ani. Kiedy wszystkie jego metody zawiodły, wybrał rozwiązanie zbrojne. Wysłał do Armenii armię liczącą 100 tysięcy żołnierzy, aby jej siłami podbić Ani¹⁴⁶.

¹⁴² (K. S.) Jeghisze wardapet (410-475) – historyk ormiański, autor dzieła o historii Wardana i wojny ormiańskiej. Zob. Ełishē, *History of Vardan and the Armenian War*, przeł. i wstępem opatrzył R. W. Thomson, Cambridge, MA 1982; M. Starowieyski, *Słownik wczesnochrześcijańskiego piśmiennictwa*, s. 62-63.

¹⁴³ (M. A.) Por. nr 44.

¹⁴⁴ (K. S.) Przydomek West może pochodzić od bizantyńskiego tytułu dworskiego *vestiarios*. Vestiariusz (gr. βεστιαριος, łac. vestiarus) – pierwotnie zarządca cesarskiej garderoby (*vestiarium*), później (od XI w.) wysoki urzędnik dworski, tzw. *megas vestiarios*, odpowiedzialny również za skarbiec i zasoby marynarki; urząd ten gwarantował bezpośredni dostęp do cesarza oraz wysoką pozycję polityczną.

¹⁴⁵ (K. S.) Sergios (Sargis) West ze Sjuniku – przywódca probizantyńsko nastawionych nachararów w pierwszej połowie XI w.

¹⁴⁶ (K. S.) J. P. Mahé, *Ani. La ville aux mille*, s. 166-167.

42. W naturze Ormian leży, że kiedy utracą ducha jedności, wolą służyć obcym narodom, aby im się przypodobać. Tak też stało się z niegodziwym West Sargisem, który przewodził pozbawionemu władzy ludowi i wyruszył przeciw greckim wojskom. Zamiast jednak się z nimi zmierzyć, przypochlebiał się żołnierzom, którzy bez przeszkód wkroczyli do Armenii i zaczęli ciemieżyć oraz plądrować cały kraj; nie było w nim patriotów, którzy powstałoby przeciw najeźdźcom. Grecy wielokrotnie pustoszyli państwo i osłabiali je. W końcu dotarli do prowincji Szirak oraz oblegli Ani. Nieszczęśni Ormianie otrząsnęli się wówczas ze snu i zwrócili do wiekowego sparapeta Wahrama Pahlawuniego¹⁴⁷, błagając go, aby poprowadził ich na wojnę z Grekami. Wahram, w którym zapłonął ogień miłości ojczyzny, zgodził się. Wybrał spośród nich 30 tysięcy pieszych i 20 tysięcy konnicy. Ludzie ci podzielili się na trzy grupy, wyszli przez [bramę] Caghkocadzor, niespodziewanie napadli na grecką armię, wywołując wielki zamęt swoim bohaterstwem i sprawnością w działaniu, oraz zmusili zaskoczonych Greków do rozproszenia się i odwrotu. Wojsko ormiańskie zastąpiło im drogę i bezlitośnie zmasakrowało napastników, tak że krew płynęła ulicami i zabarwiła na czerwono wody rzeki Achurian. Wielu z nich utonęło w rzece.

43. Kiedy Grecy ujrzeli, że zostali zdziesiątkowani przez głód krwi ormiańskiego miecza, wzniesli lament i błagali o łaskę. Wtedy wystąpił mężny Wahram oraz zakazał swoim żołnierzom, choć trudno było ich powstrzymać, dalszego zabijania Greków. Najeźdźcy stracili wówczas ducha walki i zawrócili do swego kraju. Nikczemny Sargis zaczął wtedy saczyć kłamstwa w serca Ormian, starając się skłonić ich do wyniesienia go na królewski tron w Ani. Sparapet Wahram, 30 książąt i nachararów usłuchało rady katolikosy Petrosa¹⁴⁸ i postanowiło namaścić na króla Gagika, bratanka króla Howhannesa, który zbiegł z kraju w obawie przed Sargisem. Z zachowaniem wszelkiej ostrożności [możni] sprowadzili go do Ani i ukoronowali¹⁴⁹.

44.9. W roku Pańskim 1042 siedemnastoletni Gagik II został królem Ani. W dzieciństwie uczony był zarówno rozmaitych nauk Hellenów, jak i pięknego praktykowania pobożności. Wyrósł na człowieka potężnego i męznego,

¹⁴⁷ (M. A.) Por. nr 23.

¹⁴⁸ (M. A.) Por. nr 27.

¹⁴⁹ (K. S.) Koronacja nastąpiła w Ani przed marcem 1042 r. J. P. Mahé, *Ani. La ville aux mille*, s. 168.

rozumnego i wielkodusznego. Zdawało się, że cieszy się Bożymi względami, jako że – mając już pełne poparcie nachararów – nie ustępował poprzednim władcom Armenii, którzy potrafili zapanować nad Azją i odeprzeć greckie cesarstwo. Lecz kiedy lud jest skłócony i nienawidzi własnego monarchy, żadne męstwo ani wielkość nie pomogą. Choćby nawet król odznaczał się mądrością i walecznością, cóż może zdziałać, jeśli jego poddani są podzieleni oraz dążą do własnego upadku? Nie było pożytku z mądrości i waleczności króla Gagika, ponieważ książętom brakowało ducha umiłowania ojczyzny, opętał ich za to zły duch waśni i nienawiści, aż mieszkańcy królestwa przeobrazili się we wrogów [swego pana], którym przewodził niegodziwy Sargis. Gdy tenże Sargis zobaczył, że Gagik został królem, zgromadził wokół siebie morderców, wtargnął do cytadeli w Ani i zabarykadował się w jej wnętrzu. Wówczas udał się do niego król. Przemawiał odważnie oraz w tak rozsądnych i przekonujących słowach, że Sargis mu się poddał. Zdrajca nie potrafi jednak wyzbyć się swoich złych nawyków – wciąż usiłował zatem jątrzyć. Złoczyńca zaczął podburzać Greków przeciw Ormianom, a sam bez ustanku wędrował po kraju i rabował jego mieszkańców. Gagik z grupą dzielnych ludzi przypuścił więc na Sargisa atak, pojmał go, przywiózł do Ani i wtrącił do więzienia. Nie zamierzał go jednak zabijać – okazał mu litość i uległ jego prośbie o uwolnienie.

45. Władcy narażają się na wielkie niebezpieczeństwo, kiedy są zbyt miłosierni i dają odczuć swą dobroć złym ludziom. Ten typ człowieka nie staje się przez to lepszy, ale zyskuje śmiałość, aby przynieść dobroczyńcom jeszcze większą zgubę. Tak postąpił Sargis wobec króla Gagika, który dał się zwieść jego fałszywym słowom i mianował go swoim doradcą. Sargis pozostał jednak tym, kim był – zdrajcą króla i królewskiego miasta Ani.

46. W tym samym czasie Gagik prowadził wojnę przeciw Scytom¹⁵⁰. Osiągnął spektakularne zwycięstwo i odparł nieprzyjaciół. Na tronie w Konstantynopolu zasiadał wówczas Michał Monomach¹⁵¹. Odnalazł on w archiwum list ormiańskiego króla (35) i wyprawił posłańca do Gagika z żądaniem poddania miasta Ani. Gagik [w odpowiedzi] przemawiał z wielką godnością i roztropnością, chcąc pokazać, że jest wiernym sługą cesarza. Nigdy jednak nie zgodził

¹⁵⁰ (A. P.) W oryginale: Skiutacwoc. Scytowie to prawdopodobnie Pieczyngowie, plemiona z tureckiej grupy oguzyjskiej.

¹⁵¹ (K. S.) Błędnie w oryginale. W rzeczywistości: Konstantyn IX Monomach, cesarz bizantyński (1042-1055).

się na odstąpienie mu Ani, siedziby królów. Monomach nalegał. Kiedy wreszcie zrozumiał, że niczego nie wskóra, zgromadził liczną armię, oddał ją pod rozkazy księcia Asita¹⁵² i posłał przeciw Ani. Myślano nad wieloma drogami jego zdobycia. Gagik ruszył jednak na wroga, okazując niezwyciężone męstwo, i pokonał Greków w tak bolesny sposób, że upokorzeni uciekli z Armenii.

47. Cesarz wpadł przez to w jeszcze większy gniew i skierował [przeciw Gagikowi] generała Nikoghajosa¹⁵³ z potężnym wojskiem. Wysłał także list do perskiego¹⁵⁴ księcia Abuswara¹⁵⁵ z Dwinu z poleceniem, aby ten nadciągnął z drugiej strony, wprowadzając zamieszanie wśród Ormian. [Książę] pojawił się nagle i zajął liczne twierdze. Gagik wyruszył wówczas dzielnie na Nikoghajosa i starł się z nim podczas gwałtownej walki. Lecz kiedy zobaczył, że Pers Abuswar zagroził jego armii z przeciwnego kierunku, pojednał się z nim [Abuswarem], co było wielce przemyślanym krokiem. Oddał mu mnóstwo skarbów i uczynił zeń przyjaciela. Potem znów natarł na Greków i rozbił ich, zniszczył potężne uzbrojenie, którym dysponowali, oraz wyrzucił ich ze swojego kraju. To miażdżące zwycięstwo nie przyniosło jednak żadnej korzyści, ponieważ nawet kiedy zewnątrz wrogowie uciekli ze zwieszonymi głowami, wewnętrzny wróg, będąc szpiegiem i zdrajcą, wciąż podżegał Greków do zdobycia Ani. Ograniczał się nie tylko do tego; wciąż jątrzył i intrygował, powodując rozłam między królem a książętami. Udało mu się doprowadzić do ochłodzenia stosunków katolikosa z monarchą do tego stopnia, że władca zmusił sławnego, uczonego księcia Grigora Magistrosa do opuszczenia kraju.

48. Był zatem Sargis narzędziem diabła, skłócał ze sobą możnych Ormian, dzieląc ich wszystkich. Przebiegły, wszelkimi sposobami wiodł naród ku upadkowi i narażał kraj na niebezpieczeństwo. Siła Greków i Persów nie wystarczała jednak, by złamać potęgę niezwyciężonego Gagika oraz Ormian – mieszkańcy Armenii nie dali się pokonać mimo tak wielu podejść i najazdów. Było

¹⁵² (K. S.) Asit (Michał Iasites) – bizantyński gubernator Iberii (Gruzji). W 1044 r. dowodził ekspedycją przeciw Ani; po jego aneksji (1045) został pierwszym namiestnikiem. Jesienią 1046 r. poprowadził nieudaną wyprawę na Dwin; w kronice Aristakesa Lastiwertcego figuruje jako Asit.

¹⁵³ (K. S.) Armia bizantyńska była dowodzona przez eunucha Mikołaja, cesarskiego szambelana (*accubitarios*).

¹⁵⁴ (A. P.) W oryginale: *parsik* – ‘perski’.

¹⁵⁵ (K. S.) Abu’l-Aswar Szawur – perski emir Dwinu (1022-1067) z dynastii Szaddadydów pochodzenia kurdyjskiego. Jej przedstawiciele władali Ani w latach 1072-1198.

więc konieczne sięgnięcie po sprawdzoną metodę zgubienia narodu, to znaczy niezgode. Wszelkie inne próby bowiem zawiodły.

49. Ponieważ w miejsce umiłowania ojczyzny pojawiła się wśród Ormian nienawiść do własnego narodu, [złoczyńcy] z łatwością przyszło złamanie ducha w królu i zdradzenie królewskiej siedziby Ani. Niegodziwemu Sargisowi udało się wydać miasto wrogom i całkowicie zniszczyć naród. Tak było też w czasach dzielnego Wardana¹⁵⁶, kiedy nikczemny Wasak¹⁵⁷ poddał Persom ormiańskie królestwo i lud. Sargis również pochodził z tego rodu, odziedziczył zatem ten sam spryt, skłonność do zdrady i złą sławę. Mądrze mówił więc Howhannes Mandakuni¹⁵⁸: *Czasami złośliwość narasta tak bardzo, że wybucha ogniem, czasami zaś przygasa, ale żądza zemsty wciąż rozpala się na myśl o zdradzie.*

50. Wielkim niebezpieczeństwem i przyczyną zguby władców jest wiara słowom oszustów, gdy podoba im się mowa dwulicowych pochlebców – zwłaszcza kiedy doświadczeni i mądrzy ludzie ostrzegają, by trzymali się z dala od pochlebstw i ignorowali je. Jeszcze gorzej jest, kiedy królowie nie tylko nie chcą się takich pozbyć, ale też lekceważą rady mających dobre intencje przyjaciół, zamiast nich słuchając fałszywych doradców; nawet gdyby nie dostrzegali niegodziwości w kłamstwach tych, którzy im schlebiają, powinni przynajmniej ufać przestrogom sprawdzonych osób. Dlatego ten, kto choćby raz tej zasady nie zachował, natychmiast pobił, a wraz z tym poniósł wielką stratę, stając się przyczyną zguby zarówno dla siebie, jak i dla swego władztwa. Albowiem drzewo złe nie może przynieść dobrego owocu ani człowiek bezbożny nie zdoła czynić dzieł sprawiedliwych. Biada temu, kto wpadnie w ręce złego człowieka i uwierzy jego słowom – tak zostanie zdradzony w niegodziwy sposób. Podobnie stało się z królem Gagikiem, którego zwiodły słowa podstępnego Sargisa i który nie chciał słuchać szczerých ostrzeżeń lojalnych przyjaciół oraz książąt. Co gorsza, pogardzał wiernymi sobie ludźmi i podporządkował się zdrajcy, czym sprowadził na królestwo zagładę, bo nawet mędrzy pozostawali wobec tego bezsilni.

¹⁵⁶ (K. S.) Wardan Mamikonian – przywódca powstania Ormian przeciw Persom w 451 r.

¹⁵⁷ (K. S.) Wasak Sjun i – ormiański książę i głowa administracji Sjuniku (413-452).

¹⁵⁸ (K. S.) Howhannes Mandakuni – katolikos Armenii (478-490).

Zdradzenie króla Gagika

51. Sargis, który uknuł złowieszczy plan, w tajemnicy powiadomił cesarza Monomacha, ile kłamstw zdołał rozsiać i jak wiele nienawiści rozbudził między książętami, a także jak wielką pułapkę zastawił na Gagika. Kiedy cesarz o tym usłyszał, bardzo się ucieszył i był przekonany, że wszystko to przyniesie mu bezsprzeczne zwycięstwo, a Ormianom zgubę. Miał nadzieję, że z niewielkim wysiłkiem uda mu się zagarnąć Ani i rozbić ormiańskie królestwo. Wysłał posłańca do Sargisa i książąt, składając im liczne obietnice, aby tylko wpłynęli na zmianę zdania przez króla i nakłonili go do oddania Ani cesarzowi.

52. Niegodziwi książęta po kryjomu doszli do porozumienia i zaczęli zbierać siły. Powzięli złowrogi zamiar jednoczesnego zdradzenia Ani i Gagika. Napisali do cesarza, radząc, aby wezwał Gagika do Konstantynopola pod pozorem zawarcia rozejmu, a następnie wtrącił go do więzienia. W ten sposób – jak mówili – łatwiej będzie zdobyć Ani i królestwo Ormian. Zgodnie z sugestią cesarz posłał Gagikowi kordialny list pełen zwodniczych słów. Zachęcał go do przybycia do Konstantynopola i zawarcia serdecznej przyjaźni. Gagik jednak wcale nie chciał wyruszać, ponieważ wątpił, by Grecy po tak wielkim rozlewie krwi, którego doświadczyli, powstrzymali się przed zemstą. Cesarz przysłał więc następny list, w którym składał uroczyste przysięgi, biorąc na świadka Krzyż Święty i świętą Ewangelię. Obiecał Gagikowi nawet to, że odda mu pismo króla Howhannesa i ustanowi między nimi wieczną miłość i pokój. Zapewnienia cesarza wywołały w Gagiku jeszcze większe wątpliwości, zatem zdecydował się nie wyjeżdżać. Wielki sparapet Wahram i inni wielmoże wciąż przypominali bowiem królowi, żeby nigdy nie ufał Grekom ani nie wyruszał do Konstantynopola.

53. Jednak Sargis, który zawsze przynosił ze sobą zło, zmówił się z nachararami i wspólnie zaczęli namawiać króla, aby udał się do cesarza. Mówili: „Jeśli się na to nie zgodzisz i nie pojedziesz, powstanie wielki problem i między nami a Grekami zapanuje niezgoda, a nie chcemy już toczyć wojny z cesarzem. Jeśli masz jakiegokolwiek wątpliwości, spójrz, tu stoimy, gotowi bronić zarówno ciebie, jak i naszego kraju”. Mimo to Gagik nie dawał się podpuścić ich słowom, dopóki nie przywołali katolikosy Petrosa i innych nachararów, a następnie nie złożyli straszhwej przysięgi na świętą Eucharystię. Jak poświadczaą historycy, spisali ją krwią Chrystusa, oddając ów dokument katolikosowi.

54. Król Gagik został wówczas przekonany i rozpoczął przygotowania do podróży do Konstantynopola. Powierzył miasto katolikosowi, a księcia Apirata

mianował namiestnikiem. Własną rodzinę oddał pod opiekę złemu Sargisowi i w czwartym roku swoich rządów, w roku Pańskim 1045, wyruszył z zaufanymi ludźmi do cesarza. Kiedy Monomach usłyszał o przybyciu Gagika, był bardzo rad oraz wyprawił wielkich książąt, by wyszli mu naprzeciw, oni zaś z głębokim poszanowaniem przywiedli go przed jego oblicze; grecki władca okazał równie duży szacunek i względy. Po kilku dniach cesarz powtórzył żądanie oddania miasta Ani. W zamian przyrzekł Gagikowi miasto Malatię¹⁵⁹ w Armenii Mniejszej. Ormiański król nie miał jednak zamiaru odstąpienia Ani, przez co cesarz wpadł we wściekłość i zabronił mu opuszczania stolicy. Mimo złożonej przez siebie straszliwej przysięgi¹⁶⁰ haniebnie wtrącił go do więzienia, które znajdowało się na wyspie w okolicy Konstantynopola.

55. Król silny jak lew stał się żalosnym jeńcem, kiedy zamknięto go w więzieniu. Z rozpaczony nie wiedział, co czynić. Wysłał znamienitych wielmożów, aby przekonali cesarza do zmiany zdania, ale nie mieli oni ku temu okazji. Chciał przypomnieć mu o przysiędze, którą ten złożył. Dlaczego okłamał ormiańskiego króla i samego Boga? Tym plugawym oszustwem sprzeciwił się woli Najwyższego, który nie ucieka się do żadnego podstępu, jest sprawiedliwy i wkrótce odpłaci [mu za to] równą monetą.

56. Wszystkie te słowa prawdy, którymi Gagik próbował obudzić sumienie bezdusznego cesarza, pozostały bez echa. Serce greckiego władcy z powodu chciwości zamieniło się w kamień i kiedy rozmyślał o mnogości skarbów i wielkości ludnego miasta Ani, nie posiadał się z radości, upojony własnym sukcesem. Po tylu staraniach Monomachowi udało się w końcu spełnić swoje marzenie. Jak miałby teraz myśleć o sprawiedliwości, lękać się swego krzywo-przysięstwa lub wypuścić Gagika, który przebywał w niewoli, zgnębiony troskami i świadom, do czego doprowadziło go zaufanie okazane fałszywym przyjaciółom? Gagikowi krew wrzała w żyłach, lecz na próżno, bo był otoczony ze wszystkich stron, a gdy jego naród wołał o ratunek, znajdował tylko zdradę. [Monarcha] miał nadzieję, że przynajmniej książęta przełkną się straszliwych przysięg złożonych przed Bogiem i nie zdradzą stolicy Ani. Owe przysięgi miały jednak służyć zniszczeniu króla, a nie ratowaniu. Ich celem

¹⁵⁹ (M. A.) Malatia – miasto u stóp gór Taurus, centrum utworzonej przez cesarza Dioklecjana prowincji Armenia Minor (Armenia Mniejsza, Pokr Hajk). Dziś Malatya we wschodniej Turcji.

¹⁶⁰ (K. S.) Podkreślmy – przysięgi złożonej na Krzyż Święty i Ewangelię.

było schwytanie go w pułapkę, a nie uwolnienie. Podczas gdy on sam mimo żalosego położenia ufał, że choćby dla własnej korzyści dołożą starań, aby nie trafić tak haniebnie w ręce Greków, podstępni zdrajcy, wiedzeni podłą zawiścią, byli tak bardzo zaślepieni, że woleli być poddanymi Greków, niż cieszyć się wolnością królestwa.

Jak słusznie zauważył Ignatios wardapet¹⁶¹: *Zawiść jest złem, a w umysłach ludzi nią zarażonych nie ma nic przyzwoitego.*

Drugie zdradzenie Ani

57. Kiedy książęta w Ani usłyszeli o pojmaniu króla, ogarnęła ich trwoga i nie wiedzieli, co mają czynić. Ci bowiem, którzy byli w zmoście z cesarzem, starali się zmusić pozostałych, aby się z nimi połączyli i poddali miasto. Lecz tamci, pamiętając straszliwe przysięgi, które złożyli, w żadnym razie nie chcieli się na to zgodzić. W tym zamęcie zły Sargis słowami pochlebstwa przeciągnął wszystkich książąt na swoją stronę. Również katolikos Petros przekonał ich, by wydali miasto Ani cesarzowi, a królestwo Ormian Grekom, zamiast pozostawać bez przywództwa w tak niepewnym położeniu. Tę zgubną radę wszyscy przyjęli i jednomyślnie napisali list do wschodniego władcy Greków¹⁶², obiecując: „Jesteśmy gotowi oddać ci miasto, byleś tylko bronił nas przed wrogami”. Na jego mocy Sarkis ze swymi zwolennikami udał się do cesarza, aby przedłożyć mu pismo w stolicy i pałacu królewskim, w tajemnicy przed katolikosem i pobożnymi książętami. Napisał także [własny] list, w którym ogłosił: „Odtąd Ani i cała Armenia należą do was”. Kiedy już ludzie ci zdradzili tak wspaniałe miasto i królestwo, powrócili do swoich domów. Tym sposobem dopełniła się zdrada monarchy. Jej powodami były zawiść i nienawiść, która tak zaślepia ludzi, że tracą dom i królestwo, zostając więźniami obcych, a robią to z własnej woli i nie pojmują, co utracili. Nieszczęsny król, którego więzienie pozbawiło możliwości działania, nie ustawał w próbach walki z wrogiem choćby przy pomocy słów, usiłując ustrzec lud przed grecką niewolą, a królestwo przed zniszczeniem. Lecz niegodziwi książęta na wolności dążyli do zgubienia społeczeństwa i całego kraju.

¹⁶¹ (K. S.) Ignatios wardapet Sewlerncy (ok. 1090-ok. 1160) – teolog ormiański, autor komentarza do Ewangelii według św. Łukasza.

¹⁶² (K. S.) Był nim wówczas Konstantyn IX Monomach.

58. Cesarz Monomach widząc klucze do bram Ani, bardzo się ucieszył – samodzielnie musiałby włożyć duży wysiłek, aby zdobyć tę imponującą stolicę. Chcąc zniszczyć królestwo tak potężnego narodu i tak męznego króla, potrzebowałby bowiem licznej armii i wiele złota. Lecz teraz sami wrogowie przysłali mu klucze, czemu więc on i jego potomni nie mieliby radować się z tego niespodziewanego obrotu spraw? Kiedy cesarz otrzymał już klucze do miasta, kazał przyprowadzić do siebie króla Gagika, pokazał mu je i rzekł: „Co teraz powiesz? Patrz, nachararowie oddali mi Ani wraz z całą Armenią”. Kiedy Gagik to zobaczył, westchnął i odpowiedział: „Pozostawiam zdrajców straszliwemu gniewowi Boga. Niech sprawiedliwy sąd rozstrzygnie zamiast mnie”.

59. Potem znów przemówił do cesarza: „Założmy, że [książęta] oddadzą miasto, czy rządziłbyś w Ani naprawdę sprawiedliwie”? Ten odrzekł: „Oddali [mi je] i muszę przejąć nad nim władzę”. Gagik odparł: „Jak nie jesteś władcą Ani, tak nie jesteś panem Armenii, i to ja jestem jedynym panującym razem z książętami. Jeśli w porozumieniu z nimi nie oddam kluczy, w ogóle nie mogą one zostać oddane i legalnie stać się czyjąś własnością. Ponadto wielu nachararów stoi nie po stronie książąt, tylko po mojej. Jak mogą więc inni ludzie obejmować w posiadanie królestwo i państwa? Gdzie jest nasza sprawiedliwość?”. Cesarz powiedział: „To jest sprawiedliwe, gdyż tak wielu nachararów jest jednomyślnych, a także dali mi oni list króla Howhannesa, który był panem Ani i z własnej woli przekazał nam miasto”. Gagik odrzekł: „Tamci nachararowie nie mogą oddać królewskiego miasta bez zgody króla, tak jak król nie może go oddać bez zgody nachararów, gdyż choć nazywa się je «miastem króla», to faktycznie należy ono do całego narodu. Kiedy król Howhannes je oddawał, nachararowie nie wyrazili na to zgody, a kiedy teraz [książęta] przekazują klucze, to król, którym ja jestem, się na to nie zgadza. Zatem wciąż jest to bezprawie, skoro nie panuje porozumienie między obiema stronami”. Wtedy cesarz zaczął nalegać i próbował zmusić króla do zrzeczenia się [Ani]. Ale Ormianin odważnie powtórzył: „Zgodnie z prawem i obyczajem jestem dziedzicem ormiańskiej monarchii, którą wydarliśmy wrogom własną krwią. Nie stanowią zagrożenia dla waszego cesarstwa, nie mam też woli ani nie wyrażam zgody na oddanie królestwa. Tak więc prawomocnie nie możecie odebrać mi go bez mojego pozwolenia”.

60. Ponieważ cesarzowi zależało na uzyskaniu zgody ormiańskiego władcy, aby móc zawładnąć królestwem zgodnie z prawem, rozmowa toczyła się nadal. Cesarz powiedział: „Chociaż byłeś sukcesorem ormiańskiego królestwa, twój

stryj odebrał ci je, przekazując nam”. Gagik odrzekł: „Mój stryj nie miał żadnego prawa do odebrania mi dziedzictwa, więc ty również nie masz prawa do jego posiadania. Gdybyś był na moim miejscu i twój poprzednik cesarz Michał przyrzekłby komuś oddanie cesarskiej stolicy bez zgody książąt i ludu, czy ktoś taki mógłby teraz legalnie panować nad miastem i odziedziczyć je zgodnie z prawem?”. Cesarz przyznał, że nie byłoby to możliwe. Gagik odparł: „Jak możesz więc bez mojej zgody domagać się Ani, którego prawdziwym dziedzicem i królem jestem ja? Jeśli zechcesz pojąć je siłą, możesz to uczynić i nikt nie powie ci nic, gdyż moi własni możni zdradzili mnie oraz podstępnie zwiedli, powołując się na przysięgi, i w ten sposób się tu znalazłem. Lecz gdy pragniesz zdobyć je męstwem – oto jestem gotów [stać do walki]”.

61. Przemówiwszy tak mężnie, król Gagik wyszedł zasmucony i pełen bezsilnego gniewu. Cóż innego mógł zrobić, uciskany i wydany w ręce niesprawiedliwych? Domagał się sprawiedliwości tam, gdzie jej nie było. Jego wołanie nie zostało wysłuchane, a jego słuszne słowa i skarga nie znalazły posłuchu, ponieważ oni nie o sprawiedliwość zabiegali, lecz o jego królestwo. Nie mogąc znieść tego bólu, król oddalił się sprzed oblicza niesprawiedliwego cesarza. Zrozumiał, że odtąd nie ma już do kogo się odwołać, może tylko słuchać i ufać [jedynemu] sprawiedliwemu sędziemu – Bogu.

Ten cierpliwy, dzielny mąż rozważał wiele spraw, ale nie potrafił znaleźć rozwiązania ani na wyzwolenie samego siebie z niewoli, ani na oswobodzenie królestwa z rąk wrogów. Nadzieja zaczynała go opuszczać, zwłaszcza na myśl, że zdrada jego książąt postawiła go w tak przykrym położeniu. Dlatego ostatecznie niechętnie wyraził zgodę na oddanie stołecznego miasta Ani cesarzowi. Kiedy ten otrzymał sporządzony przez Gagika dokument, w zamian przeznaczył królowi różne ziemie w okolicach Kapadocji¹⁶³ i wielki pałac w Konstantynopolu.

62. Waleczni władcy nie zaakceptują jednak łatwo utraty państwa, życia pod rozkazami innych ani pozostawania w granicach wroga. Król Gagik był przepełniony goryczą i bólem, widząc, że odebrano mu królestwo, a sam znalazł się na wygnaniu wśród Greków, gdzie nie mógł znaleźć ukojenia ani spokoju. A był niezwykle dzielny. Koniec końców ryczał jak lew i budził trwogę na całym świecie, kiedy przebywał jeszcze w Armenii, lecz teraz wędrował z miejsca na miejsce jak bezsilny, żalosny tułacz, przez co jego młodość w wieku 21 lat rozpłynęła się oraz zniknęła w żalu. Wiedział bowiem bardzo dobrze, że nie może

¹⁶³ (K. S.) Kapadocja – kraina historyczna w środkowo-wschodniej Anatolii, między górami Taurus a rzeką Halys (Kızılırmak), ze stolicą w Mazace / Cezarei Kapadockiej (dziś Kayseri).

już powrócić do swojego królestwa ani oswobodzić narodu z niewoli. Żałował zwłaszcza pięknego miasta Ani, które zostało tak haniebnie zdradzone. Jego żal był jednak daremny, gdyż zdrajcami byli jego książęta, a zaborcą – cesarz.

Pierwszy podbój Ani

63. W roku Pańskim 1046 po zawarciu zgody między Monomachem a Gagikiem cesarz wyprawił do Armenii swojego dowódcę Nikoghajosa razem z listem od króla i licznymi żołnierzami, aby przejęli w posiadanie Ani. Posłał też hojne dary katolikosowi Petrosowi. Kiedy usłyszał o tym książę Apirat, któremu przypadła zwierzchność nad miastem, nie zgodził się na oddanie stolicy. Powiedział Grekom: „Niech przyjdzie pan tego miasta i odda je temu, komu chce. Dopóki go nie ujrzymy, sami nie oddamy Ani”. Na te słowa Grecy wpadli w straszliwy gniew, oblegli stolicę i rozpoczęli działania zbrojne. Gdy Ormianie zobaczyli brutalne bezprawie, którego dopuszczali się najeźdźcy, zapanowała wrzawa, ludzie zwołali wszystkich mieszkańców miasta i opuścili jego mury, pokonali zastępy wroga, a następnie ścigali je oraz w końcu wypchnęli poza granice kraju.

64. Wielką bowiem jest rzeczą lojalna jednomyślność i godne pochwały umiłowanie wolności ojczyzny. Bo nawet gdyby ludzie byli nieliczni, zgoda chroni ich oraz prowadzi do zwycięstwa pod opieką Bożej opatrności. Tam zaś, gdzie nie ma jednomyślności ani wiernej służby, Boże błogosławieństwo nie dociera, a duch upada nawet w dzielnych. Tak też stało się z miłującymi ojczyznę mieszkańcami Ani. Dzięki niepokonanemu męstwu przepędzili oni wrogów, kiedy jednak zobaczyli, że ich możni i książęta zdradliwie wydali królestwo, a król został pojmany i oddany w obce ręce, porzuciwszy broń, tłumnie udali się, łkając, ku grobom dawnych królów. Padłszy na ziemię, zawodzili, lamentowali i gorzko złorzeczyli tym, którzy stali się powodem tylu nieszczęść oraz zguby narodu i królestwa Bagratunich.

Wtedy opadli z sił i pojęli, że opuścił ich duch jedności oraz zostali pozbawieni Bożej opieki. Zadbali więc przynajmniej o to, żeby wspaniałej stolicy Ani nie zniszczyła okrutna wojna. Posłali list do greckiego księcia Asita, który przybył do miasta i bezkrwawo objął nad nim władzę, ponieważ był życzliwie nastawiony do wielu Ormian.

65. Po raz kolejny dosięgnął ich gniew Boży. Ponieważ ludzie chcieli zemścić się na wrogach, zamiast bronić ojczyzny, odwet wzięła sama matka

natura. Tego samego dnia doszło do strasznego trzęsienia ziemi, które zniszczyło wspaniałe pałace i świątynie. Utworzyła się rozpadlina i pochłonęła mnóstwo ludzi, którzy rozpaczliwie krzyczeli z jej głębi, podczas gdy inni znaleźli się w samym epicentrum. Cesarz Monomach i całe greckie cesarstwo mogło w końcu odetchnąć z ulgą oraz cieszyć się niegodziwie zdobytym miastem. Teraz [Grecy] zarządzili już wszystkimi prowincjami Armenii; sam lud ormiański pozostawili jednak bez przywództwa i opieki. Lecz powinni byli pomyśleć o tym, że niesprawiedliwie zawłaszczona zdobycz może zniweczyć sprawiedliwe zasługi, a bezecną radość zamienić w żalobę. Przydarzyło się więc Grekom, że po krótkim czasie nie tylko utracili wszystko, co przedtem odebrali Ormianom, ale nawet własne miasta.

66. Zdobywszy Ani, cesarz wysłał swoje wojsko na wojnę z perskim księciem Abuswarem z Dwinu¹⁶⁴, aby zmusić go do oddania Grekom obszarów zagarniętych wcześniej Ormianom. Persowie zadali jednak Grekom tak potężny cios, że jedynie nieliczni zdolali ująć z tego pogromu. Grecki władca wyprawił więc następną armię, która znów została pobita. Na koniec inne narody zjednoczyły się z [pogańskimi] Persami, przybyły nad granice Ani i przyniosły chrześcijanom liczne nieszczęścia. Zniszczono kościoły i wspaniałe pałace. Wielu ludzi zamordowano. Jednym z męczenników został Wahram Pahlawuni¹⁶⁵, który w wieku 80 lat poległ bohaterską śmiercią. Aristakes wardapet pisał o nim: *Wahram był potężnym i słynnym mężem. Jego pobożność była tak głęboka, że nikt nie mógł się z nim równać. Pahlaw[uni] (...) spowodował [swym odejściem] wielką żalobę Ormian.*

67. Dopóki wielki Wahram żył, Grecy lękali się go i nie uciskali zbyt mocno Ormian. Lecz po jego śmierci zaczęli odnosić się do nich z pogardą. Próbując pogrzyźć królestwo Ani, starali się jednocześnie zlikwidować ormiański katolikosat. Kiedy Kekaumenos¹⁶⁶ zastąpił Asita w roli zarządcy Ani, zaczął traktować katolikosę Petrosa obraźliwie i napisał do cesarza list, w którym fałszywie oskarżył duchownego o podżeganie Ormian do buntu. Potem odesłał go do Karinu¹⁶⁷, ale tam także prześladowano katolikosę i osadzono go w twierdzy Cha-

¹⁶⁴ (M. A.) Por. nr 47.

¹⁶⁵ (M. A.) Por. nr 23.

¹⁶⁶ (K. S.) W oryginale: Kamenas. Katakalon Kekaumenos – po klęsce wyprawy na Dwin (1046) zastąpił Michała Iasitesa jako bizantyński namiestnik Ani i Iberii.

¹⁶⁷ (K. S.) Karin (Theodosiopolis, dziś Erzurum) – starożytne miasto na Wyżynie Armeńskiej, położone na ważnym szlaku komunikacyjnym między Pontem a Armenią Wewnętrzną.

ghtoj¹⁶⁸. Cesarz rozkazał sprowadzić Petrosa do Konstantynopola i pozbawić go wolności, ponieważ nie ufał mu i obawiał się, jak twierdzi Lastiwertcy¹⁶⁹, że mógłby on wrócić do Ani i zostać przywódcą buntu. Wskutek interwencji króla Gagika ostatecznie nakazano duszpasterzowi osiedlenie się w Sebastii¹⁷⁰, w Sebaście dożył swoich dni.

68. Bezlitosny cesarz rozkazał Gagikowi opuścić Konstantynopol i przenieść się do miasta Pizu¹⁷¹ otrzymanego w zamian za Ani. [Król] wybudował tam klasztor, który później często odwiedzał i opłakiwał naród ormiański. Miał dwóch synów, Howhannesa i Dawida. Tak potężna jest więc moc niezgody, pętającej niczym żelazo walecznych mężów podobnych do lwów i czyniącej z nich igraszkę prymitywnych narodów – [mężów], których silne kości beczynnie murszeją, w końcu niknąc w greckich miastach, jak stało się to z Samsonem.

Śmierć króla Gagika

69. Kiedy cesarz Monomach i jego książęta odebrali Ormianom wszelką władzę, stali się jeszcze bardziej bezwzględni i zaczęli dążyć do zniszczenia wszystkich książąt tego narodu. Gdy tylko napotkali jakiegoś znaczącego księcia ormiańskiego, usiłowali dostać go w swoje ręce za sprawą fałszywych przysięg

W V w. ufortyfikowane przez Bizancjum i nazwane na cześć cesarza Teodozjusza II. Przez wieki było kluczową twierdzą pogranicza bizantyńsko-ormiańskiego, siedzibą biskupa i ośrodkiem handlu. W X-XI w. kilkakrotnie zmieniała się jego przynależność państwowa; od drugiej połowy XI w. znajdowało się pod panowaniem Turków seldżuckich, następnie dynastii anatolijskich.

¹⁶⁸ (K. S.) Chaghtoj Arhic – nazwa ta to najpewniej ormiańska forma słowa Խաղտիք (Chaghtik) – bizantyńskiej temy (provincji wojskowo-administracyjnej) Chaldia, która graniczyła z regionem Karin (Erzurum). Lokalizacja twierdzy to najprawdopodobniej pogranicze Chaldii i Karinu, choć nie jest to pewne.

¹⁶⁹ (K. S.) Por. nr 24.

¹⁷⁰ (K. S.) Sebasta (Sebastia, gr. Sebasteia, orm. Սեբաստիա) – miasto w Armenii Wysokiej, położone nad rzeką Halys (Kızılırmak); dziś Sivas w środkowej Turcji. W starożytności i w Bizancjum ważna twierdza oraz – od 536 r. – stolica prowincji Armenia Secunda; ośrodek biskupi (m.in. kult św. Błażeja, Czterdziestu Męczenników z Sebasty). W XI w. przeszła pod panowanie Seldżuków, następnie Osmanów.

¹⁷¹ (K. S.) Pizu – miasto twierdza w Kapadocji, zapewne między Tokatem, Sivas i Kayseri; tu znajdował się klasztor Surp Chacz, gdzie według tradycji pochowano Gagika II. Współczesne położenie nie jest pewne.

i szczodrych obietnic, chcąc odebrać mu życie. Gagik widząc tę tragedię, mimo solennych obietnic, którymi do końca życia był zwodzony, starał się opuścić Grecję i przejść na stronę Persów, aby móc odzyskać panowanie nad Armenią. Lecz książęta ormiańscy, zaślepieni zawiścią, wcale nie chcieli mu w tym pomóc (84).

70. Metropolita Markos¹⁷² z Cezarei¹⁷³ nienawidził Ormian tak bardzo, że swojego psa nazwał Armenem. Gagik nie mógł tego znieść, dlatego razem ze sługami wyprawił się do Cezarei oraz spotkał z duchownym, który podjął przybyśszy z pozornym szacunkiem i gościnnością. Kiedy obaj [przywódcy] uctowali, Gagik polecił przyprowadzić psa i zapytał, czy to prawda, że ten nazywa się Armen. Markos odparł zuchwale, że pies jest jeszcze młody, dlatego można by go nazwać szczeniakiem¹⁷⁴. Słyszając to, król rozgniewał się i rozkazał sługom uwięzić Markosa razem z psem w worze, w którego wnętrzu zwierzę zagryzło metropolitę. Kiedy Grecy się o tym dowiedzieli, wpadli w wielki gniew i zaczęli zastawiać pułapki, chcąc zabić Gagika.

71. Chociaż ten przebywając wśród Greków, zachowywał ostrożność, pewnego dnia opuścił przybocznych i w towarzystwie zaledwie trzech mężów udał się w pobliże twierdzy Kaghistra¹⁷⁵. Kiedy dowiedzieli się o tym dowódcy fortecy – trzej bracia i synowie Mandalego¹⁷⁶, wysłali 50 ludzi, aby ci urządzili zasadzkę na Gagika. Sami zaś wyszli na powitanie królowi i oddali mu pokłon. Po rozmowie z władcą sprowadzili go w miejsce, w którym czyhali ich ludzie. Napastnicy wyskoczyli wówczas z ukrycia i pojмали Gagika. Związali go, a następnie uwięzili w twierdzy. Chociaż ormiańscy książęta zebrali się i próbowali zbrojnie uwolnić króla, tamci bezwzględni mężowie zadawszy Gagikowi okrutne tortury, zabili go oraz powiesili jego zwłoki na murach, składając je później poza twierdzą. Pewien Ormianin zabrał je stamtąd i pogrzebał w Pizu.

¹⁷² (K. S.) Markos nie występuje w greckich wykazach metropolitów Cezarei. Opisywany epizod znany jest wyłącznie ze źródeł ormiańskich.

¹⁷³ (K. S.) Cezarea Kapadocka (staroż. Mazaka/Euzebia, gr. Kaisareia) – stolica Kapadocji i metropolia kościelna położona u stóp góry Argaeus (Erciyes); dziś Kayseri w Turcji.

¹⁷⁴ (K. S.) W oryginale: *ab*.

¹⁷⁵ (K. S.) Kaghistra (Kizistra) – twierdza w Kapadocji, ok. 55-60 km na południowy zachód od Cezarei, na szlaku ku Tyanie; tradycja ormiańska lokuje ją u stóp góry Argaeus.

¹⁷⁶ (K. S.) Synowie Mandala – u Mateusza z Edessy strażnicy Kizistry w Kapadocji; organizatorzy zasadzki i sprawcy śmierci Gagika II; osoba Mandale poza tą jedną wzmianką nie jest poświadczona w źródłach. Por. *Matthew of Edessa's Chronicle*, przeł. R. Bedrosian, t. 3, Dandenong South 2023, rozdz. 115.

72. Tak żałośnie skończyło się w roku 1079 panowanie rodu Bagratunich. Gagik miał wtedy 55 lat, przez 3 lata był królem, a [na wygnaniu] w Grecji żył przez 35 lat. Teraz powrócimy do Armenii, aby zobaczyć, w jakiej sytuacji znajdowali się Ormianie pozbawieni władcy i przywództwa. Grecy po zamordowaniu dzielnych ormiańskich mężów pomyśleli, że mają już wystarczającą przewagę, lecz nie byli świadomi, iż to właśnie ci niepokonani bohaterowie bronili dotąd kraju przed wrogiem. A gdy tamci ustąpili, cudzoziemcy wzmocnili się i ze wszystkich stron ruszyli na Armenię. Spustoszyli ją, wyparli Greków oraz wzięli ludność w niewolę, co opłakiwał Aristakes wardapet w następujących słowach:

Tak zostaliśmy zdradzeni przez złych i bezwzględnych ludzi, a Pan pozostawał daleko (...). Cały świat żyje w pokoju, my zaś jesteśmy spętani w niewoli, mordowani mieczami, nasze domy zniszczono i odebrano nam nasze majątki (...). Kiedy prorocy ostrzegali przed tym, co nastąpi na świecie w czasach ostatecznych, wysłuchiowano ich z niechęcią. Lecz ja nie rzucam gróźb, ale opowiadam o prawdziwych wydarzeniach, aby poruszyć do łez historią naszego gorzkiego losu wszystkich słuchaczy.

Drugi podbój Ani

73. W roku Pańskim 1046, kiedy Grecy podbili Ani, ujrzeni miasto pełne majestatu i dostatku. Mimo że nie splądrowali go ani nie zburzyli jego budowli, osłabili je, pozbawiając władzy wpływowych ormiańskich książąt. Grecy zajęli ich miejsce w Ani, a potem obawiali się o własne bezpieczeństwo. Nie pomyśleli, że kiedy w mieście ubywa silnych mężów, ono samo podupada, a wrogowie rosną w siłę. Tak Bóg każe nieprawość, jak stało się i tym razem.

74. W roku Pańskim 1064 król Persów Alp Arslan¹⁷⁷ nazywany przez swych poddanych Elparslanem [Odważnym Lwem] razem z olbrzymią armią wkroczył do kraju Ararat i zbrukał ziemię krwią jego mieszkańców. Z podobną brutalnością najechał na prowincję Szirak i ustawił swoje wojsko pod Ani, którego władcą był wówczas sprzymierzony z Grekami ormiański książę Bagrat¹⁷⁸,

¹⁷⁷ (K. S.) Alp Arslan – sułtan Wielkich Seldżuków (1063-1072).

¹⁷⁸ (K. S.) Bagrat Wkhacy (Pankracjusz) – Ormianin ortodoksji greckiej, książę i ustanowiony w 1059 r. przez Bizancjum katapan (namiestnik) Wschodu. Około 1060 r. kazał wyryć tekst długiego dekretu dotyczącego podziału administracyjnego miasta. J. P. Mahé, *Ani. La ville aux mille*, s. 169.

a drugą osobą po nim – Grigor Gruzin¹⁷⁹. Kiedy Alp Arslan dostrzegł, jak wysoko leży miasto oraz jak monumentalne są jego budowle i wieże wzniesione przez Smbata Władcę Świata¹⁸⁰, ogarnęło go zwątpienie. Przez kilka lat oblegał Ani i zrozumiawszy, że nie zdobędzie go przemocą, wysłał zwiadowców, by dowiedzieli się, z której strony należy przeprowadzić atak. Gdy ci zobaczyli, że miasta nie można zdobyć z żadnej strony, a walczyć da się tylko po jednej, i to z wielkimi trudnościami, rozkazał zbudować tam balistę, czyli maszynę służącą do wyburzania murów. Mieszkańcy widząc rzeszę wrogów naokoło, przestraszyli się, gdyż jeszcze nigdy nie spotkali się z takim widokiem ani nie byli przygotowani na wojnę. Zabrakło też między nimi dzielnych żołnierzy. Choć samo miasto było nie do zdobycia, nie miało prawdziwych bohaterów. Na mieszkańców Ani padł więc śmiertelny strach, zwłaszcza po dostrzeżeniu olbrzymiej balisty stojącej pod murami. Przerazili się jeszcze bardziej, kiedy przy jej pomocy Persowie zaczęli ciskać duże kamienie na mury miejskie. [Atakowani] z przerażeniem wzywali głośno Boga. Książę Bagrat zebrał gotową do walki ludność miasta i śmiało poprowadził ją w bój, pokonując w centrum grodu wielu nieprzyjaciół. Ponieważ jednak balista miotła liczne kamienie, zaczęła zagrażać jednemu z odcinków murów, choć Bagrat był nieustępliwy i stawiał zaciekle opór.

75. Wczesnym rankiem przed wschodem słońca Persowie¹⁸¹ wznowili ostrzeliwanie tej samej części murów, dopóki się nie zawaliła. Zaczęli wówczas wiwatować, bo zdawało im się, że dzięki temu z łatwością wtargną do miasta. Mieszkańcy zaś obawiali się, że gdzie indziej również może powstać podobna wyrwa. W tym samym czasie Alp Arslan poderwał do natarcia swą armię. Wszyscy jego żołnierze skierowali się we wspomnianą stronę i próbowali wdrzeć się do miasta, ale ponieważ wyrwa była wąska i trudna do przekroczenia, nie udało im się to. Kiedy mieszkańcy zrozumieli, że są w stanie odeprzeć najeźdźców, jak burza ruszyli w bój, zabijając wielu wrogów. Alp Arslan pojął, że nie istniała możliwość zdobycia miasta od strony wyrwy w murze ani sku-

¹⁷⁹ (K. S.) Grigor Bakurian (Bakurianisdze) – Gruzin w służbie bizantyńskiej; w 1064 r. występował jako jeden z dowódców obrony Ani przeciw Alp Arslanowi. Później zrobił wielką karierę (m.in. jako strateg temy Iberii). Nosił tytuł domestyka (*megas domestikos*) Zachodu. Był fundatorem monasteru w Baczkanie.

¹⁸⁰ (M. A.) Por. nr 21.

¹⁸¹ (K. S.) W rzeczywistości byli to Turcy seldżuccy sprzymierzeni z emirem Dwinu Abuswarem. Por. J. P. Mahé, *Ani. La ville aux mille*, s. 170.

tecznego użycia balisty w innym miejscu. Rozkazał więc wojskom przerwać walkę i wycofać się. A jego słabi duchem dostojnicy tak samo jak Persowie odradzali mu prowadzenie wojny, trwożliwie wstrzymywali się od działania, sądząc, że Persowie mają jeszcze siłę wojować.

76. W rezultacie zaczęli rozważać, czy zabarykadować się we wnętrzu cytadeli, czy raczej uciec, czy też w końcu bez walki oddać Ani w ręce Persów – którzy z obawą patrzyli na jego potężne budowle, myśląc, że schronił się tam duch wielkich ormiańskich bohaterów, a wiedzeni patriotyzmem synowie wzorem ojców opuszczają mury miejskie i pokonają najeźdźcę. Nie wiedzieli jednak, że z tamtych wybitnych osób nie pozostał już nikt, a w Ani żyją już tylko słabi Grecy lub ci, którzy stali się Grekami¹⁸² – tak więc ludzie, którzy nigdy nie zdołaliby obronić tej twierdzy, ocalonej niegdyś dzięki męstwu wielkiego Smbata¹⁸³. Dzielne i niezwyciężone miasto nie może się bowiem obyć bez swoich odważnych mieszkańców oraz wojowników. Przysłowie mędrców głosi, że strzały w kołczanie walecznego męża potrzebują siły jego rąk.

Zdumiewające, że Grecy ci tak bardzo pragnęli zawładnąć Ani, że nie czuli strachu przed sądem Bożym ani współczucia na widok gorzkiej niewoli chrześcijan, oraz że tak łatwo przyszło im poddanie się wrogom [Persom], którzy zdążyli już rozpocząć odwrót i ucieczkę. Niechlubną zdobycz szybko się traci, a podłego zdobywcę czeka Boża sprawiedliwość.

77. Nieroztropni książęta Ani posłuchali złej rady i zamknęli się w cytadeli ze swoimi żołnierzami. Kiedy zrozpaczeni mieszkańcy, którzy nigdy nie widzieli tak tchórzliwych wojsk, dowiedzieli się o ucieczce książąt, ogarnęło ich oburzenie i głośno pomstowali. Kiedy zaś ujrżeli, że Persowie opuścili miasto, powiedzieli sobie: „Przyszedeł czas, żeby uciekać”. Na własną rękę zaczęli przechodzić przez szczelinę w murze. Nawet 50 tysięcy ludzi zbiegło wówczas z Ani i uległo rozproszeniu. Resztki perskiej armii usłyszały potworne krzyki mieszkańców i spostrzegły ich ucieczkę, co wprawiło je w zdumienie. Jeden z atakujących podszedł pod mury miejskie, rozejrzał się po okolicy, wrócił do swoich i opowiedział o tym, co zobaczył. Kilka osób pospieszyło z wiadomością do Alp Arslana, inni zaś przeszli przez wyrwę, odebrali jednej z matek jej małe dziecko, zanieśli je Alp Arslanowi i rzekli: „Miasto wydano nam przez zdradę”.

¹⁸² (K. S.) Tzn. przeszli na ortodoksję bizantyńską.

¹⁸³ (M. A.) Por. nr 21.

78. Z początku Alp Arslan nie dawał im wiary, lecz kiedy zobaczył dziecko, uwierzył¹⁸⁴ i powiedział: „Ich Bóg ich zdradził oraz podarował mi niezdobyte miasto Ani”¹⁸⁵. Potem wezwał z powrotem swoje wojska, które nie napotykając oporu, załazy miasto niczym potężna rzeka, a żołnierze z mieczami w dłoniach rozpoczęli masakrę mieszkańców, tak jak wcześniej sami zostali przez nich potraktowani. Ulice Ani załaza krew, a rzeka Araks zabarwiła się na czerwono. Persowie niszczyli wrota wielkich pałaców, wdzierali się do środka i rabowali wszystko, co znaleźli. Brali w niewolę małe dzieci, a innych mieszkańców bez litości mordowali. Książąt poddano torturom i cierpieli straszliwe męki, kiedy odcinano im kończyny, aby zmusić do wyjawienia, gdzie ukryli swoje bogactwa. Rzeź była tak straszna, że we wszystkich częściach miasta zaległy stosy trupów.

79. Najeźdźcy wyłamywali też drzwi do kościołów i bezcześcili święte miejsca. Niektórych księży palili żywcem, innych zaś torturowali i zadawali im nieznośne męki, chcąc wyciągnąć od nich informacje o ukrytych kościelnych skarbach. Niektórzy byli obdzierani ze skóry, podczas gdy innych brutalnie bito. Z pałaców i świątyń rabowano wszystkie kosztowności. Jeden z Persów, wszedłszy ukrytą drogą do wielkiego kościoła, wspiął się na główną kopułę i z wielkim wysiłkiem zerwał oraz zrzucił w dół wspaniałe srebrny krzyż, który był osadzony na szczycie. Później wszedł do wnętrza kopuły, obciął duży szklany świecznik, umieszczony tu jeszcze przez króla w trakcie budowy świątyni, i również cisnął go na ziemię. Ten czyn zaniepokoił nawet samego Alp Arslana.

[Wrogowie] tak zajądło mordowali mieszkańców Ani i niszczyli piękne budowle, że rozpaczały nawet niebiosy. Nagle zapadła ciemność i przy akompaniamencie straszliwych grzmotów lunął tak obfity deszcz, że miasto załaza masa wody, która zabierała ze sobą zwłoki zabitych. Chociaż Persów zmuszono do zaprzestania dewastacji stolicy, już następnego dnia znów zaczęli to robić, w poszukiwaniu skarbów wdzierając się wszędzie.

80. Później zaatakowali cytadelę, kryjącą tchórzliwych książąt, którzy mieli odpowiadać za bezpieczeństwo miasta, a sami oddali się pod opiekę strażnikom – ci jednak uciekli ukrytym przejściem. W ten sposób Persowie bez trudu dostali się do środka, pojmali książąt, związali ich i zrabowali wszystko

¹⁸⁴ (K. S.) Najprawdopodobniej chodzi tu o jakiś przesąd. Skoro przyniesiono dziecko, oznaczało to, że miasto jest bezbronne.

¹⁸⁵ (K. S.) Ani zostało podbite po raz drugi 16 VIII 1064 r. J. P. Mahé, *Ani. La ville aux mille*, s. 170.

dookoła. Alp Arslan wydał wtedy rozkaz, aby ormiańscy książęta, którym udało się zachować życie, razem z innymi jeńcami trafili do Persji – choć kilku pozostawił na miejscu, aby odbudowali miasto. W tym samym celu rozkazał sprowadzić również mieszkańców okolicy, a następnie mianował pewnego Persa swoim namiestnikiem i przydzielił mu oddział wojska¹⁸⁶. Sam perski władca opuścił Ani. Chociaż po niedługim czasie znów się ono zaludniło, już nigdy nie odzyskało dawnej świetności ani majestatu. Popadało w coraz większą ruinę, aż w końcu zostało opuszczone przez zamieszkujących je ludzi, którzy rozpierchli się we wszystkie strony świata.

81. W tamtym czasie, w roku Pańskim 1062, mieszkańcy Ani zaczęli udawać się do Polski, o czym opowiemy później (162). Grecki dziejopis Howhanes¹⁸⁷ opłakuje los Ani, mówiąc: *Spójrzcie, w jak żalosnym położeniu znalazł się kraj (Ormian), który pozostawał we władaniu Greków w Azji i całym Orientcie*. Wojowniczy Grecy poznali odwagę i mądrość ormiańskich królów, którzy wiedzieli, jak pokonywać tak brutalnych nieprzyjaciół. Widzieli też, jak trudno jest stać niewzruszonym niczym posąg naprzeciw wrogów i władać królestwem. Ale jaki był z tego pożytek? Zrabowany majątek został bezpowrotnie utracony, a ormiański lud znalazł się w stanie upadku. Ponieważ nie uznał potęgi mądrego i walecznego monarchy, Bóg wydał ów lud w ręce tchórzliwych książąt – którzy w swojej bezmyślności uciekli do cytadeli, przyczyniając się do zagłady miasta oraz śmierci wielu Ormian i Greków.

Dlatego też Aristakes wardapet po raz kolejny biada:

82. *Historia ta napelnia mnie głębokim smutkiem i goryczą. Ów kraj wydawał się kiedyś przybyzom podobny do raju, pełny majestatu i szczęśliwy, z mnóstwem pięknych zielonych, obsypanych liśćmi drzew dających obfity plon. Książęta bowiem zasiadali w książęcych pałacach, z weselem na twarzach, a ich wojska podobne były do kwitnących wiosennych kwiatów, stojących przed nimi z rozkwitłymi barwami i przepelnionych radosnym śpiewem; bez końca świętowano, rozbrzmiewały radosne pieśni i słowa. Teraz jednak król zhańbiony przebywa na wygnaniu. Podobnie siedziba katolikosa została pozbawiona swojego gospodarza – niczym młoda żona, która nagle owdowiała. Wojska nie mają wodza, a niektórzy [żołnierze] znaleźli się w Persji, inni zaś są wśród Greków bądź*

¹⁸⁶ (K. S.) W czerwcu 1065 r. miasto oddano emirowi Dwinu Abu'l-Aswarowi. *Ibidem*, s. 170-171.

¹⁸⁷ (K. S.) Jan Skylitzes – dziejopis bizantyński działający w XI w. Autor kroniki obejmującej historię Bizancjum w latach 811-1057.

Gruzinów. Sepuh¹⁸⁸ porzucił własny pułk, opuszczając ojczyznę. Jego żołnierze utracili swoją chwałę i szlochają wszędzie, gdzie się znajdują (...). Teraz wszyscy jesteśmy pogrążeni w żalobie, a dawna szata radości zamieniła się w zgrzebne okrycie z niedźwiedziego włosia. Z ust naszych płynie opowieść o naszym nieszczęściu. Prowincje zostały spustoszone i splądrowane przez Greków i Persów, którzy wzbogacili w ten sposób własne domostwa. Zamożne osady stały się siedliskiem dzikich zwierząt, a okoliczne pola – pastwiskiem dla zwierzyny. Okazałe reprezentacyjne domy przerobiono na magazyny (...). Poganie wkroczyli do świętego przybytku i ograbili należące do niego grunty (...), ośmielili się też dokonać niewiarygodnego czynu – swoimi brudnymi stopami zbezcześcili jej świętości (...), sprawili, że krew sług Bożych spłynęła niczym woda (...). Wszędzie słychać jęki i skargi. Zostaliśmy umęczeni oraz zmiażdżeni na oczach całego świata, a teraz przekazujemy swą tragiczną historię z pokolenia na pokolenie.

Trzeci podbój Ani

83. W roku Pańskim 1072 obcy książę emir Fadlun¹⁸⁹ dowiedział się o bogactwie Ani, postanowił zdobyć je i doprowadzić do jego ponownego rozkwitu. Podarował więc perskiemu królowi Alp Arslanowi wiele skarbów i odkupił od niego miasto. Jego zarządcą ustanowił [swego brata] Manuczego¹⁹⁰. Kiedy ten dorósł, odbudował zniszczone place i mury oraz zaczął sprowadzać do kraju ormiańskich książąt rozproszonych w różnych miejscach. Gdy ci się zebrali, zaczęli porządkować swoje sprawy z rozważą i pod rządami owego księcia na jakiś czas zapanował spokój. Przejęcie Ani okazało się korzystne dla jego mieszkańców, bowiem sprawiedliwy i dzielny książę bardzo starał się dźwignąć je z ruiny, a chociaż był obcokrajowcem, troszczył się o Ormian bardziej niż Grecy, którzy zostali złupieni przez Persów¹⁹¹.

84. W tamtym czasie Alp Arslana zamordowano, a królem Persów został jego syn, Melik Szach¹⁹² – człowiek nastawiony pokojowo i lubiany przez

¹⁸⁸ (K. S.) Sepuh – młodszy syn ischana bądź nacharara.

¹⁸⁹ (K. S.) W oryginale: Patlun. Fadlun – emir Gandzaku mianowany przez Alp Arslana (1067-1073). Por. J. P. Mahé, *Ani. La ville aux mille*, s. 170.

¹⁹⁰ (K. S.) Minuczihir Manuk (Manucze ibn Szawur, Menuçehr) – syn Abu'l-Aswara, emir Ani (1072-1110) z dynastii Szaddadydów.

¹⁹¹ (K. S.) *Ibidem*, s. 170-171.

¹⁹² (K. S.) Maliksah I – syn Alp Arslana, sułtan seldżucki (1072-1092). Nosił tureckie imię Melikszach.

innych. Zlitował się on nad Ormianami i pozostawił ich w spokoju. Wtedy żył jeszcze król Gagik, który o tym usłyszał, a wtedy serce nakazało mu udać się do Melika Szacha, by uzyskać jego pomoc i wyzwolić ormiański lud z niewoli. Z tego powodu narodził się z kilkoma ormiańskimi iszchanami, którzy jednak nie tylko nie byli mu przychylni, ale wręcz zachęcali go, by wycofał się z tych planów. Nie chcieli, aby wyszły na jaw przed Grekami ani by ci nie podeptali narodu ormiańskiego. Mówili: odtąd nie moglibyśmy zaznać spokoju ani w kraju Ormian, ani w kraju Greków. Taką perfidną radą, udzieloną tylko ze względu na troskę o własną korzyść, z egoistycznych powodów, przeszkodzili królowi w dokonaniu chwalebnych czynów. Gdyby stało się inaczej, dzięki odwadze i mądrości Gagika odzyskaliby królestwo. Kiedy dostrzegł on niechęć książąt, jego serce pękło i pokonany pozostał w Grecji, aż w końcu zabili go źli ludzie. Dwaj synowie króla również zmarli i tak zakończyły się rządy Bagratunich (71).

85. W roku Pańskim 1080, za panowania emira Manuczego, dzielny Ruben¹⁹³, krewny Gagika, siłą zdobył władzę nad Cylicją¹⁹⁴. Zasiadł na tronie książęcym jako niezależny władca, a jego męstwo przyniosło mu sławę. Wraz z nim rozpoczęły się rządy Rubenidów w Cylicji. Żył tam także Grigor Wkajaser¹⁹⁵, syn wielkiego iszchana Grigora Magistrosa, który w następnym roku został katolikosem. Ormianie żyjący na wschodzie uznali jednak, że ich opuścił i napisali mu, że albo powinien przenieść swoją siedzibę do Ani, albo rozkazać, by jego bratanek, biskup Barsegh¹⁹⁶, został uznany katolikosem. Wkajaser wybrał drugie rozwiązanie i w roku Pańskim 1082 na rozkaz emira Manuczego

¹⁹³ (K. S.) Ruben I – pierwszy ormiański książę w Cylicji (1080-1092), założyciel dynastii Rubenidów.

¹⁹⁴ (K. S.) Cylicja – kraina historyczna między górami Taurus a Morzem Śródziemnym, na pograniczu Azji Mniejszej i Syropalestyny.

¹⁹⁵ (A. P.) Katolikos Grigor Wkajaser (Martyrofilos) (1065-1105). Pragnąc wieść żywot asceety, wkrótce po przyjęciu tytułu mianował na swoje miejsce namiestnika, a sam osiadł w monasterze o nazwie Czarna Góra położonym na jednym z grzbietów gór Amanos (Nur), na pograniczu Syrii i Armenii Cylicyjskiej. Odbывał liczne podróże. Obszernych rozpraw nie pozostawił, pisał głównie komentarze i listy pasterskie oraz redagował żywoty świętych (hajsmaurki). Był inicjatorem wielu przekładów z języka greckiego, syryjskiego i łacińskiego, co jest jego największą zasługą. Tłumaczenia dzieł Ojców Kościoła (i nie tylko) wykonywane były na jego zlecenie oraz koszt.

¹⁹⁶ (K. S.) Barsegh Pahlawuni – brat Grigora Magistrosa, arcybiskup Ani (1072). W 1082 r. konsekrowany na patriarchę. J. P. Mahé, *Ani. La ville aux mille*, s. 171.

liczni książęta zgromadzili się w Ani, a ter Stepannos¹⁹⁷, katolikos Aghwanku¹⁹⁸, namaścił Barsegha, dzięki czemu zniszczona stolica patriarchatu została odbudowana¹⁹⁹.

86. W roku 1086 Melik Szach stał się na tyle potężny, że zdołał odebrać Grekom całą Armenię, poszerzając granice swojego królestwa aż po Morze Śródziemne. Emir Manucze został wówczas zmuszony do oddania mu Ani, jednak otrzymał pozwolenie na panowanie w mieście jako książę. W tym samym czasie katolikos Barsegh udał się do Persji i poprosił Melika Szacha, aby ten położył kres gwałtom i niesprawiedliwości Persów wobec Ormian. Szach przychylił się do wszystkich próśb, rozkazał nosić przed nim krzyż dla okazania szacunku, a potem nie szczędząc mu pochwał, wysłał go do Ani; żył tam również jego brat, dzielny Grigor [Magistros]. Zapewnili oni Ormianom pokój, poddając się władzy Manuczego.

87. W roku Pańskim 1094 scytyjscy Tatarzy²⁰⁰ w liczbie 7000 napadli na Ani i chcieli je podbić, rozpętlując niszczycielską wojnę. Iszchan Grigor²⁰¹ wyruszył przeciw nim z dzielnymi ludźmi, rozbił ich wojska i zabił potężnego wodza. Kiedy najeźdźcy spustoszyli ziemię Wanandu²⁰², pewien czcigodny Ormianin zabrał stamtąd krzyż Nune²⁰³ i przywiózł go do Ani. Był to ten sam krzyż,

¹⁹⁷ (K. S.) Stepannos I – katolikos Albanii Kaukaskiej (1077-1103).

¹⁹⁸ (K. S.) Aghwank (Albania Kaukaska) – historyczne królestwo powstałe w II w. p.n.e. na terenie obecnego Azerbejdżanu i południowej części Dagestanu. W 387 r. dokonano jego podziału między Persję a Bizancjum. W połowie VII w. Albania przeszła pod panowanie arabskie, a nowi władcy zjednoczyli kraj z Armenią. C. Mutaflan, *L'Arménie du Levant*, t. 1, s. 482; B. Patlewicz, *Oblicza ormiańsko-azerbejdżańskiego konfliktu o Górski Karabach*, „Sprawy Narodowościowe. Seria nowa” 39, 2011, s. 145, przyp. 1.

¹⁹⁹ (K. S.) Konsekracja nastąpiła w klasztorze w Haghpacie.

²⁰⁰ (K. S.) Tzn. Turcy seldżuccy.

²⁰¹ (M. A.) Por. nr 74.

²⁰² (K. S.) Wanand – region historycznej Armenii ze stolicą w mieście Kars; jego granice do pewnego stopnia pokrywały się z granicami prowincji Kars we współczesnej Turcji. Por. R. H. Hewsen, *Armenia: A Historical Atlas*, mapa 91, s. 115.

²⁰³ (K. S.) Krzyż św. Nino (Nune) to symbol chrześcijaństwa gruzińskiego. Ma charakterystyczne opadające ramiona, przypominające dwie gałązki winorośli związane przez św. Nino – legendarną apostołkę Gruzji – jej własnymi włosami. Święta Nino, pochodząca z Kapadocji, przybyła do Gruzji w IV w. i za sprawą dokonywanych przez siebie cudów doprowadziła do chrystianizacji kraju; zaowocowało to nawróceniem króla Miriana III. Dziś krzyż znajduje się w soborze Sioni w Tbilisi, gdzie przechowywany jest w srebrnej szkatułce zdobionej scenami z życia świętej.

który Szuszan²⁰⁴, córka wielkiego Wardana, sprowadziła z Gruzji do Armenii. Ormianie ogromnie się ucieszyli i ustanowili [z tej okazji] święto w najbliższą niedzielę po święcie Chaczwerac²⁰⁵, lecz dziś nie jest już ono obchodzone.

88. W 1104 roku, kiedy łacińscy krzyżowcy nadciągnęli z zachodu i zapanowali nad Jerozolimą oraz Edessą²⁰⁶, katolikos Barsegh osiadł w Edessie. Władca tego miasta podarował mu wiele posiadłości i wsi, gdyż z dobrego serca dbał o Ormian. Katolikos od czasu do czasu odwiedzał Ani, troszcząc się o swoich wiernych. Dzięki temu wciąż panował tam dobrobyt i praworządność, ponieważ owcom nie brakuje niczego, jeśli pasterz pozostaje czujny – ale kiedy pasterz zaśnie, wtedy trzoda znajduje się w niebezpieczeństwie.

Czwarty podbój Ani

89. Po śmierci emira Manuczego jego następcą został syn, Ablasuar²⁰⁷, człowiek słaby i tchórzliwy. Z tego powodu Tatarzy znowu wzrosli w siłę i wyrządzili mieszkańcom Ani wielką krzywdę, aż cała prowincja Szirak obróciła się w ruinę. Ablasuar zamiast wystawić wojsko i rozbić wrogów, zdecydował się sprzedać Ani obcemu emirowi. Kiedy Ormianie o tym usłyszeli, wpadli w rozpacz. Nie znaleźli innego sposobu niż powiadomienie gruzińskiego króla Dawida²⁰⁸, który nadciągnął pod Ani i obległ je. W roku Pańskim 1124 Gruzini wdarli się do miasta przez zdradę jego mieszkańców, a stało się to po 60 latach perskich rządów. Król Dawid nie uczynił nigdzie żadnych szkód. Co więcej, oczyścił stolicę i jej kościoły z pogańskiego plugastwa, a także odnowił katedrę, którą

²⁰⁴ (K. S.) Szuszanik – święta Kościołów gruzińskiego i ormiańskiego. Była córką ormiańskiego sparapeta Wardana Mamikoniana, który w 451 r. dowodził podczas bitwy na równinie Awarajr z wyznającymi zoroastryzm Persami.

²⁰⁵ (K. S.) Chaczwerac, czyli święto Podwyższenia Krzyża Świętego, należy do najważniejszych świąt w Kościele ormiańskim. Obchodzi się je między 11 a 17 września.

²⁰⁶ (K. S.) Edessa – miasto w Górnej Mezopotamii, położone ok. 50 km od Eufratu; obecnie Şanlıurfa w Turcji. Hrabia Edessy był Baldwin II z Le Bourg (1100-1118) – późniejszy król Jerozolimy (1118-1131), który ożenił się z Ormianką Morfią.

²⁰⁷ (K. S.) W oryginale: Ablasuar/Absowar. Abu'l Aswar Szawur II – syn emira Manuczego, emir Ani (1118-1124) z dynastii Szaddadydów.

²⁰⁸ (K. S.) Dawid IV Budowniczy – król Gruzji z dynastii Bagratunich (1089-1125). Tłumił dążenie do niezależności przez gruzińską arystokrację, utworzył stałe i dobrze zorganizowane wojsko, po czym jego siłami wyzwolił Gruzję spod panowania Turków seldżuckich (1110-1122).

wcześniej zamieniono w meczet. Pozwolił biskupom ormiańskim uroczyście ją poświęcić oraz umieścić święty krzyż na jej kopule. Później oddał miasto pod opiekę gruzińskiego księcia Ablheta i jego syna Iwanego²⁰⁹, a sam udał się do Gruzji, zabierając przy tym Ablsuara do Tyflisu.

90. W tym samym roku zmarł król Dawid, a jego syn Demetre²¹⁰, którego matka była Ormianką, rozpoczął sprawowanie władzy. Wielu Ormian, którzy opuścili Ani i rozproszyli się we wszystkich kierunkach, słysząc, że rządzą tu chrześcijanie, powróciło i osiadło. Przed podbojem Ani brat Sznorhaliego, katolikos Grigor²¹¹, dostrzegł, że Cylicja leży daleko od Armenii, a lud pozostaje bez duchowego wsparcia. Zamierzał więc przybyć w te strony i przenieść swoją siedzibę do Ani. W liście poprosił Ablsuara o pozwolenie na zamieszkanie w mieście. Zadowolony z prośby emir wyraził zgodę, ale realizacji przedsięwzięcia przeszkodziło zajęcie [Ani] przez Gruzinów.

91. Kiedy Gruzini podbili Ani, syn Ablsuara Fadlun udał się do Chorasana²¹². Kiedy usłyszał o zdobyciu miasta, zwerbował spośród Persów licznych żołnierzy, dotarł do prowincji Szirak, obległ Ani i rozpoczął wojnę. Choć Iwane walecznie bronił stolicy, oblężenie trwało cały rok, a w Ani zapanował głód, z powodu którego jego mieszkańcy co jakiś czas uciekali, wpadali w ręce Persów i byli brutalnie mordowani – *aż ziemia pokryła się krwią i kośćmi*, jak mówi Samuel z Ani.

Persowie toczyli bój jeszcze bardziej zajadle, a nawet odważyli się wtargnąć na mury, gdzie stała dzielna kobieta o imieniu Ajcejamn²¹³. Walczyła ona odważnie i odparła wrogów, zrzucając na nich kamienie. Chociaż ranili ją lekko strzałami, nie przejęła się tym, wyrwała je z ciała i obrzuciła nimi oblegających. Zadała im straty na tyle znaczne, że wszyscy dziwili się tak mężnej kobiecie.

²⁰⁹ (K. S.) Abuleti (Ablhet) Abuletisdze był gruzińskim księciem, który wraz z synem Iwanem został w 1124 r. mianowany gubernatorem Ani przez Dawida IV. W 1126 r. wobec oblężenia miasta i braku wsparcia króla zdecydował się je poddać. Następnie zbiegł z synem do Dmanisi. Po śmierci ojca Iwane w 1131 r. został stracony za udział w antymonarszym spisku.

²¹⁰ (K. S.) Demetre I – król Gruzji z dynastii Bagratunich (1125-1156).

²¹¹ (K. S.) Grigor Pahlawuni – katolikos Armenii (1113-1166), brat Nersesa IV Sznorhaliego.

²¹² (K. S.) Chorasana – kraina historyczna w północno-wschodnim Iranie, obejmująca także części dzisiejszego Afganistanu, Turkmenistanu i Uzbekistanu. W średniowieczu jedno z kluczowych centrów politycznych i kulturalnych świata irańskiego. Nazwa Chorasana oznacza dosłownie Kraj Wschodu (od pers. *hor* – ‘słońce’, *āsān* – ‘miejsce wschodu’).

²¹³ (K. S.) Ajcejamn (Ajceamn) – kobieta, która według ormiańskiej tradycji mężnie stawiała opór najeźdźcom w czasie oblężenia Ani w 1126 r., zapisując się w dziejach jako symbol odwagi jego mieszkańców. Wspominają ją kroniki ormiańskie (m.in. Mateusza z Edessy).

92. Kiedy obie strony wyczerpało już długotrwałe oblężenie, Fadlun wysłał posłańca do księcia władającego Ani z żądaniem pokojowego przekazania miasta, obiecując, że nie wyrządzi nikomu krzywdy, ale jak jego ojciec zachowa je w pokoju. Mieszkańcy poprosili o czas, aby móc powiadomić króla Demetrego. Ten po namyśle doszedł do wniosku, że nie będzie już w stanie skutecznie bronić Ani, polecając zawarcie pokoju z Fadlunem pod następującym warunkiem: dopóki będzie on żył, miasto pozostanie pod jego rozkazami, a krzyż na kopule kościoła²¹⁴.

93. Fadlun wyraził na to zgodę i złożył przysięgę. W roku Pańskim 1126 pokojowo wkroczył do miasta i zgodnie z umową nie uczynił w nim żadnych szkód, a nawet postarał się o trwałą pokój. Mężnie podbijał wszystkie sąsiednie ludy. Mimo to nasz naród wciąż przebywał w gorzkiej niewoli, ubóstwo pogłębiało się z dnia na dzień, a coraz więcej osób żyło bez dachu nad głową, o czym opowiada Samuel z Ani:

Chociaż za jego panowania kraj podniósł się z upadku spowodowanego przeszłymi wydarzeniami, popadliśmy w nędzę wywołaną wspomnianymi nieszczęściami, rabunkami i ściąganiem podatków, spotkała nas bieda i cierpienie nie do zniesienia – takie, jakich Armenia nie zaznała od najdawniejszych czasów. I odtąd pomnażały się one coraz częściej, jedno po drugim, aż do teraz, tak że ustały dni spokojnej pomyślności.

94. Po pewnym czasie emir Fadlun, który gwarantował Ani pokój, zwrócił uwagę na uroczystości kościelne i [towarzyszące ich obchodom] kosztowne ozdoby, poczuł zawiść i kierowany chciwością, zapragnął zagarnąć przedmioty liturgiczne. Zakrystianem katedry był wówczas cnotliwy prezbiter Grigor, uczeń wardapeta Sarkawaga²¹⁵, który zamierzał odbyć pielgrzymkę do Chor Wirapu²¹⁶. Kiedy dotarł [z przyjaciелеm] do miasta Dwin i spostrzegł tłumy obcych [kulturowo], przeląkł się. Miał jednak w zwyczaju mawiać: „Błogosławiony niech będzie Chrystus, Syn Boży”. Jego przyjaciela ogarnęła złość i rzekł:

²¹⁴ (K. S.) J. P. Mahé, *Ani. La ville aux mille*, s. 172.

²¹⁵ (K. S.) Howhannes Imastaser (Howhannes Sarkawag) (ok. 1047-1129) – jeden z najwybitniejszych intelektualistów średniowiecznej Armenii, duchowny, zakrystian katedry w Ani, wardapet, autor traktatów teologicznych, filozoficznych, matematycznych i kosmologicznych.

²¹⁶ (K. S.) Chor Wirap – klasztor w Lusarat, w prowincji Ararat niedaleko góry Ararat, 8 km na południe od miasta Artaszat. Miejsce uwięzienia Grzegorza Oświeciciela przez ormiańskiego króla Trdata III.

„Spójrz, teraz jest pora, by błogosławić Chrystusowi, co zwykłeś czynić. Jeżeli możesz, wypowiedz te słowa tutaj, w obliczu wrogów”. W tamtej chwili w sercu pobożnego duchownego rozgorzała miłość do Chrystusa i zaczął głośno wołać: „Błogosławiony niech będzie Chrystus, Syn Boży”. Gdy do uszu obcych dotarł jego głos, schwytali go i pobili, a dowiedziawszy się, że pochodzi z Ani, zakuli go w łańcuchy i wysłali do Fadluna, przed którym go oczernili, twierdząc, że ich obrażał. Fadlun słysząc to, ucieszył się i pomyślał, iż ma teraz pretekst, aby spłądować kościoły w Ani. Rozkazał zamknąć duchownego w ciemnym lochu i przynieść sobie klucze do katedry. Podał kapłana mękom, chcąc zmusić go do przekazania mu wszystkich kościelnych bogactw. Powiedział: „Jeśli tego nie zrobisz, już nigdy nie opuścisz więzienia, a ja odbiorę skarby przemocą”. Lecz duchowny nie zważał na żadne prośby, pozostając niewzruszony. Zwrócił się ku Zbawicielowi i bez ustanku się modlił. Tej samej nocy Fadlunowi ukazali się we śnie straszliwi ogniści mężowie, którzy chcieli go skrzywdzić. W rezultacie z przerażenia ciężko zachorował. Pospieszenie uwolnił prezbitera Grigora i poprosił go o modlitwę w swojej intencji, a wówczas natychmiast wyzdrowiał.

95. Stara babka Fadluna pochodziła z ormiańskiego rodu królewskiego i była chrześcijanką. Nie tylko wpoila wnukowi szacunek do chrześcijan, ale także jego młodszemu bratu od małego przekazywała dobre chrześcijańskie obyczaje, dzięki czemu jako młodzieniec był oświecony Bożym blaskiem, a jego serce pałało miłością do Chrystusa. Opuścił on miasto Ani i przeniósł się na górę Sepuh²¹⁷, gdzie przez 15 lat wiódł cnotliwe i surowe życie pustelnika. Kiedy się modlił, miejsce jego odosobnienia ogarniała światłość. Przepelniony świętością zmarł później w Cylicji.

Piąty podbój Ani

96. W roku Pańskim 1131 w Ani doszło do silnego trzęsienia ziemi, które było tak straszliwe, że zniszczyło wielki i piękny kościół Najświętszego Zbawiciela²¹⁸. Inna znacząca świątynia, Świętego Zbawiciela²¹⁹, nie poniosła żadnych strat. Rok później Fadlun zmarł po siedmiu latach panowania. Władzę przejął jego brat

²¹⁷ (K. S.) Sepuh – święta góra w tradycji Kościoła ormiańskiego. Grzegorz Oświeciciel w ostatnich latach życia mieszkał w jaskini u jej podnóża. Obecnie Köhnem Dağı w Turcji.

²¹⁸ (K. S.) W oryginale: Surp Amenaprkich.

²¹⁹ (K. S.) W oryginale: Surp Prkich.

Mahmud²²⁰, a następnie syn tegoż – Fadlun²²¹. Po śmierci króla Demetrego jego syn Giorgi²²² został nowym władcą, który odważnie wyruszył do Armenii, podbijając Szirak i Ani. Kiedy emir Szaharmen²²³ o tym usłyszał, nadciągnął 50 dni później i oblegał Ani z wojskiem liczącym 80 tysięcy zbrojnych. Dowiedziawszy się o tym, Giorgi szybko zjawił się z 7000 żołnierzy i pokonał wrogów, okazując niesłychane męstwo. Niektórych zabijał mieczem, innych pojmał. Reszta uciekła i rozproszyła się. *Byliśmy tego naocznymi świadkami. Liczba 23 tysięcy pochwyconych przez niego jeńców jest potwierdzona, nie mówiąc o ciałach poległych pozostawionych na naszych polach* – [pisze] Samuel z Ani.

Giorgi mianował iszczana Saduna²²⁴ zarządcą Ani i wrócił do domu. Książę Sadun chciał odbudować zniszczone mury Ani, ale Giorgi słysząc o tym, pomyślał, że planuje on bunt, odebrał mu namiestnictwo i wyznaczył na zarządcę pewnego ormiańskiego księcia, cenionego męża o imieniu Sargis. Rozgoryczony sytuacją Sadun udał się [z prośbą o wsparcie] do perskiego sparapeta Eldiguza²²⁵. Używając podstęp, Giorgi sprowadził go jednak z powrotem i zamordował.

97. Ponieważ Eldiguz pozostawał w niezwykle wrogich stosunkach z Gruzinami, stawiał się przed perskim władcą i podburzył go do wypowiedzenia Ani wojny. [Persowie] nadciągnęli zatem z wielką liczbą wojsk i oblegali Ani przez

²²⁰ (K. S.) Mahmud ibn Šaddad – emir Ani z dynastii Szaddadydów (1126-1132), który przejął władzę po upadku gruzińskiego namiestnictwa w 1126 r. Rządził miastem jako lennik królów Gruzji, lecz dążył do niezależności. .

²²¹ (K. S.) Fadlun ibn Mahmud – ostatni emir Ani z dynastii Szaddadydów (ok. 1132-1139), syn Mahmuda ibn Šaddada. Pod presją króla Gruzji Demetrego I został zmuszony do opuszczenia miasta. Jego upadek zakończył panowanie Szaddadydów w Ani.

²²² (K. S.) Giorgi III – król Gruzji z dynastii Bagratunich (1156-1184).

²²³ (K. S.) Szah-i Arman – prawdopodobnie Nāšir al-Dīn Sökmen II (1128-1185). Był jednym z Armenszachów, czyli muzułmańskich władców pochodzenia tureckiego, którzy w latach 1100-1207 panowali nad księstwem we wschodniej Anatolii i Armenii z centrum w mieście Ahlat.

²²⁴ (K. S.) Sadun – skarbnik króla Giorgiego III, w maju 1161 r. mianowany gubernatorem Ani.

²²⁵ (K. S.) Eldiguz (ok. 1106-1175) – atabeg seldżucki, założyciel dynastii Eldiguzydów (Ildegizydów). W 1136 r. otrzymał od sułtana Mas'uda władzę nad Azerbejdżanem z ośrodkiem w Gandzy i przyjął tytuł atabega (opiekuna) młodego sułtana Arslana Szacha. Stopniowo budował niemal niezależne państwo, obejmujące Azerbejdżan, Arran, część Persji i Armenii. W sojuszu z innymi wodzami walczył z Gruzinami, jednak kilkakrotnie poniósł klęskę (m.in. 1163, 1174). Jego rządy (1136-1175) to początek tzw. państwa atabegów Eldiguzydów, które istniało do końca XIII w. O tytule atabega zob. C. Muta'fian, *L'Arménie du Levant*, t. 1, s. 439-441.

30 dni, nic jednak nie wskórali i jak niepyszni powrócili w rodzinne strony. Rozgniewali się po tym jeszcze bardziej oraz przez cztery miesiące nieustannie najeżdżali i plądrowali obszary przygraniczne Gruzji. Giorgi popadł w rozpacz, oddał Persom Ani i zawarł z nimi pokój. W ten sposób miasto [znów] dostało się w ręce obcych, stając się igraszką królów, którzy wyrywali je sobie i z każdym dniem niszczyli jego majestat. Cierpienia mieszkańców były niewysłowione – cóż za niewola, cóż za nędza!

98. W roku Pańskim 1174 król Giorgi z niezliczoną armią wyruszył przeciw Ani, bohatersko zdobył miasto i mianował jego zarządcą swojego sparapeta Iwanego Orbeliana²²⁶, uwięził księcia Amirszacha²²⁷, a następnie zabrał go ze sobą do Gruzji. Kiedy Eldiguz o tym usłyszał, wzburzony wkroczył do Sziraku i obległ Ani. Naciskał tak mocno, że Iwane Orbelian zdecydował się na kapitulację. Ormianie [na własną rękę] stawili jednak opór księciu i ogarnięci duchem patriotyzmu bronili się przed wrogami tak skutecznie, że zrezygnowany Eldiguz zawrócił do domu²²⁸.

99. Słynny iszchan Ani, Apirat²²⁹, brat biskupa Barsegha, był w tym czasie towarzyszem broni i ulubieńcem gruzińskiego króla. Barsegh zyskał więc potężną władzę i jako niezależny katolikos mądrze przewodził ludowi. Miasto Ani utraciło jednak spokój. Nieustanne wojny sprawiały, że wciąż przechodziło z rąk do rąk. Raz należało do Persów, kiedy indziej do Gruzinów. Tak oto dom pozbawiony pana raz po raz był łupiony, a jego mieszkańcy ginęli od głodu i miecza bądź popadali w niewolę. Nie można się zresztą dziwić, że drzewo niezgody wydaje takie owoce, a lud, który doznał niezliczonych nieszczęść, obwinia swoich przywódców. Spotkało to też mieszkańców Ani, zarówno świeckich, jak i duchownych. Rozproszyli się oni po różnych okolicach, a wszelki porządek zniknął bez śladu. Opuścili gawary²³⁰ katolikosów

²²⁶ (K. S.) Iwane Orbelian (zm. po 1170) – książę z rodu Orbelianów pochodzącego z Tao-Klardzeti. W czasach Giorgiego III pełnił wysokie urzędy (m.in. amirspasalara – naczelnego dowódcy wojsk). Oskarżony o spisek przeciw królowi został wraz z braćmi stracony ok. 1170 r.; ocalał jedynie najmłodszy z rodu, Liparit, który osiadł później w Sjuniku, zapoczątkowując znaczącą linię książąt Orbelianów w Armenii.

²²⁷ (K. S.) Amirszach – wielmoża (eristaw) i dowódca w Gruzji Giorgiego III. W źródłach wspominany jako uczestnik spisków możnowładczych przeciw królowi. Podobnie jak Orbelianowie został obalony i stracony z rozkazu monarchy.

²²⁸ (K. S.) J. P. Mahé, *Ani. La ville aux mille*, s. 173.

²²⁹ (M. A.) Apirat Pahlawuni – brat Barsegha, w 1081 r. mianowanego biskupem Ani. Por. nr 85.

²³⁰ (K. S.) Gawar – tradycyjna jednostka administracyjna Armenii, odpowiadająca okręgowi; stanowiła część większej prowincji (*aszcharh*).

i kierowali się własną wolą, aż doszło do tego, że niektórzy kapłani odprowadzali nabożeństwa w nieodpowiednich szatach, jedynie w pilonie²³¹, a mnisi²³² – tylko [w powszednich strojach] z kapturem²³³, usprawiedliwiając się ubóstwem. Nie uczęszczano już do kościołów, ludzie modlili się poza nimi. Armenię nękały wówczas także inne przeciwności losu, bowiem tam, gdzie nie ma ducha zgody, panuje chaos. Słusznie twierdził więc Oświeciciel²³⁴: *Kiedy ludzie porzucają jedność i brakuje im oliwy miłości, komnata panny młodej zostaje zamknięta z powodu zgaszenia świec weselnych.*

Szósty podbój Ani

100. W roku Pańskim 1185 obcy książę, emir Characza²³⁵, wkroczył do prowincji Szirak i zdobył ufortyfikowane miasto Carakar²³⁶, które stanowiło część dziedzictwa biskupa Barsegha z Ani. Książę żywił wielką nienawiść do Ormian i wyrządził im wiele krzywdy. Zniszczył święty krzyż o nazwie Goroz²³⁷, przez co spotkała go surowa kara, tak że ogarnięty szaleem miotał się we wszystkie strony, nie mogąc się uspokoić, aż w końcu wpadł w ręce wrogów i zginął.

101. Następnie Carakar został zdobyty przez Kizil Arslana, syna Eldiguza²³⁸. Wyzначzył on na zarządców miasta bezlitosnych Persów, którzy straszliwie nękali chrześcijan, dopóki nie zrabowali im wszystkiego. Jeżeli ktoś nie miał nic do oddania, był zamykany [żywcem] w grobowcu, gdzie konał z głodu. Najezdźcy schwytali też siedmiu duchownych i zamęczyli ich, zadając im okrutne tortury. Ormianie z Ani dowiedziawszy się o tym, zjednoczyli się i ruszyli na

²³¹ (A. P.) W oryginale: փիլոն (*pilon*) – ‘ornat kapłański’.

²³² (A. P.) W oryginale: աբեղա (*abegha*) – ‘mnich kapłan’.

²³³ (A. P.) W oryginale: վեղար (*weghar*), czyli *coculla* – ‘spiczaste nakrycie głowy mnicha’.

²³⁴ (A. P.) W oryginale: Լուսավորիչ (*Lusaworicz*).

²³⁵ (K. S.) W oryginale: Խարաչայ (*Characzaj/Gharaczay*). Chodzi o muzułmańskiego wodza określanego w źródłach jako emir Kecroru.

²³⁶ (K. S.) Carakar – klasztor twierdza niedaleko Ani. W XII w. był częścią posiadłości rodu Pahlawunich, m.in. biskupa Barsegha.

²³⁷ (K. S.) Krzyż Goroz – czyniący cuda krzyż.

²³⁸ (K. S.) W oryginale: Chyzlaslan. Kizil Arslan (zm. 1191) – syn atabega Eldiguza, władca z dynastii Eldiguzidów. Po śmierci brata Muhammada Dżahana Pahlawana (1186) przejął władzę nad Azerbejdżanem, Armenią i Arranem. Toczył walki z Gruzinami o Ani i tereny kaukaskie. W 1191 r. korzystając z osłabienia władzy seldżuckiej ogłosił się sułtanem Iraku seldżuckiego, lecz wkrótce został zamordowany.

Carakar, zdobyli miasto oraz dzięki swemu męstwu wybili Persów. Kiedy Kizil Arslan o tym usłyszał, chciał się zemścić, ale czuł strach przed książętami Zakarem²³⁹ i Iwanem²⁴⁰, którzy wsparli mieszkańców Ani. Samuel [z Ani]²⁴¹ przypomina, że West Sargis²⁴² *uczynił z klasztoru Carakar twierdzę, otaczając go murem z potężnymi wieżami. Oprócz sześciokątnego kościoła Surp Keworka zbudował tam także inne świątynie z kopułami, wśród nich Surp Howhannesa i Surp Sekenosa. Wartan zaś powiada²⁴³: Tego samego dnia złodzieje zajęli Carakar na polecenie emira Characzy z Keczroru²⁴⁴, a on sprzedał miasto Kizilowi Arslanowi za dużą ilość złota. W innym miejscu pisze: W roku 635 (1186) mieszkańcy Ani zdobyli Carakar, miejsce urodzenia ter Barsegha, i bez litości wymordowali tam żołnierzy, oszczędzając jedynie kobiety i dzieci.*

102. W roku Pańskim 1207 iszchan Zakare zwołał w Ani synod dotyczący planowanych reform związanych z duchowieństwem, które miały położyć kres wspomnianym wyżej nieprawidłowościom (99)²⁴⁵. Następnie wypowiedział wojnę Persom oraz z pomocą swojego brata Iwanego odebrał im liczne ziemie. W 1211 roku Zakare zmarł i pochowano go w klasztorze Sanahin. Jego syn Szahnszah²⁴⁶ był jeszcze wtedy dzieckiem i został wychowany przez stryja Iwanego, a potem stał się iszchanem Ani.

²³⁹ (K. S.) Zakare II Zakarian (1177-1212) – syn Sargisa i brat Iwanego, amirspasalar Gruzji. Pochodził z rodziny Zakarianów (Zacharydów), arystokratycznego rodu pochodzenia kurdyjskiego osiadłego w Armenii, którego członkowie służyli na dworze królewskim w Gruzji jako wysocy rangą urzędnicy. W Ani panowali w latach 1198-1236. Por. J. P. Mahé, *Ani. La ville aux mille*, s. 173-174; C. Mutafian, *L'Arménie du Levant*, t. 1, s. 282-295; o tytule amirspasalara zob. *ibidem*, s. 450.

²⁴⁰ (K. S.) Iwane Zakarian (1191-1213) – *msachurtuchucesi* (majordom) i atabeg królowej Gruzji Tamary, syn Sargisa, młodszy brat i następca Zakarego II Zakariana.

²⁴¹ (M. A.) Por. nr 23.

²⁴² (M. A.) Por. nr 40.

²⁴³ (M. A.) Por. nr 16.

²⁴⁴ (K. S.) Keczror koło Ani, dziś Çukurayva w Turcji.

²⁴⁵ (K. S.) Por. K. Stopka, *Armenia christiana. Unionistyczna polityka Konstantynopola i Rzymu a tożsamość chrześcijaństwa ormiańskiego (IV-XV w.)*, Kraków 2002, s. 138-139, *Rozprawy Wydziału Historyczno-Filozoficznego – Polska Akademia Umiejętności*, t. 96.

²⁴⁶ (K. S.) Szahnszah (1197-1261) – urzędnik dworski Królestwa Gruzji, amirspasalar (naczelný dowódca) armii gruzińskiej. Był synem Zakarego II Zakariana i ojcem Zakarego III Zakariana (straconego przez Mongołów). W inskrypcji z Ani nosił przydomek Tajchucy (Tajkcecy), co znaczy 'z Tajku'. Tajk (orm. Տայք) – kraina historyczna w Armenii na pograniczu z Gruzją, w dorzeczu górnej Kury. Stamtąd pochodził ród Zakarianów.

103. W roku Pańskim 1239²⁴⁷ niezliczone zastępy Tatarów najechały Armenię i zniszczyły wiele miejscowości. Ich wielkim księciem był Czormagan²⁴⁸, który uderzył na Ani z wieloma Mongoł-Tatarami. Zanim jednak dotarł do miasta, wysłał do zamieszkujących je ludzi posłańców z żądaniem kapitulacji. Odpowiedziano mu tak: „To miasto syna Zakarego Szahnszaha, bez jego rozkazu nie możemy go poddać”. Kiedy posłowie wracali, nierozważni mieszkańcy Ani wyszli poza mury miejskie, zaatakowali ich i zabili. Kiedy Czormagan o tym usłyszał, wpadł w olbrzymi gniew, wyruszył do Ani i obległ je. Prowadził krwawą wojnę tak długo, aż miasto wskutek głodu znalazło się w opłakanym położeniu. Ludziom zabrakło bowiem żywności. Głód zmusił wielu książąt do opuszczenia miasta i poddania się Tatarom. Czormagan podstępnie polecił ich nakarmić i oddać im cześć. Kiedy mieszkańcy się zorientowali, również porzucili Ani i podporządkowali się Tatarom. Okrutni najeźdźcy rozdzielili ludność pod pozorem otoczenia jej opieką, a potem bezlitośnie zmasakrowali jeńców z wyjątkiem kobiet, dzieci i rzemieślników. Następnie zdobyli miasto, wtargnęli do niego, splądrowali domy, sklepy i kościoły, gwałtem zniszczyli oraz zbezczeszcili Ani tak, że nikt nie mógł już rozpoznać tego miasta. W podobny sposób zdewastowali każdą z miejscowości, do której dotarli, i zamordowali wszystkich [władających nimi] książąt. Przy życiu pozostawili w ruinach jedynie niedołężnych mężczyzn, sami oddalając się.

104. Ormiańscy uchodźcy wyszli z dolin i zeszli z gór, a gdy zobaczyli spustoszenie Armenii, rozpaczali i płakali. Opłakiwali zwłaszcza Ani, które zostało całkowicie zrujnowane. Nie pozostał w nim ani jeden mieszkaniec. Kościoły obrócono w perzynę, pałace i domostwa ograbiono; całe miasto było w opłakanym stanie. Dlatego też wszyscy pograżyli się w żałobie i przepełnieni bólem, przeklinali brak jedności wśród ludu, który doprowadził do zniszczenia

²⁴⁷ (K. S.) Najazd na Ani i Armenię w rzeczywistości nastąpił w 1236 r. J. P. Mahé, *Ani. La ville aux mille*, s. 177.

²⁴⁸ (K. S.) Czormagan (mong. Chormaqan, zm. ok. 1241) – dowódca mongolski z rodu Mangutów, w latach 1220-1230 z polecenia chana Ögedeja udał się do Armenii i Gruzji, by podporządkować je władzy Mongołów. Około 1236-1239 r. opanował Szirak, Lori i Ani, kończąc niezależne rządy Zakarianów, którzy odtąd uznawali zwierzchnictwo mongolskie. Czormagan ustanowił w Ani garnizon mongolski i ścigał trybut, działając z ramienia ilchana (niższej rangi chana). Zmarł wkrótce po podporządkowaniu regionu, a jego miejsce zajęli kolejni wodzowie mongolscy. Por. G. Lane, *Early Mongol Rule in Thirteenth-Century Iran: A Persian Renaissance*, London 2001, s. 61, *Studies in the History of Iran and Turkey*.

królestwa Ani. Złorzeczyli także Grekom, którzy wprawdzie byli sprytni i udało im się zdobyć to wspaniałe miasto, ale później go nie obronili. [Ormianie] pojęli, że nie ma już żadnej nadziei na jego odbudowę i lamentowali, o czym opowiada naoczny świadek, dziejopis Kirakos²⁴⁹:

Kościół przydział się w żałobne szaty, blask jego piękna zgasł (...) ²⁵⁰. Wyglądało to tak, jakby cały świat ogarnęła ciemność, a ludzie ukochali noc bardziej niż dzień. Kraj został pozbawiony swych mieszkańców i przemierzali go obcy synowie (...). Rabowali majątki i kosztowności, a ich chciwość była nienasycona. Przeszukiwali domy i komnaty; nie pozostało nic, zabierali każdą rzecz. Nieustannie włóczyli się jak nieudomowione kozy, rozszarpując [wszystko, co napotkali] niczym wilki. Ich konie nie męczyły się galopem, a ich samych nie nużyło branie łupów. Tak gorzki los dotknął wiele narodów i plemion, gdyż Pan wylał na ziemię cały kielich swego gniewu, mszcząc się za nasze złe uczynki, ponieważ grzeszyliśmy przed Nim, czym wzbudziliśmy Jego sprawiedliwy gniew. Dlatego oni z taką łatwością wdzierali się do wszystkich krajów.

105. Dzikie górskie ludy, które wcześniej, [w XII-XIII wieku], przedarły się do Armenii, dostrzegły jej piękno i zagrabiły należące do niej bogactwa, przywykły do tego miejsca oraz nie wróciły już do swoich ojczyzn; ciągle jednak napadały na kraj i łupiły go. Nie było nikogo, kto stawiałby opór lub wziął społeczeństwo w obronę. Dlatego napastnicy bez żadnych obaw robili, co chcieli. Wszystko leżało w rękach wrogów, którzy wpędzili ormiański naród w gorzką niedolę.

106. Lecz istnieli ludzie, którzy uciekli w dalekie strony, choć kosztowało ich to mnóstwo wyrzeczeń. Wśród nich byli mieszkańcy Kaffy²⁵¹, Trapezuntu oraz różne inne grupy. Należy też wspomnieć o wielu osobach, które podczas drugiego podboju Ani zbiegły do Polski i Tatarii, o czym jeszcze opowiemy. Największa liczba uciekających przed Czormaganem podążyła do

²⁴⁹ (K. S.) Por. [K. Gandzakecy], [Historia Armenii], s. 165-166.

²⁵⁰ (A. P.) Opuszczono: „przestano celebrować liturgię, na ołtarzach nie sprawowano już kultu. Nabożeństwo ucichło i nie było już słychać dźwięków hymnów”.

²⁵¹ (M. A.) W starożytności i dziś – miasto Teodozja na południowo-wschodnim wybrzeżu Krymu, u podnóża masywu Tepe-Oba; w średniowieczu znane jako Kaffa (Caffa), a w czasach osmańskich – Kefe.

Astrachania²⁵² i Aksaraju²⁵³, o czym mówi wpis w pewnym starym hajsmaurku²⁵⁴. Patrz historia Kaffy (502).

107. Czormagan, chan Tatarów, zachorował. Wezwano do niego żydowskiego lekarza, który zalecił sprowadzić jasnowłose dzieci i żywcem otworzyć im brzuchy, aby chan mógł włożyć w nie stopy. Twierdził, że to jedyny sposób na wyzdrowienie. Kiedy słudzy oderwali dzieci od matek i przywieśli je przed oblicze chana, nieszczęsne kobiety głośno lamentowały. Bezlitośni Tatarzy wypędzili je. Niektóre zabito strzałami z łuków. Doszło do straszliwej sceny, kiedy zaczęto rozcinać dzieciom brzuchy przy akompaniamencie rozdzierających krzyków. Mimo to skamieniałe serce złego władcy nie zmiękło. Poleciał rozciąć 30 dzieci i wkładał swoje stopy w ich brzuchy. Kiedy zauważył, że nie przynosi to żadnej poprawy, zrozumiał, że był to podstęp Żyda. Wówczas rozkazał przyprowadzić go do siebie i rozciąć mu brzuch, a jego zwłoki rzucić psom. Sam miał później stracić życie w takich samych mękach.

Ostateczne zniszczenie Ani

108. Kiedy ubyło dzielnych i potężnych książąt ormiańskich, władza Greków w Armenii również osłabła, aż z opuszczonymi głowami opuścili ten kraj. Tak oto Armenia stała się łatwym łupem dla Tatarów, którzy wtargnęli w jej wszystkie rejony, splądrowali miasta i wzięli w niewolę mieszkańców. W tym czasie w Cylicji istniało ormiańskie królestwo, którym władał król Oszin²⁵⁵. Z ledwością bronił państwa przed wrogami. Podczas gdy [Ormianie] z dnia na dzień rośli w siłę, Grecy stopniowo tracili na znaczeniu. Gdyby nie ormiańscy książęta i król Cylicji, wrogowie zniszczyliby królestwo Greków, jak zresztą stało się po zagładzie królestwa Ormian.

²⁵² (M. A.) Astrachan – miasto w delcie Wołgi, ok. 100 km od Morza Kaspijskiego.

²⁵³ (K. S.) Aksaraj (Biały Saraj) – miasto nad dolną Wołgą, położone ok. 85 km na północ od dzisiejszego Astrachania (w pobliżu obecnej wsi Selitrennoye w obwodzie astrachańskim). Założone w latach 40. XIII w., stało się stolicą Batu-chana (1227-1255), założyciela Złotej Ordy. Było jednym z największych ośrodków miejskich średniowiecznej Europy Wschodniej, pełniąc rolę centrum politycznego, handlowego i administracyjnego chanatu.

²⁵⁴ (K. S.) Մաթանյա Մաշտոցի գրքում Մատենադարանի [Instytut Matenadaran im. św. Mesropa Masztoca] (dalej: Matenadaran): rkps 7442, k. 280-283.

²⁵⁵ (K. S.) Oszin – król Armenii Cylicyjskiej (1307-1320). Królestwo to istniało w latach 1198-1375.

Zawiść i niezgoda pośród chrześcijan wywołały sprawiedliwy gniew Boga, który ich pokarał. Nie tylko byli uciskani przez ludzi niegodnych miana narodu, ale także w wielu miejscach doszło do silnych trzęsień ziemi, które całkowicie zniszczyły tamte okolice, przyczyniając się do śmierci dziesiątek tysięcy osób²⁵⁶.

109. W roku Pańskim 1319 nastąpiło trzęsienie ziemi w kraju Ararat²⁵⁷ – tak straszliwe, że liczne miasta zapadły się pod ziemię, a wsie zostały zrujnowane. Wówczas zatrzęsała się i legła w gruzach słynna stolica Ani. Zgodnie z przekazem Dżahkecego²⁵⁸ powodem miała być klątwa kapłana Howhannesa Jerzynkacego²⁵⁹, o czym opowiadali nam także mieszkańcy Ani. Ponieważ ludzie nie zjednoczyli się, aby ocalić sławną stolicę kraju, rozpadły się kamienie i spoiwo we wszystkich wspaniałych budowlach, godnych wielkiego i żyjącego w harmonii narodu, które zostały zburzone i bezpowrotnie utracone. Dlatego biada Sznorhali, ze współczuciem wyrażając się o Ani:

*Byłaś także kiedyś
Strojną panną młodą spowitą w welon,
Upragnioną przez tych blisko ciebie,
Pożądaną przez tych z daleka
(...)
I wszystko minęło jak sen,
Jak letni kwiat,
Jak huk wezbranego strumienia,
Rwącego potoku zwiastującego wiosnę
Lub pękatej wodnej bańki,
Która rozpryskuje się na cząstki.
Bezlitosny miecz niewiernych,
Który laknie naszej krwi,*

²⁵⁶ (K. S.) C. Mutafian, *De la capitale bagratide à la ville déserte*, w: *Les douze capitales*, s. 178.

²⁵⁷ (K. S.) Trzęsienie ziemi w Ani w 1319 r. nie jest poświadczone w źródłach. Por. *ibidem*, s. 180.

²⁵⁸ (K. S.) Ghazar (Łazarz) Dżahkecy – katolikos eczmiaadyński (1737-1751), pochodzący z Dżahuk w Sjuniku. Bższkianc nawiązuje w tym miejscu do jego trenu *Lament nad Armenią i światem* (Ողբ ի վերայ Հայաստան աշխարհի).

²⁵⁹ (K. S.) Howhannes Jerzynkacy (ok. 1230-1293) zwany Pluzem/Bluzem (Surowym) – ormiański kaznodzieja i poeta ascetyczny. Przebywał w Ani, gdzie pisał i głosił kazania moralne, piętnując pychę i zepsucie możliwych oraz duchowieństwa. Jego twórczość, w której Ani ukazane zostało jako symbol rozkwitu i upadku, to ważne źródło do dziejów życia duchowego i społecznego miasta w okresie mongolskim.

*Nie został nasycony ani nie zostanie
Aż do skończenia świata
(...).
Przelał krew świętych na ziemi,
Krew, która płynęła rzeką jak woda,
Pozostawił stosy trupów,
Niepogrzebanych ludzi i zwierząt.
Naznaczył kościoły
Krwią sług Chrystusa,
Ciała posługujących diakonów
Leżą na ulicach,
A także całe rzesze innych,
Których nie da się zliczyć
(...).
Ale moja ciężka rana
Nie zostanie uleczona żadnym lekiem
(...).
Ale ten, kto jest wrażliwy na tę krzywdę,
Musi skierować żałobne wezwanie
Ku czterem stronom świata,
Gdzie żyją wszyscy potomkowie
Ludzkości
(...).
Ich to wzywam posępnym głosem,
Mówiąc:
„Ludy rozmaitych języków
Zgromadźcie się w jednym miejscu
(...).
Dzieci, chłopcy, młodzieńcy,
Starcy i wszyscy bez wyjątku”, i tak dalej.*

[Sznorhali]
Lament nad Edessą

Ruiny Ani i prowincja Szirak

110. Mimo zniszczeń w nieistniejącym już mieście Ani pozostałości słynnych murów i wspaniałych budowli, ruiny znanych kościołów i pałaców do dziś świadczą o jego majestacie²⁶⁰. Można tam zobaczyć dużą część fortyfikacji

²⁶⁰ (K. S.) Zob. C. Mutafian, *De la capitale bagratide*, s. 183-191.

z olbrzymich kamieni. W centrum kamienie i kolumny – fragmenty wielkich budynków – piętrzą się niczym góry. Czasami zabiera się je do sąsiednich miejscowości, aby wznosić tam nowe zabudowania. Wiele pałaców i świątyn przetrwało do obecnych czasów. Wciąż stoi wielki, wspaniały kościół zbudowany przez króla Gagika I²⁶¹ z czerwonych ciosanych kamieni, znajdujący się nad rzeką Achurian. Na ustawionym tam głazie figuruje imię króla, w niektórych miejscach widać krzyże z napisem „Strażnik królów”²⁶².

Niektórzy podróżni kierowani ciekawością odwiedzili Ani i naliczyli w nim około 40 kościołów z kopułami, które wciąż stoją. Można jeszcze wspomnieć o okazałych pałacach i na wpół zniszczonych świątyniach. Gdzieś nadal zauważalne są bramy w murach powstałych z ociosanych kamieni i zaopatrzonych w wieże. W jednej z wież, jak nas poinformowano, był otwór prowadzący do podziemnego przejścia pod rzeką Achurian (patrz niżej, w opisie starożytnej Armenii – 422).

111. Poza murami stoi piękny kościół, który, jak powiadają, został ufundowany przez pewnego bogatego mieszkańca i [na jego polecenie] do dziś otaczany jest dyskretną opieką. Aby zamanifestować swoją szczodrość, kazał on wznieść tę świątynię na własny koszt i zapewnił kapłanom utrzymanie. Potwierdzają to dokumenty i inskrypcje, które osobiście obejrzawszy, przepisaliśmy. Zawierały słowa uczonych ojców, ter Chaczatura i ter Jowhana²⁶³ z Eczmiadzyna, podróżujących po tamtej okolicy, które przytoczymy poniżej (114). Chociaż w pobliżu równin nieopodal Ani nie ma większych osad ani miast, to gdzieś leżą niewielkie wioski, a w wielu miejscach można zobaczyć piękne kościoły czy duże klasztory

112. W podobnym [na wpół zrujnowanym] stanie jest Choszawank²⁶⁴, którego nazwę tłumaczy się jako „podwójny klasztor”²⁶⁵. To olbrzymi i majesta-

²⁶¹ (A. P.) Por. nr 24.

²⁶² (A. P.) W oryginale: *uyuhuuuyuli jəuquinnəug* (*pahapan takaworac*) – ‘opiekun królów’. Tytuł odpowiadający persko-tureckiemu atabegowi.

²⁶³ (K. S.) Ter-Chaczatur i Ter-Jowhan – mnisi z Eczmiadzyna, którzy 17 V 1804 r. zwiedzili ruiny Ani, naliczyli blisko 40 kościołów i sporządzili odpisy znajdujących się w nich inskrypcji (katedra, Surp Prkicz).

²⁶⁴ (K. S.) Choszawank (Horomos, Horomosiwank) – średniowieczny ormiański kompleks klasztorny, położony ok. 15 km na północny wschód od ruin Ani. Nekropolia królów z dynastii Bagratunich począwszy od Aszota III (zm. 977). Obecnie leży nieopodal wsi Hajkardzor na granicy z Turcją. J. P. Mahé, *Ani. La ville aux mille*, s. 176-177.

²⁶⁵ (K. S.) Nazwa pochodzi raczej od wsi Chosz, przy której klasztor powstał.

tyczny klasztor. Kościół nosi imię Oświeciciela, a zbudował go, jak twierdzą niektórzy, Howhannes Szahnszah, król Ormian²⁶⁶, o czym można też dowiedzieć się z daty umieszczonej na jednej z kolumn: „W roku Pańskim 1030”. Jest tam także kunsztownie wykonany z kamienia wielki chór, wspaniale rzeźbiony, z [galerią] na górze. [Choszawank] ma trzy katedry, wewnątrz podzielone na trzy części. Ostatnia z nich to miejsce składania przysięg, gdzie w czasach Bagratunich książe gromadzili się podczas porad. W niewielkiej odległości stoi [inny] wysoki budynek, który służył jako dzwonnica. Kiedy uczestnicy narady słyszeli bicie dzwonu, spieszyli w tamtym kierunku. Można tam też zobaczyć królewskie grobowce z czerwonego kamienia ze sklepieniami w kształcie kolebki.

113. [Klasztor] Howhannawank²⁶⁷ leży w Karbi²⁶⁸. Powiadają, że wzniesli go Oświeciciel i Trdat²⁶⁹. Złożono tam relikwie Jana Chrzciciela. Mówi się, że latem dawał schronienie [przed skwarem].

Kościół ma cztery pary wrót. Przy zachodnich drzwiach stoi krzyż Oświeciciela, nazywany tak ze względu na jego [Grigora] wzrost i posturę opisane w przekazach. W księdze pamiątkowej znajduje się następujący wpis:

Tutaj ukończono księgę Bożą zawierającą precudne słowa, która opowiada, poczynwszy od zamierzchłych czasów, historię ludu Izraela zgodnie z kolejnością panowania królów, opisuje, jak święci prorocy zostali powołani jeszcze w łonach swych matek, a nazywa się ją Księgą Królewską. Do tej [księgi] dołączono [księgi] Paralipomenon i Paralipomenon Paralipomena²⁷⁰.

Klasztor osiągnął rozkwit w czasach Bagratunich. [Zakare] Szahnszah²⁷¹, inni słynni księżęta i katolikosi postawili tam wiele budowli oraz zapewnili [wspólnocie zakonnej] dobrobyt, przekazując część własnych dochodów, co można wywnioskować z inskrypcji pamiątkowych wyrytych na każdej ze ścian.

²⁶⁶ (M. A.) Por. nr 28.

²⁶⁷ (K. S.) W oryginale: Johanawank. Chodzi o średniowieczny ormiański klasztor Świętego Jana we wsi Ohanawan, w prowincji Aragacotn, ok. 30 km na północny zachód od Erywania.

²⁶⁸ (K. S.) Karbi – wieś w Armenii, w prowincji Aragacotn, ok. 25 km na północny zachód od Erywania.

²⁶⁹ (M. A.) Por. nr 1.

²⁷⁰ (M. A.) Księgi Kronik Starego Testamentu.

²⁷¹ (M. A.) Por. nr 102.

Ponad zakrystią:

W roku 665 [1216]

Dzięki łasce Boga, który jest Dobroczyńcą, ja, Wahram, syn Jeghbajrkana, i moja małżonka Tajik na początku budowy kościoła przekazaliśmy cały nasz majątek na potrzeby jego oraz ogrodu w Dprawanku²⁷². Przełożeni świętego klasztoru zarządzili, że corocznie w ciągu trzech dni będzie się odprawiać w naszej intencji ofiarę Chrystusową w nowo wzniesionych świątyniach: po jednej w okresie Adwentu, na Wielkanoc i w dniu Zesłania Ducha Świętego, jednego dnia za mnie, drugiego za Tajik, a trzeciego – za cały nasz ród. Niech Chrystus pobłogosławi sporządzającym to pismo, a ci, którzy będą chcieli je zniszczyć, niech staną z nim na sądzie Bożym wraz ze wszystkimi jego świętymi. Amen.

Po północnej stronie kościoła:

666 [1217]

Oświeceni łaską Bożą dwaj rodzeni bracia Zakare i Iwane, a także ich potomkowie z prawego łóża, Szahnszah i Awag²⁷³, przyczynili się do powstania i rozkwitu kościoła prowincji Ararat. Ja, Wacze²⁷⁴, iszchan iszchanów (...), zostałem mianowany namiestnikiem tej prowincji. Wraz z moją małżonką Mamachatun²⁷⁵ przystąpiliśmy do świętej wspólnoty klasztoru Howhannesa. Ofiarowawszy wiele datków i podarków, wspomogliśmy budowę wspaniałego nowego [kościoła]. Zwierzchnicy uświęconej wspólnoty zarządzili, że corocznie w dzień świętego Łazarza w obu kościołach, nowym i starym, odprawiana będzie ofiara Chrystusowa w moim imieniu, i tak dalej.

Na zewnątrz budynku nad zachodnimi drzwiami:

Dzięki łasce dobrego Boga ter Kostantin²⁷⁶, katolikos Ormian w roku 692 [1243]. Za panowania Szahnszaha, syna Zakarii (...) przystąpiłem do świętej wspólnoty Howhannesa²⁷⁷ i oddałem swoją ziemię w Amberdzie²⁷⁸ rozciągającą się

²⁷² (M. A.) Por. 16.4.

²⁷³ (K. S.) Awag Zakarian (1201-1250) – syn Iwanego Zakariana.

²⁷⁴ (K. S.) Wacze I Wacutian (Wace Wacutian, Ambercy Waczutian) – ormiański książę (1206-1230) i urzędnik dworski (*msachurtuchucesi*), założyciel dynastii Waczutianów – wasali Zakarianów.

²⁷⁵ (A. P.) Chatun – ‘pani’, tytuł używany w dawnej Azji Środkowej, być może irańskiego, ściślej: sogdyjskiego pochodzenia.

²⁷⁶ (K. S.) Konstantyn I z Barzberdu – katolikos Armenii (1221-1267).

²⁷⁷ (A. P.) W oryginale: Johanna.

²⁷⁸ (K. S.) Amberd – średniowieczna twierdza w prowincji Aragacotn w Armenii, położona na wysokości ok. 2300 m n.p.m. na południowych stokach góry Aragac. Powstała w VII w.

od Aparanu²⁷⁹, przedzielonego rzeką Kasagh²⁸⁰, aż do Asznaku²⁸¹ na potrzeby diecezji poświęconej świętemu Karapetowi²⁸². Słudzy tego [klasztoru], biskup Mkrticz²⁸³ i bracia, przyrzekli, że po naszej śmierci będą wspominać nas w czasie dwóch karasunków²⁸⁴, odprawiając liturgię Chrystusową przed ołtarzem w świętej katedrze w dzień Ofiarowania Pańskiego, i tak dalej.

Na zewnątrz przedsionka powyżej fryzu na drzwiach:

W roku 707 [1258]

Z woli potężnego Boga, oto mój rozkaz i spisane postanowienie Szahnszaha Tajchucego²⁸⁵, syna Zakarii, amirspasalara wielkich Ormian [to jest mieszkańców Wielkiej Armenii] i Gruzinów, dotyczący kaplicy, którą zbudowałem. Przekazałem wieś Szaluaszen²⁸⁶ na własność [kościoła] Świętego Karapeta ku pamięci mojej duszy i duszy [mej małżonki] Choszak²⁸⁷, a także za zdrowie oraz długie życie naszych synów. Potwierdziłem zarządzenie mojego ojca, dokument, który wówczas sporządzono, i tak dalej.

Oprócz licznych napisów z tamtych czasów zachowały się upamiętniające darczyńców inskrypcje pozbawione daty, o czym wspomina dziejopis Zakaria²⁸⁸, który wymienia także imiona zwierzchników tej kongregacji, poczynając

jako siedziba rodu Kamsarakanów, w X w. rozbudowana przez Bagratunich, a następnie Pahlawunich. Zespół obejmuje mury obronne, pałac i kościół Matki Bożej (1026). Amberd odgrywał ważną rolę w systemie obronnym Armenii; został zdobyty i częściowo zniszczony podczas najazdu seldżuckiego w XI w., później odbudowany, ostatecznie opuszczony po inwazji mongolskiej w XIII w.

²⁷⁹ (M. A.) Aparan – miasto w Armenii w prowincji Aragacotn, położone nad brzegiem rzeki Kasagh po wschodniej stronie góry Aragac.

²⁸⁰ (M. A.) Kasagh – rzeka w Armenii, lewy dopływ rzeki Mecamor. Jej źródła znajdują się na północnych zboczach góry Aragac.

²⁸¹ (K. S.) Asznak – wieś w Armenii w prowincji Aragacotn, ok. 60 km na północny zachód od Erywania. Por. R. H. Hewsen, *Armenia: A Historical Atlas*, mapa 91, s. 114 oraz mapa 110, s. 130.

²⁸² (K. S.) Karapet (Garabed) – ‘Poprzednik’ (Chrystusa). Chodzi o św. Jana Chrzciciela.

²⁸³ (K. S.) Postać bliżej nieznana.

²⁸⁴ (K. S.) Karasunk – msza odprawiana w intencji zmarłego 40 dni po śmierci.

²⁸⁵ (K. S.) Por. przyp. 246.

²⁸⁶ (K. S.) Nazwa znana jedynie z inskrypcji. Miejscowość leżała zapewne w rejonie doliny Kasagh (Aragacotn).

²⁸⁷ (K. S.) Choszak – postać znana jedynie z inskrypcji. Imię oznacza ‘winne grono’.

²⁸⁸ (K. S.) Zakaria Kanakercy (1627-ok. 1699) – diakon, historyk i kronikarz ormiański.

od Oświeciciela, a kończąc na współczesnym sobie wardapecie Sargisie²⁸⁹. Liczba imion wynosi 40.

Niewiele dalej w kierunku wschodnim leży Pesz Kilisa²⁹⁰, składająca się z pięciu wspaniałych kamiennych kościołów zbudowanych nad stromym górskim urwiskiem – zupełnie nie do zdobycia. Katedra sięga wierzchołka góry. Znajduje się tam ukryta droga, którą można dotrzeć na szczyt, tam, gdzie nie da się wspiąć z żadnej strony. Kiedyś był tutaj wielki klasztor, powstały z gruzów miasta Ani. Jeszcze dziś można napotkać w okolicy ruiny licznych okazałych budowli, na których widnieją napisy pamiątkowe – skopiował je i opatrzył komentarzem wspomniany wyżej kapłan. Teraz wymienimy je wszystkie słowo w słowo według kolejności.

Napisy na starych budowlach

114. Ci sami kapłani, ter Chaczatur i ter Jowhan, opowiadają:

W roku ormiańskim 1253 [1804], 17 maja, przed 27 laty, weszliśmy do miasta Ani, rozejrzeliśmy się i ujrzeliśmy kościół, który przypominał wielką katedrę i był posadowiony w ziemi na głębokości trzech stopni. Na każdym z jego ołtarzy znajdowały się różnorakie napisy, z których część skopiowaliśmy i przedstawiamy w tym miejscu. Świątynia miała 12 okien, a wiele ołtarzy cechowało się niezwykle efektownym wykonaniem.

W czasach umiłowanego przez Boga duszpasterza, pana Petrosa, katolikosy Ormian²⁹¹, za panowania króla [Howhannesa] Smbata, syna Gagika Szahnszaha, w roku 485 (1036).

Ja, marzban Ablgharip²⁹², syn ischana Grigora²⁹³ i wnuk Abughamra²⁹⁴, brat Wahrama i Wasaka [Pahlawunich]²⁹⁵, wybudowałem ten [kościół] Świętego Zbawiciela w stolicy Ani, wkładając w to wiele wysiłku i cennych kosztowności,

²⁸⁹ (K. S.) Postać znana jedynie z inskrypcji.

²⁹⁰ (A. P.) Nazwa miejscowości oznacza Pięć Kościołów.

²⁹¹ (M. A.) Por. nr 27.

²⁹² (K. S.) Ablgharip – osoba znana jedynie z dwóch inskrypcji (1036, 1040). C. Mutařian, *L'Arménie du Levant*, t. 1, s. 248-249, t. 2, Paris 2012, tablica 11: Pahlawuni z Ani i Bdźni; tablica 12: Hipotetyczna genealogia Pahlawunich z Ani (XIII wiek).

²⁹³ (K. S.) Grigor Pahlawuni (981-przed 1040) – sparapet.

²⁹⁴ (K. S.) Abughamr Pahlawuni – syn Artaka.

²⁹⁵ (K. S.) Na ich temat zob. C. Mutařian, *L'Arménie du Levant*, t. 1, s. 250-251.

oraz wykupiłem z uczciwie odziedziczonych przeze mnie dóbr trzy zamki, tłocznię oleju, winnice i gospodarstwa, po czym przekazałem je Świętemu Zbawicielowi. Ozdobiłem go też złotem, srebrem i klejnotami. Ofiarowałem mu ewangeliarz i kalendarz święteczny²⁹⁶, a także Stary i Nowy Testament²⁹⁷.

115. Nieco dalej od królewskiego pałacu zbudowano wielką katedrę. Napis przypominający o tym wydarzeniu znajduje się po jej południowej stronie i został umieszczony bardzo wysoko. W niektórych miejscach są zdania po grecku, których nie udało nam się odczytać z powodu silnego wiatru. Jednak po lewej, zachodniej stronie drzwi widoczny jest następujący tekst bez daty:

Z woli i łaski miłosiernego Boga, ja, Aron Magistros²⁹⁸, obdarzony zaszczytami przez znamienite królestwa, w młodości udałem się na wschód, do potężnej twierdzy Ani. Wzniosłem wszystkie jej mury z kamieni ułożonych jeden na drugim, wyróżniające się wielką wytrzymałością; za moje nieoszacowane skarby z wielkim wysiłkiem doprowadziłem do niej obficie płynącą wodę, by przynieść radość i napoić spragnionych. Dostarczyłem opieczętowane złotym sygnetem pismo wystawione przez udzielną, urodzoną w purpurze cesarzową [Zoe]²⁹⁹, zwalniające moje miasto z daniny żniwnej³⁰⁰ wynoszącej co roku miarę 8 litrów. Podobnie na prośbę książąt zniosłem daninę nałożoną przez Mutajiba³⁰¹ w wysokości 2 litrów. Amen.

116. Na południowej ścianie kościoła Marmaszen³⁰², który zachował się do dziś i stoi pośrodku doliny w prowincji Szirak nad brzegiem rzeki [Achurian], ponad drzwiami wejściowymi widnieje taki oto napis:

²⁹⁶ (A. P.) W oryginale: *tonakan*.

²⁹⁷ (K. S.) Por. K. Balakian, *The Ruins of Ani: A Journey to Armenia's Medieval Capital and Its Legacy*, przeł. i wstępem opatrzyli P. Balakian, A. Arkun, New Brunswick, NJ 2019, s. 45-46.

²⁹⁸ (K. S.) Aron – westiarusz wysłany przez Bizancjum do Armenii ok. 1042 r. w charakterze dowódcy wojskowego. Przynajmniej do 1048 r. sprawował urząd gubernatora Waspurakanu i Ani.

²⁹⁹ (K. S.) Zoe – cesarzowa bizantyńska (1028-1050); samodzielne rządy sprawowała od 19 IV do 11 VI 1042 r.

³⁰⁰ (A. P.) W oryginale: *pacht tanc* – rodzaj daniny poglównej składanej przez każdą rodzinę ormiańską w postaci płodów rolnych (jedna jednostka miary odpowiadała 8 litrom). Ponadto w tekście: *tastak* – dodatkowa danina w tej samej postaci, wynosząca jedną czwartą pozostałych danin w naturze i składana na ręce urzędników (dzernaworów) ściągających podatki na rzecz właściciela ziemi.

³⁰¹ (K. S.) Bliżej nieznanemu emir muzułmański lub poborca podatkowy.

³⁰² (M. A.) Por. nr 23.

Z łaski Boga ja, Wahram, iszchan iszchanów, syn iszchana Wielkiej Armenii Grigora Antipatrika z rodu Pahlawunich i z rodu świętego Grzegorza, Oświeciciela Ormian, założyłem z ufnością w Chrystusie święty Boży klasztor Marmaszen. W roku ormiańskim 437 (988) w czasach Smbata [Zdobywcy], syna ormiańskiego króla Aszota [Miłosiernego]³⁰³, rozpocząłem [budowę kościoła], mającą trwać do czasów Howhannesa [Smbata], syna ormiańskiego Szahnszaha Gagika, który był mądrym mężem, budowniczym i niósł ze sobą pokój. W ormiańskim roku 478 [1029] ponosząc wielki wysiłek i znaczne koszty, zakończyliśmy budowę: ja, moja matka Szuszik³⁰⁴, ormiańska niewiasta niewiast³⁰⁵, oraz moi bracia: Wasak, iszchan iszchanów, który zginął śmiercią męczeńską na wojnie z Turkami, Ablgharip, ormiański marzpan, i chłopiec Hamze. Wraz z całym domem oraz rodem pozostaliśmy wiernie oddani naszym panom. Cierpieliśmy męki za ormiański dom, a nasze trudy mają zagwarantować pokój na świecie i zachowanie świątyni za cenę ofiary z krwi naszej i naszych synów, przy wykorzystaniu naszego bogactwa i wszelakich [pozostałych] środków. Wybudowaliśmy także wiele innych kościołów i klasztorów. Jeszcze większą sławę przynieśliśmy miejscu naszego spoczynku [klasztorowi Marmaszen] i zapewniliśmy mu bogate posiadłości ziemskie ze wzgórzami i polami. Daliśmy mu wsie i bogate majątki ziemskie, wieś Bagaran³⁰⁶ i przynależne do niej grunty, Godio i Portank, Aragecz i Zazataj, Zasmane i Zeznkaj, winnicę w Hoszakan, oprócz trzech młynów, jak i dwóch młynów w Doghoi, winnicę w Asztaraku, winnicę na ziemiach Karbi, winnicę w Serkewli, winnicę we Wżanie, winnicę we Mrteni, domy i sklepy w Ani. Ozdobiłem go wszelkimi sposobami, ku wiecznej pamięci o sobie samym i naszych synach, a także przekazałem pod opiekę świętego ojca Jeremii oraz Sostenesa, który był przez niego adoptowany i został jego następcą. W zamian za to wszystko duchowni ze świętego klasztoru przyrzekli nam odprowadzanie sześciu karsunków w roku aż do przyjścia Chrystusa. Jeżeli jednak ktoś z naszego [rodu] lub osoba dorosła z obcego pomniejszałaby nasze dary, albo gdyby jakiś duchowny zaniedbał pamięć naszych imion, niech będzie odłączony od Chrystusa, a diabeł niech będzie jego sędzią, i oby nigdy nie oglądał chwały Bożej. Ci jednak, którzy uszanują nasze zwyczaje, niech będą błogosławieni³⁰⁷.

117. Poniższy pozbawiony daty napis również znajduje się na południowej ścianie wspomnianego kościoła:

³⁰³ (M. A.) Por. nr 14.

³⁰⁴ (A. P.) Szuszanik lub Szuszik to zdrobnienia imienia Szuszan. Kobieta zmarła w 1037 r.

³⁰⁵ (A. P.) W oryginale: *uḥlūuḡ uḥlūḥū* (*tiknac tikin*).

³⁰⁶ (M. A.) Por. nr 11.

³⁰⁷ (K. S.) Na temat tych osób zob. C. Mutařian, *L'Arménie du Levant*, t. 1, s. 251-253.

Z łaski Bożej ja, Mariam³⁰⁸, królowa Abchazów³⁰⁹ i Ormian, córka wielkiego Senekerima [Howhannesa]³¹⁰, wnuczka ormiańskiego króla Gagika, ofiarowałam dary świętemu i Bożemu klasztorowi Marmaszen kierowanemu przez ojca Sostenesa, aby uzyskać odpuszczenie grzechów mojego dziadka Gagika i mojej babki Kataj. Święci [ojcowie] należycie mi się za to odwzięczyli. Przez cały rok aż do przyjścia Chrystusa w kościele Świętego Piotra składane są ofiary za spokój duszy mojej babki Kataj. Jeżeli ktokolwiek spośród szlachetnie lub pospolicie urodzonych Ormian i Gruzinów sprzeciwi się temu albo odbierze klasztorowi moją wieś Tarus, niech utraci życie Boże, poniesie winę za krew Chrystusową i oby nigdy nie ujrzał chwały Bożej. Ci jednak, którzy będą trzymali się naszych zwyczajów, niech będą błogosławieni.

118. Napis traktujący o odnowieniu tego samego wspaniałego kościoła Marmaszen³¹¹ na zewnętrznej ścianie północnej:

W czasach naszych pobożnych, czczących Boga panów – atabega Iwanego i majordoma Bachucego Szahnszaha [Zakarianów] – na ich polecenie odnowiono cudowny kościół Matki Bożej, lśniąco blaskiem i świętą katedrę Marmaszen, czego dokonali synowie Abughamra³¹² Magistrośa, pan arcybiskup Grigor³¹³ i mój krewny Charip³¹⁴, wnukowie iszchana iszchanów Wahrama [Pahlawuniego]³¹⁵, potomkowie świętego Grzegorza, który wznosił kościół w całości, poczynając od fundamentów, dzięki czemu spełnił żarliwe prośby i nadzieje wielkiej rzeszy duchownych. Za ich zasługi podarował świętym liczne wsie i winnice, warsztaty i młyny, które po kolei wymieniono w pozostawionej przez niego inskrypcji, oraz

³⁰⁸ (K. S.) Mariam (zm. przed 1103) – córka króla Waspurakanu Senekerima Howhannesa z rodu Arcrunich, żona króla Gruzji Giorgiego I, regentka Królestwa Gruzji w imieniu małoletniego syna Bagrata IV (1027-1037).

³⁰⁹ (K. S.) W oryginale: Abchazk. Abchazowie – lud kaukaski zamieszkujący wybrzeże Morza Czarnego, zwłaszcza dolinę rzeki Kodori i okolice Suchumi. W średniowieczu stanowili tron Królestwa Abchazji (VIII-X w.), które następnie zjednoczyło się z Gruzją pod władzą dynastii Bagratunich (ok. 978). W źródłach ormiańskich Abchazowie wspomina się zarówno jako sąsiedzi Armenii od północnego zachodu, jak i sojusznicy Gruzinów w ich ekspansji na ziemie ormiańskie.

³¹⁰ (M. A.) Por. nr 28.

³¹¹ (M. A.) Por. nr 23.

³¹² (K. S.) W oryginale: Apuzamr. Abughamr Pahlawuni – syn Wasaka, brat Grigora Magistrośa.

³¹³ (K. S.) Grigor Magistros – arcybiskup Ani (1216-1233).

³¹⁴ (K. S.) W oryginale: Charbi. Charip był bratem arcybiskupa Grigora. Ich bratem był – być może – Sargis, również arcybiskup Ani. Por. C. Mutafian, *L'Arménie du Levant*, t. 2, tablica 12.

ubogacił ich dobrami wszelkiego rodzaju, aby mogli zaspokajać potrzeby swoje i tych, którzy do nich przychodzą. Nie tak dawno temu, gdy [kościół] został zniszczony przez bezbożnych, klasztor oddano wieśniakom, a katedrę umocniono niczym fortecę; pozbawiona majątku, trwała w mroku i żałobie aż do nadejścia wspomnianych dni [odnowienia].

W ormiańskim roku 674 (1225) bohaterski i waleczny wojownik Chrystusa, mój ukochany brat Charip, powziął dobrą decyzję, aby za moją zgodą uwolnić go [klasztor] od żałoby i wydzwignąć z głębin ciemności, przywracając mu dawną świetność. Wysiedlił stamtąd chłopów, a kościół stał się siedzibą świętych kapłanów i [innych] duchownych cieszących się łaską Boga. Wyposażyliśmy go w wytworne tkaniny i wspaniałe szaty [dla posługujących], cudowne przedmioty ze złota i srebra, Stary i Nowy Testament na użytek kościelny, a także ofiarowaliśmy mu naszą rodzinną wieś Azat. Na terenie klasztoru zbudowaliśmy również słynny [kościół] Tiraszen³¹⁶, a po tej samej stronie rzeki – młyny stojące poniżej i powyżej mostu, oraz podarowaliśmy mu łaki i role, które stały się jego pierwszą własnością. W stolicy naszych przodków wraz z całym ludem wnieśliśmy [kościół] Świętego Stepannosa i przydzieliliśmy mu dwie winnice w Marmecie, stanowiące część naszego spadku. Połączyliśmy klasztor górny z wielkim klasztorem oraz całym jego majątkiem, tak aby miał jednego zwierzchnika. Tak wiele uczynił wtedy mój czcigodny brat Charip Magistros, którego wychwalano we wszystkich językach. Na wojnie z ciemnością poniósł męczeńską śmierć, a pozostałem tylko ja, godny pożałowania Grigor. Pochowaliśmy jego zwłoki przy wejściu do świętej katedry obok szczątków naszego dziadka, księcia Wahrama. Z wdzięczności za położone przez nas zasługi, posługujący każdego dnia składają przed głównym ołtarzem ofiarę w intencji Charipa, męczennika Chrystusowego, od początku aż do końca roku, od dziś aż po ponowne przyjście Syna Bożego. Jeżeli ktokolwiek spróbuje temu przeszkodzić albo zrabować własność kościelną, niech będzie pozbawiony chwały Bożej i oby utracił życie wieczne. Niech dusze i ciała tych, którzy wypełniają zapisane słowo, doznają błogosławieństwa Boga i jego świętych. Amen.

119. Oto krótki napis na kościele Świętego Znak w Haghpacie³¹⁷, który umieszczono na północnej ścianie poniżej krawędzi dachu: *W ormiańskim roku 440 (991) królowie Smbat (...) i Gurgen zbudowali kościół Świętego Znak w Haghpacie. Po lewej stronie wielkiego dziedzińca tego kościoła stoi kamienny krzyż, na którym wyryto następujące słowa: W roku 453 (1004), kiedy Simewon był zwierzchnikiem [wspólnoty], ja, Atom, przełożony kościoła, postawiłem ten święty krzyż. Módlcie się za mnie. Na wschodnim dziedzińcu, na usytuowanym tam grobie znajduje się napis, który brzmi: Ja, Honawar, syn*

³¹⁶ (K. S.) Tiraszen – część kompleksu klasztorowego Marmaszen.

³¹⁷ (M. A.) Por. nr 17.

iszchana iszchanów Mkana, straciłem życie o wiele za wcześniej, pozostawiając rodziców w głębokiej żałobie. Niech wszyscy, którzy to przeczytają, wspomną mnie w swoich modlitwach. W roku 472 (1023).

120. W wielkim gawicie³¹⁸ tego samego kościoła Świętego Znak w Haghpacie, na zewnętrznej ścianie północnej widnieje napis przypominający o budowie:

W ormiańskim roku 634 (1185) ja, Mariam, córka króla Kiurikego³¹⁹, wniosłam z wielką nadzieją ten dom modlitwy w miejscu spoczynku mojej ciotki ze strony ojca Rusukan³²⁰, mojej matki Mariam Tamar, oraz moim własnym. [Nastąpiło to] za zwierzchnictwa arcybiskupa ter Barsegha, który doprowadził budowę do końca. Niech ci, którzy przechodzą przez drzwi świątyni i padają przed świętym krzyżem, wspomną w swoich modlitwach nas, a także dawnych królów z naszego rodu, którzy spoczywają w Jezusie Chrystusie przy drzwiach wspaniałej katedry³²¹.

W tym samym miejscu na murze od wschodniej strony przedsionka wyryte są słowa: *Chrystus, który po swoim powrocie zmiłuje się nad Waczem. Rok 650 (1201).*

121. Napis na dzwonnicy znajdującej się po wschodniej stronie tegoż [kościoła] Świętego Znak z siedmioma ołtarzami w Haghpacie głosi:

W roku 695 (1245) wzniesiono ten pięknie ozdobiony kościół z siedmioma ołtarzami, który zachwyca oddających cześć Panu. Zbudował go ter Hamazasp³²²,

³¹⁸ (A. P.) Termin *gawit* (o niejasnej etymologii) oznacza ‘dziedziniec’ albo ‘przedsionek, kruchtę’ w kościołach ormiańskich.

³¹⁹ (K. S.) Kiurike (Korike, Gurgen) – syn Dawida IV, król Lori (ok. 1145-1170). Ostatni władca z dynastii Kiurikidów; po jego śmierci królestwo Lori zostało wcielone do państwa gruzińskiego.

³²⁰ (K. S.) Rusukan – siostra króla Lori Kiurikego, córka Dawida Bagratuniego z dynastii Kiurikidów. Pośredniczyła w kontaktach między Lori a Gruzją. Por. C. Mutaflan, *L'Arménie du Levant*, t. 1, s. 269.

³²¹ (M. A.) W *Przewodniku* Leszka Waksmundzkiego czytamy: „W roku 634 [1185] ja, Miriam, córka króla Kiurike, zbudowałam z wielką nadzieją ten dom modlitwy nad naszymi grobami – mojej ciotki ze strony ojca Rusudan, mojej matki Tamary i moim, za czasów arcybiskupa ter Barsegha, który zakończył budowę. Ty, który wchodzisz przez te drzwi i padasz przed Krzyżem, modląc się, wspomnij nas i naszych królewskich przodków, którzy odpoczywają tu w spokoju przed drzwiami katedry w imię Jezusa Chrystusa”. Zob. L. W. Waksmundzki, *Armenia. Przewodnik*, Pruszków 2017, s. 185-187.

³²² (K. S.) Hamazasp z Ani – biskup, a w 1242 r. przełożony klasztoru Haghpat. Zbudował klasztorny przedsionek, nazwany z tego powodu „gawitem Hamazaspa”. W 1261 r. Hamazasp

oby Chrystus zmiłował się nad nim i udzielił schronienia jego duszy. Niech zmiłuje się także nad [duszą] Johannessa, syna jego siostry, i [duszami] innych ludzi, którzy podjęli tak ogromny wysilek, gdy kosztem wielu wyrzeczeń budowano świątynię po zakończeniu epoki tatarskiej.

122. Po północnej stronie tego samego kościoła Świętego Znak stoi wielki, imponujący kościół³²³ o nazwie Hamazasp. Na fryzie na zachodnich drzwiach znajduje się taka inskrypcja: *W ormiańskim roku 706 (1257), za panowania wielkiego [syna] Szahnszaha Zakarii³²⁴ za sprawą ter Hamazaspa zbudowano wspaniały dom Boży. Niech Chrystus zmiłuje się nad nim [fundatorem] i jego dobrą duszą.*

W pobliżu północnych drzwi kościoła Świętego Znak jest kamienny krzyż, na którym wyrzyto scenę ukrzyżowania. Po drugiej stronie umieszczono tekst: *W roku 722 (1273), pod przywództwem naszego spasalara pana Saduniego³²⁵ i jego zarządem nad świętym klasztorem Atapakiem, ja, ter Jowanes, postawiłem z pomocą barona Saduniego ten krzyż wszelkiego zbawienia, aby zapewnić pamięć o mojej duszy.*

W zachodniej części wspólnego³²⁶ cmentarza w Haghpacie również stoi krzyż z kamienia, ustawiony na dwóch stopniach; jest na nim następujący napis:

Dzięki łasce Bożej ja, Jakob, kaznodzieja³²⁷, za czasów przełożonego pana Hamazaspa ufundowałem wraz z wardapetem Mchitarem z Kobajru³²⁸ i ojcem Barseghiem pamiątkę ku czci świętego Sargisa naszego orędownika w intencji wszystkich naszych zmarłych. Wy zaś, którzy czcicie Chrystusa i Jego święty Krzyż, wspomnijcie nas w modlitwach przed Panem. Niech każdy, kto nas wspomni, zyska błogosławieństwo Boże. W roku 704 (1255).

123. Na wschodniej ścianie w północnym gawicie [kościoła Świętego Znak] znajdują się słowa:

wraz z gubernatorem Sanahinu Grigorem zlecił Wartanowi Arewelcemu napisanie „Komentarza do Pięcioksięgu”. Na prośbę Hamazaspa Arewelcy stworzył również hymny poświęcone Matce Bożej, Grzegorzowi Oświecicielowi i Howhannesowi z Odzunu.

³²³ (K. S.) Gawit Hamazaspa był tak wielki, że nazywano go kościołem (*jekeghecy*).

³²⁴ (K. S.) Zakare (zm. 1261), syn Szahnszaha, stracony przez Mongołów.

³²⁵ (K. S.) Sadun Arcruni (zm. 1282) – książę Haghpату i Mankaberdu, atabeg i amirspasalar (1272-1282) Królestwa Wschodniej Gruzji (Kartli, Kachetii).

³²⁶ (A. P.) W oryginale: *hasarakac* – ‘ogólny, powszechny’.

³²⁷ (A. P.) W oryginale: *margare* – ‘prorok’, ale też ‘kaznodzieja’.

³²⁸ (K. S.) Kobajr – ormiański klasztor położony w prowincji Lori, zbudowany w XII w. przez poboczną linię Bagratunich. Duża część napisów w klasztorze to zabytki języka gruzińskiego.

W roku 729 (1280), gdy w tym miejscu panował Sadun [Arcruni], ja, Pacac³²⁹, syn Liparita, i moja małżonka Duda z rodu Mamikonianów przyłączyliśmy się do świętej wspólnoty w Haghpacie i do świętego Grzegorza Oświeciciela, którego święty mały palec jako prawdziwe świadectwo pozostawał w naszym rodzie. Na prośbę biskupa i braci ofiarowaliśmy go świętej katedrze wraz z innymi darami. Ter Jowhannes³³⁰ i mnisi ustanowili sobotę jako dzień święta [relikwii] małego palca świętego Grzegorza. Dali nam dom i przynależącą do niego winnicę, a w soboty i niedziele odprawiają za nas nabożeństwa we wszystkich kościołach. Niech ci, którzy dopełniają tego obowiązku, otrzymają błogosławieństwo Boga.

124. Po północnej stronie od tego miejsca stoi niewielki kościół Świętej Bogurodzicy³³¹, w którym można przeczytać pozbawioną daty inskrypcję:

Z woli Boga zbudowano ten święty kościół wysiłkiem Chatun, córki Hasana z rodu Desumianców³³², którą sprowadzono z Chaczeny, aby poślubiła Zakarię³³³ – pana Gagu³³⁴ i Tawuszu³³⁵, Gardmanu³³⁶ i Terunakanu³³⁷, jak również innych prowincji. Wraz z nią przybyli jej bracia Senekerim i Sewada, którzy zasnęli w Chrystusie i zostali pochowani przy drzwiach katedry. Chatun zbudowała ten [kościół] oraz podarowała mu złoty święty krzyż, aby pamiętano o niej i jej braciach. Kościół przechowuje relikwie, dysponuje bardzo kosztownym ewangeliarzem, srebrnymi

³²⁹ (K. S.) Pacac Orbelian – syn księcia Liparita Orbeliana, brat arcybiskupa Sjuniku Jowhannesa. Por. C. Mutafian, *L'Arménie du Levant*, t. 1, s. 302, 305.

³³⁰ (K. S.) Jowhannes (Howhannes) Orbelian – arcybiskup Sjuniku (1300-1321).

³³¹ (A. P.) W oryginale: Surp Astwacacin.

³³² (A. P.) W oryginale: Desomianc. Desumiancowie byli dynastią pochodzącą z ormiańskiego księstwa Chaczen. Hasan był synem Desuma.

³³³ (K. S.) Zakaria Mały (Plu) Gageli (zm. 1205) – syn Wahrama z rodu Mkhargrdzelich (Długorękich), ormiańsko-gruzińskiego rodu feudalów i wodzów, którego członkowie w XII-XIII w. sprawowali wysokie funkcje wojskowe i administracyjne w Armenii oraz Gruzji. C. Mutafian, *L'Arménie du Levant*, t. 1, s. 296-297.

³³⁴ (M. A.) Gag – jedna z prowincji ormiańskiego królestwa Taszir-Dzoraget.

³³⁵ (M. A.) W oryginale: Tawlu. Tawusz – jedna z prowincji Armenii, położona na północy kraju i od zachodu granicząca z prowincją Lori.

³³⁶ (M. A.) Gardman – historyczna dzielnica Armenii, obejmująca dolinę rzeki Turyan w prowincji Gardman-Parisos, z głównym ośrodkiem w twierdzy Gardman (dzisiejsze Nidż, rejon Qabala, Azerbejdżan). Od późnej starożytności stanowiła pogranicze Armenii i Albanii Kaukaskiej. Uchodziła za ważny ośrodek polityczny i religijny, kontrolujący szlaki z Kaukazu w głąb Armenii.

³³⁷ (M. A.) Terunakan – twierdza w Armenii, położona w prowincji Tawusz (Clik Amrami), przy miasteczku Berd, na prawym brzegu rzeki Tawusz.

kielichami i winnicą w Chatunaszen. Ja, ter Jowhannes i mnisi z Haghpату odprawiamy za nią 41 mszy w roku. Ktokolwiek naruszy ten porządek, niech będzie sądzony. A ci, którzy zachowają go i wypełnią zadanie, niech będą błogosławieni przez Chrystusa Boga. Amen.

125. W dolinie Haghpату po wschodniej stronie, o godzinę drogi od brzegu rzeki, leży przewrócony kamienny krzyż. Po jego jednej stronie znajduje się napis:

W roku 535 (1086) ja, ter Sargis, przełożony świętego klasztoru w Haghpacie, zbudowałem młyny i wzniosłem [jeden] publiczny, wolno dostępny młyn, rozpocząłem uprawę winorośli oraz założyłem różne sady dające owoce, aby ubogacić [kościół] Świętego Znak dla pożytku domu Haghpату. Jeżeli ktokolwiek odbierze to Haghpatowi, obojętne, w jakim będzie wieku, albo spowoduje tam zniszczenia, czy będzie człowiekiem ważnym, czy niewiele znaczącym, czy przywódcą, a nie będzie dbał o dobrobyt tamtego miejsca – niech taka osoba zostanie odłączona od Boga i razem z Synem Upadku wkroczy w najgłębszą ciemność, gdzie żyje smok, który nigdy nie zasypia.

Na odwrocie krzyża wyryto takie oto słowa: *W roku 538 (1089) ja, ter Sargis, przełożony Haghpату, wzniosłem Znak Pański³³⁸ jako oręż wiernych, by chronił naszych królów Kiurikego³³⁹, Smbata i Dawida, którzy są potomkami ich rodu.*

126. Przed dzwonnica tego samego kościoła Świętego Znak można zobaczyć groby pokryte inskrypcjami lub nie. Na jednym są słowa: *Ten głaz jest nagrobkiem diakona Sopestosa*. W odległości czterech kroków znajduje się niewielki grób bez żadnego napisu. Powiadają, że spoczywa tam wardapet Howhannes Pluz. Obok jest nagrobek z inskrypcją: *Ten nagrobek należy do naszego duchowego ojca, wardapeta Dawida z Kobajru³⁴⁰, [i powstał] ku pamięci [tego] świętego w Panu.*

Z zachodniej strony wielkiego gawitu zlokalizowane są stare groby biskupów, wardapetów, królów, królowych i książąt, na których umieszczono jedynie imiona, bez dat: *Ter Grigoris³⁴¹ – Brat ter Grigoris – Biskup Pilippos*

³³⁸ (K. S.) Chodzi o kościół Świętego Znak (Surp Nszan).

³³⁹ (M. A.) Por. nr 120.

³⁴⁰ (K. S.) Dawid z Kobajru (ok. 1150-ok. 1220) – znany teolog i filozof ormiański działający w klasztorze Haghpату i tam pochowany.

³⁴¹ (K. S.) Ter Grigoris – biskup Haghpату, w 1205 r. zwołał synod w Lori. C. Mutaftian, *L'Arménie du Levant*, t. 1, s. 284, 522, 657-658.

Arndżecy³⁴² – Ten [grób] należy do biskupa Jowhannesa, siostrzeńca Zakarego i Iwanego³⁴³.

Poniżej imiona świeckich wymienione na nagrobkach:

Mariam, córka Kiurikego – królowa Tamar – Rusukan – Bawrina – król Kiurike³⁴⁴ – król Abas – siostra Zakarego i Iwanego Negaep³⁴⁵ – Grigor Amira – król Abas – król Kiurike³⁴⁶ – Kawtel – Tajik – Purtuchan – Wasak – Smbat, syn Ukana – Hamze – Dawid – Kurd Amira – Chosrowik – Smbat – Sewada – Senekerim – Chameras – Hasan. Tu spoczywa Matunów – Nana – Sasunów – Nusti – Rusugan.

Dalej widać następne groby. Niektóre są bez napisów, inne mają napisy nieczytelne, a wiele jest zasłoniętych przez zabudowania.

127. O 20 godzin drogi od Ani, we wsi o nazwie Oğuzlu³⁴⁷ stoi kościół ze średnich rozmiarów nawą główną, który w większości jest zrujnowany. Obok umiejscowiono inskrypcję: *Ja, Hasan, syn chakana³⁴⁸ Gntuniego³⁴⁹, pragnąłem zbudować w zaświatach wieczną przystań dla mojej jakże obciążonej grzechami duszy, więc zdecydowałem ze szczerego serca wznieść ten kościół na wzór niebiańskiego Jeruzalem z miłosierdzia Bożego.*

Napis odnoszący się do odnowienia tego kościoła:

Ja, Aszot, iszchan iszchanów, syn Georga, który był dzielnym i doświadczonym w boju mężczyzną, byłem wierny ormiańskiemu domowi i miałem swój udział w chwale Aszota [Miłosiernego] szahnszaha³⁵⁰, jego synów Smbata i Gagika oraz pozostałych królów. Widziałem upadek stolicy i tej świątyni Bożej oraz odnowiłem ją w roku 450 (1001). Kiedy nadszedł następny rok, otrzymałem wezwanie do niebiańskiego domu. Moje grzechy są moim krzyżem.

³⁴² (K. S.) Pilippos Arndżecy – brat ter Grigorisa, biskup Haghpat.

³⁴³ (K. S.) Jowhannes – syn Dop, siostry Zakarego i Iwanego Zakarianów, biskup Haghpat.

³⁴⁴ (K. S.) Kiurike – zm. ok. 1170. C. Mutaflan, *L'Arménie du Levant*, t. 2, tablica 3.

³⁴⁵ (K. S.) Nrdzis? Idem, *L'Arménie du Levant*, t. 1, s. 286.

³⁴⁶ (K. S.) Kiurike – zm. ok. 1100. Idem, *L'Arménie du Levant*, t. 2, tablica 3.

³⁴⁷ (K. S.) W oryginale: Oghuzli. Oğuzlu – wieś w dystrykcie Merkez, w prowincji Kars, położona ok. 16 km na północ od ruin Ani.

³⁴⁸ (K. S.) Chakan – tytuł władczy pochodzenia turecko-mongolskiego, znany w świecie stepowym; w Armenii rzadki, zwykle honorowy

³⁴⁹ (K. S.) Za panowania króla Smbata I (890-914) kronikarz Howhannes Draschanakertcy wspominał księcia Hasana z rodu Gnuntów jako dowódcę straży królewskiej twierdzy Kars.

³⁵⁰ (K. S.) *Szahnszah* – tu: 'król'.

128. We wsi Jartik³⁵¹ w prowincji Szirak zbudowano wspaniały kościół. Na zewnątrz na jego północnej ścianie znajduje się następujący napis:

Dzięki łasce i miłosierdziu kochającego ludzi Boga ja, Zakare, Mandator Tachuce, ormiański i gruziński amirspasalar, syn wielkiego Sargisa³⁵², zaopatrzyłem niezbyt znany klasztor Haricz³⁵³ w bogactwa przeznaczone dla jego gospodarzy, na rzecz zapewnienia życia [wiecznego] mojej pani, pobożnej królowej Tamar, zbawienia mojego, mojego brata Iwanego, naszych dzieci – Szahnszaha³⁵⁴ i Awa-ga oraz naszych rodziców³⁵⁵. Wybudowałem w nim twierdzę i katedrę, ponosząc wielkie koszty, i wyposażylem go we wszelkiego rodzaju przedmioty liturgiczne. Podarowałem Matce Bożej moją wieś Mokorion położoną w pobliżu świętego klasztoru wraz z przyległymi gruntami, górami i wodami, które do mnie należą. Wsi Getik, która zwie się [też] Diaghac, przekazałem młyn, Gli Dzor w Ani także otrzymał młyn, Caghkuc Dzor dostał ogród, Jerewan – winnicę, i Bal – także winnicę. Umocniłem też dawne granice, te, które były niegdyś – od krzyża granicznego³⁵⁶ w Hariczu wraz z [miejscowościami] Kormarg, Gybir, Camak Dzor i Czennarin Har, Gomcic Dzor i Arian Aghbewr oraz Hin Haricz³⁵⁷. Wprowadziłem taki porządek, aby na głównym ołtarzu Chrystusowym składano ofiarę w mojej intencji. Teraz ci, którzy zachowują naszą pamięć, niech będą błogosławieni przez Boga i wszystkich świętych. Ci jednak, którzy się temu sprzeciwiają i próbują odebrać [klasztorowi] wiele albo niewiele, niech osiągnie ich klątwa rzucona na Kaina i Judasza, a Bóg niech przeklnie ich dwukrotnie. Jeżeli ktoś zabralby cokolwiek przemocą, niechaj przeklnie go 318 biskupów³⁵⁸ i wszyscy święci. Mój testament spisano w roku 650 (1201).

³⁵¹ (K. S.) Prawdopodobnie Artik – obecnie miasto w Armenii w prowincji Szirak, u podnóża masywu górskiego Aragac.

³⁵² (K. S.) Sargis Zakarian (zm. 1187) – założyciel dynastii Zakarianów, ojciec Zakarego i Iwanego.

³⁵³ (M. A.) Haricz (Hariczawank) – ormiański klasztor we wsi Haricz w prowincji Szirak, ok. 3 km na południowy wschód od Artiku.

³⁵⁴ (K. S.) Sargis Szahnszah Zakarian, syn Zakarego II Zakariana (ok. 1197-1261).

³⁵⁵ (K. S.) Tzn. Sargisa i Sahakaducht.

³⁵⁶ (A. P.) W oryginale: *sahmanachacz*.

³⁵⁷ (A. P.) Stary Haricz – dawna lokalizacja osady Haricz w prowincji Szirak (północno-zachodnia Armenia), obecnie ruiny. Od współczesnej wsi Haricz, znanej z klasztoru Hariczawank, odróżnia ją określenie ‘hin’ (‘stary’), używane w źródłach ormiańskich.

³⁵⁸ (K. S.) To nawiązanie do 318 biskupów uczestniczących w soborze ekumenicznym w Nicei w 325 r.

129. W Wardablur³⁵⁹ w Lori³⁶⁰ stoi stara forteca otoczona murem. Wewnątrz mieszczą się dwa kościoły: jeden średniej wielkości, a drugi mały. Na pierwszym z nich znajdują się te słowa: *W ormiańskim roku 499 (1050) ja, król Kiurike³⁶¹, rozkazałem za pośrednictwem marzpana Aszota zbudować ten dom [Boży], by uzyskać przebaczenie grzechów i zapewnić sobie zdrowie*. Dalej pojawia się grecki napis, który zawiera tylko jedno imię. Ci sami duchowni mówią: *We wsi Odzun³⁶², z której pochodził nasz katolikos Johan Odznecy³⁶³, widzieliśmy zniszczony dom, którego pierwotne przeznaczenie zdołaliśmy ustalić na podstawie układu ruin. Rozejrzawszy się po pobliskiej równinie, znaleźliśmy przewrócony na ziemię kamienny krzyż. Obróciliśmy go i ujrzelismy te słowa: *W Imię Boże ja, Gobnd Bchab Meraek, wykopałem kanały³⁶⁴, wydrążyłem studnie, postawiłem krzyż za długie życie amirspasalara Szahnszaha i ku pamięci mojego syna Kanancza. Niech ci, którzy się przed nim modlą, wspomną nas w Chrystusie. Rok 677 (1228).**

W gawarze Aparan powyżej rzeki Kasagh stoi kościół. Na kolumnie z jego prawej strony widnieje ten oto napis bez daty: *Chrystusie, Boże nasz, wspomnij Grigora, pana szlachetnego rodu Gntunich*.

Wszystkie wymienione wyżej napisy pamiątkowe, rozpowszechnione zwłaszcza w prowincji Szirak, świadczą zarówno o szlachetnych i twórczych sercach mieszkańców Ani, jak również o ogromnym bogactwie miasta, w którym istniało tak wiele wspaniałych i budzących podziw budowli. Potem, z powodu niezgody panującej wśród ludzi, znalazło się ono jednak w tak nieszczęśliwym położeniu, że owe majestatyczne gmachy stały się mieszkaniem dzikich zwierząt lub kryjówką zbójców. A dawni mieszkańcy rozproszyli się po obcych

³⁵⁹ (M. A.) Wardablur – wieś w prowincji Lori, położona ok. 12 km na południe od miasta Stepanawan.

³⁶⁰ (M. A.) Lori – jedna z prowincji Armenii, położona na północy kraju i od zachodu granicząca z prowincją Szirak.

³⁶¹ (M. A.) Por. nr 120.

³⁶² (K. S.) Odzun – duża wieś w Armenii, w prowincji Lori, położona na wysokim tarasie nad kanionem Debedu. Znana przede wszystkim z monumentalnej bazyliki z VI w., przebudowanej w VII w. – jednego z najważniejszych zabytków architektury wczesnośrednio-wiecznej Armenii.

³⁶³ (K. S.) Howhannes III z Odzunu zwany Imastaserem (Filozofem) – filozof, katolikos Armenii (717-728).

³⁶⁴ (A. P.) W oryginale: միլ (*mil*).

krajach i zakładali tam osady, w których później żyli – o czym będziemy dalej opowiadać, odnotowując je według porządku.

Rozproszenie mieszkańców Ani

130. Po tym, jak Ani i król Gagik zostali zdradzeni, ludność zaczęła opuszczać Armenię i rozpraszać się po świecie, aby nie oglądać upadku swojego pięknego miasta. Później, w roku Pańskim 1060, kiedy Ani wpadło w ręce wrogów, jego mieszkańcy i żyjące w sąsiednich prowincjach ludy zjednoczyli się oraz masowo porzucali kraj. Rozpoczęli wędrówkę do Polski i Mołdawii. Gdy w 1064 roku Persowie zdobyli i złupili Ani (78), znaczna część zamieszkujących je ludzi opuściła mury miejskie i podążyła za poprzednią grupą uchodźców, którzy udali się do Mołdawii, a stamtąd dalej do Polski. Podczas szóstego podboju w roku Pańskim 1239 większość pozostających w mieście osób wyruszyła do Tatarii i osiedliła się w Aksaraju, w pobliżu Astrachania (106). Niektórzy znaleźli się w innych miejscach, to znaczy w Sis³⁶⁵, Dżulfie³⁶⁶ i Wanie³⁶⁷.

131. Mieszkańcy Ani, którzy trafili do Aksaraju, doznali wielu cierpień od nieustannie uciskających i prześladowających ich Tatarów. Kiedy więc usłyszeli, że Genuieńczycy mają panować nad Kaffą³⁶⁸, wysłali do władcy miasta posłów i otrzymali zgodę na podróż na Krym³⁶⁹ oraz osiedlenie się w Kaffie, o czym przypomina wpis w pewnym hajsmawurku³⁷⁰:

³⁶⁵ (K. S.) Sis – stolica Armenii Cylicyjskiej (1198-1375). Por. C. Mutafian, *Sis. Capitale d'Arménie hors d'Arménie*, w: *Les douze capitales*, s. 193-205.

³⁶⁶ (A. P.) Dżulfa (Dżugha) – dawne ormiańskie miasto kupieckie położone na lewym brzegu rzeki Araks w prowincji Nachiczewan. Obecnie na terytorium Nachiczewańskiej Republiki Autonomicznej, eksklawy Azerbejdżanu, na granicy z Turcją i Iranem.

³⁶⁷ (K. S.) Wan – miasto w pobliżu wschodniego brzegu jeziora Wan, obecnie na terytorium Turcji.

³⁶⁸ (K. S.) Por. nr 106. W 1266 r. Genuieńczycy otrzymali od namiestnika chana Berkego zezwolenie na osiedlenie się i założenie faktorii w Kaffie. Od tego czasu stali się panami miasta. Por. J. Richard, *Le papauté et les missions d'Orient au moyen âge (XIIIe-XVe siècles)*, Rome 1998, s. 89, *Collection de l'École Française de Rome*, t. 33.

³⁶⁹ (K. S.) W oryginale: Chrim.

³⁷⁰ (K. S.) Matenadaran: rkps 7442, k. 280-283; Por. K. Stopka, *Ormianie polscy – początki*, w: *Ormianie*, red. B. Machul-Telus, Warszawa 2014, s. 39, przyp. 92, *Mniejszości Narodowe i Etniczne w Polsce*, t. 6.

Ci, którzy dotarli do Aksaraju, osiedlili się tam za pozwoleniem tatarskiego chana, ale na niedługi czas. Było to w roku 748 (1299). Ponieważ byli ciemiężeni przez Tatarów, wyprawili posłów na Krym do księcia Genuieńczyków, który rezydował w twierdzy Franków³⁷¹ w Teodozji. Zawarli układ z władcą. Następnie książęta, arystokraci i prosty lud opuścili Aksaraj, stoczyli zbrojną walkę z Tatarami, przebili się przez ich szeregi i dotarli na Krym, osiedlając się w Teodozji.

Patrz Kaffa (502).

132. Na skutek ostatecznego upadku Ani część jego mieszkańców udała się do prowincji Waspurakan³⁷², stamtąd zaś do Persji, po czym jeszcze dalej – do Astrachania; inni skierowali się w stronę Chachtiku³⁷³, Hamszenu³⁷⁴ i Trapezuntu, gdzie grecki władca Cyrus Aleksy³⁷⁵ nie tylko zezwolił przybyšom zamieszkać, ale przydzielił im też parcele pod budowę kościołów i klasztorów (*Pontos*, 127, 144).

Na owych terenach istniała już osiadła ormiańska społeczność, znacznie rozwinięta liczebnie i mająca biskupa – w roku Pańskim 1342 biskup Trapezuntu Stepannos udał się na synod do miasta Sis³⁷⁶. Wychodźcy w Hamszenie żyli niemal w nędzy, cierpiąc straszną biedę, toteż przenieśli się wkrótce do Trapezuntu, gdzie już zamieszkiwali dawni mieszkańcy Ani, i rozproszyli się, osiadając w różnych miejscowościach. Pewna część przenieściła się do Sürmene³⁷⁷ i Churszunli³⁷⁸, pozostali zaś wynarodowili się³⁷⁹. W roku 1817 na

³⁷¹ (K. S.) W oryginale: *Ֆրանկ հիսար* (*Frank hisar*). Frankami Ormianie nazywali ludność Europy wyznania katolickiego.

³⁷² (M. A.) Waspurakan – jedna z prowincji Wielkiej Armenii (główne miasto – Wan), leżąca między jeziorami Wan i Urmia oraz rzeką Araks. Grecko-rzymscy autorzy nazywali ją Basorepidą.

³⁷³ (M. A.) Chachtik – prowincja na południowo-wschodnim wybrzeżu Morza Czarnego w basenie rzeki Çoruh. Graniczyła z ormiańskimi prowincjami Wysoka Armenia i Tajk.

³⁷⁴ (M. A.) Hamszen – nadmorska część Armenii Cylicyjskiej. Obejmowała prowincje Armeniak (Dżanik) i Chachtik (Ordu, Trapezunt).

³⁷⁵ (K. S.) Najprawdopodobniej chodzi o Aleksego I Wielkiego Komnena, cesarza Trapezuntu (1204-1222).

³⁷⁶ (K. S.) Synod w Sis odbył się w 1345 r. Por. C. Mutafian, *L'Arménie du Levant*, t. 1, s. 582-583.

³⁷⁷ (M. A.) W oryginale: *Sjurmene*. Sürmene – miasto w Cesarstwie Trapezuntu położone na południowo-wschodnim wybrzeżu Morza Czarnego, ok. 35 km na zachód od miasta Trapezunt.

³⁷⁸ (M. A.) Churszunli (Churszumli) – osada leżąca niedaleko Sürmene.

³⁷⁹ (A. P.) W oryginale: *ajlazgutjun*.

polecenie wysokiego świętego Zgromadzenia³⁸⁰ wyjechaliśmy w charakterze wikariusza i pełnomocnego posła do krainy Pontu, gdzie widzieliśmy rozmaite budowle wzniesione tam przez wychodźców z Ani.

133. Większość byłych mieszkańców Ani, przeprawiwszy się przez Morze Czarne, podążała w różnych kierunkach przez Mołdawię, Dunaj i Ruś Halicką³⁸¹, docierając na Podole oraz w inne rejony Polski; a jako że w tym [ostatnim] kraju nie tylko panował pokój, ale też jawił się on uchodźcom jako kraj błogosławiony i przyjazny – podobnie jak ich Armenia – osiedlali się tam na stałe, zwłaszcza że i usposobienie jego mieszkańców – wielkodusznych, życzliwych i uczciwych – nie było Ormianom obce.

134. W roku Pańskim 1060³⁸² książę Rusi Czerwonej Dymitr³⁸³ sprawował autokratyczną władzę na Rusi Halickiej. Jego syn Fedor³⁸⁴ usłyszawszy o waleczności Ormian, jaką wsławili się w wojnach przeciwko Grekom i Persom, zapragnął sprowadzić ich do swego kraju; zamierzał zasilić nimi szeregi własnych wojowników, aby z ich pomocą walczyć z królem Polski. Oto dla czego w roku 1062 wysłał do Ormian poselstwo, obiecując im liczne przywileje i zapraszając do wspólnego udziału w wojnie. Przytaczamy treść dekretu³⁸⁵, który niezwłocznie został podówczas przetłumaczony z języka ruskiego na ormiański: *Oto posłanie wielkiego kniazia Theodora, syna Dymitra, do Ormian naszochaczjanskich*³⁸⁶: *Ci, którzy zechcą tu przybyć, niech nadciągną mi z pomocą, a ja im dam wolność na trzy lata. A gdy będziecie przy mnie, dokądkolwiek kto zechce się udać, pójdzie wolno. Roku 1062*³⁸⁷.

³⁸⁰ (A. P.) Autor ma tu na myśli przełożonych kongregacji mechitarystów na wyspie San Lazaro.

³⁸¹ (K. S.) W oryginale: Galicja, jednak nazwa ta używana była oficjalnie dopiero po pierwszym rozbiórce Polski (1772-1918). Chodzi o Ruś Halicką, nazywaną też Czerwoną, od 1434 r. województwo ruskie Królestwa Polskiego.

³⁸² (K. S.) W rzeczywistości było to w wieku XIV, nie XI. Zob. przyp. 387.

³⁸³ (K. S.) Lubart (Dymitr) Giedyminowicz (ok. 1312/1315-1384) – książę wołyński.

³⁸⁴ (K. S.) Fedor Lubartowicz (zm. 1431) – syn księcia wołyńskiego Lubarta.

³⁸⁵ (A. P.) W oryginale: *hrowartak*.

³⁸⁶ (A. P.) W oryginale: *un luwnjhuužu hujy (arr naszochaczjan hajs)* – do Naszochaczjanskich Ormian. Chodzi o Ormian z Solchatu – obecnego Starego Krymu.

³⁸⁷ (K. S.) O przywileju tak pisał F. K. Zachariasiewicz (*Wiadomość o Ormianach w Polsce*, Lwów 1842, s. 40): „Widzieliśmy go w oryginale w języku ruskim z załączonym w kopii tłumaczeniem łacińskim; raczej świstek jak dokument, z kilku wierszy składający się. Oryginał bez daty i podpisu, w tłumaczeniu roku 1062 był wyrażony; przy oryginale na sznurku wisiał kawałek stwardniałego wosku, ale żadnego na nim znaku rozpoznać nie

135. Polski król Władysław IV [Waza] zatwierdził treść tego aktu wydanym przez siebie obszernym dekretem, który w roku Pańskim 1641 wręczył Ormianom lwowskim. Z królewskiego dokumentu jasno wynika, że zachęcenie przez kniazia Dymitra Ormianie trafili najpierw, w roku Pańskim 1062, do Polski i osiedlili się w Kijowie, gdyż tam znajdowała się stolica [Wielkiego] Księstwa [Kijowskiego]; tam też istnieje murowany kościół ormiański, ale wiernych już w nim nie ma³⁸⁸.

Z czasem, im bardziej podupadała Armenia i jej prowincja Szirak, tym więcej Ormian przeprowadzało się do Polski; według Dżahkecego było to 40 tysięcy rodzin³⁸⁹. [Podczas naszej podróży] usłyszeliśmy też opowieść o tym, jak dawni mieszkańcy Ani stali się w Polsce tak potężni, że obawiający się dalszego wzrostu ich znaczenia Polacy podstępnie wygubili wielu z nich w lokalnej wojnie, aby zawładnąć miastami ormiańskimi.

136. Tak więc niegdyśiejsi mieszkańcy Ani ruszyli wraz z kniazem Dymitrem na wojnę, wykazali się w niej ogromnym męstwem, a po zakończeniu walk, obsypani przez kniazia zaszczytami, nie wrócili już do Armenii. Wielu postanowiło pozostać w wojsku i za swoją waleczność otrzymało nie tylko godność szlachecką, ale też rozległe posiadłości ziemskie, które po dziś

można było. Przywilej ten gdzieś się zatracił po śmierci arcybiskupa [Jana] Szymonowicza, ile pamiętam, tak brzmiał: «Oto Kniazia Teodora Dmytrowicza Kosochackim Armenom: Prejdiť na moju ruku, dam wam wilnost na try lit», ostatnich słów nie pamiętam». W rzeczywistości treść dokumentu mogła być taka: „Oto [posłanie] kniazia Feodora Dmytrowicza do Ormian solchackich. Przejdźcie pod moją rękę, dam wam wolność na trzy lata. A kiedy będziecie pode mną, gdziekolwiek kto zechce, osiadzie wolno”. Ruskie słowa: ko So[l]chackim należy rozumieć: do [Ormian] z Surchatu (Solchatu). Dokument mógł zostać wydany w stolicy któregoś z księstw należących do wystawcy: w Łucku, Żydaczowie lub we Włodzimierzu. Przed listopadem 1641 r. na zlecenie rady starszych gminy lwowskiej powstał łaciński przekład aktu, mylnie wtedy datowanego na 1062 r.; w 1641 roku za zgodą i po przedłożeniu go królowi Władysławowi IV został oblatowany w Metryce Koronnej: „Ecce magni ducis Theodori Demetrii filii Kosohacensibus Armenis, qui huc volunt venire, veniant in auxilium meum, et ego vobis dabo libertatem ad tres annos et cum fueritis apud me, ubi quis voluerit illuc ibit libere”. W obłacie dodano przy kniazu słowo „wielki”, a zaproszenie do osadnictwa – „przejdźcie pod moją rękę” – przetłumaczono jako „niech przybędą mi na pomoc”. Zob. Archiwum Główne Akt Dawnych: Metryka Koronna, sygn. 187, k. 139-139; por. K. Stopka, *Ormianie polscy – początki*, s. 2-31, 41-42.

³⁸⁸ (K. S.) Na temat Ormian w Kijowie zob. *Les Arméniens à Kiev (jusqu'à 1240)*; *Les Arméniens à Kiev (de la deuxième moitié du XIIIe au XVIIe siècle)*, w: Y. Dachkévytch, *Armenia and Ukraine*, Lviv–New York 2001, s. 229-335, 483-512.

³⁸⁹ (M. A.) Informacja zawarta w „Płacu” Ghazara Dżahkecego – por. nr 109.

dzień – zwłaszcza na Litwie – dziedziczą ich potomkowie. Obecnie są oni już spolonizowani, zachowują wszelako rodowe nazwiska, na przykład Krikorowicze, Małachowscy³⁹⁰, Nuridżanowie i inni³⁹¹. Pewien książę³⁹² z rodu Małachowskich osiągnął tak wielką sławę i znaczenie, że stał się drugą po królu osobą w państwie polskim³⁹³.

137. Jednak większość przesiedleńców zajmowała się kupiectwem i zgodnie ze swoją tradycją przyczyniała do rozwoju handlu, głównie w miastach. Ludzie inicjowali też wszędzie budowę różnych imponujących gmachów, za co wielokrotnie byli szczerze nagradzani; królewskie dokumenty świadczące o okazywanej im wdzięczności widzieliśmy na własne oczy. W rezultacie wzmocniwszy się jeszcze bardziej, [Ormianie] przejęli cały polski handel, wzbogacając się do takiego stopnia, że kiedy [król] Władysław poprosił o pożyczkę ormiańskiego kupca Bernatowicza³⁹⁴, ten miał spytać: „A z jakiego kruszcu władca życzy sobie otrzymać monety – ze złota, srebra czy z miedzi?”. Monarcha chciał sprawdzić, czy kupiec się jedynie nie przechwala i odparł, iż chciałby dostać monety ze wszystkich trzech kruszców. Wówczas Bernatowicz przekazał Władysławowi żadaną sumę w trzech rodzajach monet. Wielce zdumiało to monarchę, który odtąd z rosnącym szacunkiem odnosił się do naszego narodu, tak bardzo użytecznego dla polskiego państwa.

³⁹⁰ (K. S.) W oryginale: *Uwjuuunluph* (Malchasowski).

³⁹¹ (K. S.) Por. K. Stopka, *Ormianie polscy – początki*, s. 26-28. Informacje o tym znalazły się już w [Chronologii] Stepanosa Roszki, zob. Stefan Stefanowicz Roszka (Stepannos Stepanian Roszka), *Chronologia czyli roczniki kościelne*, Kraków 2024-2025, s. 335-336, *Pomniki dziejowe Ormian polskich*, t. 5. (A. P.) Stepanos Stepanian (Stefan Stefanowicz Roszka, 1670-1739) był polskim Ormianinem, duchownym, pisarzem kościelnym, dziekanem Podola i Pokucia, proboszczem Stanisławowa, wizytatorem Ormian katolików w Siedmiogrodzie oraz reformatorem ich życia religijnego. Liturgista, filolog, autor roczników i prac leksykograficznych.

³⁹² (A. P.) W oryginale ormiańskim mamy tu wyraz *iszchan*, odpowiednik polskiego ‘księcia’. Wcześniej imię Dymitra Bższkianc poprzedził łacińskim słowem *dux*, oddanym w niniejszym tłumaczeniu jako ‘kniaź’.

³⁹³ (K. S.) Być może chodzi o Stanisława Małachowskiego (1736-1809), marszałka Sejmu Czteroletniego.

³⁹⁴ (K. S.) Krzysztof Awedyk Bernatowicz (1590-1671) zwany Czopowym – zamożny ormiański kupiec ze Lwowa, administrator cel Rzeczypospolitej, sekretarz króla Jana Kazimierza. Por. S. Barącz, *Żywoty sławnych Ormian w Polsce*, Lwów 1856, s. 71-74.

Jak opowiadali nam żyjący tu od dawien dawna wiekowi ludzie, mieszkańcy Lwowa podobnie jak mieszkańcy Trapezuntu mają rodowody³⁹⁵ sporządzone jeszcze w Ani. Pewien staruszek ze Stanisławowa zdradził mi, że ród Teodorowiczów³⁹⁶ dysponował takim napisanym w Ani dokumentem. Miał zakupić go jego zięć, Zadurowicz. Poszukiwaliśmy owego dokumentu w wielu miastach Polski, ale bezskutecznie – nie zdołaliśmy go odnaleźć³⁹⁷.

138. Roku Pańskiego 1183³⁹⁸ dawni mieszkańcy Ani, którzy osiedlili się w Polsce, wybudowali liczne kościoły we Lwowie, na Litwie, w Kamieńcu, Łucku i innych miejscowościach. Dzięki nadanym im wielu wolnościom i przywilejom³⁹⁹ zorganizowali sądy, powołali „starszego ludu”⁴⁰⁰ nazywanego wójtem oraz 12 sędziów⁴⁰¹ dla samodzielnego rozstrzygania spraw sądowych. Powołali także 40 mężów [jako swoją reprezentację]⁴⁰². Takimi to swobodami cieszyli się Ormianie we wszystkich miastach, o czym później powiemy jeszcze więcej (189).

Prawa⁴⁰³ Ormian zostały wprowadzone na mocy dokumentu króla Kazimierza [Wielkiego]: w Kamieńcu – w roku Pańskim 1344⁴⁰⁴, a we Lwowie – w 1356⁴⁰⁵. Ten akt prawny również widzieliśmy. Ormianie długi czas kierowali

³⁹⁵ (A. P.) W oryginale: *azgabanutjun*.

³⁹⁶ (K. S.) W oryginale: Todorowiczów.

³⁹⁷ (K. S.) Prawdopodobnie dlatego, że nie ma żadnych dowodów na migracje z Ani na ziemie polskie.

³⁹⁸ (K. S.) Data ta miała znajdować się w starym brewiarzu ormiańskim. Por. F. K. Zachariasiewicz, *Wiadomość*, s. 18.

³⁹⁹ (A. P.) W oryginale: *azatutjun* – ‘wolność’; *artonutjun* – ‘przywilej’.

⁴⁰⁰ (K. S.) W oryginale: *azkabed*.

⁴⁰¹ (K. S.) Dwunastu sędziów powołano w 1563 r. Przedtem było ich tylko sześciu.

⁴⁰² (K. S.) W oryginale: *hokaparcu jeghpar* (‘brat opiekun’), ale w źródłach polskich nazywano ich Czterdziestoma Mężami. We Lwowie nie działali, byli natomiast np. w Kamieńcu Podolskim: 40 mężów (korzunachparów), reprezentantów ormiańskiego państwa.

⁴⁰³ (A. P.) W oryginale: *irawunk*.

⁴⁰⁴ (K. S.) Dokument zapewne pergaminowy i spisany w języku łacińskim; oryginał powinien być przechowywany w archiwum gminy ormiańskiej Kamieńca Podolskiego, jednak zaginął jeszcze w czasach staropolskich, stąd jego treść nie jest znana. Por. S. Roszka, *Chronologia*, s. 373; J. Kurtyka, *Podole w czasach jagiellońskich. Studia i materiały*, oprac. M. Wilamowski, przedmową opatrzył P. Kurtyka, Kraków 2011, s. 316-317, nr 4, *Maiestas, Potestas, Communitas*, t. 4.

⁴⁰⁵ (K. S.) *Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego Bernardyńskiego we Lwowie wskutek fundacji śp. Aleksandra hr. Stadnickiego wydane staraniem Galicyjskiego Wydziału Krajowego*, t. 3, Lwów 1872, s. 13-18, nr 5.

się zasadami ustanowionymi przez ormiańskiego króla Howhannesa Bagratuniego⁴⁰⁶, które przetłumaczono na łacinę; ów przekład istnieje do dziś.

139. Tak oto dawni mieszkańcy Ani nie tylko na dobre zadowolili się w Polsce i umocnili swoją pozycję, ale też znacznie się wzbogacili, cieszyli się także ogromnym szacunkiem oraz przychylnością polskich władz, które uważały Ormian za pożyteczny i szlachetny naród. Z tego powodu Ormianie pozostający dotąd w Tatarii⁴⁰⁷, gdzie byli uciskani i prześladowani, zwołali się i w porozumieniu, wielką gromadą, wyruszyli do Polski⁴⁰⁸; tu początkowo osiedlili się na szerokim błoni, które do chwili obecnej nazywane jest Ormianami⁴⁰⁹. Owa migracja nastąpiła po roku 1500⁴¹⁰, o czym świadczą zachowane pisma tychże przybyszów, których językiem podówczas był już całkowicie język tatarski⁴¹¹.

⁴⁰⁶ (T. S.) Bższkianc ma tu prawdopodobnie na myśli jednego z ostatnich królów dynastii Bagratunich – Howhannesa Smbata III (1020-1041), jednak o ustawodawczej działalności owego władcy nic nie wiadomo. Wiadomo natomiast o „ormiańskim statucie” zatwierdzonym w roku 1519 przez króla Zygmunta Starego. U podstaw danego statutu leżą prawa sformułowane przez znanego ormiańskiego prawnika z przełomu XII i XIII w. Mechitara Gosza i zebrane w jego „Kodeksie prawnym” (Datastanagirk). Tym właśnie kodeksem posługiwali się krymscy Ormianie. Por. B. A. Микаелян [W. A. Mikaelian], *История армянской колонии в Крыму* [Historia społeczności ormiańskiej na Krymie], Ереван [Erywań] 1964, s. 61-62, 129-132, 289. (K. S.) Por. *Statuta iuris Armenici*, w: *Corpus iuris Polonici*, sekcja 1: *Privilegia, statuta, constitutiones, edicta, decreta, mandata Regnum Poloniae spectantia comprehendentes*, t. 3: *Annos 1506-1522 continens*, wyd. O. Balzer, Cracoviae 1906, s. 427-462, nr 215; *Tore Bitigi*. Кыпчакско-польская версия Армянского Судебника и Армяно-кыпчакский Процессуальный кодекс. Львов, Каменец-Подольский. 1519-1594 гг. [Tore Bitigi. Kipczacko-polska wersja ormiańskiego kodeksu prawnego i ormiańsko-polski kodeks procesowy. Lwów, Kamieniec Podolski, 1519-1594], wyd. A. H. Гаркавец, Г. Сапаргалиев [A. N. Garkawiec, G. Sapargalijew], Алматы [Ałmaty] 2003, s. 504-546; O. Balzer, *Statut ormiański w zatwierdzeniu Zygmunta I z r. 1519*, Lwów 1910, *Studia nad Historią Prawa Polskiego*, t. 4, z. 2. Tekst łaciński i przekłady polskie rozpoczynają się od słów: Johannes Dei gratia rex Armeniae / Jan z Bożej łaski król Armenii. Wydawca uważał, że był to Howhannes Smbat Bagratuni.

⁴⁰⁷ (T. S.) W krajach tatarskich – na Krymie i nad Wołgą.

⁴⁰⁸ (T. S.) W oryginale: Lehastan.

⁴⁰⁹ (K. S.) W oryginale: *Opulkułh* (Ormiani). Chodzi zapewne o wieś Ormiany (dziś: Wełykozalissja) na Podolu. Legendę tę przywołuje wieloletni ormiański misjonarz w Persji, o. Juda Tadeusz Krusiński. Zob. J. T. Krusiński, *Prodromus ad tragicam vertentis belli Persici historiam*, Leopoli 1734, s. 122-125.

⁴¹⁰ (K. S.) Juda Tadeusz Krusiński wiązał te migracje z panowaniem Władysława Jagiełły (1386-1434). Por. *ibidem*; K. Stopka, *Ormianie polscy – początki*, s. 24.

⁴¹¹ (A. P.) Językiem Ormian polskich był wówczas należący do grupy turkijskiej (ogólnoturkijskiej) język ormiańsko-kipczacki, przez nich samych zwany *tatarcza* (‘po tatarsku’). Język ten Bższkianc nazywa „tatarskim”; wyszedł on z użycia w XVII w., ustępując

A jako że wspomniani uchodźcy, którzy napłynęli do Polski w tak wielkiej liczbie, żadnego innego języka oprócz tatarskiego nie znali, to również osiadli tu już wcześniej byli mieszkańcy Ani wkrótce zaczęli mówić i pisać po tatarsku; po pewnym czasie język ten stał się powszechnie używany przez potomków dawnych mieszkańców Ani; sporządzano w nim nie tylko dokumenty sądowe, ale i kościelne, nasi rodacy bowiem znani są z tego, że najchętniej przyswajają wszystko, co obce, pogardzają zaś swoim własnym. Powinni raczej przejmować od innych narodów mądrość, dobre wychowanie, patriotyzm i bogobożność niż tylko język i obyczaje.

140. Natrafiliśmy na sporządzone bolorgirem⁴¹² akta sądowe z 22 lutego ormiańskiego roku 912 (1463)⁴¹³ o treści następującej:

My tanuterowie⁴¹⁴: najpierw baron wójt Chaczadur⁴¹⁵, baron Nigol jerespochan⁴¹⁶, baron Johannes, syn Tawida, baron Muses, baron Kirkorsza, syn Warteka⁴¹⁷, baron Pochno⁴¹⁸, baron Andronig, baron Chaczig, syn [barona] Owanesa, baron

polskiemu i... ormiańskiemu (w postaci dialektu z Kut, od początków XVIII w.). Bzszkianc doskonale znał język turecki, podobnie jak większość Ormian zachodnich, czytelników jego dzieła. Nie tłumaczy on tekstów cytowanych w języku ormiańsko-kipczackim (w którym alfabet jest ormiański, a język – turkijski) na język staroormiański (w którym pisze swoją książkę), ponieważ są one na ogół rozumiane przez osoby znające język turecki (osmański), używany w państwie, którego prawom podlegali zachodni Ormianie. (K. S.) Por. K. Stopka, *Języki osławiane pismem. Alografia kipczacko-ormiańska i polsko-ormiańska w kulturze dawnej Polski*, Kraków 2013, s. 9-123.

⁴¹² (K. S.) Bolorgir – alfabet ormiański, który w odróżnieniu od prostego (prostoliniowego) jerkatagiru zawierającego jedynie wielkie litery obejmuje także te małe.

⁴¹³ (K. S.) Bzszkianc błędnie datuje ten wpis na 22 II 912 roku ormiańskiego (22 II 1463). W rzeczywistości był to 22 II 1450 r.

⁴¹⁴ (T. S.) W oryginale: *tanuterk*. Bzszkianc pisze, że tak właśnie Lwowscy Ormianie nazywali sędziów (*datawor* – ‘sędzia’). Wyraz ten, w języku wschodnioormiańskim wymawiany *tanuter*, a w zachodnioormiańskim *danuder*, faktycznie oznacza ‘gospodarza’. (K. S.) W tym wypadku chodzi o starszych ormiańskich, sędziów lwowskiego sądu ormiańskiego.

⁴¹⁵ (K. S.) Chaczadur – syn Awaka kotlarza, brat Grzegorza i Bogdana. Wójtem został przed 7 IV 1445 r. Wzmiankowany na urzędzie w wielu źródłach z lat: 1446, 1448, 1450, 1451, 1460, 1462, 1463, 1465. Był ostatnim ormiańskim wójtem, gdyż urząd ten został zlikwidowany w 1469 r. Por. O. Balzer, *Sądownictwo ormiańskie w średniowiecznym Lwowie*, Lwów 1909, s. 32-33, *Studia nad Historią Prawa Polskiego*, t. 4, z. 1.

⁴¹⁶ (K. S.) W oryginale: *jerespochan* – administrator majątku gminy, także kościelnego. Nigol to pierwsza odnotowana w źródłach osoba z tym tytułem (1451-1470).

⁴¹⁷ (K. S.) W oryginale: *Wartik*.

⁴¹⁸ (K. S.) W oryginale: *Kochno*.

*Oluchodża*⁴¹⁹. *Stawiła się przed nami Jeghisapet*⁴²⁰, żona barona Jagopa⁴²¹, córka wójta, barona Owanesa⁴²², z trzema synami – ze starszym zwanym Jewaszkiem⁴²³, drugim Ysteckiem⁴²⁴ i trzecim Tumanem⁴²⁵. Z własnej woli postanowili⁴²⁶ oni: W sprawie tego, co pozostało po naszym ojcu, baronie Jagopie, a będącego współwłasnością naszej matki (gotówki⁴²⁷ lub towarów⁴²⁸) (...). Stało się to własnością pięciorga dzieci oraz naszej matki: jedna kamienica⁴²⁹, jeden kram murowany⁴³⁰ (...). To, co nam pozostanie, gotowi jesteśmy podzielić na sześć części i wziąć sobie każdy po jednej, jedną część zaś przekazać naszej matce, i tak dalej.

141. Tę księgę pamiątkową⁴³¹ do 12 marca roku 970 (1521) prowadzono w języku ormiańskim, później zaś zaczynają się już zapisy w języku tatarskim, dla przykładu: *iT'v[agan]is: jh [970]: awk'osti: iz: [26] (1521)*.

20. *Bölp edî jölday Vilnaydan k'ëçganday k'i K'ösday Lazar Völköy[vski] gay iaman sözlar aytip edî xaçan k'ëldilar k'ërmangay iyydi Lazar k'ëtyöyiy-larni day gilëy eti K'östayniy ustunay*⁴³².

⁴¹⁹ (K. S.) W źródłach łacińskich znany jako Uluchodża, Luchodża.

⁴²⁰ (K. S.) W innych źródłach (1463) nazywana Achsapeth.

⁴²¹ (K. S.) Jagop (Hagop, Agop, Jakub) – ormiański wójt (1434-1441) i tłumacz miejski (*antiquus interpres*) Lwowa.

⁴²² (K. S.) Owanes (Iwanis, Cleyn Iwanis) – ormiański wójt Lwowa (1411-1434). O. Balzer, *Sądownictwo*, s. 27-29.

⁴²³ (K. S.) Iwaszko – późniejszy rzymski katolik, Jan. Miał bogaty kram w rynku, położony między kramami Bartosza z Kołomyi i Mikołaja.

⁴²⁴ (K. S.) Steczko Mały (Steczko Woytowicz, der Cleyne, Cleyn Steczko, *parvus interpres*, der Tolmacz) (zm. przed 1512) – syn wójta i tłumacza Jakuba, żonaty z Nastuchną, córką Nikosza Chodzigi, tłumacz miejski Lwowa (1476, 1478, 1484, 1492, 1496), protoplasta lwowskiej ormiańskiej rodziny Steckowiczów (Steczkowiczów).

⁴²⁵ (K. S.) Tuman (Tomas) – właściciel kramu w rynku położonego między kramami Manka i Nigola Chodorowicza, protoplasta rodu Tumanowiczów (Tumanowiczów, Tomanowiczów).

⁴²⁶ (A. P.) W oryginale: *huplqn (chrer)*, z arab. *qarār* – ‘postanowienie, rezolucja, werdykt (sądowy)’. We współczesnym tureckim: *karar*.

⁴²⁷ (T. S.) W oryginale: *hūḡun (naghd)* – ‘gotówka, brzęcząca moneta’.

⁴²⁸ (K. S.) W oryginale: *ḡmūḡuz (gumasz)*, z arab. *qumāš*, tur. *kumasz* – ‘tkanina, materiał’, ale też ‘towar’ po kipczacku.

⁴²⁹ (T. S.) W oryginale: *puplṭnnū (karetun)* – ‘kamienny (murowany) dom, kamienica’.

⁴³⁰ (T. S.) W oryginale: *puplṭḡuuḡ (karechan)* – ‘kamienny (murowany) kram, sklep’.

⁴³¹ (A. P.) W oryginale: *hiszadagagirk* – ‘księga pamiątkowa’.

⁴³² (K. S.) „W roku 970 [1521], 26 sierpnia. Zdarzyło się w czasie drogi powrotnej z Wilna, że Kosta obrzucił Łazara Wołko[wskiego] obelżywymi słowy. Kiedy przybyli do miasta, Łazar zebrał panów starszych i żalił się na Kostę”. Transliteracja i tłumaczenie z języka kipczackiego: Edward Tryjarski.

Tak owa księga była kontynuowana i została zakończona latem 1013 (1564) roku⁴³³. Księga sądowa⁴³⁴ zaś i księga rachunkowa⁴³⁵ Kamieńca pisane są nadal po tatarsku (247). Księga pamiętnych zapisów⁴³⁶ Lwowa od roku Pańskiego 1630 po rok 1642 zawiera teksty w języku tatarskim, później coraz częściej pojawiają się w nich zapożyczenia zarówno z łaciny, jak i z języka polskiego. Na przykład: *Anno 1642 – A[stwadzay]nay*⁴³⁷ [die] *20 Novembri[s]*. *Términ*⁴³⁸ *odpravitsa bolgan pri podanju*⁴³⁹ *tëstamentu do urjadga Žolk'vada, p[a]n Awiedik' b[a]r[on] èrëp'xan Bërnat'òvïning*⁴⁴⁰, i tak dalej.

142. W taki sposób język dawnych mieszkańców Ani przekształcił się w powszechnie przyjęty i używany przez nich inny język – polski. Obecnie już tylko nieliczni znają swój język ojczysty, a nawet duszpasterze odprawiający nabożeństwa bądź udzielający sakramentów nie do końca rozumieją znaczenie wypowiedianych przez siebie słów.

Widzieliśmy przetłumaczone na język tatarski żamagirk⁴⁴¹ i psalterz⁴⁴², które zostały napisane 270 lat temu, jak również Nareg⁴⁴³ i listy świętego Pawła z pamiątkowym kolofonem:

⁴³³ (K. S.) Jest to rękopis przechowywany dziś w Bibliotece Mechitarystów w Wenecji (BMV), w zespole rękopisów pod sygn. 2640 (k. 1v), któremu Bższkianc nadał tytuł: „*Օրագրութիւն հիւնկնց հիւն*” („*Oragrut'i. i lvovc'oc' hin*” – *Stary dziariusz lwowian*).

⁴³⁴ (K. S.) W oryginale: *tadastanagirk/datastanagirk*. Być może chodzi o statuty prawa ormiańskiego i kodeks procesowy przepisany w 1568 r. w Kamieńcu Podolskim (Biblioteka Narodowa Francji / Bibliothèque Nationale de France, rkps Arm. 176). Por. A. H. Гаркавец [A. N. Garkawiec], *Кыпчакское письменное наследие* [Kipcackie dziedzictwo piśmienne], t. 1: *Каталог и тексты памятников армянским письмом* [Katalog i teksty zabytków w piśmie ormiańskim], *Алматы* [Ałmaty] 2002, s. 1002-1041.

⁴³⁵ (A. P.) W oryginale: *haszuegirk*.

⁴³⁶ (K. S.) W oryginale: *hiszadagaran*. W rzeczywistości jest to księga kroraków (umów przedślubnych) i testamentów. Zob. BMV: rkps 1788.

⁴³⁷ (K. S.) Tzn. Bożego.

⁴³⁸ (K. S.) U Bższkinaca błędna pierwsza litera – ‘b’ zamiast ‘t’. Powinno być: *Términ*.

⁴³⁹ (T. S.) U Bższkinca pisane łącznie: *prîpodanju*.

⁴⁴⁰ (K. S.) „Termin odprawowany przy podaniu testamentu do urzędu w Żółkwi, pan Awiedik, baron jerespochan Bernatowicz”. Transliteracja i tłumaczenie: K. S.

⁴⁴¹ (A. P.) Żamagirk dosłownie znaczy ‘księga godzin’. Termin ten jest odpowiednikiem ‘księgi modlitw, brewiarza’.

⁴⁴² (K. S.) W oryginale: *saghmos*.

⁴⁴³ (K. S.) Naregiem lub Narekiem Ormianie nazywali Księgę Lamentacji. Zob. Grzegorz z Nareku, *Księga śpiewów żalobliwych*. Polski przekład w opracowaniu A. Mandaliana ukazał się w Warszawie w roku 1990 w serii *Bibliotheca Mundi*.

*Tugallandi Bōyōs arak'ielnīng bitik'i*⁴⁴⁴ *t'arkmanjel bolgan ērmēni tilindan χipčay tilinay xolu blay*⁴⁴⁵ *jazixliy day arsanjesiz*⁴⁴⁶ *Mik'ajel*⁴⁴⁷ *k'ahanayinīng Kostay oylunung xoltxaysindan. pan Iwašk'ōnung*⁴⁴⁸ *pan Mik'laš*⁴⁴⁹ *oylunung xayysi k'i*⁴⁵⁰ *bunī jazirdiŋ (...)* *Ĵazildiy Ilov šaharinay, kolēgasina*⁴⁵¹ *Surp Asduadzadzinning, g[a]t' [oŋ]g[o]sluxuna d[è]r Sdēp'an[o]snung*⁴⁵² *αρπαš[l̥i]χina d[è]r Krikor*⁴⁵³ *arhiαpšnīng Vanliŋ*⁴⁵⁴ *jerjesp'ōχ[a]n[l̥i]χ[i]na b[a]r[on] Ohas*⁴⁵⁵ *Atabēy oylu da b[a]r[on] Hrihor*⁴⁵⁶ *pan Ohan oylunung. T'*⁴⁵⁷ *[vagan]i 1011 (1562)*⁴⁵⁷.

⁴⁴⁴ (K. S.) Woryginale błędnie: *bitide*.

⁴⁴⁵ (K. S.) Woryginale łącznie: *xolublay*.

⁴⁴⁶ (K. S.) Woryginale łącznie: *dayarsanjesiz*.

⁴⁴⁷ (K. S.) Der Mikajel (zm. ok. 1584) – syn Kosty Miskowicza Tychnowicza, starszego Ormian lwowskich (1537-1547), duchowny, tłumacz na język kipczacki statutów prawa ormiańskiego. W 1565 lub 1566 r. podczas pobytu we Lwowie słynnego teologa i przedstawiciela kontrreformacji Benedykta Herbesta celebrował sobotnią mszę: „A Liturgią miał przy nas uczciwością wielką i z nabożeństwem ksiądz drugi [...], Michał”. B. Herbest, *Chrzescijańska porządna odpoviedź na tę confessiā, ktora pod titulem Braciey Zakonu Christusowego niedawno iest wydana*, Kraków 1567, k. 367v.

⁴⁴⁸ (K. S.) Iwaszko – starszy Ormian lwowskich (1577-1580). M. Kaprał, *Urzednicy miasta Lwowa w XIII-XVIII wieku*, Toruń 2008, s. 250, nr 899, *Spisy Urzedników Miejskich z Obszaru Dawnej Rzeczypospolitej, Śląska i Pomorza Zachodniego*, t. 7: *Ziemie Ruskie*, z. 1: *Lwów*.

⁴⁴⁹ (K. S.) Miklasz – kupiec ormiański żyjący we Lwowie w XV w.

⁴⁵⁰ (K. S.) Woryginale łącznie: *xaysik'i*.

⁴⁵¹ (K. S.) Woryginale: *kolēgayana*.

⁴⁵² (K. S.) Stepannos VI Arindżecy (z Arindź) – katolikos. Na temat tego katolikosa, nieuwzględnianego dotąd w wykazach, zob. C. Mutaŋian, *La saga des Arméniens de l'Ararat aux Carpates*, Paris 2018, s. 205.

⁴⁵³ (K. S.) Krikor (Grigor) III Ananienc Warakecy/Wanli (z Waraku/Wanu) – arcybiskup lwowski ormiański (1551-1574). Wywodził się z monasteru Warak w armeńskiej prowincji Waspurakan. Zmarł w Konstantynopolu. G. Petrowicz, *La Chiesa armena in Polonia*, t. 1: *1350-1624*, Roma 1971, s. 103-115, *Studia Ecclesiastica*, t. 12.

⁴⁵⁴ (K. S.) Woryginale błędnie: *χanliŋ*.

⁴⁵⁵ (K. S.) Ohas Atabejowicz – jerespochan (1553-1562).

⁴⁵⁶ (K. S.) Hrihor Ohankowicz Steckowicz – jerespochan (1560-1573).

⁴⁵⁷ (K. S.) „Ukończono przekład listów apostoła Pawła z języka ormiańskiego na język kipczacki własnoręcznie przez grzesznego i niedostojnego kapłana Mikajela, syna Kosty, na prośbę pana Iwaszka, syna pana Miklasza, który zamówił napisanie tego [...]. Napisano we Lwowie, pod sklepieniem Świętej Bogarodzicy, za katolikosa der Stepannosa, za biskupstwa der Krikora, arcybiskupa z Wanu, jerespochanów barona Ohasia, syna Atabeja, i barona Hrihora, syna pana Ohana, w roku 1011 [1562]”. Transliteracja i tłumaczenie: K. S. Zob. BMV: rkps 446, k. 163/167-163v/167v. Por. [A. N. Garkawiec], [Kipczackie dziedzictwo], s. 446-517.

143. Oglądaliśmy też modlitewnik i katechizm chrześcijański w języku tatarskim, w których znalazły się ponadto soborowe posłanie Nersesa Sznorhaliiego, dziesięcioro przykazań, Wierzę w Boga i tym podobne. Tak zaczyna się Ojciec nasz: *At'amiz bizim k'i kokda sën. Ari bolsun ating sëning, këlsin xanlığing sëning, bolsun érking sëning*⁴⁵⁸, i tak dalej. Podobnie jak Wierzymy: *Inaïrbiz bir T'ëngrigay. At'agay barçanı tutuşıgay. İarat'uçisinay koknung da érning, korunganlarnı*⁴⁵⁹, *da korunmaganlarnı*⁴⁶⁰, i tak dalej, tak zaś Odnawiający: *Isk Norasteghjal*⁴⁶¹ *İangi İarattı sozu T'ëngrining heçlik'tan*⁴⁶² *awal koknu koknung da koktagı çeruvlarnı, t'ënsiz anglovuçi friştalarnı da sëzik'li ëlëmentlarnı*⁴⁶³. *dortsun*⁴⁶⁴ *ıarşılıxta bolgan birlattı, xaysıları bila dayma haybat'lanıyır İerrördut'ıwn aytovsuz*⁴⁶⁵.

144. Dwa lub trzy wieki temu położenie dawnych mieszkańców Ani, których nie tylko język się zmienił, ale też oni sami, było takie – stali się bardzo bogaci; uzyskali liczne przywileje uprawniające do prowadzenia zyskownego handlu, dzięki czemu wydatnie przyczynili się do rozkwitu dużej liczby polskich miast, które po kolei omówimy. Po pewnym czasie liczni potomkowie mieszkańców Ani z Persji i innych ziem również zaczęli stopniowo przenosić się do Polski, gdzie połączywszy się z rodakami, rozmawiali z nimi po ormiańsku. Po dziś dzień w wielu miejscach język ten jest nadal używany⁴⁶⁶, o czym

⁴⁵⁸ (K. S.) „Ojciec nasz, któryś jest w niebie, święć się imię Twoje, przyjdź królestwo Twoje, bądź wola Twoja”. Transliteracja i tłumaczenie: K. S.

⁴⁵⁹ (K. S.) W oryginale błędnie: *korunganlarnë*.

⁴⁶⁰ (K. S.) „Wierzymy w jednego Boga, Ojca Wszechmogącego, stwórcy nieba i ziemi, [rzeczy] widzialnych i niewidzialnych”. Transliteracja i tłumaczenie: K. S.

⁴⁶¹ (T. S.) W oryginale: Նորաստեղծյալ (Norasteghjal) – jeden z hymnów Nersesa Sznorhaliiego.

⁴⁶² (K. S.) W oryginale błędnie: *hiçlik'tan*.

⁴⁶³ (K. S.) W oryginale błędnie: *ëlëmentlarnı*.

⁴⁶⁴ (K. S.) W oryginale błędnie: *dëortsun*.

⁴⁶⁵ (K. S.) „Słowo Boże na początku powołało z niczego niebieski firmament i zastępy niebieskie, bezcielesnych, rozumnych aniołów oraz elementy namacalne, zjednoczyło je, stworzywszy kombinację, wszystkie cztery, przez które niewysłowiona Trójca jest zawsze wielbiona”. Transliteracja i tłumaczenie: K. S. Zob. BMV: rkps 1750, k. 41 (Dekalog), k. 44 (Ojciec nasz), k. 49 (Credo), k. 55 (Nor asdeydz). Por. [A. N. Garkawiec], [Kipczackie dziedzictwo], t. 1, s. 577-579.

⁴⁶⁶ (A. P.) Chodzi o dialekt zachodnioormiański (w XXI stuleciu już wymarły) zwany dialektem kuckim, od nazwy miasteczka Kuty nad Czeremoszem (por. nr 204), gdzie do II wojny światowej mówiło nim jeszcze kilkaset osób. Dialekt ten wywodził się z dialektu Ormian transylwańskich, którzy na początku XVIII w. przesiedlili się do Kut.

mogliśmy przekonać się w Stanisławowie, Tyśmienicy, Śniatynie, Kutach, Horodence, Suczawie, Mohylowie oraz innych miastach i osadach.

145. Również w Gherli⁴⁶⁷, Baszpałowie⁴⁶⁸ i Dżurdzowie⁴⁶⁹ rozmowy prowadzone są w czystym języku ormiańskim, a w kraju Węgrów⁴⁷⁰ nasi rodacy mają swój oddzielny sąd i sędziów powoływanych na mocy przywileju o samorządzie wewnętrznym⁴⁷¹; tam Ormianie uważani są za najważniejszy i najbar dziej szanowany naród spośród wszystkich innych narodów, w skład ich społeczności wchodzi wielu potężnych wielmożów oraz kupców.

Ich mowa – artykulacja i intonacja – nie różni się zbyt od mowy trapezunckich Ormian, którzy również są potomkami dawnych mieszkańców Ani (324). Jedynie mowa węgierskich Ormian brzmi bardziej szorstko i wyraziście.

146. Prawie we wszystkich znaczących miastach Polski można znaleźć doradców królewskich wywodzących się od dawnych mieszkańców Ani, a także znamienitych i powszechnie szanowanych duchownych, z których wielu zmieniło obrządek⁴⁷² oraz zupełnie się spolonizowało. Gdyby nie ormiańskie arcybiskupstwo we Lwowie, to potomkowie przybyszów z Ani nie byłiby już dzisiaj Ormianami, albowiem tam, gdzie jest ormiański arcypasterz, tam zachowywane jest dziedzictwo i obrzędowość Kościoła ormiańskiego – polscy księża nie mogą wtedy być duchowymi pasterzami Ormian.

147. Arcybiskupstwo ormiańskie we Lwowie było w przeszłości bardzo rozległe, gdyż – jak świadczy kondak⁴⁷³ do arcybiskupa Howhannesa⁴⁷⁴ – obej-

⁴⁶⁷ (A. P.) Gherla – miasto w Siedmiogrodzie, położone ok. 45 km na północny wschód od Kluż-Napoki. W roku 1700 Ormianie siedmiogrodzcy otrzymali zgodę cesarza Leopolda na budowę własnego miasta, które nazwano Հայաքաղաք (Hajakaghak), co oznacza ‘miasto Ormian’ (gr. Armenopolis). Gherla to jego rumuńska nazwa. Por. nr 332.

⁴⁶⁸ (A. P.) Baszpałów to spolszczona nazwa miejscowości Elizabetopol (Ebesfalva, obecnie Dumbrăveni w środkowej Rumunii, nad rzeką Tîrnava Mare, ok. 75 km na północny wschód od Sybinu), którą Bższkianc zapisywał Պաշպալով (i zapewne wymawiał „Baszpalow”). Por. nr 325.

⁴⁶⁹ (A. P.) Por. nr 333.

⁴⁷⁰ (K. S.) W oryginale: Madżarów.

⁴⁷¹ (A. P.) W oryginale: *pargewagir* – ‘pismo obdarowujące’.

⁴⁷² (A. P.) W oryginale: *ces* – ‘obrzędek, rytuał’. Chodzi o przechodzenie z obrządku ormiańskiego na łaciński.

⁴⁷³ (A. P.) W oryginale: *կոնդակ* (*kondak*), co może oznaczać ‘bulle’, ‘edykt duszpasterski’ lub ‘list pasterski’.

⁴⁷⁴ (K. S.) Howhannes Nasradinian, Nasredinian – arcybiskup lwowski ormiański (1380-1415). K. Stopka, *Ormiańscy arcybiskupi Lwowa w średniowieczu*, w: *Vir sapiens. Księ-*

mowało tereny Węgier⁴⁷⁵, Mołdawii i Tatarii. Obecnie wszakże obejmuje jedynie terytorium narodu zamieszkującego niemiecką część Polski⁴⁷⁶ i składa się z 16 parafii⁴⁷⁷, których proboszczowie⁴⁷⁸ mianowani są przez ormiańskiego arcybiskupa lwowskiego i na jego polecenie zarządzają.

148. W roku Pańskim 1606, kiedy władca Persji, szach Abbas⁴⁷⁹, przesiedlił naród ormiański do Persji⁴⁸⁰, wielu Ormian zbiegło do Tatarii i Polski, gdzie – łącząc się i współpracując ze swymi osiadłymi tam wcześniej rodakami – stali się znaczącą siłą, dzięki czemu wzniesli liczne piękne budowle i majestatyczne świątynie, które mieliśmy możliwość oglądać z bliska.

149. Ponieważ jednak na samym początku z powodu niezgody zostali pozbawieni swojej ojczyzny, to – choć nie szczędzili wysiłków, aby żyjąc pośród innych narodów, zdobyć jak najmocniejszą pozycję – nie byli w stanie przetrwać oraz korzystać z owych swobód i przywilejów, które otrzymali od polskich królów.

Dlatego w roku Pańskim 1795, kiedy upadło Królestwo Polskie⁴⁸¹, potomkowie dawnych mieszkańców Ani również zostali pozbawieni nadanych im niegdyś przywilejów i wolności. Toteż wkrótce zaczęli cierpieć niedostatek, podupadać, wielu z nich zubożało i popadło w biedę. Píše o tym, gorzko płacząc nad ich losem, Arakel z Tebryzu⁴⁸²: *Stali się uciekinierami, nieszczęśliwymi*

ga dedykowana Profesorowi Krzysztofowi Ożogowi, red. L. Korczak, M. D. Kowalski, S. A. Sroka, Kraków 2024, s. 510-513.

⁴⁷⁵ (K. S.) W oryginale: *Madżarstan*.

⁴⁷⁶ (A. P.) W oryginale: *i bażnin germanacwoc*. Chodzi tu o zabór austriacki (!), Galicję. W języku arabskim (!) Nimsa to nazwa Austrii (!), przejęta z form słowiańskich. Bższkianc użył tu etnonimu *germanaci* – ‘Niemiec, Austriak’.

⁴⁷⁷ (A. P.) W oryginale: *żoghowrdapetutjun* – ‘parafia’. Termin ten składa się u Bższkianca z wyrazów *żoghowurd* „lud” i *petutjun* „państwo, władza, rządy”.

⁴⁷⁸ (A. P.) ‘Proboszcz’ to po ormiańsku *żoghowrdapet*, por. poprzedni przypis.

⁴⁷⁹ (K. S.) Abbas I Wielki (1571-1629) – najwybitniejszy władca dynastii Safawidów, zasłynął jako reformator armii i budowniczy Isfahanu, a także organizator przesiedlenia Ormian do Nowej Dżulfy.

⁴⁸⁰ (A. P.) Abbas I Wielki w następstwie wojen z Turcją w roku 1606 przesiedlił tysiące Ormian w głąb swego kraju, m.in. do ówczesnej stolicy Persji, Isfahanu, gdzie do dziś istnieje dzielnica ormiańska i lokalne biskupstwo (diecezja) Apostolskiego Kościoła Ormiańskiego.

⁴⁸¹ (K. S.) W oryginale: *թագաւորութիւն Լեհաց (takaworutjun Lehac)* – ‘królestwo Polaków’.

⁴⁸² (K. S.) Arakel z Tebryzu (ok. 1590-1670) – ormiański duchowny i historyk, autor *Księgi dziejów (Girk’ patmut’ean)*, jednej z najważniejszych kronik XVII w.

*i bezsilnymi w obcym kraju, pośród obcych i obcojęzycznych plemion (...), a potem z dnia na dzień stopniowo stawali się coraz mniej liczni z powodu zgonów i strat*⁴⁸³.

⁴⁸³ (K. S.) Tenże kronikarz pisze o mordach i grabieżach dokonywanych przez buntowników anatolijskich (dżalalich) pod koniec XVI w.: „I wtedy rozproszyli się Ormianie i każdy szedł, dokąd go oczy poniosą, w poszukiwaniu miejsca, w którym mógłby ocaleć i przeżyć. Jedni szli do Rumelii, inni do Bugdanu [Mołdawii], ci do Lachii [Polski], tamci do Kaffy, ci na wybrzeża Pontosu, jeszcze inni do Tebryzu albo Ardabilu i do tamtejszych gawarów” (Arakel z Tebryzu, *Księga dziejów*, przeł. W. Dąbrowski, A. Mandalian, wstępem opatrzył W. Hensel, Kraków 1981, s. 86). Podobnie w innym miejscu, w związku z wysiedleniami Ormian przez szacha Abbasa: „Z tego to powodu, jak również za przyczyną wielkiego głodu i dżalalich, o których już opowiedzieliśmy, cały lud ormiański stał się wygnańcem, opuścił wszędy swoje domy i ziemie i szedł daleko, gdzie go oczy poniosą, aż rozproszył się po całym świecie – znalazł się na Cyprze i w Konstantynopolu, i w miastach, które są w jego pobliżu; w Rumelii, Bugdanie, w kraju Lachów, na wyspie Kaffy, na wybrzeżach pontyjskich. Wielu się przeniosło do krainy Atrypatakan, do Erywania, Gandzy, Tebryzu, Ardabilu i do tamtejszych gawarów” (*ibidem*, s. 132).

CZĘŚĆ DRUGA, BĘDĄCA W ISTOCIE HISTORIĄ NASZEJ PODRÓŻY

150. Dla całościowego zobrazowania naszej podróży należało najpierw podać istotne wiadomości o mieście Ani i jego byłych mieszkańcach. Obecnie zaś nadszedł czas na opis najważniejszych znanych miast, przez które było nam dane przejeżdżać. Wszelako w poniższym opisie będą uwzględnione jedynie te miasta, w których żyją nasi rodacy – dawni mieszkańcy Ani i ich potomkowie. Z nimi to, rozproszonymi po różnych krajach, przyszło nam spotkać się dwukrotnie: pierwszy raz w roku 1808 – przejeżdżając przez Węgry, Mołdawię i Bułgarię; drugi raz w roku 1820, w trakcie podróży do Austrii⁴⁸⁴, Polski i Małej Tatarii, nazywanej też Noworosją. Łącząc w całość obydwie podróże, przedstawimy wszystko po kolei. Jednak pominiemy te miejscowości, w których nie natrafiliśmy na mieszkające tam na stałe grupy naszych rodaków, o tych zaś, gdzie spotkaliśmy Ormian będących potomkami dawnych mieszkańców Ani, powiemy nieco więcej – zarówno o ich historii, jak i o starych, zabytkowych gmachach. Jako że ormiańscy wychodźcy z Ani, którzy osiedlali się nie tylko w Polsce, ale też w Noworosji i na Krymie, wzniesli wiele budowli, opowiemy o tych architektonicznych dokonaniach. Ponieważ widzieliśmy na własne oczy wszystkie [wymienione] miejsca Półwyspu [Krymskiego], możemy na sposób geograficzny zdać relację o każdym z nich (384).

151. W Roku Pańskim 1820, 13 kwietnia, opuściwszy przecudną stołeczną Wenecję i jej słynny klasztor Świętego Łazarza⁴⁸⁵, skierowaliśmy się w stronę

⁴⁸⁴ (T. S.) W oryginale: *Germania* – podobnie jak w innych miejscach relacji.

⁴⁸⁵ (A. P.) Klasztor Świętego Łazarza na weneckiej wyspie San Lazzaro degli Armeni powstał w 1717 r. Do dziś zamieszkują go ormiańscy mnisi katolicy (uniccy) ze zgromadzenia mechitarystów, założonego w 1701 r. przez Mechitara z Sebasty (Mechitara Sebastacego).

ładnej i dobrze zagospodarowanej dzielnicy Mestre⁴⁸⁶. Stamtąd droga wiodła do prowincji Treviso, gdzie mogliśmy podziwiać jej znamienitą starą stolicę Treviso⁴⁸⁷, gęsto zaludnioną, pełną imponujących budowli, kościołów, klasztorów i uczelni. Następnie, przejechawszy różne miasta i miłe oku osady prowincji Friuli⁴⁸⁸, znaleźliśmy się w Lublanie⁴⁸⁹ – stolicy prowincji Karniolii⁴⁹⁰ – nazywanej też Lajbach, miasta pięknego i przyjemnego. Wyjechawszy stamtąd, dotarliśmy do stolicy niemieckiej prowincji Styrii⁴⁹¹, czyli do Grazu – wielkiego miasta handlowego nad rzeką Mur; potężny most nad nią zapelniał rozmaite sklepy i pasaże handlowe. W tym mieście, na wysokiej górze, ujrzelśmy olbrzymią twierdzę⁴⁹², a także liczne wspaniałe kościoły, klasztory, pałace wielmożów oraz przeróżne fabryki i zakłady rzemieślnicze. Wyruszywszy z Grazu [w trakcie naszej pierwszej podróży], udaliśmy się na Węgry, płynąc rzekami Mur, Drawa, Sawa i Dunaj, a po przejechaniu wielu rejonów Węgier, Wołoszczyzny⁴⁹³ i Bułgarii stanęliśmy w Konstantynopolu. Obecnie, [podczas naszej drugiej podróży], 26 kwietnia 1820 roku, będąc ponownie w tymże Grazu, po jego opuszczeniu skierowaliśmy się ku Wiedniowi i pokonawszy 104 mile, znaleźliśmy się w owej wielkiej i olśniewającej wręcz swoim pięknem stolicy całych Niemiec⁴⁹⁴.

152. Wiedeń – cesarskie miasto stołeczne – dzieli się na cztery główne części: Schottenviertel, Widmerviertel, Stubenviertel i Kärntnerviertel. Miasto

⁴⁸⁶ (T. S.) Mestre – niewielka dzielnica Wenecji obecnie połączona z miastem dużym mostem kolejowym, znanym jako most Wolności (Ponte della Libertà).

⁴⁸⁷ (T. S.) Treviso – miasto we włoskim regionie Wenecja Euganejska, administracyjny ośrodek prowincji o tej samej nazwie. Leży na północ od Wenecji na poprzecinanej kanałami równinie, u zbiegu rzek Sile i Botteniga.

⁴⁸⁸ (T. S.) Friuli-Wenecja Julijska – region i kraina historyczna w północno-wschodnich Włoszech.

⁴⁸⁹ (A. P.) Lublana (niem. Laibach) – stolica i największe miasto Słowenii, położone nad rzeką Ljubljanicą.

⁴⁹⁰ (T. S.) Karniolia (Kraina, Księstwo Krainy) – księstwo i kraj koronny Cesarstwa Austrii. Na północy graniczyła z Karyntią i Styrią, na wschodzie i południowym wschodzie – z Chorwacją, na południu – z Istrią, na zachodzie – z Gorycją i Gradiską.

⁴⁹¹ (K. S.) W oryginale: *Szter*.

⁴⁹² (T. S.) Chodzi o ruiny twierdzy Schlossberg, wysadzonej w powietrze przez wojska Napoleona w roku 1809.

⁴⁹³ (K. S.) W oryginale: *Walakia*. Chodzi o kraj między Karpatami Południowymi a dolnym Dunajem. Księstwo to nazywane było też Multanami.

⁴⁹⁴ (K. S.) W oryginale: *Germanii*. Wiedeń do 1804 r. był jednym z najważniejszych miast Świętego Cesarstwa Rzymskiego (Altes Reich), a następnie stolicą Cesarstwa Austrii (Kaisertum Österreich).

ma 10 bram, z których najważniejsze są Kärntnertor, Burgtor⁴⁹⁵, Rotenturmtor⁴⁹⁶, Stubentor, Schottentor i Neutor⁴⁹⁷. Liczy ponadto 80 ulic i 20 placów. Najważniejsze place to Goldmarkt i [Am] Hof, na którym biją dwie kamienne fontanny; jedną z nich zdobi ustawiona pośrodku miedziana figura Matki Bożej. Przy placu o nazwie Burgplatz stoi zamek cesarski [Hofburg]; na placu Neuer Markt również jest fontanna; na placu Graben można podziwiać umieszczony na kolumnie pomnik Świętej Trójcy; na Hoher Markt też są dwie fontanny oraz figury Matki Bożej i świętego Józefa; należy wymienić jeszcze dwa place – Freyung⁴⁹⁸ i Judenplatz. Prawie wszystkie cieszą oko wspaniałymi budowlami, kościołami, pomnikami i fontannami. Wielka i słynna jest katedra Świętego Szczepana – zachwycająca arcybiskupia świątynia wzniesiona z woli cesarza. Zbudowano ją z ciosanego kamienia i udekorowano – zarówno wewnątrz, jak i na zewnątrz – najróżniejszymi ornamentami. Znajduje się w niej 37 kamiennych ołtarzy oraz liczne grobowce, w których spoczywają wybitni cesarze. Wieża o wysokości 460 stóp także powstała z ciosanego kamienia; od góry do dołu jest pięknie ozdobiona kolumnami i wieżyczkami.

Znany i bogato wyposażony jest również katedralny kościół Świętego Piotra z wielkimi, majestatycznymi grobowcami cesarzy oraz książąt. Olśniewa cesarska rezydencja, w której znajduje się biblioteka z ogromną liczbą woluminów i wielotomowych edycji najróżniejszych dzieł, a także muzeum historii naturalnej i przyrodoznawstwa. Słynne są wiedeńskie uniwersytety, gdzie wykłada się filozofię i nauki humanistyczne oraz prowadzi rozmaite seminaria. W stolicy cesarstwa działają też szkoły dla głuchoniemych od urodzenia, liczne i przestronne zajazdy, przytułki, wiele jest też pięknych pałaców wielmożów oraz mnóstwo innych wspaniałości.

153. Wokół rozciągają się 23 rozległe przedmieścia. Najważniejsze z nich to Leopoldstadt⁴⁹⁹ – rejon większy niż samo miasto, oddzielony od niego odnogą

⁴⁹⁵ (T. S.) Äusseres Burgtor (niem.) – brama zewnętrzna zamku.

⁴⁹⁶ (T. S.) Rotenturmtor (niem.) – brama Czerwonej Baszty. Nie zachowała się.

⁴⁹⁷ (T. S.) Kärntnertor, Stubentor, Schottentor, Neutor (niem.) – bramy miejskie Wiednia, zburzone w XIX w.

⁴⁹⁸ (T. S.) Plac Freyung leży przed klasztorem Szkockim (Schottenstift) w otoczeniu przepięknych pałaców z XVII-XVIII w.

⁴⁹⁹ (T. S.) Leopoldstadt – główna dzielnica Wiednia. Nazwa pochodzi od imienia Leopolda I Habsburga, arcyksięcia Austrii (1657-1705) i cesarza Świętego Cesarstwa Rzymskiego (1658-1705).

Dunaju, nad którą wznosi się wspaniały most, odnowiony w naszych czasach. Znajduje się tu duży cesarski park zwany Augarten⁵⁰⁰ – malowniczy, bogato ukwiecony i zadbany; [koszary] Rossauer⁵⁰¹ z fabryką produkującą fajansowe [i porcelanowe] naczynia⁵⁰²; Weyringergasse; Alstergasse; Josefstadt; Mariahilfer Kirche; [przedmieście] Wiednia z imponującym kościołem Świętego Karola [Boromeusza]; Rennweg z pięknym parkiem i Belwederem; Landstrasse; Prater.

Bardzo znane i przyjemne dla oka są również kościół i klasztor katolickich mnichów na przedmieściu Josefstadt, które to budowle cesarz Franciszek I⁵⁰³ przekazał ormiańskim zakonnikom przybyłym z Triestu w roku 1810⁵⁰⁴. Działa tu też uczelnia kształcąca mnichów Ormian, jest biblioteka, drukarnia i wiele innych [instytucji]. Poza miastem, w słynnym parku Schönbrunn, stoi przepiękna letnia rezydencja i pałac cesarski, gdzie mogliśmy podziwiać cudne wodospady, cedrowe zagajniki, aleje, fontanny, baseny wyłożone i okolone ciosanym kamieniem, rozmaite gatunki zwierząt z Afryki i Ameryki oraz różne inne atrakcje.

154. Wyjechawszy z Wiednia, po kilku dniach dotarliśmy do prowincji Morawy⁵⁰⁵ oraz zatrzymaliśmy się w przyjaznym i ludnym mieście Brno, gdzie oglądaliśmy piękne kościoły i klasztory. W kościele Augustianów wystawiona jest ikona Matki Bożej, którą – jak powiadają – napisał sam święty Łukasz.

⁵⁰⁰ (T. S.) Augarten – park miejski w wiedeńskiej dzielnicy Leopoldstadt, w którym znajdują się m.in. najstarsze ogrody barokowe w mieście.

⁵⁰¹ (T. S.) Rossauer Kaserne – koszary wojskowe wybudowane po rewolucji 1848 r.; imponujący kompleks budowli stylizowanych na warownię, pierwotnie nazwany Kronprinz-Rudolf-Kaserne. Mieścił 2400 żołnierzy i 400 koni do ochrony centrum Wiednia. Obecnie siedziba austriackiego Federalnego Ministerstwa Obrony.

⁵⁰² (T. S.) Wiedeńska fabryka porcelany powstała w 1718 r. jako druga najstarsza w Europie wytwórnia. Od 1744 r. działała pod patronatem państwa jako Cesarska Manufaktura Porcelany w Wiedniu i pod tą nazwą istniała do 1864 r. W 1923 r. została ponownie otwarta i do dziś funkcjonuje w parku Augarten, gdzie znajduje się również Muzeum Porcelany.

⁵⁰³ (K. S.) Franciszek II Habsburg – ostatni cesarz Świętego Cesarstwa Rzymskiego (1792–1806), król Czech i Węgier (1792–1835), pierwszy cesarz Austrii jako Franciszek I (1804–1835).

⁵⁰⁴ (K. S.) W 1773 r. część mechitarystów oddzieliła się od pozostałych, zakładając własny klasztor w Trieście. Trwająca do 1805 r. francuska okupacja tego miasta zmusiła mnichów do ucieczki do Wiednia, gdzie na mocy dekretu cesarza Franciszka I z 5 XI 1810 r. otrzymali pokapucyński kościół i klasztor. Klasztor znajduje się przy Mechitaristengasse 5.

⁵⁰⁵ (K. S.) W oryginale: *Moravia*.

W mieście znajduje się rezydencja gubernatora prowincji i zgromadzenie stanowe. Z Brna udaliśmy się do miejscowości Ołomuniec – ufortyfikowanej twierdzy i zarazem pierwszego królewskiego miasta Moraw. Owa twierdza zapewnia niezawodną ochronę przed najazdami wrogów, jako że okalająca ją rzeka Morawa czyni zeń przeszkodę praktycznie nie do pokonania. Miasto jest siedzibą arcybiskupa, którą to godność sprawuje obecnie kardynał Rudolf⁵⁰⁶ – brat cesarza Franciszka. Ta piękna i ludna miejscowość oprócz katedry⁵⁰⁷ ma jeszcze 12 innych murowanych świątyń, 5 klasztorów, wiele przytułków, wspaniałą aulę wykładową znaną jako „uniwersytet”⁵⁰⁸, świetne szkoły i [zachwycające] pałace.

155. Po opuszczeniu Ołomuńca, przemierzając malownicze pola i mijając liczne miasta w różnych prowincjach, dotarliśmy wreszcie do Polski, a dokładniej – do Galicji, która jest też nazywana Rusią Czerwoną⁵⁰⁹. Dawniej była ona samodzielnym księstwem i władał nią niezależny książę, ale w roku 1340 król Kazimierz [Wielki] przyłączył ją do Polski⁵¹⁰.

1. Polscy Ormianie – potomkowie dawnych mieszkańców Ani

156. Tak oto w części Polski zwanej Galicją odnaleźliśmy potomków dawnych mieszkańców Ani; ich najliczniejsze skupisko od początku znajdowało się w głównym mieście regionu, czyli we Lwowie. Liczebność żyjących w nim Ormian szybko rosła, a wraz z nią – ich pozycja, toteż i tutaj w niedługim czasie wzniesli wiele znaczących budowli, doprowadzili do utworzenia biskupstwa⁵¹¹, słowem – uczynili Lwów swoją nową stolicą, niejako w miejsce ich niegdysiejszej, utraconej stolicy Ani.

⁵⁰⁶ (K. S.) Rudolf Johann Habsburg – arcybiskup ołomuniecki (1819-1831).

⁵⁰⁷ (A. P.) W oryginale: *majrjekegheci*. Zwykle terminem *majr taczar* ('kościół macierzysty') lub *awagjekegheci* określano starszy (ważniejszy) kościół, w tym wypadku katedrę.

⁵⁰⁸ (K. S.) Uniwersytet (1573), a od 1782 roku Liceum z wydziałami: filozoficznym i teologicznym.

⁵⁰⁹ (K. S.) W oryginale: *Karmir Russia*. Obszar Rusi Czerwonej (*Ruthenia Rubra*) obejmował dorzecze Sanu i Dniestru po górną Prypeć. W jej skład wchodziły ziemie: sanocka, przemyska, chełmska, bełska, halicka i lwowska.

⁵¹⁰ (K. S.) J. Wyrozumski, *Kazimierz Wielki*, Wrocław–Warszawa–Kraków 2004, s. 78-111.

⁵¹¹ (K. S.) K. Stopka, *Początki biskupstwa ormiańskiego we Lwowie*, „Rocznik Lwowski” 2017, s. 47-54.

Dlatego też śledząc koleje losu i dokonania potomków byłych mieszkańców Ani, postanowiliśmy jako pierwsze odwiedzić właśnie to miasto i od niego rozpocząć naszą podróż oraz opowieść o innych miastach Galicji, Polski i Bukowiny; później dopiero opisywać będziemy dzieje tych potomków byłych mieszkańców Ani, którzy osiedli na Węgrzech, w Mołdawii i Noworosji, w Tatarii, a także w Gruzji⁵¹².

Lwów⁵¹³

157. Ta słynna stolica całej Galicji zwana Leopoli[s] lub – po niemiecku – Lemberg została założona przez księcia o imieniu Leo bądź Lewon, syna księcia Daniela⁵¹⁴. Stąd też jej miano – „Leo[nów] gród”⁵¹⁵, jak jest wyryte na kamiennej tablicy odkrytej 60 lat temu. Napis [w języku łacińskim] na owym kamieniu informuje: *Książę Lewon położył moje fundamenty, a jego potomkowie nadali mi nazwę Leopolis*⁵¹⁶. Uważa się, iż miasto powstało przed przybyciem na te tereny Ormian, wszelako jego rozkwit nastąpił właśnie po ich napływie, albowiem – jak można wywnioskować na podstawie zachowanych starych budowli i świadectw pisanych – książę Fedor, syn Dymitra, zapraszał ich nie tylko do współuczestnictwa w prowadzonych przezeń i zwycięskich dzięki ormiańskiej waleczności wojnach, ale też po to, by rozbudowywali i upiększali miasto. Z tego względu nadał im liczne przywileje oraz prawo osiedlania się w jego najbardziej prestiżowych częściach. Wspomniani Ormianie – jak świadczy

⁵¹² (T. S.) Gruzja weszła w skład Imperium Rosyjskiego w 1801 r., dlatego Bższkianc traktuje ją jako część Noworosji.

⁵¹³ (A. P.) W oryginale: *Ilwow kam Low*; niem. Lemberg, ros. Львов (Lwow), ukr. Львів (Lwiw). Por. S. Barącz, *Rys dziejów ormiańskich*, Tarnopol 1869, s. 104-152; J. Chrząszczewski, *Kościół Ormian polskich / Lehahayoc' ekel'ec'inere*, Warszawa 2001, s. 57-104, *Katalog Zabytków Ormiańskich*, t. 1.

⁵¹⁴ (T. S.) Lew Daniłowicz – syn Daniela Halickiego, książę halicko-włodzimierski (1293-1301) z dynastii Rurykowiczów.

⁵¹⁵ (K. S.) W oryginale: *kaghak Leoni* – ‘miasto Lwa’.

⁵¹⁶ (K. S.) „Dux Leo mihi fundamenta jecit / Posterius nomen dedere Leontopolis”. F. K. Zachariasiewicz, *Wiadomość o Ormianach w Polsce*, Lwów 1842, s. 18. (T. S.) W literaturze (przedmiotu) spotyka się również takie tłumaczenie: „Kniaź Lew położył moje fundamenty, [jego] potomkowie zaś dali mi imię Leontopolis”.

kronikarski zapis – wzniesli dla siebie w roku 1183 drewniany kościół, lecz można domniemywać, iż wcześniej również mieli jakąś świątynię.

158. W pięknym i zadbanym Lwowie zlokalizowana jest wspaniała rezydencja wielkiego gubernatora austriackiego⁵¹⁷. Miasto przecina, oddzielając centrum od przedmieść [Krakowskiego i Halickiego], rzeka Pełtew⁵¹⁸ – dopływ Bugu. We Lwowie można podziwiać wiele przepięknych kościołów, działa tu również słynny uniwersytet oraz inne humanistyczne uczelnie i szkoły, są trzy rezydencje arcybiskupie, a także różne pałace i inne budowle.

Oprócz wielkiego księcia-gubernatora w mieście rezydują trzej niezależni od siebie arcybiskupi – obrządku łacińskiego, ormiańskiego i ruskiego⁵¹⁹. Rozległy jest obszar centralnie położonej posiadłości arcybiskupa obrządku łacińskiego, natomiast siedziba arcybiskupa obrządku ruskiego znajduje się na skraju przedmieścia, we wspaniałym monastyrze Świętego Jura usytuowanym na malowniczym wzgórzu; piękny kościół katedralny wieńczy kopuła. Widzieliśmy tu szkołę, czyli seminarium, w którym pobierają nauki ich klerycy albo mnisi zgodnie z obrządkiem Rusinów.

159. Niezwykle imponująca i przestronna jest katedra łacińska, czyli Polaków, wznosząca się na skraju wielkiego rynku – ozdobiona kolumnami, z mnóstwem murowanych ołtarzy wewnątrz. Nieco dalej, na sporym placu stoi wysoki, budzący głębokie wrażenie gmach – rezydencja arcybiskupia. Znaczący i bardzo piękny jest kościół Dominikanów ozdobiony wieloma kolumnami i kunsztownie udekorowany. Ładny jest również kościół Jezuitów z dużym klasztornym domem gościnnym, zamieszkiwanym obecnie przez zamkowych urzędników⁵²⁰. Swoją monumentalnością przykuwa też uwagę wspaniały kościół klasztorny Zakonu Trójcy Przenajświętszej. Dom gościnny tego klasztoru cesarz Józef⁵²¹ ustanowił wszak siedzibą uniwersytetu, gdzie oprócz wykładów z różnych dziedzin wiedzy naucza się także języków obcych. Uczelnia prowadzi ożywioną działalność i pod każdym względem świetnie się

⁵¹⁷ (T. S.) Chodzi o gubernatora austriackiej prowincji Królestwa Galicji i Lodomerii.

⁵¹⁸ (T. S.) Na skutek nieustannego powiększania się miasta pod koniec XIX w. Pełtew (lewy dopływ Bugu) płynęła już przez jego centrum.

⁵¹⁹ (A. P.) Bższkianc pisze *ruten* – ‘ruski’, od łacińskiej nazwy Rusi – Ruthenia.

⁵²⁰ (A. P.) Byli to urzędnicy podlegający austriackiemu gubernatorowi.

⁵²¹ (T. S.) Józef II Habsburg – cesarz Świętego Cesarstwa Rzymskiego (1765-1790), samodzielny regent (od 1780).

rozwija⁵²². Nauki pobiera tu – na koszt państwa – sześciu naszych kleryków. Wiadomo ponadto o wielu innych męskich i żeńskich klasztorach, które niegdyś [we Lwowie] istniały i doskonale się rozwijały.

Obecni mieszkańcy Lwowa są w większości żydowskiego pochodzenia, zawłaszczyli handel ormiański i mają dwie synagogi. Oprócz Żydów w mieście zamieszkują przedstawiciele różnych europejskich narodowości, głównie Polacy, którzy stąd pochodzą, a także Rosjanie lub Rusini i Ormianie; razem 30 tysięcy osób, nie licząc Niemców, Włochów i innych.

160. Poza miastem tu i ówdzie stoją kościoły Polaków oraz Rusinów, wznosi się tam również niewielki zamek. Niegdyś istniała też osobna uczelnia dla Ormian, założona w roku 1662 przez papieża Aleksandra VII⁵²³, w której ormiańscy klerycy zgłębiali podstawowe dziedziny wiedzy i uczyli się języków, następnie zaś byli wyświęceni na kapłanów. Aby wspomniane seminarium mogło funkcjonować i utrzymywać się, papież przyznał mu wieś, która do dziś pozostaje jego głównym źródłem dochodu⁵²⁴. W późniejszym czasie przejęli je zakonnicy – teatyni, którzy zobowiązali się nauczać także dzieci z rodzin ormiańskich⁵²⁵. Wreszcie dobrodziejce miasta – przy poparciu i współdziałaniu ormiańskich arcybiskupów – postanowili utworzyć na jego obrzeżach nową

⁵²² (K. S.) Lwowska uczelnia w czasach Bższkianca nosiła nazwę Uniwersytetu Józefińskiego (1784-1805), Liceum Lwowskiego (1805-1817), a następnie Uniwersytetu Franciszkańskiego (1817-1918).

⁵²³ (T. S.) Aleksander VII – papież (1665-1667).

⁵²⁴ (K. S.) Chodzi o wieś Dublany, położoną ok. 8 km na północny wschód od Lwowa.

⁵²⁵ (K. S.) Informacja nieścisła. Początkowo istniała tylko szkoła przy katedrze ormiańskiej. Dopiero w 1664 r. teatyn, o. Clemente Galano założył Papieskie Kolegium Ormiańskie we Lwowie – seminarium dla kleru obrządku ormiańskiego, które od 1709 r. przyjmowało także Rusinów. Zostało ono zlikwidowane przez władze austriackie w 1784 r. B. Mas, *I Teatini e l'unione degli Armeni di Leopoli con la Santa Sede*, „Regnum Dei. Collectanea Theatina a Clericis Regularibus edita” 1951, s. 154-163; E. Tryjarski, *Ze studiów nad rękopisami i dialektem kipczackim Ormian polskich*, 2: *O nauce języków obcych w kolegium teatynskim we Lwowie*, „Rocznik Orientalistyczny” 23, 1960, 2, s. 30-55; idem, *Ze studiów nad rękopisami i dialektem kipczackim Ormian polskich*, 3: *Katalogi alumnów Kolegium teatynskiego we Lwowie*, „Rocznik Orientalistyczny” 24, 1961, 1, s. 43-96; D. Błażejovsky, *Ukrainian and Armenian Pontifical Seminaries of Lviv (1664-1784)*, „Analecta Ordinis S. Basilii Magni. Series 2, Sectio 1: Opera” 29, 1975; idem, *I Teatini e i Pontifici Collegi Armeno e Ucraino di Leopoli (1665-1784)*, „Regnum Dei. Collectanea Theatina a Clericis Regularibus edita” 1979, s. 205-248; G. Scarabelli, *I Teatini a Leopoli*, „Regnum Dei. Collectanea Theatina a Clericis Regularibus edita” 2003, s. 211-223.

szkołę na Pięknym Wzgórzu⁵²⁶. Budowę rozpoczęto, jednak z powodu upadku państwa polskiego prace nad wznoszeniem owego niezwykle potrzebnego i pożytecznego obiektu zostały przerwane. Niemniej choć powstały zaledwie do połowy, ale całkowicie ceglany gmach nadal sprawia wielkie wrażenie.

161. Wspaniała jest również przestronna, wysoka i dysponująca nadzwyczaj bogatym księgozbiorem cesarska biblioteka, zlokalizowana w dawnym kościele. Przed wielu laty mieszczanie chcieli ów kościół przekazać Ormianom, aby mieli oni gdzie odprawiać nabożeństwa. Ci jednak budynku nie przyjęli, woleli bowiem własnymi siłami i za własne pieniądze postawić swoją świątynię. I nie tylko tego dokonali, ale do dziś utrzymują ją we wzorowym, godnym pozazdroszczenia porządku⁵²⁷. Niektórzy, bazując na opracowaniu Stepanosa Roszki⁵²⁸, utrzymują, że do czasu jej wzniesienia Ormianie sprawowali kult w kaplicy Świętego Walentego zwanej ormiańską kaplicą, a także w kościele Dominikanów.

Lwowscy Ormianie

162. Jak już zostało powiedziane, od czasu drugiego i trzeciego zdobycia dawnej stolicy Ani (81) do Lwowa zaczęli napływać jej byli mieszkańcy; owi uchodzący rychło zaskarbili sobie sympatię tudzież szacunek polskich władców, którzy nadawali im liczne przywileje, dzięki czemu przybysze nie tylko na dobre się tu zadowolili, ale i szybko powiększali swą liczebność. Początkowo jednak, nie chcąc mieszać się z lokalną społecznością, skupili się w oddzielnej osadzie na peryferiach miasta, gdzie zbudowali trzy kościoły – Świętego Krzyża⁵²⁹, Świętej

⁵²⁶ (K. S.) Nowe kolegium teatyni budowali w latach 1738-1745. Po likwidacji przez Austriaków zostało zamienione na koszary wojskowe. Por. T. Krzyżowski, *Likwidacja Papieskiego Kolegium Ormiańsko-Ruskiego we Lwowie w 1784 roku przez władze austriackie: geneza, przebieg, skutki*, „Galicja. Studia i materiały” 10, 2024, s. 3-25.

⁵²⁷ (K. S.) Chodzi zapewne o katedrę, która na początku XVIII w. została odrestaurowana kosztem dyrektora lwowskiej gminy ormiańskiej Krzysztofa Augustynowicza.

⁵²⁸ (K. S.) S. Roszka, *Chronologia, czyli roczniki kościelne*, s. 336.

⁵²⁹ (K. S.) Kościół Świętego Krzyża na Krakowskim Przedmieściu we Lwowie w rzeczywistości został ufundowany w 1596 r. Zob. M. Agopsowicz, A. Artwich, K. Stopka, A. A. Zięba, *Ormiańska Warszawa / Hayoc' Varšavan / Armenian Warsaw*, Warszawa 2012, s. 137.

Anny i Świętego Jakuba, arcypasterza Nisibis. Przez pewien czas pozostawali pod opieką chrześcijan, jak można sądzić z zachowanych ruin. Później w centrum miasta postawili kościół drewniany, a następnie na jego miejscu obecny, murowany kościół pod wezwaniem Najświętszej Bogurodzicy (171).

163. To właśnie w nim oglądaliśmy rozmaite stare szaty liturgiczne i sprzęty kościelne, bardzo cenne przedmioty sakralne. Początkowo wszystkie potrzebne akcesoria pochodziły z Ani, a [oprócz nich było] także wiele niezbędnych [dla celów kultu] ksiąg rękopiśmiennych, z których większość została utraczona, a te ocalone są przechowywane w bibliotece pod nadzorem arcybiskupa (168). We Lwowie liczebność potomków dawnych mieszkańców Ani rosła tak dynamicznie, że – o czym świadczą zachowane dokumenty – 200 lat temu istniało tu już tysiąc ormiańskich rodzin lub domów. Z powodu wewnętrznych konfliktów⁵³⁰ liczni Ormianie przenieśli się jednak do Mołdawii (181). W owym czasie, jak wynika z kondaku⁵³¹ katolikos Pilippos⁵³², we Lwowie były trzy ormiańskie kościoły i jeden klasztor⁵³³. Obecnie pozostało zaledwie 100 ormiańskich rodzin, z których najzamożniejsze mieszkają we własnych posiadłościach wiejskich.

Klasztor ormiański

164. Szeroko znany i bardzo dobrze zorganizowany jest ceniony klasztor Ormian całej Polski, który swoją sławę zawdzięcza wielce oświeconym mniachom. Wybudowany pierwotnie w centrum miasta, w pobliżu dużego placu,

⁵³⁰ (K. S.) Bższkianc nawiązuje do sporów spowodowanych unią diecezji ormiańskiej lwowskiej z Kościołem rzymskim.

⁵³¹ (T. S.) Ów przepięknie zdobiony dokument noszący datę 27 VII 1644 r. zachował się i jest przechowywany w Archiwum Głównym Akt Dawnych (Zbiór dokumentów pergaminowych, sygn. 5417, „Filip, katolikos ormiański, do Władysława IV posyła królowi relikwie i prosi o opiekę nad kościołem ormiańskim w Polsce”).

⁵³² (T. S.) Pilippos z Aghpaku – katolikos eczmiadynski (1653-1655).

⁵³³ (A. P.) W oryginale mamy w tym miejscu *accustavus pluralis: wanatun-s*. Liczba mnoga pojawia się również w przekładzie niemieckim – *Klöster* (*Der Reisebericht des Minas Bžškeanc*, s. 171. (K. S.) Jednakże wiemy, że klasztor był jeden, na Krakowskim Przedmieściu – Narodzenia Bogurodzicy, Hadżgadar – Matki Bożej Spełniającej Prośby lub Świętej Anny.

nazywany był Hadźgadarem⁵³⁴ Bogurodzicy⁵³⁵, sama dzielnica zaś skupiała się wokół ulicy zwanej Ormiańską⁵³⁶. Przebywający obecnie w klasztorze księża i kanonicy, będący podwładnymi [ormiańskiego] arcybiskupa, są znakomicie wykształceni i mądrzy, dzięki czemu cieszą się takim szacunkiem i poważaniem, że nawet łaciński arcybiskup mianuje niektórych z nich – niejako w nagrodę – proboszczami polskich parafii. Są nimi dziś światli kanonicy

⁵³⁴ (A. P.) Wyraz *hadźgadar* (w pierwotnej formie: *haczojakatar*) znaczy ‘miły, uprzejmy, łaskawy’.

⁵³⁵ (K. S.) W dalszej części swej relacji Bższkianc stwierdza, iż nazwę Hadźgadar (Haczkatar, Aczkatar) nosił leżący poza miastem klasztor Świętego Krzyża. Informacji tej przeczą jednak zarówno list biskupa ormiańskiego lwowskiego Chaczadura z roku 1467, jak i świadectwo Symeona Lehacego (Szymona z Zamościa). Ze źródeł tych wynika, że Hadźgadarem (Aczkatarem) nazywano klasztor Zwiastowania Bogurodzicy, a następnie klasztor Świętej Anny. Zob. S. Lehacy, *Zapiski podrózne*, przeł. i oprac. H. Mamikonyan, Kraków 2022, s. 333-334, 379, *Pomniki Dziejowe Ormian Polskich*, t. 4. Rzeczywiście, dokładna nazwa tego klasztoru mogła brzmieć klasztor Świętej Anny Błogosławionej; swego czasu pełnił on rolę głównej ormiańskiej świątyni Lwowa. To właśnie tam biskup i wierni podpisali pakt (1467), a katolikos Melchizedek wbrew woli większości wyświęcił na nowego biskupa lwowskiego Mikołaja Torosowicza (1627). Arakel z Tebryzu pisał: „Wtedy wyjechał katolikos z miasta i udał się do klasztoru Bogurodzicy, który stał poza miastem i który lwowianie nazywają klasztorem Aczkatar Bogurodzicy, i tam, bez wiedzy parafian i z dala od tłumów, w środku nocy począł wyświęcać zakonniką Nikolajosa na biskupa”. (Arakel z Tebryzu, *Księga dziejów*, przeł. W. Dąbrowski, A. Mandalian, wstępem opatrzył W. Hensel, Warszawa 1981, s. 298-299). Nazwę Hadźgadar (Aczkatar) odnosi do klasztoru Bogurodzicy również Grigor Grigorian: *Դիվանիս հայ լիվանդոյնոյս* [Korpus inskrypcji ormiańskich], t. 7: *Ուրիշիւս, Մոլդովիս* [Ukraina, Mołdawia], red. Գ. Գրիգորյան [G. Grigorian], Երևան [Erywań] 1996 / *Свод армянских надписей*, t. 7: *Украина, Молдова*, red. Г. Григорян, Ереван 1996, s. 162. Por. też J. Chrząszczewski, *Kościoły*, s. 57-102. Bższkianc mylnie uważa za klasztor Hadźgadar zespół katedralny w obrębie murów miejskich, przy ul. Ormiańskiej. Przedmiejski klasztor, położony pod Wysokim Zamkiem, nazywany był także „manastylem” lub Świętej Anny. W czasie jego pobytu we Lwowie już nie istniał. Kościoły i klasztor zostały zlikwidowane w 1784 r. przez władze austriackie. Kapituła ormiańska lwowska sprzedała budynki i place w 1791 r. Z gruzów powstał browar, który funkcjonował do 1840 r. Reszta gruntów została przekształcona w sad owocowy. Zob. *Encyklopedia do krajoznawstwa Galicji pod względem historycznym, statystycznym, topograficznym, orograficznym, hydrograficznym, geognostycznym, etnograficznym, handlowym, przemysłowym, sfragistycznym, etc. etc.*, zebra. i wyd. A. Schneider, t. 1, Lwów 1871, s. 98-102.

⁵³⁶ (A. P.) Bższkianc pomyłkowo zapisał tę nazwę: *Օրմիւնիցքի ուլիցա* (Ormjancki ulica).

Zachariasiewicz⁵³⁷, Maramorosz⁵³⁸ i inni (201), którzy wykładają na uniwersytecie.

Umiejscowiony między dwiema szerokimi ulicami⁵³⁹ opisywany tu klasztor ma oddzielne wejście [od strony ulicy Ormiańskiej]; na jego terenie jest także ogólnodostępny zaułek, którym mieszkańcy [miasta] przechodzą z jednej ulicy na drugą. A dzieli się ów klasztor na cztery części: rezydencję arcybiskupa, budynek kanoników, dom żeńskiej wspólnoty zakonnej oraz kościół.

Rezydencja arcybiskupa

165. Gmach tejże rezydencji – wysoki i miły dla oka, wybudowany został po wschodniej stronie Górnej ulicy⁵⁴⁰. Jest wysoki i piękny, ma wiele pomieszczeń o różnym przeznaczeniu. Ma [też] osobną kaplicę i niewielką bibliotekę z urokliwą, kunsztownie ozdobioną salą, w której widzieliśmy obrazy i malowane portrety ormiańskich arcybiskupów⁵⁴¹. Na niewielkim, wyłożonym płytami dziedzińcu wznosi się kamienny słup równie wysoki jak sam budy-

⁵³⁷ (K. S.) W oryginale: Zachariewicz. Franciszek Ksawery Abgaro-Zachariasiewicz (1770-1845) – syn Zachariasza Abgarowicza, doktor teologii i filozofii, profesor historii Kościoła na Wydziale Teologicznym Uniwersytetu Lwowskiego (od 1801), w 1812 r. przeszedł na obrządek łaciński. Kanonik katedry łacińskiej (od 1816), dyrektor Akademickiego Gimnazjum Wyższego we Lwowie (od 1817), rektor Uniwersytetu Franciszkańskiego (Lwowskiego) (1826/1827), rzymskokatolicki biskup tarnowski (1836-1840) i przemyski (1840-1845), autor opracowania *Wiadomość o Ormianach w Polsce* (1842). T. Isakowicz-Zaleski, *Słownik biograficzny duchownych ormiańskokatolickich oraz duchownych rzymskokatolickich pochodzenia ormiańskiego w Polsce w latach 1750-2000*, przedm. Nerses Bedros XIX, Kraków 2001, s. 109, nr 243.

⁵³⁸ (K. S.) W oryginale: Maramorosz. Deodat Maramorosz (ur. 1772) – doktor teologii, profesor teologii moralnej na Uniwersytecie Józefińskim (Lwowskim) (od 1801). W 1812 r. przeszedł na obrządek łaciński, był proboszczem parafii w Śniatynie i Stanisławowie, kanonikiem honorowym kapituły łacińskiej oraz dziekanem w Kołomyi. *Ibidem*, s. 75, nr 146.

⁵³⁹ (K. S.) Tzn. między ulicami Ormiańską i późniejszą Skarbkowską.

⁵⁴⁰ (T. S.) Ulica Ormiańska Górna, w odróżnieniu od Dolnej.

⁵⁴¹ (K. S.) Pędzla Eustachego Bielawskiego. Bższkianc widział przynajmniej sześć portretów: Jakuba Stefana Augustynowicza, Jana Tobiasza Augustynowicza, Wartana Hunaniana, Jana Jakuba Symonowicza (Szymonowicza), Mikołaja Torosowicza i Jakuba Waleriana Tumanowicza. Por. *Ormianie polscy. Odrębność i asymilacja* [katalog wystawy], koncepcja książki, oprac. katalogu obiektów, dobór il. B. Biedrońska-Słota, red. A. Małkiewicz, Kraków 1999, s. 77-29.

nek; na kolumnie ustawiono okazałą kamienną rzeźbę świętego Krzysztofa męczennika z Dzieciątkiem Jezus na ramieniu. Na cokole widnieje łaciński napis następującej treści: *Na chwałę Trójcy Świętej ten kościół i klasztor odnowił czcigodny pan Chaczig Augustynowicz, wpływowy i bogaty Ormianin w roku 1716 w dniu Krzyża Świętego*⁵⁴². Na posadzce zobaczyć można duże płyty nagrobne z wyrytymi łacińskimi i ormiańskimi inskrypcjami, bardzo starych jednak wśród nich nie dostrzegliśmy.

166. Dawniej – zgodnie z naszym zwyczajem (*Pontos*, 127) – w pobliżu tej kolumny wydrążono przylegającą do kościoła studnię ze źródłaną wodą, z czasem jednak uległa ona zniszczeniu. Czarniawy kamień po niej pozostały wmurowano w ścianę dzwonnicy. Z niemałym trudem zdołaliśmy odczytać na nim pamiątkowy napis, wyryty wielkimi ormiańskimi literami, który informował: *Za króla Kazimierza*⁵⁴³ *bracia Ormianie zbudowali tę studnię. Roku 713 (1264)*⁵⁴⁴.

⁵⁴² (K. S.) Oryginalny tekst i przekład: J. Chrząszczewski, *Kościół*, s. 94:

„D[eo] O[ptimo] M[aximo]
Ecclesiam hanc majoris ejusdem gloria[e] Dei
Sanctis[s]imae que Dei parae honori restauravit
Residentiam com[m]oditati u[n]iversi] cleri innovavit,
Columnam titulari suo a fund[amen]to
Erexit
Nobilis ac magnificus Christophorus Augustynowicz,
Director et judex Col[legii] Arm[enorum] Leopold[iensis]
Anno aere christianae
MDCCXXVI [!]
Dedicata die XVIII 8bris †

Bogu Najlepszemu, Najwyższemu.
Ten kościół na większą chwałę tegoż Boga
I ku czci Najświętszej Bogurodzicy – odrestaurował;
Rezydencję dla wygody całego duchowieństwa odnowił;
Kolumnę ku czci swego patrona wznosił od fundamentów
Szlachetny i wielmożny Krzysztof Augustynowicz,
Dyrektor i sędzia Kolegium Ormian Lwowskich,
W roku ery chrześcijańskiej 1716.
Poświęcono 18 października. †

⁵⁴³ (K. S.) W oryginale: *Գաղափար Գրույ (Kazimir król)*.

⁵⁴⁴ (T. S.) Bższkianc niewątpliwie pomylił dwa ormiańskie znaki – Չ, Ջ oznaczające liczby 700 i 900, przez co błędnie zamiast „roku 913” odczytał „roku 713”. Przy poprawnym odczycie byłby to rok 1464, w którym królem polskim był Kazimierz IV Jagiellończyk.

Za arcybiskupią rezydencją, patrząc w kierunku Górnej ulicy, znajdował się ormiański sąd⁵⁴⁵, który jeszcze wcześniej funkcjonował w innej dzielnicy, a zwano go ratuszem⁵⁴⁶. Do niedawna jednak rozpatrywane w nim były wszystkie sprawy sądowe. Po upadku państwa polskiego sąd ten również został zlikwidowany, ale starszyzna ormiańska nadal zbiera się w jego gmachu na posiedzenia, uważając to miejsce za odpowiednie dla ogólnych zgromadzeń. Obecnie działa tam drukarnia, która publikuje książki zarówno w języku polskim, jak i niemieckim⁵⁴⁷.

167. Natomiast oficyna ormiańska założona dawno temu we Lwowie drukowała książki w języku ormiańskim⁵⁴⁸. W roku Pańskim 1616 w jednym ze skrzydeł klasztoru urządzono drukarnię, w której wydawano książki dotyczące medycyny i astrologii. Jeszcze wcześniej wydrukowano tam *Psalterz*, którego historyczny kolofon głosi:

Z pomocą wszechmocnej Bożej siły, w kraju Polaków, w mieście o nazwie Lew [Lwów], pod stropami klasztoru Zaśnięcia Najświętszej Bogurodzicy została wydrukowana ta nowa księga [moją] ręką, niepomiernie grzesznego kapłana Jowanesa z rodu Karmadanienców⁵⁴⁹, który biorąc na siebie taki obowiązek i poświęcając wiele wysiłku tudzież ponosząc znaczne koszty, cały rok wraz z robotnikami ofiarnie pracował, aż księga została ukończona i świeżo oprawiona. A na samym początku zamieściliśmy pieśń proroka Dawida ku pożytkowi kochających Boga modlących się [wiernych] naszej nacji (...). A zatem ukończenie pracy nad omawianym Psalterzem nastąpiło według kalendarza ormiańskiego w 1065 roku, 15 grudnia⁵⁵⁰, w roku Pańskim 1616 (...), za świątobliwego króla Zygmunta III [Wazy] panującego nad chrześcijańskim narodem Polaków, i tak dalej.

⁵⁴⁵ (K. S.) Chodzi o sąd duchowny, który obradował w izbie (chucu) na parterze, do której wchodziło się z przejścia pod dzwonnica.

⁵⁴⁶ (K. S.) W jednym z pomieszczeń ratusza na rynku do 1784 r. funkcjonował sąd miejski ormiański (*iudicium civile Armenorum*).

⁵⁴⁷ (K. S.) Bższkianc pomylił oba sądy ormiańskie – duchowny (konsystorski) w chucu i miejski w ratuszu. W chucu działała w tym czasie drukarnia Antoniego Pillera, wydająca m.in. „Gazetę Lwowską”.

⁵⁴⁸ (A. P.) Por. R. Iszchanian, *Książka ormiańska w latach 1512-1920*, przeł. A. Pisowicz, Wrocław 1994, s. 61-63, *Książki o Książce*; E. Schütz, *An Armeno-Kipchak Print from Lvov*, „Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae” 13, 1961, s. 123-130; „*L'imprimerie arménienne à Lvov au XVIIe siècle*”, w: Y. Dachkévytch, *Armenia and Ukraine*, Lviv–New York 2001, s. 142-158.

⁵⁴⁹ (K. S.) Howhannes (Iwaszko) Karmatancy (Karmatanienc, Muratowicz, Kierymowicz) (zm. 1624) – duchowny ormiański, organizator drukarni ormiańskiej we Lwowie.

⁵⁵⁰ (K. S.) Starego stylu; nowego: 25 grudnia.

A w roku 1705 wydrukowano jeden egzemplarz *Psalterza* w języku tatarskim⁵⁵¹.

Dom kanoników

168. Dom kanoników⁵⁵², który zamieszkują szacowni duchowni, to wysoki, otoczony wysokim murem obiekt składający się z dwóch budynków. Jego niższa część, dwupiętrowa, wzniesiona została na Dolnej ulicy.

Mieści się tu biblioteka z mnóstwem rękopiśmiennych ksiąg oraz druków, zarówno w języku ormiańskim, jak i w innych językach⁵⁵³. Mieliśmy możliwość przez cały miesiąc badać różne białe kruki, wśród których natrafiiliśmy na trzy niezwykle rzadkie manuskrypty ormiańskie, które – za naszym pośrednictwem – przekazano w darze, po wieczne czasy, klasztorowi Świętego Łazarza w Wenecji. Są to mianowicie: 1) „Mowy filozofa Filona”⁵⁵⁴, księga napisana na pergaminie dla Hetuma II⁵⁵⁵, króla Armenii [Cylicyjskiej]. Dzieło to przełożyliśmy na łacinę i opublikowaliśmy częściowo w języku ormiańskim i łacińskim

⁵⁵¹ (K. S.) Prawdopodobnie Bższkianc popełnił błąd. Nie znamy żadnej kipczackiej edycji *Psalterza* z 1705 r. W drukarni Karmadaniencia ukazał się jeszcze w 1618 r. modlitewnik (*Aghotk hasaragac kristoneic*) w języku kipczackim (*Alghysz bitiki*). Jeden egzemplarz tego wydania zachował się i jest przechowywany w Bibliotece Uniwersytetu w Lejdzie (Universitaire Bibliotheken Leiden, sygn. B.U.878.G.9). Modlitewnik wydrukowany został w języku kipczackim, ale alfabetem ormiańskim. Transliteracja i opracowanie: A. Н. Гаркавец [A. N. Garkawiec], *Кыпчакское письменное наследие* [Kipczackie dziedzictwo piśmiennicze], t. 1: *Каталог и тексты памятников армянским письмом* [Katalog i teksty zabytków w piśmie ormiańskim], *Алматы* [Almaty] 2002, s. 661-674.

⁵⁵² (K. S.) Kapituła ormiańska lwowska została powołana po zawarciu unii z Kościołem rzymskim. Początkowo przynależność do niej miała charakter honorowy. Dopiero w 1803 r. papież Pius VII sformalizował jej istnienie w sposób kanoniczny. W składzie kapituły znaleźli się: prepozyt (proboszcz), trzech kanoników rzeczywistych (gremialnych) i czterech honorowych. Dla członków sprawiono insygnia (*distinctoria*) za 320 dukatów z funduszu kościelnego. Kwestia pensji dla prałata i kanoników została uregulowana dopiero w 1823 r. Por. C. Lechicki, *Kościół ormiański w Polsce (zarys historyczny)*, przedm. D. Kajeta-nowicz, Lwów 1928, s. 115.

⁵⁵³ (K. S.) Por. S. Barącz, *O rękopismach kapituły ormiańskiej lwowskiej*, „Dziennik Literacki” 1853, 34, s. 265-267; 35, s. 274-275; 36, s. 283-284; 37, s. 290; 40, s. 314-315.

⁵⁵⁴ (T. S.) Chodzi o Filona z Aleksandrii (15/10 p.n.e.-40 n.e.), nazywanego też Filonem Judejczykiem – wybitnego przedstawiciela żydowskiego hellenizmu I w. Niektóre z jego dzieł przetrwały do naszych czasów wyłącznie w przekładzie na język ormiański.

⁵⁵⁵ (T. S.) Hetum II – król Armenii Cylicyjskiej (1266-1307).

w roku 1822, a większą jego część – w roku 1826⁵⁵⁶. 2) Znakomity i zachowany w nienaruszonym stanie stary przekład traktatu Dionizego Areopagity⁵⁵⁷. 3) Obszerne i doskonałe opracowanie Sargisa Sznorhaliego „Objaśnienie listów apostoelskich”⁵⁵⁸, nie licząc jeszcze innych ksiąg. W domu kanoników znajduje

⁵⁵⁶ (K. S.) *Philonis Judaei Sermones tres hactenus inediti I et II De Providentia et III De Animalibus, ex armena versione antiquissima ab ipso originali textu greco ad verbum stricte exequuta, nunc primum in latinum fideliter translati per P. Jo. Baptistam Aucher Ancyratum monachum armenum et doctorem mechitaristam*, Venetiis 1822 (Փիլոնի Երբայեցոյ Բանք երեք չէտ ի յոյս ընծայեալք ա. թ. Յաղազս նախասինանդեան զ. Յաղազս Կենդանեաց ի հին թարգմանութենէ եղելոյ ի յոյն ընագրէ ի ձեռն սրբոց թարգմանչաց մերոց, յեղեալ ի լատին բարբառ: Աշխատասիրութեամբ Հ. Սկրտիչ Վարդապետի Մխիթարեան Ազգերեանց); *Philonis Judaei Paralipomena Armena libri videlicet quatuor in Genesim. Libri duo in Exodum. Sermo unus de Sampson. Alter de Jona. Tertius de tribus angelis Abrahamo apparentibus. Opera hactenus inedita ex armena versione antiquissima ab ipso originali textu greco ad verbum stricte exequuta saeculo V. Nunc primum in latinum fideliter translata per p. Jo. Baptistam Aucher Vic. Gen. Congr. Mechitaristarum*, Venetiis 1826 (Փիլոնի Երբայեցոյ Մնացորդի Հայս); Փիլոնի Երբայեցոյ Մնացորդի Հայս, որեն՝ Մեկնութիւն Ծննդոց և Ելից, ճառքը Սամսոնի, ի Յովնան և եւ ի Երից մանկունս (կամ ի հրեշտակս) [Filona Hebrajczyka fragmenty ormiańskie, tj. komentarz do Księgi Rodzaju i Wyjścia, rozprawa o Samsonie, Jonaszu i dwunastu Apostołach (Aniołach)], Խմբ. եւ լատիներէնով համադր.՝ Հայր Սկրտիչ Աւգերեանց (Յովհաննէս-Բատիստ Աւլերեան) [zebrane i przetłumaczone na łacinę przez o. Mkrtycza Awgereanca], Վենետիկ՝ [Wenecja] 1826. Por. *Der Reisebericht des Minas Bžškeanc*, s. 174, przyp. 77.

⁵⁵⁷ (T. S.) Chodzi o dzieło Pseudo-Dionizego Areopagity *Hierarchia niebiańska* z przełomu V i VI w. Księga obecnie przechowywana jest w BMV: rkps 1463. Por. *Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Ստանկադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ* [Katalog główny rękopisów ormiańskich Biblioteki Mechitarystów w Wenecji], t. 9, oprac. Հ. Ս. Վ. Ճեմնեմեան [wardapet o. S. Czernczemian], Վենետիկ [Wenecja] 1998, s. 181-186. Została skopioną przez znanego krymskiego skrybę i miniaturzystę Awetisa, syna Natera. W kolofonie dołączonym do rękopisu w roku 1362 Awetis pisze, że długo i nadaremnie poszukiwał (tego) dzieła Areopagity w ormiańskich kościołach i klasztorach Krymu, aby móc je skopiować. Dopiero podczas pobytu w Sisie, stolicy Armenii Cylicyjskiej, zdołał je odnaleźć, toteż skopiował jego treść i zawiózł na Krym. Stamtąd księga trafiła do Lwowa, gdzie w roku 1615 została powtórnie skopioną przez skrybę Krikora, syna Warta. Ta właśnie kopia z 1615 r. przechowywana jest obecnie w Erywaniu, w Matenadaranie pod sygn. 24. Zob. *Свод армянских памятных записей, относящихся к Крыму и сопредельным регионам (XIV-XV вв.)* [Korpus inskrypcji ormiańskich dotyczących Krymu i regionów sąsiednich (XIV-XV w.)], zebr., przeł., wstępem i przypisami opatrzyła Т. Э. Саргсян [T. E. Sargsjan], Симферопол [Symferopol] 2010, s. 150-152, nr 70.

⁵⁵⁸ (T. S.) Chodzi o najbardziej znane dzieło Sargisa Sznorhaliego *Komentarze (do) siedmiu katolickich listów [św. Pawła] (Մեկնութիւն Կաթողիկէաց)*, napisane w roku 1156. Sargis Sznorhali (1090-1160) był kontynuatorem dzieł Grzegorza z Nazjanzu, Bazylego z Cezara-

się również kamienny skarbiec o podwójnych drzwiach, nad którym nadzór sprawuje jeden z szanownych kanoników. Wcześniej w skarbcu przechowywano 30 tysięcy złotych monet, obecnie jest ich zaledwie około 3000; pochodzą z ofiar miłosiernych [wiernych składanych] podczas liturgii. Tradycyjnie co roku organizowane są tu licytacje. Jeśli dłużnicy nie są w stanie zwrócić długu w uzgodnionym terminie, jest to ogłaszane w mieście, a wszyscy zgromadzeni [na licytacji] wykupują od kredytora zastawy i spłacają zadłużenia. Gdy zbierze się więcej pieniędzy niż potrzeba, reszta jest zwracana właścicielom.

Żeńska wspólnota zakonna

169. Żeńska wspólnota zakonna to osobny klasztor⁵⁵⁹ ormiańskich zakonnic, oddzielony od miasta i otoczony murem; to budynek murowany, jednopiętrowy, niezbyt przestronny, chociaż o wystarczającej liczbie niezbędnych pomieszczeń; jego jedna strona wychodzi na biegnącą niżej ulicę, druga zaś zwrócona jest w stronę kościoła. W nadbudówce klasztoru mieści się osobna kaplica, względnie galeria, w której mniszki i nowicjuszki zbierają się i pod okiem ksieni uczestniczą w odprawianych w języku ormiańskim nabożeństwach śpiewanych, wykonując hymny ze zbiorów Szaraknoc [Hymnariusz] i Żamagirk [Brewiarz]. Górna część kaplicy znajduje się na poziomie kościelnego chóru, co umożliwia zakonnicom jednocześnie śledzenie przebiegu uroczystych liturgii i śpiewanie podczas świąt.

Po wejściu do owego klasztoru obejrzelśmy przyozdobione wizerunkami świętych i innymi sakraliami cele zakonnice. Wszystkie tutejsze mniszki⁵⁶⁰ muszą być Ormiankami, czego wymaga reguła zgromadzenia, i prawie każda umie czytać w ojczystym języku. Niektóre jednak nie znają ormiańskiego. Wszystkie należą do Zakonu Świętego Benedykta, dlatego nazywane są benedyktynkami.

rei i Efrema Syryjczyka. Zostawił potomnym mnóstwo mów, komentarzy i pism o treści religijnej.

⁵⁵⁹ (A. P.) Odpowiednikiem polskiego ‘klasztoru’ mogą być w języku ormiańskim dwa wyrazy: *wank* i *menastan*. W tym miejscu Bższkianc użył drugiego z nich. Natomiast jedno-wyrazowy tytuł niniejszego rozdziału – *Kusastan* (dosłownie ‘miejsce zamieszkania panien, dziewic’) – oddany został jako ‘żeńska wspólnota zakonna’.

⁵⁶⁰ (A. P.) Odpowiednikami polskich wyrazów ‘zakonnica’, ‘mniszka’ są w języku ormiańskim *miandznuhi* i *kuj*s – ‘dziewica’, ‘panna’.

Skrupulatnie przestrzegają reguły wspólnoty i noszą habity z włosiennicy. W całej Polsce tak zasłynęły ze swego [wysokiego] wykształcenia, że moi z tego kraju stawiają je za wzór polskim zakonnikom. Opiekę i nadzór nad ormiańskimi mniszkami sprawuje ich opatka⁵⁶¹, której służy pomocą wiele doradczyń i nowicjuszek. Kuratorem zakonu jest arcybiskup ormiański, stojący również na straży majątku zgromadzenia⁵⁶².

170. Zasłużoną sławą cieszy się prowadzona przez zakon szkoła⁵⁶³, uważana za najważniejszą i najlepszą spośród wszystkich szkół. Uczęszcza do niej 400 dziewcząt, a niekiedy bywa ich nawet więcej. Uczą się tu kaligrafii, arytmetyki i innych przedmiotów czy pożytecznych umiejętności, na przykład rękodzielnictwa.

Największą wagę w szkole przykładą się jednak do dobrego wychowania uczennic, o co szczególnie dbają troskliwie, doświadczone mniszki, zabiegające również o stały dopływ nowych podopiecznych, zwłaszcza z najbardziej odległych miejscowości. Ormiańskie zakonnice dzięki swojej owocnej działalności zyskały takie poważanie i popularność, że niegdyś odwiedził je sam cesarz⁵⁶⁴, okazując im wiele szacunku. Ormiańskie mniszki są skromne z natury i nie mają żadnych wygórowanych potrzeb, które to cechy odziedziczyły po przodkach żyjących niegdyś w Ani.

W roku 1781 ów żeński klasztor spłonął, lecz po kilku latach został odbudowany⁵⁶⁵. Oprócz niego istniał też w przeszłości inny, stojący poza miastem klasztor Świętego Krzyża nazywany również Hadżgadarem, który był celem

⁵⁶¹ (A. P.) W oryginale: *abbasuhi*, od *abbas* – ‘opat’, plus sufiks *-uhi* oznaczający płeć żeńską.

⁵⁶² (K. S.) Na temat benedyktynek lwowskich oraz prowadzonej przez nie szkoły zob. *Niewiasty z pastorałami. Portrety księń klasztoru benedyktynek ormiańskich we Lwowie: historia, konteksty, konserwacja*, red. A. A. Zięba, Warszawa–Kraków 2021.

⁵⁶³ (A. P.) W oryginale: *tbradun/dpraturun*.

⁵⁶⁴ (K. S.) Cesarz Józef II odwiedził klasztor w 1784 r. Następnie, 16 I 1785 r., nakazał mniszkom otworzyć szkołę publiczną według planu Normalschulen, a zakonnikom-nauczycielkom przyznał pensję 10 złotych reńskich. W 1787 r. w miejsce dotychczasowej szkoły dwuklasowej powstała pięcioklasowa Mädchenschule für gebildete Stände oraz kurs preparand nauczycielskich. Odtąd nauczające zakonnice otrzymywały po 25 florenów rocznie, a na wynagrodzenie dla katechety (i jednocześnie dyrektora) oraz pozostałe wydatki szkolne przewidziano 300 florenów rocznie. C. Lechicki, *Kościół ormiański*, s. 112–113.

⁵⁶⁵ (T. S.) Według innych źródeł pożar nastąpił w roku 1773, a prace związane z odbudową klasztoru zakończono w roku 1779. (K. S.) Pożar w rzeczywistości wybuchł w 1778 r. Zginęła wówczas jedna mniszka. *Ibidem*, s. 106–107.

pielgrzymek⁵⁶⁶. Mieszkali w nim mnisi⁵⁶⁷. W tym właśnie miejscu Mikołaj⁵⁶⁸ został wyświęcony na biskupa przez katolikosą Melkisetę⁵⁶⁹, tutaj też odbyło się zebranie⁵⁷⁰ [z wiernymi] za czasów arcybiskupa Chaczadura⁵⁷¹, o czym jest mowa w [jego] liście pasterskim (180). Obecnie ów zabytkowy klasztor z widocznymi starymi grobowcami ormiańskimi pełni funkcję koszar wojskowych⁵⁷².

Katedra ormiańska⁵⁷³

171. Katedra ormiańska będąca również siedzibą arcybiskupa to szeroko znane i popularne miejsce pielgrzymek wszystkich chrześcijan. Zbudowana z kamienia na planie kwadratu jednokopułowa świątynia Zaśnięcia Bogurodzicy jest

⁵⁶⁶ (K. S.) Bższkianc pomylił zespół kościelny Świętego Krzyża, gdzie mieściło się wcześniej kolegium papieskie prowadzone przez teatynów, z „Haczgadarem” św. Anny. Kościół Świętego Krzyża został sprzedany przez teatynów. Zachował się do dziś.

⁵⁶⁷ (A. P.) Odpowiednikami polskich wyrazów ‘zakonnik’, ‘mnich’ są w języku ormiańskim terminy *wanakan* (*wank* – ‘klasztor’) i *abegha*. Drugie określenie oznacza kapłanów zakonnych (‘ojców’). W tym paragrafie swej książki Bższkianc użył słowa *abegha*.

⁵⁶⁸ (K. S.) Chodzi o Mikołaja Torosowicza – arcybiskupa lwowskiego ormiańskiego (1627-1681). W 1630 r. Torosowicz złożył wyznanie wiary i zawarł unię z Kościołem katolickim, stając się pierwszym ormiańskokatolickim arcybiskupem lwowskim. Był inicjatorem sprowadzenia do Lwowa zakonu teatynów. K. Stopka, *Torosowicz Mikołaj, pierwszy ormiańskokatolicki arcybiskup Lwowa*, w: *Polski słownik biograficzny*, Warszawa–Kraków 2022, s. 434-444.

⁵⁶⁹ (K. S.) Melkiset (Melkised, Melchizedek) z Garni – koadiutor przy katolikosie Dawidzie IV z Wagharszapatu (1590-1629), jak też niezależny od niego katolikos. Przybył do Polski w 1626 r. Na początku roku następnego wyświęcił na biskupa Mikołaja Torosowicza. Zmarł w Kamieńcu Podolskim 18 (28) III 1627 r.

⁵⁷⁰ (A. P.) W oryginale: *żoghow*. Por. pokrewne słowo *żoghowurd* – ‘lud, ludzie’.

⁵⁷¹ (K. S.) Chaczadur – arcybiskup lwowski ormiański (1461-1481, 1492-1502). K. Stopka, *Ormiańscy arcybiskupi Lwowa w średniowieczu*, w: *Vir sapiens. Księga dedykowana Profesorowi Krzysztofowi Ożogowi*, red. L. Korczak, M. D. Kowalski, S. A. Sroka, Kraków 2024, s. 517-521.

⁵⁷² (T. S.) Dziś natomiast zamiast koszar (ul. Zamarstynowska 9) mamy klasztor księży misjonarzy, w którym mieści się Wydział Prawa Lwowskiej Akademii Ministerstwa Spraw Wewnętrznych (Навчально-науковий інститут права та правоохоронної діяльності).

⁵⁷³ (A. P.) Tytuł tego rozdziału brzmi w oryginale: *Jekegheci Hajoc*, czyli *Kościół ormiański/Ormian*. Chodzi jednak o świątynię znaną pod polskim terminem jako ormiańska katedra Zaśnięcia lub Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny. Por. J. Smirnow, *Katedra ormiańska we Lwowie. Dzieje archidiecezji ormiańskiej lwowskiej*, Lwów–Przemyśl 2002.

dość przestronna, ma gawit, czyli kruchtę przy wejściu, charakterystyczną wyłącznie dla kościołów ormiańskich. W późniejszym czasie połączono ów gawit z samą świątynią, przez co wydłużyła się ona i pojawiło się w niej wiele [nowych] ołtarzy. [Katedra] ma 13 ołtarzy⁵⁷⁴ i trzy wejścia. Bem⁵⁷⁵ jest wysoki, po obu stronach dasu⁵⁷⁶ usytuowane są siedzenia dla kapłanów oraz tron biskupa. W świątyni odprawia się regularnie tradycyjną codzienną liturgię⁵⁷⁷ w obrządku ormiańskim. Wiekowy obraz przedstawiający Wniebowzięcie Najświętszej Maryi Panny umieszczono w ołtarzu głównym prezbiterium. Na jednej ze ścian widzieliśmy marmurową tabliczkę z niemożliwą już do odczytania inskrypcją.

172. W oddzielnym ołtarzu, obok okazałych drzwi z południowej strony [świątyni] znajduje się słynący cudami wizerunek Oświeciciela⁵⁷⁸. Każdego czwartku przybywa tam wielu pielgrzymów różnych narodowości, ponieważ drzwi te otwarte są dla wszystkich pobożnych ludzi, którzy miłują służbę Bożą. Owa podobizna rozmiarami dorównująca ołtarzowi cała jest pokryta złożonym srebrem. Na kapie osłaniającej wielki obraz widnieje pamiątkowy napis informujący o cudzie, który w przeszłości nastąpił w domu pewnej wdowy. Oto treść napisu:

Podobnie jak prawdziwy, niestworzony Bóg z mocą podarował wieczny Byt, stając się Światłością świata, ofiarował On wizerunek Wielkiego Oświeciciela, Świętego Grzegorza [swoją] wszechmocną prawicą, nie po to, aby ukryć go

⁵⁷⁴ (T. S.) W oryginale: *choran*. W kontekście świątyni odnosi się do ‘ołtarza’, a w szerszym sensie do ‘niszy’. Z biegiem czasu słowem tym zaczęto określać także ilustrowane karty ewangelii ormiańskich. Por. J. Chrzęszczewski, *Kościoły*, s. 8.

⁵⁷⁵ (A. P.) Według Jacka Chrzęszczewskiego (*ibidem*), *bem* to ‘podwyższone sanktuarium’. Ten sam ormiański wyraz jest także używany w odniesieniu do teatru, gdzie oznacza ‘scenę, estradę’. (K. S.) Bem to podniesienie w prezbiterium, do którego prowadzą schodki z prawej i lewej strony.

⁵⁷⁶ (A. P.) Według słownika *Հայկական լեզուի բացատրական բառարան* [Słownik opisowy języka ormiańskiego od czasów najdawniejszych], t. 1, oprac. Ա. Մ. Ղափիբյան, Վ. Առաքելյան, Վ. Ա. Փոթոյան [A. S. Gharibian, V. Arakelian, V. A. Potojan], Երևան [Erywań] 1969, s. 473, jedna z definicji wyrazu *das* to ‘W kościele – miejsce przed ołtarzem, na którym stoją duchowni i chórzysci’. (K. S.) Inaczej można by ów *das* zdefiniować jako ‘centralną część prezbiterium między stallami’. (A. P.) Por. J. Chrzęszczewski, *Kościoły*, s. 9, przyp. 97 (*das* – ‘nawa’). Tradycyjnie wysokość dasu w kościołach ormiańskich wynosi 80 cm.

⁵⁷⁷ (A. P.) W oryginale: *žamergutjun* (‘msza’ to *patarag*).

⁵⁷⁸ (K. S.) Obecnie w zbiorach Lwowskiej Galerii Sztuki, nr inw. ż-5998. Zob. *Ormianie polscy. Odrębność i asymilacja*, s. 103.

pod korcem, ale postawić na świeczniku, aby oświecał wszystkich, a zwłaszcza naród ormiański. Pojawienie się cudownej podobizny zaiste było czymś niezwykłym, więcej niż cudownym. W Wielki Poniedziałek, od którego zaczyna się Męka Pana naszego Jezusa Chrystusa, w domu jednej pobożnej wdowy, pani Katarzyny Greskowej der Waskowicowej, w roku 1057 (1608)⁵⁷⁹ ów święty obraz, przejęty boleścią tegoż Pana, jął płakać, roniąc łzy, które niby krople potu wielkości ziaren grochu spływały na oczach wszystkich przez 12 godzin. 5 kwietnia⁵⁸⁰ – w czasie, kiedy patriarchą był der Jagop, a naszym arcybiskupem Mikołaj [Torosowicz] – prawdziwość tego wydarzenia została potwierdzona przez owego wychowanego w świętości⁵⁸¹ męża Mikołaja, co rozwiało wszelkie wątpliwości. I w święto Zwiastowania Bogurodzicy⁵⁸² wyjątkowo uroczyście pobłogosławił on obraz i przekazał braciom starszym, którzy przyjęli go z ogromną wdzięcznością i szacunkiem oraz przyozdobili na własny koszt. Chrystus⁵⁸³ jest orędownikiem swojej trzody, którą odkupił najświętszą krwią swoją⁵⁸⁴.

Na posadzce tego kościoła są ułożone rzędami ogromne płyty nagrobne z wrytymi napisami w języku ormiańskim i łacińskim. Przed ołtarzem Świętego Oświeciciela leży kamień z następującą informacją: *Oto nagrobek b[a]-r[ona] Owanesa, syna szlachetnego chodzi Nawasarda z miasta Adabad⁵⁸⁵. Zasnął w Panu roku 1135 (1686), 5 lutego. Również przed stojącym naprzeciw ołtarzem Najświętszej Bogurodzicy znajduje się stary grób z roku 932 (1483).*

173. Przez drzwi świątyni od strony północnej wchodzi się do obszernej, wyłożonej płytami zakrystii⁵⁸⁶. Jest w niej oddzielna murowana kaplica usytuowana pod galerią, co odnotowano w kronice kościoła. W kaplicy mieści

⁵⁷⁹ (K. S.) Powinno być *năł* – 1107 (1658). Por. niżej.

⁵⁸⁰ (K. S.) Starego stylu; 15 kwietnia według kalendarza gregoriańskiego.

⁵⁸¹ (A. P.) W oryginale: *srbasnjal*.

⁵⁸² (A. P.) Święto Zwiastowania po staroormiańsku nazywa się ton Awetjac Astwacacni (tak też w relacji Bższkianca).

⁵⁸³ (A. P.) W oryginale mamy tu zaimek *Na* – ‘On’.

⁵⁸⁴ (K. S.) Opis tego cudu prawidłowo datowanego zawiera najstarsza Metryka katedry: „Roku 1658 15 Aprilis obra[z] [Świętego] [G]rzegorza jest do kościoła wprowadzo[-ny] pani Katarzyny der [Waszkiewiczowej], [który to] Obraz [w] Wielki Poniedziałek[k] w kamienicy Waszkiewiczowej nad stołem będący [płakał] przez godzin 10, na które łzy święte patrzyły oczy moje niegodne”. *Metryka katedry ormiańskiej we Lwowie za lata 1635-1732*, oprac. K. Stopka, M. Ł. Majewski, Kraków 2020, s. 61, *Pomniki Dziejowe Ormian Polskich*, t. 3.

⁵⁸⁵ (K. S.) Możliwe, że chodzi o miejscowość Astabad w prowincji Nachiczewan.

⁵⁸⁶ (A. P.) W oryginale: *awandatur*.

się kościelny skarbiec, w którym oglądaliśmy pięknie napisany i iluminowany zabytkowy ewangeliaarz w srebrnej oprawie, wynoszony i pokazywany wiernym z okazji znaczących uroczystości religijnych oraz świąt kościelnych⁵⁸⁷; widzieliśmy tam również dawne ciężkie, złotolite szaty liturgiczne, a także wiele innych drogocennych przedmiotów. Za zakrystią jest niewielki dziedziniec i ogród klasztoru żeńskiego.

Południowe drzwi kościoła wiodą na prostokątny dziedziniec ze [stojącym] krzyżem⁵⁸⁸, gdzie znajduje się cmentarz⁵⁸⁹. Duża brama, która jest zarazem głównym wejściem na teren kompleksu świątynnego, prowadzi z cmentarza na przyległą Górną ulicę. W zachodniej części nekropolii wznosi się – jak kaplica⁵⁹⁰ – okazała rzeźba przedstawiająca Ukrzyżowanie⁵⁹¹. Przy tym krzyżu w święto Najświętszego Ciała i Krwi Chrystusa odbywają się niezwykle podniosłe uroczystości. Zbierają się tu wówczas odświętnie i bogato odziani najzaczniejsi przedstawiciele elity miejskiej oraz starszyzna różnych cechów rzemieślniczych; wszyscy – ze swymi sztandarami rodowymi bądź cechowymi – dostojnie podążają w procesji za kroczącymi na przedzie kapłanami. W czterech rogach owego prostokątnego placu buduje się cztery wspaniałe ołtarze, przy których biskup udziela wiernym błogosławieństwa. Plac wyłożony jest dużymi i dobrze zachowanymi płytami nagrobnymi z ormiańskimi oraz łacińskimi napisami; można je jeszcze odczytać, gdyż płyty najwyraźniej wmurowano nie tak dawno. Starych nagrobków z zatartymi i niemal nieczytelnymi inskrypcjami tutaj nie widzieliśmy. Być może zostały wykorzystane do budowy fundamentów świątynnego kompleksu.

174. W kronice tej świątyni zawarto następujący zapis:

Główny kościół Ormian lwowskich – drewniany – wzmiesiony został w roku Pańskim 1183, murowany zaś w roku 1363. Fundatorami byli b[a]r[on] Jagop Szahnszah z Kaffy oraz b[a]r[on] Stepan Panosjan Aprahamianc z miasta

⁵⁸⁷ (K. S.) Chodzi najprawdopodobniej o Ewangeliaarz ze Skewry – manuskrypt zawierający przekład czterech ewangelii na język ormiański ukończony w 1198 r. w Cylicji. Dziś ów zabytek przechowywany jest w Bibliotece Narodowej (rkps 8101 III).

⁵⁸⁸ (A. P.) W oryginale: *chacz-bak*.

⁵⁸⁹ (A. P.) W oryginale: *gerezmanatun*.

⁵⁹⁰ (A. P.) „Kaplicą” Bższkianc określił obiekt po polsku zwany Grotą (!) Ukrzyżowania, por. J. Chrzęszczewski, *Kościoły*, s. 75 oraz il. 229 (Grotka Męki Pańskiej).

⁵⁹¹ (T. S.) To interesujące, wykonane z drewna dzieło sztuki sakralnej do dziś znajduje się w tym samym opisywanym przez Bższkianca miejscu.

*Wajsur*⁵⁹². W roku 1509 szanowny Aswadur Kopule wyremontował kopulę⁵⁹³. W 1562 roku pan Antreas z Kaffy postawił dzwonnice. W 1723 roku szlachetny pan⁵⁹⁴ i sędzia sądu ormiańskiego Chaczig Augustynowicz wybudował empore dla panien [zakonnych]⁵⁹⁵ oraz podwyższył gawit. Ku jego pamięci powstała [stojąca] na zewnątrz kolumna.

Wymienieni przedstawiciele znamienitych rodów książęcych, fundatorzy świątyni, sporządzili swego rodzaju testament, w którym zastrzegli, iż żaden z ich krewnych nie może rościć sobie jakichkolwiek praw do rzeczonoego kościoła. Napisany na pergaminie tekst testamentu dane nam było odczytać. [Brzmi on] następująco:

Jezus Chrystus. Oto akt naszej woli i wiary, Jagopa, syna Szahnszaha, z Kaffy i Panosa, syna Awrana, mieszkańca Ghazalu, którzy sporządziliśmy to pismo wieczyste, iż ślubowaliśmy Bogurodzicy i zbudowaliśmy [kościół] w mieście Lwowie dla Ormian wyznania i obrządku świętego Oświeciciela, posłusznych katolikosowi i biskupowi ormiańskiemu oraz starszym ormiańskim. [Kościół], nad którym odtąd ani synowie nasi, ani córki, ani bracia, ani wnuki, ani też krewni żadnej władzy mieć nie będą, tak nad nim samym, kapłanami, starszymi, jak i nad dobrami kościelnymi, prócz [możliwości] czynienia uczynków miłosiernych. A jeśli ktoś ośmieliłby się temu zaprzeczyć albo się tej [władzy] bezwstydnie domagać, niech będzie [uznany] za kłamcę przed każdym sądem oraz potępiony przez Boga, Kościół święty, świętą Bogurodzicę i świętych apostołów. Niech [tak] będzie za świadectwem Boga i starszych. Dokument ten został spisany w roku 812 [1363] ery ormiańskiej, 30 sierpnia.

*Ja, Apraham, awakerec*⁵⁹⁶ – świadek. *Ja, Yrysdakes, kronawor*⁵⁹⁷ – świadek. *Ja, Johannes, abegha* – świadek. *Ja, Krisdosadur, kahana* – świadek. *Ja, Saraj,*

⁵⁹² (T. S.) W oryginale: „*Մտնիսիս Փսմնութիւն Արքիմիտրիկոսի և Վայսուրի քաղաք*” (Stepan Panosjan Aprahamianc i Wajsur i kaghak).

⁵⁹³ (A. P.) Być może wyraz *Kopule*, zapisany w owej kronice jako nazwisko (dużą literą), pojawił się tu wskutek wystąpienia polskiej formy *kopulę*. Zauważył to już J. Chrzęszczewski, *Kościół*, s. 61, przyp. 35. (K. S.) Informację Bższkianca uzupełnia zapiska w języku kipeczackim w „Kronice weneckiej”: „959 (1510) Der Aswadur kazał pomalować kopulę”. Y. Dachkévytch, E. Tryjarski, „*La Chronique de Venise*”, w: Y. Dachkévytch, *Armenia and Ukraine*, s. 542, 549, 566.

⁵⁹⁴ (A. P.) W zapisie kronikarskim cytowanym przez Bższkianca widnieje tu ormiański wyraz *iszchan* – ‘książę’, użyty jako formuła grzecznościowa.

⁵⁹⁵ (A. P.) Klasztor benedyktynek ormiańskich został tu określony terminem *wernatunkusanac* (‘górne piętro / poddasze panien’).

⁵⁹⁶ (K. S.) Awakerec – *աւակերեց*.

⁵⁹⁷ (K. S.) Kronawor – *կրոնաւոր*.

*syn pana Izadena – świadek. Ja, Jowanes, syn pana Chaczadura – świadek. Ja, Dajczu, syn pana Tolaktemura – świadek. Ja, Meliksha, syn pana Czobana – świadek. Ja, Chosrow, syn pana Awaka – świadek. Ja, Nuradin, syn pana Antreasa – świadek. Ja, Mser, syn pana Astwadzadura – świadek. Ja, Amir Sarkis, syn pana Jowanesa – świadek. Ja, Amirbeg, syn pana Jowanesa – świadek. Ja, Jagop, syn pana Sahaga – świadek. Ja, Nasradin, syn pana Jagopa – świadek. Ja, Astwadzadur, syn pana Takwora – świadek. Ja, Oruzbeg, syn pana Takwora – świadek*⁵⁹⁸.

175. Dużą i wysoką dzwonnice tego kościoła wzniesiono we wschodniej części świątynnego kompleksu, nad wejściem do rezydencji biskupa⁵⁹⁹. Nad wejściem do sądu znajdującym się pod dzwonnica umieszczono tablicę

⁵⁹⁸ (K. S.) Tłumaczenie anonimowe sprzed 1730 r.: „Jezus Chrystus / 1356 / Oto woli naszej i wiary pismo, Jakuba syna Szachinszacha z Kaffy i obywatela, i Panosa, syna Abramowego, a obywatela Huchat[u], którzyśmy dali to pismo nasze wieczne i żeśmy przyślubili Świętej Boga Rodzicielce i zmurowaliśmy kościół w mieście Lwowie narodowi ormiańskiemu wyznania i obrzędu Świętego Grzegorza Oświeciciela, a posłusznym Patriarsze, także też biskupowi ormiańskiemu i starszym, któremu odtąd ani synowie nasi, ani córki, ani bracia, ani wnukowie, ani nawet żadni pokrewni prócz czynienia uczynków miłosiernych żadnej władzy swej rozpościerać tak nad kościołem, kapłanami, starszymi, jako też i nad dobrami kościelnymi nie mają. A kto by się chciał wtrącać albo się niewstydlwie tego domagać, niechaj się stanie kłamcą u każdego sądu i potępionym od Boga, Kościoła Ś[więtego], Świętej Boga Rodzicielki i Świętych Apostołów. Niechajże to będzie świadectwem Bożym i starszych. Działo się roku 812 według rachunku ormiańskiego dnia 30 Augusta. / Ja Abramus, oficiel świadek [podpisuję się] ręką własną / Ja Aristakes zakonnik świadek [podpisuję się] ręką własną / Ja Jan mnich świadek podpisuję się ręką własną / Ja Christianus kapłan świadek podpisuję się ręką własną / Ja Ezadur syn Sergiusza świadek podpisuję się ręką własną / Ja Jan syn Krzysztofa podpisuje [się] ręką własną / Ja Tolak Tomuzur syn [...] świadek podpisuję się ręką własną / Ja Melikszasz Czobonowicz świadek podpisuję [się] ręką własną / Ja Cosroos Awakowicz świadek podpisuję się ręką własną / Ja Murakcija Andrzejowicz świadek podpisuję [się] ręką własną / Ja Misir Aswadurowicz świadek / Ja Amir Sergiusz Janowicz świadek / Ja Jakub Sachgowicz świadek / Ja Nazadzija Jakubowicz świadek / Ja Aswadur Takworowicz świadek / Ja Orusbek Takworowicz świadek”.

⁵⁹⁹ (T. S.) Wysoka, trójpłozimowa dzwonnica i dawna rezydencja ormiańskiego biskupa znajdują się przy ul. Ormiańskiej i do siebie przylegają. Na pierwszym (dolnym) poziomie dzwonnicy jest łukowata brama służąca jako przejście do ul. Łesi Ukrainki (dawnej Skarbkowskiej). Wejście do biskupiej rezydencji usytuowano w bocznej ścianie bramy. Na parterze mieści się świeckie pomieszczenie (chuc), gdzie pod koniec XVIII w. odbywały się posiedzenia sądu. Trzeci poziom, na którym zawieszono są dzwony, to właściwa dzwonnica.

pamiętkową z czarnego marmuru, na której – wyryty złożonymi literami – widnieje następujący tekst: *Roku ormiańskiego 1020 [1571]⁶⁰⁰ w miesiącu styczniu chodża Andreas z Kaffy kazał zbudować [tę] dzwonnice w intencji zbawienia swojej duszy oraz dusz swoich rodziców – Chaczeresa i Sary, a także brata Awedyka i wszystkich [swoich] krewnych⁶⁰¹.*

Ormiański przytułek⁶⁰², gdzie znajdują schronienie i mieszkają ubodzy Ormianie, mieści się nieopodal, na sąsiedniej ulicy⁶⁰³. Niegdyś miał on opiekuna i dochód, o czym świadczy księga [rachunkowa] pisana w języku tatarskim⁶⁰⁴, która zaczyna się tak:

T'v[agan] 1073 [1624], martnëŋ 28: Bu tēftar étildi vank' špitalina nēsa k'olvēk' alay k'ēlir nēčik' vīdatok' munda ĵazilīr: hēsēp k'ormux učen⁶⁰⁵.

T'v[agan] 1073 [1624], m[a]rt[n]ëŋ 30. Špitaln[īn]g k'andžanak 'tan⁶⁰⁶ čīχtī aχča Bayramdan songra nogarik 'un f: 2⁶⁰⁷.

Hiš[adag] 13: Abril 6. Bugung⁶⁰⁸ k'unu učmaxlī džanlī Ivašk'o ĵezuita Aksentōvič⁶⁰⁹ poyrēbina bērdilar: Hiš[adag] 16. 11. Hiš[adag] 13⁶¹⁰.

⁶⁰⁰ (T. S.) Należy tu odnotować rozbieżność w stosunku do zapisu w kronice kościelnej, gdzie jako rok budowy dzwonnicy wskazano rok 1562; prawdopodobnie wtedy rozpoczęto jej wznoszenie, a zakończono w roku 1571.

⁶⁰¹ (K. S.) „W roku 1020 [1571] ery ormiańskiej, a w miesiącu styczniu, chodża Andrzej z Kaffy kazał zbudować dzwonnice [jako wotum] za dusze zmarłych rodziców Chaczeresa i Sary i brata Awedyka i ich rodziny”. J. Chrzęszczewski, *Kościół*, s. 7.

⁶⁰² (A. P.) W oryginale: *ankelanoc*.

⁶⁰³ (K. S.) Szpital ormiański znajdował się pierwotnie w jednej z kamienic, które zajmowały benedyktynki.

⁶⁰⁴ (K. S.) Rachunki szpitala nie zostały dotąd odnalezione, choć Bższkianc je widział.

⁶⁰⁵ (K. S.) „Roku 1073 [1624], 28 marca Tę księgę założono dla szpitala klasztornego. Jeśliby przyszło do jakiegokolwiek wydatku, tutaj zapisze się rachunek dla obejrzenia”. Transliteracja i tłumaczenie: K. S.

⁶⁰⁶ (K. S.) W oryginale błędnie: *k'anyanak'tan*.

⁶⁰⁷ (K. S.) „Roku 1073 [1624], 30 marca. Ze szpitalnej skarby wyjęto pieniądze we wtorek po Wielkanocy, f[lore]ny 2”. Transliteracja i tłumaczenie: K. S.

⁶⁰⁸ (K. S.) W oryginale błędnie: *Bugunk'i*.

⁶⁰⁹ (K. S.) Iwaszko Aksentowicz sporządził testament 10 III 1624 r. Zob. BMW: rkps 441, k. 167-167v. Iwaszko Aksentowicz „Jezuita” pojawia się też w księdze jasachów Ormian lwowskich za lata 1598-1638. Zob. *Jasachy gminy Ormian lwowskich za lata 1598-1638 w języku ormiańsko-kipczackim*, oprac. K. Stopka, Kraków–Warszawa 2020, *Pomniki Dziejowe Ormian Polskich*, t. 2.

⁶¹⁰ (K. S.) „Nota 13: 6 kwietnia. Tego dnia [za] świętej pamięci Iwaszka «Jezuitę» Aksentowicza dali pogrzebinę [na pogrzeb?]. Nota 16. 11. Nota 13”. Transliteracja i tłumaczenie: K. S.

Arcybiskupstwo we Lwowie

176. Kronikarski zapis informuje, że stołeczne arcybiskupstwo ormiańskie powstało we Lwowie roku Pańskiego 1364, a pierwszym arcybiskupem był Krikor⁶¹¹ wyświęcony przez katolikos Mesropa⁶¹². Prawdziwość owego zapisu potwierdza kondak drugiego z tych [duchownych], mówiący o wyniesieniu Krikora do godności arcybiskupa i adresowany do lwowskich diecezjan⁶¹³. Dowodzi jej również informacja o jego [Mesropa] następcy, katolikosie Konstantynie⁶¹⁴, który po pewnym czasie usunąwszy Krikora, mianował arcybiskupem Lwowa Howhannesa, syna Nasradina⁶¹⁵. Dlatego lwowska kronika jako pierw-

⁶¹¹ (K. S.) Krikor (Grigor) I – arcybiskup lwowski ormiański (1361-1409). K. Stopka, *Ormianie arcybiskupi Lwowa*, s. 504-510. W pisowni w tej części relacji używany jest wariant zachodnioormiański, bo w taki sposób wymieniane imiona były wymawiane.

⁶¹² (T. S.) Mesrop Ardasecy (Mesrop z Artazu) – katolikos (1359-1372).

⁶¹³ (T. S.) Zwracając się w swoim kondaku „do Ormian Lwowa, Włodzimierza, Łucka, wszystkich tutejszych parafii, wsi i klasztorów, jak również do księży i ludzi świeckich, do [zwykłych] kramarzy i poważnych kupców, do szacownej starszyny, do stałych mieszkańców miasta i przyjezdnych, którzy chwilowo tylko się w nim zatrzymali, do znakomitych rzemieślników i pracowitych rolników”, katolikos pisał, że niepokoi się o rodaków, którzy przebywają wśród innych chrześcijan pozbawieni mądrego pasterza. Albowiem samozwańcy, bez zezwolenia patriarchy kierujący ich duchowymi sprawami, nie byli do tego upoważnieni oraz robili to bezprawnie. I kiedy katolikosa dręczyły owe trwożne myśli, przybył doń biskup der Krikor, kapłan tak światły i uzdolniony jak apostołowie, któremu on (katolikos) nadał godność arcybiskupa i ustanowił duchowym pasterzem Ormian lwowskiej diecezji, dokładnie określając przy tym jego pełnomocnictwa i obowiązki wiernych (Ղ. Ալիշան [G. Aliszan], *Գաւառիկից Տարեգիրք Հայոց Լիւսւսանիկ և Ռումիլիկի* [Kamieniec. Kronika Ormian Polski i Rumunii], Վենետիկ [Wenecja] 1896, s. 5-8). (K. S.) Por. C. Mutafian, *La saga des Arméniens de l'Ararat aux Carpates*, Paris 2018, s. 99-102; A. Sarkisjan, *Ormianie polscy i Apostolski Kościół Ormiański w XI-XVII w.*, przeł. J. Szokalski, Zabrze 2022, s. 27-32.

⁶¹⁴ (T. S.) Okres sprawowania władzy (piastowania godności katolikosa) przez Konstantyna z Sisu (Sisecego) badacze odnoszą zazwyczaj do lat 1372-1374, wszelako o wypełnianiu przezeń obowiązków patriarchy informują także encykliki i zapisy kronikarskie z lat 1375-1381. Był to bardzo trudny okres w dziejach Ormian, pełen chaosu i zawirowań wywołanych upadkiem Armenii Cylicyjskiej w roku 1375. (K. S.) Katolikos Konstantyn zmarł 15 VIII 1380 r. G. Petrowicz, *La Chiesa armena*, t. 1, s. 26; A. Sarkisjan, *Ormianie polscy*, s. 32-39.

⁶¹⁵ (T. S.) Por. nr 147. Sytuację tę wyjaśnia katolikos Teodoros w swoim kondaku z roku 1388. Píše, że zarówno katolikos Mesrop, jak i katolikos Konstantyn byli srodze rozeźleni samowolnymi poczynaniami pełnego pychy arcybiskupa Krikora. Po kilku bezskutecz-

szego arcypasterza wymienia Howhannesa. Po nim⁶¹⁶ na tronie arcybiskupim zasiadł Awedyk⁶¹⁷, następnie – Chaczadur⁶¹⁸, po nim zaś Stepannos⁶¹⁹, następny był Kalust⁶²⁰, potem – Chaczadur II⁶²¹, po nim – Krikor⁶²², później – Barsam⁶²³, dalej Nikoghajos, czyli Nigol [Torosowicz], następnie Howhannes II Karmadanienc⁶²⁴, po nim – Wartan Hunanian⁶²⁵, dalej Howhannes III Tobiasz Augustynowicz⁶²⁶, potem – Hagop Augustynowicz⁶²⁷, po nim Hagop II Tumanowicz⁶²⁸,

nych ostrzeżeniach der Konstantyn zmuszony był pozbawić go władzy i mianować na jego miejsce Howhannesa, syna Nasradina. Nie bacząc na poczynione kroki, der Krikor długo jeszcze uzurpował sobie władzę, nie odchodził, co stało się powodem rozłamu wewnątrz diecezji. Zwracając się „z błogosławieństwem i opiekuńczą ojcowską miłością” do Ormian Lwowa, Seretu, Suczawy (obecnie Rumunia), Kamieńca, Łucka, Włodzimierza oraz Wołoszczyzny, katolikos Teodoros oświadczył, że po raz kolejny pozbawia praw „niegodnego, fałszywego biskupa Krikora”, a zwierzchnikiem lwowskiej, czyli polskiej diecezji mianuje biskupa Howhannesa. Por. [G. Aliszan], [Kamieniec], s. 9-13, przyp. 130; K. Stopka, *Ormiańscy arcybiskupi Lwowa*, s. 510-513.

⁶¹⁶ (K. S.) W rzeczywistości po Howhannesie Nasradinianie diecezją lwowską kierował Krikor II, jego brat (1415-1440). K. Stopka, *Ormiańscy arcybiskupi Lwowa*, s. 513-515.

⁶¹⁷ (K. S.) Awedyk – arcybiskup lwowski ormiański (1441-1460). *Ibidem*, s. 515-517.

⁶¹⁸ (K. S.) Por. przyp. 571.

⁶¹⁹ (K. S.) Stepannos I – arcybiskup lwowski ormiański (1481-1492). *Ibidem*, s. 521-522.

⁶²⁰ (K. S.) Kalust Stefanian – arcybiskup lwowski ormiański (1515-1542). G. Petrowicz, *La Chiesa armena in Polonia*, t. 1, s. 78-84.

⁶²¹ (K. S.) W rzeczywistości takiego arcybiskupa nie było.

⁶²² (K. S.) Krikor (Grigor) II Ananienc Warakecy/Wanli. Por. nr 142.

⁶²³ (K. S.) Barsam Astwadzadurian Bogdanowicz z Trapezuntu – arcybiskup lwowski ormiański (1575-1584). G. Petrowicz, *La Chiesa armena in Polonia*, t. 1, s. 117-123.

⁶²⁴ (K. S.) Chodzi o sufragana arcybiskupa Torosowicza – Jana Kieremowicza (zm. 17 VI 1677), biskupa Mołdawii, sufragana lwowskiego.

⁶²⁵ (K. S.) Wartan Hunanian – arcybiskup lwowski Kościoła ormiańskokatolickiego (1681-1715). G. Petrowicz, *L'Unione degli Armeni di Polonia con la Santa Sede*, Roma 1950, s. 259-270, 299-304; idem, *La Chiesa armena in Polonia e nei paesi limitrofi*, t. 3: 1686-1954, Roma 1988, s. 1-7, 49-80, *Studia Ecclesiastica*, t. 17.

⁶²⁶ (K. S.) Jan Tobiasz Augustynowicz – arcybiskup lwowski Kościoła ormiańskokatolickiego (1715-1751). Idem, *La Chiesa armena in Polonia*, t. 3, s. 109-182; D. Kajetanowicz, *Augustynowicz Jan Tobiasz*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 1, Kraków 1935, s. 185.

⁶²⁷ (K. S.) Jakub Stefan Augustynowicz – arcybiskup lwowski Kościoła ormiańskokatolickiego (1751-1783). G. Petrowicz, *La Chiesa armena in Polonia*, t. 3, s. 183-214; D. Kajetanowicz, *Augustynowicz Jakób Stefan*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 1, s. 185.

⁶²⁸ (K. S.) Jakub Walerian Tumanowicz – arcybiskup lwowski Kościoła ormiańskokatolickiego (1783-1798). K. Stopka, *Tumanowicz Jakub Walerian, ormiańskokatolicki arcybiskup Lwowa*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 66, Warszawa–Kraków 2024, s. 3-8.

następnie Howhannes IV Symonowicz⁶²⁹, później zaś – Kajetan Warteresiewicz⁶³⁰, który ostatnio został wybrany na godnego następcę arcybiskupiego tronu oraz do dziś mądrze i z powodzeniem kieruje swoją bogobojną trzodą. On też udzielił nam gościny i z wielką atencją przyjmował.

177. Odminną kolejność wstępowania na tron ormiańskich arcybiskupów odnotowuje inna lwowska kronika:

1. Howhannes, arcybiskup Lwowa i Wołoszczyzny, rodem z królewskiej dynastii ormiańskiej, wstąpił na tron w roku Pańskim 1365, za króla Lachów Władysława⁶³¹, jednak wkrótce umarł⁶³².

⁶²⁹ (K. S.) Jan Jakub Symonowicz – arcybiskup lwowski Kościoła ormiańskokatolickiego (1801-1816). K. Stopka, *Symonowicz (Szymonowicz, Simonowicz) Jan Jakub (1740-1816), arcybiskup ormiańskokatolicki Lwowa*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 46, Warszawa–Kraków 2009, s. 245-250.

⁶³⁰ (K. S.) Kajetan Augustyn Warteresiewicz – arcybiskup lwowski Kościoła ormiańskokatolickiego (1817-1831). Wybrany 7 VII 1817 r., mianowany przez cesarza 17 XI 1819 r., papieska prekonizacja – 21 II 1820 r., sakra biskupia – 16 VII 1821 r. G. Petrowicz, *La Chiesa armena in Polonia*, t. 3, s. 274-294.

⁶³¹ (T. S.) Data ta (1365) nie może być poprawna, ponieważ król Władysław Jagiełło rządził w latach 1386-1434. Mianowanie arcybiskupa Howhannesa w miejsce arcybiskupa Krikora nastąpiło w 1379 r., w czasie panowania Ludwika Węgierskiego. Dokumentujący ten fakt zapis we wspaniałej księdze Nersesa z Lambronu nie został jednak uwzględniony przez kronikarzy – ani przez Bższkianca, ani przez Aliszana. Zapis w owej księdze, zatytułowanej *Objaśnienie psalmów*, głosi, że w roku 1379 niejaki Howhannes został wezwany przez katolikosa Konstantyna do Sisu – stolicy Armenii Cylicyjskiej – i mianowany zastępcą katolikosa „w kraju Rusinów i Wołochów”. Powracającemu do „swojego kraju” arcybiskupowi der Howhannesowi ofiarowano wspomnianą księgę Nersesa z Lambronu, którą jako wielką świętość przywiózł on do „kraju Rusinów”. Obecnie księga przechowywana jest w Matenadaranie (rkps 1527, k. 667v). Por.: *Памятные записи армянских рукописей XIV века* [Pamiętkowe kolofony ormiańskich rękopisów z XIV w.], oprac. Л. Хачикян [L. Chaczikjan], Ереван [Erywań] 1950, s. 529, *Материалы по Истории Армянского Народа* [Materiały dotyczące dziejów narodu ormiańskiego], t. 6; [Korpus inskrypcji ormiańskich dotyczących Krymu], s. 179-180, nr 95; C. Mutaflan, *La saga des Arméniens*, s. 99.

⁶³² (K. S.) Informacja o objęciu tronu lwowskiego przez Howhannesa w roku 1365 pochodzi ze [Stefana Roszki Chronologii], s. 376. Juda Tadeusz Krusiński podał, że było to w czasie panowania Władysława Jagiełły. J. T. Krusiński, *Prodromus ad tragicam vertentis belli Persici historiam*, Leopoli 1734, s. 122. Rzekomo królewskie pochodzenie Howhannesa mógł sugerować nieznan bliżej „rękopis wileński”, czyli biografie arcybiskupów ormiańskich lwowskich. Zob. F. K. Zachariasiewicz, *Wiadomość*, s. 36; S. Barącz, *Żywoty sławnych Ormian w Polsce*, Lwów 1856, s. 141.

2. Krikor Wielki wstąpił na tron Lwowa za króla Kazimierza⁶³³.

3. Gabriel (albo Awedyk) zasiadł na tronie arcybiskupim we Lwowie.

4. Christoforos (Chaczadur) wyniesiony został na arcybiskupi tron w roku Pańskim 1467, za króla Alberta⁶³⁴.

5. Kilianos (Kalust) zasiadł na tronie w roku Pańskim 1516, za rządów króla Zygmunta I [Starego], jak też pisze o tym Andreas Lubniecy⁶³⁵.

6. Następnym arcybiskupem został Stepannos. Jego list do króla opisujący sytuację Ormian przechowywany jest w królewskim archiwum. Zachował się również jego testament, który informuje, że rzymski pontyfik [papież] wysłał go z misją do cesarza Ferdynanda⁶³⁶, u którego przebywał on cztery miesiące. Papież jako wyraz wdzięczności i miłości ofiarował mu ciężki, masywny krzyż, mucet⁶³⁷, białą i czerwoną sutannę, komżę i koronę [mitrę]. Ten arcybiskup żył długo⁶³⁸.

7. Krikor wstąpił na arcybiskupi tron w czasie panowania króla Zygmunta Augusta, ułakł się jednak ogarniających miasto powszechnych niepokojów i uciekł ze Lwowa.

8. Barsam, następca Krikora na arcybiskupim tronie, również zbiegł; wołał zrezygnować z pełnionej godności, niż walczyć o uspokojenie groźnej sytuacji i z szerczącym się bezprawiem.

⁶³³ (K. S.) W pierwszych dwóch punktach dokumentu imiona Howhannesa i Krikora należałoby zamienić miejscami: Krikor sprawował władzę przed Howhannesem. Godność biskupią otrzymał w roku 1363, czyli w okresie panowania króla Kazimierza Wielkiego (1333-1370). Por. G. Petrowicz, *La Chiesa armena in Polonia*, t. 1, s. 49.

⁶³⁴ (T. S.) Prawdopodobnie chodzi o króla Jana Olbrachta, jednak rządził on nieco później, w latach 1492-1501.

⁶³⁵ (K. S.) Chodzi o Andrzeja Lubelczyka (z Lublina), kanonika i kaznodzieję katedry łacińskiej lwowskiej, autora przekładu na łacinę obrzędu chrztu ormiańskiego (*Baptismus Armenorum*, 1542), a także mszy ormiańskiej (*Liturgia seu missa Armenorum ritu*, 1549). W przekładzie niemieckim błędnie: Andrzej Lubiniecki. Zob. *Der Reisebericht des Minas Bžškeanc*, s. 180.

⁶³⁶ (K. S.) Ferdynand I Habsburg – cesarz Świętego Cesarstwa Rzymskiego (1556-1564).

⁶³⁷ (T. S.) Mucet – krótka peleryna z kapturem osłaniająca ramiona i zapinana na piersi.

⁶³⁸ (K. S.) Chodzi o katolikosę Stepannosa V Salmastecego. Por. K. Stopka, *Stefan V Salmastecy, zwany też Kostandnupolsecy (zm. 1551), katolikos eczmiażyński wszystkich Ormian, wykonujący władzę biskupią w ormiańskiej diecezji lwowskiej*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 43, Warszawa-Kraków 2004, s. 152-154.

9. Godność kolejnego lwowskiego arcybiskupa piastował Garabed. W swoim orędziu napisanym w Kamieńcu i skierowanym do lwowskich parafian nazywa siebie „biskupem Lwowa i Wołoszczyzny”⁶³⁹.

10. Następnym duchownym zasiadającym na arcybiskupim tronie był Mesrop, który swój kondak rozpoczął następująco: „Mesrop, z łaski Bożej arcybiskup Ormian lwowskich”⁶⁴⁰. Po jego śmierci tron długo pozostawał nieobsadzony, dopóki do Lwowa nie przybył katolikos Melkiset i nie wyświęcił na biskupa Nigola, czyli abeghi Nigoghajosa.

11. Nigol Torosowicz⁶⁴¹ został arcybiskupem w roku Pańskim 1630, kiedy władzę królewską sprawował Zygmunt III [Waza]; był inicjatorem połączenia swojego Kościoła ze świętym Kościołem rzymskim, co nastąpiło w roku Pańskim 1666⁶⁴², kiedy papieżem był Urban VIII⁶⁴³, a monarchą Polski – Stanisław⁶⁴⁴.

12. Kolejnym [arcybiskupem] był Wartan Hunanian z Cezarei⁶⁴⁵ ukształtowany przez Kongregację Rozkrzewiania Wiary, który początkowo pełnił obowiązki koadiutora, czyli pomocnika arcybiskupa Mikołaja. Hunanian udał się do Eczmiadzyna w sprawie ewentualnego połączenia [Kościoła ormiańskiego] z Kościołem łacińskim. Tamtejsi mnisi wtrącili go jednak do ciemnicy, przetrzymując dopóty, dopóki król polski [Jan III Sobieski] nie wstawił się za nim pisemnie przed perskim szachem⁶⁴⁶ i go nie uwolnił. Po powrocie do Lwowa

⁶³⁹ (K. S.) G. Petrowicz, *La Chiesa armena in Polonia*, t. 1, s. 126-131.

⁶⁴⁰ (K. S.) K. Stopka, *Mesrop z Kaffy († 1624). Ostatni przedunijny arcybiskup „wszystkich Ormian obojga płci, mieszkających we Lwowie, Kijowie, Łucku i Zamościu”*, „Lehahayer. Czasopismo poświęcone dziejom Ormian polskich” 11, 2024, s. 173-206.

⁶⁴¹ (A. P.) W oryginale: Torosewicz.

⁶⁴² (K. S.) Torosowicz został wyświęcony na biskupa w 1627 r. jako dwudziestojednoletni młodzieniec oraz wbrew woli lwowskich Ormian mianowany ich zwierzchnikiem i duchowym pasterzem. Odrzucony przez swoich wiernych młody biskup zwrócił się o pomoc do katolików, obiecując, że wraz z całą diecezją przejdzie na katolicyzm. Konflikt między biskupem a wiernymi trwał aż do 1652 r. Wieloletni proces jednoczenia się obu Kościołów dobiegł końca w 1689 r. G. Petrowicz, *La Chiesa armena in Polonia*, t. 3, s. 17-26.

⁶⁴³ (T. S.) Urban VIII – papież (1623-1644).

⁶⁴⁴ (T. S.) Chodzi raczej o króla Jana II Kazimierza Wazę, w Polsce panującego w latach 1648-1668.

⁶⁴⁵ (T. S.) W oryginale błędnie – Wartan pochodził z Tokatu.

⁶⁴⁶ (T. S.) Wschodnia Armenia wraz z metropolią w Eczmiadzynie w XVII w. wchodziła w skład Persji i podlegała władzy szacha.

Wartan zasiadł na arcybiskupim tronie 29 października roku Pańskiego 1686 i został zatwierdzony przez Rzym⁶⁴⁷.

Tenże biskup w podeszłym wieku uczynił koadiutorem⁶⁴⁸ Astwadzadura Nersesowicza z Trajanopolis⁶⁴⁹, który zmarł jednak wcześniej niż on sam⁶⁵⁰. Biskup [Wartan] przebywał wtedy w Kamieńcu, dlatego pogrzebem jego pomocnika zajął się awakerec Tobiasz Augustynowicz; pochował on ciało zmarłego u podnóża bemu [w kościele katedralnym].

Wartan mianował wówczas Stepannosa Stepanowicza – awakereca z Kamieńca. Wszelako duchowni i wierni tej nominacji nie przyjęli, gdyż Wartan chciał jej dokonać samowolnie, bez porozumienia z ludem i kapłanami, zwracając się z prośbą o akceptację jedynie do Rzymu. Dlatego [biskupem] wybrany został mnich Tobia[sz] Augustynowicz.

13. Howhannes Tobiasz Augustynowicz wstąpił na tron po Wartanie w roku Pańskim 1715, a gdy się zestarzał, ustanowił koadiutorem der Hagopa Augustynowicza.

14. Ten ostatni objął tron w roku Pańskim 1737, w wieku podeszłym swym pomocnikiem wyznaczając Hagopa Tumanowicza.

15. Hagop Tumanowicz zasiadł na tronie w roku Pańskim 1782⁶⁵¹, wkrótce jednak nieoczekiwanie zmarł, nie zdążywszy wskazać następcy.

16. Howannes Symonowicz objął tron w roku Pańskim 1799. Jako mąż uczony i wytrwale dążący do zamierzonego celu napisał do cesarza memoriał, w którym przedstawił trudną sytuację swoich kanoników, dzięki czemu – wraz z finansowym wsparciem – otrzymali oni złote odznaki cesarskie, które mogli podobnie jak polscy kanonicy nosić na piersiach⁶⁵². [Symonowicz] piastował godność przez 17 lat, bezpośredniego następcy nie miał.

17. Świątobliwy kanonik Kajetan Warteresiewicz został arcybiskupem w roku Pańskim 1816, jednak z powodu długotrwałej zwłoki z zatwierdzeniem

⁶⁴⁷ (T. S.) Wartan Hunanian został wyświęcony na koadiutora przez arcybiskupa Mikołaja Torosowicza w Rzymie w 1675 r.

⁶⁴⁸ (A. P.) W oryginale: *oknicz*.

⁶⁴⁹ (K. S.) W oryginale: *Nersesewicz Trajanubolsecy* (z Trajanopolis). Deodat Nersesowicz został konsekrowany na koadiutora z siedzibą tytularną w Trajanopolis w 1683 r.

⁶⁵⁰ (K. S.) Biskup Wartan zmarł 8 VI 1709 r. we Lwowie.

⁶⁵¹ (K. S.) Arcybiskup Tumanowicz został konsekrowany na koadiutora w 1772 r., ordynariuszem był od 1785 r. Zmarł w 1798 r.

⁶⁵² (A. P.) W oryginale: *nuljh ırzuñ lıuyulñnıulıuñ* (*woski nszan kajserakan*). (K. S.) Chodzi o dystynktoria – odznaki w formie orderów, które kanonicy otrzymali w 1803 r.

wyboru wyświęcenie nastąpiło dopiero cztery lata później – 16 lipca 1820 roku. Był mężem ze wszelkimi miarągodnym pełnienia owej zaszczytnej funkcji.

178. Lwowskie arcybiskupstwo ormiańskie cieszy się dużym autorytetem w całej Europie, a szczególne względy okazują mu władcy europejskich mocarstw. Arcybiskupstwo we Lwowie oprócz zwykłych kanoników ma również generalnego wikariusza⁶⁵³ nazywanego oficjałem⁶⁵⁴. Każdy kościół ma też swojego proboszcza⁶⁵⁵, którego zazwyczaj wybierają spowiednicy⁶⁵⁶ wielmożów. Natomiast elekcja biskupa dokonywana jest w pierwszej kolejności przez kanoników, przy czym za zgodą ludu Bożego. Po osiągnięciu porozumienia co do kandydata kandydaturę akceptuje cesarz, a następnie zatwierdza papież, który nowo mianowanemu kościelnemu dostojnikowi wysyła paliusz⁶⁵⁷ metropolity z białej tkaniny ozdobionej wyhaftowanymi krzyżami; jako widomy znak uzyskanego pełnomocnictwa paliusz noszony jest na wierzchu szat liturgicznych.

179. Nie tylko wyżej wymienieni biskupi, ale też wielu dawnych mieszkańców Ani przestrzegało postanowień świętego soboru chalcedońskiego⁶⁵⁸, o czym świadczą prace katolikosa Petrosa, króla Howhannesa, Grigora Magistrosa i jego syna Grigora Wkajasera, biskupa Barsegha oraz innych znamienitych mężów. Wszelako mieszkańcy Ani stronili od nienawidzących ich Greków⁶⁵⁹, którzy wyrządzili im wiele krzywd. Starali się zatem trzymać od

⁶⁵³ (A. P.) W oryginale: *yndhanur pochanord*.

⁶⁵⁴ (K. S.) W oryginale: *oficjal*.

⁶⁵⁵ (A. P.) W oryginale: *zoghovrdapet*, por. nr 147.

⁶⁵⁶ (A. P.) W oryginale: *chostowanahark* (l.mn. rzeczownika *chostowanahajr* – ‘spowiednik’).

⁶⁵⁷ (A. P.) W oryginale: *Werarku kam Palium Metropoliti* – ‘płaszcz albo paliusz metropolity’, czyli część stroju liturgicznego, biały wełniany pas z sześcioma czarnymi krzyżami, noszony na ornacie przez papieża, patriarchów, prymasów i metropolitów przy uroczystych okazjach. *Słownik wyrazów obcych*, red. E. Sobol, oprac. A. Stankiewicz et al., Warszawa 1999, s. 895.

⁶⁵⁸ (A. P.) Sobór chalcedoński (IV sobór powszechny) – największe w starożytności zgromadzenie biskupów chrześcijańskich Cesarstwa Rzymskiego, zwołane przez cesarza Marcjana do Chalcedonu w Bitynii w 451 r. Podczas soboru potępiono herezję monofizytyzmu. Byli na nim obecni tylko biskupi z Armenii rzymskiej, natomiast nie było tych z Persarmenii. Tego samego roku miejscowi Ormianie walczyli z Persami, którzy usiłowali zmusić ich do porzucenia chrześcijaństwa i przyjęcia zaratusztrianizmu.

⁶⁵⁹ (A. P.) W następstwie nieporozumień wynikłych z nieobecności Ormian na soborze Kościół ormiański stopniowo oddalał się od Kościoła powszechnego i w połowie VI w. zerwał z nim kontakty. Odtąd Grecy traktowali Ormian jak heretyków i odnosili się do nich

nich jak najdalej⁶⁶⁰. Liczni [biskupi] wszakże znali wielbnych rzymskich arcybiskupów, na przykład arcybiskup Stepannos oraz inni, niemniej byli wyświęceni przez katolików i w jego imieniu zarządzali diecezjami we Lwowie, na Wołoszczyźnie i w innych miejscach. Kiedy zaś [Ormianie] połączyli się ze świętym Kościołem rzymskim, władza biskupów rozszerzyła się na Krym i Astrachań⁶⁶¹. A gdy nastąpił rozbiór Polski, zakres owej władzy ograniczony został wyłącznie do obszaru Polski austriackiej⁶⁶². Ziemie zaboru rosyjskiego podlegały jurysdykcji katolickiego arcybiskupa Rosji⁶⁶³, dopóki dla potomków dawnych mieszkańców Ani nie został wyświęcony biskup Jowsep Kristofowicz⁶⁶⁴ urzędujący w Mohylowie (250).

180. Poprzedni biskupi, którzy byli wysyłani z Eczmiadżyna, zawierali porozumienie z mieszczanami Lwowa. Praktykę tę zapoczątkował biskup Chaczadur, czego świadectwem jest jego napisany bolorgirem na pergaminie list o następującej treści:

Sługa Jezusa Chrystusa Chaczadur, arcybiskup w roku ormiańskim 916 [1467].

W czasach po trzykroć błogosławionego arcybiskupa całej Armenii Arystagesa⁶⁶⁵, katolika i patriarchy Wagharszapatu, na świętym tronie Eczmiadżyna. Ja, najniższy z miłośników słowa, biskup Chaczadur, zostałem wyświęcony na biskupa tronu lwowskiego i jego diecezji⁶⁶⁶. Z miłosierdzia Bożego udałem się w drogę i przybyłem do mojej trzody, powierzonej mi przez Boga i naszego patriarchę. A w tymże czasie, w Nowym Roku, w [dzień] przyjścia Zbawiciela [6 stycznia], przybyli święci i sławni wśród przesławnych newiragowie⁶⁶⁷ – der Ananias, arcybiskup, i der Tuma, biskup, do wzniesionego przez

wrogo. Ślady tych napięć są widoczne w polskim przekładzie fragmentów *Zapisków podróżnych* Symeona Lehacego z XVII w. Zob. S. Lehacy, *Zapiski*, s. 206-207.

⁶⁶⁰ (T. S.) Autor ma na myśli intrygi i zdradzieckie knowania bizantyńskiego dworu, które w 1045 r. doprowadziły do upadku scentralizowanego państwa Bagratunich, przez co kraj stał się bezbronny w obliczu seldżuckich najazdów.

⁶⁶¹ (K. S.) Rozciągnięcie jurysdykcji arcybiskupów ormiańskich lwowskich na Krym nastąpiło w 1748 r.

⁶⁶² (K. S.) W oryginale: *Lkhuuuuuul qłnūūūūug* (*Lehastan germanac*) – ‘niemieckiej Polski’.

⁶⁶³ (K. S.) Tzn. łacińskiego arcybiskupa mohylewskiego Stanisława Siestrzeńcewicz (1783-1826).

⁶⁶⁴ (K. S.) Józef Krzysztofowicz – wikariusz apostolski Ormian katolików w Rosji europejskiej (1810-1816).

⁶⁶⁵ (K. S.) Arystages (Aristages) II Atorakal – katolikos eczmiadżyński (1466-1470).

⁶⁶⁶ (A. P.) W oryginale odpowiednikiem ‘diecezji’ jest wyraz *widżag*, którego pierwotnym znaczeniem był ‘łos, udział’.

⁶⁶⁷ (K. S.) Tzn. wysłannicy katolika (poślowie).

Boga i chronionego przez Niego miasta Lwowa. I zebral się razem, uroczyście, zasługujący na błogosławieństwo, godny i prawowierny cały lud miasta w gawie klasztoru Matki Boskiego Światła [Świętej Anny], który jest na przedmieściu. Przedstawili następujące warunki. A ja, sługa uniżony, biskup Chaczadur, obiecałem przed Bogiem je spełnić.

1. Kościołami i ich dobrami nie wolno rozporządzać bez zgody starszych ani bez pisemnego zatwierdzenia.

2. Nie wtrącać się do dochodów kapłanów, tak jak i oni niech się nie wtrącają [do arcybiskupich]. Tak bowiem było za czasów poprzedniego patriarchy⁶⁶⁸.

3. Sprawy i sądy duchownych mają być prowadzone na miejscu, wspólnie ze starszymi, i nie wolno ich rozstrzygać samowolnie gdzie indziej.

4. Nie udzielać święceń kapłanom ani diakonom bez zgody starszych.

[5.] Nie obejmować opieki nad małoletnimi ani nie rozstrzygać ich spraw w sposób niewłaściwy, a tym bardziej nigdy dla łapówki.

[6. Duchowni] mają oddawać ze zboża czy z żywności to, co zostanie im wyznaczone z ich gospodarstw; a ja, [biskup], ponad to nie będę żądał nic więcej.

[7.] Nie ustanawiać jekeghecanów⁶⁶⁹ ani hajrapetów⁶⁷⁰ bez zgody starszych.

[8.] We wszystkich sprawach, zarówno kościelnych, jak i świeckich, nie sądzić bez udziału starszych.

A jeśli katolikos der Arystages ponownie wyda polecenie dotyczące miasta Lwowa, wówczas udzielę katolikosowi odpowiedzi na piśmie.

Bóg świadkiem.

Wynika z tego, że [dawni] mieszkańcy Ani ograniczali władzę biskupów Lwowa i wszelkie decyzje były podejmowane w porozumieniu ze starszymi. Z tego powodu jego [Chaczadura] następca, biskup Kalust, znalazł się w bardzo trudnej sytuacji i w liście skierowanym w 1516 roku do lwowskich diecezjan wyrzucał Chaczadurowi, że zgodził się on na przytoczone wyżej warunki⁶⁷¹.

⁶⁶⁸ (K. S.) W oryginale: *hajrapet* – tu: ‘patriarcha’. Słowo to oznacza też ‘arcypasterza’, ‘ojca’, ‘zwierzchnika’, zatem może chodzić również o poprzedników biskupa na stolicy lwowskiej.

⁶⁶⁹ (K. S.) W oryginale: *jekeghecan* – ‘zakrystian’.

⁶⁷⁰ (K. S.) W oryginale: *hajrapet* – tu: ‘przełożony klasztoru, ihumen’.

⁶⁷¹ (K. S.) Por. G. Petrowicz, *La Chiesa armena in Polonia*, t. 1, s. 73.

Spółeczność lwowian

181. W roku Pańskim 1624 katolikos Melchizedek przybył do Lwowa, uciekając przed prześladowaniami ze strony perskiego szacha Abbasa⁶⁷². Parafia licząca podówczas tysiąc rodzin przyjęła go z największymi honorami. A jako że akurat zmarł jej biskup [Mesrop z Kaffy], postanowiono, aby Melchizedek wyświęcił w jego miejsce odpowiedniego i godnego abeghę. Abegha Nigol licznymi darami przekupił katolikosa i namówił go, aby konsekrował i ogłosił biskupem jego, czyli Mikołaja. Jednak nikt, ani żaden z duchownych, ani żaden ze świeckich parafian nie zaakceptował tego wyboru. Wszyscy starali się nie dopuścić do planowanego wyświęcenia, ale bezskutecznie; katolikos bowiem, zabrawszy Nigola do klasztoru Hadżgadar pod wezwaniem Świętego Krzyża, wyświęcił go tam potajemnie. Kiedy parafianie się o tym dowiedzieli, nie uznali owej nominacji, dlatego Nigol wołał udać się wraz z katolikosem do Kamieńca⁶⁷³. Ten [katolikos] wszakże cofnął go z drogi i odprowadził, dając mu list adresowany do mieszkańców Lwowa, w którym groził, że tych, którzy nie zaaprobuje nowej roli Nigola, obłoży anatema, przez co zmusił ludzi do milczenia. Niemniej pasterz, narzucony mieszkańcom wbrew ich woli, nigdy nie zdobył serc powierzonych jego pieczy owieczek, co doprowadziło do długotrwałej waśni i rozdarcia w łonie lwowskiego Kościoła ormiańskiego.

182. Wierni niejednokrotnie zwracali się w tej sprawie do wardapetów, którzy przyjeżdżali do Lwowa, ale Nigol – rodowity mieszkaniec [tejże] metropolii – zawsze przezornie zabierał ich w gościnę do włodarzy miasta⁶⁷⁴, nie dopuszczając do niepożądanych kontaktów. Doszło nawet do tego, że oburzeni ormiańscy sędziowie⁶⁷⁵ zamknęli drzwi głównego kościoła [katedry] i ukryli klucze. Następnie usiłowali sądzić Nigola, ten wszakże dzięki swemu krasomówstwu zdołał odeprzeć kierowane pod jego adresem zarzuty, winą

⁶⁷² (T. S.) Symeon Lehacy przybycie katolikosa opisuje w sposób następujący: „Tymczasem w 1077 r. ormiańskiej rachuby [1628], w miesiącu wrześniu, do Polski przyjechał katolikos eczmiadynski Melkiset, stary i siwowłosy, słaby na umyśle i niedołężny, miłośnik wina i srebra. Było z nim wielu biskupów podobnych do niego i pijaków. Od nauki byli oni bardzo daleko. We Lwowie spędzili oni pół roku”. S. Lechacy, *Zapiski podróże*, s. 372. (K. S.) W rzeczywistości Melchizedek przyjechał do Lwowa 2 V 1626 r.

⁶⁷³ (K. S.) Zob. *ibidem*, s. 375-405 (poemat *Historia Nigola*).

⁶⁷⁴ (A. P.) W oryginale: *kaghakapet*, wyraz składający się z rzeczowników *kaghak* – ‘miasto’ i *pet* – ‘zwierzchnik’.

⁶⁷⁵ (A. P.) W oryginale: *datawor*.

obarczając mieszkańców. Potem starał się nawet z nimi pojednać, jednak widząc ich nieustępliwość, postanowił szukać wsparcia u zakonników – jezuitów, i zwróciwszy się do nich, złożył na piśmie przysięgę, że wraz ze swoimi wiernymi zobowiązuje się przyjąć zwierzchnictwo świętej Stolicy Apostolskiej.

Wtedy łaciński biskup katolicki Lwowa⁶⁷⁶ odesłał Nigola do starosty⁶⁷⁷ miasta, ten zaś zażądał, aby ormiańscy wierni albo stawili się u niego na rozmowy, albo otworzyli świątynię. Ci jednak – postępując, naszym zdaniem, nierozsądnie – ani się u niego nie pojawili, ani nie otworzyli wrót świątyni. W rezultacie jezuici i Nigol wraz z ochraniającym ich, przydzielonym przez starostę oddziałem wojska zbliżyli się do kościoła oraz zażądali, aby obecni wśród tłumu ormiańscy wielmoże⁶⁷⁸ podeszli i sami otworzyli drzwi lub oddali klucze. Ci jednak stanowczo odmówili, przypominając, że to oni są budowniczymi świątyni i tylko do nich należy wszystko, co się w niej znajduje; nie uznają oni bynajmniej żadnego [Nigola], jakim więc prawem żąda się od nich wydania kluczy? Słyszając taką odpowiedź, zbrojni wyłamali wrota kościoła, a całe znajdujące się wewnątrz wyposażenie przekazali w ręce biskupa Nigola.

183. Tak to rósł w siłę i bogacił się biskup Nigol, zwłaszcza że zawładnął też pozostałymi ormiańskimi kościołami oraz przejął całe ich bogactwo: niezliczone ilości złotych i srebrnych naczyń liturgicznych, nie mówiąc o drogocennych szatach oraz rękopiśmiennych księgach. A wierni parafianie zostali pozbawieni świątyni. I w roku 1631, nie umiejąc pogodzić się z tym stanem rzeczy, poskarżyli się katolikosowi Mowsesowi⁶⁷⁹. Ten posłał błagalne listy do papieża, polskiego króla i łacińskiego biskupa Lwowa, prosząc o zmiłowanie się nad ormiańskim narodem oraz niepozostawianie go bez Domu Bożego⁶⁸⁰. Apele te zostały wysłuchane. Co więcej, król Władysław IV, będąc z wizytą we Lwowie, chciał odebrać świątynię katolikom i zwrócić ją prawowitym

⁶⁷⁶ (K. S.) Jan Andrzej Próchnicki – arcybiskup łaciński lwowski (1614-1633).

⁶⁷⁷ (A. P.) W oryginale: *kaghakapet*. (K. S.) Starostą generalnym ruskim w latach 1613-1644 był Stanisław Bonifacy Mniszech.

⁶⁷⁸ (A. P.) W oryginale: *Իշխանք* (*iszchan*) – ‘iszchanowie’, w tym przypadku jako grzecznościowe określenie ważniejszych obywateli, wielmożów, seniorów.

⁶⁷⁹ (T. S.) Mowses III Tatewacy – katolikos eczmiażyński (1629-1632).

⁶⁸⁰ (K. S.) Por. *Stosunki dawnej Rzeczypospolitej z Persją Safawidów i katolikosatem w Eczmiadynie w świetle dokumentów archiwalnych / The Relations of the Polish-Lithuanian Commonwealth with Safavid Iran and the Catholicosate of Etchmiadzin in the Light of Archival Documents*, red. D. Kołodziejczyk, oprac. S. Jaśkowski, D. Kołodziejczyk, P. Mnatsakanyan, Warszawa 2017, s. 257-285, nr 15 (list z 9 IX 1632).

gospodarzom, wszelako Nigol, przyodziany w bogate szaty liturgiczne i trzymający w rękach święte symbole, wyszedł mu naprzeciw na czele uroczystej procesji – i monarcha, niezwykle poruszony a nawet wstrząśnięty, odstąpił od swego zamiaru, wycofał się i odszedł⁶⁸¹.

184. W dalszej kolejności ormiańscy mieszkańcy Lwowa wystąpili z prośbą do katolikosa Pilipposa, aby ten wstawił się za nimi u perskiego szacha⁶⁸². Katolikos udzielił im następującej odpowiedzi:

Sługa Jezusa Chrystusa Pilippos, Katolikos Wszystkich Ormian z diecezji świętego apostoła Bartłomieja, następca świętego apostoła Tadeusza (...) śle swoje pozdrowienie adresowane do was – mieszkańców strzeżonych przez Chrystusa miast Lwowa, Kamieńca, Jazłowca, Zamościa, Łucka (...).

Czynię wiadomym wam – moim umiłowanym (...), że kiedy list wasz dotarł do nas, (...) wielce zwiększając troskę i żalność moją, wstawszy, udaliśmy się na dwór króla [szacha], (...) spodziewając się dobrych wieści w tej sprawie i w duchu łudząc się nadzieją, że to, co się stało, jakoś się unormuje – trzykrotnie usłyszeliśmy, że kościoły zwrócono, (...) potem wszelako dowiedzieliśmy się, że jednak nie wszystkie zwrócono, gdyż głównego, najważniejszego z nich nie zwrócono, w związku z czym został wyprawiony posłaniec do papieża; i póki z niepokojem oczekiwałem rezultatów tej misji, powrócił poseł⁶⁸³, którego wysłano [do szacha]; gdy poseł przyszedł, to samo mi powiedział o świątyniach. (...) Wzbudził też moją niewielką nadzieję, utrzymując, że im szybciej dotrze ponownie do króla, tym łatwiej będzie rozwiązać problem. Ja zaś temu postowi, który od perskiego szacha udał się do waszego króla, wręczyłem dwa listy: jeden do króla, a drugi do was (...) i baczcie na to, aby razem z listem, który otrzymacie od posła, został królowi doręczony też list szacha. (...)

Niechaj od wszelkich ziemskich cierpień i smutków chroni was Duch Święty i wynagrodzi je w życiu pozagrobowym, i niechaj sam też będzie błogosławiony na wieki wieków, amen⁶⁸⁴.

W księdze sądowej Lwowa odnaleźliśmy kopię tego kondaku, gdzie zapisano, co następuje:

⁶⁸¹ (K. S.) Zob. Arakel z Tebryzu, *Księga dziejów*, s. 310-311.

⁶⁸² (T. S.) Szachem perskim był w tym czasie Safi I (1629-1642). (A. P.) Do 1827 r. siedziba katolikosa, Eczmiadzyn, znajdowała się na terenie należącym do Persji (Iranu), której władca rezydował do XVIII w. w Isfahanie.

⁶⁸³ (K. S.) Teofil Szemberg (zm. 1638) – żołnierz i dyplomata w służbie Rzeczypospolitej.

⁶⁸⁴ (K. S.) *Stosunki dawnej Rzeczypospolitej z Persją*, s. 298, 300, 302, 306, 308, nr 16 (22 X 1638). Oryginał przechowywany jest w BMV: rkps 3060.

1639. *Yunis 25-ina ɟangi k' [aχana]l[χ]n[?]. gat' öyikosdan k' ɛlgan a[wr]hnɛnk' bitik' i d[o]n d[ɛ]r Pilibostan Ilov ayalarina. podaniy boldu bu sɛnsta. hɛm barça pospolitoyg*⁶⁸⁵.

Niniejszy kondak adresowany jest do 12 sędziów chronionego przez Boga miasta Lwowa. Niech będzie błogosławiony jego doręczyciel, który go w nie-naruszonym stanie dostarczył. Napisano w roku ormiańskim 1077 [1638], 12 [22] października i uzupełniono 24 [października, to jest 2 listopada według kalendarza gregoriańskiego]. [List] był pisany w pośpiechu, albowiem zaledwie trzy dni temu przybyłem ze stołecznego miasta Isfahanu.

185. Drugi kondak tegoż katolikosza Pilipposa do lwowskich Ormian z roku 1089 [1640]⁶⁸⁶ był znacznie dłuższy i informował, że ów posłaniec został zabity w drodze, a wspomniane listy – wróciły. Dlatego katolikos zaproponował im [lwowskim Ormianom], aby przysłali do niego kilku mądrych ludzi dla odbycia wspólnej narady. Wszelako wzmożona aktywność przeciwnych porozumieniu jezuitów uniemożliwiła realizację tego zamierzenia. Tymczasem doprowadzeni do ostateczności wierni zwrócili się do biskupa Nigola, błagając, aby ulitował się nad nimi i pozwolił przynajmniej chrzcić dzieci. Ten wszakże postawił jeszcze surowsze warunki i żądał ich ścisłego przestrzegania; z tego względu liczni [Ormianie] ze złamanymi sercami zebrali swój majątek, opuścili miasto i rozproszyli się na wszystkie strony. Liczba ormiańskich mieszkańców miasta spadła przez to o połowę, osłabła ich potęga oraz zaburzone zostało ich funkcjonowanie.

186. W tym też czasie w Konstantynopolu, w kościele Świętego [Grzegorza] Oświeciciela kazania wygłaszał katolicki ksiądz Boghos⁶⁸⁷, który był dominikaninem i znał język ormiański. Na polecenie papieża Urbana VIII wyruszył do Lwowa, aby uspokoić poróżnionych mieszkańców miasta i pogodzić zwalczające się nawzajem stronnictwa. Przybywszy tam [w 1638 roku], zebrał wiernych w kościele ormiańskim, długo do nich przemawiał i zdołał ostudzić

⁶⁸⁵ (K. S.) „1639. 25 czerwca ze strony duchowieństwa podane były pisma błogosławieństw, które przysły od katolikosza don dera [ekscelencji] Pilipposa do lwowskich starszych, *a także do całego pospólstwa* o takiej treści”. „A także do całego pospólstwa” zostało dopisane w rękopisie. Zob. BMV: rkps 1788, k. 89v. Transliteracja i tłumaczenie: K. S.

⁶⁸⁶ (K. S.) Kondak, o którym mowa, powstał 22 X / 1 XI 1639 r. *Stosunki dawnej Rzeczypospolitej*, s. 314-337, nr 17 (BMV: rkps 1788, k. 101-102v).

⁶⁸⁷ (K. S.) Paolo Piromalli – Włoch z Siderno, dominikanin, misjonarz, arcybiskup nachieczwański (1655-1664). We Lwowie próbował pośredniczyć między arcybiskupem a jego wiernymi. K. Stopka, A. A. Zięba, *Ormiańska Polska*, s. 125, 132.

ich emocje, ale do pełnego pojednania nie doszło. Zakonnik Boghos mówił o tej sytuacji podczas spotkania z polskim królem, a następnie wysłał list [do Rzymu], opisując w nim wiarę, opinie i oczekiwania Ormian. Przeczytaliśmy o tym w kronice Lwowa napisanej w języku tatarskim:

1639 Yulis 2 ɟangi lk'n.

Patr Paweł Dominik'an mniχ bila tawanut'iwn vēčindan kēndina pok'azat ettiχ, χaysi tawanut'i[wn] umuz usna. biyanip da podpisacça da boldu zēznat etip k'i ɟaxši k'at'olik'lar dīr da ɟazdi p'adšahga da A[nning] B[iylik']ina. hēm lēgatk'a da anglatip. k'i bizim anıçac Nigol aχpaš bizni ɟaman da nēyçnotlivēy anglatiγ ēdi. k'i biz hērētik'lar bolgaybiz. ol vēčtan k'i bizni k'ozdan çχargay⁶⁸⁸, i tak dalej.

187. Wkrótce tenże zakonnik sam wybrał się do Rzymu, gdzie jako wysłannik Ormian jął wstawiać się za nimi u Ojca Świętego⁶⁸⁹; wszelako Nigol z pomocą jezuitów i tam stanął na drodze Boghosowi, skutecznie uniemożliwiając mu realizację zamierzeń⁶⁹⁰. Ale kiedy po powrocie do Lwowa Nigol stwierdził, że większa część ludności [ormiańskiej] opuściła miasto, zaczął się nad tym zastanawiać. Usłyszawszy, że katolikos Pilippos przybył do Konstantynopola, udał się do niego. Ormiańska starszyzna Lwowa zdołała go jednak wyprzedzić i znalazła się tam wcześniej, a sędzia Chaczko⁶⁹¹ jako pierwszy powiadomił o wszystkim patriarchę. Ten zaś po wysłuchaniu jednych i drugich przemówił do nich mądrze, rozważnie, a zarazem tak pięknie i przekonująco, że doprowadził do zgody obu stron – oraz odesłał posłańców z powrotem wraz z towarzyszącym im na jego polecenie wardapetem Howhannesem Arghencim; dotarł on do Lwowa w roku Pańskim 1652⁶⁹².

⁶⁸⁸ (K. S.) „1639, 25 lipca. Odnośnie do wyznania wiary pokazaliśmy o. Pawłowi, a zarazem mnichowi dominikańskiemu, ku jakiemu się skłaniamy, co też podpisaliśmy. I oświadczył on, że jesteśmy dobrymi katolikami oraz napisał do Jego Wysokości Króla, a także do legata, donosząc, że nasz wyklęty biskup Nigol mówił o nas źle i niecnotliwie, fałszywie, że jesteśmy heretykami i że nas oślepi”. Transliteracja i tłumaczenie: K. S. Zob. BMV: rkps 1788, k. 91.

⁶⁸⁹ (A. P.) W oryginale: *Srpazan Hajrapet*.

⁶⁹⁰ (K. S.) Arcybiskup Torosowicz przebywał w Rzymie w latach 1642-1644.

⁶⁹¹ (K. S.) Krzysztof Awedyk Bernatowicz?

⁶⁹² (K. S.) W rzeczywistości był to rok 1653. Por. G. Petrowicz, *L'Unione degli Armeni*, s. 139-142.

Tu dzięki uporczywym prośbom i perswazjom oraz wielokrotnie powtarzanym wezwaniom [wardapet] zdołał zebrać lud u drzwi kościelnych oraz modląc się, pobłogosławił zgromadzonych w imieniu katolikosa. Następnie ucałował prawicę biskupa Nigola, oddając mu klucze do głównego kościoła, które przechowywali sędziowie. I oto świątynia rozwarła swe podwoje, aby wierni – od 23 lat pozbawieni możliwości uczestniczenia w nabożeństwach – z płaczem i wielkim wzruszeniem mogli wejść do środka. Kiedy po długotrwałym szlochu i łkaniu ludzie nieco się uspokoili, Howhannes stanął na chórze [prezbiterium] i w przejmujących słowach jął pocieszać oraz koić parafian, po czym [ponownie] ich pobłogosławił. Potem zwrócił się z prośbą do Nigola, aby ten również udzielił zebranybłogosławieństwa. A ten pobłogosławił wszystkich krzyżem i Ewangelią.

188. Po tym wydarzeniu wielka euforia zapanowała w mieście i ogarnęła wszystkich jego mieszkańców, nawet Żydzi okazywali radość i gratulowali Ormianom. A król [Jan] Kazimierz [Waza], który akurat bawił podówczas we Lwowie, dowiedziawszy się o rozwoju wypadków, docenił zdrowy rozsądek Howhannesa, wezwał go przed swe oblicze i wyraził mu wdzięczność. Nadzwyczaj hojnie też go wynagrodził.

W rezultacie arcybiskup Nigol sprawował już swój urząd z takim spokojem, że zdołał zaskarbić sobie powszechny szacunek. Po kilku latach napisał do Rzymu, zwracając się do papieża Aleksandra [VII] z prośbą o zgodę na założenie we Lwowie szkoły dla dzieci ormiańskich. Papież wyraził aprobatę i w roku 1662 polecił zbudować ze środków Stolicy Apostolskiej szkołę dla 12 uczniów, a jako nauczyciela wysłał zakonnik Klemensa Galano⁶⁹³ ze zgromadzenia teatynów. Nigol piastował godność biskupią przez 55 lat, zmarł w roku 1681 [24 października]⁶⁹⁴.

Sądownictwo Ormian lwowskich

189. Kiedy polscy królowie nabrali przeświadczenia, że potomkowie dawnych mieszkańców Ani potrafią być im oddani, są godni zaufania i dobrze

⁶⁹³ (K. S.) Clemente Galano z Sorrento (1610-1666) – teatyn, misjonarz, założyciel (1664/1665) Papieskiego Kolegium Ormiańskiego we Lwowie dla duchowieństwa Ormian polskich.

⁶⁹⁴ (K. S.) Por. *Metryka katedry ormiańskiej*, s. 522.

zorganizowani, zaczęli nadawać im różne przywileje. Chcieli zachęcić ich do pozostania [w Polsce], aby swoją działalnością handlową i budowlaną przyspieszali rozwój polskich miast oraz upiększali je. Z tego względu król Kazimierz Wielki w roku 1344 nadał przywilej⁶⁹⁵ Ormianom z Kamieńca, a następnie, w roku 1356 – Ormianom lwowskim; przywileje te umożliwiły utworzenie odrębnego ormiańskiego sądownictwa⁶⁹⁶. [Ormianie] wybrali swojego naczelnika nazywanego wójtem⁶⁹⁷ oraz 12 sędziów dla w pełni niezawisłego rozstrzygania wszelkich sporów prawnych społeczności⁶⁹⁸. Następni królowie [Polski] co pewien czas potwierdzali ten przywilej. A w roku 1516 Zygmunt I zlecił Ormianom lwowskim, aby w reprezentacyjnej dzielnicy miasta wybudowali ratusz, czyli sąd⁶⁹⁹, w którym wdrażać będą również wiele przydatnych rozwiązań przejętych od Polaków.

190. Wspomnianych starszych nazywano tanuterami⁷⁰⁰ i to oni podejmowali decyzje we wszystkich spornych kwestiach, zarówno świeckich, jak i kościelnych. Widzieliśmy taki sporządzony na pergaminie testament:

⁶⁹⁵ (A. P.) W oryginale: *pargew-a-gir* – ‘pismo (będące) nagrodą, pismo obdarowujące’.

⁶⁹⁶ (T. S.) W roku 1356 we Lwowie wprowadzono prawo magdeburskie regulujące system zarządzania miastem i zasady jego funkcjonowania. Ormianom przyznano prawo do własnego, odrębnego sądownictwa. Przywilej ten był uznawany aż do zniesienia prawa magdeburskiego na ziemiach polskich w 1791 r.

⁶⁹⁷ (A. P.) Bższkianc napisał tu kursywą polskie słowo ‘wójt’, tłumacząc je na ormiański jako *iszchan-a-pet*.

⁶⁹⁸ (K. S.) Instytucję wójta zalegalizował dekret króla Kazimierza Jagiellończyka z 23 XI 1462 r. Tenże dekret potwierdzał prawo lwowskich Ormian do własnego sądownictwa, niezależnego od jurysdykcji urzędników królewskich i miejskich. Jednak w roku 1469 na mocy nowego dekretu, o którego wydanie władze miasta usilnie zabiegały, instytucja wójta ormiańskiego została zlikwidowana. Wszelako wójt, jako przewodniczący rady starszych, zawsze występował w innych ormiańskich społecznościach Królestwa Polskiego. Do 1563 r. sąd ormiański liczył sześciu starszych, potem rzeczywiście dwunastu. Por. K. Stopka, A. A. Zięba, *Ormiańska Polska*, s. 64-65.

⁶⁹⁹ (A. P.) W oryginale występuje tu polskie słowo ‘ratusz’ (w l. mn.) zrównane z ormiańskim terminem *dataran* – ‘sąd’. (K. S.) Takiego przywileju dotyczącego ratusza nigdy jednak nie było. Po likwidacji wójtostwa ormiańskiego (1469) miejski sąd ormiański (*iudicium civile Armenorum*) odbywał posiedzenia w ratuszu na rynku. Ponadto poza murami Lwowa, w tzw. jurydyce dekanalnej św. Jana, istniał sąd ormiański z wójtem na czele. Oprócz tych sądów działał jeszcze sąd duchowny (*iudicium spirituale* / *duchowny tora*), który obradował w chucu przy dzwonnicy katedralnej.

⁷⁰⁰ (K. S.) W źródłach łacińskich do czasów Jana III Sobieskiego tanuterów nazywano starszymi (*seniores*), w późniejszych latach – sędziami (*iudices*).

Oto świadectwo mojej, Dawida, woli i wiary. Gdy niemoc przyszła na mnie, przypomniałem sobie słowa apostoła [Pawła], że testament po śmierci ma w mocy zostać⁷⁰¹. I kiedy mój rozum był jeszcze w pełni sprawny, wezwałem dziewięciu księży oraz panów tanuterów i sporządziłem diatik⁷⁰², to jest testament.

A dysponuję następującym [mieniem]: 4 kamienie⁷⁰³ czerwcu⁷⁰⁴, 10 kamieni pieprzu, a także płótno⁷⁰⁵ za 20 somów⁷⁰⁶. Z mojej własności jeden koń i 1 Fuf⁷⁰⁷ przypadną [kościółowi] Najświętszej Bogurodzicy⁷⁰⁸, jeden koń – monasterowi Hadżgadar, 1 som – biskupowi⁷⁰⁹, 1 som – spowiednikowi, pół somu – awakerecowi, po jednej czwartej [somu] kapłanom i monasterom (...). Mam też sad⁷¹⁰, [który przekazuję] opiekunce mojej duszy, gospodyni mojego domu – [mojej] małżonce Paszachatun i nikt oprócz niej nie może być w jakikolwiek sposób za albo przeciw [tej decyzji], ani daleki [krewny], ani bliski (...), a jeśli ktokolwiek się ośmieli, będzie kłancą przed wszystkimi sądami duchownymi oraz świeckimi i ściągnie na siebie klątwę świętych arcypasterzy, i zapłaci karę sędziom.

Roku ormiańskiego 899 [1450], 4 sierpnia. Świadkowie: b[a]r[on] Nigol, i tak dalej.

⁷⁰¹ (K. S.) Hbr 9,16-17. Por. Центральний державний історичний архів України, м. Львів [Centralne Państwowe Archiwum Historyczne Ukrainy we Lwowie] (dalej: CDIAUL): f. 52, op. 2, spr. 515, s. 846: „W imię Pańskie. Ja Hanuchna pana Serepkowa dziewczka w mojej dobrej pamięci wspomniałam świętego Pawła przykazanie, który przykazuje: Testament po śmierci w mocy ma zostać” (tłumaczenie anonimowe z 1595 r.).

⁷⁰² (A. P.) W oryginale został tu użyty wyraz *diatik* pochodzący od greckiej nazwy testamentu – *diatheke*. Sam Bższkianc używa ormiańskiego słowa *ktak*.

⁷⁰³ (A. P.) W oryginale: *kamen*, co wyraźnie wskazuje na polskie pochodzenie nazwy tej jednostki masy; według Aleksandra Brücknera to 72 funty (ok. 12 kg). Por. A. Brückner, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Warszawa 1998, s. 215, *BMJ Biblioteka Miłośników Języka*.

⁷⁰⁴ (A. P.) Polski wyraz ‘czerwiec’ oprócz nazwy miesiąca jest też nazwą czerwonego barwnika pochodzenia naturalnego, zwanego także koszenilą – i w tym właśnie znaczeniu został tu przez Bższkianca użyty. Por. *ibidem*, s. 77.

⁷⁰⁵ (T. S.) W oryginale: *pjaułi* (*ktan*). (A. P.) Słowo to jest zapożyczeniem z perskiego *katân* – ‘płótno lniane’.

⁷⁰⁶ (T. S.) Som – tatarska grzywna mennicza z czasów Złotej Ordy, podłużna sztabka srebra o masie 204,8 g.

⁷⁰⁷ (T. S.) W oryginale: *uyuhłısuğu uı ðı uı İmıñıñı* (*ajs sinczacs a [1] dzi a [1] Fuf^{er}*). *Fünfer* – srebrna moneta pięciofenigowa.

⁷⁰⁸ (T. S.) Chodzi o kościół miejski (katedrę).

⁷⁰⁹ (T. S.) W oryginale: *ipkin* z zaznaczeniem skrótu. Powinno być *epkin* – *ep[is]k[opos]in*, czyli ‘biskupowi’.

⁷¹⁰ (A. P.) W oryginale występuje tu perski wyraz *bâgh*.

191. Powyższy testament został opatrzony wielką pieczęcią sądową i potwierdzony przez sędziów. A dokumenty przedślubne – krorąki⁷¹¹ – zazwyczaj przedstawiano do akceptacji w takiej postaci:

W roku 940 i pierwszym [1492].

Zwoli Wszechmocnego (...) odbyły się te błogosławione zaślubiny⁷¹² w chronionym przez Boga mieście Lwowie, pod sklepieniem [kościoła] Świętej Bogurodzicy, kiedy godność patriarchy piastował katolikos don der Sargis⁷¹³, godność arcybiskupa – der Chaczadur, panował Kazimierz⁷¹⁴.

Wtedy to przed kapłanami Bożego prawa i tanuterami stanęli (...). I ja, Iwaszko, daję swojemu dziecku najpierw błogosławieństwo Boże, a także [błogosławieństwo] kapłanów i tanuterów. A z mojego doczesnego mienia, którym mnie Pan Bóg obdarzył, oraz spośród kosztowności ze złota i srebra daję: dżirambid⁷¹⁵ o wadze 9 mytchali⁷¹⁶, mazgab⁷¹⁷ o wadze 9 mytchali i pół, jegdanę⁷¹⁸ o wadze 12 mytchali, niewielkie monetki⁷¹⁹ o wadze 20 mytchali, złototkanę

⁷¹¹ (T. S.) W oryginale: *qronlup* (*grogenk*) – umowa przedmałżeńska między rodzinami oblubienicy i narzeczonego dotycząca posagu panny młodej (w punktach określano rodzaj i ilość złota, srebra, odzieży) oraz podarków dla pana młodego, a także „wykupu” (*luplupun* – *jeres-dżur*) wypłacanego przez jego rodzinę najbliższym przyszłej małżonki. Zachowała się księga kroraków i diatików z lat 1572-1642. Zob. BMW: rkps 441. Dokument przytoczony przez Bższkianca poświadcza jednak znacznie wcześniejsze prowadzenie tego typu ksiąg. W literaturze *g[i]rorenk* bywa również określany mianem ‘kontraktu ślubnego’. (A. P.) W tradycji polskich Ormian jest to *krorenk*; wyraz złożony z elementów *gir* (*kir*) – ‘pismo’ i *orek* – ‘prawo’. Od XVII w. używano już spolszczenia: krorąk. (T. S.) Por. B. P. Григорян [W. R. Grigorian], *История армянских колоний Украины и Польши. Армяне Подолии* [Historia kolonii ormiańskich Ukrainy i Polski. Ormianie na Podolu], Ереван [Erywań] 1980, s. 227.

⁷¹² (A. P.) W oryginale: *harsanik*.

⁷¹³ (T. S.) Sargis III Mussail – katolikos wszystkich Ormian (1484-1515).

⁷¹⁴ (A. P.) Chodzi o ostatni rok (1492) panowania króla Kazimierza Jagiellończyka, który zmarł 7 czerwca.

⁷¹⁵ (T. S.) W oryginale skrót *đrnpun* (*czrnbd*), który należy odczytać jako *đhnpunđhyn* (*dzeranbid/dżirambid* – ‘kosztowna tkanina wyszywana złotymi nićmi i ozdobiona perłami’. Narodowa Biblioteka Ossolineum (dalej: NBO), Akta sądu ormiańskiego w Stanisławowie 1692-1702 (dalej: ASO), sygn. 1590/II, k. 785v.

⁷¹⁶ (T. S.) W oryginale: *uđəuuy* (*mtchal*) – miara masy równa 4,8 g.

⁷¹⁷ (T. S.) W oryginale skrót: *uđqly* (*mzgp*), co oznacza *uđuqlyuy* (*mazgab*) – ‘czepiec’.

⁷¹⁸ (T. S.) W oryginale: *hłunulufu* (*jegdana*) – obręcz na głowę zdobiona trójniakami (monetami używanymi jako wisiorki na biżuterię szyjną i głowę).

⁷¹⁹ (T. S.) W oryginale: *đuqln* (*dzag-er*). To zapewne także część stroju panny młodej. Wszystkie wymienione przedmioty stanowiły tradycyjną ozdobę jej głowy – najcenniejszą część posagu polskich Ormianek. Jej forma i wygląd kształtowały się przez wieki,

zasłonę⁷²⁰ wartą 10 mytchali, kolczyki o wadze 5 mytchali, naszyjnik o wartości 10 węgierskich florenów, etui na pierścion⁷²¹ ważące 6 mytchali, jedną złotą bransoletę o wadze 12 mytchali, dwa krótkie sznury pereł⁷²², puzdro⁷²³ inkrustowane złotymi kwiatami ważące 10 mytchali, dwa pierścionki o wadze 3 mytchali i srebrny pas o wartości 2 somów (...). I wręczyłem panu młodemu zaręczynowy pierścion⁷²⁴ o wadze 5 mytchali, a także ofiarowałem mu sztabkę srebra o wartości 1 somu, srebrny kubek⁷²⁴ i łyżkę⁷²⁵ oraz jedną podobającą mu się koszulę z mereżką⁷²⁶ (...). Świadcami tego byli godni zaufania słudzy Boży i miłujący Chrystusa tanuterowie, i tak dalej.

192. Wójt zawsze przewodniczył sędziom i ogłaszał werdykt. Mieliśmy możliwość przestudiowania ich księgi sądowej, w której między innymi widnieje następująca informacja:

Roku 913 (1464), 7 sierpnia.

Ja, Simon, biorę 40 somów w gotówce⁷²⁷ z części [spadkowej] należącej do moich szwagrów⁷²⁸ jako pożyczkę nieoprocentowaną⁷²⁹; pieniądze te nie pójdą ani na dom, ani na kram, ale na to, bym mógł nadal opiekować się tymi dwoma chłopcami w takim samym dobrobycie jak dotychczas, kupować im odzież i żywić ich. Kiedy chłopcy dorosną i nabiorą rozumu, mogą zażądać 40 somów w gotówce, wówczas dam im te pieniądze. Świadcami tej umowy są b[a]r[on]

a stosowano ją przy ceremonii zaślubin aż do połowy XVIII stulecia. Wykonana była ze złota, składała się zaś z podstawy (karkasu, stelażu), opaski na czoło, podwieszanych na niej niewielkich monet, podwieszek na skronie, paciorków itp. Ów rekwizyt mógł ważyć nawet kilkaset gramów, bywał również dodatkowo upiększany i wzbogacany perłami, rubinami, diamentami czy szmaragdami. Najdroższe ozdoby na głowę panny młodej na początku XVIII w. kosztowały ok. 30-40 czerwonych złotych.

⁷²⁰ (T. S.) W oryginale: *āuālytiq* (dzadzgoc) – ‘zasłona, przykrycie, kapa’.

⁷²¹ (T. S.) W oryginale: *խաթափնիխոզանիկ* (*chatapnuchozanin*). Może to złożenie dwóch słów: *chata* – ‘pieczęć, pierścień z herbem, sygnet’ (tur. *hاتم*) i *choza* (tur. *koza*) – ‘kokon’. Chozalach to etui na pieczęć (sygnet?) wykonane z kości słoniowej.

⁷²² (K. S.) W oryginale: *փոռփայլուն* (*pochbad*).

⁷²³ (K. S.) W oryginale: *nēnēnēnuur* (*tegheperank*).

724 (K. S.) W oryginale: *qouwə* (goat).

725 (K. S.) W oryginale: *nquw* (*tkal*) (!).

⁷²⁶ (T. S.) W oryginale: *ḏoḥolmmereḏow* (dżocholmmereżow).

⁷²⁷ (K. S.) W oryginale: *hu u/o/ɥ: uu/[hunuɥ]* (40 som sbitag) – ‘40 grzywien w gotówce’.

728 (K. S.) W oryginale: *իմ անէրձագերուն բաժնէն* (im anercakerun pażnen) – ‘z części spadkowej moich krewnych’; lub *իմանէր: ձագերուն: բաժնէն* (im anercakerum pażnen) – ‘z części należącej do potomstwa mego teścia (szwagrów)’.

729 (K. S.) W oryginale: *unūnlyhū* (*syd gin*).

*wójt Chaczadur (...). Powyższą obietnicę złożyłem wobec tanuterów; [żądaną] sumę pobrałem przy świadkach*⁷³⁰, i tak dalej.

Zapisy w tej księdze sporządzano w języku ormiańskim do 12 marca 970 (1521) roku. Później posługiwano się już językiem tatarskim: *i T'v[agan] is: 970: hōgd[iem]p[ie]r: 12: (1521) k'ēldi pan Andrias k'ētχōyiaylargay*⁷³¹ *day gilēy ēti Bērnatniy ustunay*⁷³², i tak dalej. *Boldu Ilōvda duχōvni T'ōrada Ilōv š[a] h[a]r[ni]ng Ērmēnilarniṅ nēmič k'alēndariṅa*⁷³³ *k'ora. 18. Yunv[ar]. 1631*⁷³⁴.

Widzieliśmy krórąki albo umowy [przed]małżeńskie opatrzone pieczęcią arcybiskupa Mikołaja i potwierdzone przez duchownych oraz sędziów. Zawierały wykazy mienia stanowiącego posag panny młodej i darów dla pana młodego – taki był obyczaj nie tylko tamtejszych [lwowskich] Ormian, ale też Ormian zamieszkujących Krym.

*K'rōrōnk'u panna Hannaniṅ učmaxli dżanli b[a]r[o]n Filipović Vask'o χziniṅ da b[a]r[o]n Ivašk'ović pan Grēskonung. Boldu Ilōvda 22. sjebd[ember]. 1629. unda nēmič k'alēndariṅa k'ora padšaχliχinda učunči Zigmuntung bizim milostivi biyimizga. awagērēclχinda d[ē]r Zak'arianiṅ. ierjēsp'ōχanlina. b[a]r[o]n Zadig oylu Bērnat'ović pan T'ōrosung. da b[a]r[o]n Zaχnōvič*⁷³⁵ *pan Jakubnung*⁷³⁶, i tak dalej.

⁷³⁰ (K. S.) BMV: rkps 2640, k. 4. Transliteracja i tłumaczenie: Edward Tryjarski.

⁷³¹ (K. S.) W oryginale błędnie: *k'ētχōyéaylargay*.

⁷³² (K. S.) „W roku 970 [1521], 12 października. Przybył pan Andrias do panów starszych i skarżył się na Bernata”. Transliteracja i tłumaczenie: Edward Tryjarski. Zob. BMV: rkps 2640, k. 20v.

⁷³³ (K. S.) W oryginale błędnie: *nēmič k'alēndanina*.

⁷³⁴ (K. S.) „Działo się we Lwowie w ormiańskim sądzie duchownym miasta Lwowa, według kalendarza polskiego 18 X 1631 r.”. Transliteracja i tłumaczenie: K. S. Zob. BMV: rkps 1788, k. 2.

⁷³⁵ (K. S.) W oryginale błędnie: *Vaχnōvič*.

⁷³⁶ (K. S.) „Krorenk panny Hanny, córki śp. barona Waska Filipowica i [syna] barona Iwaszkowica, pana Greska. Działo się we Lwowie 22 IX 1629 r. według kalendarza polskiego, za panowania Zygmunta III pana naszego miłościwego, za awakereca der Zakarii, za jerespochanów pana Torosa, syna barona Zadiga Bernatowica, i pana Jakuba, barona Zachnowica”. Transliteracja i tłumaczenie: K. S. Zob. BMW: rkps 441, k. 193. Toros Bernatowicz i Jakub Zachnowicz byli jerespochanami lwowskimi w latach 1624-1631.

Przywileje [ormiańskich] mieszkańców Lwowa

193. W Polsce, a zwłaszcza we Lwowie Ormianie otrzymywali od polskich władców liczne przywileje⁷³⁷, określone i zagwarantowane w królewskich dekretach, toteż tysiące przedstawicieli tej narodowości dobrowolnie osiedlało się w Polsce, wnosząc znaczny wkład w rozwój jej miast. Pierwszy taki przywilej w roku Pańskim 1062 nadał swoją gramotą⁷³⁸ kniaź Fedor, przyzywając Ormian na pomoc. Tę też gramotę w roku 1641 wiernie skopiował król Władysław IV, uzupełniając ją przez dodanie jeszcze wielu innych uprawnień (157). Prawie wszyscy następni monarchowie przyznawali Ormianom różne swobody, potwierdzali wcześniejsze przywileje tudzież wydawali nowe; we Lwowie widzieliśmy rozmaite tego typu dokumenty sporządzone na pergaminie, spisane starodawnym pismem i opatrzone królewskimi pieczęciami. Dzięki owym przywilejom Ormianie opanowali [niemal] cały handel.

Oglądaliśmy także obszerny pergaminowy akt w języku łacińskim z dołączoną wielką pieczęcią króla Stefana [Batorego]; na owym dokumencie widniał dopisek ormiańskim bolorgirem o następującej treści:

Roku 1027 [1578], 28 czerwca.

Król Stefan Batory – niech Bóg błogosławi jego królestwo i ma w swojej pieczy jego samego oraz na długie lata obdarzy go mocnym zdrowiem, amen – w tym roku przybył do Lwowa i ponownie zatwierdził prawo⁷³⁹ ustanowione przez poprzednich królów: słudzy Kościoła [duchowni] zwolnieni są z wszelkich podatków, zarówno królewskich, jak i miejskich oraz innych nowo nakładanych.

194. Widzieliśmy również dekret króla Kazimierza [Jagiellończyka] spisany na pergaminie starodawnymi literami, a na nim umieszczony dopisek: *Oto przywilej⁷⁴⁰ króla Kazimierza z roku 1449 od narodzin Chrystusa*. Znajduje się

⁷³⁷ (A. P.) W tym miejscu, podobnie jak w tytule rozdziału, autor użył wyrazu *azatutjun* – ‘wolność’ w liczbie mnogiej. Przywileje Bższkianc określał i innymi ormiańskimi słowami: *artonutjun*, *azatutjun* – ‘wolność’ czy *pargewagir* – ‘pismo będące nagrodą’.

738 (A. P.) Woryginał: *pargewagir*. Wyraz greckiego pochodzenia ‘gramota’ oznaczał dawne dokumenty pisane Rusi i Litwy. Por. *Słownik języka polskiego*, red. M. Szymczak, t. 1: *A-K*, oprac. H. Chociłowska et al., red. H. Szkiłądź, S. Bik, C. Szkiłądź, Warszawa 1978, s. 693.

⁷³⁹ (A. P.) W oryginale zostało tu użyte greckie słowo *nomos*.

⁷⁴⁰ (K. S.) Użyty tu wyraz *czaghaczki* oznacza ‘prośbę’. W tym przypadku znaczy dosłownie ‘prośba do króla’, a w praktyce – jego odpowiedź na nią. Słowo spotykane w średnioormiańskich źródłach prawnych. Por. *urwuspxwauwinnhū* – ‘królewski edykt, charter, przywilej’.

tu i inny dekret tegoż monarchy przyznający wolności ormiańskim wielmożom. Zatem wszędzie w miastach Polski, dopóki istniała ona jako państwo, Ormianie cieszyli się podobnymi [co Polacy] przywilejami i zwolnieniami. Jednakże po upadku państwa polskiego wszystkie one utraciły moc prawną, a same bogato iluminowane złotem królewskie dekrety, które pokrywają od tamtej pory kolejne warstwy kurzu, stają się siedliskiem i pożywką dla owadów.

W tym też zawiera się prawda: człowiek nie może liczyć na cudze dziedzictwo ani czerpać z niego radości, skoro przez swoją ignorancję zaprzepaścił własne. A nieszczęśni, godni litości mieszkańcy Ani, którzy po utracie swojej pięknej ojczyzny osiedli w Polsce, z wielkim oddaniem jeli tu rozwijać i upiększać obce miasta, ufając, że może staną się one kiedyś ich własnym dziedzictwem.

Stanisławów⁷⁴¹

195. Zgodnie z poleceniem arcybiskupa⁷⁴² zamierzamy opisać naszą podróż. Ów zamiar motywuje nas do odwiedzenia w Polsce różnych miast ormiańskich i przyjrzenia się rozmaitym przejawom aktywności zamieszkujących je rodaków, w tym wznoszonym przez nich budowiom. Dlatego w roku Pańskim 1820, 4 czerwca opuściwszy Lwów, skierowaliśmy się w stronę Stanisławowa⁷⁴³.

Dotarliśmy do rzeki Dniestr, która bierze początek w pobliskich górach, w okolicy wioski Nistr⁷⁴⁴. 13 mil dalej, gdzie wody jest niewiele, bez trudu przeprawiliśmy się na drugi brzeg i znaleźliśmy się w Haliczu – głównym [na tym obszarze] mieście Polaków, które niegdyś było miastem stołecznym⁷⁴⁵ i znaczącym centrum targowym, jednak zubożało i obecnie mieszkają w nim

⁷⁴¹ (K. S.) W oryginale: (*Stanislaw/Sdanislaw*); niem. Stanislau, ros. Станислав (Stanisław), ukr. Станіслав (Stanisław), obecnie ukr. Івано-Франківськ (Iwano-Frankiws'k).

⁷⁴² (K. S.) Prawdopodobnie chodzi o opata mechtarystów w Wenecji Stepannos Kiuwera Akonca (1740-1824), który od 1804 r. był arcybiskupem tytularnym Sjuniku.

⁷⁴³ (K. S.) Por. S. Barącz, *Rys*, s. 167-171; J. Chrzęszczewski, *Kościół*, s. 118-129.

⁷⁴⁴ (A. P.) Nistr to mołdawska nazwa rzeki Dniestr, w starożytności znanej jako Danaster. Nazwy Dunaj, Dniestr i Don zawierają irańską część odnoszącą się do 'wielkiej rzeki, wody'. Do dziś w używanym na Kaukazie języku osetyjskim (z grupy irańskiej) wyraz *don* oznacza 'wodę'. Bższkianc nie określa bliżej miejsca, w którym dotarł do Dniestru (na południe od Lwowa). Źródła tej rzeki znajdują się w pobliżu miasteczka Turka, na wschód od dzisiejszej granicy polsko-ukraińskiej w Bieszczadach.

⁷⁴⁵ (K. S.) Halicz od 1144 r. był stolicą Księstwa Halickiego, od 1199 r. – Halicko-Wołyńskiego.

głównie Żydzi. Mijając po drodze różne polskie osady, przybliżyliśmy do Stanisławowa – ładnej i dobrze zagospodarowanej stolicy prowincji o nazwie Pokucie, leżącej na rozległej równinie około 15 mil od Lwowa.

Potomkowie mieszkańców Ani osiedlili się w tym mieście po założeniu go przez polskiego magnata Andrzeja Potockiego⁷⁴⁶ w roku Pańskim 1670⁷⁴⁷. Zaprosił on z Mołdawii i Węgier do Stanisławowa Ormian, [potomków] byłych mieszkańców Ani, aby rozwinąć handel i przyspieszyć jego rozwój. Własnym sumptem⁷⁴⁸ postawił dla nich drewniany kościół, Ormianie zaś wzniesli liczne budowle, dzięki czemu miasto zasłynęło wkrótce jako wielki ośrodek handlowy. Rozbudowywano je dla uczczenia pamięci Stanisława, syna Andrzeja⁷⁴⁹ – magnata, który poległ w wojnie z Turkami⁷⁵⁰. Początkowo było otoczone murami, z wieloma okazałymi marmurowymi statunami, kolumnami i piękną bramą wjazdową. W naszych czasach jednak, w obawie przed Francuzami⁷⁵¹, brama została rozebrana, a śródmieście połączone z przedmieściami. Miasto jest pełne wspaniałych kamiennych budowli, ma pięć murowanych kościołów ufundowanych przez Józefa Potockiego⁷⁵² – drugiego syna potężnego możnowładcy. Po obu stronach Stanisławowa wzniesiono dwie kolumny, na których widnieje imię księcia Józefa. Na kolumnie zachodniej ustawiono dużą figurę dla uczczenia Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny, na wschodniej

⁷⁴⁶ (K. S.) Andrzej (Jędrzej) Potocki (ok. 1630-1691) – starosta halicki (1647-1691), oboźny koronny (1655), chorąży wielki koronny (1660). A. Przyboś, *Potocki Andrzej*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 27, Wrocław–Warszawa–Kraków 1983, s. 790-792.

⁷⁴⁷ (T. S.) Miasto zostało założone na mocy dokumentu Andrzeja Potockiego z 7 V 1662 r. Przywilej dla parafii ormiańskiej wystawił on 23 V 1665 r. Samorząd ormiański w Stanisławowie Potocki ustanowił w dokumencie z 14 I 1677 r.

⁷⁴⁸ (K. S.) Środki na wzniesienie kościoła w dużej mierze pochodziły z pieniędzy pozostałych po bezpotomnej śmierci Ohana Kirkorowicza (zm. ok. 1687) – bogatego Ormianina z Persji żyjącego w Brodach, który zapisał na ten cel 454 talary. Budowa ciągnęła się aż do 1697 r.

⁷⁴⁹ (K. S.) Nadając miastu nazwę Stanisławów, Stanisław Rewera Potocki miał na myśli swojego najstarszego syna Stanisława – starostę halickiego, który zginął w bitwie z Turkami pod Wiedniem 12 IX 1683 r.

⁷⁵⁰ (K. S.) W oryginale: *Մոնղոլացիք* (*Nodżazgeac*) – ‘narodu Nogajów’.

⁷⁵¹ (K. S.) Chodzi o kampanię księcia Józefa Poniatowskiego prowadzoną w trakcie wojny polsko-austriackiej 1809 r.

⁷⁵² (K. S.) Józef Potocki (1673-1751) – kasztelan krakowski, wojewoda poznański, hetman wielki koronny, wojewoda kijowski. Por. A. Link-Lenczowski, *Józef Potocki*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 28, Wrocław–Warszawa–Kraków 1984, s. 59-72.

zaś – figurę świętego Józefa⁷⁵³. Piękny rynek miasta zdobią murowane kramy. Warte wspomnienia są też gmachy ratusza, strażnica, pałace wielmożów oraz wysokie kamienice, najczęściej jednopiętrowe.

196. W Stanisławowie mieszka 70 rodzin ormiańskich, których domy stoją na oddzielnym przedmieściu nazywanym osiedlem Ormiańskim⁷⁵⁴; przylegają do nich duże ogrody. Wielu tutejszych Ormian jest kupcami bądź dworskimi urzędnikami, z wyjątkiem właścicieli majątków [ziemskich], którzy żyją na wsiach.

Usytuowany na honorowym miejscu w centrum miasta kościół ormiański, duży i imponujący, wzniesiony został w stylu powszechnie obowiązującym w budownictwie tamtego czasu. Całkowicie murowana, piękna, ozdobiona kolumnami świątynia powstała w roku Pańskim 1741⁷⁵⁵ pod wezwaniem Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny i swoim wyglądem nie odbiega bynajmniej od majestatycznych kościołów Italii. Ma dwie piękne dzwonnice stojące naprzeciw siebie nad wejściem do Domu Bożego. Po jednej stronie głównego ołtarza jest zakrystia, po drugiej – maleńka biblioteka z książkami w różnych językach: łacińskim, ormiańskim i polskim, ale widzieliśmy tam również książki napisane po tatarsku. Z tyłu, za ołtarzem mieści się kamienny skarbiec, a nad nim – pokoje mieszkalne; pierwotnie w skarbcu przechowywano ofiary [pieniężne] składane przez wiernych zamawiających msze w określonych intencjach.

W świątyni tej jest wiele różnych ołtarzy, kamiennych i dobrze zbudowanych. A na zewnątrz znajduje się obszerny, otaczający cały kościół dziedziniec oraz murowane budynki z mieszkaniami dla awakereca i księży. Proboszcz tego miejsca jest wikariuszem arcybiskupa lwowskiego, a księża, pośród których wypadło nam mieszkać kilka dni, są godni szacunku. Ten kościół wślawił się wyjątkowo uroczystymi nabożeństwami z okazji rozmaitych świąt. Działo tu bractwo Niepokalanego Poczęcia, które z ogromnym rozmachem organizowało obchody wszystkich wydarzeń związanych z kultem Bogurodzicy. Świadczą o tym kronikarskie zapisy bractwa, w których padają liczne imiona

⁷⁵³ (K. S.) Por. A. Szarlowski, *Stanisławów i powiat stanisławowski pod względem historycznym i geograficzno-statystycznym*, Stanisławów 1887, s. 207-208: „Posąg kamienny Bogarodzicy na wysokiej kolumnie, wystawiony w roku 1739 na pamiątkę ocalenia miasta od oblężenia Rosjan”. Szarlowski nie wspomina o kolumnie św. Józefa; jeśli jakaś stała w pobliżu – a na to wygląda – to mogła to być figura świętego Jana Nepomucena z 1742 r.

⁷⁵⁴ (A. P.) W oryginale: Հայոցթաւ (Hajoctagh) – ‘dzielnica, osiedle, kwartał miasta, przedmieście’.

⁷⁵⁵ (K. S.) Kamień węgielny położono w 28 V 1743 r., a kościół ukończono w 1762 r. Konsekwował go w 1773 r. arcybiskup ormiański lwowski Jakub Stefan Augustynowicz. S. Barącz, *Rys*, s. 169.

jego członków. Obecnie jednak liczebność Ormian spadła, a pozostający tu rodacy zapomnieli już ojczystego języka. Pamiątkowy wpis w kościelnej kronice informuje, że pierwszym proboszczem parafii stanisławowskiej był Balsamowicz⁷⁵⁶, drugim – Zachnowicz⁷⁵⁷, następnie Chaczadur⁷⁵⁸, po nim Dzer Zlachban⁷⁵⁹, Nigol Langermag⁷⁶⁰, Dzer Krikor⁷⁶¹, Johan Adżam⁷⁶² i inni.

197. Wewnątrz kościoła pochowano świątobliwego kapłana ze Stanisławowa, der Jagopa Warteresiewicza, który wiele wysiłku włożył w jego budowę i zmarł w roku Pańskim 1751⁷⁶³. Wspaniały jest jego żywot opisany przez naczynego świadka, który podkreśla zwłaszcza radykalny ascetyzm owego sługi Bożego. Na nagim ciele nosił on włosiennicę i żelazny pas, który celowo zaciśkał, raniąc sobie skórę. Tym niemniej nawet jako starzec zachował zdrowie, pogodę ducha i jasne spojrzenie, co ukazuje jego portret. Był mianowany przez Rzym powszechnym penitencjarzem i w miarę możliwości niósł duchowe

⁷⁵⁶ (K. S.) Grzegorz Balsamowicz (1642-przed 1681) – wychowanek włoskiego teatyna Clemente Galano (1665), wyświęcony w 1666 r. przez arcybiskupa Mikołaja Torosowicza dla kościoła w Stanisławowie.

⁷⁵⁷ (K. S.) Szymon Krzysztof (Simon Chaczadur) Zachnowicz (1655-1719) – absolwent kolegium papieskiego we Lwowie, ksiądz (1679), proboszcz w Stanisławowie (od 1681).

⁷⁵⁸ (K. S.) Jest to ewidentna pomyłka – Zachnowicz i Chaczadur to ta sama osoba. Podczas święceń kapłańskich Zachnowicza 17 I 1679 r. arcybiskup Torosowicz zmienił mu imię z Szymona na Krzysztofa (Chaczadura). Krzysztof Zachnowicz był proboszczem stanisławowskim przez 37 lat.

⁷⁵⁹ (T. S.) Tzn. Starzec Zlachban – chyba że *Dzer* oznacza tu *der*, czyli ‘ksiądz’. Po Krzysztofie Zachnowiczu parafią w Stanisławowie administrował jednak Stepannos Roszka.

⁷⁶⁰ (M. A.) W oryginale: *Langermag*. Mikołaj Langermag Czewadziech – syn Aswadura (Bogdana) Czewadziecha Mikołajewicza. Być może to Mikołaj Bogdanowicz ze Lwowa, przyjęty do kolegium papieskiego w 1710 r. w wieku 15 lat. Niższe święcenia otrzymał w 1711 r.

⁷⁶¹ (K. S.) Starzec Grzegorz, postać skądinąd nieznana.

⁷⁶² (K. S.) W oryginale: *Աղամ, աղամ* (*Adżam, adżam*) – ‘Pers’. Najprawdopodobniej ów Johan Adżam pochodził ze wschodniej albo perskiej Armenii. W latach 1702-1704 działał w Stanisławowie der Joannes Joannesianc z Kaffy; w 1703 r. pełnił posługę wikariusza w Horodence. Być może wymienieni księża pomagali proboszczowi Zachnowiczowi, który przez sześć lat był częściowo sparaliżowany. S. Barącz, *Rys*, s. 168.

⁷⁶³ (K. S.) Jakub Warteresiewicz (Warteresowicz, Warteresenc) (ur. 1655) w rzeczywistości zmarł w 1732 r. Pochodził z Kamieńca Podolskiego. Był absolwentem kolegium papieskiego we Lwowie, księdzem (1683), proboszczem w Tyśmienicy (1683-1713) i Kamieńcu Podolskim (1713-1715), a także penitencjariuszem w Stanisławowie. Fundacja Kultury i Dziedzictwa Ormian Polskich: Zbiór ksiąg stanu cywilnego i zapowiedzi przedślubnych parafii ormiańskokatolickich z dawnych Kresów Rzeczypospolitej, sygn. 36, Księga zmarłych parafian ormiańskich stanisławowskich (1715-1829), s. 31-32.

wsparcie wszystkim potrzebującym. W księdze metrykalnej zawierającej wykaz zmarłych z Kut zapisano (204):

W roku Pańskim 1717, 11 [22] sierpnia, pan⁷⁶⁴ Aswadur Molbejenc, wcześniej mieszkaniec Suczawy, a obecnie – Kut⁷⁶⁵, oddał ducha Bogu w łączności ze świętym Kościołem. Jego ciało 12 [dnia] tegoż miesiąca spoczęło na ruskim cmentarzu⁷⁶⁶ w Kutach, albowiem świątynia ormiańska jeszcze tu nie istniała. Przystąpił do spowiedzi i komunii świętej, po czym z rąk spowiednika ze Stanisławowa, najdosłowniejszego der Jagopa Warteresenca, otrzymał ostatnie namaszczenie. Bóg świadkiem.

Po obu stronach wejścia do kościoła wmurowano w ściany dwie marmurowe płyty, na których złotymi literami w języku łacińskim wymieniono fundatorów i budowniczych świątyni.

Po prawej:

D[eo] T[rino] O[ptimo] M[aximo]
*Templum hoc sub titulo Immaculatae
 Conceptionis Deiparae Virginis Mariae
 Sola Providentia Divina erectum*
 [Sub] rectoratu Jacobi Manugievicz⁷⁶⁷
*Praepositi eiusdem templi
 Protonotarii Apostolici et Officialis
 Armenorum S[acrae] Theol[ogiae] Licent[iati]*
*Illus[trissi]mae ac Excellentissimae D[omi]nae
 Catharinae de Auro Potok⁷⁶⁸
 Kossakowska⁷⁶⁹ castellanae kaminskae
 Ope[re] et impensis consecratum est⁷⁷⁰.*

⁷⁶⁴ (A. P.) Polski wyraz ‘pan’ figuruje w tym miejscu również w oryginale ormiańskim.

⁷⁶⁵ (A. P.) W oryginale ‘mieszkaniec Kut’ to *kutecy*. Chodzi o miasteczko Kutę nad Czeremoszem, w którym dialekt Ormian polskich był żywy aż do II wojny światowej. Od nazwy tej miejscowości pochodzi nazwa całego regionu nad górnym Prutem i Czeremoszem – Pokucia.

⁷⁶⁶ (A. P.) W oryginale: *h qlrlrlqlwlnlnlnln ln rlnrlqlwq Qnlqlrlrl* (i *gerezmanatun yrruzac Kuteru*).

⁷⁶⁷ (K. S.) Jakub Manugiewicz – proboszcz w Stanisławowie (1739-1774).

⁷⁶⁸ (K. S.) W oryginale błędnie: *Deauro Polok*. Powinno być de Auro Potok – Złotego Potoku.

⁷⁶⁹ (K. S.) Katarzyna z Potockich Kossakowska (1716-1803) od 1748 r. była żoną Stanisława Kossakowskiego, kasztelana kamieńskiego.

770 (K. S.) „Bogu w Trojcy Najlepszeemu Największeemu. Ten kościół pw. Niepokalanego Poczęcia Bogurodzicy, Dziewicy Maryi, wzniesiony wyłącznie z woli Bożej Opatrzności,

Po lewej:

*Ill[ustrissi]mus, Excel[lentissi]mus et Rev[everendissi]mus
D[omin]us Jacobus Augustinovicz
Dei et Ap[osto]licae Sedis gratia
Archi[episco]pus Leopoliensis Armenorum
Cum uno altari majori
Cui imposuit reliquias s[ancti] martiris felicissim[i].
Anno D[omi]ni MDCCXXIII⁷⁷¹, die 22 mensis Augusti
Anniversarium quoque diem Dominicam
Ante 22. dum eiusdem, totis
Indulgentiis designavit stante etc. etc.⁷⁷²*

Łysiec⁷⁷³

198. Miasteczko wybudowane na pustkowiu w odległości godziny jazdy od Stanisławowa⁷⁷⁴. Wszystkie budynki są w nim z drewna. Ogólna liczba mieszkańców – 2000 ludzi, w tym 60 rodzin ormiańskich. Jest tu przestronny drewniany kościół Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny z siedmioma ołtarzami. W ołtarzu głównym widzieliśmy słynący łaskami wizerunek Matki Bożej Łysieckiej⁷⁷⁵, całkowicie pokryty srebrem, do którego peregrynują wszyscy gorliwi chrześcijanie, aby złożyć Matce Bożej hołd wdzięczności za cuda,

a konsekrowany za rektoratu Jakuba Manugiewiczza, prepozyta tegoż kościoła, protonotariusza apostolskiego i oficjała Ormian, licencjata św. teologii, [powstał] nakładem sił i kosztów najjaśniejszej oraz najznakomitszej pani Katarzyny ze Złotego Potoku Kossakowskiej, kasztelanowej kamieńskiej”. W oryginale błędna końcówka: powinno być *consecravit*, a nie *consecratum est*.

⁷⁷¹ (K. S.) To ewidentnie błędna data, bo Jakub Stefan Augustynowicz objął funkcję arcybiskupa w 1751 r. Wspomniane wydarzenie mogło nastąpić w 1763 lub 1773 r. Por. S. Barącz, *Pamiętki jazłowieckie*, Lwów 1862, s. 163.

⁷⁷² (K. S.) „Najdostojniejszy, Najznakomitszy i Najwielebniejszy ks. Jakub Augustynowicz, z łaski Bożej i Stolicy Apostolskiej arcybiskup lwowski Ormian, mając jeden ołtarz główny, na którym złożył relikwie najświętszego męczennika, roku Pańskiego 1723 [!], dnia 22 sierpnia, wyznaczył również doroczny dzień – niedzielę poprzedzającą 22. [tegoż miesiąca] – na udzielanie odpustu zupełnego”.

⁷⁷³ (K. S.) W oryginale: *Лхугу лхуѡ Лхѣг* (*Lisca kam Łyszec*); ukr. Лисець (Lyseć).

⁷⁷⁴ (K. S.) S. Barącz, *Rys*, s. 154-155; J. Chrząszczewski, *Kościół*, s. 109-112.

⁷⁷⁵ (A. P.) O dramatycznych losach tego obrazu pisał Jacek Chrząszczewski (*Kościół*, s. 110-111). Obecnie podobizna znajduje się w kościele ormiańskokatolickim w Gliwicach.

które się dokonują i które za jej wstawiennictwem dokonywały się w odległych czasach. Kiedy epidemia dżumy pustoszyła te okolice, jedynie dzięki błogosławionej opiece Najświętszej Bogurodzicy Łysiec uniknął owej straszliwej zarazy. Dlatego jeśli gdziekolwiek znowu pojawia się dżuma, pielgrzymki z dotkniętych plagą terenów udają się do cudownej podobizny, błagając o ratunek. I modły pątników zostają wysłuchane, przez co sława czyniącego cuda obrazu jeszcze bardziej rośnie i rozszerza się.

W roku Pańskim 1782 Łysiec spłonął; pożar pochłonął również obydwa kościoły – ormiański i polski⁷⁷⁶. Ormianie z czasem odbudowali swoją świątynię – Polacy zaś nie, dlatego nabożeństwa odpowiadają w kościele ormiańskim⁷⁷⁷. Proboszczem tutejszej parafii ormiańskiej jest jeden ze lwowskich kanoników⁷⁷⁸. Mieszka na plebanii z dużym ogrodem położonej na tyłach kościoła. W samym mieście Łyścu niczego godnego uwagi nie zauważyliśmy.

Brzeżany⁷⁷⁹

199. To maleńkie i urodzive miasteczko, niezbyt odległe od Stanisławowa⁷⁸⁰. Góruje nad nim potężny zamek. Mieszkańców liczy niewielu – są to Polacy, Rusini, Ormianie i Żydzi. Niegdyś kwitła tu gmina ormiańska licząca około 200 domów, lecz obecnie pozostało ich zaledwie 60; proboszczem sprawującym duchową pieczę nad parafianami jest ksiądz przysłany ze Lwowa. Kościół ormiański poświęcono Najświętszej Bogurodzicy⁷⁸¹.

⁷⁷⁶ (K. S.) Faktycznie ów pożar wybuchł w 1779 r. S. Barącz, *Rys*, s. 155.

⁷⁷⁷ (K. S.) W 1795 r. arcybiskup łaciński Lwowa Ferdynand Onufry Kieki odstąpił kościołowi ormiańskiemu fundusz parafii łacińskiej. Odtąd proboszcz birytualista odprowadzał msze w obydwu obojętnościach. *Ibidem*, s. 156.

⁷⁷⁸ (K. S.) Proboszczem w Łyścu był od 1780 r. Mikołaj Moszoro (zm. ok. 1820).

⁷⁷⁹ (K. S.) W oryginale: *Ἰλνλδουλῖ (Bereżan)*; ukr. Бережани (Bereżany).

⁷⁸⁰ (T. S.) W linii prostej odległość ta wynosi ok. 65 km. Por. S. Barącz, *Rys*, s. 77-80; [W. R. Grigorian], [Historia kolonii ormiańskich], s. 148-156; J. Chrzęszczewski, *Kościół*, s. 14-18.

⁷⁸¹ (K. S.) Podczas pobytu Bższkianca w Brzeżanach miejscowy kościół był składnicą mienia wojskowego, a parafią ormiańską faktycznie administrował proboszcz parafii łacińskiej, ks. Stefan Stupnicki (1781-1836). Por. S. Barącz, *Rys*, s. 79.

Tyśmienica⁷⁸²

200. Miasto to leży w odległości trzech godzin jazdy na południe od Stanisławowa⁷⁸³. Domy mieszkalne są niskie, niepozorne, drewniane. Mieszkańców liczy 3000, przeważnie są to Żydzi. Tutejsi Ormianie – 50 rodzin – handlują bydłem. Są też pośród nich znani kupcy. Godną uwagi budowlą jest tylko ładna kamienna świątynia ormiańska poświęcona Bogurodzicy, stojąca w centralnym punkcie rynku – wysoka, z pięcioma ołtarzami. Pierwotnie była drewniana, wszelako po pożarze, w roku Pańskim 1750 wzniesiono piękną nową świątynię⁷⁸⁴. W głównym ołtarzu umieszczono słynący cudami wizerunek świętego Kajetana, toteż wierni mawiają, że jest to kościół Świętego Kajetana⁷⁸⁵.

Widzieliśmy tam rękopiśmienny hajsmaurk, którego kolofon zawiera taki zapis: *Niechaj czytelnik wygłosi modlitwę „Panie zmiłuj się nad nami” w intencji zbawienia otrzymujących tę księgę: chodźy Esaji z Jeghwardu*⁷⁸⁶, *jego małżonki Mariam oraz jego ojca, der Arakela (...). „Zmiłuj się” odmówcie za mnie.*

A w kościelnej księdze chrztów odnotowano: *W roku Pańskim 1713, 14 dnia miesiąca czerwca, ja, der Krikor Amirian, opiekun*⁷⁸⁷ *kościola Świętej Bożej Rodzicielki w mieście Tyśmienicy, ochrzciłem i namaściłem krzyżmem*⁷⁸⁸ [niemowlę] *urodzone 20 czerwca (...). [Chłopczyk] otrzymał imię Johannes, i tak dalej. Obok kościoła jest mieszkanie awakereca, który dojeżdża [na msze] ze Lwowa.*

⁷⁸² (K. S.) W oryginale: *Դիւսմինից (Tisminic)*; ukr. Тисмениця (Tysmenycja).

⁷⁸³ (K. S.) Por. *ibidem*, s. 172-175; J. Chrząszczewski, *Kościół*, s. 134-137.

⁷⁸⁴ (K. S.) Pożar Tyśmienicy nastąpił w 1764 r. W 1791 r. nowy kościół Świętego Kajetana konsekrował arcybiskup Jakub Walerian Tumanowicz. W 1819 r. dokonano renowacji świątyni. Od 1820 r. administratorem, a następnie proboszczem był Jan Krzysztofowicz (zm. 1849). Zob. S. Barącz, *Rys*, s. 175; T. Isakowicz-Zaleski, *Słownik*, s. 66, nr 122.

⁷⁸⁵ (A. P.) Fragmenty tego tekstu Bższkianca tłumaczył Andrzej Pisowicz. Por. J. Chrząszczewski, *Kościół*, s. 135.

⁷⁸⁶ (T. S.) Jeghward – miasto w Armenii, w prowincji Kotajk, położone ok. 20 km na północ od Erywania.

⁷⁸⁷ (A. P.) Użyty tu wyraz *հոգաբարձու (hogabardzu)* odpowiada terminom *ժողովրդավար (żoghowrdapet)* – ‘proboszcz’ i *աւակերեց (awakerec)* – ‘starszy kapłan’, ‘archiprezbiter’. (K. S.) Grzegorz Amirowicz był proboszczem w Tyśmienicy w latach 1713-1727. S. Barącz, *Rys*, s. 172-173.

⁷⁸⁸ (A. P.) W oryginale: *դրոշմեցի (droszmeci)*. Chodzi o namaszczenie krzyżmem chwilę wcześniej ochrzczonego dziecka, czyli o udzielenie mu sakramentu bierzmowania zgodnie ze zwyczajem Kościoła ormiańskiego.

Miejscowi parafianie lepiej [niż w innych polskich miejscowościach] mówią po ormiańsku, jako że niedawno się tutaj osiedlili. Jak nam powiedziano, 42 ormiańskie rodziny przybyły z Kamieńca 170 lat temu i zamieszkały tu na stałe.

Śniatyn⁷⁸⁹

201. To szeroko rozciągnięte miasteczko znajduje się w odległości jednego dnia drogi od Tyśmienicy⁷⁹⁰. Wzniesione zostało na malowniczym zboczu, a cała jego zabudowa i domy mieszkalne są niepozorne, drewniane; ludność to przeważnie Żydzi. Są tu dwa kościoły – ormiański i polski. Obok polskiego – oczywiście drewnianego – jest rozległy dziedziniec i przyzwoita plebania. Tutaj właśnie gościł mnie czcigodny ormiański kanonik, der Antoni Maramorosz⁷⁹¹ (164). Włożył on wiele wysiłku w remont i odnowienie swojej plebanii, która wygląda obecnie bardzo ładnie. Niedaleko płynie rzeka Prut i wpada do niej rzeka Czeremosz, która traci w tym miejscu dotychczasową nazwę.

W miasteczku żyje 70 rodzin ormiańskich, które zajmują się głównie handlem. Właściciele majątków ziemskich mieszkają zaś we wsiach. Miejscowi płynnie mówią po ormiańsku, większość starszych ludzi nie zna żadnego innego języka. Kościół ormiański, murowany i okazały, zbudowano dla uczczenia Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny. W ołtarzu umieszczono wiekowy, słynący cudami obraz, przywieziony tu – jak nam mówiono – z Armenii. Starcy opowiadają, że podczas epidemii dżumy wynoszono ów obraz na zewnątrz w uroczystej procesji, zanosząc przy tym żarliwe modły – i zaraza od razu mijała.

Przy kościele znajduje się plebania, w której proboszcz parafii ma swoje mieszkanie, jest tam również rozległy ogród i dziedziniec, gdzie widzieliśmy grobowce z ormiańskimi inskrypcjami. Wiekowi mieszkańcy mówili, że już 300 lat temu żyli tu Ormianie i mieli drewniany kościół⁷⁹². Byliśmy w obecnym, murowanym kościele⁷⁹³, gdzie oglądaliśmy starą Ewangelię napisaną

⁷⁸⁹ (K. S.) W oryginale: *Տնիտին* (Sniatin); ukr. Снятин (Sniatyn).

⁷⁹⁰ (K. S.) Por. S. Barącz, *Rys*, s. 165-167; J. Chrzęszczewski, *Kościoły*, s. 130-133.

⁷⁹¹ (K. S.) W oryginale: *Maramorosz*. W źródłach wspomniany w 1833 r. T. Isakowicz-Zaleski, *Słownik*, s. 75, nr 145.

⁷⁹² (K. S.) Ormianie osiedli w Śniatynie w 1628 r. S. Barącz, *Rys*, s. 165.

⁷⁹³ (K. S.) Kościół murowany wznoszono w latach 1801-1805. *Ibidem*, s. 166.

bolorgirem w Jassach⁷⁹⁴. Na jej końcu widnieje kolofon, informujący: *Ta święta księga została skopiowana z dobrego wzorcowego oryginału w ormiańskim roku 1092 [1643], za panowania w Polsce Władysława IV i w okresie sprawowania władzy przez naszych wielmożów⁷⁹⁵ (...) oraz wójta, pana Ohana i 12 sędziów, i tak dalej.*

A w metrykalnej księdze chrztów kościoła w Kutach odnotowano: 1720, 11 marca. *Wielebny der Jagop Baghdasarenc⁷⁹⁶, proboszcz Śniatyna⁷⁹⁷, ochrzcił i namaścił tego chłopczyka, i tak dalej.*

Horodenka

202. To budzące dobre wrażenie miasto, położone pośród malowniczych wzgórz około 3 mil od Śniatyna, liczy blisko 3000 mieszkańców różnych narodowości⁷⁹⁸. Są w nim trzy imponujące świątynie ufundowane przez właściciela Mikołaja Potockiego⁷⁹⁹. Pierwsza – polska, ma niezwykle bogaty wystrój. Druga – ruska, została zwieńczona miedzianą kopułą. Trzecia – ormiańska, poświęcona jest Najświętszej Bogurodzicy. Stoi przy niej plebania, gdzie mieszka ormiański proboszcz mianowany przez ormiańskiego arcybiskupa ze Lwowa⁸⁰⁰. Drewniany dach tego kościoła spłonął. Dawniej w mieście zamieszkiwało 100 ormiańskich rodzin, jednak na skutek epidemii dżumy liczba ta znacznie zmalała – obecnie jest ich zaledwie 40 i są to ludzie bardzo ubodzy.

W metrykalnej księdze chrztów ormiańskiego kościoła w Kutach napisano: *W roku Pańskim 1735, ja, der Stepannos⁸⁰¹, kapłan Horodenki, ochrzciłem*

⁷⁹⁴ (K. S.) O ewangeliarzu tym pisał o. Sadok Barącz (*ibidem*, s. 165): „W roku 1705 wizytował kościół ks. Deodat Nersesowicz biskup trajanopolitański, w którym była Ewangelia bogato oprawiona mająca 16 krzyżyków”.

⁷⁹⁵ (A. P.) W oryginale: *iszchan*.

⁷⁹⁶ (K. S.) Jakub Baghdasarian (Baltazarian) z Konstantynopola – absolwent kolegium papieskiego we Lwowie (1713), proboszcz w Śniatynie (1720), mechitarysta w Wenecji.

⁷⁹⁷ (A. P.) W oryginale mamy tu błąd – na początku wyrazu zamiast znaku alfabetu ormiańskiego oznaczającego literę ‘S’ stoi jego odwrócona forma odpowiadająca literze ‘O’. Błszkianc zacytował tę metrykę ze względu na wzmiankę o Śniatynie.

⁷⁹⁸ (K. S.) Por. S. Barącz, *Rys*, s. 84-87; J. Chrzęszczewski, *Kościół*, s. 22-29.

⁷⁹⁹ (K. S.) Mikołaj Potocki (1707/1708-1782) – starosta kaniowski. S. Barącz, *Rys*, s. 85.

⁸⁰⁰ (K. S.) W 1820 r. był to Krzysztof Abrahamowicz (zm. 1853), proboszcz w Horodence w latach 1804-1824, potem proboszcz w Kutach. T. Isakowicz-Zaleski, *Słownik*, s. 23, nr 2.

⁸⁰¹ (K. S.) Stefan (Stepanos) Mikołajowicz – syn Grzegorza, wnuk Aksenta zwanego Siedm Jenzyk. *Ibidem*, s. 78, nr 156.

i namaściłem krzyżem niemowlę płci męskiej zrodzone z pana Chaczadura Domenigowicza i pani Jaghut – małżonków z tej parafii⁸⁰², którzy tutaj zawarli prawomocny związek małżeński oraz otrzymali błogosławieństwo.

Zamość⁸⁰³

203. To miasto ma potężną twierdzę zbudowaną przez Jana Zamoyskiego⁸⁰⁴ – polskiego kanclerza wielkiego koronnego⁸⁰⁵. Jest tu też uniwersytet⁸⁰⁶ i monumentalny polski kościół katolicki. Duże wrażenie robi także kościół ormiański Najświętszej Bogurodzicy, ufundowany przez iszczana z Dżulfy; stoi przy nim plebania. To w tej właśnie świątyni powstawał Psalterz Jakuba⁸⁰⁷, o czym mówi pamiątkowa inskrypcja: *Napisano [Psalterz] w roku 1077 [1628], w mieście Zamościu, pod sklepieniem kościoła Świętej Bogurodzicy. W ubiegłym roku w Kamieńcu umarł katolikos der Melchizedek. A zasiadającym we Lwowie arcybiskupem był der Nigoghajos.*

W dawnych czasach w Zamościu żyło wielu Ormian – znamienitych kupców, którzy cieszyli się nadanym im przez polskiego króla przywilejem i wolnościami dotyczącymi prowadzenia handlu. Mówi o tym XIII rozdział przywileju z Raszkowa. Oto jego treść: *Podobnie jak Ormianie mieszkający w Zamościu mają przywilej zezwalający im na wędrowanie po całej polskiej ziemi z wszelkimi towarami, nie płacąc przy tym Rzeczypospolitej żadnego myta, i tak dalej.*

⁸⁰² (T. S.) W oryginale: *uyun purnofuni*[pʰɛn]t̪ (ajsr parochu[ten]e).

⁸⁰³ (K. S.) W oryginale: *Quilnuguu* (Zamosca).

⁸⁰⁴ (K. S.) Jan Zamoyski (1542-1605) – kanclerz (od 1578) i hetman wielki koronny (od 1581).

⁸⁰⁵ (K. S.) Zob. S. Barącz, *Rys*, s. 176-178; J. Chrząszczewski, *Kościół*, s. 138-144; M. Ł. Majewski, *Ormianie w Zamościu w pierwszych trzech dekadach istnienia miasta (1580-1610)*, „Lehahayer. Czasopismo poświęcone dziejom Ormian polskich” 7, 2020, s. 5-41.

⁸⁰⁶ (A. P.) W oryginale: *huufuquunu* (hamalsaran). Chodzi o Akademię Zamojską – pierwszą prywatną uczelnię w Rzeczypospolitej, założoną w Zamościu przez Jana Zamoyskiego i działającą w latach 1595-1784.

⁸⁰⁷ (K. S.) Prawdopodobnie chodzi o napisaną przez ks. Jakuba Altunczego z Tokatu parafrazę psalmów Dawidowych, zaopatrzoną w rymowany kolofon i ukończoną w Zamościu 25 I 1627 r. Zob. BMV: rkps 304.

Obecnie jednak już Ormian tu nie ma, ponieważ władze austriackie zajęły ormiański kościół⁸⁰⁸, a przechowywane w nim rękopiśmienne księgi wysłały do Wiednia i przekazały bibliotece cesarskiej.

Wcześniej Ormianie zamieszkiwali również w Lublinie, gdzie mieli swoją świątynię⁸⁰⁹ – przejęli ją jednak Polacy, gdyż Ormian [i tam już dziś] nie ma.

Kuty⁸¹⁰

204. Przejechawszy powozem płytką rzekę Prut oraz minąwszy malownicze pola i doliny, dotarliśmy do Kut – niewielkiego urokliwego miasteczka na samym skraju Galicji⁸¹¹. W pobliżu płynie rzeka Czeremosz, która oddziela Polskę⁸¹² od Bukowiny. A pasmo wzgórz po drugiej stronie miasta ciągnie się aż do granicy z Węgrami. Miejsce to przypomina kąt – i tak też się nazywa: Kuty, czyli Kąty⁸¹³.

Dawniej ziemie te pokrywały lasy. W późniejszych latach osiedliło się na nich 20 ormiańskich rodzin; przybyły na zaproszenie króla Augusta II [Mocnego] w związku z przywilejem z 18 lipca 1715 roku⁸¹⁴, który polski władca nadał

⁸⁰⁸ (K. S.) W 1802 r. nastąpiła kasata kościoła w Zamościu przez władze austriackie. Rozebrały go z kolei władze rosyjskie w latach 1826-1827. Por. J. Chrzęszczewski, *Kościoły*, s. 140.

⁸⁰⁹ (K. S.) Informacja błędna. W Lublinie nigdy nie było kościoła ormiańskiego.

⁸¹⁰ (K. S.) W oryginale: (*Kuter*).

⁸¹¹ (K. S.) To oczywiste, że Bższkianc nie przybył do Kut z Zamościa, który leży całkiem gdzie indziej. Najprawdopodobniej wyjechał ze Śniatyna i tam właśnie przeprawił się przez Prut.

⁸¹² (A. P.) Bższkianc konsekwentnie pisze o Polsce jako o Lehasztanie nie tylko w tytule swej książki (*Ճանապարհորդությունը և Լեհաստանը – Czanaparhordutjun i Lehasztan – Podróż do Polski*), ale również w niej samej. Pisał ją po roku 1820, gdy Polski nie było już na mapie Europy. Użycie nazwy Lehasztan świadczy o nieprzerwanej estymie, jaką cieszyła się w Europie przedrozbiorowa Rzeczpospolita. Mieszkający na historycznych kresach południowo-wschodnich państwa Ormianie najwyraźniej identyfikowali się z polskością, skoro rozmawiający z nimi Bższkianc posługiwał się dawną nazwą kraju. Wspomniana tu rzeka Czeremosz między I a II wojną światową stanowiła granicę oddzielającą Polskę od rumuńskiej Bukowiny.

⁸¹³ (A. P.) Bższkianc pisze, że to „w języku Polaków” (*i lezu Lehaszt*) nazwa Kuty oznacza Kąty (po ormiańsku: *ankjun*) – w rzeczywistości jest to język ukraiński. Ormiańska nazwa Kut-jery zawiera ormiański sufix liczby mnogiej *-er* wzorowany na ruskim (ukraińskim) oryginale. (K. S.) Por. S. Barącz, *Rys*, s. 100-103; J. Chrzęszczewski, *Kościoły*, s. 52-56.

⁸¹⁴ (K. S.) Oryginał w Matenadaranie. Kopia w potwierdzeniu króla Augusta III nosi datę 18 VII 1715 r.

Ormianom, a który widzieliśmy na własne oczy. I właśnie dzięki Ormianom zaczęło powstawać miasto. Jego fundatorem był ormiański kupiec Szadbej⁸¹⁵ z Mołdawii. Najpierw polecił on wyrąbać duży obszar lasu, gdzie inni [Ormianie], których liczebność wciąż rosła, wybudowali z czasem miasto i zajmując się głównie handlem, przyczyniali się do jego rozkwitu. Obecnie w miejscowości tej żyje 3000 osób różnych narodowości; najzamożniejsi są Ormianie, zwłaszcza właściciele ziemscy, którzy mieszkają na wsi. Istnieje wielu garbarzy wytwarzających znakomitą skórę. Rodzin ormiańskich jest 175. W okresie panowania Polaków Ormianie mieli liczne przywileje, własny sąd i sędziów. Stary kościół ormiański był drewniany. Później wzniesiono murowany, ładny, Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny⁸¹⁶. A ponieważ ani Polacy, ani Austriacy⁸¹⁷ swoich kościołów tutaj nie mają, wszyscy udają się na nabożeństwa do świątyni ormiańskiej, przez co nie wystarcza w niej miejsca dla wiernych [Ormian]. Przełożonym ormiańskiej parafii jest kanonik⁸¹⁸ mianowany przez arcybiskupa Lwowa.

Nie tylko sam rzeczony kościół jest miły dla oka, ale i jego malownicze usytuowanie na wzgórzu; tym bardziej że po jego jednej stronie biegnie główna ulica miasta, po drugiej zaś – aż do samej rzeki – ciągną się wspaniałe ogrody. Tam też znajduje się piękna murowana plebania, której budowę i remont ufundował wielbny kanonik der Samuel Moszoro⁸¹⁹. Wraz z nim przewodniczyliśmy licznej procesji oraz odprawiliśmy uroczyste nabożeństwo w dzień świętego Antoniego Padewskiego. Na początku księgi metrykalnej przeczytaliśmy, co następuje:

⁸¹⁵ (K. S.) Krzysztof Szadbej zwany Osadcą – kupiec ormiański, założyciel miasta Kut. S. Barącz, *Rys*, s. 100.

⁸¹⁶ (A. P.) Por. J. Chrzęszczewski, *Kościół*, s. 52. (K. S.) Kościół spłonął w 1779 r. Odbudowano go w 1786 r. dzięki staraniom proboszcza Jana Stefanowicza. Konsekrowany 14 VIII 1791 r. przez arcybiskupa Jakuba Waleriana Tumanowicza. *Ibidem*, s. 101-102.

⁸¹⁷ (A. P.) W oryginale: *Germanacik*. Termin ten może odnosić się zarówno do Niemców, jak i do Austriaków.

⁸¹⁸ (A. P.) W oryginale: *Kanonik[o]s nachagah kam pochanord arkepiskoposin Ilwowi*. Wyrazy *nachagah* i *pochanord* oznaczają tu prawdopodobnie ‘proboszcza’ i ‘wikariusza’, co znaczy, że arcybiskup Lwowa ustanowił w parafii w Kutach kanonika pełniącego funkcję proboszcza lub wikariusza. W tych czasach istniał zwyczaj, że proboszcz opiekował się wiernymi obrządku ormiańskiego, a wikariusz – łacińskiego. T. Isakowicz-Zaleski, *Słownik*, s. 82, nr 169.

⁸¹⁹ (K. S.) Samuel Moszoro (1757-1824) – wikariusz w Kutach (od 1782), proboszcz (od 1788), dziekan i kanonik honorowy (od 1795). *Ibidem*, s. 82, nr 169.

Rok Pański 1717 i ormiański 1166, 22 grudnia. Ja, der Krikor Wartanenc⁸²⁰, proboszcz kościoła w Kutach, ochrzciłem i namaściłem krzyżem niemowlę płci żeńskiej urodzone 20 grudnia z pana Chaczuma Szadbejenca⁸²¹ i Mareny, którzy tutaj zawarli prawomocny związek małżeński, oraz nadałem mu [dziecięciu] imię Gulchatun. Chrzestnym był pan Gharip Wartan⁸²².

Rok Pański 1738, 27 dnia miesiąca marca. Ja, der Stepannos Nigoghajanc z rodu Chosrowa, króla Armenii, brat wyżej wymienionego don der Aksenta⁸²³, poprzedniego proboszcza w Kutach, ochrzciłem i namaściłem krzyżem niemowlę płci męskiej, i tak dalej.

Wspomniane miasto otaczają rozległe pola i malownicze wzgórza porośnięte różnymi gatunkami drzew. Jest pośród nich „cziszina”⁸²⁴, z której drewna po wymoczeniu w wodzie powstaje nalewka używana przez tutejszych jako lekarstwo przeciw wścieklicznie. Podobno każdy, kto zapadnie na ową chorobę, po wypiciu tej wody szybko powraca do zdrowia.

205. Do woli podróżowaliśmy po tamtych stronach, a następnie przeprawiwszy się tratwą przez burzliwą rzekę Czeremosz, udaliśmy się do osady Wyżnica leżącej naprzeciw Kut. Nie ma w niej wprawdzie ormiańskiego kościoła, ale są starsi Ormianie, którzy zarządzają ową osadą. Tu zaczyna się Bukowina, którą opiszemy po przedostaniu się na drugą stronę Polski. Obecnie nastała pora, aby posuwając się wzdłuż Dniestru, skierować się do Udii⁸²⁵, a stamtąd – do mia-

⁸²⁰ (K. S.) Grzegorz Wartanowicz, pierwszy proboszcz ormiańskokatolicki w Kutach (od 1717).

⁸²¹ (M. A.) W księgach chrztów Chaczum Szadbej/Szadbejowicz figuruje kilka razy, m.in. w 1710 r. w Horodence (jako ojciec, żona Marianna), w 1715 r. – jako ojciec (żona Marene), w 1716 i 1719 r. – jako chrzestny, pod przydomkiem Osadca/Osiadca.

⁸²² (T. S.) Gharip Wartan – pątnik Wartan. (A. P.) Arabski wyraz *gharib* oznacza ‘obcy, cudzoziemiec’, lecz też ‘tułacz, pielgrzym’.

⁸²³ (K. S.) Harutjun Oksendios (Aksent) Augustyn Mikołajewicz Chosrowaj (19 IV 1699–po 1751 – wardapet, syn Grzegorza i Marianny, wnuk Aksenta „Siedym Jenzyka” z Kamieńca. Ochrzczony 22 IV 1699 r. (*Metryka katedry ormiańskiej*, s. 515). Ukończył kamieniecką szkołę ormiańską. W latach 1715–1719 studiował w kolegium papieskim we Lwowie. Świecenia kapłańskie otrzymał w 1722 r. Przez trzy lata był księdzem przy kościele Świętego Grzegorza Oświeciciela w Kamieńcu Podolskim, następnie w Żwańcu, a potem przez 13 lat w Kutach; przez cztery kolejne lata pracował we Lwowie. Był doktorem teologii i pierwszym ormiańskokatolickim proboszczem w Mohylowie Podolskim (1742–1747), następnie proboszczem w Raszkowie, gdzie ufundował parafialny kościół Świętego Kajetana. S. Barącz, *Rys*, s. 157; T. Isakowicz-Zaleski, *Słownik*, s. 77, nr 153.

⁸²⁴ (A. P.) Być może chodzi o cis, por. dąb – dębina.

⁸²⁵ (M. A.) Prawdopodobnie chodzi o Ustię w rejonie kamienieckim, u ujścia Smotrycza do Dniestru.

steczka Okop⁸²⁶ na skraju Galicji, gdzie stoi pograniczna strażnica zbudowana w czasach, kiedy obcoplemięcy⁸²⁷ zajęli Żwaniec (209).

2. Ormianie w rosyjskiej części Polski

206. Po rozbiórce Królestwa Polskiego większość jego ziem przeszła pod panowanie potężnego mocarstwa rosyjskiego; z tego względu część Ormian i ich miast pozostała w Galicji, to jest w austriackiej Polsce, a reszta – przymusowo odseparowana nową granicą – znalazła się w Rosji. Dlatego przejechawszy jedną część Polski, będziemy dalej podróżować i opisywać wydarzenia oraz dzieje tych Ormian, potomków dawnych mieszkańców Ani, którzy znajdują się teraz pod władzą rosyjską. A potem wrócimy do krainy o nazwie Bukowina, nad którą jurysdykcję sprawuje Austria i która leży obok Galicji. Bukowiny bowiem nie obejmuje obszar Polski, ale jest ona częścią Mołdawii graniczącej z krajem Węgry. Zatem łącznie przedstawimy historię Ormian Węgry, Mołdawii i Wołoszczyzny.

Jazłowiec⁸²⁸

207. To stare miasto w polskiej krainie Podole, dawniej słynące z wielonarodowej społeczności. Ormianie dzięki nadanym im przez polskiego króla przywilejom stali się tutaj tak potężni i wpływowi, że mieli własny sąd, wójta i sędziów, a także własnego biskupa⁸²⁹. W owym czasie cieszyli się szczególnym szacunkiem i podziwem, gdyż zbudowali nie tylko twierdzę, ale też wiele innych imponujących obiektów oraz studni z ormiańskimi inskrypcjami.

⁸²⁶ (M. A.) Okopy Świętej Trójcy – obóz warowny nieopodal Chocimia i Kamieńca Podolskiego założony przez hetmana wielkiego koronnego Stanisława Jana Jabłonowskiego w 1692 r. w celu obrony granicy z Imperium Osmańskim.

⁸²⁷ (K. S.) W latach 1672-1699 Żwaniec pozostawał w rękach tureckich.

⁸²⁸ (K. S.) W oryginale: *Եւզումլու* (Jazłowca); ukr. Язловець (Jazłowiec).

⁸²⁹ (K. S.) Ormianie jazłowieccy otrzymali przywilej od Jana Jerzego Radziwiłła 10 XII 1615 r. W dokumencie była mowa o obietnicach poprzedniego właściciela miasta, Hieronima Jazłowieckiego (zm. 1607). W 1611 r. Ormianin Hagop wydrążył w Jazłowcu studnię „dla dobra publicznego”. C. Mutafian, *La saga des Arméniens*, s. 117.

Wspaniały jest murowany ormiański kościół Bogurodzicy⁸³⁰. Wznosi się on, górując nad miastem, na malowniczym wzgórzu, u którego podnóża płynie niewielka rzeka⁸³¹. Obecnie nie ma tu Ormian, albowiem połowa z nich przeniosła się do Lwowa, a druga – do Kamieńca i Śniatyna⁸³². Wiekowi mieszkańcy opowiadali, że w dawnych czasach z doliny Ormiańskiej⁸³³ przybyli tu i osiedlili się Ormianie z Kaffy (510)⁸³⁴. Później wardapet Howhannes przeklął i miasto, i pana Ilacha⁸³⁵, który umarł tam razem ze swoim synem, a miasto podupadło i Ormianie opuścili je⁸³⁶. Wcześniej proboszcz ormiański przyjeżdżał tutaj ze Lwowa, obecnie – z Mohylowa (250). Kolofon Psalterza informuje:

[Psalterz] napisany został w stołecznym Jazłowcu, pod sklepieniem kościoła Hadzgardar Świętej Bogurodzicy⁸³⁷ w ormiańskim roku 1094 [1645], kiedy na tronie zasiadał katolikos don der Pilippos, a arcybiskupem w Jazłowcu był der Antreas⁸³⁸ (...), w czasie panowania polskiego króla Władysława IV, pod sklepieniami nowo wybudowanej świątyni Hadzgardar Świętej Bogurodzicy

⁸³⁰ (K. S.) W kościele zachowała się tablica fundacyjna z 1621 r. Por. *ibidem*.

⁸³¹ (K. S.) Przez Jazłowiec przepływają rzeki Olchowiec (lewy dopływ Strypy) i Jazłowiec.

⁸³² (A. P.) Ten fragment akapitu relacji Bższkianca przytoczył Jacek Chrząszczewski w tłumaczeniu Andrzeja Pisowicza. Por. J. Chrząszczewski, *Kościół*, s. 32, przyp. 39.

⁸³³ (A. P.) W oryginale: *Ormiani daszt* (drugi wyraz jest perski, oznacza 'równinę, pole'). Por. *ibidem*, s. 30, przyp. 3-4.

⁸³⁴ (T. S.) Bższkianc ma tu na myśli przeniesienie się części Ormian z Kaffy do Polski po podbiciu Krymu przez Turków osmańskich w 1475 r.

⁸³⁵ (T. S.) *Իլիւիս արքայն* (*Ilach baronn*) – 'pan Ilach'. To wyrażenie może oznaczać zarówno 'pana (burmistrza miasta) o imieniu Ilach (Lech)', jak i 'pana Polaka' lub 'burmistrza Polaka'. (K. S.) Na pewno wiadomo jedynie, że w legendzie chodziło o prawnuka rodziny Jazłowieckich – właścicieli miasta.

⁸³⁶ (K. S.) Legendę tę zapisał S. Barącz, *Rys*, s. 88-89. Por. Z. Obertyński, *Legenda jazłowiecka. Przyczynek do krytyki podań ludowych w wiekach XVI i XVII*, „Studia Źródłoznawcze. Commentationes” 7, 1962, s. 57-76; 8, 1963, s. 15-48.

⁸³⁷ (A. P.) Por. J. Chrząszczewski, *Kościół*, s. 31, przyp. 19.

⁸³⁸ (A. P.) Por. *ibidem*, s. 31. (K. S.) Andreas (Andrzej) był ormiańskim biskupem Mołdawii (1639-1648/1649). W masztocu (pontyfikale) Ghewonda Aliszana przepisany w 1643 r. w Jassach został nazwany „arcybiskupem ziemi Bogdan”, zob. [G. Aliszan], [Kamieniec], s. 188. W 1644 r. osiadł w Jazłowcu, gdzie otrzymał od gminy dom, nazywany później pałacem arcybiskupa. Niewątpliwie aspirował do godności arcybiskupa lwowskiego. W 1642 r. konsekrował kościół ormiański w Zamościu. Zob. [W. R. Grigorian], [Historia kolonii ormiańskich], s. 111; C. Mutaflan, *La saga des Arméniens*, s. 190.

*i klasztoru Świętego Oświeciciela*⁸³⁹ (...), kiedy władzę sprawowali wójt pan Baghdasar⁸⁴⁰ i 12 sędziów.

A kronikarski zapis w czaszocu ze Śniatyna głosi: *Otrzymali ten czaszoc jako wieczną pamiątkę swoich zasług i uczciwie zdobytego mienia oraz ofiarowali go świątyni Świętej Bogurodzicy (...). Niech nikt nie ma prawa zabierać czy wynosić go z kościoła Świętej Bogurodzicy. Napisano w stolicy Jazłowcu, przy nowo zbudowanej świątyni Hadżadar Świętej Bogurodzicy*⁸⁴¹, i tak dalej.

Łuck⁸⁴²

208. To ludne i pięknie wyglądające miasto nad rzeką Styr jest głównym miastem prowincji Wołyń⁸⁴³. Ma jedną twierdzę i dwa biskupstwa – polskie i ruskie. W roku Pańskim 1429 odbył się tu wielki zjazd z udziałem książąt i innych osób sprawujących władzę⁸⁴⁴. Był na nim obecny również cesarz Zygmunt⁸⁴⁵.

W dawnych wiekach żyło tu wielu Ormian, mieli też swojego biskupa. Jasno wynika to z gramoty⁸⁴⁶ litewskiego kniazia⁸⁴⁷ Świdrygiełły⁸⁴⁸, która świadczy,

⁸³⁹ (A. P.) Por. J. Chrząszczewski, *Kościoły*, s. 31, przyp. 23.

⁸⁴⁰ (M. A.) W księdze wójtowskiej Kamieńca z 1652 r. (CDIAUK: f. 39, op. 1, spr. 158, k. 118) występuje Bachdasar Krzysztofowicz z Jazłowca i jego żona Marianna Seferówna (siostra Bohdana Spendowskiego?). Ich syn Krzysztof Bachdasarowicz jest wzmiankowany jako zmarły. Wdowa po Krzysztofie, Marencja, córka Minasa Syrynowicza, wyszła za mąż za Krzysztofa Ballowicza z Kamieńca.

⁸⁴¹ (K. S.) Prawdopodobnie chodzi o rkps. 698 przechowywany w BMV. Por. C. Mutaflan, *La saga des Arméniens*, s. 190.

⁸⁴² (K. S.) W oryginale: *Луглу* (Lucka); ukr. Луцьк (Łuck).

⁸⁴³ (K. S.) Por. S. Barącz, *Rys*, s. 152-154; J. Chrząszczewski, *Kościoły*, s. 105-108.

⁸⁴⁴ (K. S.) Uczestników zjazdu witał między innymi arcybiskup ormiański lwowski, Krikor II. Por. *Ioannis Dlugossii Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae*, t. 11: 1413-1430, red. C. Baczkowski et al., oprac. D. Turkowska, kom. red. S. A. Sroka, Varsaviae 2000, s. 248; K. Stopka, *Ormiańscy arcybiskupi Lwowa*, s. 514.

⁸⁴⁵ (K. S.) Zygmunt I Luksemburski (1387-1437) został głową Świętego Cesarstwa Rzymskiego w 1433 r. W roku 1429 był jeszcze królem Węgier, Chorwacji, Germanii i Czech.

⁸⁴⁶ (A. P.) Terminem *gramota* oddano tu ormiański wyraz *hrowartak* – ‘oficjalny (urzędowy) list’.

⁸⁴⁷ (A. P.) W oryginale został tu użyty łaciński wyraz *dux* – ‘wódz; książę’ – zapisany alfabetem ormiańskim.

⁸⁴⁸ (K. S.) Świdrygiełło (zm. 1452 w Łucku) – młodszy brat króla Władysława Jagiełły, wielki książę litewski (1430-1432) i książę wołyński (od 1437).

że oddał on biskupowi na wieczne czasy wieś Ceperów⁸⁴⁹. Tę też gramotę w roku Pańskim 1785 potwierdził ostatni polski król Stanisław August. Na tej podstawie ormiański proboszcz do dziś dziedziczy ową wieś, jakkolwiek nie ma parafian ormiańskiej narodowości i sprawuje opiekę duszpasterską tylko nad Polakami. Plebanem był tu [Jan Jakub] Szymonowicz – uczony kanonik, wybrany później na arcybiskupa we Lwowie⁸⁵⁰. Murowany kościół ormiański jest stary, w bardzo złym stanie i chyli się ku upadkowi. Obecnie proboszcza mianuje tutaj zwierzchnik z Mohylowa (250).

W roku Pańskim 1639 katolikos Pilippos wystawił kondak, apelując w nim do Ormian Łucka o pozostawanie w łączności z Ormianami Lwowa⁸⁵¹. W przeszłości nie tylko w Łucku, ale i w polskiej stolicy, Warszawie, oraz na Litwie było wielu znamienitych ormiańskich kupców, po których dzisiaj została jedynie pamięć⁸⁵².

Żwaniec⁸⁵³

209. Zgodnie z marszrutą naszej podróży po znalezieniu się w granicach polskiej krainy historycznej o nazwie Podole dotarliśmy do Okopu na pograniczu Galicji (205). Kończy się tu owa kraina w miejscu, gdzie ziemia zwęża się w wąski cypel – po prawej stronie bowiem, oddzielając Galicję od Besarabii (309), 3 mile stąd płynie rzeka Dniestr, po lewej zaś, oddzielając ją [Galicję] od Podola – Zbrucz, lewy dopływ Dniestru. Dlatego jest to pogranicze. Z tej też przyczyny jedna połowa mostu na wspomnianym dopływie Dniestru, czyli na Zbruczu, pomalowana jest w barwy narodowe państwa austriackiego, druga połowa zaś – w barwy Rosji. Przeszedłszy na stronę rosyjską, trafiliśmy do

⁸⁴⁹ (K. S.) Świdrygiełło nadał Ceperów gramotą wystawioną w Kijowie 22 XII 1437 r. „biskupowi ormiańskiemu”, jednak nie Łucka, ale Lwowa. Oryginał przechowywany jest w Bibliotece Książąt Czartoryskich w Krakowie pod sygn. 478.

⁸⁵⁰ (K. S.) Jan Jakub Symonowicz parafię łucką otrzymał w 1783 r. S. Barącz, *Rys*, s. 154.

⁸⁵¹ (K. S.) *Stosunki dawnej Rzeczypospolitej*, s. 288-311, nr 16. Kondak z 12 (22) X 1638 r. był wprawdzie skierowany do Ormian Jazłowca, Kamieńca, Lwowa, Łucka i Zamościa, jednak do łączności ze lwowianami zachęcał jedynie Ormian Jazłowca, Kamieńca i Zamościa.

⁸⁵² (K. S.) Zob. M. Agopsowicz, A. Artwich, K. Stopka, A. A. Zięba, *Ormiańska Warszawa* (według indeksu); K. Stopka, A. A. Zięba, *Ormiańska Polska*, s. 278-280.

⁸⁵³ (K. S.) W oryginale: *Žnuuŕyju* (*Zuancza*); ukr. Жванець (*Žwaneć*).

miejsowości Isakowce⁸⁵⁴, której władze zgotowały nam uprzejme powitanie. Jest to ładnie położone na granicy z Rosją osiedle, po którego opuszczeniu zaledwie godzinę później stanęliśmy w Żwańcu⁸⁵⁵.

210. Niegdyś było to ładne miasto znane z odbywających się w nim targów. Działo tu wielu znanych kupców ormiańskich posiadających piękne domy, ogrody i sklepy. Jest ono położone wysoko i malowniczo. W pobliżu płynie rzeka Dniestr⁸⁵⁶, która oddziela je od twierdzy Chocim⁸⁵⁷. Twierdza Żwaniec jest niewielka, ale dzięki swemu położeniu sprawia monumentalne wrażenie. Obok przepływa rzeczka Żwańczyk, która otacza miejscowość po drugiej stronie, po czym płynie dalej i wpada do Dniestru. W samej warowni niczego godnego uwagi nie widzieliśmy, nie zachowały się nawet pozostałości jej dawnych fortyfikacji. Gościł nas tutaj Polak – komendant twierdzy. Jakkolwiek rynek⁸⁵⁸ miasta jest obszerny, to wydaje się ono przygnębiające, gdyż po odejściu stąd Ormian wszystkie domy i handel przejęli Żydzi, zapelniając cały jego teren. A polski proboszcz, rezydujący w ormiańskim kościele i stojącej przy nim plebanii, sprawuje opiekę duszpasterską nad swymi katolickimi parafianami. Dawniej żyło tu 100 ormiańskich rodzin, które przywędrowały z różnych krajów i utworzyły zgodną społeczność. We wspólnym szlachetnym porywie Ormianie najpierw wzniesli drewniany kościół, a później obecny, murowany. Budowie przewodniczył der Krikor Hankiewicz⁸⁵⁹, którego grobowiec znajduje się wewnątrz świątyni. Owa świetnie funkcjonująca ormiańska parafia przestała istnieć, a samo

⁸⁵⁴ (T. S.) Isakowce – wieś w rejonie kamienieckim, u ujścia Zbrucza do Dniestru.

⁸⁵⁵ (K. S.) S. Barącz, *Rys*, s. 179-180; [W. R. Grigorian], [Historia kolonii ormiańskich], s. 136-145; J. Chrzęszczewski, *Kościół*, s. 145-148.

⁸⁵⁶ (A. P.) W oryginale błędnie: Dniepr. W tłumaczeniu niemieckim (*Der Reisebericht des Minas Bzškeanc*, s. 205, przyp. 238) pomyłka ta została powtórzona i nie opatrzona żadnym komentarzem.

⁸⁵⁷ (T. S.) Chocim – miasto nad Dniestrem. W XVII-XVIII w. polska, a następnie turecka twierdza graniczna, od 1812 r. znajdująca się na terenie Imperium Rosyjskiego.

⁸⁵⁸ (A. P.) W oryginale: *hraparak*.

⁸⁵⁹ (M. A.) Zapewne Grzegorz Chaso Hankiewicz (zm. po 1749) – syn Hanka Chaso Axentowicza (z Łyśca, później rajcy ze Stanisławowa), wikariusz w Stanisławowie, proboszcz w Żwańcu. W 1749 r. potwierdzał w Żwańcu dokument, o który zabiegała w Gdańsku rodzina zamordowanego tam Jakuba Seferowicza z Erzurumu. Por. inskrypcję dotyczącą brata Jakuba – Izaaka/Sahaka Seferowicza (J. Chrzęszczewski, *Kościół*, s. 148). W opracowaniu Grigora Grigoriana jest Żwaniec, ale badacz wskazał mniej znajdujących się w nim inskrypcji niż Chrzęszczewski. Por. [Korpus inskrypcji ormiańskich], s. 251-252.

miasto popadło w ruinę w wyniku nagłego, pozornie niezbyt groźnego najazdu obcoplemieńców z Chocimia. W roku Pańskim 1766 pojawili się oni nad brzegiem Dniestru i jęli okazywać opór polskiemu dowódcy wojskowemu. Kiedy ten przepędził ich precz, odczekali, zebrali liczniejsze wojsko, po czym z furią napadli na Żwaniec, pałac i grabiąc go⁸⁶⁰. Mieszkańcy ratowali się, uciekając do twierdzy i kościoła ormiańskiego. Potem, a zwłaszcza po wojnie 1768 roku⁸⁶¹, rozproszyli się w różne strony. Większość osiadła w Kamieńcu.

211. Wspomniany kościół ormiański – piękny, wysoki, o wzorowych proporcjach – zbudowano w porządku jońskim. Jest w nim sześć ołtarzy. Główny ołtarz, podobnie jak cała świątynia, poświęcony został Niepokalanemu Poczęciu Bogurodzicy. Po jednej stronie środkowego ołtarza są wizerunki świętego Grzegorza Oświeciciela i ukrzyżowanego Chrystusa⁸⁶², a po drugiej – świętego Kajetana, któremu ukazuje się Matka Boża⁸⁶³. To ostatnie dzieło jest bogato ozdobione złotem i kamieniami szlachetnymi. Na jednej ze ścian widzieliśmy stary obraz przedstawiający apostoła Piotra z następującym ormiańskim napisem: *Apostoł święty Piotr. [Wizerunek sporządzony] dla uczczenia pamięci o słudze Sahagu, synu mehdesiego*⁸⁶⁴ *Sarkisa z Erzurumu*. Po tej samej stronie znajduje się też ołtarz Świętego Antoniego oraz apostołów Tadeusza i Bartłomieja. Na [umieszczonym tam] obrazie Tadeusz pokazuje Bartłomiejowi chustę Chrystusa⁸⁶⁵. Z drugiej strony zaś jest malowidło przedstawiające zawarcie przymierza między świętym Oświecicielem a świętym Sylwestrem. Święty Oświeciciel trzyma za rękę papieża i składa ślubowanie⁸⁶⁶. Za plecami biskupa Rzymu stoją dwaj diakoni. Jeden z nich dzierży kielich [z darami

⁸⁶⁰ (A. P.) Najazd ten nastąpił między 6 a 9 V 1769 r. Por. J. Chrząszczewski, *Kościół*, s. 145, przyp. 13.

⁸⁶¹ (K. S.) „Wojną 1768 roku” Bższkianc nazywa wojnę domową, którą w Rzeczypospolitej wszczęli w owym czasie konfederaci barscy. Kościół wówczas zniszczony odbudowywano w latach 1782-1786. Konsekwował go 30 VII 1791 r. arcybiskup lwowski Jakub Walerian Tumanowicz. *Ibidem*, s. 145.

⁸⁶² (A. P.) Por. *ibidem*, s. 148, przyp. 33.

⁸⁶³ (A. P.) Por. S. Barącz, *Rys*, s. 179; J. Chrząszczewski, *Kościół*, s. 148, przyp. 34.

⁸⁶⁴ (A. P.) Ormianina, który odbył pielgrzymkę do Jerozolimy, rodacy określali terminem pochodzenia arabskiego *magdesi* (*mahdesi*), od arabskiej nazwy Jerozolimy: Bajt al-Maqdis – Dom Świątyni – Dakej Mehdesi. Słowo to oznacza zatem ‘pielgrzyma’.

⁸⁶⁵ (A. P.) Por. J. Chrząszczewski, *Kościół*, s. 148 (*hiere eikon* – ‘święty wizerunek’).

⁸⁶⁶ (A. P.) Por. *ibidem*, przyp. 36: „Temat tego obrazu został wzięty z podania, zachowanego w dziele przypisywanym Agatangelosowi – pisarzowi i filozofowi ormiańskiemu z IV w.”.

eucharystycznymi], a drugi namoczywszy pióro we krwi Zbawiciela, podaje je Oświecicielowi, by ten podpisał pakt o duchowej jedności⁸⁶⁷. Obok ołtarza Świętego Oświeciciela jest nagrobek z następującym wierszowanym epitafium:

*Oto kamień nagrobny
[Wywodzącego się] z rodu Charip Szaha
Pana Jagopa z [miejscowości] Bysda⁸⁶⁸,
Syna imieniem Nazar,
Który odszedł do wieczności w roku
1205 [1756].
Przechodzący, wspomnijcie jego duszę⁸⁶⁹.*

Na posadzce kościoła można zobaczyć ogromne płyty nagrobne z napisami, których większość jest już niemożliwa do odczytania. W świątyni odprawiano liczne uroczyste nabożeństwa związane z kultem Niepokalanego Poczęcia Bogurodzicy. Istniało tu również bractwo krzewiące i sprawujące ów kult. W księdze metrykalnej zgonów naliczyliśmy 32 nazwiska członków owej wspólnoty.

212. Nad wejściem do świątyni umieszczono kamień z wyobrażeniem Baranka Bożego z widocznym ponad nim jakimś ornamentem. Tam też znajduje się wyrzeźbiona głowa lwa, z którego paszczy buchają płomienie⁸⁷⁰. Po obu stronach fasady kościoła stoją dwie dzwonnice zbudowane z kamienia na wapiennej zaprawie. Między nimi usytuowano solidny murowany piedestał dla wielkiej figury ku czci Niepokalanego Poczęcia. Ów niezwykle piękny miedziany i pokryty złotem posąg Bogurodzicy został odlany w Gdańsku. Wznosi się nad zrobioną również z miedzi kulą odzwierciedlającą ziemski glob, a u stóp Maryi pełźnie wąż z jabłkiem w pysku. Wysokość rzeźby – 10 piędzi⁸⁷¹. Figura

⁸⁶⁷ (A. P.) Por. *ibidem*.

⁸⁶⁸ (K. S.) Być może chodzi o miejscowość Bistak w Persji w prowincji Sistan i Beludżystan.

⁸⁶⁹ (A. P.) Inskrypcja ta była już tłumaczona przez Andrzeja Pisowicza. Tu powtarzamy jego przekład z książki Jacka Chrząszczewskiego (J. Chrząszczewski, *Kościoły*, s. 148, przyp. 37).

⁸⁷⁰ (T. S.) Kamień ten zachował się do dziś i przedstawia lwa, który przednimi łapami podtrzymuje koronę z bogatą ornamentyką roślinną – nie ma na nim jednak żadnych płomieni. (K. S.) Nad bramą kościelną był raczej umieszczony herb Zadora, którego używali Lancokorońscy – właściciele Żwańca.

⁸⁷¹ (A. P.) Piędź – dawna miara długości wynosząca ok. 20 cm; była to odległość od końca kciuka do końca środkowego palca rozpostartej dłoni.

Matki Bożej ma odpowiednie proporcje i jest wykonana z najwyższym kunsztem. Widzieliśmy ją, przechowywaną w skrzyni, w Kamieńcu, w kaplicy Świętego Stefana, gdzie – jak można się domyślać – trafiła w czasie wojny. W zakrystii oglądaliśmy też różne szaty i naczynia liturgiczne, które pozostały po miejscowych Ormianach. Samych srebrnych kielichów naliczyliśmy 12. Było tam także kilka rękopiśmiennych ksiąg oraz jeden czasoc napisany w Wenecji w roku ormiańskim 1162 [1713]. Reszta ksiąg została przewieziona do Kamieńca, gdzie też mogliśmy je obejrzeć (218).

Wokół kościoła rozpościera się rozległy dziedziniec otoczony murem obronnym. Obejmuje również ogród i plebanię z kilkoma pokojami, w której mieszka polski proboszcz; niedawno została ona gruntownie odnowiona. To właśnie tam przyjmował i gościł mnie z wielką atencją wspomniany duchowny.

Kamieniec Podolski⁸⁷²

213. To główne i najpiękniejsze na Podolu miasto – a zarazem twierdza – zostało wybudowane na zaokrąglonym skalistym wzgórzu, stąd jego polska nazwa oznaczająca ‘kamienny, kamienisty’⁸⁷³. Ze wszystkich stron otoczone jest murem obronnym z wieloma basztami i wrotami. Opływa je rzeka Smotrycz, ponad którą przerzucono mosty wiodące do bram wjazdowych. Budynki przeważnie są jednopiętrowe, murowane. Porządny jest też plac i targowisko. Ogromne i imponujące są kościoły, szczególnie katedra [łacińska], fara⁸⁷⁴ – przestronna, zapełniona pięknymi rzeźbami, majestatycznymi pomnikami i grobowcami, o licznych ołtarzach. Obcy najeźdźcy⁸⁷⁵ po zdobyciu miasta przekształcili katedrę w meczet, a na zewnątrz, obok niej, wybudowali solidny, wysoki kamienny minaret, na którego szczycie stoi obecnie precudna i zachwycająca, odlana z miedzi oraz pokryta złotem figura Matki Bożej Niepokalanego Poczęcia. Fantastycznie prezentują się też najważniejsze budowle miejskie – rezydencja

⁸⁷² (K. S.) W oryginale: *Կամենից* (*Kamenic/Gamenic*); ukr. Кам’янець-Подільський (Kamja-neć-Podil’skij). Por. S. Barącz, *Rys*, s. 92-98; [W. R. Grigorian], [Historia kolonii ormiańskich], s. 52-99; J. Chrząszczewski, *Kościoły*, s. 36-51.

⁸⁷³ (K. S.) W oryginale: *karud*.

⁸⁷⁴ (K. S.) W oryginale: *fara majr jegeghecy*.

⁸⁷⁵ (A. P.) Turcy osmańscy wkroczyli do Kamieńca Podolskiego 2 IX 1672 r. pod wodzą sułtana Mehmeda IV. Por. J. Chrząszczewski, *Kościoły*, s. 39, przyp. 33.

biskupa i pałace wielmożów. Piękny jest kościół Dominikanów, który cudzoziemscy napastnicy [również] zamienili w meczet. Widzieliśmy w nim zbudowaną z kamienia balustradową kazalnicę⁸⁷⁶ ze schodkami, gdzie waiz⁸⁷⁷, czytał Koran, a na ścianach widniały różne arabskie napisy. Pominiemy tu już inne kościoły i klasztory przekształcone obecnie w prawosławne cerkwie rosyjskie.

To wspaniałe miasto twierdza leży w otoczeniu malowniczych wzgórz, od których oddzielają je dopływy rzeki i fosy. Prowadzą doń trzy bramy. Pierwsza nazywana jest bramą Ruską⁸⁷⁸, czyli Rusinów, gdyż to przez nią wchodzili Rusini. W czasie wojny z obcoplemieńcami⁸⁷⁹ bramy tej bronili Ormianie i wrogowie nie mogli jej osiąść dopóty, dopóki nie zdobyli całego miasta. Druga to brama Zamkowa⁸⁸⁰, czyli wrota forteczne. Trzecia – brama Polska⁸⁸¹ albo „polskie podwoje”, jako że tędy wychodzili Polacy. Za tymi potężnymi wrotami stoją stare baszty służące do ich obrony. W roku Pańskim 1651 Kozacy otoczyli i atakowali miasto, ale nie udało im się go zdobyć⁸⁸². Następnie w roku 1672 Osmanowie oblegali je tak długo, aż wyczerpana załoga twierdzy zmuszona była się poddać⁸⁸³. I dopiero po 27 latach, w roku 1699, Polacy zdołali odbić Kamieniec⁸⁸⁴; obecnie [od 1795 roku] pozostaje on w rękach Rosjan. Żyją tu ludzie różnych narodowości, ale większość to Żydzi. W przeszłości ich dzielnica znajdowała się poza twierdzą, nad rzeką, i nie wolno im było nocować

⁸⁷⁶ (A. P.) Bższkianc użył tu ormiańskiego wyrazu *վանդակ* (*wandak*), którego podstawowym znaczeniem jest ‘klatka’. Jednak w tym przypadku opisany został *minbar* – po arabsku ‘kazalnica’. Zob. M. Tworuschka, U. Tworuschka, *Islam*, przeł. J. Marzęcki, Warszawa 1995, s. 53, *Mały Słownik*.

⁸⁷⁷ (T. S.) W oryginale: *վայիզ* (*wajiz*), z arab. *wā‘iz* – ‘kaznodzieja, nauczyciel w meczecie’.

⁸⁷⁸ (A. P.) W oryginale: *Ռուսի արևմտ* (*Ruski brama*).

⁸⁷⁹ (A. P.) W oryginale: *այլազի* (*ajlazgi*) – ‘cudzoziemiec, obcy’.

⁸⁸⁰ (A. P.) W oryginale: *Զամկոնի արևմտ* (*Zamkowi brama*).

⁸⁸¹ (A. P.) W oryginale: *Քոլսի արևմտ* (*Polski brama*). Zwana była też bramą Lacką – *ղոռնի Լեհաց* (*durn Lehac*).

⁸⁸² (K. S.) Zbuntowani Kozacy kilkakrotnie starali się zdobyć miasto: w 1648 r. pod wodzą Maksyma Krzywonosy, w 1651 r. – Iwana Bohuna i Dzierdzelii. W 1652 r. atakowały je oddziały Tymosza Chmielnickiego oraz jego ojca Bohdana, lecz zostały zmuszone do odwrotu. W 1655 r. Bohdan Chmielnicki ponownie oblegał miasto razem ze sprzymierzonymi wojskami moskiewskimi, ale mimo dziewięciu szturmów w ciągu trzech tygodni nie udało mu się zająć Kamieńca.

⁸⁸³ (K. S.) Kapitulacja Kamieńca Podolskiego nastąpiła 27 VIII 1672 r.

⁸⁸⁴ (K. S.) Na skutek zawarcia pokoju karłowickiego 22 IX 1699 r. Kamieniec powrócił do Polski.

w obrębie murów miejskich. Aby dostać się do miasta w ciągu dnia, musieli uiścić opłatę 15 monet⁸⁸⁵, a po załatwieniu sprawy, [z którą przyszli], jak najszybciej je opuścić. Wszelako dziś Żydzi przejęli nie tylko całe imponujące targowisko, ale też wspinałe domy, które niegdyś zajmowali Ormianie.

Potomkowie dawnych mieszkańców Ani w Kamieńcu

214. W roku Pańskim 1062 książę Fedor⁸⁸⁶ zaprosił potomków dawnych mieszkańców Ani na Podole, aby przenieśli się tu na stałe, oni zaś w stolicy tego regionu – Kamieńcu – znacznie się rozmnożyli, wzrosli w siłę i wkrótce zaczęli stanowić najliczniejszą grupę narodowościową w mieście. Mieli swojego biskupa urzędującego w okazałej rezydencji⁸⁸⁷, swój sąd, szkołę i kilka kościołów. Widzieliśmy rozmaite przywileje nadane kamienieckim Ormianom przez królów polskich. Budynek sądu wznoszący się w pobliżu rynku⁸⁸⁸ przetrwał do naszych czasów. Wiekowi mieszkańcy opowiadają, że Ormian żyło tu bardzo dużo – 900 rodzin, niemal całe miasto było w ich rękach. Szeroko znano tutejszych kupców i wysoko urodzonych wielmożów. Obecnie zostało około 70 ormiańskich rodzin. Niektóre zajmują się handlem, inne – posiadające majątki ziemskie – mieszkają na wsiach. Dzielnica ormiańska znajduje się w południowej części miasta, gdzie są też ormiańskie kościoły, plebania⁸⁸⁹ i szpital.

⁸⁸⁵ (A. P.) W oryginale: *stag*.

⁸⁸⁶ (K. S.) W oryginale: *Teodor*. Zaproszenie Ormian przez Fedora to przeniesienie na Podole legendy odnoszącej się do sprowadzenia ich na Ruś.

⁸⁸⁷ (K. S.) W okresie realizowania unii z Rzymem Ormianie kamienieccy stawiali twardy opór. Wówczas w Kamieńcu mieszkało kilku niezależnych od Lwowa biskupów: Toros, syn Tatula, a potem Grzegorz Pirumowicz, który był legatem katolika Pilipposa na polskim dworze królewskim. W 1682 r. sakrę na biskupstwo kamienieckie otrzymał od katolika Cylicji Izaaka Jan Bernatowicz pochodzący z bogatej rodziny lwowskiej. Por. K. Stopka, A. A. Zięba, *Ormiańska Polska*, s. 132-133.

⁸⁸⁸ (A. P.) Chodzi o Rynek Ormiański, w Kamieńcu Podolskim istniał bowiem także osobny Rynek Polski. J. Chrzęszczewski, *Kościoły*, s. 51.

⁸⁸⁹ (A. P.) Jacek Chrzęszczewski (*ibidem*) pisze: „dom probostwa ormiańskiego”. W oryginale: *wanatum* – ‘dom gościnny (przy kościele)’. W tym przypadku – ‘plebania’.

Kościół Świętego Mikołaja⁸⁹⁰

215. Kościół Świętego Mikołaja to jedna z najważniejszych i najbardziej znanych budowli miasta, stanowi bowiem cel pielgrzymek do słynącego cudami obrazu Bogurodzicy, który się w niej znajduje⁸⁹¹. Świątynia jest murowana, ozdobiona kolumnami, wysoka, majestatyczna i piękna. Ma sześć ołtarzy. We wspinałym ołtarzu głównym umieszczono obraz świętego Mikołaja – nieco wyżej, a pośrodku – cudowny wizerunek Matki Bożej. Jest on ukryty pod miedzianą płytą, odsuwaną w każdą sobotę. Ofiarnie peregrynują doń nabożni pątnicy oraz ludzie chorzy i cierpiący. Widzieliśmy wielu, którzy padali przed nim na twarz i – leżąc tak przez długie godziny z wyciągniętymi błagalnie rękami – żarliwie się modlili. Niektórzy najwyraźniej doznawali ulgi w swej męce, gdyż odchodzili radośni.

Roświetlony blaskiem, przepiękny słynący łaskami obraz Matki Bożej z Dzieciątkiem ma kształt kwadratu o wysokości mniej więcej kangunu⁸⁹², jest jasny i cudny. Powiadają, że namalował go na desce sam święty Łukasz Ewangelista. Wizualnie przypomina znaną podobiznę [Maryi] z Trapezuntu (*Pont.* 129), którą Ormianie przywieźli z Ani albo z innego miejsca w Armenii⁸⁹³.

⁸⁹⁰ (T. S.) W oryginale: *Surp Nigoghajos*. Kościół Świętego Mikołaja w 1791 r. konsekrował arcybiskup Jakub Walerian Tumanowicz. Budynek nie zachował się do naszych czasów. Ufundowany w roku 1398 przez Sinana, syna Chutłubeja, został wysadzony w powietrze przez bolszewików w 1934 r. Z zapisu w ocalałej kronice parafialnej dowiadujemy się, że wzniesiono go jako niewielką jednonawową świątynię z wysuniętą apsydą; wielokrotnie był przebudowywany i powiększany, został też zwieńczony kopułą. J. Chrzęszczewski, *Kościół*, s. 40; Т. Саргсян [T. Sargsjan], *Новые данные о строительстве и восстановлении армянских духовно-культурных центров в Камене́ц-Подольском* [Nowe dane o budowie i odbudowie ormiańskich centrów duchowo-kulturowych w Kamieńcu Podolskim], w: *Сборник материалов международной научной конференции „Художественная культура армянских общин на землях Речи Посполитой”* [Zbiór materiałów międzynarodowej konferencji naukowej „Kultura artystyczna ormiańskich wspólnot na ziemiach Rzeczypospolitej”], red. И. Н. Скворцова [I. N. Skvortsova], Минск [Mińsk] 2013, s. 63-77.

⁸⁹¹ (A. P.) W oryginale: *պատկերի Աստուածաձնին* (*badger Asduadzadznin*). W polskiej tradycji ten słynny wizerunek jest znany jako obraz Matki Bożej Ormiańskiej. J. Chrzęszczewski, *Kościół*, s. 42, przyp. 68.

⁸⁹² (T. S.) *Kangun* – ‘łokieć’, dawna miara długości wynosząca ok. 60 cm.

⁸⁹³ (A. P.) Bższkianc powołuje się w tym miejscu na inną książkę swojego autorstwa – *Historię Pontu, czyli Morza Czarnego* (*Պատմություն Պոնտոսի որ է Մուր ծով* [Historia Pontu,

Opisywany kamieniecki obraz cały pokryty jest srebrem – oprócz, oczywiście, wspaniałych jaśniejących oblicz Matki Bożej i Dzieciątka Jezus. W promieniach rozchodzących się od twarzy Bogurodzicy można dostrzec kolisty napis utworzony ze złotych liter, którego do tej pory nikt nie zdołał odczytać. Jedni kojarzą te znaki z alfabetem hebrajskim, drudzy uważają, że to jakieś inne pismo. Osobiście wspięliśmy się w górę, by z bliska skopiować ów tekst. Stwierdziliśmy, że są to dawne litery alfabetu ormiańskiego, ale zapisane nietypowo, według odmiennej niż zwykle zasady⁸⁹⁴. Niektórzy utrzymują, że analogiczny krój pisma spotykali w starożytnych rękopiśmiennych księgach w Armenii. Podobnie też, według nich, wyglądają litery widniejące na drzwiach kościoła w Kaffie, jak powiadają – przywiezionych z Ani⁸⁹⁵ (412). A ponieważ na wspomnianych promieniach zawieszono akurat dekoracyjny pozłacany wianek, zdołaliśmy skopiować jedynie górną linijkę napisu. Oto ona:

216. Kiedy obcoplemieńcy zdobyli Kamieniec i wielu wziętych do niewoli jeńców pędzili do Akermanu⁸⁹⁶, Ormianie zdołali zabrać ze sobą ów nadzwyczaj

czyli Morza Czarnego], 1819). Pochodzenie cudownego obrazu inaczej interpretuje jednak Jacek Chrząszczewski, por. J. Chrząszczewski, *Kościoły*, s. 42, przyp. 68.

⁸⁹⁴ (A. P.) Bższkianc mylił się, ponieważ napis był słabo widoczny. Jacek Chrząszczewski, badając obraz w lepszych warunkach, stwierdził, że owe litery są łacińskie (minuskula gotycka) i odczytał je jako początkowe wersy antyfony brewiarzowej: „Regina Coeli, laet[are], alleluia, quia quem meruisti portare, all[elui]a” (Królowo Niebios bądź radosna alleluja, gdyż zasłużyłaś nosić Tego alleluja). Zob. J. Chrząszczewski, *Kościoły*, s. 42. Informację tę autor opublikował już wcześniej, w: idem, *Ormiańskie świątynie na Podolu / Virmens'ki cerkvi na Podilli*, Kraków 1998, s. 39, przyp. 136.

⁸⁹⁵ (T. S.) Duchowny ma tu na myśli napis z 1512 r. wycięty na dwuskrzydłowych rzeźbionych drzwiach ormiańskiej świątyni Najświętszej Bogurodzicy w Kaffie. Z czasem owe drzwi przeniesiono do miejscowości Karasubazar i zamontowano w kościele Świętego Grzegorza Oświeciciela, w otworze wejściowym prowadzącym do „lewostronnego ołtarza”. Z Armenią ani ze starodawnym miastem Ani drzwi te nic wspólnego nie mają. Umieszczone na nich znaki daje się zaś odczytać bez trudu – ich znaczenie zostanie przytoczone przez Bższkianca w stosownym miejscu.

⁸⁹⁶ (K. S.) Ormianie zostali wypędzeni przez Turków z Kamieńca w 1674 r. Zob. M. Agopowicz, *Ormianie kamienieccy w ostatniej ćwierci XVII wieku – próba rekonstrukcji spisu imiennego*, „Lehahayer. Czasopismo poświęcone dziejom Ormian polskich” 6, 2019, s. 5-7; eadem, *Ormianie kamienieccy w ostatniej ćwierci XVII wieku. Uzupełnienie spisu*

drogi ich sercom obraz. A po zawarciu pokoju, gdy płynąc statkiem, wracali już Dunajem do Kamieńca, rozszalała się straszliwa nawałnica. Wtedy wszyscy upadli na twarz przed podobizną [Bogurodzicy], błagając o ratunek – i burza ucichła, zostali ocaleni. Wdzięczni za wstawiennictwo i uratowanie życia po powrocie umieścili cudowny wizerunek Matki Bożej w kościele Zwiastowania⁸⁹⁷.

Opowiadano nam, że dawniej na miejscu kościoła Świętego Mikołaja stał maleńki kościółek poświęcony Najświętszej Maryi Pannie, jednak w starym hajsmawurku znaleźliśmy wzmianki o trzech różnych świątyniach w następującej kolejności: *Pod sklepieniami kościołów Przenajświętszej Bogurodzicy i Świętego Mikołaja – arcypasterza cudotwórcy, oraz kościoła Zwiastowania Bogurodzicy*. 28 czerwca 1756 roku rozpoczęto renowację tej ostatniej świątyni, prace remontowo-budowlane ukończono dopiero 26 lipca 1767 roku. A 22 sierpnia 1767 roku wizerunek Bogurodzicy w uroczystej procesji przeniesiono z kościoła Zwiastowania do odnowionego kościoła Świętego Mikołaja. Na obrazie wyrzyto złotymi literami napis: „Ucieczka grzeszników”.

217. Z tyłu, za głównym ołtarzem, jest zakrystia. Nad nią – wysoka garderoba albo szatnia, pod nią zaś – niewielka biblioteczka, w której widzieliśmy rękopiśmienne ormiańskie księgi kościelne, a także księgi w obcych językach. W zakrystii podziwialiśmy również drogocenne szaty i naczynia liturgiczne. Stary kronikarski zapis⁸⁹⁸ mówi, że niejaki pan Mowse z okazji Wielkiego Postu zlecił namalowanie na czarnym płótnie obrazów Męki Jezusa Chrystusa dla wszystkich pięciu ołtarzy. Kościół ma trzy wejścia, przy każdym z nich jest gawit wyłożony kamiennymi płytami. Imponującą fasadę przy głównych wrotach zdobią kolumny, których kapitele wciąż pozostają niewykończone, podobnie jak puste, bez figur, cokoły, przygotowane do ustawienia posągów. Nad portalem głównego wejścia zamierzano niegdyś umieścić przywiezioną ze Żwańca wielką połączaną rzeźbę Matki Bożej Niepokalanego Poczęcia (212).

imiennego na podstawie kolejnych źródeł, „Lehahayer. Czasopismo poświęcone dziejom Ormian polskich” 8, 2021, s. 43-57. (A. P.) Ak(k)erman to dawna nazwa Białogrodu nad Dniestrem, w której pierwsza sylaba (ak) po turecku znaczy ‘biały’. Druga część nazwy (kerman) to wyraz perskiego pochodzenia oznaczający ‘zamek’ albo ‘ośrodek targowy’ (F. J. Steingass, *A Comprehensive Persian-English Dictionary Including the Arabic Words and Phrases to Be Met with in Persian Literature*, London 1892, s. 1024).

⁸⁹⁷ (K. S.) W oryginale: Աւղղութիւն (Awedman).

⁸⁹⁸ (T. S.) Chodzi o jeden z zapisów w księdze metrykalnej, który zostanie przytoczony niżej.

Obok południowych drzwi, przy ścianie, oglądaliśmy pięknie wyrzeźbiony marmurowy nagrobek z następującym napisem:

*Oto miejsce pochówku
Ciała (...) śmierci,
Albowiem był znamienitym kupcem
Ów szlachetny Owanes.
Pochodził z krainy farsyjskiej [perskiej],
Ze wsi w pobliżu Erywania
Nazywającej się Kanaker⁸⁹⁹,
Syn z rodziny Baraghamian⁹⁰⁰.
Miał 30 lat,
Kiedy nastąpił kres jego życia.
Był wtedy 1166 [1717] rok wielkiego ormiańskiego kalendarza⁹⁰¹, i tak dalej.*

218. Dzwonnica, wysoka i solidna, stoi naprzeciw północnego wejścia do kościoła. Obok niej wznosi się stara, powstała z kamienia, ale wciąż jeszcze bardzo dobrze zachowana kaplica Świętego Stefana. Mówiono nam, że pewien zamożny człowiek w podeszłym wieku kazał zbudować ją na wprost swojego domu od strony ulicy, aby móc stamtąd słyszeć bicie dzwonów i odprawianą liturgię. Oglądaliśmy tutaj połączaną rzeźbę ze Żwańca⁹⁰² i kilka rękopiśmieniowych ksiąg, ale nie dostrzegliśmy choćby śladu apsydy czy ołtarza, które, jak się zdaje, zwyczajnie rozsypały się ze starości. Wewnątrz, na przeciwległej ścianie kaplicy widzieliśmy dużą, czarną marmurową tablicę z wyciętymi złożonymi literami, które układały się w inskrypcję. Na płycie wyryto krzyż i postać umierającego na nim Chrystusa, a u podnóża krzyża – postacie dwóch klęczących, pogrążonych w modlitwie mężów we wschodnich szatach. Nakrycia głowy położyli na ziemi przed sobą; najprawdopodobniej jest to wyobrażenie fundatorów kościoła⁹⁰³. Wcześniej owa płyta znajdowała się nad wejściem [do

⁸⁹⁹ (T. S.) Obecnie Kanaker jest jedną z dzielnic Erywania.

⁹⁰⁰ (T. S.) W oryginale: *Բարաղամյան* (*Paraghamian/Baraghamian*).

⁹⁰¹ (K. S.) Zob. J. Chrząszczewski, *Kościół*, s. 43.

⁹⁰² (T. S.) Bższkianc ma na myśli przywiezioną ze Żwańca miedzianą figurę Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny, o której była już wyżej mowa. Stare fotografie świadczą jednak, iż w późniejszych czasach owa figura z częściowo zachowanym złoceniem została ustawiona na zachodniej fasadzie kościoła Świętego Mikołaja.

⁹⁰³ (T. S.) Użycie w tekście wyrażenia ‘fundatorzy kościoła’ pozwala przypuszczać, że płyta (tablica) znajdowała się w kościele Świętego Mikołaja. W tym przypadku jednak Bższkianc powinien był dostrzec w napisie imiona Sinana oraz jego ojca Chutłubeja, które były

kaplicy], ale po zdobyciu miasta przez najeźdźców została, naszym zdaniem, stamtąd zdjęta i przy tym zapewne w wielu miejscach uszkodzona, a następnie w takim stanie wmurowana w tę ścianę, na której ją zobaczyliśmy i odczytaliśmy, co następuje⁹⁰⁴:

*Jezusie – Synu Ojca Jednorodzony,
Tyś zawisnął na krzyżu
Dla odkupienia Adama pierworodnego
I wszystkich pokoleń jego,
Ciałem swoim spocząłeś w grobie,
Duchem swoim zstąpiłeś do piekieł,
Odebrałeś zdobycz niewolącemu [dusze szatanowi]
I przywróciłeś ją odwiecznym zastępom [zbawionych].
Oswobodziłeś Adama starego
I przez niego zrodzonych,
Tych, co umarli po wsze czasy,
Przyoblekłszy ich w wiekiwstą chwałę.
Racz i tym, Panie, odpłacić tak samo,
Albowiem polecili zbudować świątynię⁹⁰⁵.
(...) Pirzadzie⁹⁰⁶,
(...)
Jak nazywali go krewni,
Zmiłuj się [nad nimi] (...)*

mu dobrze znane, tymczasem w ogóle o nich nie wspomina. (M. A.) Por. nr 220 i 223. Bardziej prawdopodobne, że tablica z ową inskrypcją znajdowała się w kaplicy, mimo że również nie miała z nią nic wspólnego.

⁹⁰⁴ (A. P.) W oryginale cytowana inskrypcja to poemat monorymiczny. Wszystkie wersy kończą się przyrostkiem *-in*.

⁹⁰⁵ (T. S.) Fraza „Racz i tym, Panie, odpłacić tak samo, albowiem polecili zbudować świątynię” może nie być żadną konkretną informacją o budowniczych, ale zabiegiem stylistycznym – jak przypomnienie Adama i wywodzących się od niego pokoleń. Można to również rozumieć tak: „Racz tak samo odpłacić, Panie, również tym, którzy wznosząc wieżę dzwonnicy, doprowadzili do końca budowę całego kompleksu świątynnego, upiększyli go i udoskonalili”.

⁹⁰⁶ (M. A.) Możliwe, że Pirzada (Pierzada) to Piotr Nuridzianowicz z Kamieńca, który zmarł po 1656 r. Był synem Nuridżana lub Mardyrosa (zm. przed 1643) i Elżbiety. Jego brat nosił imię Stefan i miał synów Rospoczyków Stefanowiczów. Sam Pierzada też miał synów: Szymona (którego szwagrem był Dominik Bogdanowicz ze Lwowa) i Axenta (Axenta Piotrowicza). (K. S.) 7 (17) III 1651 r. Pirzada, syn Nuridżana, stanął przed wójtowskim sądem ormiańskim w sprawie „wielebnego der Owanesa, syna Nimki”. [A. N. Garkawiec], [Kipczackie dziedzictwo], t. 1, s. 944.

*Okaż też litość jego żonom –
 Maruchnie [i] Turwandzie⁹⁰⁷,
 I wszystkim przez nie zrodzonym, (...)
 Jako że z uczciwie zdobytego majątku
 W porywie serc oddali [jego część na rzecz]
 (...) tej wieży.
 Wspomagając to wielkie przedsięwzięcie,
 Ofiarowali 6000 węgierskich florenów⁹⁰⁸
 Dla zbawienia dusz swoich rodziców,
 Które oby Pan wyniósł do niebieskiej chwały.
 Każdy, kto ujrzy napis, niechaj odmówi „Boże, bądź miłościw”,
 Oby jego grzechy na zawsze były odpuszczone.
 W roku 1000 wielkiego ormiańskiego kalendarza i z dodanymi 82 latami [1633],
 Kiedy to się zdarzyło (...)
 Za katolikosa der Mowsesa –
 Namiestnika Świętego Grzegorza
 I porządnym (...) zwanego.
 Oby ożywcze były słowa moje,
 Nawołujące [do modlitwy za dusze wymienionych zmarłych] (...).
 Skromnie określam się mianem kapłana⁹⁰⁹.*

219. Obszerny gawit kościoła z trzech stron graniczy z ulicami. Przy kościele są dwie przeznaczone dla księży plebanie, lecz obecnie mieszkają w nich

⁹⁰⁷ (A. P.) Po śmierci pierwszej żony Maruchny Pirzada jako wdowiec poślubił Turwandę.

⁹⁰⁸ (T. S.) W oryginale: *qnu[...]/h/hli*. Ze względu na zły stan zachowania zabytku możliwe jest również inne odczytanie wysokości ofiarowanej kwoty – „6200 florenów”, „1000 florenów” lub „1200 florenów”, przy czym dwie ostatnie możliwości nie mają uzasadnienia, gdyż owe niewielkie sumy nijak się mają do tak kosztownego przedsięwzięcia i raczej nie wspominało by o nich w upamiętniającej fundatorów inskrypcji. Wiadomo natomiast, że jednego z nich zwano Pirzadą. Imię drugiego nie jest znane. Fundatorzy nie mieli – jak przypuszcza Bższkianc – bezpośredniego związku z budową kościoła. Zgodnie z przytaczanym źródłem w roku 1633 wnieśli oni znaczący wkład finansowy dla wspomnienia owego „wielkiego przedsięwzięcia” – powstania wieży. Mowa zapewne o budowie istniejącej w latach pisania relacji wieży dzwonnicy, tym bardziej że wpisuje się ona w styl architektoniczny pierwszej połowy XVII w. Przypuszczalnie nie zachowała się ona do naszych czasów. (K. S.) W kronice parafii Świętego Mikołaja została zamieszczona informacja o budowie dzwonnicy, którą przytoczył Stefan Roszka: 5 kwietnia mieszkańcy Kamieńca zaczęli budować kosztowną i wspaniałą dzwonicę kościoła Świętego Mikołaja i zakończyli ją w 1082 [1633] roku”. S. Roszka, *Chronologia*, s. 420.

⁹⁰⁹ (A. P.) W oryginale: *hplig (jerec)* – ‘starszy’, ‘kapłan, duchowny’. Por. J. Chrząszczewski, *Kościół*, s. 45.

tylko opiekujący się świątynią stróżowie. Dawniej rezydował tu proboszcz, dziś jednak wszyscy ormiańscy kanonicy zamieszkują duży, piętrowy kamienny budynek z wieloma pomieszczeniami; na czas pobytu w Kamieńcu również nam udzielono w nim gościny. W przeszłości tutejsi Ormianie mieli swojego biskupa, następnie zwierzchnictwo nad parafią przekazane zostało pasterzowi ze Lwowa⁹¹⁰, który sprawował godność dopóty, dopóki Kamieńca nie przejęli Rosjanie. Później, kiedy Józef Krzysztofowicz⁹¹¹, kanonik z Mohylowa, został wyświęcony na biskupa i mianowany duchowym zwierzchnikiem Ormian nadal żyjących w tej części Polski, którą zagarnęła Rosja, również Kamieniec znalazł się pod jego opieką. Po biskupie Józefie przeniesiono tu główny ośrodek zarządzania diecezją, czym zajmował się administrator – kanonik Antoni Warteresiewicz⁹¹², który do ostatniego dnia życia odnosił się do nas z największym szacunkiem.

W parafialnej księdze chrztów znajduje się zapis:

W roku Pańskim 1713, 10 dnia miesiąca czerwca. Ja, der Jagop Warteresenc, proboszcz⁹¹³ kamienieckiego parafialnego kościoła Świętego Mikołaja arcybiskupa, ochrzciłem i namaściłem krzyżem ośmiodniowe niemowlę, zrodzone z Jagopa, syna Zachariasza Maksiuta⁹¹⁴ i Rozalii, (...) któremu nadałem imię Axent⁹¹⁵.

⁹¹⁰ (T. S.) Kondaki ormiańskich katolikosów świadczą, że we wcześniejszym okresie, tj. w drugiej połowie XIV w. i w trzech pierwszych kwartałach XV w., duchowe zwierzchnictwo nad Ormianami Kamieńca Podolskiego sprawował arcybiskup Lwowa.

⁹¹¹ (T. S.) W oryginale: *Յովսէփ Բրիստոֆորովիչ* (Jowsep Kristofoforowicz).

⁹¹² (K. S.) Antoni Warteresiewicz (1741-1823) – absolwent kolegium papieskiego we Lwowie, wyświęcony ok. 1763 r. przez arcybiskupa Jakuba Stefana Augustynowicza. Proboszcz w Kamieńcu Podolskim (od 1788), równolegle proboszcz w Raszkowie, gdzie zbudował nowy, murowany kościół Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny i Świętego Kajetana. W 1816 r. po śmierci biskupa Józefa Krzysztofowicza łaciński metropolita mohylewski Stanisław Sierstrzeńcewicz mianował go wikariuszem dla wiernych obrządku ormiańskiego. Od 1822 r. pełnił funkcję administratora wikariatu apostolskiego Ormian katolików w Rosji. T. Isakowicz-Zaleski, *Słownik*, s. 107, nr 237.

⁹¹³ (A. P.) W oryginale polski wyraz ‘proboszcz’ zapisany alfabetem ormiańskim. Proboszczem tym był Jakub Warteresiewicz.

⁹¹⁴ (K. S.) W oryginale: *Մարգարիտիս և Ռոզալիայի* (Maksutinjew i Rozaliayen). (M. A.) Zachariasz (Bogdanowicz?) Masiutka (Maksiuta) w 1674 r. opuścił Kamieniec i przebywał w Konstantynopolu oraz Filibe (Płowdiwie), skąd wyjechał chory. W tej drugiej miejscowości 12 VIII 1676 r. otrzymał 12 talarów; tego samego roku reprezentował tam Radę Czterdziestu Mężów. Prawdopodobnie to on był chrzestnym w 1690 r. we Lwowie, gdzie miał też kamienicę przy ul. Krakowskiej.

⁹¹⁵ (A. P.) W oryginale: *Անքսէն* (Anknsent). W metryce urodzenia natomiast podano imię poprawnie – Axent.

A kronikarski zapis w starym hajsmaurku głosi:

A zatem ta święta księga [została] napisana w ormiańskim roku 1069 [1620], za katolikosa don dera Melchizedeka i za panowania króla Polski Zygmunta III, w mieście o nazwie Kamieniec, pod sklepieniami świątyni Przenajświętszej Bogurodzicy, Świętego Mikołaja arcypasterza cudotwórcy oraz Zwiastowania Bogurodzicy i w kościołach innych świętych, ręką (...) księdza Jagopa, syna awakereca der Krikora⁹¹⁶, na prośbę czcigodnego i wysoko urodzonego pana Jurka⁹¹⁷, i tak dalej.

Po czym następuje tekst w języku tatarskim: *Mèn ĵazıxlı – Ja grzeszny*, i tak dalej⁹¹⁸.

⁹¹⁶ (K. S.) Jakub (zm. 1621) – syn awakereca der Krikora i Heleny, wnuk awakereca der Jowanesa. Ksiądz ormiański, jeden z autorów Kroniki kamienieckiej.

⁹¹⁷ (K. S.) Jurko – syn Owanesa Kieworowicza i Nastuchny, adoptowany syn jerespochana kamienieckiego Michna Donuszewicza, mieszczanin lwowski i kamieniecki.

⁹¹⁸ (K. S.) „Ja, grzeszny, niegodny ksiądz Jagop, syn awakereca der Krikora i wnuk awakereca der Jowanesa, napisałem ten hajsmaurk wedle swojej siły i umiejętności, chociaż byłem najmniej znaczącym, najmniej dostojnym i najmniej wykształconym ze wszystkich [szkolonych] w sztuce pisarskiej. Ale nie bacząc na tę moją niemożność, trudziłem się nad tą świętą księgą, pokładając ufność w Panu Bogu i w pomoc Bożego Ducha Świętego, dotarłem do końca. Trzeba wiedzieć, że od dawna usilnie chcieliśmy i dążyliśmy [do tego], aby mieć hajsmaurk nowego typu. Albowiem minęło więcej lub mniej niż 300 lat, jak Ormianie osiedli w mieście Kamieńcu, a nie było jeszcze w mieście Kamieńcu hajsmaurku nowego typu. I ja, niegodny i grzeszny sługa Boży, najmniej znaczący ze wszystkich ludzi, widząc taki niedostatek w naszych świętych ormiańskich kościołach, wezwawszy pomocy Pana Boga, nie zważając na swoje wszystkie ułomności, duchowe i fizyczne, ani na słabość fizyczną, wziąłem na swe barki ten trud i znalazłem dwa hajsmaurki nowego typu: jeden w mieście Lwowie, a drugi w mieście Jassach. Na podstawie tych dwóch hajsmaurków, usunąwszy to, co zbędne i dodawszy to, czego brakowało, z pomocą Ducha Świętego ułożyłem i napisałem pełny hajsmaurk, a także zleciłem przygotowanie następnego. A ten napisany przeze mnie kupił pan Jurko, syn Jowanesa, Kieworowicz, i darował jako pamiątkę do kościoła Świętej Bogurodzicy, a drugi, który kazałem przepisać, kupił pan Łukasz Hrickowic, [wójt ormiański Kamieńca Podolskiego w latach 1615-1616, 1622-1623 i 1625], i darował jako pamiątkę do kościoła Świętego Mikołaja. Niech Pan Bóg przyjmie ich godne pamięci dary w swym wiecznym Królestwie Niebieskim. Dlatego ja, grzeszny, niegodny pisarz, ks. Jagop, biję czołem i proszę was, synowie nowego Syjonu, moi ojcowie i bracia, gdy będziecie czytać tę księgę lub ją kopiować, traktujcie ją z troską i miłością, gdyż została napisana z ogromnym trudem. Do tego wspomnijcie mnie, grzesznego pisarza, w waszych świętych modlitwach, pomienionego wyżej ks. Jagopa, i nie wahajcie się odmówić z serca za mnie grzesznego «Astwac woghormi[a]» [Panie, zmiłuj się], a także za moich rodziców oraz za dusze ludzi, którzy ofiarowali te

Kronika kościoła Świętego Mikołaja

220. Znaleźliśmy napisaną bolorgirem kronikę kościoła Świętego Mikołaja, w której pierwszy wpis brzmi tak:

Oto początek kroniki kościoła Świętego Mikołaja, w której po kolei notowano darowizny tego, co ludzie, każdy wedle swych możliwości, zapisali dla chwały tego świętego kościoła. I nie tylko w tym rejestrze są zapisane, ale ich imiona zostały uwiecznione także w księdze życia – zwłaszcza tych, którzy z potrzeby serca i szczodrej woli złożyli ofiary na chwałę kościoła Świętego Mikołaja.

Niech będzie błogosławiona Trójca Święta (...), albowiem łaska Boża (...) rozlewa się po to, by skłaniać nieustannie serca ludzi do czynienia miłosierdzia wobec tego świętego kościoła, aby Bóg o nich pamiętał. Mąż wierzący i bogobojny, baron⁹¹⁹ zwany Sinanem (...) zaczął budować ten święty przybytek na chwałę świętego Mikołaja, arcybiskupa cudotwórcy (...). Niech będzie błogosławiona pamięć o nim i o jego krewnych w przyszłym świecie. Amen.

Boże, okaż miłosierdzie duszy pana Ghrym-beja⁹²⁰, który święty kościół zwieńczył kopułą i osadził na niej ozdobny pozłacany krzyż. Niechaj Chrystus oświeci duszę pana Chacziga, który rozbudował żamatun⁹²¹ oraz zamknął go sklepieniem łukowym, za co Pan go wynagrodzi. Amen.

Na pierwszym miejscu dary wierzących chrześcijan (...). Boże, okaż miłosierdzie duszy biskupa [Iwowskiego] der Chaczadura, który ofiarował świątyni srebrną kadzielnicę. Chrystusie, oświeć dusze awakereca der Diradura⁹²² i matki

pamiętki – takie skarby, jakich nie było jeszcze w mieście, przekazując [je] do świętych przybytków ku pamięci swoich rodziców. A jeśli będziecie łaskawi odmówić «Asduadz woghormi[a]», wówczas Chrystus Pan zmiłuje się i nad wami, zapewniając wam wieczny odpoczynek. Amen. *Hajr mer, wor jernakun, surp eghici anun ko* [Ojciec nasz, któryś jest w niebie, święć się imię Twoje]. A. D. 1069 [1620]”. Zrekonstruowano na podstawie kolofonu rękopisu przechowywanego w Petersburgu (Российская Национальная Библиотека [Rosyjska Biblioteka Narodowa], Отдел Рукописей [Oddział Rękopisów], sygn. Арм.2 [Arm.2], [Hajsmawurk], k. 1184-1185); por. [A. N. Garkawiec], [Kipczackie dziedzictwo], t. 1, s. 867-868, 906, 908, 918, 920, 923.

⁹¹⁹ (A. P.) W oryginale: *baron* (w wymowie wschodnioormiańskiej: *paron*), wyraz starofrancuski przejęty przez Ormian w średniowieczu od krzyżowców.

⁹²⁰ (K. S.) W oryginale: *Ղըրմ Բեյ* (Ghrym Bej).

⁹²¹ (T. S.) W oryginale: *ձամաթուն* (*żamatun*). (A. P.) Żamatun to ‘dom przy kościele przynależący do niego’ – zapewne chodzi o dobudowaną zakrystię. W innym miejscu Bższkianc pisze, że przed 1427 r. wójt Mikulka kazał ją przesklepić. Możliwe, że roboty sfinansował niejaki Chaczig.

⁹²² (K. S.) Diradur – awakerec kamieniecki. Stefan Roszka podał treść dokumentu wystawionego w Kamieńcu Podolskim: „My, Awedyk, arcybiskup wszystkich ziem Rusinów

jego; dali ku swej pamięci chorągiew kościelną i dwa krucyfiksy. Boże, zmiłuj się nad duszami Danaja, Edil-melika i Eminbeja⁹²³, którzy w intencji własnego zbawienia ofiarowali świętemu przybytkowi ornat i duży srebrny krucyfix. Niechaj Chrystus oświeci dusze agi Nigola i jego małżonki; darowali oni aksamitny ornat ozdobiony złotym krzyżem⁹²⁴ (...). Boże, okaż miłosierdzie duszom Tatula⁹²⁵ i jego rodziców – w tej intencji ofiarował on świątyni ornat z czerwonej atlasowej jedwabnej kamchy⁹²⁶ przetykanej złotą nicią, z wyhaftowanym krzyżem z 38 aplikacjami w kształcie rozetek z perłami, a także duży srebrny krucyfix wysadzany szlachetnymi kamieniami oraz pozłacaną pelerynę (...). Chryste, oświeć duszę pana Jolbeja (...), który na swoją pamiątkę podarował kościołowi srebrny kielich z pateną⁹²⁷ i dwa krucyfiksy (...). Ponadto tenże Jolbey w intencji zbawienia własnej duszy kazał zbudować duże drewniane pomieszczenie (...). Bóg, Stwórca wszystkiego, niechaj swoją wszechogarniającą miłością otoczy również i pobłogosławi jerespochana pana Donagana⁹²⁸, który polecił sporządzić rejestr dar-

i Wołochów przybyliśmy do miasta Kamieniec i znaleźliśmy kapłana Diradura, [który był] przez naszych poprzedników, arcybiskupów Jana i Grzegorza, mianowany awakerecem. W ten sam sposób także my potwierdzamy go [na urzędzie]. W roku od narodzenia Chrystusa 1446, 1 sierpnia”. G. Petrowicz, *La Chiesa armena in Polonia*, t. 1, s. 49.

⁹²³ (T. S.) W oryinalne: *ողորմի հոգոցն Տաւնային Էտիլ Մէլիքիին և Եմինայէյին* (*woghormi hogocn Danajin, Edil Melikin jew Eminbejin*).

⁹²⁴ (T. S.) W oryginale: *uunlytyj huusnyj* (*markel chaczow*) – ‘ozdobić znakiem’.

925 (K. S.) W księgach sądowych Kamieńca Podolskiego występuje Zadik, syn Tatula (1528) oraz Tatul (1560, 1573). F. Kiryk, *Z dziejów późnośredniowiecznego Kamieńca Podolskiego*, w: *Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu*, red. F. Kiryk, t. 1, Kraków 2000, s. 103; *Документы на половецком языке. Судебные акты Каменец-Подольской армянской общины* [Dokumenty w języku połowieckim. Akta sądowe gminy ormiańskiej w Kamieńcu Podolskim], oprac. Т. И. Грунин [T. I. Grunin], red. Э. В. Севортян [E. W. Sewortian], artykuł Я. Р. Дашкевич [J. R. Daszkiewicz], Москва [Moskwa] 1967, s. 260, nr 77; *Կամենեց-Պոդոլսկի քաղաքի հայկական Դատաստանի արձանագրությունները (XVI դ.)* [Akta sądu ormiańskiego miasta Kamieńca Podolskiego (XVI w.)], oprac. Վ. Ռ. Գրիգորյանի [W. R. Grigorian], Երևան [Erywań] 1963, s. 156-157, nr 123. W 1557 r. przed sądem ormiańskim lwowskim stanęli bracia Iwanis, Warteris i Kaspar – synowie Tathula Ormianina kamienieckiego. CDIAUL: f. 52, op. 2, spr. 513, Acta iudicii civilis Armenorum, s. 647-648.

⁹²⁶ (T. S.) W oryginale: *kyuñuñ qyuñuu znyngumñ* (karmir kamcha szurdżarn). Kamcha – tkanina brokatowa lansowana metalowymi nićmi i barwną, jedwabną przędzą, wyrabiana głównie w Turcji (Bursa) i sprowadzana do Polski w XV-XVII w. I. Turnau, *Słownik ubiorów. Tkaniny, wyroby początkackie, skóry, broń i klejnoty oraz barwy znane w Polsce od średniowiecza do początku XIX w.* Warszawa 1999, s. 119.

⁹²⁷ (T. S.) W oryginale: *մաղղմալն* (*maghzman*).

⁹²⁸ (K. S.) Donagan – mieszczanin kamieniecki (1573, 1574). [Akta sądu ormiańskiego], s. 151, nr 112, s. 283, nr 437.

czyńców kościoła Świętego Mikołaja, informujący, ile, kto i co ofiarował świętyni po wieczne czasy. W apsydzie ołtarzowej jest pięknie namalowany obraz przedstawiający Matkę Bożą. A wspaniałe, wykonane z pozlacanego srebra korony zdobiące głowy Świętej Bożej Rodzicielki i Zbawiciela wysadzone są drogi-
mi kamieniami i perłami. Boże, okaż miłosierdzie duszy małżonki pana Szymki, która na znak pamięci po sobie umieściła na krzyżu cztery złote ozdoby⁹²⁹.

221. Kolejny zapis dotyczący 40 wymienionych imiennie darczyńców informuje o mnóstwie ofiarowanych przez nich złotych i srebrnych naczyń oraz szat liturgicznych. Dalej następuje relacja o budowie dzwonnicy:

Z łaski i błogosławieństwa Boga Wszechmogącego, kiedy urząd wójta sprawował pan Donusz⁹³⁰, a godność jerespochana pełnił pan Romanos⁹³¹, zebrali się starsi i postanowili, aby z cegły na zaprawie wapiennej zbudować obok kościoła dzwonnice. I wszyscy gromadnie, młodzi i starzy, zawierając Bożej pomocy, zaczęli budować: jedni wznosili budowlę, drudzy wspierali przedsięwzięcie finansowo bądź użyczając koni czy wołów, sami również na własnych barkach dźwigali potrzebne materiały – i skończyli⁹³² (...).

Niechaj Chrystus oświeci duszę biskupa der Chaczadura, który ufundował i ofiarował świętyni duży i piękny dzwon (...). Niechaj Chrystus oświeci duszę pani Sadad – na swą pamiątkę darowała ona pozłacany srebrny krucyfiks, dwa somy srebra w sztabkach i fartuch ze złototkanym obszyciem⁹³³ o wartości 3000 w gotówce (...). Boże, zmiłuj się nad duszą pana wójta Mikulki⁹³⁴ i przyjmij

⁹²⁹ (K. S.) W oryginale: *ի վերայիսուսիս Ռ ունիս ապայ* (i werajchaczin 4 woski azaj). (A. P.) W niemieckim przekładzie są to Goldstücke, czyli 'złote monety'. *Der Reisebericht des Minas Bžškeanc*, s. 215.

⁹³⁰ (K. S.) Donusz Hołubejowicz – wójt ormiański kamieniecki w 1544 r. F. Kiryk, *Z dziejów późnośredniowiecznego Kamieńca*, s. 71.

⁹³¹ (K. S.) Być może chodzi o starego Romaszka (*chart* Romaszka), późniejszego sędziego sądu ormiańskiego w Kamieńcu.

⁹³² (T. S.) Czasu zakończenia budowy nie podano. Wszelako kolejny zapis z 1527 r. pozwala mniemać, iż wznoszenie dzwonnicy zakończono przed owym rokiem. (K. S.) Stefan Roszka podaje, że wybudowano ją w 1493 r., co wiązało się z wystawieniem kondaku przez biskupa Chaczadura. S. Roszka, *Chronologia*, s. 391.

⁹³³ (T. S.) W oryginale: *սիրմար* (*sirmakar*) – 'otoczony (obszuty, oblamowany) złototkaną taśmą (wstążką)', 'ozdobiony złotym haftem'.

⁹³⁴ (K. S.) W 1517 r. istniał w Kamieńcu dom położony przy starym rynku ormiańskim między domami Ormian Mikulki i Axenta, naprzeciw cerkwi ruskiej (Świętego Jana). *Matricularum Regni Poloniae summaria, excussis codicibus, qui in Chartophylacio Maximo Varsoviensi asservantur*, oprac. T. Wierzbowski, cz. 4: *Sigismundi I regis tempora complectens (1507-1548)*, t. 2: *Acta vicecancellariorum 1507-1535*, s. 162, nr 11352;

jego zmarłych krewnych do grona zbawionych, albowiem on sam z własnej woli sfinansował budowę zakrystii ze sklepieniem łukowym dla kościoła Świętego Mikołaja.

222. Następnie padają imiona 22 ofiarodawców i nazwy licznych srebrnych naczyń oraz jedwabnych szat liturgicznych, po czym rozpoczyna się taki wpis:

Ormiańskiego roku 976 (1427)⁹³⁵, 12 dnia miesiąca sierpnia, gdy panem był Lanckoroński⁹³⁶ a sędzią – pan Nerses⁹³⁷, zebrali się razem tanuterowie kościoła Świętego Mikołaja i dokonali inwentaryzacji szat liturgicznych. Naliczono 24 ornaty, a także 12 dużych krucyfiksów, 7 małych krzyży, 6 kielichów mszalnych i 5 paten (...).

Chrystusie, oświeć dusze zmarłych [z rodu] pana Hrihora⁹³⁸ – zbudował on nad kościołem gustowny cokół⁹³⁹ i umieścił na nim złożony krzyż. Poza tym jako świadek własnej pamięci ofiarował jeszcze świątyni wspinały pozłacany srebrny warszamak⁹⁴⁰ (...). Niechaj Chrystus oświeci duszę Harbida Kosty⁹⁴¹ – chcąc zachować po sobie pamięć, darował on parę narękawków uszytych

F. Kiryk, *Z dziejów późnośredniowiecznego Kamieńca*, s. 70. W aktach sądu ormiańskiego lwowskiego pod rokiem 1563 czytamy o kramie między kramami „olim Mikulka quondam advocati Armenorum ex una et Serhy Armeni partibus ex altera iacentem”. CDIAUL: f. 52, op. 2, spr. 514, Acta iudicii civilis Armenorum, s. 31. Zatem wójt Mikulka zmarł przed 1563 r.

⁹³⁵ (K. S.) Rok ormiański 976 – to rok Pański 1527, a nie 1427, jak podał w nawiasie okrągłym Bższkianc.

⁹³⁶ (K. S.) W latach 1510-1533 starostą kamienieckim był Stanisław Lanckoroński z Brzezia.

⁹³⁷ (K. S.) Harbed, syn Adana, brat jerespochana Jurka, miał zięcia o imieniu Nerses. [Dokumenty w języku połowieckim], s. 107, nr 26, s. 117, nr 44, s. 131, nr 74 (1573).

⁹³⁸ (K. S.) Być może chodzi o Hrihora (Kirkora), syna Zadika, który w 1559 r. był sędzią i jerespochanem ormiańskim w Kamieńcu. [Dokumenty w języku połowieckim], s. 242, nr 29. Kronika kamieniecka świadczy, że Grzegorz Zadykowicz (zm. 1565) 25 razy jeździł do króla „bronić prawa sądu, który Polacy chcieli zabrać z rąk Ormian”. О. Бо́жко [O. Bożko], *Україна очима вірменських літописців XV-XVII століть. Кам'янецький літопис* [Ukraina oczyma ormiańskich kronikarzy XV-XVII stulecia. Kronika kamieniecka], „Київ” [Kijiw] 1-2, 2015, s. 115.

⁹³⁹ (A. P.) W oryginale: *zczit*. Chodzi zapewne o polski wyraz ‘szczyt’, w tłumaczeniu niemieckim (*Der Reisebericht des Minas Bžškeanc*, s. 216, pkt 222) oddany przez Sockel – ‘cokół, trzon’. I słusznie, bo chodzi o podstawę do umocowania krzyża.

⁹⁴⁰ (M. A.) W oryginale: *ушрзуиулу (warszamak)* – ‘ozdobna tkanina liturgiczna’ (kapa ołtarzowa, obrus ołtarzowy, zasłona).

⁹⁴¹ (K. S.) Harbed, syn Kosty, występuje w źródłach jako Ormianin kamieniecki (1560). [Akta sądu ormiańskiego], s. 252, nr 53, s. 256-257, nr 66; w 1573 r. Harbed, syn Kosty zeznał, że jest dłużny krakowianom 193 floreny i 15 groszy. Ibidem, s. 121-122, nr 57.

z kuftu⁹⁴² (...) oraz ozdobionych 40 rozetkami haftowanymi złotem i perlami (...). Boże, okaż miłosierdzie duszy ojca Jowsepa z Botoszan⁹⁴³ – ku swej pamięci ofiarował on kościołowi Świętego Mikołaja zachwycający złocony srebrny krucyfiks na podstawie (...). Oby Bóg okazał miłosierdzie duszy pana Hrihora i przyjął do grona zbawionych jego zmarłych krewnych – dla kościoła Świętego Mikołaja ufundował on imponujący dzwon o przepięknym dźwięku, za co oby go Pan wynagrodził. Ponownie zmiłuj się, Boże, nad duszą pana Hrihora – zbudował on dzwonnice i wydał na to 60 florenów ze swego uczciwie zdobytego majątku (...). Niech Bóg zmiłuje się nad duszą der Lusi[g]a z Suczawy – jako pamiątkę po sobie ofiarował on świątyni wspaniałą pergaminową i pięknie ilustrowaną Ewangelię.

W kolejnym zapisie wymieniono 28 imion dobroczyńców oraz rodzaj i liczbę złożonych przez nich w świątyni drogocennych darów, dalej zaś następuje taki tekst:

223. W roku 1000 i dodatkowo 15 według ormiańskiego jafetowego kalendarza⁹⁴⁴ (1566), 1 dnia miesiąca września, za panowania Zygmunta Augusta, kiedy starostą miasta był pan Włodko Maciej⁹⁴⁵, katolikosem don der Stepannos [Arindżecy], a biskupem ormiańskiej prowincji⁹⁴⁶ der Krikor z Waraku, pewien szlachetny mąż o imieniu Hrihor, syn Zadiga, wielce religijny i szanujący prawa Boże, pod wpływem natchnienia śmiało powziął niezłomne postanowienie, aby powiększyć maleńki kościół Świętego Mikołaja – arcypasterza cudotwórcy – i dobudować przestronną kruchtę do świątyni wzniesionej przez wspomnianych uprzednio zacnych, wiernych mężów – pana Sinana i Chutłubeja⁹⁴⁷. Ponieważ kościół był za mały, co z upływem czasu dawało się odczuć coraz wyraźniej, i nie wystarczało już w nim miejsca dla wiernych, pan Hrihor kierując się wskazówkami mądrych i biegłych w budownictwie mężów, powiększył go, dobudowując nową obszerną, półokrągłą kruchtę (...). Uwzględniając więc wszystkie

⁹⁴² (T. S.) W oryginale: *Մ ևն. ֆղ քաղաւն (!) քն. ֆղ կարսւծ*. Kuft (koftyr) – kosztowna tkanina jedwabna. W tłumaczeniu niemieckim (*Der Reisebericht des Minas Bzškeanc*, s. 216, pkt 222) jest *Manipel* – ‘manipularz’.

⁹⁴³ (K. S.) W oryginale: *Botoczan*. Botoszany – miasto w Mołdawii, położone w północno-wschodniej części tej historycznej krainy, dziś na terenie Rumunii (okręg Botoșani), nie daleko granicy z Ukrainą.

⁹⁴⁴ (K. S.) W oryginale: *aber^hakan*. Jednym z potomków Noego wywodzącym się z rodu Jafeta miał być ojciec narodu ormiańskiego, Hajk. M. Chorenacy, *Historia Armenii w trzech księgach*, przeł. S. Ułaszek, zredagował, wstępem i indeksami opatrzył A. Pisowicz, Kraków 2021, s. 41-42.

⁹⁴⁵ (K. S.) Maciej Włodek z Hermanowa (zm. 1570) – starosta kamieniecki (1542-1569).

⁹⁴⁶ (T. S.) W oryginale: *նահանգ (nahang)* – ‘prowincja, region, obwód’.

⁹⁴⁷ (K. S.) W rzeczywistości: Sinana, syna Kutłubeja. Ojciec Sinana Kutłubej też mógł wnieść wkład w budowę kościoła Świętego Mikołaja, por. J. Chrzászczewski, *Kościoły*, s. 39.

okoliczności, jak również to, czego porządek wymaga, wspomniany pan Hrihor i jego małżonka pani Azizko z własnych środków, uczciwie zdobytych pracą w pocie czoła, kierowani Bożą opatrnością wspaniale powiększyli, udoskonalili oraz upiększyli ten kościół, a zakończywszy swe dzieło, wykonane na chwałę niezgłębionej i niepojętej boskości, jak też dla olśnienia dzieci nowego Syjonu⁹⁴⁸, pozostawili niezatartą pamięć o sobie, jak też wieczny pomnik (...) ⁹⁴⁹.

Boże, okaż miłosierdzie duszy matki Oksenda Żyryckiego⁹⁵⁰ – przepięknym wotum błagalnym w postaci drogiego kanaku⁹⁵¹ swojej córki Lustikin, wykonanego z pereł i zdobionego złotymi rozetkami, przyozdobiła ona głowy Matki Bożej i Jezusa Zbawiciela na obrazie głównego ołtarza (...). Chrystusie, oświeć duszę pana Andriasa z Kaffy⁹⁵², a także dusze jego [zmarłych] krewnych – z po-

⁹⁴⁸ (A. P.) Nowy Syjon jest tu symbolem Jerozolimy jako kolebki chrześcijaństwa.

⁹⁴⁹ (T. S.) Niezrozumienie rzeczywistego sensu tego zapisu sprawiło, że niektórzy badacze wysnuli fałszywy wniosek, iż zbudowany przez Sinana maleńki kościół Świętego Mikołaja otrzymał nową nazwę kościoła Zwiastowania Najświętszej Bogurodzicy, a obok niego powstał nowy duży, zwieńczony kopułą o łukowatym sklepieniu kościół Świętego Mikołaja, wysadzony w powietrze w 1934 r. Do owej błędnej interpretacji przychylił się również znany ormiański badacz Wartan Rubenowicz Grigorian, który wcześniej całkiem słusznie ją wykluczał ([Akta sądu ormiańskiego], s. 74). Píše on: „Ten maleńki kościółek nie mógł zaspokoić potrzeb wciąż rosnącej ormiańskiej społeczności Kamieńca, dlatego powstała konieczność budowy nowego kościoła. Ten ostatni także został nazwany wezwaniem Świętego Mikołaja [...], a wedle zdania niektórych – kościoła cmentarnego lub kaplicy”. Faktycznie jednak fragment oryginału relacji Bższkianca: „սկիզբն արարեալ զարդոյ կայտողիկէ եկեղեցոյս, զոր սնունդ արդոյն Նիկոլայոսոյի [...] եղ հիմունս տրւաւ, այլ մեծագոյն [...] պարմն չրհորն և տիկինն իւր Բաւիւ Ազգիքն [...] հրաշափառագոյն մեծացնիցն և պայծառացնիցն” informuje o poszerzeniu kościoła dzięki dobudowaniu półokrągłej kruchty, otaczającej stary przedsionek z trzech stron. To w taki sposób – zgodnie ze źródłem historycznym – między 1566 i 1577 r. pan Hrihor „cudownie powiększył” kościół Świętego Mikołaja, który miał już przedsionek i łukowe sklepienie. Jego działania skryba kościelny opisuje następująco: „Położył podstawy [fundamenty] świątyni, tylko większe”. Mówiąc jaśniej: „Położył podstawy [fundamenty] kruchty, dzięki której kościół został powiększony”. Zob. [Akta sądu ormiańskiego], s. 70-74.

⁹⁵⁰ (K. S.) W oryginale: յիւրիկոյն – ‘żona Yirickiego/Żyryckiego’. Aksent (Oksent, der Axent) – ksiądz w Kamieńcu Podolskim, kronikarz. W 1573 r. został wspomniany w aktach jego syn Chaczeres. [Akta sądu ormiańskiego], s. 184, nr 190.

⁹⁵¹ (T. S.) W oryginale: գուլիգու (kanica). Prawdopodobnie chodzi o ozdobę kobiecej głowy w formie diademu z pereł i drogich kamieni. (A. P.) Podstawą formy kanica był prawdopodobnie wyraz kanak (tat. ‘naszyjnik’) używany w dawnej polszczyźnie w znaczeniach: 1) ‘szeroki naszyjnik płasko leżący na szyi, złoty i wysadzany drogimi kamieniami’; 2) ‘turecka ozdoba fryzury w postaci sznurów pereł lub drogich kamieni’ (Słownik języka polskiego, t. 3: H-K, red. W. Doroszewski, S. Skorupka, Warszawa 1961, s. 441); Z. Gloger, Encyklopedia staropolska ilustrowana, wstęp J. Krzyżanowski, t. 2: D-K, Warszawa 1978, s. 321.

⁹⁵² (K. S.) Jacek Chrzęszczewski (Kościoły, s. 39) utożsamia tego Andrzeja z budowniczym dzwonnicy ormiańskiej we Lwowie. Obaj mieli wprawdzie tak samo na imię i pisali się

*trzeby serca ofiarował on 1035 florenów dwóm kościołom. Za tę sumę tanutero-
wie wykupili dom Wobriga⁹⁵³ i przekazali go w darze owym świątyniom.*

Następny zapis zawiera imiona 23 darczyńców, donosi o ufundowanych przez nich kosztownych, ozdobionych perłami i złotymi aplikacjami szatach liturgicznych, po czym informuje o trzeciej przebudowie kościoła:

224. Roku ormiańskiego 1000 i dodatkowo 26 (1577), kiedy katolikosem był don der Tatewos⁹⁵⁴, królem Stefan [Batory], a starostą miasta – Mikołaj Bryski⁹⁵⁵, w imię Boże po raz trzeci przebudowano świątynię wraz z zewnętrznymi przybudówkami⁹⁵⁶ i plebanią na polecenie jerespochana pana Michny, syna Donusza⁹⁵⁷, kosztem zarówno jego, jak i chodży Andriasa z Kaffy⁹⁵⁸, ku chwale Boga⁹⁵⁹ (...). I niechaj [Bóg] przyjmie robotników oraz dobroczyńców do grona

„z Kaffy”, jednakże ojcem budowniczego lwowskiego był Chaczeres, kamienieckiego zaś – Diradur. Nie można ich zatem ze sobą identyfikować.

⁹⁵³ (K. S.) Zapewne Bobriga. W 1535 r. w lustracji Kamieńca został wymieniony Ormianin Bobrzyk. W 1569 r. przed sądem ormiańskim lwowskim toczyła się sprawa spadkowa, w której pojawił się syn Bedros i matka Anastazja, żona zmarłego Bobriga. CDIAUL: f. 52, op. 2, spr. 514, Acta iudicii civilis Armenorum, s. 153 (165).

⁹⁵⁴ (T. S.) Tatewos – koadiutor katolikos Grzegorza XII mianowany w 1571 r.

⁹⁵⁵ (K. S.) Mikołaj Brzeski z Brześcia – starosta kamieniecki (1572-1590).

⁹⁵⁶ (T. S.) Ową frazę z oryginalnego tekstu: „*hualnłpā upuuhłpū upnuphū*” można również przetłumaczyć jako „wraz ze świeckimi pomieszczeniami”.

⁹⁵⁷ (K. S.) Michno (zm. 1609) – syn Donusza, jerespochan kamieniecki, fundator „dział Michnowskich”. K. Stopka, „*Jako ojczyc prawdziwy ojczyznę swą miłą chcąc tym lepiej przyozdobić*”. *Historia dział Michnowskich niegdyś Kamieniec Podolski broniących*, w: *Amicissima. Studia Magdalenae Piwocka oblata*, t. 1, komitet honorowy księgi G. Korpala et al., Cracoviae–Nowy Sącz 2010, s. 245-254. Jego testament sporządzony w języku kipczackim 29 I 1609 r. opublikował w przekładzie na język rosyjski [A. N. Garkawiec] w: [Kipczackie dziedzictwo], t. 1, s. 898-901.

⁹⁵⁸ (K. S.) Andrzej z Kaffy – syn Diradura (starszego wzmiankowanego w aktach sądowych w 1559 r.). W 1578 r. przed sądem ormiańskim lwowskim toczyła się sprawa o zadłużenia Andrzeja z Kaffy, który zmarł bezpotomnie, a jego dobra przeszły na własność państwa. CDIAUL: f. 52, op. 2, spr. 514, Acta iudicii civilis Armenorum, s. 471-472 (529-530).

⁹⁵⁹ (K. S.) „W roku 1577, w czwartek przed świętem Archistrategów [27 X] jerespochan Michno zaprosił do zakrystii [chucu] wszystkich księży, wójta Hołuba, który zastępował Michna, a także sędziów, a następnie złożył oświadczenie: «Gdy kiedyś dali mi starsi pieniądze Andriasza, żebym zbudował kościół Świętego Mikołaja, a do tych pieniędzy Andriasz dodał nowe pieniądze, co dało razem 1150 złotych litewskich, a także biskup [achpasz] der Krikor dał 400 talarów na budowę tego kościoła, i Warteres, syn Torosa, dał 103 floreny na ten sam cel, to środki te zostały w pełni przeznaczone na tę świątynię, którą teraz ukończono i którą zaraz przekazuję ze wszystkimi sprzętami WMciom wcale». Urząd przyjąwszy słowa Michna, zaraz udał się z księżmi do tego kościoła oraz odebrał

sprawiedliwych (...) razem z ich krewnymi. I niech wraz z nimi Stwórca też nas pobłogosławi! To o tym – tyle.

Chrystusie, oświeć duszę wardapeta Krikora z Waraku – ofiarował on 400 talarów dla wspomnienia przebudowy tutejszego świętego kościoła. Chrystusie, oświeć duszę pana Torosa, który jest wnukiem wójta Mikulki – we własnej intencji zapisał on na rzecz dwóch świętyń sklep murowany na wapiennej zaprawie.

225. W kolejnym wpisie wyliczono 19 ofiarodawców i nazwy różnych drogocennych przedmiotów, które darowali kościołowi, a dalej widnieje tekst:

Rok 1031 (1582).

Boże zmiłuj się nad panem Michną, jerespochanem, i jego małżonką, panią Gulaf (...). W intencji zbawienia swoich dusz ofiarowali oni kościołowi mitrę biskupią w formie złotej korony otoczonej perłami i wysadzaną kamieniami szlachetnymi. Ten też jerespochan, pan Michno, pobielił dzwonnice i polecił wymienić na nowe liny⁹⁶⁰, na których z powrotem zawieszono dzwony, górę dzwonnicy zaś pokrył, a na owym pokryciu umieścił złożony krzyż, za co niechaj Stwórca go wynagrodzi (...). Niech Chrystus oświeci duszę Norina⁹⁶¹ – w intencji własnego zbawienia darował on dla obrazu w ołtarzowej apsydzie złoty abirdżan⁹⁶² o wartości 12 czerwonych florenów (...). Niechaj Chrystus oświeci duszę pana Andreasa z Kaffy, syna Diradura – ofiarował on świętemu przybytkowi wspianą złototkaną ornat ozdobioną krzyżem z 53 tabliczkami z pozłacanego srebra,

go od niego [Michny] z wdzięcznością i podziękowano mu za tę pracę, a sumy wydane na świątynię urząd odnotował w księdze wójtowskiej”. CDIAUL: f. 39, op. 1, ed. chr. 8 (4390), k. 20v; [A. N. Garkawiec], [Kipczackie dziedzictwo], t. 1, s. 874.

⁹⁶⁰ (T. S.) W oryginale: *զկապանսնորոյ կապէյ խոնր* (zkapansnoroy kapel etur).

⁹⁶¹ (K. S.) [A. N. Garkawiec] w: [Kipczackie dziedzictwo], t. 1, s. 1025 wymienia imię męskie Norin ('mężny'). W źródłach kamienieckich z lat 1579-1583 zaś występuje Chaczko – zięć Norina. i Zablu – żona Norina.

962 (T. S.) Woryginalne: *սարճանի (abrdzan)*. Nasze wieloletnie badania dowiodły, że w rozumieniu polskich Ormian słowo to nie jest bynajmniej tożsame ze słowem *սարճանիցանի (abaranzan)* – ‘bransoleta’. Najczęściej oznacza ono skroniową przywieszkę, czyli jedną z części ozdoby kobiecej głowy. (M. A.) W tłumaczeniu kroraków autorka wyjaśnia obszerniej: „Abirdzan – analiza zapisów pozwala nam wyraźnie rozróżnić termin *սարճանի (սարճանի) (abirdzan)* od dobrze znanego terminu *սարճանիցանի (abarandzan)*, co oznacza ‘bransoletka’. Polscy Ormianie często używają słowa ‘maniel’ lub ‘manela’ w odniesieniu do ‘bransoletki’. Abirdzan oznacza również ‘czasowe wisioriki’, w większości przypadków dość drogie – w cenie kilkudziesięciu czerwonych złotych. Wisioriki były mocowane zarówno na mazganie, czyli ozdobie głowy, jak i na jegdanie – obręczy na głowę z potrójnikami”. Kirorenki: *Ormiańskie umowy przedślubne ze Stanisławowa 1693–1784, z wyliczaniem posagów*, Wirtualne Archiwum Polskich Ormian, [online:] https://archiwum.ormianie.pl/pliki/KIRORENKI_2025.pdf (dostęp: 20 VI 2025).

a także stulę i narękawki obszyte złotem i perłami oraz niewielki złototkany fartuch⁹⁶³ (...). Boże, zmiłuj się nad duszami Iliasza i jego małżonki Oluchny – w intencji ich zbawienia jerespochan pan Michno polecił wykonać i przekazał świątyni piękny duży krucyfiks na podstawie, srebrny i złożony.

226. Następnie padają imiona 38 darczyńców, jak też nazwy i liczba ich darów, głównie złotych i srebrnych przedmiotów oraz strojów. Po tym zapisano:

Roku ormiańskiego 1407 (1598).

W imię Boga Wszechmogącego jerespochan pan Michno, który odnowił tę świątynię oraz jego małżonka pani Gulaf dobrowolnie i jednomyślnie postanowili zapisać swój murowany na zaprawie wapiennej dom – bardzo ładny, solidny i wygodny – na rzecz dwóch kościołów, by wspomniano ich w modlitwach; zdecydowali się na ów miły Bogu i szlachetny uczynek, ponieważ byli bezdietni (...). Ten dom znajduje się naprzeciw kościoła Świętego Mikołaja (...). Także w intencji zbawienia swoich dusz oddali również własny sklep – murowany, na wapiennej zaprawie (...). Tenże pan Michno po raz kolejny we własnej intencji ofiarował tutejszemu świętemu przybytkowi cztery kandelabry, czyli świeczniki, wykonane w całości z czystego srebra (...). Chrystusie, oświeć dusze panów tanuterów kościoła Świętego Mikołaja, którzy wokół świątyni zbudowali galerię⁹⁶⁴ – nie po to, aby można było sobie na niej postać czy do woli swobodnie posiedzieć, ale po to, by jeszcze przydać monumentalności świętemu przybytkowi.

W dalszej kolejności wymieniono imiona 20 ofiarodawców oraz dary, jakie zostały przez nich przekazane świątyni, po czym dodano:

227. Roku ormiańskiego 1050 [1601], za panowania Zygmunta III, zebrali się na radę tanuterowie i zgodnie orzekli: dziedziniec kościoła Świętego Mikołaja jest bardzo wąski i maleńki; postanowili zatem kupić za 1000 florenów pobliski dom pana Wartana oraz rozebrać go, aby powiększyć przykościelny plac⁹⁶⁵. Następnie panowie tanuterowie wykupili jeszcze dwa budynki znajdujące się po prawej stronie kościoła, a były to: dom der Mikajela⁹⁶⁶ – nabyty za

⁹⁶³ (A. P.) W oryginale: *qnq̄l̄ng* (gognoc).

⁹⁶⁴ (A. P.) W oryginale została tu użyta liczba mnoga wyrazu *das*, który miał różne znaczenia, m.in. 'chór' ('prezbiterium'). Wokół świątyni można było także zbudować galerię arkadową.

⁹⁶⁵ (A. P.) W oryginale: *harutjamb jekeghecwoj*, co oznacza 'teren przykościelny, obejście'. W *Der Reisebericht des Minas Bžškeanc*, s. 219, mamy *Friedhof* – 'cmentarz'.

⁹⁶⁶ (K. S.) W 1590-1591 w aktach kamienieckich występuje der Mikajel oraz jego synowie i córki: Aksent diakon, Zadig, Maruchna i Hanuchna. Por. A. H. Гаркавец [A. N. Gar-kawiec], *Кыпчацкое письменное наследие* [Kipczackie dziedzictwo piśmiennicze],

500 florenów i wyburzony w tym samym celu [powiększenia dziedzińca] – oraz murowany dom na zaprawie wapiennej wraz ze sklepem⁹⁶⁷, który wystawili na sprzedaż opiekunowie kościoła. Te budynki były warte więcej niż 350 florenów. Diakon Chaczko⁹⁶⁸ oddał go [drugi z domów] za 350 florenów, a z reszty [zapłaty] dobrowolnie zrezygnował (...). I ten budynek na polecenie tanuterów został zburzony, dzięki czemu dziedziniec wokół kościoła Świętego Mikołaja stał się o wiele większy, szerszy i bardziej przestronny. Zauważmy, że wspomniane domy tanuterowie nabyli za pieniądze ofiarowane przez wszystkich parafian. Oby Pan Bóg wynagrodził ich za to życiem wiecznym! Amen.

228. Roku 1051 [1602] jerespochan pan Michno, syn pana Donusza, w imię miłości do Boga i przez Boga natchniony polecił otoczyć wysokim kamiennym murem na zaprawie wapiennej dziedziniec kościoła Świętego Mikołaja, a sam budynek pokryć dachówką; kazał go też należycie pobielić, dzięki czemu całe otoczenie świątyni stało się jeszcze piękniejsze. Na wszystkie wymienione wyżej roboty wydał 1200 florenów ze swych uczciwie zarobionych pieniędzy, za co oby Jezus raczył go hojnie wynagrodzić, i tak dalej.

229. Ormiańskiego roku 1052 [1603], 8 dnia miesiąca lutego, za panowania Zygmunta III (...) służebnica [Pańska], nadzwyczaj bogobojna pani⁹⁶⁹ Katrusza⁹⁷⁰ (...) ujrawszy, że na skutek pożaru kościół został bez dzwonów, a wierni nie wiedzą, kiedy jest pora śpiewania psalmów czy czas porannych oraz wieczornych nabożeństw, zapagnęła jeszcze bardziej przypodobać się Bogu i ufundować za 125 florenów nowy dzwon, który zamówiła we Lwowie. I stało się tak, że zakupiony dzwon, okazały i piękny, został przysłany do Kamieńca, gdzie też swoim biciem głosi chwałę Pana⁹⁷¹.

Potem padają imiona czterech [dobroczyńców], którzy ufundowali nowy duży dzwon w miejsce starego, również zniszczonego w pożarze (248).

t. 3: *Кыпчакский словарь. По армянно письменным памятникам XVI-XVII веков* [Kipczacki słownik. Na podstawie zabytków piśmiennictwa ormiańskiego z XVI-XVII w.], Алматы [Ałmaty] 2023, s. 970.

⁹⁶⁷ (A. P.) W oryginale Bższkianc użył tu polskiego wyrazu ‘sklep’, zapisując go ormiańskim alfabetem. Tłumacze *Podróży do Polski* na język niemiecki (*Der Reisebericht des Minas Bżškeanc*^c, s. 219) błędnie utożsamili go z rosyjskim słowem склеп, które oznacza ‘grobowiec’, oddając go wyrazem *Gruft*. (K. S.) Zapewne jednak ‘sklep’ oznacza w tym przypadku ‘piwnicę’.

⁹⁶⁸ (K. S.) Być może chodzi o Chaczka diakona, syna Kirkora (Chaczko Kirkor oghlu sargawark).

⁹⁶⁹ (A. P.) W oryginale alfabetem ormiańskim zapisano tu polski wyraz ‘pani’.

⁹⁷⁰ (K. S.) Zapewne chodzi o Katruszę – żonę Zadiga Chaczkowicza zwanego Dżkławorem.

⁹⁷¹ (A. P.) W oryginale: *u-hłinqñũ (a helojn)*.

230. Roku 1052 [1603].

Boże błogosławieństwo i miłość niechaj zawsze będą z jerespochanem panem Michną (...), który nad frontonem kościoła Świętego Mikołaja polecił umieścić okazały i nader ozdobny cokół oraz zwieńczył go połączonym krzyżem (...). Nad świątynią wznosiła się też ogromna i wysoka kopuła, która była za ciężka dla jej łukowego sklepienia. Dostrzegłszy to, pan Michno nakazał zdemontować ową kopułę i – już po raz trzeci – zamontować nową, mniejszą i znacznie lżejszą, miała ona bowiem konstrukcję ażurową: składała się głównie z okien i łuków. Jej zewnętrzną powierzchnię pokrył złożoną miedzią, a powyżej osadził również złożony krzyż (...). Cały dach kościoła, jak też przyległych budynków kazał odbudować, albowiem spłonęły one w czasie pożaru. Na wszystkie te remontowe oraz budowlane prace wydał 690 florenów w gotówce ze środków pochodzących wyłącznie z ofiar złożonych przez parafian.

231. Dalej wyszczególniono imiona czterech kolejnych ofiarodawców wraz z wykazem złożonych przez nich darów, a potem zamieszczono informację, że w roku 1056 [1607], 25 kwietnia zgromadzeni na naradzie wierni⁹⁷² zgodnie postanowili ufundować duży dzwon o pięknym, donośnym dźwięku. Następnie wymieniono imiona 25 darczyńców z opisem ich wspaniałych podarunków, po czym zaczyna się tekst:

Roku ormiańskiego 1065 (1616).

Chryste, świeć nad duszą Chydyra z Sisu⁹⁷³ – w intencji zbawienia swej duszy ofiarował on tej świątyni zielony atlasowy ornat i manipularze⁹⁷⁴ obszyte złotem oraz ozdobione perłami, które agowie wydali ze skarbca w celu wykonania 40 ozdobnych rozetek ze złota i pereł (...). Chryste, świeć nad duszą awakereca Chaczadura⁹⁷⁵ (...) – we własnej intencji darował on kościołowi Świętego

⁹⁷² (T. S.) W oryginale: *միաբանի մանկանք* – ‘jednomysłne dzieci’. Słowo *մանկանք* (‘dzieciństwa, dzieciarnia’) nie wskazuje bynajmniej na niepełnoletnich dobrodziejów świątyni. Najprawdopodobniej to metaforyczne określenie grupy nowo ochrzczonych ludzi – dorosłych – przyjętych do Kościoła.

⁹⁷³ (T. S.) W oryginale: *Քրիստոս իւսաւորէ Սիսի Խրճրին* (*Kristos ilusawore Sisli Chrdyrin*). (K. S.) Chodzi o Chydyra z Sis, syna Lewona, zięcia jerespochana Serhija, który był synem Iwaszka. [A. N. Garkawiec], [Kipczackie dziedzictwo piśmiennicze], t. 3, s. 844.

⁹⁷⁴ (A. P.) W oryginale: *bazban* – ‘naramiennik’.

⁹⁷⁵ (K. S.) Chaczadur (Chaczeres) – syn der Aksenta (der Chaczadur der Oksent oghlu), wnuk awakereca Jowannesa, awakerec kamieniecki (do 1618). W latach 1605-1610 prowadził po śmierci ojca Kronikę kamieniecką. Zob. S. Vászary, *Armeno-Kipchak Parts from the Kamenets Chronicle*, „Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae” 22, 1969, 2,

Mikołaja 11 następujących ksiąg teologicznych:

1. Biblia zszyta z kart pergaminowych;
2. Polska⁹⁷⁶ natchniona księga o nazwie Biblia⁹⁷⁷;
3. Księga o astronomii zszyta z kart pergaminowych;
4. Kalendarz zszyty z kart pergaminowych;
5. Tysiącletni manuskrypt na pergaminie;
6. „Księga cytatów” na pergaminie;
7. Tonacujc⁹⁷⁸ na pergaminie;
8. Psalterz w oprawie⁹⁷⁹;
9. Księga „Jezus – Syn”⁹⁸⁰;
10. Stara, zabytkowa „Księga pytań”⁹⁸¹;
11. Mała pergaminowa książeczka tylysm⁹⁸².

Potem padają imiona 11 kolejnych darczyńców z wyszczególnieniem złożonych przez nich darów, dalej zaś następuje opis drogocennych wotów mnicha

s. 146, 157; E. Schütz, *An Armeno-Kipchak Chronicle on the Polish-Turkish Wars in 1620-1621*, Budapest 1968, s. 24, *Bibliotheca Orientalis Hungarica*, t. 11.

⁹⁷⁶ (K. S.) W oryginale: *nemiczi*, co po kipczacku znaczy ‘polska’. W niemieckim tłumaczeniu (*Der Reisebericht des Minas Bžškeanc*, s. 220) błędnie – ‘niemiecka’. Słowo ‘niemiecka’ to po kipczacku *alaman*. Być może „polska Biblia” to przekład Jakuba Wujka, który ukazał się w 1599 r.

⁹⁷⁷ (A. P.) Tu w oryginale użyta została ormiańska nazwa Biblii: *Astwac-a-szuncz*. Wyraz ten dosłownie znaczy ‘tchnienie Boże’.

⁹⁷⁸ (T. S.) *Tonacujc* – ormiański kalendarz liturgiczny.

⁹⁷⁹ (T. S.) W oryginale: *uyuułui* (*basma*). (A. P.) Turecki wyraz *basma* oznacza ‘prasę (drukarską)’. Tutaj chodzi o rodzaj płótna introligatorskiego.

⁹⁸⁰ (T. S.) Autor kroniki ma na myśli poemat z XII w. autorstwa Nersesa Sznorhalego. (K. S.) Zob. Nerses Sznorhali, *Jezus, syn jedyny Ojca i inne poematy*, wstęp i oprac. M. Starowieyski, Kraków 1998, *Ojcowie Żywi*, t. 14.

⁹⁸¹ (T. S.) Autorem „Księgi pytań” jest wybitny ormiański teolog i filozof Grigor Tatewacy (Grzegorz z Tatewu, 1346-1409). Praca ta, napisana w 1397 r., jest jego najobszerniejszym dziełem dogmatycznym. Nazywana bywa encyklopedią wiedzy średniowiecza. Tekst zawierający 40 rozdziałów opracowany został w formie pytań i odpowiedzi. Jego tematyką są zagadnienia dotyczące chrystologii i soteriologii, kosmologii i eschatologii. Głosi on naukę o Bogu i Trójcy Przenajświętszej, o Kościele, aniołach oraz o człowieku. Księga obfituje w pouczenia moralne i najróżniejsze objaśnienia. Uważa się, że wyłożono w niej całą naukę Kościoła Ormiańskiego. Jest w „Księdze pytań” również rozdział zatytułowany „Przeciwko Turkom”.

⁹⁸² (T. S.) W oryginale: *unpııul* (*tylysm*). (A. P.) To arabski wyraz pochodzący z greki, który oznacza ‘talizman’. Była to zatem jakaś księga „magiczna”.

Torosa⁹⁸³, pana Krikorszy⁹⁸⁴ i innych donatorów. Jest też mowa o srebrnej kadzielnicy dla *żamatusu* ufundowanej przez pobożne niewiasty, po czym pojawia się wykaz licznych darów z ich opisem. Wpis mówi także o tym, że w roku 1072 (1623) pan Sahag ze Lwowa⁹⁸⁵ kazał zbudować po prawej stronie świątyni mały ołtarz⁹⁸⁶ i pozłocić go. Pan Mitko⁹⁸⁷ zaś odnowił znajdujący się po lewej stronie ołtarz Świętej Bogurodzicy, również zdobiąc go złotem. W tym miejscu brakuje kilku kart kroniki.

Kościół Świętej Bogurodzicy⁹⁸⁸

232. W Kamieńcu istniały dwa kościoły poświęcone Matce Bożej: jeden pod wezwaniem Zwiastowania, drugi zaś – Świętej Bogurodzicy, zbudowany, jak sądzą niektórzy, na miejscu dawnego kościoła Świętego Mikołaja; wszelako badając teren osobiście, ujrzelśmy rozległe gruzowisko ciągnące się w stronę kościoła Świętego Oświeciciela, gdzie znajdowała się rezydencja biskupa. Odnaleźliśmy też starą, pisaną bolorgirem księgę zawierającą rejestr ofiarowanych w różnych intencjach darów, gdzie ponad wszelką wątpliwość figurują nazwy dwu świątyń, którym patronowała Bogurodzica; zacytujmy: *Oto księga darów złożonych po pożarze miasta* [po 1602 roku]. *Imiona ofiarodawców i opis ich darów dla obu świątyń – Świętej Bogurodzicy i Zwiastowania*

⁹⁸³ (K. S.) Darczyńcą tym mógł być Toros, syn Tatula – mnich (od 1617), a następnie biskup w Kamieńcu Podolskim.

⁹⁸⁴ (K. S.) Być może Kirkorsza, wójt ormiański kamieniecki (1636).

⁹⁸⁵ (K. S.) Możliwe, że chodzi o Sahaga Agopsowicza (Agopowicza, Agopsicza), fundatora kościoła Świętego Krzyża we Lwowie.

⁹⁸⁶ (T. S.) Tutaj słowo *choran* prawdopodobnie oznacza niezbyt głębokie niszę w południowej i północnej ścianie kościoła między pylonami podtrzymującymi kopułę świątyni. A zatem mowa jest nie tyle o robotach *stricte* budowlanych, ile o dostosowaniu już istniejących zagłębień do urządzenia w nich dodatkowych kaplic bądź ołtarzy, bogato zdobionych i wyposażonych w drogocenne naczynia liturgiczne. (K. S.) W przekładzie niemieckim (*Der Reisebericht des Minas Bžškeanc*, s. 221): *den rechten kleinen Altar* – ‘mały prawy ołtarz’. W katedrze ormiańskiej we Lwowie, skąd pochodził fundator kamienieckiego choranu, były boczne ołtarze.

⁹⁸⁷ (K. S.) W wójtowskiej księdze sądu ormiańskiego z lat 1589-1590 występuje *chart Mitko* (‘stary Mitko’) i *Mitkonung mahalasi* (‘dzielnica, ulica Mitka’). Zob. [A. N. Garkawiec], [Kipczaackie dziedzictwo piśmiennicze], t. 3, s. 937.

⁹⁸⁸ (K. S.) Woryginalie: *Եկեղեցի Գառնուծաձևի* (*Jeghegeci Asduadzadznin*).

zaczęliśmy zapisywać w jednym miejscu, jako że obie te świątynie nie są sobie przeciwne⁹⁸⁹.

Tę księgę darów i intencji zaczęto prowadzić pięć lat przed rozpoczęciem budowy kościoła Świętego Mikołaja; obszernie przedstawiono w niej nie tylko historię jego powstania, ale odnotowano też imiona wszystkich darczyńców, przy czym wyszczególniono, jakie cenne przedmioty i kosztowności ofiarowali oni świątyni:

233. Oto początek księgi ofiarodawców i intencji dobroczyńców kościoła Świętej Bogurodzicy. Po kolei zapisano tu kto, w jakiej intencji i ile czego – w miarę możliwości – ofiarował ku wspomnieniu działalności tego świętego przybytku (...). Błogosławiona Trójca Przenajświętsza (...). To wtedy rozpoczęto wznoszenie Bożej świątyni pod wezwaniem Świętej Bogurodzicy (...). Wierni pragnący wesprzeć swoją ofiarnością owo błogosławione dzieło, przepełnieni miłością do Świętej Bogurodzicy przekazywali na rzecz powstającego kościoła, co tylko mogli – jedni część majątku, drudzy własną pracę, jeszcze inni pomagali modlitwą, a także zachęcaniem i przekonywaniem ludzi, aby przyłączyli się do budowy (...).

Roku [ormiańskiego] 971, czyli Pańskiego 1522. Pierwszym darczyńcą był bogobojny (...) syn pana Mitki, pan Jołbej, który odpowiadając na wezwanie serca, dobrowolnie, z potrzeby osobistej i na własny koszt jął budować ten kościół Świętej Bogurodzicy, zapoczątkowując tym samym ciąg dobrych uczynków; on też dzięki woli i protekcji Bożej doprowadził do końca wznoszenie świątyni na chwałę Pana (...). Niech Bóg zmiłuje się nad duszą pana Hanusa⁹⁹⁰ – wspomógł on budowę tego świętego przybytku, ofiarowując 500 florenów (...). Niech Bóg zmiłuje się nad duszą Mecko⁹⁹¹, która darowała złoty abirdzan (...). Niechaj Bóg okaże miłosierdzie duszy Bedrosa, który polecił wykonać dla kościoła trzy szklane okna⁹⁹² i kruchtę⁹⁹³. Niech Bóg zmiłuje się nad duszami 40 przyjaciół,

⁹⁸⁹ (K. S.) Być może świątynie były wspólnie administrowane albo stojące naprzeciw siebie.

⁹⁹⁰ (K. S.) W 1540 r. kupiec ormiański z Kamieńca Hanusz wysłał sługę Iwanka na sierpniowy jarmark jarosławski. F. Kiryk, *Z dziejów późnośredniowiecznego Kamieńca*, s. 102, 104. Przed sądem ormiańskim lwowskim w 1592 r. toczyła się sprawa, w którą był zamieszany Hanus Chackowicz i jego żona Maruchna. CDIAL: f. 52, op. 2, spr. 515, Acta iudicii civilis Armenorum, s. 428.

⁹⁹¹ (K. S.) Mecko – żona Torosa, siostra jerespochana Serhija (Sarkisa) (Mecko Toros chatunu Serhij jerespochan chardaszi). CDIAUK: f. 39, op. 1, od. zb. 12, k. 321; [A. N. Garkawiec], [Kipczackie dziedzictwo piśmiennicze], t. 3, s. 961.

⁹⁹² (T. S.) W oryginale: *uuuylh qunuuuuyũkũkũ* (abiki taradžajner) – ‘szklane tafle’.

⁹⁹³ (A. P.) Użyty przez autora kroniki wyraz *koszk* w niemieckim przekładzie (*Der Reisebericht des Minas Bžškeanc*, s. 222) został oddany jako ‘empora’ (galeria nad nawą w kościele). Słowo to (jak i polski ‘kiosk’) pochodzi z języka perskiego, gdzie miało różne

którzy wspólnie wyłożyli 40 somów na budowę tejże świątyni (...). Niechaj Bóg będzie miłosierny dla duszy Jusufa, [który] w intencji swego zbawienia złożył w tym kościele relikwie świętych męczenników (...). Niech Bóg zmiłuje się nad duszą pana Sargisa⁹⁹⁴ – ofiarował on we własnej intencji zdobiony złotem ornat (...). I ponownie niechaj Bóg okaże miłosierdzie panu Hanusowi (...) – w intencji zbawienia swej duszy darował on kościołowi Świętej Bogurodzicy duży obraz, jego matka zaś we własnej intencji przekazała pozłacaną srebrną koronę na głowę przedstawionej na [tymże] obrazie Matki Bożej, wysadzaną mnóstwem drogich kamieni i pereł (...). Niech Bóg będzie łaskawy dla duszy pani Oluchny⁹⁹⁵, która w intencji swego zbawienia ofiarowała biskupią mitrę wyszywaną złotem i ozdobioną perlami (...). Niechaj Chrystus błogosławi gro madę junaków⁹⁹⁶, którzy pokryli koszt udekorowania połowy ścian kościoła malowidłami (...). Niech Bóg oświeci dusze zmarłych [z rodziny] małżonki pana Bobriga – wyposażyła ona ołtarz w żamatunie oraz umieściła w nim wizerunek Świętej Bogurodzicy wraz ze srebrną, pozłacaną i wysadzaną drogimi kamieniami koroną zdobiącą jej głowę (...). Niech Bóg zmiłuje się nad duszą Oluchny – zdjęła z głowy duży dziłambid i przypięła go do własnoręcznie wykonanej biskupiej tiary ozdobionej złotem i perlami (...). Niech Chrystus oświeci duszę jerespochana pana Holubki⁹⁹⁷, współbudowniczego i dobroczyńcy tej świątyni; w intencji zbawienia duszy zmarłego jego bliscy ofiarowali duży złożony krucyfiks. Ponownie w tejże intencji (...) na dziedzińcu kościoła [wierni] wzniesli na wapiennej zaprawie murowany sklep⁹⁹⁸ z nadbudówką. Niech Bóg ulituje się

znaczenia: od ‘altany ogrodowej’, przez ‘willę’ aż po ‘pałac’. (M. A.) Z kontekstu wynika, że w tym przypadku chodzi o kruchte.

⁹⁹⁴ (K. S.) Możliwe, że był to Sargis, celnik (*tamghaczi*) kamieniecki (1559). [Dokumenty w języku połowieckim], s. 231-232, nr 2.

⁹⁹⁵ (K. S.) Może chodzi o Oluchnę, żonę Ohana. CDIAUK: f. 39, op. 1, od. chr. 12, k. 371.

996 (A. P.) W oryginale: *պրաւապաւառն աւելցնց կոտորիապաւորն* (*brastawan amenecunc gy-dridzazberun*) – ‘bractwo wszystkich junaków’ (w tłumaczeniu niemieckim: *die Bruderschaft aller wagemutigen Junggesellen*, por. *Der Reisebericht des Minas Bzškeanc*, s. 250, pkt 304). K. Stopka (*Ormianie w Polsce dawnej i dzisiejszej*, Kraków 2000, s. 34) nazywa tę grupę „bractwem śmiałków” i określa ją jako „stowarzyszenie paramilitarne” powołane do życia przez polskich Ormian ze względów bezpieczeństwa. (K. S.) Bractwo to miało również charakter religijny, a na jego czele stał mankawag. Pod opieką wspólnoty była kaplica Świętego Krzyża na Kamiennej Górze poza miastem, którą w 1621 r. spalili Tata-ry. Mimo odbudowania mogła ona nie przetrwać tureckiej okupacji Podola (1672-1699); w każdym razie w XVIII w. już nie istniała.

⁹⁹⁷ (K. S.) Przynajmniej od 1577 r. wójtem ormiańskim w Kamieńcu był Holub, syn Krikora. Wcześniej mógł być jerespochanem.

⁹⁹⁸ (A. P.) Woryginalne: *uþl̥t̥h* – ‘sklep’. (K. S.) W tym wypadku może chodzić o ossuarium (pomieszczenie, w którym zgromadzono szczątki ludzkie) lub sklepioną przybudówkę użytkową.

nad duszą Czaplicza Chaczki⁹⁹⁹ i jego żony Mamusz (...) – polecili oni urządzić ołtarz po prawej stronie żamatunu. Chaczko ofiarował ponadto manipularze ozdobione 19 złotymi rożetkami obramowanymi perłami (...). Niech Chrystus oświeci dusze zmarłych z rodziny Andreasa z Kaffy – w tej intencji darował on obu kościołom 1200 florenów. Za te pieniądze tanuterowie kupili dom Bobriga i zapisali go obydwu świętyniom.

234. W kronice odnotowano powyżej stu imion ofiarodawców z opisem przekazanych przez nich cennych darów, po czym dodano:

Roku ormiańskiego 1019 (1570).

Za panowania Zygmunta Augusta i starosty pana Macieja Włodkowica¹⁰⁰⁰ jerespochan pan Michno, syn pana Donusza, z największą miłością oraz oddaniem Bogu nakazał wybudować kruchtę u wejścia do kościoła Świętej Bogurodzicy. Budowla powstała z cegły na wapiennej zaprawie, wygląda pięknie i dostojnie, a jej ściany zdobią malowidła, umieszczono tu również jeden ołtarz (...). [Pan Michno] polecił też otoczyć kościelny dziedziniec solidnym drewnianym płotem (...). Niech Bóg zmiłuje się nad duszą kapłana Karima – w swojej intencji darował on aksamitny fartuch i parę manipularzy obszytych perłami (...). Niech Bóg okaże miłosierdzie duszy Hanki – w swojej intencji ofiarował on lustro¹⁰⁰¹ (...). Niechaj Chrystus oświeci duszę pana Andreasa z Kaffy (...) – we własnej intencji darował on wspaniałą ornat haftowany złotem.

235. Następnie wymieniono imiona 30 dobrodziejów, którzy ofiarowali kościołowi cenne podarunki, a następnie zapisano:

Roku ormiańskiego 1034 (1585), za panowania Stefana [Batorego], jerespochan pan Michno zbudował i wzmocnił dzwonnice kościoła Świętej Bogurodzicy oraz pokrył jej dach. A wokół kościelnego dziedzińca wznosił murowane ogrodzenie na zaprawie wapiennej; na owe roboty, prowadzone zarówno w intencji własnej, jak też w intencji zbawienia dusz jego rodziców, wydał ze swoich uczciwie zapracowanych pieniędzy 537 węgierskich florenów (...).

Niech Bóg zmiłuje się nad duszą mnicha Ghazara – aby wesprzeć budowę dzwonnicy, ofiarował on 30 węgierskich florenów, i tak dalej.

⁹⁹⁹ (K. S.) W oryginale: *Չափլիչի* (Czapliczi). Chaczko Czaplicz (zm. po 1566) – sędzia sądu ormiańskiego w Kamieńcu Podolskim (od 1560). [Dokumenty w języku połowieckim], s. 237, nr 17.

¹⁰⁰⁰ (K. S.) Maciej Włodek z Hermanowa – starosta kamieniecki (1542-1570).

¹⁰⁰¹ (T. S.) W oryginale: *լուսնի* (lusnin).

W tym miejscu padają imiona 10 dobroczyńców uczestniczących w budowie dzwonnicy, po których odnotowano:

236. Roku ormiańskiego 1040 (1591), za panowania króla Zygmunta III, kiedy godność katolikos sprawował don der Dawid¹⁰⁰². [Oto informacje] o tej przesławnej świątyni wzniesionej na chwałę Przenajświętszej Bogurodzicy przez dostojnego zwierzchnika tanuterów, jerespochana pana Holupkę.

Tak więc w wyżej wspomnianym kościele pękł łuk stropowy, a na całym sklepieniu, jak również na ścianach po obu stronach żamatunu pojawiły się rysy. Ujrawszy to, jerespochan, wielce bogobojny i żarliwy chrześcijanin pan Michno, z zapalem wziął się do pracy: wyburzył pozostałości pękniętego łuku oraz nakazał zbudować nowy; polecił też zrekonstruować zniszczone ściany i obydwie otwory drzwiowe, które się w nich znajdowały. Na sfinansowanie wymienionych robót przeznaczył ze swych własnych pieniędzy 320 węgierskich florenów (...). I ponownie jerespochan pan Michno oraz jego małżonka pani Gulaf ofiarowali temu świętemu przybytkowi wspaniałą mitrę zwaną koroną, wyszywaną złotem oraz ozdobioną dodatkowo perłami i drogimi kamieniami (...). Niech Bóg okaże miłosierdzie duszy jerespochana pana Michny (...) – płytami wyłożył on posadzkę świątyni, upiększył ją i poprawił stopnie schodów.

I ponownie tenże jerspochan pan Michno nakazał przeprowadzić renowację rezydencji biskupa, która dawniej była wzniesiona przez pana Holupkę, a którą zbudowali jego siostrzeńcy, panowie Zadig i Krikor. Teraz on sam odnowił i powiększył budowlę, [jedną z] izb zaś, która była drewniana, polecił wymurować z cegieł na zaprawie wapiennej oraz ozdobił ją zarówno w środku, jak i na zewnątrz ze swoich własnych, uczciwie zapracowanych pieniędzy (...). Niechaj Bóg okaże miłosierdzie duszom Chaczadura ze Lwowa i jego małżonki Marene¹⁰⁰³ – przybyli oni do miasta Kamieńca i temu świętemu przybytkowi darowali parę złotych abirdżanów, które są nazywane manellami¹⁰⁰⁴.

Następnie wymienia się imiona 18 ofiarodawców i nazwy ich drogocennych darów, po czym ponownie opisywane są intencje pana Michny oraz pozostałych donatorów, a także ich podarunki w postaci srebrnych i złotych przedmiotów dekoracyjnych, jak również prace budowlane podejmowane w roku 1043 [1594] w kościele Bogurodzicy. Niniejsza księga wspomnianej świątyni kończy się na roku 1048 [1599], dalej pojawiają się już zapisy dotyczące kościoła Zwiastowania Bogurodzicy.

¹⁰⁰² (T. S.) Dawid IV z Wagharszapatu – katolikos (1587-1629).

¹⁰⁰³ (K. S.) Być może Chaczadur, syn Ghazara z Czmyszadzaga, który w 1576 r. poślubił we Lwowie Mariane, córkę Filipa Wasylowicza. BMW: rkps 441, k. 20.

¹⁰⁰⁴ (T. S.) Manela, manella (z wł. *maniglia*) – ‘ozdoba na rękę, bransoletka, naramiennik’.

Kościół Zwiastowania [Bogurodzicy]¹⁰⁰⁵

237. Ten kościół, usytuowany po wschodniej stronie kościoła Świętego Mikołaja, to niewielka, ale przyjemnie wyglądająca kamienna budowla. Ma trzy ołtarze i jedną nadbudówkę¹⁰⁰⁶. Na ścianie przy ołtarzu z prawej strony widać płaskorzeźbiony portret katolika Melchizedeka w szatach biskupich, zawieszony ponad miejscem jego pochówku (181). Wokół całej świątyni ciągnie się ładny ogród, obok którego widzieliśmy ruiny – pozostałości dawnego klasztoru Benedyktynów. Zakonnice tego zgromadzenia przebywały również we Lwowie (169), ale rozproszyły się, gdy trwały walki o miasto i zostało ono zdobyte¹⁰⁰⁷. We wspomnianym ogrodzie są ogromne nagrobki z ormiańskimi napisami. Na jednym z nich wielkimi literami wycięto jedynie: *Roku 1001* (1552). Najwyraźniej Ormianie przybywszy tutaj, zbudowali najpierw świątynię drewnianą, a dopiero w roku 1597 obecną – murowaną; świadczy o tym także pisana bołgirem stara kronika kościelna:

238. *Oto kronika i księga zapisów intencji mszalnych kościoła Zwiastowania Najświętszej Bogurodzicy. Chwała niech będzie Trójcy Przenajświętszej – Ojcu i Synowi, i Duchowi Świętemu. I niech błogosławiona będzie Święta Bogurodzica (...). Zebrali się teraz zgodnie wszyscy mieszkańcy miasta, sędziowie i prosty lud, od biedaków do znamienitych, w sprawie kościoła Zwiastowania Świętej Bogurodzicy. Stan owej drewnianej, dawno postawionej świątyni był już tak zły, że groziła ona zawaleniem. Jednogłośnie wybrano spośród zgromadzonych czterech¹⁰⁰⁸ mężów, którzy zowią się: Ulu-chodża, syn Donusza¹⁰⁰⁹; Warteres, syn awakereca Howhannesa¹⁰¹⁰; Jakub, syn Kaspara, syna Ulu-chodży¹⁰¹¹. Za*

¹⁰⁰⁵ (A. P.) W oryginale: *Jeghegeci Awedman*.

¹⁰⁰⁶ (A. P.) W oryginale: *վերջինիս* (*wernatun*).

¹⁰⁰⁷ (K. S.) Lwów został zdobyty przez Turków w 1672 r. Zob. A. A. Zięba, *Mniszki świętej Rypsymy i benedyktynki ormiańskie – fenomen pobożności etnicznej*, w: *Niewiasty z parafiami*, s. 121-122.

¹⁰⁰⁸ (A. P.) W oryginale występuje tu ormiańska litera ‘d’, która oznacza również cyfrę 4. Tak też (*vier*) w: *Der Reisebericht des Minas Bžškeanc*, s. 224. Tymczasem autor kroniki wymienia tylko trzech mężów; być może owym czwartym był Kaspar.

¹⁰⁰⁹ (K. S.) Ulu-chodża Donisz (Donusz) ogłhu figuruje w księdze sądu wójtowskiego ormiańskiego (1589-1591) w Kamieńcu Podolskim. CDIAUK: f. 39, op. 1, od. chr. 17, s. 131.

¹⁰¹⁰ (K. S.) Howhannes – syn Kiewora, awakerec kamieniecki, autor najstarszej ormiańskiej partii Kroniki kamienieckiej. Ojciec der Krikora awakereca (1618-1624), Warteresa i Nigola, dziadek der Jakuba (zm. 1621) oraz Aksenta.

¹⁰¹¹ (K. S.) Kaspar Ulu-chodża ogłhu pojawia się w aktach z lat 1559-1560. [Dokumenty w języku połowieckim], s. 231-232, nr 2; s. 244-245, nr 33.

zgodą wszystkich zebranych zlecono im nadzorowanie budowy nowego kościoła. Powierzając zarówno siebie, jak też ową świętą sprawę opiece Bożej¹⁰¹² oraz pokładając nadzieję w pomocy i orędownictwie Świętej Bogurodzicy, postanowili oni na miejscu starego drewnianego kościoła wznieść nowy, murowany na zaprawie wapiennej, na tych samych fundamentach i o takiej samej wielkości jak poprzedni – nie większy ani nie mniejszy.

W tym celu przepełnieni miłością do swojego świętego kościoła owi mężowie przystąpili do dzieła i pospieszyli do domów wierzących chrześcijan, prosząc wszystkich – bogatych i biednych – o datki na nowy kościół Świętej Bogurodzicy. I każdy szczerze, z dobrej woli ofiarował, ile mógł, niektórzy również dołączyli do pracy na budowie, a inni swoimi wozami konnymi przywozili kamienie, wapno i piasek. I tak oto na chwałę Bożą oraz ku radości dzieci nowego Syjonu rozpoczęli i zakończyli budowę nowej świątyni.

239. Ormiańskiego roku 1046 (1597), 1 dnia miesiąca kwietnia, za panowania Zygmunta III, kiedy godność katolikosy pełnił der Dawid, a władzę w tym mieście sprawował Jan Potocki¹⁰¹³, jerespochanami byli pan Michno oraz pan Sargis, a sędzią – Hołub¹⁰¹⁴. Oto spisany z łaski i miłości Boga rejestr ofiarodawców i darów, które wierni chrześcijanie przekazali temu świętemu przybytkowi.

Przede wszystkim niech Bóg okaże zmiłowanie duszom zmarłych z rodziny der Jowhannesa [awakereca], który (...) osadził nad świątynią zdobiony złotem krzyż. Niech Bóg okaże litość der Chaczaduruowi – darował on też świątyni 5 mytchali złota. Niechaj Chrystus oświeci duszę der Astwadzatura ze Stambułu¹⁰¹⁵ – ofiarował on 10 czerwonych florenów.

240. Kościelna księga pamiątkowa przytacza imiona 150 pobożnych budowniczych świątyni i nazwy złożonych przez nich szczodrych darów. Potem następuje opis pożaru, który wybuchł w roku 1602. Dalej są informacje dotyczące odbudowy kościoła:

¹⁰¹² (T. S.) W oryginale: *juuyłłhhuqlł Uunōn* (hapeniazn Astco).

¹⁰¹³ (K. S.) Jan Potocki – starosta kamieniecki (1588-1611).

¹⁰¹⁴ (K. S.) „21 VII 1579, za wójta Hołuba, syna Krikora, i teraźniejszych ormiańskich sędziów, a mianowicie dwóch jerespochanów – Michna i Serhija” (CDIAUK: f. 39, op. 1, ed. chr. 11, k. 1); „21 XII 1581, wtorek, zakończono księgę za wójta Hołuba, syna Kirkora, i przysiężnych dwóch jerespochanów – Michna i Serhija” (ibidem, k. 295); „20 IV 1582, piątek [...] Przed wójtem Hołubem i przysiężnymi: jerespochanem Serhijem”. Serhij (Sarkis) był synem Iwaszka. CDIAUK: f. 39, op. 1, ed. chr. 12, k. 86; [A. N. Garkawiec], [Kipczackie dziedzictwo], t. 1, s. 876, 878-879.

¹⁰¹⁵ (K. S.) Astwadzatur – pochodzący ze Stambułu kamieniecki ksiądz. „Religioso Bohdano ritus Armenici sacerdoti Asswador dicto”. CDIAUL: f. 52, op. 2, spr. 516, Acta iudicii civilis Armenorum, s. 771.

Ormiańskiego roku 1041 (1602), za panowania Zygmunta III (...).

Oto ofiary, które wierzący darczyńcy przekazali (...) temu świętemu przybytkowi. Po pierwsze jerespochan pan Michno, który (...) widząc, jak straszny był pożar i spowodowane przez ogień zniszczenia, bardzo się zasmucił, ale umocniony wiarą oraz Bożą miłością z wielkim zapalem i poświęceniem przystąpił do pracy nad odbudową kościoła Świętej Bogurodzicy; pokrył nie tylko dach kościoła Świętej Bogurodzicy, ale też dach kościoła Zwiastowania Świętej Bogurodzicy. Tak samo postąpił z dachem murowanej na zaprawie wapiennej rezydencji biskupiej. On też dawniej zbudował na zaprawie wapiennej kamienny mur otaczający kościelny dziedziniec. W tym roku wznosił nowe ogrodzenie, pobielił je i podobnie jak wspomniane dachy pokrył jego wierzch dachówką, i tak dalej.

W tym miejscu zaczyna się opis tego, jak podczas pożaru kościołów stopiły się wszystkie dzwony, a później, w roku 1053 [1604], z roztopionych pozostałości metalu polecono odlać nowe. Dalej jest mowa o tym, jak w roku 1056 [1607] pan Jakub zbudował i upiększył kościelną salę narad¹⁰¹⁶. A w roku 1064 [1615] pan Jurko¹⁰¹⁷ ufundował ołtarz Archaniołów¹⁰¹⁸, przy którym w każdy poniedziałek odprawiano mszę świętą w jego intencji. Na końcu kroniki zawarto wykaz ofiarowanych przez parafian w różnych intencjach darów, które chociaż częściowo zrekompensowały świątyni przepadek utraconego w pożarze mienia. Ostatni zapis w owej księdze dotyczy roku 1627.

Kościół Świętego [Grzegorza] Oświeciciela¹⁰¹⁹

241. W stosunku do kościoła Świętego Mikołaja ta murowana świątynia położona jest bardziej na południe. To właściwie ruina, gdyż ściany się rozpadły i ocalała jedynie ściana ołtarzowa, pod którą jest kamienna piwnica. Kościół ten bowiem w ostatnim czasie zamieniono na magazyn wojskowy, co znacznie przyspieszyło jego dewastację. Kroniki tej świątyni nie odnaleźliśmy. Wydaje się, że obok istniała rezydencja biskupia, ponieważ miejsca tu jest wystarczająco dużo. W ciągu

¹⁰¹⁶ (A. P.) W niemieckim tłumaczeniu (*Der Reisebericht des Minas Bžškeanc*, s. 226) wyraz *խորհրդանոց* (*choryrtanoc*) oddany został przez słowo *Sakristei* – ‘zakrystia’.

¹⁰¹⁷ (K. S.) Jurko – syn Kirkora, jerespochan i sędzia ormiański kamieniecki.

¹⁰¹⁸ (A. P.) W oryginale: *խորան Հրէշտակապետաց* (*choran Hresztakapetac*).

¹⁰¹⁹ (A. P.) W oryginale: *Եղեղեցի Սուրբ Լուսավորչի* (*Jeghegeci Surp Lusaworczin*).

trzech lat głosił tu słowo Boże wardapet Aksent¹⁰²⁰. Trwało to – jak sam powiada – od roku 1071 [1622] (252). Plebania znajdowała się po stronie zachodniej; obejrzeliśmy jej lite drzwi w obramowaniu z marmurowych płyt, ozdobione ornamentami. Między nimi [ornamentami] widnieje płaskorzeźbiony napis, który odczytaliśmy tak: *Moja siła i wspomóżenie – w Panu; obym dostał zbawienia. (...) pan Howhannes polecił zbudować, jako że (...) roku 1069 (1620).*

Nieco niżej widzieliśmy również murowaną plebanię; na płycie umieszczonej w jej ścianie frontowej wyryto imię budowniczego oraz datę: *Astwadzatur, syn der Bedrosa, roku 1030 (1581)*¹⁰²¹.

242. Na terenie głównej dzielnicy ormiańskiej oglądaliśmy w jednym z domów taki oto napis wycięty jerkatagirem na grubej stropowej belce: *Rok 1074 [1625]. Widzieliśmy tam też inny stary dom. Opowiadano, że zbudowany został w roku Pańskim 1310*¹⁰²², a podczas remontu wyciosano na jego grubej belce stropowej – także jerkatagirem – następującą informację: *Z pomocą Boga Wszechmogącego i z woli Współistotnego Ojcu Syna Jego pan Dzarug, syn Chaczeresa*¹⁰²³, *otrzymał ten dom ku radości swojej oraz dzieci swoich; oby Bóg pozwolił im w dobrym zdrowiu zamieszkiwać owo siedlisko, amen. Ormiańskiego roku 1074 (1625), 15 dnia miesiąca marca.*

Tamże, nad innymi drzwiami, wycięto słowa: *W imię Boże, do użytku pana Melki. Ów przestronny dom należał do znamienitego ormiańskiego wielmoży o imieniu Melko*¹⁰²⁴, który wraz ze swoją bogobojną małżonką panią Dżuhar

¹⁰²⁰ (K. S.) W oryginale: *Ułıqulūn (Awksend/Oksend)*. Aksent (Krikorowicz, Hrehorowicz) – syn der Krikora awakereca, wnuk der Jowanesa awakereca; kronikarz kamieniecki. Po śmierci starszego brata w 1621 r. kontynuował prowadzenie Kroniki kamienieckiej, posilując się jego notatkami. Opisał wojnę chocimską, przebywając w polskim obozie. [A. N. Garkawiec], [Kipczackie dziedzictwo], t. 1, s. 542-543, 549.

¹⁰²¹ (K. S.) [W. R. Grigorian], [Historia kolonii ormiańskich], s. 63. Por. „1572. Stary kapłan, der Bedros, zasnął w Bogu. 52 lata służył w kościele Świętej Bogurodzicy. Niech Pan Bóg dołączy go do orszaku świętych kapłanów i sprawiedliwych. Amen”. [O. Bożko], [Ukraina oczyma ormiańskich kronikarzy], s. 112.

¹⁰²² (K. S.) Pierwsza wzmianka o Ormianach w Kamieńcu pochodzi z 1388 r.

¹⁰²³ (K. S.) Dzarug, syn Chaczeresa (Dzarug Chaczeres oghlu), występuje w księdze wójtowskiego sądu ormiańskiego Kamieńca podolskiego z lat 1603-1606 jako sędzia (1561). CDIAUK: f. 39, op. I, od. zb. 20, k. 81; [Dokumenty w języku połowieckim], s. 273-274, nr 109.

¹⁰²⁴ (K. S.) Melko (Milko). Chodzi prawdopodobnie o wójta ormiańskiego (1559-1560). Inny mieszczanin kamieniecki o tym imieniu (syn Jakuba) miał żonę Hanuchnę. Por. *Jasachy gminy Ormian lwowskich* (według indeksu: Kamenecli Milka żona Hanuchna).

ofiarował wiele cennych darów kościołom lwowskim. Tu, na potężnej belce stropowej w jednym z pokojów ujrzelśmy wyryty jektagirem tekst, który zapisaliśmy tak:

*Szczęśliwy każdy, kto boi się Pana,
Który chodzi Jego drogami!
Bo z pracy rąk swoich będziesz pożywał,
Będziesz szczęśliwy i dobrze ci będzie.
Małżonka twoja jak płodny szczep winny
We wnętrzu twojego domu.
Synowie twoi jak sadzonki oliwki
Dookoła twojego stołu.
Oto takie błogosławieństwo dla męża,
Który boi się Pana.
Niechaj cię Pan błogosławi z Syjonu,
Oglądaj pomyślność Jeruzalem
Przez całe swe życie.
Oglądaj dzieci twoich synów.
Pokój nad Izraelem!¹⁰²⁵.*

*W imię Boże zbudowano ten dom
Na użytek pana Guregha¹⁰²⁶.*

243. Ormiański szpital znajdował się w tejże południowej części miasta, wszelako obecnie jest on w rękach Rosjan. Była również szkoła, która spłonęła w pożarze, toteż wybudowano inną, nową. A tak mówi o tym kościelna kronika:

Pewien mąż szlachetnego pochodzenia, jerespochan, który się zowie Michno, syn pana Donusza, miłujący Chrystusa i szanujący prawa Boże, przemówił takimi słowy: „O, bracia moi, najbardziej dziwi mnie i wprawia w zdumienie, że nazywając siebie chrześcijanami, nie postępujemy po chrześcijańsku i nie okazujemy sobie wzajem miłosierdzia (...). Oto już dwa lata, jak nasze miasto strawił pożar, a wy nawet nie pomyśleliście, że należałoby zbudować szkołę, w której wasze dzieci zbierałyby się w jednym miejscu, czytały i poznawały święte księgi, tylkoście zostawili wszystko na łaskę losu (...). Wiedźcie zatem, bracia, że chrześcijanom nie przystoi tak chować dzieci. Trzeba, by ojciec swojego syna

¹⁰²⁵ (T. S.) Ps 128.

¹⁰²⁶ (K. S.) Wśród kilku występujących w źródłach Gureghów (Kuryłów, Cyryłów) jest syn Milka, a brat ihumenii (*marabed* – przeoryszy) Marty – być może chodzi o niego. Zob. [A. N. Garkawiec], [Kipczackie dziedzictwo piśmiennicze], t. 3, s. 554.

wychowywał w lęku i bojaźni Bożej oraz przekazywał mu świętą naukę, ażeby nie zostać potępiony przez sprawiedliwy sąd Boży. Ja sam jestem bezdzielny i mnie to nie dotyczy, lecz w trosce o was powiadam – zważcie to w sercach waszych i sami decydujcie, jak dalek postępować”.

Kiedy panowie tanuterowie i wszyscy ludzie dowiedzieli się, co mówił o nich jerespochan pan Michno, zrozumieli, że słusznie zarzucał im beczynność. Jęli go zatem prosić, aby zechciał nimi pokierować i nadzorować pracę, do której się zapalili. Spotkawszy się z chętnymi i wysłuchawszy ich prośb, pan Michno (...), ufając Bożej opatrności, nie odmówił i – pamiętając o obowiązku względem świętego Królestwa Niebieskiego (...) – wziął sprawy we własne ręce. Nakazał wybudować dwa drewniane domy stojące obok siebie – duże, solidne, a przy tym bardzo ładne. Szyby okienne były w nich ze szlachetnego gatunku szkła, nazywanego szkłem weneckim, a okiennice dekoracyjnie wymalowane; pan Michno polecił nie tylko odtworzyć ozdobny stiuk z chińskiego gipsu¹⁰²⁷ i wyłożyć podłogi kamieniem, ale wykonał też eleganckie drzwi, słowem – przyozdobił i wzmocnił nowo powstające budynki zarówno w środku, jak i na zewnątrz. Dla chwały Bożej¹⁰²⁸ budowa dwóch szkół i sal zakończyła się 8 listopada 1053 (1604) roku. Ogółem na wszystkie wyżej wymienione przedsięwzięcia budowlane zarządca kościelny pan Michno wyłożył 170 florenów ze wspólnych pieniędzy parafialnych¹⁰²⁹, i tak dalej.

Sąd

244. Sąd ormiański mieścił się w imponującym kamiennym budynku przy głównej ulicy w pobliżu rynku¹⁰³⁰; sędziowie pod przewodnictwem wójta absolutnie niezależnie rozpatrywali tu wszelkiego rodzaju sprawy zgłaszane przez

¹⁰²⁷ (T. S.) W oryginale: *նոյնպէս չինի քարէն կարեւոր* (nojnpes czini purn kyrnec). W tłumaczeniu niemieckim (*Der Reisebericht des Minas Bžškeanc*, s. 228) jest mowa o zastosowaniu porcelany: *Es wurde auch Porzellan verwendet*.

¹⁰²⁸ (T. S.) W oryginale: *ի փառս աւ-հայրն (i pars ahelojn)*. (A. P.) Być może to skrót od *Աստածաբան* (Astwadzahjal) – Ubóstwiony (Chrystus).

¹⁰²⁹ (K. S.) Zob. K. Stopka, *Nieznane karty z dziejów szkolnictwa Ormian polskich: szkoła kościelna (tybradun) do XVII wieku*, w: *Virtuti et ingenio. Księga pamiątkowa dedykowana profesorowi Julianowi Dybcowi*, red. A. K. Banach, Kraków 2013, s. 489.

¹⁰³⁰ (K. S.) Chodzi o Rynek Ormiański. Ormiańska gmina kamieniecka przed 1473 r. wyremontowała i przerobiła na ratusz („ubi nunc ipsorum habetur pretorium modernum”) kamienicę zakupioną od niejakiego Amadbeja. Archiwum Główne Akt Dawnych (dalej: AGAD): Zbiór dokumentów pergaminowych (dalej: ZDP), sygn. 5863. W XVI w. był to już stary budynek. Król Zygmunt III, potwierdzając 8 IV 1588 r. dotychczasowe przywileje Ormian kamienieckich, zgodził się na wzniesienie przez nich nowego ratusza.

ormiańskich mieszkańców miasta. Sędziów wybierano spośród grupy 40 osób, których nazywano Czterdziestoma Mężami¹⁰³¹. Przypadkiem trafił kiedyś w nasze ręce śpiewnik z następującą adnotacją: *Ten śpiewnik jest pamiątką po panu Tatulu, synu pana Krikora, wielmoży z Kamieńca, jednym z czcigodnych Czterdziestu Braci*¹⁰³². Roku 1073 (1644)¹⁰³³.

Prawo do niezależnego sądownictwa i niezawisłych sędziów gwarantował Ormianom od dawien dawna przywilej nadany przez polskiego króla i w późniejszym czasie kilkakrotnie potwierdzany przez następnych władców. Na jego mocy Ormianie zdobyli szerokie uprawnienia; ich zakres i istotę poznaliśmy dzięki sporządzonemu na pergaminie – starym pismem – dokumentowi opatrzonemu królewską pieczęcią.

245. Dekret króla Władysława [Jagiełły] wydany w roku Pańskim 1408 zezwalał Ormianom na prowadzenie wszelkiego rodzaju działalności handlowej¹⁰³⁴. Oddzielny dekret króla Kazimierza [Jagiellończyka] z roku 1448 również nadawał ormiańskim kupcom liczne uprawnienia i wolności¹⁰³⁵.

¹⁰³¹ (K. S.) Sąd ormiański kamieniecki obradował w składzie: wójt i ośmiu ławników (dodatkowo pisarz oraz woźny). Natomiast oprócz sądu powołano, na wzór miast polskich, Radę Czterdziestu Mężów, która kontrolowała gospodarkę finansową gminy. Spośród jej członków wybierano nowych sędziów (starszych).

¹⁰³² (A. P.) W oryginale: *karsun-achpar* (forma dialektalna).

¹⁰³³ (K. S.) Chodzi o rękopis w BMV: rkps 689, s. 489, zawierający żamagirk i tagharan (breviarz i śpiewnik). W kolofonie czytamy, że 12 IV 1644 r. tbrabed (nauczyciel szkolny) Warteres, syn Krzysztofa, skopiował ów manuskrypt dla Tatula, syna Krikora z Kamieńca, członka Rady Czterdziestu Mężów.

¹⁰³⁴ (K. S.) Było to potwierdzenie przywilejów nadanych przez książąt podolskich Koriatowiczów i zrównanie Ormian w prawach, także związanych z handlem, z katolickimi mieszkańcami miasta. Dokument najprawdopodobniej sporządzono w języku łacińskim; oryginał był przechowywany w archiwum gminy ormiańskiej Kamieńca Podolskiego – w 1443 r. okazano go namiestnikowi Janowi z Czyżowa. W 1820 r. miał być wysłany przez o. Minasa Bższkianca do klasztoru mechtarystów w Wenecji, lecz do dziś nie został odnaleziony. Jego treść znana jest ze wzmianki w dokumencie Jana z Czyżowa wystawionym dla gminy ormiańskiej Kamieńca w 1443 r. Wspominano też o nim w przywilejach dla tejże gminy wydanych przez Aleksandra Jagiellończyka w 1502 r. i Zygmunta Starego w 1507 r.

¹⁰³⁵ (K. S.) Dokument o nieznanym treści, prawdopodobnie także potwierdzenie przywilejów nadanych przez poprzednich władców, wydane po koronacji Kazimierza Jagiellończyka (nie Zygmunta Starego) na króla polskiego (1447). Podobnie jak akt wspomniany w przypisie wyżej, miał być pozyskany przez Bższkianca, ale do dziś go nie odnaleziono. Być może jest tożsamy z przywilejem wspomnianego monarchy z 1469 r.

Dekret króla Zygmunta [Starego] z roku 1468¹⁰³⁶ także gwarantował [Ormianom] przywileje dotyczące prowadzenia handlu. Widzieliśmy przywilej króla Zygmunta Augusta, na którym roku Pańskiego 1550 sporządzono następującą adnotację w języku ormiańskim: *Oto dokument króla Zygmunta Augusta, który przyznał nacji ormiańskiej prawo do własnego sądownictwa; przy czym sąd państwowy nie ma prawa mieszać się w sprawy o zabójstwa*¹⁰³⁷.

Tenże król [Zygmunt August] w roku 1559 dodatkowo przyznał Ormianom różne ulgi i zwolnienia¹⁰³⁸. A na karcie dekretu króla Kazimierza [Jagiellończyka] z roku 1460 napisano w języku tatarskim: *Bu privileia voyt' tanglamaḡ uçun da k'i bir urıadniki*¹⁰³⁹ *p'adṣaḡning bizni sudit*¹⁰⁴⁰ *étma tılk'o*¹⁰⁴¹ *vo[y]t' umuz bizim 1460*¹⁰⁴².

Dekret króla Stefana [Batorego] wydany w roku Pańskim 1577 zapewnił [Ormianom kamienieckim] kolejne swobody dotyczące działalności handlowej¹⁰⁴³.

Imponujący gmach sądu obecnie pozostaje w rękach Rosjan; spłonął on wprawdzie podczas pożaru miasta, ale z czasem został odbudowany i odnowiony, o czym czytamy w kronice kościelnej:

*Ormiańskiego 1053 [1604] roku, 15 dnia miesiąca maja, za panowania króla Zygmunta III, kiedy godność katolikosia piastował don der*¹⁰⁴⁴ (...), urząd naczelnika miasta – pan Jan Potocki, funkcję jerespochana – pan Michno,

¹⁰³⁶ (K. S.) Być może chodzi o przywilej króla Zygmunta Starego z 4 III 1507 r. potwierdzający wszystkie prawa nadane Ormianom kamienieckim przez jego poprzedników. AGAD: ZDP, sygn. 5876.

¹⁰³⁷ (K. S.) AGAD: ZDP, sygn. 5914 (27 VI 1550).

¹⁰³⁸ (K. S.) W przywileju z 12 I 1559 r. Zygmunt August wyraził zgodę na wykluczenie adwokatów z procedur sądowych w sądzie ormiańskim kamienieckim. AGAD: Metryka Koronna, sygn. 93, k. 148v-149.

¹⁰³⁹ (K. S.) W oryginale: *urıadniki*.

¹⁰⁴⁰ (K. S.) W oryginale: *susit*.

¹⁰⁴¹ (K. S.) W oryginale: *tızk'o*.

¹⁰⁴² (K. S.) „Ten przywilej [jest] o obiorze wójta i o tym, że urzędnicy królewscy nie mają nas sądzić, tylko nasz wójt. 1460”. AGAD: ZDP, sygn. 5855 (7 IV 1460).

¹⁰⁴³ (K. S.) Być może chodzi o dokument króla Stefana Batorego wydany w Toruniu 14 X 1576 r. oraz potwierdzający prawo Ormian kamienieckich do handlu bydłem i mięsem. A. Przezdziecki, *Podole, Wołyń, Ukraina. Obrazy miejsc i czasów*, t. 1, Wilno 1841, s. 151.

¹⁰⁴⁴ (K. S.) W tym czasie było dwóch katolikosów: Dawid i Melchizedek. W 1604 r. Polska znajdowała się pod jurysdykcją katolikosza Melchizedeka.

a stanowisko sędziego – pan Nigol¹⁰⁴⁵, zebrali się panowie tanuterowie oraz 40 mężów, aby uregulować kwestię sądownictwa, gdyż po pożarze miasta wśród mieszkańców wybuchło wiele różnego rodzaju sporów, a działalność sądu [w tamtym] okresie była wstrzymana.

To właśnie na tym zebraniu iszchan Michno wystąpił z propozycją wybudowania szkoły, co też zostało przyjęte i zatwierdzone (243).

246. W budynku starego sądu oglądaliśmy pokazną niszę pełną grubych ksiąg spisanych przez ormiańskich sędziów; wszystkie zostały napisane po tatarsku alfabetem ormiańskim i rozpoczynały się podobnymi słowami:

Başlandı bu difdar êrmêni t'v[agannıng] 1028-ina yulis ayınıng 21-ina Hawlup Krikor oylunung voyt'luxuna da¹⁰⁴⁶ ol zaman bolgan êrmêni t'oraçılarnıng na imjenê 2 ierjesp'oxanıng Mixnoynıng da Serhiynıng, Demušning, T'örösning, Zanunıng, Mıelkônıng, Jakub Tugalbeyning, Xaçk'onıng, Xaçjerjesning, Vartannıng, Aswadurnıng, Ohannnıng, da na t'en ças bolgan Hawlup iazuçiniıng, der Yohannês oylunıng. Holubdan songra mên Krikor der Yovanês oyłu boşladım iazuçilıx t'v[agannıng] 1028 (1579) nôiempjernıng 6 aynak'un¹⁰⁴⁷.

Limitacja kêlir t'oraga.

Boldu Tv[agan] 1028 yulis 22 xank'un: Holub voyt' antičk'an t'oraçılar bila. Bugunga pripadat êtk'an spravalarnı. barın xaysik'i viložonıy¹⁰⁴⁸ t'oraga podlêhnut êtip. odložit êttılar kêlir t'oraga¹⁰⁴⁹.

Numero 260. 1578

247. Szósta księga akt sądowych¹⁰⁵⁰ zaczyna się tak: *Anun A[studzo]y. Başlandı bu difdar êrmêni t'v[agannıng] 1034 [1585]-sunay julisning 16-sina*

¹⁰⁴⁵ (K. S.) Nigol – syn der Hanusa, wójt ormiański kamieniecki.

¹⁰⁴⁶ (K. S.) W oryginale: *voyt'luxunda*.

¹⁰⁴⁷ (K. S.) „Zaczęto tę księgę w roku ormiańskim 1028 [1579], 21 dnia miesiąca lipca, przy wójcie Hołubie, synu Krikora, i ormiańskich sędziach tego czasu, przy dwóch jerespochanach o imionach Michno i Serhij, [przy mężach o imionach] Demusz, Toros, Zanu, Melko, Jakub Tugalbej, Chaczko, Chaczeres, Wartan, Aswadur, Ohan oraz natenczas będącym pisarzu Hołubie, synu der Johannaesa. Po Hołubie pisarstwo zacząłem wypełniać ja, Krikor, syn der Johannaesa, 1028 [1579] roku, 6 dnia miesiąca listopada, w piątek”. CDIAUK: f. 30, op. 1, od. zb. 11, k. 1 (1579). Por. [A. N. Garkawiec], [Kipczackie dziedzictwo], t. 1, s. 876.

¹⁰⁴⁸ (K. S.) W oryginale: *vilsžonıy*.

¹⁰⁴⁹ (K. S.) „Limitacja do przyszłego [posiedzenia] sądu. Działo się w roku 1579, 22 lipca, we środę. Hołub wójt z sądowymi przysiężnymi. Tego dnia przypadły wszystkie sprawy, które podlegały sądowi wyłożnemu; odłożyli [je] do następnego posiedzenia”. CDIAUK: f. 39, op. 1, od. zb. 11, k. 2.

¹⁰⁵⁰ (K. S.) CDIAUK: f. 39, op. 1., od. zb. 15 (1589-1591).

*aynak'un, voyt'luxunaday Holubnung Krikor (...) alayže ol zaman bolgan Krikor jazučilining, dër Yovanès dër awagjerêc oylunung day alayže sargawargning*¹⁰⁵¹.

Ihnatning opovidanjesi Ĵakub.

*Boldu T[vagan] 1034 yulisning 16 aynak'un. Holup voyt' alnina keldi Ihnat' Ostročinçadan*¹⁰⁵² *poddannij*¹⁰⁵³ *pani Xoçimjersk'aning*¹⁰⁵⁴ *day pilnovat*¹⁰⁵⁵ *rok'un 2 haftaning işk'iy t'ora izk'azad*¹⁰⁵⁶ *êdip êdir*¹⁰⁵⁷ *Ĵakubgay T'ôrösnung*¹⁰⁵⁸ *bôrçun dobrosundan t'olamagay işk'i bugun 2 hafdasij çřđđij da kënsina t'olov bolmadij aning uęun opovidatay boldu zaęvat êdip k'arasini v moęij k'êlir řank'unğay Ĵakub bila êtmagay aęalar alniynay. Nêdan utru řoydu t'oragay pamientnij. Day bërıp jazdırdij opovidanjesin. Nemiçi*¹⁰⁵⁹ *t'ora prinjät êttij*¹⁰⁶⁰.

¹⁰⁵¹ (K. S.) „W imię Boga. Zakończono tę księgę w roku ormiańskim 1034 [1585] 16 [26] lipca, w piątek. Przy wójcie Hołubie, [synu] Kirkora [...], i za bęącego w tym czasie pisarzem Krikora, syna awakereca der Jowanesa i także diakona”. CDIAUK: f. 39, op. 1, od. zb. 14, k. 1 (1585). Por. [A. N. Garkawiec], [Kiepcackie dziedzictwo], t. 1, s. 883.

¹⁰⁵² (K. S.) W oryginale: *Ostročinçadan*. Chodzi o Ostrowczany (Ostriwczany) – miejscowość w rejonie kamienieckim położoną ok. 75 km na północny wschód od Czerniowiec.

¹⁰⁵³ (K. S.) W oryginale: *poddannijeyê*.

¹⁰⁵⁴ (K. S.) W oryginale: *Xoçirmjessdaning*. Helena z Szarawskich Chocimierska – wdowa po Janie Chocimierskim, właścicielka Ostrowczanów w 1565 r. F. Pułaski, *Kronika polskich rodów szlacheckich Podola, Wołynia i Ukrainy. Monografie i wzmianki*, t. 1, Brody–Warszawa 1911, s. 35.

¹⁰⁵⁵ (K. S.) W oryginale: *pjelnovat êttij*.

¹⁰⁵⁶ (K. S.) W oryginale zapisane mogło być *zkažad* lub *skazat*.

¹⁰⁵⁷ (K. S.) W oryginale: *êdêr*.

¹⁰⁵⁸ (K. S.) Jakub Torosowicz – ojciec przyszłego arcybiskupa Mikołaja Torosowicza. K. Stopka, *Genealogia Torosowiczów, czyli o przodkach i rodzinie twórcy unii Ormian polskich z Kościołem katolickim*, „Lehahayer. Czasopismo poświęcone dziejom Ormian polskich” 3, 2015, s. 15-19.

¹⁰⁵⁹ (K. S.) W oryginale: *Nëmidi*.

¹⁰⁶⁰ (K. S.) „Ihnatowe opowiadanie [oświadczenie] o Jakubie. Działo się w roku 1034 [1585], 16 [26] lipca, w piątek. Przed wójtem Hołubem stawił się Ihnat z Ostrowczanów, poddany pani Chocimierskiej, dopilnowując sądowego terminu dwóch tygodni. Sąd nakazał mu, aby ze swego majątku spłacił dług Jakubowi, synowi Torosa; [to] sprawa, od której [rozpoczęcia] minęły dziś dwa tygodnie, a jemu samemu nie zapłacono. Dlatego oświadczone, podtrzymując nakaz w mocy: przyjdzie do środy z Jakubem, aby to uczynić [zwrócić zadłużenie] przed starszymi. Na co [Ihnat] zapłacił sądowi pamiętne i złożywszy oświadczenie, które przyjął sąd polski, kazał się zapisać”. Za skonsultowanie tego trudnego tekstu serdecznie dziękuję profesorowi Michałowi Némethowi z Instytutu Językoznawstwa, Przeładoznawstwa i Hungarystyki Wydziału Filologicznego Uniwersytetu Jagiellońskiego.

W podobnej stylistyce utrzymane są wszystkie sądowe zapisy. Mieszkańcy opowiadali, że podobno były tu nawet księgi sprzed 500 lat, my jednak nie natrafiliśmy na takie¹⁰⁶¹. W czasie pożaru bowiem spłonęło i bezpowrotnie przepadło wiele ormiańskich zabytków; jak informuje kronika kościoła Świętej Bogurodzicy¹⁰⁶² – całe miasto obróciło się w popiół. Oto cytat:

248. *W roku ormiańskim 1051 [1602], 16 [26] sierpnia, *w dniu Zaśnięcia świętej Bogurodzicy**¹⁰⁶³, *w poniedziałek. Chwała Tobie, niepojęty Boże, chwała Tobie (...)*¹⁰⁶⁴.

**Z woli wszechpotężnego króla ogłoszonej wszem wobec i całemu naszemu miastu* winniśmy na piśmie przedstawić wszystko, co się wydarzyło (...), aby czytający to w przyszłości potomkowie *pamiętali o bojaźni Bożej* i składali Bogu cześć. Bo [stało się to] nie z rozkazu człowieka, ale z woli Boga, co dopuścił na nasze nieszczęsne miasto wielki i nieubłagalny gniew oraz karę – ogień, który nagle objął całe miasto*¹⁰⁶⁵.

*Wszystko, co mieli mieszczanie, spaliło się: i domy, i sklepy, nie tylko zabudowania drewniane, ale też murowane na zaprawie wapiennej; ani wielkie budynki, ani sklepy nie zdołały się oprzeć ogniowi, *tak nieposkromiony był gniew Boży* – cokolwiek ktoś posiadał, wszystko spłonęło. W obliczu tak wielkiej i niszczącej kary mieszkańcy okazali się bezsilni, nie byli w stanie ugasić ognia. Bo jak błyskawice rozniecające płomienie, tak i ogień zapalał oraz trawił zarówno budynki murowane, jak i drewniane. Pewna liczba ludzi także w pożarze zginęła*¹⁰⁶⁶.

¹⁰⁶¹ (K. S.) Najstarszą księgę w języku kipczackim (1559-1567) wydał we własnej transkrypcji i tłumaczeniu na język rosyjski T. I. Grunin. W czasie II wojny światowej księga ta zaginęła.

¹⁰⁶² (K. S.) BMV: rkps 1700, k. 65-66; [G. Aliszan], [Kamieniec], s. 63-64.

¹⁰⁶³ (K. S.) Gwiazdkami oznaczono fragmenty, które nie występują w Kronice kamienieckiej. W tym bowiem źródle czytamy: „T’v[agan] 1051 Awgostu amsoy žz [16]” (Roku 1051 [1602], 16 [26] dnia miesiąca sierpnia, w poniedziałek) (s. 127), u Bższkianca zaś: „Hayoc t’[vagan]in 1051 amin amseann ogostosi žz [16]”.

¹⁰⁶⁴ (K. S.) W Kronice kamienieckiej: „Sława nieśmiertelnemu Bogu Ojcu i jednorodzonemu Synowi, i sprawiedliwemu Świętemu Duchowi Bożemu teraz i na wieki wieków. Amen”. *Ibidem*, s. 127. Przeł. K. S.

¹⁰⁶⁵ (K. S.) W Kronice kamienieckiej: „Biada. Biada! Bo jeśli z woli Bożej spadło na nas to wszystko, to z powodu morza grzechów naszych! Właśnie dlatego tego roku spadło na godne pożalowania miasto nasze Kamieniec nieszczęście wielkie i nieutulone – żywioł ognia, od którego w bardzo krótkim czasie spaliło się wszystko do cna, wszystek majątek ludzki zgorzał”. *Ibidem*. Przeł. K. S.

¹⁰⁶⁶ (K. S.) W Kronice kamienieckiej: „I tak wielkie i straszne było to zło, że niczym nie mogli ugasić ognia, bo wybuchał on jak błyskawica, spalił i spopielił drewno i kamień, a także ludzie spalili się mali i wielcy”. *Ibidem*. Przeł. K. S.

*Wszelako Pan Bóg, władca całego (...) [wszechświata] okazał nam wielkie miłosierdzie, gdyż owo nieszczęście wydarzyło się nie nocą, ale jeszcze przed zmierzchem; całe miasto obróciło się w popiół i gruz¹⁰⁶⁷, *dlatego na drugi dzień ludzie nie potrafili nawet wskazać miejsc po własnych domach*. Ale jeszcze większą tragedią było to, że *karcący nasze grzechy i nieprawości Pan Bóg nie oszczędził nawet swoich świętych kościołów, które spotkało to samo. Bo- wiem* nasze ormiańskie świątynie i dzwonnice również spłonęły, a znajdujące się w nich dzwony uległy stopieniu. Spłonęły także wraz z dzwonami kościoły Polaków i Rusinów¹⁰⁶⁸. Spaliły się też dwie miejskie bramy nazywane chabachami¹⁰⁶⁹, których strażnicy nie zdołali obronić. Na polach ogień pochłonął spichlerze Polaków, domy, płoty i drzewa owocowe – wszystko to obróciło się w popiół.*

A stało się tak tego roku także z powodu naszych grzesznych postępów i wszelakiego bezprawia narodów (...). Dlatego, że nie ma w nas ani miłości, ani jedności, ani pokory¹⁰⁷⁰. Z tego też względu zachowamy w naszej pamięci tak wielki gniew Boży i z całego serca nawrócimy się do Niego, przyrzekając zachowywać Jego przykazania, albowiem, jak napisano: „Nawróćcie się do Mnie (...), a Ja nawrócę się do was”¹⁰⁷¹, i tak dalej.

Choć tamten pożar był okropny, to sprzyjająca w późniejszym czasie pogoda w połączeniu z ofiarnym wysiłkiem mieszkańców pozwoliły odbudować zniszczone miasto i wzbogacić je o nowe imponujące budowle, toteż obejrzelśmy oraz opisaliśmy ten piękny, wspaniały gród. Teraz wypadnie nam odwiedzić jeszcze inne [polskie] miejscowości zamieszkiwane przez Ormian.

¹⁰⁶⁷ (K. S.) W Kronice kamienieckiej: „Chwała miłującemu ludzi Bogu, że nie stało się to w nocy, ale wieczorem i do zmierzchu całe miasto obróciło się w popiół i zgliszcza”. *Ibidem*. Przeł. K. S.

¹⁰⁶⁸ (K. S.) W Kronice kamienieckiej: „Biada, biada! Jakież to wielkie i sławne dzwony się stopiły, że trudno określić ich wartość”. *Ibidem*. Przeł. K. S.

¹⁰⁶⁹ (T. S.) *Chabach* – ‘wrota, brama’.

¹⁰⁷⁰ (K. S.) W Kronice kamienieckiej: „A stało się tak z powodu naszych grzesznych postępów i wszelakiego bezprawia, bo winy ich wyrosły ponad głowy nasze, jak powiedział Dawid [Ps 38,5]. Dlatego, że nie ma w nas ani miłości, ani zgody, ani pokory, tak między ludźmi kościelnymi, jak i świeckimi. Nigdzie nie zobaczysz dobrych czynów, a tylko pychę i chępliwość, i zło, chciwość i zazdrość, za co kochający człowieka Bóg pokarał nas, jak Sodomę i Gomorę. Dlatego chwała mu za to wszystko”. *Ibidem*, s. 128. Przeł. K. S.

¹⁰⁷¹ (K. S.) Za 1,3.

ubogich. Mają piękny kościół Niepokalanego Poczęcia Bogurodzicy, kamien-ny i dość duży; wybudowano go w sąsiedztwie tutejszego żamatunu. Świątynia ma pięć ołtarzy. Na prawo od głównego ołtarza¹⁰⁷⁸ została umieszczona ikona Bogurodzicy, która wcześniej znajdowała się w domu pewnej rusińskiej unitki – tam też dostrzeżono cudotwórczą moc ikony, zauważono ponadto jak gdyby krople potu pojawiające się na jej powierzchni i ściekające w dół. Po pewnym czasie przedsiębiorczy Ormianie jakimś sobie tylko znanym sposobem zdołali przejąć ową cudowną ikonę i przenieść ją do swego kościoła. Stało się to powodem wielu sporów między stronami. I musiały być one niezwykle zacięte, skoro w sprawie tej pisano petycje nie tylko do polskiego króla, ale również do Rzymu. Ostatecznie zadecydowano, że ikona pozostanie w kościele ormiańskim, a nabożeństwa będzie odprawiał duchowny rusiński, jako że w Mohylowie tylko Ormianie mieli swoją świątynię, do której uczęszczali również Polacy i unicy.

Pierwotnie kościół zbudowany przez tegoż magnata Potockiego był drewniany i stał na skraju przestronnego placu. Jednak około 48 lat temu inny przedstawiciel rodu Potockich – za pośrednictwem wielebnego kanonika Józefa Krzysztofowicza¹⁰⁷⁹ – wznosił kościół murowany¹⁰⁸⁰; ma on dwie dzwonnice i dwa boczne ołtarze, wszelako główny ołtarz pozostał nieukończony. Wspomniany zacny kanonik, niezwykle umiejętnie korzystając z poparcia magnata Potockiego, został we Lwowie wyświęcony na biskupa¹⁰⁸¹ i w roku Pańskim 1809 utworzył w Mohylowie katedrę¹⁰⁸². Sprawował opiekę duszpasterską

¹⁰⁷⁸ (A. P.) W oryginale: *uuuq̄hunpuūl* (*awagchoran*); por. J. Chrzęszczewski, *Kościół*, s. 121-128.

¹⁰⁷⁹ (K. S.) W oryginale: *Jowsep Kristoforowicz*.

¹⁰⁸⁰ (K. S.) Budowę nowego murowanego kościoła ormiańskokatolickiego w Mohylowie rozpoczęto 21 V 1772 r. Trwała ok. 19 lat – kościół został ukończony i konsekrowany 24 maja 1791 r. Przedsięwzięcie wspierał, nadzorował i finansował Stanisław Szczęśny Potocki (1751-1805).

¹⁰⁸¹ (K. S.) 28 III 1809 r. zostało wystawione w Rzymie breve papieskie ustanawiające Józefa Krzysztofowicza wikariuszem apostolskim dla Ormian katolików Imperium Rosyjskiego, a 29 marca drugie breve, wynoszące go do godności biskupa tytularnego Arca in Phoenicia. Konsekrację biskupią otrzymał 11 VI 1810 r. we Lwowie z rąk arcybiskupa Jana Jakuba Symonowicza. 7 listopada cesarz Aleksander I podporządkował jurysdykcji nowego pasterza wszystkich Ormian katolików w Rosji europejskiej. Zob. K. Stopka, *Symonowicz* (*Szymonowicz*, *Simonowicz*), s. 248-249.

¹⁰⁸² (A. P.) Tzn. wikariat apostolski; por. idem, *Ormianie w Polsce*, s. 142.

nad żyjącymi częściowo w Rosji Ormianami wyznania rzymskokatolickiego – od Kamieńca do Astrachania i Tyflisu, w 12 parafiach o niewielkiej liczbie wiernych.

251. Bardzo interesujący jest nowo wybudowany na skraju miasta wysoki kościół grecki [prawosławny] – kamienny, na wapiennej zaprawie¹⁰⁸³. Impo-
nujące wrażenie sprawia również wysoka rezydencja ormiańskiego biskupa –
murowana, przyozdobiona kolumnami, malowniczo położona nad Dniestrem,
a wzniesiona w roku Pańskim 1814 przez tegoż biskupa Józefa po zachodniej
stronie żamatunu. Po obu stronach kościoła są mieszkania proboszczów. Gdyby
nie przedwczesna śmierć przezornego pasterza, jeszcze bardziej wzbogaciłby on
i upiększył nie tylko kościół, ale też własną rezydencję, wszystkie parafie i [du-
chow] samych parafian, do czego usilnie dążył, ów orędownik swoich rodaków;
wkrótce miał on otrzymać godność arcybiskupa, jednak w roku 1816, rozstawszy
się z szybko przemijającym życiem doczesnym, przeszedł do życia wiecznego,
nieprzemijającego.

Widzieliśmy majestatyczny marmurowy nagrobek zmarłego biskupa
u podnóża prawego ołtarza. Dawniej dzięki licznym królewskim przywilejom
mohylowscy Ormianie cieszyli się oddzielnym sądownictwem, obecnie jednak
wszystkich tych praw zostali pozbawieni. Dopiero po śmierci sukcesora (219)
der Antoniego Warteresiewicza przywrócono tu namiestnikowski tron bisku-
pi. Do kościoła należy niewielka wieś, która jest źródłem utrzymania księży,
o czym mówi również wardapet Aksent w swoim wierszowanym epitafium,
które odnaleźliśmy w Raszkowie. Z powodu niepokrywania się liczby sylab
należy przyjąć, że opuszczono w nim liczbę 100, a zatem właściwy rok urodze-
nia wardapeta to 1148 [1699], a nie 1048 [1599], który ponadto nie odpowiada
chronologii:

*E*¹⁰⁸⁴

W roku 1048,

W stolicy Leopolis,

Urodziłem się w dzień świętej Wielkanocy,

¹⁰⁸³ (K. S.) Chodzi o prawosławną cerkiew Świętego Jerzego związaną z grecką gminą kupiecką. Początkowo była podporządkowana klasztorowi na górze Athos, a po wybudowaniu (1809-1820) murowanego soboru – prawosławnej eparchii kamienieckiej.

¹⁰⁸⁴ (A. P.) W oryginale przed wierszowanym tekstem jest umieszczona ormiańska litera Է (ê), co znaczy Eag – Bóg.

*Który przypadał 9 kwietnia¹⁰⁸⁵,
 Z rodziców wyznających wiarę Oświeciciela –
 Krikora Nigolijosjanca¹⁰⁸⁶,
 Pochodzącego z wielkiego rodu Chosrowenców,
 I Mariam z Aswadurjanców¹⁰⁸⁷.
 Na chrzcie otrzymałem imię Harutiuna,
 A imię Oksendosa – podczas bierzmowania.
 Wychowywałem się w mieście Kamieńcu,
 Studiowałem podręczniki
 U arcybiskupa Wartana¹⁰⁸⁸,
 Zwierzchnika [Ormian] Leopolis.
 W tamtejszej szkole Ojca Świętego¹⁰⁸⁹
 Zgłębiałem nauki dziewięć lat.
 W roku 1071¹⁰⁹⁰
 Wyświęcił mnie na kapłana
 Biskup Jan z rodu Augustynowiczów¹⁰⁹¹
 I w dzień Pentekostu [Zesłania Ducha Świętego]
 Odprawiłem Mszę Świętą prymicyjną.
 Początkowo trzy lata głosiłem Słowo Boże
 W Kamieńcu, w progach kościoła Świętego Oświeciciela,
 Następnie wygłaszałem kazania parafianom Żwańca.
 Rok byłem duszpasterzem
 W nowo powstałym mieście Kuty,
 Gdzie 80 tanuterów zgromadziłem,
 12 lat tam ich pasterzem byłem,
 Nowy kościół zbudowałem,
 I trzy nowe bractwa założyłem,
 Nad wszystkim czuwałem,*

¹⁰⁸⁵ (K. S.) 9 kwietnia według kalendarza juliańskiego, 19 zaś – gregoriańskiego. Tego dnia przypadała też zgodnie z kalendarzem juliańskim niedziela wielkanocna. Aksent został ochrzczony we Lwowie 22 IV 1699 r. Por. *Metryka katedry ormiańskiej*, s. 191.

¹⁰⁸⁶ (K. S.) W oryginale: *Գրիգոր Նիկոլայոսյան* (Krikor Nigolijosjanec).

¹⁰⁸⁷ (K. S.) W oryginale: *Մարիամ Ասադուրյան* (Mariam Aswadurjanc).

¹⁰⁸⁸ (A. P.) Por. K. Stopka, *Ormianie w Polsce*, s. 67 i n.

¹⁰⁸⁹ (A. P.) Chodzi o Papieskie Kolegium Ormiańskie we Lwowie prowadzone przez zakon teatynów.

¹⁰⁹⁰ (A. P.) Brakuje tu zapewne liczebnika 100. Chodzi bowiem o rok 1171 według ormiańskiej rachuby czasu, czyli 1722 r. ery chrześcijańskiej – wskazuje na to treść następnych wierszy. Prymicje Aksent odprawił 13 [23] maja 1722 r.

¹⁰⁹¹ (K. S.) W oryginale: *Յոհաննիս [u] [...] Աւգուստինոս [h]ան* (Johanne[s] [...] Awgusdino-wiczjanc).

*I do porządku doprowadziłem.
W stołecznym Leopoliś
Cztery lata wikariuszem byłem.
Następnie w roku 1091 [1642]¹⁰⁹²
Do miasta Mohylów przybyłem,
Nowy kościół założyłem,
Utrzymanie¹⁰⁹³ dwóm kapłanom
I prawa¹⁰⁹⁴ mieszkającym tu Ormianom zapewniłem.
Pięć lat im jako duszpasterz¹⁰⁹⁵ służyłem,
Następnie do Raszkowa się przeprowadziłem,
Rozproszonych Ormian znowu zgromadziłem,
Prawa seniorów¹⁰⁹⁶ wszystkim doręczyłem,
To, co uporządkować trzeba, ściśle określiłem.
Nowy kamienny kościół zbudowałem,
Pomieszczenia mieszkalne księżom urządziłem
I dochody im zapewniłem,
I póki nie osłabłem, ciągle się trudziłem.
Za łaskę Panu Bogu wdzięczny dzięki składam.
Ileż ja Tobie, Boże, posadziłem sadów, ileż niw obsiałem,
Pobłogosław tym polom, by plon przynosiły,
Na wieczne uwielbienie i na chwałę Twoją,
A memu narodowi na duszy zbawienie.
Wynagródź swego niegodnego sługę,
Wybacz przewiny jego odchodzącej duszy.
A kto na to moje wyznanie się natknie,
Niech dobrym słowem wspomni wardapeta Oksenda.*

¹⁰⁹² (A. P.) I znów potwierdza się wstępna uwaga Bższkianca, że do dat w tym tekście trzeba doliczać 100 lat. Bowiem dokładnie w 1742 r. w Mohylowie Podolskim został wzniesiony kościół ormiański.

¹⁰⁹³ (A. P.) W oryginale został tu użyty turkijski wyraz kojarzący się z osmańsko-tureckim *gelir* – ‘dochód’, zapisany alfabetem ormiańskim: *ղղւոյն* (*gelur*). Natomiast tłumacze niemieccy uważają, że *gelur* to *Versammlung*, czyli ‘zgromadzenie’, i odpowiednio ten paragraf interpretują, por. *Der Reisebericht des Minas Bżškeanc*^c, s. 236, przyp. 339.

¹⁰⁹⁴ (A. P.) W oryginale polski wyraz ‘prawa’ zapisany literami ormiańskimi. (T. S.) Chodzi o potwierdzony przez właściciela miasta zbiór przywilejów przyznanych danej społeczności.

¹⁰⁹⁵ (T. S.) W oryginale: *hnqlunklu* (*hoketes*). Słowu temu we wszystkich słownikach przypisuje się znaczenie ‘widzący duszą’, ‘widzący to, co ukryte, tajemne’ (‘jasnowidz’?). Wydaje się jednak, że tu będzie to raczej ‘spowiednik’, ‘przewodnik duchowy’, ‘odwiedzający umierających’. (K. S.) Niewykluczone, że chodzi o duszpasterza (*hokewor*), bo zapewne duchowny służył wiernym nie tylko jako spowiednik.

¹⁰⁹⁶ (A. P.) W oryginale występuje tu turkijski wyraz *beg* użyty w znaczeniu ‘wielmoża, starszy, senior’.

Raszków¹⁰⁹⁷

252. To maleńkie miasteczko, malowniczo położone nad rzeką Dniestr, niegdyś kwitło dzięki ożywionej działalności handlowej, obecnie jednak zupełnie utraciło swój koloryt. Rynek niemal całkowicie przejęli Żydzi, których jest tu mnóstwo; mają oni szkołę i synagogę. Przedtem żyło tu niemało Ormian, ich dzielnica znajdowała się na pięknie położonym wzgórzu, z którego był dobrze widoczny cały Raszków i kręte, ilaste koryto rzeki z wieloma zielonymi wyspami. W miasteczku nie widzieliśmy nic interesującego, z wyjątkiem usytuowanego na wzgórzu monumentalnego murowanego ormiańskiego kościoła Niepokalanego Poczęcia Bogurodzicy¹⁰⁹⁸. Na ścianie świątyni widnieje napis informujący, że powstała w roku Pańskim 1786, a konsekrował ją arcybiskup Lwowa [Jakub Walerian] Tumanowicz w roku 1791. Jej front zdobią dwie piękne dzwonnice, które zwłaszcza oglądane z oddali prezentują się niezwykle okazale; nad kaplicą bocznego ołtarza wzniesiono wysoki murowany skład, do którego weszliśmy po kamiennych schodach. Obok jest mieszkanie proboszcza zarządzającego polską parafią o niewielkiej liczbie wiernych, którzy nie mają własnego kościoła. A ormiańskiej parafii w ogóle tu nie ma; z dawnych czasów pozostała tylko maleńka posiadłość będąca jedynym źródłem dochodu proboszcza. Współcześnie ten kościół odnowiono dzięki staraniom wielce szanownego kanonika der Andreja Minasjana¹⁰⁹⁹, który łaskawie udzielił nam gościny. Długi czas obowiązki plebana pełnił tutaj wielbny kanonik Antoni¹¹⁰⁰ Warteresiewicz.

Widzieliśmy księgę chrztów tego kościoła, która rozpoczyna się następująco:

*Księga chrztów niedawno wzniesionego kościoła ormiańskiej parafii Raszkowa.
W roku Pańskim 1749, a ormiańskim roku 1198, 17 września, ja, der Oksendios*

¹⁰⁹⁷ (K. S.) W oryginale: *Рашков* (Raszkow); ukr. Рашків (Raszkiv).

¹⁰⁹⁸ (K. S.) S. Barącz, *Rys*, s. 164; [W. R. Grigorian], [Historia kolonii ormiańskich], s. 173-181; J. Chrzęszczewski, *Kościół*, s. 118-120.

¹⁰⁹⁹ (K. S.) Andrzej Krzysztofowicz (1782-1853) – syn Chaczeresa Torbaczenca z Tyśmienicy, absolwent kolegium papieskiego we Lwowie. Po śmierci Antoniego Warteresiewicza (1823) został proboszczem w Raszkowie, gdzie zmarł. Bższkianc mógł go tam spotkać jako wikariusza wiernych obrządku łacińskiego. T. Isakowicz-Zaleski, *Słownik*, s. 66, nr 123.

¹¹⁰⁰ (K. S.) W oryginale: *Անդոն* (Andon).

(...) *ochrzciłem i bierzmowałem*¹¹⁰¹ *dziecko płci żeńskiej o imieniu Mariam, zrodzone z prawowitych rodziców Nazara i Ewdokii; ojcem chrzestnym był pan Anania, a matką chrzestną – jego małżonka Meriuce.*

Dalej padają słowa: *Ochrzciłem pewną kobietę innej narodowości, której nadałem imię Anna.*

253. Wcześniej w Raszkowie Ormianie mieli swój oddzielny sąd, sędziów i wójta, co gwarantował im przywilej nadany przez polskiego księcia Józefa¹¹⁰² Lubomirskiego¹¹⁰³ 19 marca roku Pańskiego 1571¹¹⁰⁴ [!], dzięki czemu licznie przybywali tu z różnych miejsc i przyczyniali się do rozwoju miasta. Wspomniany przywilej tego księcia został w tym samym czasie przetłumaczony na język ormiański i spisany bolorgirem; ów dokument, który widzieliśmy na własne oczy, zawiera wyszczególnienie niemal wszystkich swobód oraz zwolnień przyznanych Ormianom zamieszkującym w polskich miastach. Z tego też względu postanowiliśmy przytoczyć tu w kolejności treść każdego z jego paragrafów wraz z występującymi w nim oryginalnymi określeniami, aby przyszłym badaczom umożliwić poznanie i uporządkowanie zakresu przywilejów i ulg, jakimi cieszyli się Ormianie osiedleni w Polsce¹¹⁰⁵.

Józef Lubomirski, dziedziczny pan Raszkowa (...), i tak dalej.

254. *W imię Boże, amen. Po wieczne czasy, wszem wobec i każdemu z osobna niech będzie wiadomy niniejszy przywilej, wyłożony w moim piśmie.*

Ponieważ rozkwit każdego miasta następuje wraz ze wzrostem liczby jego mieszkańców różnych nacji, ja, pragnąc wspomóc i przyspieszyć rozwój dziedzicznego miasta Raszkowa, zezwalam na osiedlenie się w nim większej liczby obcoplemieńców, szczególnie kupców ormiańskich. Dlatego udzielam przedstawicielom tej nacji prawa¹¹⁰⁶ do zamieszkiwania w Raszkowie, do budowania domów oraz zajmowania się kupiectwem, aby mogli żyć tu spokojnie i bez obaw. Swoim pańskim słowem obiecuję oraz zobowiązuję się przestrzegać tudzież stosować się do wszystkich jego [przywileju] artykułów i punktów, po wsze czasy i na

¹¹⁰¹ (A. P.) W oryginale: *ημνυλκgh* (*troszmeci/droszmeci*).

¹¹⁰² (K. S.) W oryginale: *Յոնկւղի* (*Jowsep*).

¹¹⁰³ (T. S.) Józef Lubomirski (1704-1755) – od 1744 r. podstoli litewski, generał lejtnant wojsk koronnych (1752), starosta jahorlicki, perejaśławski i sądecki, właściciel m.in. Łabunia i Raszkowa.

¹¹⁰⁴ (T. S.) W oryginale błędnie. Powinno być 1751.

¹¹⁰⁵ (T. S.) Przekład przywileju księcia Lubomirskiego jest pisany grabarem – książkowym językiem staroormiańskim.

¹¹⁰⁶ (T. S.) W oryginale: *բարւխ* (*prawa*).

wieki wieków. Także moi potomkowie, dziedziczni właściciele miasta, będą zobligowani wypełniać moją wolę i zawsze postępować zgodnie z literą [tych] praw.

A zawarte w nim [dokumencie] prawa i artykuły są następujące:

255. 1) Zezwalam mieszczanom raskowskim Ormianom na powołanie własnego urzędu¹¹⁰⁷ i żeby mieli wójta, 12 agów¹¹⁰⁸ oraz 40 mężów, zgodnie z porządkiem¹¹⁰⁹ panującym we wszystkich innych miastach. A owemu wójtowi, którego rokrocznie jednogłośnie wybierają agowie i który wobec nich składa przysięgę, dają prawo jurysdykcji. Zasiadając wraz z 12 agami, wójt przewodniczy sądowi rozpatrującemu sprawy według zasad cywilnego i kryminalnego prawa¹¹¹⁰, oraz ogłasza dekrety, które pisarz wpisuje do protokołu akt sądowych¹¹¹¹.

256. 2) Składana po ogłoszonym wyroku pierwsza apelacja rozpatrywana będzie w moim sądzie przeze mnie bądź przez mego plenipotentą¹¹¹². Dekrety podobnych apelacji, podpisane własnoręcznie przeze mnie bądź ręką mego plenipotentą, pisarz ormiański zobowiązany jest wnieść do księgi akt sądowych, co winno być potwierdzone podpisami zarówno powoda¹¹¹³, jak i pozwanego¹¹¹⁴.

257. 3) Na potrzeby rzeczzonego urzędu przydzielam pomieszczenie w ratuszu¹¹¹⁵, gdzie sąd będzie mógł wyrokować i odbywać wszelkie posiedzenia¹¹¹⁶.

258. 4) Mieszczanie Raskowa Ormianie mają ponosić wszystkie ciężary miejskie na równi z Polakami. W tym celu winni spośród swoich rodaków wybrać mądrego poborcę, rokrocznie składającego przysięgę, który będzie zbierał składki i wydawał je zgodnie z wolą urzędu.

259. 5) Ponieważ Ormianie w innych zamieszkiwanych przez nich miastach otrzymują rozmaite zapisy¹¹¹⁷ od królów i władców, ja również obiecuję wójtowi i starszym przekazać Ormianom Raskowa pewną część moich ziem uprawnnych, ażeby mogli je obrabiać oraz czerpać z nich korzyść.

¹¹⁰⁷ (A. P.) W oryginale występuje tu polski wyraz ‘urząd’ – *նրբխւն* (*urend*).

¹¹⁰⁸ (A. P.) Tu: sędziów przysięgłych.

¹¹⁰⁹ (A. P.) W oryginale mamy ormiańsko-kipczacki wyraz *կըրկա* (*jerga*) – ‘ład, porządek’. Por. *jergałyk* – ‘porządek, obrządek’.

¹¹¹⁰ (T. S.) W oryginale: *բողոքն ի քրիմինալնական օրինիւթանն* (*potoczny i kriminallni szariatnun*). (A. P.) Użyty arabski wyraz *szari’at* oznacza po prostu ‘prawo, zbiór zasad, kodeks’.

¹¹¹¹ (A. P.) W oryginale występują tu zapisane alfabetem ormiańskim liczne polonizmy zaczerpnięte z języka urzędowego: ‘potoczny’ (w znaczeniu ‘cywilny’), ‘kryminalny’, ‘dekret’ (w znaczeniu ‘wyrok’), ‘pisarz’, ‘akta’, ‘protokół’.

¹¹¹² (A. P.) W oryginale tureckie słowo *vekil* pochodzenia arabskiego.

¹¹¹³ (A. P.) W oryginale: *aktor* (łac. *actor* – ‘powód’).

¹¹¹⁴ (A. P.) W oryginale: *pozvani*.

¹¹¹⁵ (A. P.) W oryginale polski wyraz ‘ratusz’ (*ռաթաշ*).

¹¹¹⁶ (A. P.) Ostatnie słowa tego paragrafu są niejasne: *զամ կըրկալի պաւսիկն* (*zām jergain banin*).

¹¹¹⁷ (A. P.) W oryginale wyraz perskiego pochodzenia *bachschesz* w postaci dialektałnej: *baszchisz* (!) – ‘darowizna’.

260. 6) *Ormianie Raszkowa mają również prawo zajmować się wszelkiego rodzaju handlem, zarabiać i bogacić się, jak tylko potrafią, aby zaspokoić swoje życiowe potrzeby. We wszystkich tego rodzaju przedsięwzięciach dają im wolność*¹¹¹⁸.

261. 7) *Zamieszkujący miasto Ormianie wolni*¹¹¹⁹ *są od wszelkich opłat za napoje [alkoholowe]*¹¹²⁰, *jedynie kwotę należności za arendę [propinację] napojów muszą wnosić tak jak Polacy.*

262. 8) *Mieszczanie ormiańscy obowiązani są corocznie płacić czynsz pański*¹¹²¹. *Ci, którzy mieszkają przy rynku i przylegających doń ulicach, mają płacić po 1 złotym węgierskim*¹¹²² *od głowy rodziny*¹¹²³; *ci, którzy mieszkają przy pozostałych ulicach*¹¹²⁴ *– połowę złotego węgierskiego. Czynsz ten będzie ściągany dopiero po urządzeniu się osadników i upływie czasu slobody*¹¹²⁵.

263. 9) *Oprócz corocznego placenia czynszu Ormianie już nigdy nie będą musieli niczego płacić dziedzicznemu właścicielowi miasta. Zwalniam ich też z uiszczania wszelkiej dziesięciny – od owiec i baranów chowanych*¹¹²⁶, *świń, koni*¹¹²⁷, *rogów*¹¹²⁸, *z obowiązku placenia pofurnego*¹¹²⁹ *i powołoszczyzny*¹¹³⁰. Nie będzie też z nich ściągana żadna kontrybucja¹¹³¹. *Niniejszym prawem*¹¹³² *zwalniam tutejszych Ormian od wszelkich ciężarów i zobowiązuję moich potomków, aby także przestrzegali go po wsze czasy.*

¹¹¹⁸ (A. P.) W oryginale polski wyraz ‘wolność’ (վօլնօւց).

¹¹¹⁹ (A. P.) W oryginale polski wyraz ‘wolni’ (վօլնի).

¹¹²⁰ (A. P.) W oryginale: իշգոմ (iczk); od kipczackiego iczki – ‘napitek, wypitka, picie, alkohol’.

¹¹²¹ (A. P.) W oryginale: *czynsz-n barnagan*. Pierwszy człon to polski termin ‘czynsz’, drugi zaś pochodzi od starofrancuskiego wyrazu *baron*, który przeniknął do języka ormiańskiego w znaczeniu ‘pan’.

¹¹²² (A. P.) W oryginale: մաճարնալի (madżar woski).

¹¹²³ (A. P.) W oryginale: տանգլոխ (tan-gloch / dan-kloch).

¹¹²⁴ (T. S.) W oryginale użyto kipczackiego słowa *sochach* – ‘ulica’.

¹¹²⁵ (T. S.) W oryginale: սլոբոդիա (slobodia).

¹¹²⁶ (A. P.) W oryginale polski wyraz ‘chowany’. Trudno powiedzieć, o jakie zwierzęta chodzi. Tłumacze na język niemiecki (*Der Reisebericht des Minas Bžškeanc*, s. 237) zgadują, że o barany (*Widder*).

¹¹²⁷ (A. P.) Po wyrazie zbliżonym znaczeniowo do polskiego przymiotnika ‘koński’ występuje tu niejasne co do znaczenia słowo մեզիլ (*mezil*).

¹¹²⁸ (K. S.) W oryginale: կոտոշ/գոտոշ (*kotosz/godosz*) – dosłownie chodzi o ‘rogi’ (bydłęce), nie o ‘bydło rogate’.

¹¹²⁹ (A. P.) W oryginale: բոֆնարնի (*pofurni*). Było to myto pobierane od wozu (fury) lub obowiązek udzielania podwodów.

¹¹³⁰ (A. P.) W oryginale: բովոլոսիչալու (*powoloszczizna*) – ‘cło od przepędzanych wołów’.

¹¹³¹ (T. S.) W oryginale: քոնտրիբուցիա (*kontribucia*).

¹¹³² (A. P.) Fragment ten potwierdza używanie przez Ormian wyrazu ‘prawa’ (w liczbie mnogiej) na określenie ‘przywileju’ (obok քրիստոնիչ).

264. 10) *Sprawowanie sądownictwa podczas targów*¹¹³³ według zasad prawa przyjętego wśród Ormian przybyłych z innych miejsc winno odbywać się pod przewodnictwem wyznaczonego przeze mnie plenipotentą. Wójt Ormian obowiązany jest do wydawania dekretów wspólnie z moim plenipotentem, przy czym obaj mają się podpisać, aby Ormianie wiedzieli, że bezwzględnie dotrzymuję słowa i przestrzegam danego im przywileju – by mieli ochotę przybywać do Raszkowa na targi, budować nowe domy oraz zakładać kolejne rodziny, a także dlatego, by mój tymczasowy plenipotent nie popełnił jakiegoś błędu, wyrządzając przez to krzywdę bądź sprowadzając nieszczęście na kupców ormiańskich.

265. 11) *Jeśli kiedyś zdarzy się tak, że przybyły skądinąd Ormianin nagle zachoruje albo, nie daj Boże, umrze na tutejszej ziemi, nie sporządziwszy testamentu, wówczas urząd w obecności mojego plenipotentą obowiązany jest spisać w sądzie Raszkowa cały majątek zmarłego, a dokonawszy wpisu w księdze inwentarzowej, zamknąć wszystko w kufrze*¹¹³⁴, *opieczetować go dwiema pieczęciami – mojego plenipotentą oraz ormiańskiego urzędu – i przechowywać kufer w sądzie przez rok i sześć tygodni. Jeśli po upływie tego czasu nie pojawią się krewni zmarłego bądź inny człowiek nie okaże poświadczanego dokumentu stwierdzającego, że jest on jego pełnoprawnym spadkobiercą, wtedy mój plenipotent i ormiański urząd otworzą kufer, wyjmą jego zawartość i rozdzielą ją na dwie części. Jedną część przekażą do mojego skarbu, drugą zaś wydadzą na potrzeby Raszkowa. Urząd powinien wiedzieć, że ma być ona przeznaczona na kościół.*

266. 12) *Jeżeli zostawiwszy testament, umrze miejscowy*¹¹³⁵ *bezdzienny Ormianin z Raszkowa, wówczas – zgodnie z jego ostatnią wolą – należy pokryć wszelkie koszty związane z pogrzebem, resztę*¹¹³⁶ *zaś [majątku] za wiedzą mojego plenipotentą przeznaczyć na potrzeby miasta Raszkowa – na kościół.*

267. 13) *Podobnie jak nacja polska w każdej radzie ma przedstawicieli w osobach odrębnych cechmistrzów, którzy składają przysięgę w imieniu każdego cechu*¹¹³⁷, *tak samo w obrębie nacji ormiańskiej każdy cech powinien wybrać do rady swojego cechmistrza, a ich składki winny być przeznaczane na rzecz kościoła.*

268. 14) *Podobnie jak Ormianie mieszkający w Zamościu mają przywilej zezwalający im na wędrowanie po całej polskiej ziemi z wszelkimi towarami, nie płacąc przy tym Rzeczypospolitej żadnego myta, tak i ja obiecuję uzyskać od polskiego króla taki sam przywilej dla Ormian Raszkowa.*

¹¹³³ (A. P.) W oryginale: *paneher* – ‘jarmark, kiermasz, targ’.

¹¹³⁴ (T. S.) W oryginale: *upłunly* (*syndk*).

¹¹³⁵ (T. S.) W oryginale: *łynly* (*jerlu*), co jest dawną formą tureckiego wyrazu *yerli* – ‘miejscowy’.

¹¹³⁶ (K. S.) W oryginale: *łununly* (*chusurn*), od kipczackiego *chusur* – ‘reszta’. Por. tur. *kusur* – ‘pozostałość, ostatek, niedobór’.

¹¹³⁷ (T. S.) W oryginale: *ghly* (*cegh*).

269. 15) *Wszyscy zamieszkujący w Raszkowie Ormianie zwolnieni są z opłacania myta w granicach tego miasta, jak również w moich innych miastach i wsiach, po których będą poruszać się z towarami.*

270. 16) *We własnym testamencie nakazuję moim potomkom, aby w razie potrzeby podzielenia Raszkowa między dwóch właścicieli nie rozdzielali przy tym Ormian, ale wszystkich pozostawili w rękach jednego pana.*

271. 17) *Ponieważ nie sposób przewidzieć, dokąd kto zechce wyjechać ani gdzie postanowi tymczasowo zamieszkać bądź osiąść na stałe, to i żyjący w Raszkowie Ormianin, jeśli zechce się wyprowadzić, ma pełne prawo odsprzedać swój majątek oraz udać się, dokąd zapragnie. I ani wójt, ani mój plenipotent nie powinni mu w tym przeszkadzać. Wszelako zgodnie z obyczajem taki człowiek powinien ofiarować podarek¹¹³⁸ ormiańskiemu urzędowi.*

272. 18) *Podobnie jak przywileje¹¹³⁹ Ormian zamieszkujących w innych miastach zostały usankcjonowane pieczęciami królów i Rzeczypospolitej, ja także obiecuję Ormianom Raszkowa, że nadany im przywilej również zostanie potwierdzony w podobny sposób.*

273. 19) *Związani niniejszym ja i moi potomkowie zobowiązujemy się w pełni respektować nadane Ormianom przywileje oraz dotrzymać danego słowa po wsze czasy. Jako potwierdzenie nakazuję niniejszy przywilej wpisać do księgi akt miasta.*

274. 20) *Aby niniejsze prawo otrzymało moc, zostało należycie usankcjonowane i obowiązywało na wieki, składam pod nim [tekstem dokumentu] własnoręczny podpis oraz potwierdzam go swoją pieczęcią.*

Działo się w mieście Łabuń¹¹⁴⁰, w roku Pańskim 1751, 19 dnia miesiąca marca.

*Józef Lubomirski,
podstoli litewski, generał major [po prawej stronie okrąg z napisem „znak pieczęci”¹¹⁴¹].*

Tłumacz powyższego przywileju zaczyna następnie interpretować i objaśniać znaczenie użytych słów, po czym przytacza sformułowania sądowe i omawia wszelkie pozostałe zasady w sposób następujący:

Tutaj zostały przedstawione krótkie wskazówki dotyczące zastosowania i właściwego rozumienia przetłumaczonego wyżej przywileju.

¹¹³⁸ (T. S.) W oryginale: *uyuz[uh]z (baszchisz)*.

¹¹³⁹ (A. P.) Tylko w tym miejscu występuje w oryginale polskie słowo ‘przywilej’ (łacińskiego pochodzenia). Zwykle pojawiają się ‘prawa’.

¹¹⁴⁰ (M. A.) Łabuń – miasteczko na Wołyniu, położone ok. 80 km na północ od Chmielnickiego. Jedna z siedzib Józefa Lubomirskiego. Dziś Nowa Łabuń, wieś na Ukrainie w obwodzie chmielnickim.

¹¹⁴¹ (K. S.) *Unhpl[uh]u[uh] (mohrnszan)* – ‘znak pieczęci’.

Przed wszystkim należy wiedzieć o tym:

275. *Skoro w przywileju wskazano, iż ormiański urząd Raszkowa winien sprawować władzę według takich samych zasad, jakie obowiązują Ormian w innych miastach Polski, to i ormiańscy mieszkańcy Raszkowa powinni znać przyjęte i przestrzegane normy¹¹⁴² życia w mieście.*

Czym jest urząd?

276. *To władza oraz pełnomocnictwa nadane przez właściciela miasta wójtowi i 12 agom na mocy przytoczonego wyżej przywileju – sprawowanie sądownictwa i zarządzanie zamieszkującymi w Raszkowie Ormianami.*

Czym jest elekcja?

277. *Każdego roku w przeddzień kalend¹¹⁴³ wójt przedstawia żyjącym w mieście rodakom sprawozdanie¹¹⁴⁴ z działalności samorządu, a następnie, w dzień Nowego Roku, tenże wójt, agowie i Rada Czterdziestu Mężów zbierają się w kościele, składają ofiarę¹¹⁴⁵ swojemu księdzu proboszczowi¹¹⁴⁶ oraz uczestniczą w wotywniej¹¹⁴⁷ mszy świętej. Po zakończeniu nabożeństwa i otrzymaniu błogosławieństwa wszyscy członkowie samorządu udają się do gmachu sądu – każdy z małą karteczką, na której wypisał uprzednio imię osoby, która ma zostać wybrana na nowego wójta. Tak przygotowane „wota”, czyli głosy, wyłożone zostają na stół. I czyje imię na owych karteczkach pojawia się najczęściej, ten spośród 12 agów zostaje z Bożej łaski wójtem. Nowo mianowany wójt obowiązany jest złożyć następującą przysięgę:*

278. *Ja, taki, a taki, przysięgam Bogu Wszechmogącemu, Ojcu i Synowi, i Duchowi Świętemu, i zawsze dziewicy Bogurodzicy Maryi, mojemu ojcu duchowemu świętemu Grzegorzowi Oświecicielowi oraz wszystkim świętym Bożym, że będę pokornie służył swojemu narodowi, jego przewiełbności arcybiskupowi Lwowa i naszemu czcigodnemu księdzu proboszczowi. Przysięgam być wierny panu¹¹⁴⁸ Raszkowa, strzec jego mieszkańców i dbać o wzrost ich liczebności. Przysięgam przestrzegać prawa miejskiego i wszystkich praw, sumiennie rozpatrywać sprawy sądowe, uczciwie oraz sprawiedliwie wydawać wyroki, odpowiadając przed Bogiem i własnym sumieniem, zgodnie z normami chrześcijańskiego postępowania, nie przyjmować łapówek, nie być obłudny*

¹¹⁴² (A. P.) Tłumacz przywileju księcia Lubomirskiego na język ormiański (grabar mieszany z dialektyzmami) w znaczeniu ‘norm’ użył tureckiego wyrazu âdet (pochodzenia arabskiego) – ‘obyczaj, zwyczaj, przyzwyczajenie’.

¹¹⁴³ (T. S.) Kalendy – w kalendarzu rzymskim pierwszy dzień każdego miesiąca; tu: Nowy Rok.

¹¹⁴⁴ (T. S.) W oryginale użyto w tym miejscu arabskiego słowa *hisâb* – ‘rachunek’. (K. S.) W etnolekcie kipczackim – *hesep*.

¹¹⁴⁵ (T. S.) W oryginale: *duñing (żamuc)* – ‘pieniężny albo innego rodzaju datek ofiarowany duchownemu’.

¹¹⁴⁶ (A. P.) W oryginale: *utłn ppouo2s (ter/der proboszcz)*.

¹¹⁴⁷ (T. S.) W oryginale występuje tu łacińskie słowo *uñpəułu* (wotiwa) – ‘uroczysta’.

¹¹⁴⁸ (A. P.) W oryginale pada tu turkijski wyraz *beg*.

ani zawistny. A gdybym nie dotrzymał złożonej przysięgi, niech mnie dosięgnie sprawiedliwa kara Boża i zemsta ze strony niesłusznie osądzonego zarówno na tym, jak i na tamtym świecie. Niech się tak stanie, niech się tak stanie, amen.

Niech w ten sposób złożą przysięgę także nowo wybrani agowie, którzy mają nie być odwoływani, jeśli będą stosować się do jej roty.

279. Następnie w drodze elekcji agowie wybierają spośród siebie jednego subdelegata¹¹⁴⁹, który zastępuje wójta, kiedy ten jest nieobecny w mieście albo choruje, bądź sam się z kimś sądzi. Wówczas powołuje się trzech pobożnych i szanujących Kościół, zamożnych prowizorów¹¹⁵⁰ – starszego skarbnika¹¹⁵¹, kościelnego skarbnika¹¹⁵² oraz opiekuna ubogich. Wybiera się również mądrego rejenta¹¹⁵³, dwóch bogobojnych pisarzy rocznych¹¹⁵⁴, wykształconego pisarza [ogólnego]¹¹⁵⁵, a także instygatora urzędu¹¹⁵⁶ i sługę miejskiego¹¹⁵⁷. Starszy skarbnik zobowiązany jest troszczyć się o dochody Kościoła i targu¹¹⁵⁸. W każdą sobotę powinien zbierać opłaty od każdego domu i kramu¹¹⁵⁹, oddając je – podobnie jak czynią to Ormianie w innych miastach – w ręce swojego czcigodnego księdza proboszcza.

280. Skarbnik kościelny ma obowiązek troszczyć się o fundusze na budowę i upiększanie kościoła, a także o sprzęty i szaty liturgiczne, oraz zbierać – zgodnie z dekretami gminy ormiańskiej – ofiary od Ormian: podczas poświęcenia wody (przy wyjmowaniu krzyża)¹¹⁶⁰, w Niedzielę Palmową, przy obrzędzie

¹¹⁴⁹ (A. P.) W oryginale przejęty z polskiego języka kancelaryjnego wyraz ‘subdelegat’ (սուսդեղատ).
(T. S.) W oryginale polski wyraz ‘prowizor’ – բրուվոր.

¹¹⁵⁰ (T. S.) W oryginale: սուս գանձաբեդ (awak gandzabed).
¹¹⁵¹ (K. S.) W oryginale: կենդանու գանձաբեդ (jegeghechoj gandzabed).

¹¹⁵² (K. S.) W oryginale polski wyraz ‘rejent’.

¹¹⁵³ (K. S.) W oryginale polski wyraz ‘rejent’.

¹¹⁵⁴ (A. P.) Niejasny wyraz սահմանող ma przyrostek -ող o znaczeniu ‘piszący’. (K. S.) Być może mamy do czynienia z սահմանող-ող (salname-grogh) – ‘pisarz rocznika / prowadzący księgę roczną’ (z osm.-pers. salnâme – ‘rocznik, księga roczna’); lub z սահման(ո)-ող (saliane-grogh) – ‘piszący roczne rozliczenia / rachmistrz roczny’ (z osm. salyâne – ‘roczny’, ‘roczna danina/żołd’).

¹¹⁵⁵ (K. S.) W oryginale: բիւս (pisar).

¹¹⁵⁶ (T. S.) W oryginale: նրբանի ինստիգոր (urendi instigator). (A. P.) Łaciński wyraz instygator – ‘podżegacz’ tu występuje zapewne w znaczeniu ‘urzędnik śledczy’, ‘rzecznik prokuratury (oskarżyciel)’.

¹¹⁵⁷ (T. S.) W oryginale pada tu polskie określenie ‘sługa miejski’ zanotowane alfabetem ormiańskim (սիւսի քաղաք). Chodzi o woźnego sądowego.

¹¹⁵⁸ (T. S.) W oryginale użyto tureckiego słowa çarşı – ‘rynek, bazar, targ’.

¹¹⁵⁹ (T. S.) W oryginale: տանի և քաղաքի գողի փողայ ժողովար (tan jew tukan gloch paraj zoghovjow). (A. P.) Wykorzystany został turecki wyraz pochodzenia arabskiego: dükkân – ‘sklep’.

¹¹⁶⁰ (T. S.) Chodzi o obrzęd sprawowany po bożonarodzeniowej mszy świętej (6 stycznia według kalendarza ormiańskiego) i symbolizujący chrzest Chrystusa.

„otwarcia drzwi”, o poranku wielkanocnym, z okazji ślubów i pogrzebów, na jarmarku; ponadto obchodzi świątynię ze skarbonką¹¹⁶¹ podczas nabożeństw. Zebrane środki ów skarbnik wraz z głównym skarbnikiem składają do skarboxy w czasie nabożeństwa – w obecności proboszcza oraz prowadzącego księgę rachunkową, który rejestruje przekazaną sumę w aktach.

281. Opiekun ubogich obowiązany jest troszczyć się o potrzeby biednych, chorych, bezradnych ludzi oraz przybywających tutaj uchodźców. Powinien mieć skarbonkę przy wejściu do świątyni, a także jakieś pomieszczenie przy kościelnym szpitalu¹¹⁶², gdzie znajdują schronienie słabi i cierpiący oraz uchodźcy ormiańscy. Ów opiekun zbiera jałmużnę przy drzwiach kościoła i na rynku, podczas różnych zgromadzeń, na pogrzebach, mataghach¹¹⁶³ oraz z okazji innych wydarzeń odbywających się zgodnie z ormiańskimi obyczajami. A w przypadku, gdy wycieńczony biedak ciężko zachoruje, opiekun ma obowiązek wezwać kapłana, aby wyspowiadał umierającego, udzielił mu komunii świętej i go pogrzebał.

282. Rejent, który przewodzi Czterdziestu Mężom¹¹⁶⁴, zobligowany jest przyuczać [ich] do przestrzegania miejskich porządków, regulaminów i ograniczeń, ściągając czynsze¹¹⁶⁵ oraz opłaty roczne i przekazywać zebrane środki wójtowi. Nosi chorągiew¹¹⁶⁶ podczas procesji¹¹⁶⁷. Ma obowiązek należycie administrować, powinien znać dochody¹¹⁶⁸ i wydatki miejskie. Ma też dostarczać wójtowi odpowiednie dane [finansowe].

Pisarze księgi rocznej niech złożą przysięgę przed Bogiem, że w obecności rejenta będą wpisywać do księgi¹¹⁶⁹ osoby i kwoty uiszczanej opłaty rocznej, a jeśli zajdzie potrzeba, mają okazać tę księgę wójtowi.

¹¹⁶¹ (T. S.) W oryginale: *quľđuľuľuľ* (gandzanak) – ‘skarbonka, puszka, koszyczek na ofiary pieniądze’.

¹¹⁶² (T. S.) W oryginale polski wyraz ‘szpital’.

¹¹⁶³ (M. A.) W oryginale: *đuľuľuľ* (matagh/madagh). Matagh to tradycyjna ofiara ze zwierzęcia praktykowana do dziś w Kościele ormiańskim. Przynajmniej od XVII w. pod tym pojęciem rozumiano stypę. „Matagh należał do niewielu znanych nam zwyczajów, który Ormianie określali mianem «naszego, ormiańskiego obrzędu». Był to obowiązkowy posiłek (czy posiłki) za duszę zmarłego przygotowywany dla kapłanów i ubogich, czemu towarzyszyły darowizny na rzecz jednych, jak i drugich”. Takich przykładów jest więcej: „Obowiązując sukcesorów moich, aby po śmierci mojej [za] mnie madach, to jest zaduszny obiad uczynili, tak mnie, jako i jej [żonie]”. NBO: ASO, sygn. 1590/II, s. 535-536.

¹¹⁶⁴ (A. P.) W oryginale dosłownie: „rejent jest starostą nad 40 braćmi” (z użyciem polskich wyrazów ‘rejent’ i ‘starosta’ zapisanych alfabetem ormiańskim).

¹¹⁶⁵ (T. S.) W oryginale: *đhđ* (czinsz).

¹¹⁶⁶ (T. S.) W oryginale użyto kipczackiego słowa *bayrach* – ‘flaga, sztandar, chorągiew’.

¹¹⁶⁷ (A. P.) W oryginale błędnie: zamiast *đuľđđđ* (tapor) – ‘procesja’ – użyto podobnie brzmiącego słowa *đuľđđđ* (tapur), które znaczy ‘wakujący, pusty, bezpański’.

¹¹⁶⁸ (A. P.) Wyraźnie widać tu faktyczny sens pojęcia *gelur* – ‘dochody’, ponieważ chwilę później pada również tureckie słowo *harç* – ‘wydatki’. Por. polski ‘haracz’.

¹¹⁶⁹ (A. P.) W oryginale użyto tureckiego wyrazu *deuter* – ‘zeszyt’.

283. *Pisarz obowiązany jest znać przykazania Boże, kanony Kościoła i uprawnień chrześcijańskiego sądu; przysięga on, że będzie uczciwie i zgodnie z prawdą opisywał przebieg posiedzeń¹¹⁷⁰ oraz treść wyroków, zamieszczał protokoły w księgach akt sądowych i zachowywał tajemnicę prowadzonego postępowania.*

284. *Instygator winien objaśniać sądowi treść oskarżeń i odpowiedzi¹¹⁷¹ stron oraz prowadzić rozmowy edukujące z wdowami, sierotami i ubogimi, aby nie zostali oni skrzywdzeni. Gdy wskutek niesprzyjających okoliczności powód nie może stawić się [na rozprawie], instygator powinien sam pozwać winowajców, podjąć sprawę i doprowadzić ją do końca, aby wśród Ormian żadna kwestia nie pozostała bez pomyślnego rozwiązania.*

Sługa miejski zobowiązany jest dostarczyć pozwanemu pozew od wójta, aby w określonym czasie¹¹⁷² stanął on przed sądem dla udzielenia odpowiedzi powodowi; podczas procesu doprowadza też bądź wyprowadza strony z sali rozpraw, udostępniając salę sądową innym¹¹⁷³, albo zgodnie z wyrokiem arestuje winnego, wymierza mu chłostę, egzekwuje zapłatę kary lub wtrąca go do więzienia, a także z polecenia wójta świadczy wszelkie [inne] usługi urzędowi.

Jak odbywa się sądenie?

285. 1) *Należy wiedzieć, iż nie sądzi się księży, zakrystianów ani spraw dotyczących Kościoła, jak również incydentów, do których doszło na kościelnym dziedzińcu bądź w obejściu należącym do duchownego, albo jeżeli sprawa dotyczy łamania praw Bożych czy sakramentów świętych, apostazji, nieprzestrzegania postów¹¹⁷⁴, bluźnierców i tych, którzy lekceważą święta, lub też kiedy odnosi się do umów przedmażeńskich, ślubów, a także sporów między małżonkami czy konfliktów rodzinnych. Takie spory winien rozstrzygać wielebny ksiądz proboszcz, a ci, którzy się z jego decyzjami i pouczeniami nie zgadzają¹¹⁷⁵, powinni dochodzić swoich racji przed ormiańskim arcybiskupem lwowskim¹¹⁷⁶, którego*

¹¹⁷⁰ (A. P.) W oryginale mamy tu splot terminów prawniczych pochodzących z różnych kręgów kulturowych: *szariatnun inkwizician* ('inkwizycja szariatu') – 'posiedzenie sądowe, rozprawa', 'śledztwo, dochodzenie'.

¹¹⁷¹ (A. P.) W oryginale padają tu tureckie wyrazy pochodzenia arabskiego: *dava* – 'powództwo, proces' i *cevap* (dżewap), w wariantie dialektałnym *dżujap* – 'odpowiedź'.

¹¹⁷² (T. S.) W oryginale: *ἡ ώρα ἡ σατηνὴ* (*falan sahteny*) – zniekształcone wyrażenie arabskie o znaczeniu 'jakaś godzina, o takiej a takiej godzinie'.

¹¹⁷³ (T. S.) W oryginale polski wyraz 'ustap'.

¹¹⁷⁴ (T. S.) W oryginale: *ἡ βασάγερ* (*basagerac*) – dopełniacz liczby mnogiej słowa *ἡ βασάγερ* (*basager*). Zapewne chodzi o *ἡ βασάγερ* (*pansargu*). (A. P.) *Bas-a-ger* oznacza 'osobę łamiącą post, niedochowującą postu' (dosłownie: 'postożerca').

¹¹⁷⁵ (T. S.) W oryginale: *ἡ γαβὺλ* (*qabul/ghabul*) – turecki wyraz oznaczający 'przyjęcie, akceptację'.

¹¹⁷⁶ (A. P.) W oryginale: *ἡ ἀρράδζνρτ* (*arradznort*) – 'zwierzchnik, przywódca, przełożony'.

kompetencje obejmują zarówno związywanie, jak i rozwiązywanie¹¹⁷⁷. Człowiek, który uderzy kapłana bądź zakłóci tok procesu prowadzonego przez sąd kościelny, będzie niezwłocznie wyklęty.

286. 2) Rozprawy nie toczą się w niedziele ani w dni świąteczne, ani w domu, świątyni¹¹⁷⁸ czy przy krzyku ludzi¹¹⁷⁹. Sąd nie prowadzi czynności również w przypadku, gdy przedstawiciel jednej ze stron bądź sędzia jest pijany, niespełna rozumu, nieletni lub tak wiekowy, że ma kłopoty z logicznym myśleniem. Sądzenie nie może też odbywać się pod nieobecność wójta bądź subdelegata, czy też kilku agów.

287. 3) Wójt ani ławnicy nie mogą nikogo obrażać, bić, aresztować ani nakładać kar pieniężnych bez uprzedniego wyroku sądowego.

288. 4) Terminy sądowe [posiedzenia]¹¹⁸⁰ są trzy razy w tygodniu: w poniedziałki, środy i soboty.

289. 5) Urząd ormiański ma prawo do sprawowania sądownictwa jedynie w stosunku do ormiańskich mieszkańców Raszkowa¹¹⁸¹, jak również przedstawicieli innych nacji, jeśli wniosą oni skargę przeciw Ormianinowi z Raszkowa. Wszelako gdy ten ostatni pozwie do sądu kogoś obcego bądź Ormianina z innej miejscowości, wówczas sprawę rozpatruje gubernator¹¹⁸². A gdy gubernator, własnoręcznie podpisawszy odpowiedni dokument, zleca jej rozstrzygnięcie urzędowi ormiańskiemu, wtedy zostaje poinformowany o wydanym przezeń wyroku. Jeśli go zaakceptuje, winien złożyć pod dekretem swój podpis, pisarz zaś ma obowiązek wpisać treść aktu do ormiańskiej księgi sądowej.

290. 6) Jeżeli podczas targów Ormianin przybyły skądinąd wejdzie w spór z tutejszym Ormianinem albo z przedstawicielem innej nacji, ma ich sądzić wójt, zgodnie z prawem ustanowionym przez właściciela miasta.

291. 7) Tak więc w dniu przeznaczonym na rozpatrzenie sprawy wójt bądź subdelegat wespół z agami i pisarzem zasiadają w sali sądowej. Najpierw zwracają się do Ducha Świętego, aby pozwolił im poznać powód sporu i wydać sprawiedliwy werdykt. Następnie dzwonią małym dzwoneczkiem, aby na ten sygnał strony weszły na salę rozpraw, po czym w imię Boże stawiają na stole krucyfiks oraz księgę sądową.

A przed komisją – w milczeniu i z należnym sądowi szacunkiem – stają strony: powód i pozwany. Sąd najpierw wysłuchuje skargi powoda, następnie – odpowiedzi

¹¹⁷⁷ (K. S.) Formuła biblijna „wiązać i rozwiązywać” odnosi się do kompetencji nakładania i zdejmowania cenzur/kar kościelnych.

¹¹⁷⁸ (K. S) W oryginale: *մկառն* (*metan*) – ‘dom, mieszkanie’; *մկհաւ* (*mehan*) – ‘świątynia, przybytek’.

¹¹⁷⁹ (K. S.) W oryginale: *իշգնիւն աղաղ* (*iczkun aghak*).

¹¹⁸⁰ (A. P.) W oryginale polski wyraz ‘kadencja’ i ormiański wyraz *ձամադրոյն* – ‘ustalenie terminu’.

¹¹⁸¹ (T. S.) W oryginale: *Հաշկով* (*Haszkow*).

¹¹⁸² (A. P.) W oryginale: *Գուպլդրնայօր* (*gubernator*). Chodzi, być może, o reprezentanta właściciela miasta.

*pozwanego. A pisarz słowo w słowo wpisuje do akt wypowiedzi obu stron; dźwięk dzwonka sygnalizuje zainteresowanym, że należy opuścić pomieszczenie*¹¹⁸³. *Teraz agowie zasiadający pod zasłoną*¹¹⁸⁴ – w miarę swojego rozumienia istoty sprawy – przystępują do przygotowania wyroku¹¹⁸⁵. *A wójt, wnikliwie zbadawszy przyczyny sporu oraz zaproponowane przez agów rozwiązania, sam wydaje sprawiedliwy wyrok i nakazuje pisarzowi go zaprotokołować. Później, na sygnał dzwonka, strony ponownie wchodzić na salę rozpraw, a pisarz odczytuje dekret. Oskarżony nie oddala się, dopóki nie spełni wszystkich zawartych w dekreście warunków, czyli dopóki nie zapłaci kosztów postępowania*¹¹⁸⁶ *i kary pieniężnej, nie pozostanie w areszcie, nie wpłaci poręczenia*¹¹⁸⁷, *i tak dalej. A sędziowie, dziękując Stwórcy za orędownictwo, wychodzą.*

292. 8) Kiedy nie udaje się poznać pełnej prawdy o powodach sporu, zarządza się śledztwo z przesłuchaniem świadków zeznających pod przysięgą, przy czym przysięga ta nie może być byle jaka – ma być uczciwa, uroczysta i składana na coś wielce istotnego; sąd żąda od świadka złożenia przysięgi, kiedy uzna, że jedynie to daje gwarancję uzyskania szczerych zeznań.

293. 9) *Arenę sporządza się w sposób następujący: Akum¹¹⁸⁸ w mieście Raszkowie w roku Pańskim 1751, 9 dnia miesiąca marca, przed sławnymi ([pa-nami] takimi a takimi)¹¹⁸⁹ oraz uprzywilejowanymi¹¹⁹⁰ sędziami i wójtem ormiańskiego prawa, a także w obecności szanownych członków tejże jurysdykcji (takich a takich), sędziów i agów (takich a takich), między powodem (takim a takim) z jednej strony i pozwanym (takim a takim) – z drugiej. Na wyznaczonym posiedzeniu sądu powód (taki a taki) wystąpił wobec pozwanego (takiego a takiego) ze skargą (taką a taką). Pozwany odpowiedział (tak a tak)¹¹⁹¹. A sąd po zapoznaniu się z przedmiotem kontrowersji¹¹⁹² (tak a tak) się do niego odniósł. Albo: Pełne dochodzenie wykazało, że ([jest] tak a tak). Albo: W imię Boże*

¹¹⁸³ (A. P.) W oryginale dwa polskie wyrazy: *lun nuunouŕ* – ‘na ustap’.

¹¹⁸⁴ (A. P.) W oryginale niejasny zwrot *սլփսիկ ճոթէմ* (*albahi džoten*), opuszczony przez niemieckich tłumaczy. Jego drugi człon jest poświadczony w dialektach ormiańskich i oznacza ‘kawałek tkaniny’ (*Армянско-русский словарь* [Słownik ormiańsko-rosyjski], red. Е. Г. Галстян [E. G. Galstian], Ереван [Erywań] 1984, s. 451).

¹¹⁸⁵ (T. S.) W oryginale pada tu łacińskie słowo *sententia*.

¹¹⁸⁶ (T. S.) W oryginale: *linuhyuun* (*nachlad*) – ‘koszty, wydatki’. Por. polski ‘nakład’.

¹¹⁸⁷ (T. S.) W oryginale: *p̣ṭʃḥ* (*kefil*), z tur. *kefil* – ‘poręczyciel, gwarant’.

¹¹⁸⁸ (T. S.) W oryginale: *wp̃r̃ñlũ* (*aktum*), z łac. *actum* – ‘działo się’.

1189 (T. S.) W oryginale: *uu. uu. (a. a.)*.

¹¹⁹⁰ (T. S.) W oryginale: *nyndhulhoyuluh* (uprzywilowani).

¹¹⁹¹ (A. P.) W oryginale w całym akapicie pojawia się zapis ormiańską kursywą *այսպէս* *h ayñuytu* – ‘tak czy owak’.

¹¹⁹² (T. S.) W oryginale: *πολῆνοι/ἐνυῆαι* (*kontrowersiam*).

przysięgając, na podstawie dzisiejszej decyzji¹¹⁹³ [sąd] wydał dekret, żeby winny został ukarany grzywną na rzecz pana w wysokości (takiej a takiej) i ofiarą na rzecz kościoła wynoszącą (tyle a tyle). Albo: Winowajca ma zostać uwięziony na (tyle a tyle). Albo: Doszło do ugody na podstawie (takiej a takiej) na mocy niniejszego dekretu.

294. 10) Jeśli dekret ormiańskiego sądu nie zadowala któregoś ze stron, składa ona skargę do sądu zamkowego, oświadczając, że apeluje i prosi o udostępnienie jej tekstu dekretu w postaci wyciągu¹¹⁹⁴. Z owym wyciągiem strona udaje się do gubernatora albo do księcia [właściciela miasta], bądź do komisarza, po czym – odebrawszy dekret w nowym brzmieniu – oddaje go do rąk własnych wójtowi, a ten przekazuje go pisarzowi i poleca indukować¹¹⁹⁵ do ormiańskiej księgi sądowej.

295. 11) Kwoty zapłaconych kar i kosztów [postępowania] powierzane są kościelnemu skarbnikowi, który w obecności kapłana umieszcza je w kościelnej skarbnicy. A kiedy kara została orzeczona przez sąd miejski, wójt oddaje [pieniądze] gubernatorowi i bierze od niego kwit¹¹⁹⁶.

296. 12) Ten, kto w trakcie procesu sądowego wszczyna awantury¹¹⁹⁷ albo obraża sędziów, zostaje na miejscu aresztowany i obowiązany jest zapłacić karę Kościołowi, a także błagać sąd o przebaczenie.

297. 13) Kwota należąca się pisarzowi za wciągnięcie dekretu do akt sądowych albo za sporządzenie z niego ekstraktu wynosi 1 szóstak¹¹⁹⁸. Za dostarczenie wezwania do sądu [również] należy się 1 szóstak. Za dekret – po 2 szóstaki obu sędziom. Ponadto pewne pieniądze¹¹⁹⁹ [przysługują] słudze sądowemu¹²⁰⁰. Wszystkie koszty ponosi skazany.

Poniżej przedstawiono zbiór zaleceń i norm postępowania obowiązujących nowych ormiańskich mieszkańców miasta Raszkowa:

¹¹⁹³ (T. S.) W oryginale polski wyraz ‘decyzja’ – *utlghqhuu*.

¹¹⁹⁴ (T. S.) W oryginale mamy tu łaciński zwrot *per extractum* – ‘w postaci wyciągów, cytowanych fragmentów’.

¹¹⁹⁵ (T. S.) W oryginale: *hūnnipouūn* (*indukować*) – staropolski czasownik łacińskiego pochodzenia ‘indukować’ oznacza ‘wpisać, wciągnąć do akt’.

¹¹⁹⁶ (T. S.) W oryginale polski wyraz ‘kwit’.

¹¹⁹⁷ (T. S.) W oryginale: *ghawgha* (*ghawgha*), z tur. *kavga* – ‘awantura, kłótnia’.

¹¹⁹⁸ (T. S.) W oryginale: *ghunūūl* (*szystak*) – ‘szóstak’, staropolska moneta o wartości 6 groszy.

¹¹⁹⁹ (A. P.) W oryginale pada tu tureckie słowo *para* – ‘pieniądze’.

¹²⁰⁰ (A. P.) W oryginale błędnie: *hūnuūūl ulūnū* (*chysmat anugh*) – ‘czyniący (wyrok) losu’ zamiast *hūhūūlūl ulūnū* (*chizmet anogh*) – ‘pełniący służbę’. Bższkianc pomylił tu dwa tureckie wyrazy (oba pochodzenia arabskiego): *kismet* – ‘dola, los, przeznaczenie’ i *hizmet* – ‘służba’. A zapis odnosi się do woźnego sądowego.

298. *Sługa Jezusa Chrystusa Oksendios Chosrow Nigolianc, wardapet Ormian.*

W roku Pańskim 1747 z woli przewielebnego¹²⁰¹ arcybiskupa Jakuba [Stefana] Augustynowicza, przełożonego tronowej ormiańskiej diecezji Lwowa¹²⁰² i całej Polski oraz mojego zwierzchnika, otrzymałem polecenie wizytacji parafii raszkowskiej. Ujrawszy tam biedną, rozproszoną trzodę bez pasterza, wielce zmartwiłem się jej ubóstwem, toteż niezwłocznie wysłałem petycję¹²⁰³ do dziedzica Raszkowa, księcia rzymskiego Józefa Lubomirskiego, ażeby – pomny na unię¹²⁰⁴ zawartą między rzymskimi katolikami a prawowiernymi chrześcijanami narodu Świętego Grzegorza Oświeciciela – okazał troskę temu żyjącemu w Raszkowie ludowi i wzniosł dlań kościół oraz przydzielił kapłana duszpasterza, a także nadał przywilej zezwalający Ormianom na osiedlanie się i zamieszkiwanie w mieście Raszkowie, albowiem przyczyni się to do jego [miasta] dalszego rozwoju i rozkwitu.

Tenże, wysłuchawszy moich niezliczonych prośb, spełnił wszystko, o co prosiłem, wręczył mi również przywilej i wydał polecenie, aby z jego środków¹²⁰⁵ zbudowano tu murowaną świątynię wraz ze wszystkimi niezbędnymi przyległościami. Tak oto po niemal czteroletnich staraniach i nader uporczywych działaniach ukończyłem budowę tutejszego kościoła ormiańskiego, by wiecznie wspomniano moją duszę. A otrzymany prawomocny przywilej¹²⁰⁶ nadający Ormianom uprawnienia, napisany po polsku, kazałem przetłumaczyć na język ormiański i z moimi komentarzami przekazałem naszym mieszkańcom Raszkowa, jak jest to przyjęte wśród Ormian żyjących w innych miastach Polski. Pełniąc rolę duchowego ojca i spowiednika, dbałem o przestrzeganie oraz utrzymywanie porządku w swojej parafii, objaśniałem wiernym miłe Bogu i ustanowione przez Chrystusa zasady chrześcijańskiego współżycia, gdyż wyżej wspomniany arcybiskup udzielił mi pełnej władzy i pełnomocnictwa. A zatem, zgodnie z obyczajem ochrzczonych przez Świętego Grzegorza Oświeciciela wschodnich i zachodnich Ormian, który z Bożej łaski winien być w niezmienionej formie zachowywany po wsze czasy, zatwierdziłem następujące reguły¹²⁰⁷.

¹²⁰¹ (A. P.) W oryginale przed słowem ‘arcybiskup’ (*uwpḥlūyḥulnyḥnu*) mamy stare irańskie zapożyczenie *pnkzḥ* (*bdeszch*), tu zapisane z błędem ortograficznym w postaci *pnkzḥ* (*byteszch*). W języku średnioperskim słowo to oznaczało wysokiego urzędnika. D. N. MacKenzie w: *A Concise Pahlavi Dictionary* (London–New York–Toronto 1971, s. 18 oddaje wyraz *bidaxš* terminem *viceroy* – ‘wicekról’. W tradycji ormiańskiej *bdeszch* to ‘naczelnik prowincji przygranicznej’.

¹²⁰² (T. S.) W oryginale: *Leopol*.

¹²⁰³ (T. S.) W oryginale mamy tu turecki wyraz *arzuhal* – ‘prośba, petycja’.

¹²⁰⁴ (A. P.) Chodzi o unię Ormian polskich z Kościołem rzymskokatolickim.

¹²⁰⁵ (T. S.) W oryginale: *ḥuuqḥūy* (*chazina*), z tur. *hazine* – ‘skarb’.

¹²⁰⁶ (A. P.) W oryginale dwa polskie wyrazy: *pnḥlḥlḥlḥn pnwūyḥḥ* (*privilej-n prawa-jin*) – ‘przywilej prawa’.

¹²⁰⁷ (T. S.) W oryginale: *uuḥūuū* (*sahman*).

Reguła pierwsza
O miłości do kościoła¹²⁰⁸ i dochodach kapłana

299. Kościół święty to dom Boży, siedziba mieszkańców nieba, przybytek aniołów i świętych, przestrzeń wysłuchiwanie przez Boga ludzkich modlitw oraz hymnów na Jego cześć, święta przystań grzeszników, miejsce zbawienia dusz i wiecznego spoczynku umarłych. Odprawiający w nim nabożeństwa kapłan pełni z jednej strony rolę przedstawiciela duchowego, który dzień i noc modlitwami oraz psalmami wstawia się za dusze swoich wiernych, pośrednicząc w ich zbawieniu, z drugiej zaś strony odpowiada za ogólny stan i bezpieczeństwo miasta, a także wszystkich domów mieszkalnych z całym ich [doczesnym] wyposażeniem. Jest również odpuszczającym grzechy spowiednikiem, który nawiedzając chorych, udziela im komunii świętej, a zmarłych odprowadza do Królestwa Niebieskiego.

Dlatego też lud miłujący swoją świątynię powinien troszczyć się o nią, o jej stan materialny i wizualny, dbać, by nie brakowało niezbędnych naczyń i szat liturgicznych, dzieł sztuki sakralnej, świec, olejów, kadzideł, kielichów mszalnych, krzyży, mszałów, ewangelarzy ani innych przedmiotów potrzebnych do sprawowania nabożeństw wewnątrz i na zewnątrz budynku.

Na dźwięk dzwonu, który jest wezwaniem archaniola Gabriela, wierni mają udać się do kościoła i uczestniczyć we wszystkich nabożeństwach, tak jakby pragnęli ujrzeć podczas nich święte oblicze Boże. Nie powinni przy tym zaniedbywać obowiązku przekazywania [części swych] dochodów na rzecz utrzymania kapłana, czyli zgodnie z obyczajem Ormian przystoi im postępować w myśl Chrystusowej zasady: „robotnik zasługuje na swą zapłatę”¹²⁰⁹. Podobnie mówi też apostoł Paweł: Czyż nie wiecie, że ci, którzy trują się około ofiar, żywią się ze świątyni, a ci, którzy posługują przy ołtarzu, mają udział w [ofiarach] ołtarza?¹²¹⁰. Jest to więc nakaz Boży, który jedna Ewangelia przekazuje drugiej. A zatem parafianie Raszkowa również obowiązani są zapewnić utrzymanie i wyżywienie swemu wielbnemu proboszczowi.

1. Jak zostało to objaśnione w komentarzu do przywileju [dla Ormian Raszkowa], starszy skarbnik podczas uroczystości religijnych powinien zbierać od wiernych ofiary, przechadzając się wśród nich ze skarboną.

2. Drugi kościelny skarbnik – pod karą gniewu Bożego – nie może z kościelnej skarbony, która przechowywana jest w celi wielbnego księdza plebana, wydawać pieniędzy na nic innego, jak tylko na potrzeby świątyni ku chwale Bożej. Arcybiskupowi z okazji Nowego Roku – kiedy skarbona już się napelni – należy

¹²⁰⁸ (A.P.) W oryginale: ճամբարայնութիւն (žamasirutjun) – ‘miłość do kościoła’.

¹²⁰⁹ (T. S.) Łk 10,7.

¹²¹⁰ (T. S.) 1 Kor 9,13.

przekazać 1 złoty węgierski. Wielebnemu proboszczowi każdego roku podczas odprawianych przezeń nabożeństw w dniach świąt Pańskich¹²¹¹ należą się 2 churusze¹²¹². A zatem odtąd w każde święto Pańskie parafianie powinni ofiarować po pół churusza na każdą z czterech mszy kwartalnych.

3. *Utrzymanie i wyżywienie kapłana umożliwiają następujące ofiary: za odprawienie mszy świętej – pół churusa; za błogosławienie domów na Boże Narodzenie i Wielkanoc: od zamożnych – 1 churusz, od średniozamożnych – pół churusa, a od randźbarów, to jest biedaków¹²¹³ – 1 rubel; za poświęcenie wody przy narodzinach dziecka – 1 szóstak; za ochrzcenie – pół churusa; za wniesienie dziecka [do kościoła] w 40. dniu od jego narodzin – 1 szóstak; za błogosławieństwo swatostwa i zaręczyn – pół churusa; za zapowiedzi przedślubne – pół churusa; za udzielenie ślubu: od majątnych – w miarę zamożności, od średniozamożnych – 1 złoty, a od biedaków – pół złotego; za błogosławieństwo młodych małżonków ósmego dnia po zaślubinach podczas obrzędu obmycia twarzy¹²¹⁴ – 1 tyńf.*

Przy pogrzebie – zarówno za wieniec, jak też za gromnice oraz inne usługi opłatę wnoszą krewni zmarłego; za pobłogosławienie jednego grobu – 1 szóstak; za uruchomienie dzwonu – 1 szóstak; za odprawienie mszy świętej w intencji zbawienia duszy zmarłego w 40. dniu po jego zgonie – 3 złote; za egzekwie w rocznicę śmierci – 1 churusz. Za składanie ofiary ze zwierzęcia – pół churusza, za Bogu miły zwyczaj wspomagania ubogich¹²¹⁵ – wedle tradycji. Ciało zmarłego, który przed śmiercią nie przyjął komunii świętej, nie jest godne pochówku, a ciało nieboszczyka obłożonego klątwą lub ekskomunikowanego w ogóle nie może być pochowane, dopóki [klątwa] nie zostanie zdjęta przez biskupa.

¹²¹¹ (T. S.) W oryginale: *unuṇuṇuṇ* (*taghawar/daghawar*) – Święta Pańskie, czyli uroczyste dni w roku liturgicznym obchodzone zarówno w Kościele łacińskim, jak i w Kościołach wschodnich. Szczególnie wysławia się wówczas Jezusa Chrystusa oraz związane z nim relikwie, czynione przez niego cuda i znaki.

¹²¹² (A. P.) W oryginale: *churusz* – kipczacka forma tureckiego słowa *kurusz*, czyli nazwy srebrnej monety tożsamej z polskim groszem.

¹²¹³ (T. S.) W oryginale: *nulfūyūyūn* (*ranczpar/randźbar*) – ‘chłop, (ubogi) rolnik, oracz’. Por. turecki *rencper*, wyraz zapożyczony z perskiego złożenia *randź-bar* o tym samym znaczeniu.

¹²¹⁴ (A. P.) Woryginalu: *tphlagnyn ophhlkhp* (*jeresdzur-orhnenk*). Obrzęd obmycia twarzy (czoła), sprawowany ósmego dnia po ślubie ma znaczenie symboliczne: ósmy dzień oznacza nowy początek, pełnię i wieczność. Podczas spotkania kapłan obmywa twarze małżonków (czasem wodą święconą, czasem zwykłą wodą różaną), a następnie błogosławi ich.

¹²¹⁵ (T. S.) W oryginale: *uŋguughŋ uŋuunnuuðjuŋŋŋhŋ*. (A. P.) Zapewne chodzi o ofiary na ubogich. W niemieckim tłumaczeniu (*Der Reisebericht des Minas Bžškeanc*, s. 246, pkt 299c) czytamy: *den gottgefälligen Brauch der [Verpflegung] der Bedürftigen*.

Reguła druga*Dotycząca swatostwa, zaręczyn i ślubu*

300. Kiedy z woli¹²¹⁶ Bożej mają się odbyć zaręczyny, swatowie zapraszają księdza, aby upewnić się, czy możliwe jest wydanie danej panny za danego kawalera. A kapłan ustaliwszy, że stopień pokrewieństwa młodych jest dalszy niż czwarty i że – uwzględniając wszystkie pozostałe kryteria – małżeństwo może być zawarte, sporządza krórkę z wykazem mienia, które rodzice obiecują dać córce jako posag¹²¹⁷, a także określa to, co narzeczony¹²¹⁸ zapewnia w charakterze wiana¹²¹⁹. Jeżeli owe deklaracje zostaną zaakceptowane przez swatów, kapłan zapytuje młodych, czy z własnej woli pragną się zaręczyć i zawrzeć związek małżeński. Po upewnieniu się, że dobrowolnie decydują się oni zostać małżeństwem¹²²⁰, następuje ceremonia zaręczyn¹²²¹, po której duchownemu wręczany jest tradycyjny datek i ustalona zostaje data ślubu¹²²².

Na drugi dzień zanoszą się do kościoła obrączki ślubne, aby zostały poświęcone podczas mszy świętej, a księdzu daje się żamuc¹²²³. Teraz kapłan, powiadomiwszy parafian o dokonanych zaręczynach i zapowiedziawszy zawarcie małżeństwa, bierze obrączki, udaje się kolejno do domów obojga narzeczonych oraz – po złożeniu im życzeń i powinszowań – wkłada obrączki na ich palce. A o mającym się odbyć ślubie zawiadamia się w sposób następujący:

Księdza informuje się o planowanym małżeństwie z trzytygodniowym wyprzedzeniem, aby przez trzy najbliższe niedziele podczas mszy uroczyste ogłaszał datę ślubu panny takiej a takiej z kawalerem takim a takim, i tak dalej.

¹²¹⁶ (T. S.) W oryginale użyto arabskiego słowa *nasīb* – ‘los, przeznaczenie, dola’.

¹²¹⁷ (T. S.) W oryginale: *ḡḥṭḡ* (*džehez*) – ‘posag’. (A. P.) To wyraz dialektałny – w literackim języku ormiańskim używa się słowa *oḡḥun* (*ożit*).

¹²¹⁸ (A. P.) W oryginale: *ḡḥuuu* (*pesa*) – ‘narzeczony’. ‘Narzeczona’ to *hupu* (*hars*), natomiast ‘swat’ – *ḡḥuuḡḥ* (*chnami*).

¹²¹⁹ (T. S.) W oryginale: *ḡḥṭḡḡḡḡḡ* (*jeres-dżur*) – ‘wykup za narzeczoną’. (A. P.) Termin ten składa się z dwóch rzeczowników: *jeres* – ‘twarz’ i *dżur* – ‘woda’.

¹²²⁰ (A. P.) W oryginale: *uuḡḡuuḡḡḡḡḡḡ* (*amusnutjun*).

¹²²¹ (A. P.) W oryginale: *ḡḡuuḡḡḡḡḡ* (*nszanduk*).

¹²²² (A. P.) W oryginale: *hupuuuḡḡḡḡ* (*harsanik*).

¹²²³ (T. S.) *Żamuc* – ofiara dla księdza.

Sama uroczystość weselna trwa tylko trzy dni. Pierwszego dnia kapłanowi przynoszą chala¹²²⁴, dwie kury, alkohol i piękną chustę¹²²⁵ jako podarunek oraz ustaloną kwotę pieniędzy za udzielenie ślubu. Następnie – jeżeli już skrzyknęła się grupa¹²²⁶ drużbów – formuje się ich pochod i pierwszego weselnego dnia marszałek¹²²⁷ owych dziarskich śmiałków z laską¹²²⁸ w rękę idzie na ich czele do domu panny młodej. A gdy już ustawi tam swoich chłopców w szyku, frontem do narzeczonej i towarzyszących jej dziewcząt – zaczynają się tańce¹²²⁹. Stołów¹²³⁰ dla gości jeszcze się nie nakrywa – dostają jedynie – i wypijają – wiadro¹²³¹ piwa¹²³², a marszałek, ten, który trzyma laskę, otrzymuje chustę. Ta wesola kompania opuszcza dom panny młodej jeszcze za dnia.

Na drugi dzień drużny i drużbowie odprowadzają narzeczonych do kościoła na mszę, aby wypowiedzieli się oraz przyjęli komunie świętą. Potem kapłan udziela im ślubu. Po zakończeniu ceremonii nowożeńcy wraz z księdzem i wszystkimi zaproszonymi na uroczystość gośćmi udają się do domu pana młodego na ucztę weselną¹²³³ przeplataną tańcami; zanim się ściemni, zarówno kapłan, jak i goście wstają od stołu i się rozchodzą.

Trzeciego dnia nowożeńcy, ksiądz, drużny i drużbowie znów zasiadają do stołu, po czym przechodzą do sypialni zaślubionych, gdzie kapłan błogosławi małżeńskie łóże. Następnie wszyscy wychodzą, zostawiając państwa młodych samych.

¹²²⁴ (T. S.) W oryginale: *ħuħuħ* (chala¹²²⁴). Chala¹²²⁴ to duży świąteczny bochenek chleba w kształcie półksiężyca albo pierścienia. Jego nazwa znana jest Ormianom z Nowego Natchiczewanu koło Rostowa nad Donem, a także tym znad Donu. Tradycyjnie wypiekano go na Nowy Rok. Można domniemywać, iż znacznie wcześniej rozpowszechniony był także pośród Ormian krymskich. (A. P.) Użyty wyraz to prawdopodobnie stare zapożyczenie słowiańskie, por. polski ‘kołacz’, rosyjski kałacz (dawniej: kołacz). Nawiązuje do ‘koła’, bo wypiek, który określa, jest okrągły.

¹²²⁵ (T. S.) W oryginale występuje tureckie słowo *mahrma* – ‘chustka’.

¹²²⁶ (T. S.) W oryginale polski wyraz ‘bractwo’. (A. P.) W wymowie polskich Ormian pisany jako *ħpħħħħħħħħħħ* (brastawa).

¹²²⁷ (T. S.) W oryginale: *ħħħħħħħħħħ* (marszałok).

¹²²⁸ (A. P.) W oryginale: *ħħħħħħħħħħ* (gawazan). Słowo to oznacza także ‘pastorał biskupi’.

¹²²⁹ (T. S.) W oryginale polski wyraz ‘taniec’ – *ħħħħħħħħħħ*.

¹²³⁰ (A. P.) W oryginale: *ħħħħħħħħħħ* (*supra*), z arab. sufra, tur. sofr – ‘stół (ze stojącymi na nim potrawami)’.

¹²³¹ (T. S.) W oryginale: *ħħħħħħħħħħ* (wadra). Wiadro – miara staropolska, zwykle wynosząca 4 garnce, czyli ok. 12 l (w niektórych źródłach spotyka się wartości między 10 a 15 l). Na Litwie i w Rosji 1 wiadro to ok. 12,3 l.

¹²³² (T. S.) W oryginale polski wyraz ‘piwa’ – *ħħħħħħħħħħ*.

¹²³³ (A. P.) W oryginale występuje tu tajemnicze słowo *ħħħħħħħħħħ* (*berna*), które tłumacze niemieccy uważają za słowo tatarskie o niejasnym znaczeniu. Berna po kipczacku oznacza ‘dar, podarunek, ofiarę’.

Reguła trzecia
O sporządzaniu zapisu testamentowego¹²³⁴

301. Jeżeli ktoś ciężko zachoruje, ksiądz przyzywa dwóch skarbników oraz pisarza urzędu i nakazuje mu w ich obecności zapisywać wypowiedane przez chorego słowa według następującego wzorca:

W imię Ojca i Syna, i Ducha Świętego, amen. Ja, (taki a taki), chrześcijanin, po odbyciu spowiedzi, wyrażeniu żalu za grzechy i przyjęciu zbawiennej komunii świętej oraz umocniony na duchu sakramentem ostatniego namaszczenia, a wezwany z łaski Boga do odejścia z tego grzesznego świata, idę do domu naszego Stwórcy, który każdemu daje według jego zasług. A zatem, udając się w ostatnią drogę, żegnam się w duchu z danym mi przez Pana, a pozostawianym obecnie majątkiem – domem, żoną, dziećmi oraz całym dobytkiem – korzę się przed darującym wszelkie dobra Bogiem, przed księdzem spowiednikiem, przed świadkami i – zdrowy na umyśle, własnymi ustami polecam sporządzić niniejszy zapis mojej ostatniej woli, czyli ważny i niepodważalny testament.

Przede wszystkim powierzam swoją duszę w ręce kochającego ludzi miłościwego Stwórcy, mojego Zbawiciela, oddającego każdemu według jego zasług Pana Boga, ciało zaś, prochem będące, oddaję ziemi w celu pogrzebania obok kościoła w Raszkowie. Pochówkiem mojego ciała winien zająć się (taki a taki, i tak dalej). Moja żona obowiązana będzie złożyć ofiarę w wysokości (takiej a takiej) oraz opłacić wszelkie wydatki w związku z moim pogrzebem z pozostałego po mnie majątku, a także ofiarować (tyle a tyle) za 40 mszy w intencji zbawienia mojej duszy, za matagh, za mszę w rocznicę śmierci, i tak dalej. Nabożeństwo w intencji kościoła, tak¹²³⁵. Na fundusz¹²³⁶ mszy wieczystych w intencji zbawienia dusz zmarłych polecam przeznaczyć (tyle a tyle), biskupowi – (tyle a tyle). Długów mam (tyle a tyle), inni są mi dłużni (tyle a tyle). Długi zobowiązana jest spłacić moja żona z (takich a takich) środków. Wiano w całości przypada mojej żonie, podobnie jak i obiecany jej przeze mnie wykup¹²³⁷ (tak pisze się w przypadku, gdy wdowa jest bezdzietna). Cała reszta¹²³⁸ majątku i inwentarza, dom z jego pełnym wyposażeniem, stają się własnością mojej żony jako pani i matki

¹²³⁴ (T. S.) W oryginale polski wyraz ‘testament’ – *ղէտրաւիտէն*.

¹²³⁵ (A. P.) W oryginale: *ժամուն յիշատակ, այսպէս* (żamun jiszatak, ajspes).

¹²³⁶ (T. S.) W oryginale polski wyraz ‘fundusz’ – *ֆունդուշ*.

¹²³⁷ (A. P.) W oryginale w znaczeniu ‘posagu’ został użyty arabski wyraz džihāz – *ճիհազ*. Natomiast ‘wykup’ płacony rodzinie panny młodej to *կրկնք* (jeres-dżur).

¹²³⁸ (T. S.) W oryginale użyto arabskiego słowa qusūr – ‘niedobór, brak’, tu jako ‘pozostałość’. (A. P.) Zapisano go w formie *խւսւր* oddającej wymowę kipczacką: *chusur*. Por. *Zapisy sądu duchownego Ormian miasta Lwowa za lata 1625-1630 w języku ormiańsko-kipczackim*, red. K. Stopka, oprac. E. Tryjarski, Kraków 2010, s. 274, *Pomniki Dziejowe Ormian Polskich*, t. 1.

naszych dzieci, które pracując i żyjąc w dostatku, będą dobrym świadectwem o mnie, gdy pozostaną bogobojne i godne Bożego oraz mojego błogosławieństwa. A zatem, aby moi potomkowie pomyślnie dorastali, nie zaznając żadnego niedostatku, jak również po to, by nie roztrwonili otrzymanego majątku, ale nabierali rozumu, powierzam ich opiekunowi¹²³⁹ – starszemu¹²⁴⁰ [gminy] o imieniu (takim a takim), którego w imię Boże zobowiązuję, aby miał pieczę nad nimi i był ich nadzorcą.

A kto do postanowień niniejszego testamentu się nie dostosuje albo je złamie, odpowie za to podczas Sądu Ostatecznego. A żeby niniejszemu – na moje własne życzenie sporządzonemu i pozostawionemu – testamentowi nadać jeszcze większą wagę¹²⁴¹ oraz moc prawną, opatruję go pieczęcią¹²⁴² albo potwierdzam odciskiem palca, albo znakiem Krzyża Świętego, bądź zaświadczam własnoręcznym podpisem i daję też do podpisania obecnym świadkom.

W chronionym przez Boga mieście Raszkowie, w roku (takim a takim), miesiąca (takiego a takiego), dnia (takiego a takiego).

Reguła czwarta **O tworzeniu funduszu**

302. *Fundusz to suma ofiar składanych przez wiernych w intencji zbawienia ich dusz na ręce wielebnego księdza proboszcza oraz skarbników; wysokość uiszczanej ofiary zostaje zapisana w księdze wraz z adnotacją o intencji mszy wieczystych, które mają być odprawiane w tym kościele za ofiarodawcę bądź jego rodziców, czy jeszcze innych zmarłych.*

Jeśli ofiary pieniężne za sprawowanie mszy wieczystych składają wierni życzący sobie, aby nabożeństwo w intencji ich zbawienia odbywało się raz do roku, powinni oni wpłacić gotówką 6 churuszy tureckich. Za dwie msze wieczyste trzeba zapłacić 3 złote węgierskie, a za cztery msze kwartalne¹²⁴³ – 6 złotych węgierskich; za 12 mszy [rocznie], na początku każdego miesiąca – 18 złotych węgierskich; za 50 mszy w każdą niedzielę [w roku] – 75 złotych węgierskich.

Ponieważ istnieje niebezpieczeństwo wrogiej napaści na Raszków, fundusz na msze wieczyste nie może być na stałe przechowywany w tym mieście; pieniądze trzeba przesłać do stołecznego Lwowa i przekazać w ręce Jego Eks-

¹²³⁹ (T. S.) W oryginale polski wyraz ‘opiekun’.

¹²⁴⁰ (A. P.) W oryginale: *puquūlū* (*kalan*), z pers. *kalân* – ‘duży, starszy’.

¹²⁴¹ (T. S.) W oryginale polski wyraz ‘walor’ – *ūlūlūp*.

¹²⁴² (T. S.) W oryginale: *hu ūhpnūlū* – ‘moim mohrem’, gdzie rzeczownik *mohr* – ‘pieczęć’ jest zapożyczeniem arabskim (*muhr*).

¹²⁴³ (T. S.) W oryginale polski wyraz ‘kwartalny’.

celencji arcybiskupa, aby powierzył je prowizorom starego skarbcza świętego Grzegorza Oświeciciela. Od nich też proboszcz Raszkowa powinien otrzymać pokwitowanie¹²⁴⁴, że taka a taka suma została im doręczona wraz z informacją, jak zamierzają otrzymane pieniądze wykorzystać, oraz ile rokrocznie – zgodnie z funduszem – będą wysyłać plebanowi Raszkowa. Wspomniane pokwitowanie należy złożyć w skarbonie raszkowskiego kościoła po uprzednim wpisaniu sporządzonego zeń wyciągu do akt urzędu w celu uczynienia go wiadomym późniejszym proboszczom i parafianom Raszkowa.

Reguła piąta

O udzielaniu pożyczek na procent w celu osiągnięcia zysku

303. *Ten, kto chce zaciągnąć pożyczkę z funduszu przechowywanego w skarbonie, powinien przy świadkach dać skarbnikom weksel¹²⁴⁵, a jako zastaw – złoto, srebro albo perły i jakiś klejnot¹²⁴⁶, pokwitowanie zaś powinno brzmieć następująco: Jeżeli do końca roku dłużnik nie zdoła odebrać zastawu, którego wartość ma być dwukrotnie wyższa niż pożyczona kwota, wówczas skarbnicy za wiedzą urzędu będą mieli prawo wyznaczyć cenę za ów przedmiot i go sprzedać, po czym – odliczywszy sumę pożyczki i procentów – włożyć pieniądze do skarboni, nadwyżkę zaś zwrócić zastawiającemu. A jeśli w skarbonie stwierdzone zostaną braki, skarbnicy, którzy rokrocznie rozliczają się z wieloletnim księdzem proboszczem, zobowiązani są pokryć je z własnych środków; zgodnie z niniejszym prawem żadna odzież ani inne wyroby tekstylne nie mogą być zastawiane.*

Reguła szósta

O bractwie i przedstawicielach cechu

304. *We wszystkich grupach zawodowych¹²⁴⁷ powinny istnieć cechy rzemieślników i bractwa¹²⁴⁸ mające za patrona jednego ze świętych Pańskich, na przykład Matkę Bożą albo świętego Grzegorza Oświeciciela, bądź jakiegoś innego świętego.*

¹²⁴⁴ (T. S.) W oryginale polski wyraz ‘asekuracja’ – *уаууіпнпнугнн*.

¹²⁴⁵ (A. P.) W oryginale: *тамасук* (*tamasuk*). To zapożyczenie z arabskiego tamassuk – ‘weksel’, po turecku temessük.

¹²⁴⁶ (T. S.) W oryginale polski wyraz ‘klejnot’ – *кнѣпѣ*.

¹²⁴⁷ (A. P.) W oryginale: *псзакар* (*pszakar*), od pers. piszkar (w dawnej wymowie: peszkar) – ‘pomocnik, pracownik’.

¹²⁴⁸ (T. S.) W oryginale: *брѣстава* (*brastawa*).

Za patrona bractwa kuśnierzy¹²⁴⁹, krawców¹²⁵⁰ i pasterzy¹²⁵¹ najczęściej uznawany jest święty Kajetan.

Konfraterni skupiającej poganiaczy¹²⁵², szewców¹²⁵³, garbarzy¹²⁵⁴, rzeźników¹²⁵⁵ i przedstawicieli innych rzemiosł patronuje święty Grzegorz Oświeciciel.

Patronką roztaczającą opiekę nad bractwem chwackich młodzieńców¹²⁵⁶ niezmiennie pozostaje Matka Boża zawsze Dziewica.

Wszystkie bractwa muszą też mieć swoje skarby – skrzynki, w których należy przechowywać dokumenty potwierdzające ich przywileje, rejestry, [różne inne] akty, księgi rachunkowe dochodów i wydatków, a także pieniądze ze ściąganych kar oraz zastawione mienie, jeśli jakieś sumy były wybierane w charakterze pożyczki oprocentowanej. Środki pieniężne z owej skrzynki wolno wydawać jedynie na potrzeby kościoła, biskupa i księży oraz na jałmużnę dla ubogich – zgodnie z odpowiednimi paragrafami przywileju; podobnie jak w innych polskich miastach Ormianie Raszkowa stosują się [w tej kwestii] do zasad określonych przez arcybiskupa.

Każde bractwo cechowe co roku wybiera spośród swoich członków dwóch starostów – cechmistrzów oraz pisarza, który notuje wszystko, co konieczne. Wspomniana skrzynka znajduje się u starszego cechmistrza albo w celi księdza. Jeden z kluczy do jej zamka powinien przechowywać młodszy cechmistrz, drugi zaś – starszy cechmistrz, i tak dalej.

Członkowie bractwa chwałkich młodzieńców każdego roku wylaniają dwóch rozważnych tanuterów – fundatorów¹²⁵⁷ oraz czterech starszych, a mianowicie: starostę¹²⁵⁸, skarbnika, marszałka i pisarza. Mają oni zarządzać bractwem według zasad¹²⁵⁹ ustalonych przez biskupa, i tak dalej.

¹²⁴⁹ (K. S.) W oryginale: *phunpynq*, od tur. kürkcü – ‘kuśnierz’.

¹²⁵⁰ (K. S.) W oryginale: *ṁḥnqrḥnḥ*, od tur. *terzi* – ‘krawiec’.

1251 (K. S.) W oryginale: *lu nnnlup un hunl lyl puulhlh* – ‘tych, którzy zajmują się wypasaniem stad’. W tłumaczeniu niemieckim (s. 250) raczej błędnie: *Kürschner und Gerber und derjenigen, die mit der „Nadel arbeiten“* – ‘Kuśnierzy, garbarzy i tych, którzy pracują igłą’.

¹²⁵² (T. S.) W oryginale: *umprnpāh* (*surukci*). (A. P.) To turecki wyraz *sürücü* wymawiany *sürüdü* – ‘poganiacz’, ‘woźnica’.

1253 (T. S.) W oryginale: *hozlyulyun* (koszkakar).

¹²⁵⁴ (K. S.) Može też chodzić o garbarzy – *uughuinn* (*maz-hanogh* – ‘ten, kto usuwa włos’).

1255 (A. P.) W oryginale rzeźnicy zwani są tu z turecka: *hıuuuuuğh* (*chasapcz*). W tłumaczeniu niemieckim (s. 250): *Die Zunft der Schuhmacher, Weber, und Glasbläser un der anderen...* – „Cech szewców, tkaczy i hutników szkła...”. Te dwa ostatnie zawody zostały błędnie zidentyfikowane.

¹²⁵⁶ (A. P.) W oryginale: *սրբաստիսիսն ամենցն կտրիհնապկերուն* (*brastawan amenecunc gdridzazberun*) – ‘bractwo męznych młodzieńców’.

¹²⁵⁷ (T. S.) W oryginale polski wyraz ‘fundator’ – *ḫmūnuwənn*. Chodzi o kuratorów funduszu brackiego.

1258 (T. S.) W oryginale: *ḡnġunwənn* (*starysta*).

¹²⁵⁹ (T. S.) W oryginale polski wyraz ‘artykuł’ – *umy/hpny*, tu jako ‘regulamin, statut’.

Chętny do wstąpienia w szeregi konfraterni zobowiązany jest przystąpić do spowiedzi, przyjąć komunię i złożyć przysięgę w kościele wobec kapłana, który imię nowego członka zapisuje przed ołtarzem świętego patrona danego bractwa; kandydat w tym czasie klęczy, trzymając w dłoni zapaloną świecę; po zakończeniu ceremonii wpłaca do skarboxy wpisowe¹²⁶⁰ w wysokości 1 tynfa. W późniejszym czasie jako członek bractwa powinien każdego roku wpłacać roczne¹²⁶¹ – 1 rubla.

Ten z członków konfraterni, kto naruszy jakiś przepis prawa, zostanie ukarany i będzie sądzony w obecności całego bractwa, siedząc obok skrzynki [z jego dokumentacją i mieniem] w trakcie rozprawy.

Wszystkie bractwa każdego roku ze swoich skrzynek wypłacają księdzu 1 złoty węgierski za cztery kwartalne msze.

Członkowie wszystkich konfraterni cechowych powinni z gromnicami¹²⁶² w dłoniach brać udział we wszelkich procesjach, a nieobecni – wpłacić do skrzynki karę w wysokości ceny 1 litra wosku.

Również ci, którzy opuszczają niedzielą mszę albo specjalne nabożeństwo poświęcone któremuś świętemu, muszą zapłacić taką samą karę – równowartość 1 litra wosku. Jednak człowiek, który będzie nieobecny w kościele trzykrotnie, zostanie przy wejściu do świątyni zakuty w kajdany.

Reguła siódma Dotycząca ogólnie wszystkiego

305. Również ten, kto w ciągu czterech wielkanocnych tygodni nie przystąpi do spowiedzi ani nie przyjmie komunii świętej z rąk proboszcza Raszkowa, zostanie poddany anatemie i na sądzie sprawowanym przez kapłana będzie musiał zapłacić karę oraz pokutować, zakuty w łańcuchy przy drzwiach kościelnych.

Kto na Wielkanoc nie przyniesie do kościoła paschy¹²⁶³ do pobłogosławienia, będzie zobowiązany dać jedną okkę¹²⁶⁴ wosku, a podczas nabożeństwa stać przy wejściu do kościoła.

¹²⁶⁰ (T. S.) W oryginale polski wyraz ‘wpisne’ – *уписні*.

¹²⁶¹ (T. S.) W oryginale: *рошқұлһ* (roczizni), co jest zapewne zniekształceniem polskiego wyrazu ‘roczne’.

¹²⁶² (T. S.) W oryginale: *кәһәһ* (keron).

¹²⁶³ (K. S.) W oryginale: *пушпу* (paska) – ‘tradycyjny deser wielkanocny’.

¹²⁶⁴ (T. S.) W oryginale: *оһуу* (ocha), tur. okka. Ormianie używają także formy hocha. Okka to miara wagi równa 400 g (prawie 3 funtom). Używana w Imperium Osmańskim i wśród Ormian żyjących w Cesarstwie Rosyjskim.

W wyjątkowo uroczyste dni ślubów, pogrzebów, spotkań towarzyskich w al-tanie¹²⁶⁵, mataghów, a także nabożeństw żałobnych parafianie przynoszą księdzu i biedocie chaladż, jedzenie i picie.

Spisałem ja, der Oksendios, wardapet.

Bałta

306. To ładne miasto kupieckie leżące w pobliżu rzeki (380) Boh¹²⁶⁶ na pograniczu Polski i Rosji jest bardzo dogodnym miejscem do prowadzenia działalności handlowej¹²⁶⁷. W przeszłości żyło tu około 30 rodzin ormiańskich. Ormianie wybudowali w Bałcie niebrydki kościół i plebanię dla proboszcza, który dotąd w niej zamieszkuje, pasterzując polskim parafianom – gdyż Ormian w mieście obecnie już nie ma, jedynie w pobliskich wioskach może zostało ich jeszcze niewielu¹²⁶⁸. Do wspomnianego kościoła należy posiadłość ziemska będąca źródłem dochodu plebana, który jest jednym z wielebnych kanoników archidiecezji mohylowskiej.

Grigoriopol¹²⁶⁹

307. To miasto położone w niedalekiej odległości od Bałty i Raszkowa. Dotarliśmy do niego, mijając różne polskie osady. Na jego obrzeżach płynie rzeka Czorna¹²⁷⁰ będąca dopływem Dniestru, od której nazwy cała okolica również zwana jest Czorną. Samo miasto otrzymało jednak nazwę Grigoriopol ku czci

¹²⁶⁵ (A. P.) W oryginale: *unuñuñuñuñ* (*taghawar*).

¹²⁶⁶ (T. S.) W oryginale: *Bug*. (A. P.) Źródła rzeki Boh znajdują się w środkowej części Podola, a wpada ona do Morza Czarnego. Zwana jest także Południowym Bugiem.

¹²⁶⁷ (K. S.) Ormianie w Grigoriopolu otrzymali przywilej osadniczy z rąk Józefa Potockiego 1 IX 1765 r. Miasto początkowo określano nazwą Józefgród, jednak nie przyjęła się ona.

¹²⁶⁸ (K. S.) S. Barącz, *Rys*, s. 72-76; [W. R. Grigorian], [Historia kolonii ormiańskich], s. 181-184; J. Chrzászczewski, *Kościół*, s. 11-13.

¹²⁶⁹ (K. S.) W oryginale: *Գրիգորիպոլիս* (*Grigoripolis/Krikoribolis*); ros. Григориополь (*Grigoriopol*); ukr. Григоріополь (*Hryhoriopol*).

¹²⁷⁰ (A. P.) Czorna – rzeka Ciorna (Czorna) w Naddniestrzu (Mołdawia), która uchodzi do Dniestru w rejonie Grigoriopola.

księcia nadzorującego jego budowę¹²⁷¹. Zostało założone w roku Pańskim 1792, 25 lipca z rozkazu rosyjskiej cesarzowej Katarzyny¹²⁷². Miasto ma podłużny kształt, rozciąga się nad brzegiem Dniestru, który przepływa po jego prawej [zachodniej] stronie. Wszystkie domy mieszkalne i sklepiki są niepozorne, a handel jest bardzo słabo rozwinięty.

W mieście stoją trzy ormiańskie kościoły. Pierwszym i najważniejszym, tak zwanym katedrą, jest drewniany kościół Świętej Katarzyny – przestronny, lecz niezbyt efektowny, wzniesiony na rynku; carski dwór wyasygnował pewną kwotę na budowę w tym samym miejscu kościoła murowanego. Drugiej świątyni patronuje Święty Oświeciciel, a trzecia nosi wezwanie Świętego Krzyża; ten ostatni kościół powstał w naszych czasach; jest murowany, ale niepozorny, stoi opodal rezydencji tutejszego duszpasterza. Niedaleko niej znajduje się równie skromny budynek szkoły ormiańskiej. W kościele Świętego Krzyża oglądaliśmy marmurowy nagrobek przywieziony z Izmaïłu¹²⁷³ przez tamtejszych Ormian. Napis na nim nie jest bardzo stary. Oto jego treść: *Ten grób jest miejscem spoczynku Safara, syna Asdwadzadura, który zgał w roku 1170 (1721), 10 lipca.*

Widzieliśmy również w tutejszych świątyniach wiekowy, sporządzony na pergaminie rękopiśmienny hajsmaurk, wspaniały ewangeliarz pisany dla króla Hetuma¹²⁷⁴ także powstały na pergaminie, czaszoc i inne. Podziwialiśmy też zapisy [sądowe] Lwowa napisane po tatarsku w roku 1630¹²⁷⁵. A było to w domu szlachetnego iszczana Bogdana Iwanicza Satowa, który łaskawie i z wszelkimi honorami przez kilka dni gościł nas u siebie¹²⁷⁶.

¹²⁷¹ (T. S.) Grigorij Potiomkin (1739-1791), wszelako istnieje również hipoteza, że miasto nazwano tak na cześć św. Grzegorza Oświeciciela.

¹²⁷² (T. S.) Katarzyna II – cesarzowa Rosji (1762-1796).

¹²⁷³ (A. P.) Izmaïł – miasto w Besarabii, na brzegu rzeki Kili, ok. 65 km na zachód od wybrzeża Morza Czarnego. Dawna znacząca twierdza turecka zdobyta w 1790 r. przez Rosję. Por. nr 371.

¹²⁷⁴ (T. S.) Chodzi tu o jednego z królów Armenii Cylicyjskiej (1198-1375) o imieniu Hetum. Jednak o którego konkretnie – nie wiadomo.

¹²⁷⁵ (K. S.) BMV: rkps 1788 [Księga króraków i testamentów], 1630-1642.

¹²⁷⁶ (K. S.) Bogdan Iwanowicz Satow – członek społeczności ormiańskiej w Izmaïle, który był urzędnikiem w randze asesora kolegiального (VIII klasy). Na cmentarzu ormiańskim w Izmaïle zachowała się inskrypcja nagrobna o treści: „Tu pochowany jest asesor kolegialny [i kawaler] Bogdan Iwanowicz Satow; zmarł 10 VII 1848 r.”.

[Grigoriopol] to miasto ormiańskie, gdyż większość jego mieszkańców to Ormianie, którzy przybyli z Izmaïlu, Kilii¹²⁷⁷, Kauszan¹²⁷⁸ i Raszkowa, pozostali zaś to Rusini i Mołdawianie. Dawniej było w nim 900 ormiańskich domów, lecz wielu [Ormian] umarło z powodu tutejszego niezdrowego powietrza, a inni rozproszyli się. Obecnie jest tu około 350 domów. Ormianie mają swój sąd i pięciu sędziów, którzy sprawują sądownictwo i wydają wyroki w stosunku do naruszających prawo rodaków. Głównego sędziego zwie się burmistrzem¹²⁷⁹; ma on do pomocy dwóch doradców¹²⁸⁰, z których jeden urzęduje w siedzibie policji¹²⁸¹, a drugi – w sądzie. Obydwaj nie tylko sądzą ludzi, ale ściągają też podatki na rzecz miasta, którego zarządca¹²⁸² mianowany jest przez państwo. W tutejszym sądzie widzieliśmy datastanagirk¹²⁸³ w języku ormiańskim. Jego paragrafy w większości zaczerpnięte zostały z Pisma Świętego. Wszelako z powodu braków występujących w owym [przestarzałym już] kodeksie obecnie w praktyce sądowej wykorzystuje się prawodawstwo rosyjskie.

308. W budynku sądu podziwialiśmy wspaniałą szkatułę ozdobioną złocnym monogramem cara Pawła I¹²⁸⁴ i zawierającą cesarski dekret¹²⁸⁵, czyli nadania¹²⁸⁶, z roku 1799 przyznający Ormianom rozmaite przywileje oraz 30 tysięcy desjatin¹²⁸⁷ gruntów ornych, przy czym 1 desjatina to kwadrat o boku długości

¹²⁷⁷ (K. S.) Kilii – miasto w Besarabii w delcie Dunaju, na brzegu rzeki Kilii, znaczący port czarnomorski. Por. nr 372.

¹²⁷⁸ (K. S.) Kauszany – miasto w Besarabii, ok. 70 km na południowy wschód od Kiszyniowa.

¹²⁷⁹ (A. P.) W oryginale: *պրնկնախոն* (*burgumistr*) (!).

¹²⁸⁰ (A. P.) W oryginale: *ռաթմաւ* (*ratman*).

¹²⁸¹ (A. P.) W oryginale: *փոխից* (*polic*).

¹²⁸² (A. P.) W oryginale: *քաղաքապետ* (*kaghakabed*). Ten ormiański wyraz składa się z rzeczownika *kaghak* – ‘miasto’ i sufiksu *-bed* (irańskiego pochodzenia), który oznacza ‘szefa, przywódcę’. W niemieckim tłumaczeniu (*Der Reisebericht des Minas Bžškeanc*, s. 253, pkt 307) termin ten oddano francuskim zapożyczeniem *gouverneur*.

¹²⁸³ (A. P.) W oryginale: *Դատաստանագիրք* (*datastanagirk*) – ‘księga sądowa’. Autorem tego kodeksu zwyczajowego prawa cywilnego i kanonicznego (zwanego też statutem) spisane-go w 1184 r. był Mechitar Gosz, ormiański duchowny, myśliciel i pisarz. Por. K. Stopka, *Ormianie w Polsce*, s. 31 (Prawo Ormian polskich).

¹²⁸⁴ (T. S.) Paweł I – cesarz Rosji (1796-1801).

¹²⁸⁵ (A. P.) W oryginale: *հրովարտակ* (*hrowartak*), w tłumaczeniu niemieckim: *Edikt* (*Der Reisebericht des Minas Bžškeanc*, s. 253, pkt 308).

¹²⁸⁶ (A. P.) W oryginale: *պարգևագիր* (*barkewakir*) – ‘pismo nagradzające’; w tłumaczeniu niemieckim: *Schenkungsurkunde* – ‘akt darowizny’ (*ibidem*, s. 253).

¹²⁸⁷ (K. S.) W oryginale: *մշտնիկ* (*desetin*). Desjatina – rosyjska miara powierzchni gruntu, wynosząca 1,1 ha. Stosowana była głównie w rolnictwie i katastrze gruntowym Rosji.

240 kroków; w późniejszym czasie połowa tej ziemi została im odebrana i oddana Niemcom¹²⁸⁸. Oto tekst owego dekretu:

My, Paweł I, z łaski nieskończenie miłosiernego Boga imperator i samodzięca wszechrosyjski (...) najwierniejszym naszym ormiańskim wspólnotom chrześcijańskim miasta Grigoriopola, wszem wobec i każdemu z osobna oznajmiamy niniejszym naszą cesarską wolę (...).

1. Nie będą od nich [Ormian Grigoriopola] ściągane opłaty za zgodę na budowanie domów, sklepów, warsztatów czy rozwijanie handlu¹²⁸⁹ (...).

2. Na wzniesienie przytułku dla ubogich 8041 rubli. Na budowę klasztorów i głównego kościoła¹²⁹⁰ (...).

*3. Do już przyznanych Ormianom 12 października 1794 roku (...) 30 tysięcy desjatin gruntów (...) nakazuję dodać jeszcze (...) 3400 desjatin¹²⁹¹ [obok] rzeki Taszlik, *z których Ormianie mogą po wsze czasy korzystać*¹²⁹² (...).*

*4. Herb miasta przygotować *według niniejszego dekretu¹²⁹³ i przedstawić nam do zatwierdzenia*.*

5. Naszymi ukazami z 4 stycznia i 15 kwietnia tego 1799 roku potwierdzamy prawo Ormian do wyznawania w naszym imperium wiary chrześcijańskiej, jak też – zgodnie z prawem ustanowionym przez naszych przodków – łaskawie zezwalamy na budowanie w ich osadach klasztorów, kościołów, dzwonnicy (...), przy podleganiu w sprawach duchowych jedynie patriarche Łukasziowi¹²⁹⁴ rezydującemu w klasztorze ararackim stołecznego miasta Eczmiadzyna oraz jego namiestnikowi przebywającemu w naszym imperium. (...) dlatego uznaliśmy za

¹²⁸⁸ (A. P.) W oryginale: *գերմանացիք* (germanacik).

¹²⁸⁹ (A. P.) Tak w oryginale. Jednakże historyczka i tłumaczka relacji Bższkianca na język rosyjski, Tatevik Sargsyan, interpretuje to inaczej: „Przyznane im pieniądze przeznaczone na budowę sklepów i odrodzenie stanu kupieckiego, jak również na zakup narzędzi rolniczych i wyposażenie gospodarstw [...] nie będą ściągane z powrotem”.

¹²⁹⁰ (A. P.) Tyle w tekście Bższkianca. Tatevik Sargsyan dodaje tu informacje znane jej z oryginału carskiego dokumentu: „Sprowadzone do Grigoriopola przez dawną Ekspedycję Budowlaną materiały oraz niewykorzystane przez nią w pełni środki finansowe w sumie 8041 rubli i 9 kopiejek [...] zezwalamy spożytkować na wybudowanie przytułku dla ubogich i bezdomnych. Pieniądze przeznaczone na budowę klasztoru i kościoła katedralnego muszą wystarczyć na ten cel, więcej już bowiem przyznane nie zostanie”.

¹²⁹¹ (A. P.) W oryginale mamy tu 30 400 desjatin. Jednak Tatevik Sargsyan wprowadziła poprawkę na podstawie dokumentu źródłowego.

¹²⁹² (A. P.) Słów ujętych w * w tekście Bższkianca nie ma – to uzupełnienie tłumaczki na podstawie dokumentu źródłowego.

¹²⁹³ (A. P.) W oryginale występuje tu wyraz *դակտ* (daklat), który jest zapewne ormiańskim zapisem rosyjskiego słowa доклад, odpowiednika późniejszego terminu указ – ‘dekret’.

¹²⁹⁴ (A. P.) Łukasz (Ghukas) I – katolikos Armenii (1780-1799).

stosowne (...) potwierdzić rangę znajdującego się w Astrachaniu ormiańskiego Konsystorza¹²⁹⁵ Duchowego działającego w następującym składzie: przewodniczący archimandryta¹²⁹⁶, trzech urzędujących sędziów [wybranych] z grona starszych kapłanów, dwóch sekretarzy: jeden ze znajomością języka ormiańskiego, a drugi – rosyjskiego, dla rozpatrywania spraw tych Ormian, którzy lepiej znają język rosyjski, oraz czterech kancelistów do sporządzania pism. Wspomnianemu Konsystorzowi podlegają kościoły, parafie i wszyscy wierni (...).

6. Ustanowionemu (...) ormiańskiemu sądowi (...) zezwalamy rozpatrywać powództwa i wydawać wyroki w sprawach sądowych. W skład sądu wchodzi wybierani spośród społeczeństwa członkowie i odpowiednia liczba sekretarzy oraz kancelistów (...).

7. (...) *laskawie zwalnimy ich od podatków dworskich i uciążliwych posług, jakiekolwiek by one były (...).*

8. (...) zezwalamy (...) na wolne prowadzenie handlu tak na lądzie, jak i na morzu, zarówno wewnątrz naszego imperium, jak i poza nim.

9. (...) nakazujemy wszystkim dowódcom wojskowym i cywilnym, naczelnikom [państwowym] (...) aby nie tylko nie czynili przeszkód w prowadzeniu działalności handlowej, ale w razie potrzeby (...) pomagali im [handlarzom] unikać strat i chronili ich przed powstawaniem szkód, braków (...).

Roku 1799, 28 października

Paweł

*Hrabia Rostopczyn*¹²⁹⁷.

Besarabia¹²⁹⁸

309. Ta część Mołdawii położona między dwiema rzekami – Dniestrem i Prutem – jest urodzajną krainą. Od wieków osiedlali się tu dawni mieszkańcy Ani, to jest Ormianie, i zamieszkiwali na stałe, urządzali się, zagospodarowywali oraz budowali kościoły z pełnym wyposażeniem. Po przejściu tego kraju przez

1295 (A. P.) W oryginale: *kuŋghuunon* (*kancistor*).

¹²⁹⁶ (A. P.) Archimandryta – przełożony klasztoru w Kościołach wschodnich; odpowiednik rzymskokatolickiego opata.

¹²⁹⁷ (A. P.) Niemieckie tłumaczenie (*Der Reisebericht des Minas Bžskeanc*, s. 254) informuje, że drugi podpis na tym dokumencie złożył hrabia Fiodor Wasiljewicz Rostopczyn (1763-1826), wicekanclerz Rosji (1799-1801).

¹²⁹⁸ (K. S.) W oryginale: *ᲞᲗᲗᲗᲗᲗᲗᲗᲗ* (*Besarabia*); rum. Basarabia, tur. Besarabya, ukr. Бесарабія (*Besarabija*).

potężne Imperium Rosyjskie¹²⁹⁹ znacznie się on rozwinął, a postęp uległ w nim wyraźnemu przyspieszeniu. Głównym miastem jest Kiszyniów będący zarazem siedzibą ormiańskiego arcybiskupa, pasterzującego swojej nielicznej trzódce parafian. Cała ta kraina poczynając od Chocimia, ciągnie się aż do Akermanu, którego opis jako miasta nadmorskiego zostanie odłożony na później, po przedstawieniu Kilii, po czym nastąpi relacja z Odessy.

Kiszyniów¹³⁰⁰

310. To znane miasto, odnowione i kwitnące, leży w odległości sześciu godzin jazdy od Grigoriopola i Dubosar¹³⁰¹; tylko stąd [z Dubosar] można przeprawić się przez Dniestr do Besarabii. Widzieliśmy w Dubosarach nie tylko wspaniałe budowle, ale i duże drewniane tratwy służące do przedostania się na drugi brzeg rzeki, przepiękne ogrody, a także wiele innych ładnych rzeczy.

Wciąż piękniejąc i bogacąc się o rozmaite nowe zabudowania, Kiszyniów coraz bardziej zaczyna przypominać miasto stołeczne; słynie zwłaszcza z niezwykle urokliwych i pełnych przepychu ogrodów oraz imponujących siedzib wielmożów. Kościół ormiański wybudowano tutaj w centrum miasta, rezydencja biskupa zaś znajduje się na uboczu; zasłynęła ona wśród wyższych sfer dzięki wydawanym przez znamienitego arcybiskupa Grigora¹³⁰² wykwintnym przyjęciom. Rodzin ormiańskich jest tutaj 150, w większości są to kupcy. W Kiszyniowie zamieszkują także przedstawiciele wielu innych narodowości, którzy również mają swoje kościoły i szkoły. Przez miasto przepływa rzeka Byk¹³⁰³.

311. Znana twierdza w Benderach¹³⁰⁴ leży w niewielkiej odległości od Kiszyniowa; dawniej [miejscowość ta] była, można powiedzieć, znaczącym

¹²⁹⁹ (A. P.) Besarabia znalazła się w granicach Rosji w 1812 r., przedtem należała do Imperium Osmańskiego. O Ormianach w Besarabii zob. J. Ber, *Ormianie polscy w Besarabii*, „Lehahayer. Czasopismo poświęcone dziejom Ormian polskich” 4, 2017, s. 99-147.

¹³⁰⁰ (K. S.) W oryginale: *Քիշինու (Kisznow)*; rum. Chişinău, ukr. Кишинів (Kisziniw)

¹³⁰¹ (A. P.) W oryginale: *Dumbasar*. Dubosary – miasto nad Dniestrem, ok. 45 km na północny wschód od Kiszyniowa.

¹³⁰² (K. S.) Grigor Zakarian – ormiański biskup Moldo-Włachii z siedzibą w Jassach (1809-1812), potem Besarabii z siedzibą w Kiszyniowie (1812-1827).

¹³⁰³ (A. P.) Byk – rzeka w Mołdawii, prawy dopływ Dniestru.

¹³⁰⁴ (A. P.) Bendery (Tighina) – miasto we wschodniej Mołdawii, port nad Dniestrem. W XVI w. Turcy zbudowali w Benderach jedną z najpotężniejszych twierdz w Mołdawii.

ośrodkiem handlowym, w którym żyło wielu Ormian, wszelako niekończące się wojny, prześladowania i rozlew krwi w czasach panoszenia się Tatarów powodowały ciągły spadek liczby mieszkających tu chrześcijan. Spadek ten trwał dopóty, dopóki miasto nie przeszło w ręce Rosjan.

312. W bardzo przyjaznym, małym miasteczku Kauszany¹³⁰⁵ istniało niegdyś 200 domów Ormian; mieli piękny murowany kościół, który zniszczyli cudzoziemscy najeźdźcy; z tego powodu ludność przeniosła się do Grigoriopola. Obecnie w Kauszanach mieszka 10 ormiańskich rodzin, ale swojej świątyni nie mają.

313. Hincești¹³⁰⁶ to sprawiająca przyjemne wrażenie osada leżąca w odległości sześciu godzin jazdy od Kiszyniowa; kupił ją znamienity ormiański kawaler¹³⁰⁷ Manug-beg¹³⁰⁸ z Ruszczuku¹³⁰⁹ i postawił tam kościół dla Ormian i Mołdawian. Gdyby nie jego przedwczesna śmierć, zapewne rozbudowałby tę osadę i uczynił ją jeszcze piękniejszą, a mieszkańców wzbogacił (356).

Orgiejów¹³¹⁰, osiedle typu miejskiego, również znajduje się w odległości sześciu godzin jazdy od Kiszyniowa. Jest w nim 60 ormiańskich rodzin, mają one swój kościół pod wezwaniem Świętej Bogurodzicy. Przez tę miejscowość przepływa rzeczka, która rozlewa się w jezioro, a w pobliskim lesie są ruiny starego miasta¹³¹¹.

Osiedle typu miejskiego zwane Telenesti¹³¹² zamieszkuje 10 rodzin ormiańskich, a we wsi Făleşti¹³¹³ żyje ich 12; zajmują się handlem.

¹³⁰⁵ (A. P.) W oryginale: *Դաւաշան* (*Ghawszan*).

¹³⁰⁶ (T. S.) W oryginale: *Հինչեստ* (*Hnccest*). Hincești – miasto w Mołdawii, nad rzeką Cogîlnic, ok. 33 km na południowy wschód od Kiszyniowa.

¹³⁰⁷ (K. S.) W oryginale: *ասպետ* (*asped*) – ‘rycerz, kawaler, dowódca jazdy’.

¹³⁰⁸ (K. S.) Manug-bej (1769-1817) – bogaty kupiec, karczmarz i dyplomata ormiański.

¹³⁰⁹ (T. S.) W oryginale: *Րուսչուկ* (*Rusczuch*). Ruszczuk (Ruse) – jedno z ważniejszych miast Imperium Osmańskiego, położone na brzegu Dunaju ok. 75 km na południe od Bukaresztu.

¹³¹⁰ (M. A.) W oryginale: *Օրհեյ* (*Orhej*). Orgiejów – miasto w Mołdawii położone nad rzeką Reuto, ok. 55 km na północ od Kiszyniowa.

¹³¹¹ (M. A.) Może chodzić o Orheiul Vechi (Stary Orgiejów).

¹³¹² (M. A.) Telenesti – miejscowość w Mołdawii położona ok. 85 km na północny zachód od Kiszyniowa

¹³¹³ (M. A.) Făleşti – miejscowość w Mołdawii położona ok. 150 km na północny zachód od Kiszyniowa.

314. Miasto Bielce¹³¹⁴ to znany ośrodek handlowy, który odwiedzają kupcy z Polski i Mołdawii. Jest tu 10 ormiańskich rodzin. W osadzie Lipkany¹³¹⁵, która położona jest nieco wyżej, [także] mieszka 10 ormiańskich rodzin. A w Brerczy¹³¹⁶, również osiedlu typu miejskiego – 15 rodzin ormiańskich trudniących się głównie handlem.

Chocim¹³¹⁷

315. To słynne w Besarabii miasto twierdzę zbudowano na wzniesieniu, u którego podnóża płynie rzeka Dniestr, a na przeciwległym brzegu leży Żwaniec (209). Wcześniej rezydował tu turecki pasza, który nadzorował cały okręg. Wspaniale prezentuje się Chocim widziany ze Żwańca; stąd właśnie oglądaliśmy imponujące budowle i umocnienia forteczne. W przeszłości było to duże i szeroko znane miasto zamieszkiwane przez 17 tysięcy ludzi, w tym również wielu Ormian. Obecnie jednak zostało tu zaledwie 20 ormiańskich rodzin. Mają one swój kościół Świętej Bogurodzicy. W jego ołtarzu umieszczono podobiznę Matki Bożej wzorowaną na obrazie z kościoła w Kamieńcu (215).

To warowne miasto leżące naprzeciw polskiej granicy sąsiaduje także z Bukowiną, w której jest około 300 zasobnych i ładnych wsi.

3. Ormianscy mieszkańcy Bukowiny

316. Kraina ta położona jest w górnej części Mołdawii, od której odłączyła się w roku 1776, aby spod panowania Osmanów przejść pod władzę Austriaków¹³¹⁸. Od Galicji oddziela ją rzeka Czeremosz, od Besarabii – rzeka Prut. Przybywający od dawna byli mieszkańcy Ani najpierw się tu osiedlali, ale

¹³¹⁴ (A. P.) W oryginale: *Bylc*. Bielce – miasto w Mołdawii położone ok. 135 km na północny zachód od Kiszyniowa.

¹³¹⁵ (M. A.) W oryginale: *Lipka*. Lipkany – miasto w Mołdawii położone ok. 75 km na wschód od Czerniowiec.

¹³¹⁶ (A. P.) Osiedle Brercza to prawdopodobnie dzisiejsza Pererita przy granicy mołdawsko-rumuńskiej (*Der Reisebericht des Minas Bžškeanc*, s. 256, pkt 314).

¹³¹⁷ (K. S.) W oryginale: *Ivoṗnũ* (*Chotun*); ukr. Хотин (*Chotin*), rum. Hotin.

¹³¹⁸ (K. S.) W rzeczywistości owo terytorium stało się częścią imperium Habsburgów w roku 1775. Zob. J. Polek, *Die Armenier in der Bukowina*, Czernowitz 1906.

później wielu przeniosło się na Węgry, toteż i my – po uprzednim opisanu Bukowiny – uznaliśmy za celowe również udać się na Węgry.

Czerniowce¹³¹⁹

317. To miasto będące centrum Bukowiny, położone w odległości mniej więcej dziewięciu godzin jazdy od Chocimia, sąsiaduje z Besarabią. Po jego lewej stronie płynie głęboka rzeka Prut, która w swym dalszym biegu, już na terytorium Mołdawii, oddziela ją [Bukowinę] od Besarabii. Tutaj Dniestr znacznie przybliży się do Prutu, tak że mały skrawek ziemi między nimi wygląda jak niewielki przesmyk. Minąwszy duży most nad Prutem, dotarliśmy do malowniczego miasta Czerniowce, które dzięki ożywionej działalności handlowej jego mieszkańców z każdym dniem coraz bardziej rozkwita i rozrasta się w miarę powstawania kolejnych nowych, wysokich i pięknych budowli. Widzieliśmy efektowne pałace i urokliwe kościoły z przyległościami. Wielu jest tutaj Niemców i Polaków, ormiańskich rodzin zaś – 30; niemal wszystkie zajmują się handlem, a przeniosły się tu niedawno z Polski. Jakkolwiek własnej świątyni Ormianie nie mają¹³²⁰, to udostępniono im ołtarz Świętego Oświeciciela w kościele rzymskokatolickim, usytuowany po jego prawej stronie¹³²¹. Ołtarz ten ufundował znany kupiec ormiański, Symonowicz¹³²².

W przeszłości Czerniowce były znanym w Mołdawii ośrodkiem miejskim, gdzie działalność handlową prowadziło wielu przedstawicieli naszej narodowości. Mieli oni wówczas dwa kościoły. Wszelako po pożarze, który doszczętnie

¹³¹⁹ (K. S.) W oryginale: *Qłnłnłhg* (Czernowic); ros. Черновцы (Czernowcy), ukr. Чернівці (Czerniwci), rum. Cernăuți, niem. Czernowitz/Tschernowitz.

¹³²⁰ (K. S.) Kościół ormiański w Czerniowcach został zbudowany dopiero w 1875 r. według projektu czeskiego architekta Jozefa Hlávki. Konsekwował go w 1879 r. ormiański arcybiskup lwowski Grzegorz Józef Romaszkan. Zob. J. Chrzaszczewski, *Kościoly*, s. 19-21.

¹³²¹ (K. S.) Prawdopodobnie chodzi o rzymskokatolicki kościół Podwyższenia Krzyża Świętego, którego budowę w roku 1787 zlecił cesarz Józef II. Budowa ta trwała ponad dwa dziesięciolecia.

¹³²² (K. S.) S. Barącz w: *Rys*, s. 81, pisze, że „Norses, Stefan i Mikołaj, synowie Grzegorza Ajwasa przenieśli się z Mołdawii do Czerniowiec, gdzie [...] wymurowali dużą kamienicę [...]. Za nimi przyszło więcej Ormian [...]. Lubo nie mieli własnego kapłana, sprawił jednak Jakub Szymonowicz duży obraz św. Grzegorza do kościoła łacińskiego”. Fundacja ołtarza miała nastąpić w 1808 r.

nie strawił miasto, znikły bez śladu domostwa Ormian, a oni sami rozproszyli się. Oto dlaczego w Czerniowcach wszystko obecnie jest nowe.

Seret¹³²³

318. To malownicze osiedle typu miejskiego z murowanymi domami i jednym kościołem – polskim. Środkiem miasta płynie rzeka Seret, czyli Seretin, w dalszym biegu wpadająca do Dunaju (370). Jest na niej duży drewniany most, przez który przechodziliśmy, zmierzając do opisywanej miejscowości. Nie widzieliśmy tu nic godnego uwagi. 200 lat temu – jak mówi kronika z Kamieńca – w mieście żyło wielu Ormian, obecnie jednak zostało zaledwie 10 rodzin ormiańskich, nad którymi duchową pieczę sprawuje ksiądz łaciński¹³²⁴, gdyż własnego kapłana ani kościoła tutejsi Ormianie nie mają.

Suczawa¹³²⁵

319. W tym starym, słynnym mieście znajdowała się rezydencja księcia, czyli beja¹³²⁶ Mołdawii, który samowładnie tutaj panował. Widzieliśmy tu dawną twierdzę na wzgórzu, zbudowaną – jak głosi tutejsza legenda, którą nam opowiedziano – 50 lat przed narodzinami Chrystusa. Oglądaliśmy także wiekowy pałac beja. Poniżej płynie rzeka Suczow, oddzielając Suczawę od pozostałej części Mołdawii. W dalszym biegu wpada ona do rzeki Seret. Przechadzając się po różnych miejscach, obejrzelśmy również wieże, stare cmentarze i zburzone mury. Dawniej miasto liczyło 17 tysięcy mieszkańców, obecnie ich liczba znacznie spadła, chociaż licznie zjeżdżają się tu w celach handlowych przedstawiciele rozmaitych nacji. Domy najczęściej są parterowe, tu i ówdzie spotyka się jednak imponujące gmachy oraz kościoły. Sporymi rozmiarami i gustownym wyglądem wyróżnia się nowo wzniesiona na szczycie wzgórza

¹³²³ (K. S.) W oryginale: *Ułpuun* (*Serad/Serat*); rum. Siret.

¹³²⁴ (A. P.) W oryginale: *juunhū* (*latin*). (K. S.) Seret został wspomniany w kondaku katolikosa Teodorosa II z 1388 r.

¹³²⁵ (K. S.) W oryginale: *Unıoulu* (*Suczowa*); rum. Suceava.

¹³²⁶ (A. P.) W oryginale pada tu łaciński wyraz *dux* (ᠳᠤᠨᠫᠤ), który Bższkianc uważa za odpowiednik tureckiego beja (uṭṭḷ–beg). Chodzi natomiast o hospodara.

szkoła królewska¹³²⁷, w której bezpłatnie uczą się dzieci różnych narodowości. Państwo przydzieliło jedno duże pomieszczenie dla dzieci ormiańskich, których – w czasie, kiedy tam przebywaliśmy – było 80. Lekcje odbywały się zarówno w języku ormiańskim, jak i niemieckim. W pobliżu szkoły stoi też nowo wybudowany, piękny kościół polski. Obok znajduje się plebania, w której mieszka tamtejszy proboszcz.

Ogromny, stary mołdawski kościół Świętego Jerzego wybudowany został w roku Pańskim 1500, o czym świadczy napis nad wejściem, który odczytaliśmy. Wewnątrz, przed ołtarzem, oglądaliśmy spoczywające w obitym srebrem relikwiarzu nienaruszone ciało świętego męczennika, Jana z Trapezuntu, który w zacieklej walce o wiarę w Chrystusa pokonał Żydów, za co ci, zazdrośni, wydali go Tatarom¹³²⁸ Akermanu; oni zaś pojmannszy Jana, poddali go najstraszliwszym torturom, po czym przywiązali do końskiego ogona i pędzili zwierzę po kamieniach, dopóki udręczony człowiek nie oddał ducha Bogu. Potem zaczęły się tam dziać liczne cuda. Powiadają, że kiedy Jan wydał ostatnie technienie, koń nie ruszył się z miejsca, dopóki ciała martwego męczennika w tymże miejscu nie pogrzebano. Usłyszawszy o tym, książę Suczawy uprosił paszę Akermanu, żeby wydał mu [pochowane już] zwłoki, po czym w nadzwyczaj uroczystej procesji przywiózł je do Suczawy i złożył w tutejszym kościele. Później, kiedy Polacy zdobyli Suczawę, ciało zamęczonego za wiarę [Jana] przeniesiono do Żółkwi, wszelako po upływie 50 lat ludność Suczawy zwróciła się do cesarza Józefa z prośbą, aby zezwolił na zwrot cennej relikwii. Władca wyraził zgodę i szczątki świętego męczennika powróciły na swoje miejsce. Teraz przybywa do nich mnóstwo pielgrzymów.

320. Dawniej w Suczawie zamieszkiwało 700 rodzin ormiańskich. Wiele przeniosło się z czasem na Węgry, dlatego obecnie jest ich 200¹³²⁹. Niegdyś było tu dużo kościołów i klasztorów. [Dziś] mogliśmy oglądać jedynie ruiny dawnych kościołów Świętej Trójcy i Świętego Mikołaja. W mieście są dwa czynne kościoły i dwa klasztory.

¹³²⁷ (K. S.) Chodzi o cesarsko-królewską szkołę na austriackiej Bukowinie.

¹³²⁸ (A. P.) Turków Bższkianc określa terminami *թայթար* (*tatar*) lub *այլազգի* (*ajlazgi*), dosłownie: '(przedstawiciele) innej narodowości', rzadziej *թիւրք* (*türk*).

¹³²⁹ (K. S.) Zob. K. Nagy, *The Church-Union of the Armenians in Transylvania (1685-1715)*, Göttingen 2021, s. 87-94, *Refo500 Academic Studies*, t. 81.

Stary główny ormiański kościół Suczawy – kościół Świętego Krzyża pierwotnie był drewniany. Z czasem iszchan Hanko¹³³⁰ zastąpił go murowanym. Nad drzwiami wewnętrznymi widnieje napis *Roku 970 (1521)*. Główny ołtarz poświęcony jest Matce Bożej, a w gawicie znajduje się ołtarz Świętego Jana, który ufundował ormiański iszchan Kyprijenc¹³³¹; to w jego domu przenocował swego czasu cesarz, w podzięcie nadając rodowi gospodarza szlachectwo¹³³². Przed świątynią rozpościera się obszerny cmentarz, stoi przy nim także plebania. Dzwonnica jest murowana, w środku – na marmurowej tablicy – widnieje wyryty napis: *Tę dzwonnice wzniesiono dla upamiętnienia jerespochana*¹³³³ *pana Biniata*¹³³⁴ (...) 1068 (1619). W kościele tym oglądaliśmy stary ewangelarz w srebrnej oprawie z następującym kolofonem: *Gdy niniejszy święty ewangelarz został przepisany, był rok ormiański 1098 (1649). Nastąpiło to w Bogdaniu*¹³³⁵, *w mieście Suczawie*¹³³⁶, *pod stropem* [kościół] *Świętego Symeona, gdy rządy patriarche sprawował ormiański katolikos der Pilippos, a pieczę nad całym regionem miał der Minas wardapet*¹³³⁷, i tak dalej. Potem jest mowa o tym, w jakich okolicznościach ów święty ewangelarz trafił w ręce obcoplemieńców i jak został odzyskany.

321. Ładny murowany kościół Świętego Symeona wybudowano na obrzeżach dzielnicy ormiańskiej. Istnieje przy nim duży cmentarz. Przed wejściem widzieliśmy stary grób z następującą inskrypcją: *To miejsce spoczynku Jisy*

¹³³⁰ (K. S.) Kościół wymurowany w 1521 r. za panowania hospodara Stefanicy przez Crista (Chacziga) Hanke.

¹³³¹ (A. P.) Kyprijenc z rodu Kaprich. Ród baronów Kaprich jest wspomniany przez K. Stopkę w jego książce *Ormianie w Polsce*, s. 92. (K. S.) W 1785 r. Jan, kupiec bukowiński, z predykatem „de Merecey” otrzymał nobilitację od cesarza Józefa II. Zob. A. Zięba, *Szlachectwa Ormian polskich od XIV do XX wieku (zarys problematyki)*, „Lehahayer. Czasopismo poświęcone dziejom Ormian polskich” 11, 2024, s. 126.

¹³³² (A. P.) W oryginale: *uyapnlnuyəhūlū (baronutjun)*.

¹³³³ (A. P.) W oryginale: *hphghghhuulū (iricpochan)*, co tłumacze niemieccy (*Der Reisebericht des Minas Bžškeanc*, s. 259, pkt 320) oddali terminem *Kirchenvorsteher* – ‘prowizor kościelny’.

¹³³⁴ (T. S.) W oryginale: *Պինյաթային (Pinjatajin/Binjatajin)*.

¹³³⁵ (A. P.) W oryginale: *յերգիրյս Բուղդանաց (h-ergir-ys Bughdanac)* – ‘w kraju Bugdanów’. Bogdania to turecka (osmańska) nazwa Mołdawii. Por. *Der Reisebericht des Minas Bžškeanc*, s. 259, przyp. 503.

¹³³⁶ (K. S.) W oryginale: *Սեջով (Sedżow, Seczow)*.

¹³³⁷ (K. S.) Minas – ormiański biskup Mołdawii (1649-1652), zabity podczas najazdu kozackiego. C. Mutafian, *La saga des Arméniens*, s. 305.

i Mughal, [syna i] córki *der Andona zgasłych roku 1065* (1618), 2 sierpnia, w sobotę¹³³⁸.

322. Na południowym krańcu miasta znajduje się malowniczo położony w pobliżu rzeki klasztor Świętego Oksenda. Ma przestronny, ogrodzony murem dziedziniec, pośrodku którego wznosi się murowana katedra. Obok stoi duża studnia. We wnętrzu kościoła jest płyta nagrobna z napisem: *Tu spoczywa Jagopsza*¹³³⁹, *który zbudował tę świątynię w roku ormiańskim 1000* (1551). Starzy mieszkańcy opowiadali nam, że potomkowie Jagopszy przenieśli się do Weneccji¹³⁴⁰. Na zewnątrz jest jeszcze inny nagrobek, na którym przeczytaliśmy: *To jest grób syna Owatama*¹³⁴¹. *Rok 1080* (1631). Po zachodniej stronie dziedzica wznosi się łukowa¹³⁴² murowana dzwonnica, na którą weszliśmy po kamiennych schodach. Z góry rozpościerał się widok na kaplicę Świętego Oświeciciela wraz z ołtarzem. Przy kaplicy znajduje się zachodnie wejście do klasztoru. Nad wschodnim wejściem mieści się murowana rezydencja biskupa¹³⁴³, a w niej – piękna sklepiona kaplica z ołtarzem ozdobionym obrazem przedstawiającym Zaśnięcie Bogurodzicy. W otaczającym klasztor ogrodzie były prawdopodobnie cele i drewniane pomieszczenia dla abeghów, o czym świadczą obecne tam ruiny.

323. Ormiański klasztor zwany Chaczkatar albo Hadżgadar¹³⁴⁴, noszący dawniej nazwę Bogurodzicy Spełniającej Prośby, wznosi się na wzgórzu niezbyt oddalonym od miasta i leżącym po jego południowo-zachodniej¹³⁴⁵ stronie¹³⁴⁶. Są tam owalne cele dla kapłanów zakonnych i pielgrzymów, a na

¹³³⁸ (K. S.) Rok ԹՎԵ (1065) to według rachuby gregoriańskiej 1616 lub 1617 rok, a nie 1618 – jak u Bższkianca. Tylko w roku 1617 sobota przypadła według kalendarza juliańskiego 2 sierpnia.

¹³³⁹ (A. P.) Nazwisko Jakobsza (Jakub-szach) przetrwało w Polsce do czasów obecnych w postaci Jakobsze. Znane były też formy Jagopsza, Agopsza.

¹³⁴⁰ (K. S.) Niektórzy potomkowie Jagopszy przenieśli się do Lwowa. Wartan Agopszowicz (syn Jagopszy) dał początek lwowskiemu rodowi Wartanowiczów; z kolei Sahag był tam fundatorem ormiańskiego kościoła Świętego Krzyża na przedmieściu Krakowskim.

¹³⁴¹ (K. S.) W oryginale: *Օվաթամ այաթաբաթ* (*Owatam ajwordwocn*).

¹³⁴² (T. S.) Chodzi o sklepioną łukowo wielką bramę przelotową w przyziemiu dzwonnicy, przez którą wjeżdżano na teren klasztoru.

¹³⁴³ (A. P.) W oryginale: *արաճնորդարան* (*aradznordaran*).

¹³⁴⁴ (A. P.) Obecna rumuńska nazwa tego klasztoru to Hagigadar (Hadzigadar), por. *Der Reisebericht des Minas Bžškeanc*^c, s. 260, przyp. 507.

¹³⁴⁵ (T. S.) W oryginale błędnie: wschodniej.

¹³⁴⁶ (K. S.) Klasztor został ufundowany przez Ormianina Bogadana Donowakowicza, syna Donowaka Dragana z Suczawy. W testamencie sporządzonym we Lwowie w 1615 r. fun-

zewnątrz rozciągają się pola. Małeńki kamienny kościół zwieńczony kopułą ma gawit i dwa wejścia – nad południowym widzieliśmy wyrytą datę: *Roku Pańskiego 1512*. Przypuszczalnie dotyczy ona renowacji świątyni, gdyż same mury wyglądają na znacznie starsze. Główny ołtarz kościoła poświęcony jest Świętej Bogurodzicy, drugi – Świętemu Oświecicielowi. Do klasztoru licznie przybywają ormiańscy pielgrzymi, zwłaszcza z okazji [święta] Wardawar¹³⁴⁷ i w dniu świętej Anny. W księdze pamiątkowej kościoła Bogurodzicy w Kamieńcu napisano: *Boże, zmiłuj się nad duszą świętej pamięci*¹³⁴⁸ *Kristosadura z Suczawy* – [w intencji swojego zbawienia ofiarował on] *krucyfiks*.

4. Potomkowie dawnych mieszkańców Ani w Madżarstanie

324. Ormianie z Ani uciekając przed Tatarami¹³⁴⁹ początkowo osiedlali się w Poncie, skąd drogą morską przeprawiali się do Europy, aż po Mołdawię. Po pewnym czasie przenieśli się jeszcze dalej – na Węgry, gdzie rozrzućeni po rozmaitych miastach i wioskach żyli przemieszani z tamtejszą ludnością. Potem, widząc urodzajną ziemię i zasobność kraju, zjednoczyli się oraz w porywie patriotycznym wybudowali dwa miasta. Jednemu nadali nazwę Armenopolis¹³⁵⁰, czyli inaczej Gherla, drugiemu zaś – Elizabetopol albo Baszpałów. Pewna część Ormian osiadła w takich węgierskich miastach jak Dżurdżow¹³⁵¹, Sipwiz¹³⁵². Inni rozsiani po różnych miejscowościach pozostali w nich, gdyż mieli tam

dator zapisał: „Zmurowałem manastyr ormieński w Suczawie w ziemi wołoskiej za dusze przodków moich wszystkich i swoją na gruncie własnym dziedzicznym przodków moich, który mnie kosztuje 6000 złotych”. Zob. Я. Р. Дашкевич [J. R. Daszkiewicz], *Вірмени в Україні: Дорогами тисячоліть. Збірник наукових праць* [Ormianie na Ukrainie: Drogami tysiącleci. Zbiór prac naukowych], Львів [Lwów] 2012, s. 643; M. Marynowski, *Ormianie z Mołdawii, Bukowiny i Siedmiogrodu. Dokumenty i źródła dotyczące związków z Ormianami polskimi w XV-XIX wieku*, Kraków 2024, s. 77-78.

¹³⁴⁷ (A. P.) W oryginale: *Վարդաւար* (Wardawar/Wartawar) – ormiańska nazwa święta Przemienienia Pańskiego.

¹³⁴⁸ (T. S.) W oryginale: *ս[ն]իւն*. Prawdopodobnie jest to skrót od ‘świętej pamięci’.

¹³⁴⁹ (A. P.) Chodzi o Turków seldżuckich.

¹³⁵⁰ (A. P.) W oryginale: *Հայաքաղաք* (Hajakaghak).

¹³⁵¹ (M. A.) W oryginale: *Ճյւրճով* (Dżurdżow). Węgierskie Gyergyószentmiklós to dziś Gheorgheni w Rumunii.

¹³⁵² (M. A.) W oryginale: *Սիբւիզ* (Sibwiz). Chodzi o Szépvíz, por. nr 334.

dobre warunki do prowadzenia działalności handlowej. O pozostałych Ormianach powiemy później, w odpowiedniej kolejności.

Liczebność Ormian mieszkających na Węgrzech sięga, według niektórych szacunków, 15 tysięcy ludzi. Wielu z nich to kupcy, inni – szlachcice bądź spahisi¹³⁵³, których nazywa się nemiszami¹³⁵⁴. Są oni właścicielami dużych majątków ziemskich i cieszą się rozmaitymi przywilejami. Ormianie wzniesli na Węgrzech wiele słynnych budowli oraz imponujące świątynie i domy kościelne. Ich proboszczami są kanonicy. Na podstawie cesarskich dekrétów mają nie tylko własne sądy i ławników przysięgłych, ale też zgromadzenia i sądy prowincjonalne. Wszelkie spory, zarówno w miastach, jak i na wsiach, Ormianie rozstrzygają sami. Wolno im przy tym odwoływać się od wyroków do sądu najwyższego¹³⁵⁵.

Elizabetopol¹³⁵⁶

325. To miasto dawniej nazywało się Ebefalva¹³⁵⁷. Nazwa nawiązywała do starej osady, która obecnie jest przedmieściem Elizabetopola. Miasto leży w szerokim wąwozie otoczonym zielonymi wzgórzami, polami uprawnymi i sadami. Wzdłuż pól płynie rzeka Tarnawa [Wielka]¹³⁵⁸, której brzegi łączy duży, kilkuprzęsłowy, kryty drewniany most. Po wschodniej stronie rzeki, w odległości pół godziny jazdy, jest osada ormiańska¹³⁵⁹. Owo schludne i świetnie zagospodarowane wolne miasto królewskie nosi obecnie nazwę Baszpałów. Ulice tu są

¹³⁵³ (K. S.) W oryginale: *uyuh, uyuhh* (*spah, spahi*) – ‘wojskowy z tytułem szlacheckim, rycerz, jeździec, kawalerzysta’.

¹³⁵⁴ (A. P.) Nemisz, z węg. *nemes* (*nemesz*) – ‘szlachcic’.

¹³⁵⁵ (K. S.) Zob.: J. Pál, *Armenians in Transylvania: Their Contribution to the Urbanization and the Economic Development of the Province*, Cluj-Napoca 2005; *Far Away from Mount Ararat: Armenian Culture in the Carpathian Basin: Joint Exhibition of the Budapest History Museum and the National Széchényi Library* [katalog wystawy], red. B. Kovács, E. Pál, Budapest–Leipzig 2013; M. Tamáska, *Armenian Townscapes in Transylvania*, Wien–Köln–Weimar 2018, *Armenier im Östlichen Europa / Armenians in Eastern Europe*, t. 6.

¹³⁵⁶ (K. S.) W oryginale: *Եղիսապետուբոլիս* (*Jeghisapetubolis/Jeghisabetupolis*); węg. Ebefalva, obecnie rum. Dumbrăveni.

¹³⁵⁷ (A. P.) W oryginale: *Էբեսֆոլօ* (*Ebeszfolwo*).

¹³⁵⁸ (A. P.) W oryginale: *Դռնմլիս* (*Tornowa*). Chodzi o rzekę Târnava Mare.

¹³⁵⁹ (A. P.) W oryginale: *Երկիր Հայոց* (*jerkir/jergir Hajoc*) – ‘kraina Ormian/ormiańska’.

proste, a domy murowane z cegły, w większości parterowe. Do każdego z nich przynależy ogród leżący poza miejskimi granicami.

Ormianie są mieszkańcami i zarazem gospodarzami miasteczka, jest ich tu 2300 osób, domów zaś – 450. Najczęściej zajmują się handlem, znikoma liczba rzemieślników i szlachty ma dziedziczne przywileje nadane dekretem cesarskim, które przechodzą z ojca na syna. Kościoły ormiańskie są tutaj cztery. Pierwszym, najstarszym, jest kościół Trójcy Świętej. Wyryte nad jego wejściem słowa informują, że wzniesiono go wspólnym wysiłkiem całej nacji ormiańskiej. Wkrótce ta mała świątynia stała się za ciasna, toteż niedawno na przestronnym placu został Ormianom udostępniony nowy kościół Świętej Elżbiety, księżniczki węgierskiej¹³⁶⁰. Tenże murowany, jednonawowy kościół ma dwie wysokie wieże dzwonnice, a we wnętrzu, po obu stronach środkowej apsydy – sześć cudnych ołtarzy i dwie piętrowe zakrystie. Z prawej strony jest galeria dla szlachcianek, które obserwują stamtąd przebieg liturgii, w lewej zaś mieści się biblioteka publiczna¹³⁶¹. Fronton budynku zdobią piękne kolumny i rzeźby, a kopuła pokryta jest miedzią. Kościół Świętej Elżbiety jest dla tego miasta kościołem parafialnym.

326. Trzecia świątynia stoi naprzeciw górnej, w zachodniej części rynku. Zbudowana została w 1795 roku przez ojców naszej kongregacji mechitarystów; jest proporcjonalna, jasna i piękna. Ma trzy bogato złożone ołtarze, ozdobione rzeźbami, strzelistymi kolumnami i wysokiej klasy malowidłami. Po obu stronach głównego ołtarza wznoszą się dwie zakrystie, a nad nimi dwie galerie dla szlachcianek zabezpieczone połączanymi balustradami. Sklepienie tej świątyni jest jednołukowe, a ściany udekorowano różnymi wyobrażeniami artystycznymi. Zarówno sam kościół, jak i klasztor do niego przylegający poświęcone są dwóm najważniejszym świętym apostołom: Piotrowi i Pawłowi. Na dziedzińcu znajduje się ponadto szkoła, w której pod opieką ojców naszej kongregacji wychowują się i uczą ormiańskie dzieci.

327. Czwarty kościół nosi wezwanie Świętego Jana Chrzciciela i ufundowany został przez znamienitego miejscowego dostojnika z rodu Turkianców. Są w nim trzy ołtarze, niezbędne wyposażenie i piękne zdobienia. Jest tutaj również starodawna, stojąca na wysokim wzgórzu o stromych stokach kaplica,

¹³⁶⁰ (K. S.) Elżbieta z Turynii (Elżbieta Węgierska) (1207-1231) – księżniczka węgierska, tercjarka franciszkańska, święta Kościoła katolickiego.

¹³⁶¹ (K. S.) A. Drost-Abgarjan, B. Kovács, T. Martí, *Catalogue of the Armenian Library in Elisabethopolis*, Leipzig 2011, *Armenian Cultural Heritage in the Carpathian Basin*, t. 1.

do której w Wielką Sobotę pielgrzymuje lokalna ludność: kobiety i mężczyźni. W wielkim, nabożnym skupieniu wspinają się tam pieszo, jak gdyby szli na Golgotę. Do niedawna owa kaplica pozostawała w ruinie, obecnie odbudowano ją na stoku wzniesienia w intencji zbawienia duszy i upamiętnienia ormiańskiego kupca Żpniasa¹³⁶². Ołtarz oraz monumentalny krzyż z figurą Chrystusa symbolizują Golgotę. Uroczyste pielgrzymkowe procesje do tej świątyni z udziałem księży odbywają się pięć razy w roku.

Jest jeszcze jeden stary kościół dla prawowiernych¹³⁶³ Madżarów [Węgrów] i drugi – stary drewniany kościół – dla prawowiernych Wołochów [Mołdawian]. Obydwie świątynie mają proboszczów ze swoich narodów.

Słynne są tutejsze szkoły, w których dzieci bezpłatnie uczą się kilku języków – ormiańskiego, łacińskiego, niemieckiego i węgierskiego. Szeroko znaną budowlą jest też fabryka białego wosku oraz kilka innych. Najsłynniejsza i najbardziej godna uwagi jest jednak wielka wiekowa twierdza wzniesiona przez władcę Apafiego¹³⁶⁴. Jego imię, wyryte dawnym alfabetem łacińskim, widnieje nad wejściem. Wewnątrz gdzieś dostrzec można fragmenty imponujących fresków. Po jednej stronie twierdzy stoi piękny gmach sądu, po drugiej ma zostać wybudowany teatr. Niżej znajduje się archiwum i publiczne więzienie z dwoma mieszkaniami – dyrektora archiwum i naczelnika więzienia.

328. Zarząd nad miastem sprawują starsi¹³⁶⁵, pośród których większość stanowią Ormianie i to oni w gruncie rzeczy dzierżą władzę, przedstawiciele innych narodowości uważając za podporządkowanych sobie. Mieszkańcy ormiańskiej dzielnicy Elizabetopola cieszą się przywilejem cesarskim, który gwarantuje im wiele różnorodnych swobód – nie wjeżdża tam wojsko¹³⁶⁶ ani

¹³⁶² (K. S.) W oryginale: *Ջփուսայ* (*Żpniasaj*). Być może jest to fonetyczny zapis węgierskiego nazwiska Szappanyos (Sappanios). K. Szongott, *Genealogia familiilor armene din Transilvania. Luând în considerare înrudirea dintre ele și etimologia numelor de familie și a celor de botez*, București 2016, s. 242.

¹³⁶³ (A. P.) Użyty tu ormiański wyraz ուղղափառ (*ughghaparr*) jest kalką z greckiego *orthódoxos* i zwykle odpowiada polskiemu przymiotnikowi ‘prawosławny’. Zwykle, ponieważ warto pamiętać, że Stepanos Roszka w swej [Chronologii] nieraz używał wyrazu *ughghaparr* w odniesieniu do katolików – ‘wyznawców prawej wiary’. (K. S.) Być może w obu przypadkach chodzi o kościoły unickie – dla Ormian i Mołdawian.

¹³⁶⁴ (A. P.) Michał Apafy – książę Siedmiogrodu (1661-1690).

¹³⁶⁵ (A. P.) W oryginale: *ծերակյոյն* (*cerakujt/dzeragujd*) – ‘rada starszych’.

¹³⁶⁶ (A. P.) Bższkianc pisze: *նրի ոչ մտնուիլն զօրք*, czyli ‘dokąd nie wchodzi wojsko’. Być może jednak chodzi o coś zupełnie innego: Ormianie nie są brani do służby wojskowej,

nie mogą osiedlać się ludzie innych nacji. Całe miasto i jego najbliższe okolice należą do Ormian. Wszyscy gospodarze jednego dnia mają kosić zboża na swoich polach, a drugiego rozpoczynać tłoczenie winogron w swych winnicach. I tak w ogóle postępuje się ze wszelkimi pracami. W niedzielę msza święta odprawiana jest najpierw w głównym kościele, następnie w klasztorze Mechitarystów, a potem – w kościele Świętego Jana Chrzciciela¹³⁶⁷, który ma własnego awakereca. Msze śpiewane również celebrowane są w takim samym porządku. Dwa razy w roku dla uczczenia świętego Antoniego wierni podążają w procesji do miasta Mediasz¹³⁶⁸ znajdującego się w odległości trzech godzin marszu, a w uroczystość świętego Franciszka – także do miasta Szegeszwar¹³⁶⁹. Natomiast w święto Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny mieszkańcy obu wymienionych miast pielgrzymują w procesji do Baszpałowa. Wychodzą im na spotkanie tamtejsi duchowni, witają ich uroczyście i goszczą, a następnego dnia po wielu różnych ceremoniach wyprawiają w drogę powrotną.

Dochód z licznych posiadłości i gruntów Baszpałowa, trafiający do wspólnej kasy, wydawany jest na potrzeby kościołów, księży, sędziów, nauczycieli i lekarzy, a także medyków i stróżów nocnych oraz pasterzy, jako że wszyscy oni obowiązani są bezpłatnie służyć społeczeństwu. Za panowania cesarzowej Marii Teresy¹³⁷⁰ baszpałowscy Ormianie wykupili cztery wsie i pięć lasów, z których spore zyski zasilają budżet miejski.

329. Ormianie mają w mieście dwa duże sądy¹³⁷¹. Pierwszy określany jest mianem magistratu. Liczy 12 sędziów, spośród których co trzy lata wybiera

por. *Der Reisebericht des Minas Bžškeanc*, s. 263, pkt 328: *wahrscheinlich entsenden die Armenier keine Soldaten*.

¹³⁶⁷ (K. S.) W oryginale: *Jowhannes Mygyrdicz* – Jan Chrzciciel.

¹³⁶⁸ (M. A.) W oryginale: *Ułunkuz* (Mediasz). Mediasz – miasto w centrum Siedmiogrodu, położone ok. 55 km na północ od Sybinu.

¹³⁶⁹ (A. P.) W oryginale: *Շիլիշվար* (Szigiszwar), od węgierskiej nazwy Segesvár (Szegeszwar), por. *Der Reisebericht des Minas Bžškeanc*, (s. 264, przyp. 526). Sighișoara – miasto nad rzeką Târnava Mare, 40 km na wschód od Mediasz.

¹³⁷⁰ (K. S.) Maria Teresa Habsburg – królowa Węgier (od 1740) i Czech (od 1743), cesarzowa Austrii (1740-1780).

¹³⁷¹ (K. S.) R. Bernád, B. Kovács, *The Armenian Catholic Collective Archive in Armenopolis: Repertory*, Budapest–Gyulafehérvár–Leipzig 2011; Z. Trócsányi, *Die Rechtslage der Armenier in Transilvanien während des Diploma Leopoldinum (1690-1848)*, w: *Armenier im östlichen Europa. Eine Anthologie*, red. T. Ganjalyan, B. Kovács, S. Troebst, Wien–Köln–Weimar 2018, s. 156-214.

się jednego, mianowanego przewodniczącym zgromadzenia oraz nacji¹³⁷². To birow¹³⁷³, czyli sędzia naczelny. Urzęduje on w swojej kancelarii¹³⁷⁴ i ma prawo sądzić oraz wydawać wyroki w sprawach dotyczących mieszkańców. Na jego polecenie dwa razy w tygodniu¹³⁷⁵ otwierany jest gmach sądu, czyli magistrat, gdzie przy udziale 12 sędziów toczą się wszystkie rozprawy. Sąd ten może skazywać winnych na karę śmierci¹³⁷⁶, powiadamiając uprzednio o takim werdykcie Sąd Najwyższy Siedmiogrodu, którego birow podpisuje i zatwierdza własną pieczęcią wszystkie decyzje magistratu. Jeden z sędziów pełni funkcję głównego notariusza¹³⁷⁷. Jego zastępcą zaś jest drugi notariusz¹³⁷⁸ wyłoniony spośród urzędników drugiego sądu¹³⁷⁹. Stanowiska obu z nich są dożywotnie. Wspomniany główny notariusz sporządza krótką relację z przeprowadzonego dochodzenia, a także spisuje postanowienia powzięte podczas rozprawy. Tamże, w sądzie [apelacyjnym], przedstawia problem oraz dotychczasowe ustalenia, aby po ich ponownym rozpatrzeniu sędziowie mogli ogłosić werdykt, który zostaje odnotowany w protokole. Następnie sędziowie wydają wyrok. Jego wykonanie zaś pozostaje w gestii dyrektora policji¹³⁸⁰ – jednego z wielmożów magistratu wybieranego co trzy lata; to jemu podlega naczelnik więzienia. Obowiązkiem dyrektora policji jest dbanie o zapewnienie spokoju i bezpieczeństwa w mieście oraz karanie szubrawców i złodziei.

Jakkolwiek zasiadający w sądzie birow pełni tam rolę przewodniczącego, to nie dysponuje władzą większą niż pozostali sędziowie. Ale to właśnie on objaśnia zgromadzeniu istotę wszelkich sporów i zobligowany jest dokładać

¹³⁷² (A. P.) W oryginale: *uqqa* (*azg*) – ‘naród, narodowość, grupa etniczna’.

¹³⁷³ (A. P.) W oryginale: *u/hynu/* (*birow*), od węg. *bíró* – ‘sędzia’.

¹³⁷⁴ (A. P.) W oryginale: *pñuḥḥuṇṇuḥ* (*bnagaran*) – ‘mieszkanie’.

¹³⁷⁵ (A. P.) W oryginale: երկիցյոյրնէկի (jerkicsjotneki) – ‘dwa razy w tygodniu’. Tłumacze dzieła Bższkianca na język niemiecki (*Der Reisebericht des Minas Bžškeanc*, s. 264, pkt 329) błędnie przetłumaczyli ten fragment następująco: *Das Gericht oder der Makistrad auf dem Befehl der zwei Kommissionen, die jeweils aus sieben Personen bestehen, eröffnet wird* – „Sąd, czyli magistrat zostaje otwarty na polecenie dwóch komisji, z których każda składa się z siedmiu osób”.

¹³⁷⁶ (A. P.) W oryginale jest mowa o ‘sądzie krwi’ (*ημινουμινουι υπηκουι*). Natomiast tłumacze niemieccy interpretują ten fragment inaczej, twierdząc, że chodzi o rozpatrywanie spraw związanych z ‘rozlewem krwi’, czyli morderstw. Por. *ibidem*, przyp. 530.

¹³⁷⁷ (K. S.) W oryginale: *medztarabed* (*medztarabed*).

1378 (K. S.) Zapewne 'wicenotariusz' – od węg. aljegyző.

¹³⁷⁹ (A. P.) W oryginale: *uuntuuu* (*adian*) – słowo mogące oznaczać również ‘instancję’.

1380 (A. P.) W oryginale: *տիրէքթօրի բօղիգիւղին* (*direktori policiajin*).

starań o przestrzeganie prawa, pouczając i karząc winnych, których wtrąca do aresztu usytuowanego przed drzwiami jego kancelarii.

330. Drugi sąd nazywany jest Suda¹³⁸¹. Składa się z 40 mężów, starszych ludu, którzy zobowiązani są dbać o miasto, troszczyć się o stan zachowania jego zabudowy oraz majątków ziemskich, remontować mosty i tak dalej. Tenże sąd również ma swojego naczelnika, zwanego sudaszem bądź oratorem¹³⁸². Zastępuje się go co trzy lata; ma on prawo zjawiać się w sądzie, kiedy zechce, i co tydzień¹³⁸³ – jeśli uzna to za konieczne – zwoływać posiedzenie. Jego rolą jest nadzorowanie pracowników i strażników budowli miejskich oraz karanie sprawców szkód. Naczelnik sądu ma do pomocy zastępcę i innych współpracowników, z którymi wspólnie wydaje wyroki. Bez jego podpisu żadna sprawa nie może zostać załatwiona ani żaden dług spłacony. Istnieją ponadto jeszcze inne osoby sprawujące władzę urzędniczą, takie jak: księgowi, skarbnicy, inspektorzy, adwokaci, nadzorcy ubogich, opiekunowie sierot, poborcy podatków, zakrystian i tak dalej.

A zatem 52 sędziów obu sądów powinno być narodowości ormiańskiej. Na ich czele stoją: birow, sudasz i dyrektor policji. Nie mogą oni być ze sobą spokrewnieni. A jeśli oskarżyciel okaże się krewnym któregoś z członków sądu albo birowa, to ci zobowiązani są dobrowolnie zrezygnować z udziału w procesie, aby nie ingerować w przebieg rozprawy i umożliwić oskarżycielowi należyte spełnianie jego obowiązków. Wszyscy oskarżyciele muszą przedstawić swoje skargi na piśmie. Jeżeli sprawa jest szczególnie zagmatwana¹³⁸⁴, to obydwa zespoły sędziowskie zbierają się w jednym miejscu. Tak bywa również w przypadku, gdy zachodzi konieczność zmiany na stanowisku urzędniczym.

331. Wyboru sędziów dokonuje się następująco. Tydzień wcześniej¹³⁸⁵ zostaje podana do powszechnej wiadomości data wyborów. Gdy ów dzień nadejdzie,

¹³⁸¹ (A. P.) W oryginale: *Unıqu* (*Suta/Suda*). Był to odpowiednik Rady Czterdziestu Mężów w Polsce.

¹³⁸² (A. P.) W oryginale: *unıquz* (*sutasz/sudasz*), *onıuon* (*orator*) – odpowiednik „marszałka” Rady Czterdziestu Mężów.

¹³⁸³ (A. P.) W oryginale: *jıuıllıuıyl kopyllıylh* (*jamenajn jotneki*) – ‘każdego tygodnia’. W tłumaczeniu niemieckim błędnie: *organisiert auf den Befehl einer Hauptkommission, welche aus sieben Personen besteht, sein Gericht* (*Der Reisebericht des Minas Bžžkeanc*, s. 265, pkt 330), czyli „sąd organizuje rozprawę na polecenie głównej komisji, która składa się z siedmiu osób”.

¹³⁸⁴ (A. P.) W oryginale: *jıuunı* (*charn*) – ‘mieszany’. Por. *ibidem*, pkt 330.

¹³⁸⁵ (A. P.) Jak wyżej – w tłumaczeniu niemieckim błędnie: ‘grupa siedmiu osób’. Por. *ibidem*, s. 265.

wszyscy księża, uczniowie szkół i ogół mieszkańców udają się do głównego kościoła, gdzie – klęcząc przed Najświętszym Sakramentem – wspólnie śpiewają pieśń *Przybądź Duchu Święty*, po czym proboszcz parafii odprawia uroczystą mszę w intencji dalszego rozwoju miasta i pomyślności nacji. Następnego dnia ławnicy¹³⁸⁶ zbierają się w sądzie i rozdzielają między siebie 52 papierowe paski – szerokie na trzy palce i ponacinane od góry na trzy części, tylko na dole związane¹³⁸⁷. Po wysłuchaniu opinii o korzyściach, jakie odniesie społeczność, wybierając tego czy innego kandydata, każdy z 52 sędziów wypisuje na karteczce imiona trzech osób, godnych, jego zdaniem, pełnienia funkcji birowa, który ma zostać wyłoniony z grona 12 kandydatów. Następnie każdy wrzuca swoją wypełnioną karteczkę do urny, którą dwaj przysięgli wielmoże wynoszą w inne miejsce. Tam sporządzają listę 12 sędziów magistratu i obok każdego zaznaczają, na ilu karteczkach pojawiło się jego imię. Gotową listę przynoszą z powrotem do sali posiedzeń i odczytują ją obecnym ławnikom. Wykaz tych, których imiona powtarzały się najczęściej, zostaje przesłany cesarzowi Austrii¹³⁸⁸, ażeby spośród wybranych zatwierdził tego, którego uzna – wszelako ów zaszczyt przypada niemal zawsze temu, kto ma najwięcej głosów. Szczęśliwcy ci samodzielnie już decydują, który z nich zostanie birowem i niezwłocznie wyprawiają posłańca, aby przekazał wybranemu ową radosną wiadomość, strzelając z karabinu przed drzwiami jego domu.

Po wybraniu birowa następuje wyłonienie sudasza; odbywa się ono podobnie jak w przypadku tego pierwszego, tyle że spośród zwykłych [niepełniących funkcji] mężów. Potem dokonywany jest wybór dyrektora policji i tak dalej. Tradycyjnie przed domem każdego z wybranych urzędnicy miejscy strzelają z karabinu. A po uczcie wielmoże magistratu idą złożyć gratulacje wielmożom mającym sprawować władzę. Po nich przybywają pozostali wielmoże, a dopiero później – księża.

¹³⁸⁶ (A. P.) W oryginale: *uwnkñuñuñuñ (atenakał)*, który to wyraz słownik *Նոր բառգիրք հայկազգու լեզվի* [Nowy słownik języka ormiańskiego], red. Ղ. Ալիշան [G. Aliszan], t. 1, Վենետիկ [Wenecja] 1836, s. 335, oddaje łacińskim terminem consessor i greckim σύνεργος – ‘kolega (w urzędzie)’.

¹³⁸⁷ (A. P.) W oryginale: *ի ծայրն միայն անբաժան* (*i dzajrn miayin anbażan*) – ‘tylko na końcu niepodzielone’.

¹³⁸⁸ (A. P.) W oryginale: *կայսրն Քերսուհյոյ (kajsern Germanioj)* – ‘cesarzowi Niemiec’. W 1804 r. Franciszek II Habsburg ogłosił się cesarzem Austrii jako Franciszek I. Dwa lata później zrezygnował z tytułu cesarza Świętego Cesarstwa Rzymskiego.

Wybory te przeprowadza się trzy miesiące przed upływem kadencji [aktualnie pełniących władzę]. Dopóki jednak nie ukaże się cesarski dekret zatwierdzający wybór nowego birowa, nikt nie może wkraczać w kompetencje wciąż jeszcze urzędującego poprzednika. Po wydaniu dekretu wszyscy udają się do kościoła, gdzie przed Najświętszym Sakramentem odśpiewują hymn *Ciebie, Boga, wysławiamy*, a po uroczystej mszy ceremonialnie odczytują imię osoby mianowanej birowem. Na końcu sędziowie i księża ponownie udają się do domów wybranych dygnitarzy, aby pogratulować im oraz złożyć życzenia – i na tym owa procedura się kończy.

Gherla¹³⁸⁹

332. To wolne miasto królewskie po węgiersku nazywa się Szamosújvár, po łacinie zaś – Armenopolis, czyli miasto Ormian. Ormianie zbudowali je w roku Pańskim 1703 w malowniczej okolicy nieopodal niewielkiej rzeki Samosz, a w 1711 roku otrzymali od cesarza liczne przywileje¹³⁹⁰. Wszyscy mieszkańcy miasta w liczbie 6000 są Ormianami, mają tysiąc domów, które w większości są parterowe i ceglane. Zamożni noszą tytuły szlacheckie, które są dziedziczne, przekazywane z ojca na syna. Pozostali są kupcami. Znacznie mniej jest tu rzemieślników, jak też przedstawicieli innych narodowości, którzy nie mogą uzyskać statusu mieszkańca. W mieście są trzy kościoły. Nowo wzniesiony parafialny kościół Trójcy Świętej jest duży i piękny, ma pięć murowanych ołtarzy oraz dobudowaną niewielką kaplicę; to jedna z najstojniejszych i najbardziej imponujących świątyń Siedmiogrodu. Drugi kościół Salomona jest znacznie mniejszy, podobnie jak i trzeci, którym zarządzają węgierscy zakonnicy – franciszkanie.

Ulice miasta są szerokie i gdzieniegdzie wybrukowane. Działa tu duża fabryka wytwarzająca czuchę¹³⁹¹ oraz potężne więzienie dla skazańców z obszaru całego Siedmiogrodu. Niektórzy więźniowie odbywają w nim karę dożywotnią.

¹³⁸⁹ (K. S.) W oryginale: *Гѣрла* (Gerla); *Արմենոպոլիս / Հայաքաղաք* (Armenopolis/Hajaka-ghaki), węg. Szamosújvár, niem. Armenierstadt/Neuschloss.

¹³⁹⁰ (K. S.) V. I. Pop, *Armenopolis, eine barocke Gründungstadt*, „Zeischrift für Siebenbürgische Landeskunde” 21, 1998, 2, s. 168-191; *Armenian Culture and Art in Gherla*, oprac. H. Buschhausen et al., foreword by A. Varduca-Horenian, Bukarest 2002.

¹³⁹¹ (A. P.) W oryginale: *շմխու* (czucha) – ‘miękką tkanina wełniana’.

Sposób zarządzania miastem i zasady jego funkcjonowania są podobne jak w Baszpałowie: również są tu dwa sądy z 12 sędziami i 40 wielmożami – sudami. Sędziowie w Gherli także mają prawo skazywać winnych ciężkich przestępstw na karę śmierci, ale ostateczna decyzja o wykonaniu takiego wyroku leży w gestii Sądu Najwyższego Siedmiogrodu, którego siedziba znajduje się w mieście Kluż¹³⁹². Ormianie zamieszkujący w Gherli czerpią dochód z kilku wsi, których ludność podlega miastu jak pańszczyźniani chłopię¹³⁹³.

Szent Miklosz, czyli Dżurdżow¹³⁹⁴

333. To rozległe, ładnie zabudowane i gęsto zaludnione miasto rozciąga się wzdłuż rzeki na długość około 3 mil. Rdzenną ludność stanowią Węgrzy. Domów ormiańskich jest 140. Ormiański kościół jest przyjemny dla oka i jasny. Nad bocznym wejściem widnieje wyryty napis:

W roku 1733 zbudowano tę świątynię ze środków prostego ormiańskiego ludu Dżurdżowa, w czasach plebana¹³⁹⁵ der Simona Torosjana¹³⁹⁶, [wikariusza] der Johanna¹³⁹⁷, za kościelnego zakrystiana¹³⁹⁸ Torosa Akonca, za birowa agi Ghazara Ohanisjana oraz innych szacownych mężów, których imiona zapisano w kondaku¹³⁹⁹ kościoła. Wiedz, czytaj i módl się za nas. Amen¹⁴⁰⁰.

¹³⁹² (A. P.) Kluż (Kluż-Napoka) – miasto nad Małym Samoszem, dawna stolica Siedmiogrodu.

¹³⁹³ (A. P.) W oryginale: *q̄t̄q̄h* (*geri*), co pierwotnie oznaczało ‘jeńca’.

¹³⁹⁴ (K. S.) W oryginale: *Սէնթ Միքայէլ, կաթ ճոյրմընլ* (*Sent Miklosz kam Dżurdżow*); węg. Gyergyószentmiklós, rum. Gheorgheni, niem. Niklasmarkt.

¹³⁹⁵ (A. P.) W oryginale polski wyraz ‘pleban’ – *քէկաւան*.

¹³⁹⁶ (K. S.) Simeon (Szymon) Torosowicz (der Simeon Torosjan, Simeion Torosjan) – kleryk i pisarz krórką w Stanisławowie (1719); w latach 1721-1723 był tamże wikariuszem, a następnie proboszczem.

¹³⁹⁷ (K. S.) Być może był to ksiądz Johan Kosa Sahagian (por. niżej).

¹³⁹⁸ (A. P.) W oryginale: *կէկեղեցաւանդախան* (*jekeghecpanutian*).

¹³⁹⁹ (A. P.) Tu termin ‘kondak’ został użyty w znaczeniu ‘kroniki, księgi pamiątkowej (kościół)’. (K. S.) Biblioteka Parohiei Armene Catolice din Gheorgheni (Gyergyószentmiklós i Örmény Katolikus Plébánia Könyvtára): Liber nomina dominorum mercatorum qui libenter dederunt pro Ecclesia Mariae natae extructa intus continens, s. 8.

¹⁴⁰⁰ (K. S.) Tablica w języku ormiańskim zachowała się w kościele do dziś. Oryginalny napis głosi, że zbudowano ją w roku 1182 [1733], za czasów plebana Simeona Torosjana i der

Dominującą ludnością miasta są Ormianie, wśród których są szlachetnie urodzeni, ale większość to kupcy. Mają własny sąd i 12 sędziów, spośród których wybierają birowa jako przewodniczącego. Sędziowie wydają wyroki we wszelkich sprawach z wyjątkiem wyroku kary śmierci, którą orzeka sąd węgierski. Publicznego więzienia tutaj nie ma.

Sipwiz¹⁴⁰¹

334. To osiedle typu miejskiego¹⁴⁰², gdzie oprócz Węgrów mieszkają również 52 rodziny Ormian. Ich członkowie – 220 osób – zajmują się handlem. Mają własny sąd liczący 12 sędziów, którzy podlegają sądowi w Dżurdżowie. Istniejące tu ormiański kościół i plebania są bardzo ubogie. Wszelako dzięki wytrwałym staraniom miejscowego zapobiegliwego proboszcza, ojca Aleksandra Indżidżiana, naszego¹⁴⁰³ wardapeta, nie tylko świątynia została dobrze wyposażona i przyozdobiona, ale i sami ormiańscy parafianie zdobyli wykształcenie, stając się bardziej światli aniżeli przedstawiciele innych narodowości. W kościele Świętego Oświeciciela w Grigoriopolu odnaleźliśmy taką inskrypcję:

W roku 1143 (1694), 3 lutego, w sobotę świętego Sarkisa, w kraju Madżarów, w miejscowości o nazwie Sipwiz bezecny Turczyn dokonał najazdu i pojął w niewolę ormiańską ludność chrześcijańskiego obrządku świętego Grzegorza Oświeciciela wraz z kapłanem – podczas mszy świętej napadł na 148 osób. Niechaj Pan Bóg zbawi wszystkich owych wierzących!

Dewa¹⁴⁰⁴

335. To dobrze zorganizowane, obszerne osiedle typu miejskiego z ładnymi murowanymi domami i twierdzą na szczycie góry. Zamieszkuje w nim kilka rodzin ormiańskich kupców. Mają swój maleńki kościółek ufundowany przez

Ohannesa, pana jegeghecpana Torosa Akonca, birowa agi Ghazara Ohaniana i innych, których imiona zostały wpisane do księgi pamiątkowej.

¹⁴⁰¹ (K. S.) W oryginale: *Սիփվիզ* (Sipwiz); węg. Szépviz, obecnie rum. Frumoasa.

¹⁴⁰² (A. P.) W oryginale: *գյուղաքաղաք* (gjuḡhakaghak) – ‘wieś-miasto’.

¹⁴⁰³ (A. P.) Tzn. należącego do kongregacji mechitarystów.

¹⁴⁰⁴ (K. S.) W oryginale: *Տէվա* (Dewa); węg. Déva, niem. Diemrich.

agę Stepana Bosznachiana z Baszpałowa, nie mają jednak ormiańskiego duszpasterza, toteż są podporządkowani miejscowemu księdzu franciszkaninowi. W tym miasteczku nie widzieliśmy nic godnego uwagi, zapamiętaliśmy tylko niezwykle ujmującą gościnność jego mieszkańców.

Aiud¹⁴⁰⁵

336. To główne miasto nad rzeką Maruszą¹⁴⁰⁶. Jest w nim twierdza z fosą pełną wody, a zamieszkuje je kilka ormiańskich rodzin. Swego kościoła jednak nie mają.

Abrud¹⁴⁰⁷

337. To przyjemne osiedle typu miejskiego, gdzie mieszka kilka ormiańskich rodzin kupieckich. Znajdują się tu złoża złota i srebra. Ormianie osiedlili się również w [pobliskim] mieście Turda i w osadzie Reghin.

Kezdi Waszarhel¹⁴⁰⁸

338. W tym dużym i bardzo ludnym mieście żyje kilka rodzin ormiańskich. Ormianie mieszkają też w osadzie Kanta, którą duży most łączy z Kézdivásárhely. Nie mają własnego kościoła ani ormiańskiego pasterza duchowego, w przeciwieństwie do ormiańskich mieszkańców dużego miasta Odorheiu¹⁴⁰⁹, gdzie dawniej działała też znana szkoła jezuitów.

¹⁴⁰⁵ (K. S.) W oryginale: *Այլմուն* (*Ainud*); węg. Nagyenyed, niem. Straßburg am Mieresch.

¹⁴⁰⁶ (A. P.) Marusza (Mureş) – lewy dopływ Cisy w zlewisku Morza Czarnego; jej źródła biją w górach Harghita w Siedmiogrodzie.

¹⁴⁰⁷ K. S.) W oryginale: *Աբրուդ* (*Abrud*); węg. Abrudbánya, niem. Großschlatten.

¹⁴⁰⁸ (K. S.) W oryginale: *Քէզի Վաշարհէլ* (*Kezdi Waszarhel*); węg. Kézdivásárhely, rum. Tîrgu Secuiesc, niem. Szekler Neumarkt, obecnie rum. Târgu Secuiesc.

¹⁴⁰⁹ (A. P.) Odorheiu Secuiesc (węg. Székelyudvarhely) – miasto w Siedmiogrodzie nad rzeką Târnava Mare. Por. *Der Reisebericht des Minas Bžškeanc*, s. 269, przyp. 547.

Morusz Waszarhel¹⁴¹⁰

339. To rozległe i gęsto zaludnione miasto nad rzeką Maruszą. Jest w nim duża uczelnia dla zakonników – franciszkanów. Dawniej również jezuici mieli tu znakomitą uczelnię. W mieście jest 10 domów Ormian. Są znakomitymi, szeroko znanymi kupcami, ale własnego kościoła nie mają.

Nowy Sad¹⁴¹¹

340. To nowo powstałe wolne miasto królewskie wznosi się na północnym brzegu wielkiej rzeki Dunaj, naprzeciw niedostępnej twierdzy Petrovaradin¹⁴¹². Dopłynęliśmy tu na tratwie, po wcześniejszym odbyciu podróży do różnych miast Węgier i Sławonii¹⁴¹³. To zadbane i dobrze urządzone miasto obfituje w rozmaite interesujące budowle, budynki użyteczności publicznej i świątynie. W przeszłości mieszkało w nim wielu Ormian, wśród których byli znani kupcy, którzy przeprowadzili się tu z Belgradu. Obecnie rodzin ormiańskich zostało jedynie około 30. Jest tutaj wspaniały murowany kościół Świętego Oświeciciela, a obok niego – również murowana plebania, otoczona pięknym ogrodem, który ciągnie się aż do Dunaju. Zarówno owa plebania, jak i świątynia powstały dzięki usilnym staraniom naszego przezornego wardapeta – ojca Garabeda. Kościół ten ma także dobra ziemskie, na których opiekuna – zgodnie z zarządzeniem cesarza – wyznaczany jest jeden z zakonników kongregacji mechitarystów. Obecnie odprowadzają tutaj nabożeństwa w rycie greckim prawosławni Racowie¹⁴¹⁴ niedysponujący własną świątynią.

Po upływie kilku dni przepławiliśmy się przez ogromną rzekę Dunaj na jej przeciwny brzeg, gdzie w mieście Petrovaradin stoi potężna twierdza.

¹⁴¹⁰ (K. S.) W oryginale: *Uorunz Waszarhel* (*Morusz Waszarhel*); węg. Marosvásárhely, rum. Tîrgu Mureș, niem. Neumarkt am Mieresch, obecnie rum. Târgu Mureș.

¹⁴¹¹ (K. S.) W oryginale: *Novi Sad* (*Najsoc*); węg. Újvidék, rum. Novi Sad, niem. Neusatz.

¹⁴¹² (K. S.) Petrovaradin – dawna twierdza, a obecnie miasto położone naprzeciw Nowego Sadu. Od XVI w. obiekt walk między Austrią a Turcją; w 1848 r. miasto zdobyli powstańcy węgierscy, po długim oblężeniu 6 IX 1849 r. musieli oddać je Austriakom.

¹⁴¹³ (K. S.) Sławonia – kraina historyczna we wschodniej Chorwacji, w międzyrzeczu Drawy i Sawy.

¹⁴¹⁴ (A. P.) W oryginale: *Racowie* (*Rack*). Racowie, Rascianie – historyczne określenia Serbów, pochodzące od nazwy centralnego regionu Serbii (Raška) i używane do początku XIX w.

W rezydencji tamtejszego biskupa miało się odbyć uroczyste spotkanie z przybyłym księciem¹⁴¹⁵, bratem cesarza. To miasto łączy z górnym¹⁴¹⁶ duży most utworzony z szeregu przylegających do siebie łodzi. Widzieliśmy tu duże okręty przypływające z Widynia¹⁴¹⁷ i z Morza Czarnego. Zdumiewające jest samo usytuowanie twierdzy, która jest nie tylko umocniona ze wszystkich stron, ale też niezwykle wysoka, jak gdyby trzykondygnacyjna. Jej dolna część zaprojektowana została tak zmyślnie, że skrywa się pod poziomem wody. Przed budowlą powstały niedostępne stanowiska dla baterii artyleryjskich, ukryte przejścia i pułapki. Na zewnątrz oglądaliśmy wykopane szerokie rowy, a naprzeciw nich – urwiste skały ze wszystkim, co niezbędne do obrony. Roku Pańskiego 1526, kiedy twierdza nie była jeszcze tak doskonale ufortyfikowana, szturmowali ją i zdobyli Osmanowie. W roku 1687 warownię opanowali Węgrzy, a potem Austriacy, którzy należycie ją umocnili. A w roku 1716, kiedy jej obrońcy odparli atak wroga i odnieśli zwycięstwo, przepędzając go precz, stała się ona sławna i powszechnie znana¹⁴¹⁸.

Oradia, czyli Nog Warod¹⁴¹⁹

341. To rozległe i gęsto zaludnione miasto twierdza ma duży kościół oraz wiele innych interesujących budowli. Żyje tu 10 rodzin Ormian. Wielu jest wśród nich bogaczy ze szlacheckim rodowodem. Własnej świątyni ani kapłana nie mają: pieczę duchową nad nimi sprawują katoliccy księża obrządku łacińskiego.

¹⁴¹⁵ (A. P.) W tym przypadku włoski wyraz *principe* zanotowany w transkrypcji zachodnioormiańskiej: *pphūshpł*. (K. S.) Chodzi zapewne o Ferdynanda III Toskańskiego (1769-1824) – wielkiego księcia Toskanii (1790-1801, 1814-1824), księcia elektora (1803-1806), wielkiego księcia Salzburga (1803-1805) i wielkiego księcia Würzburga (1805-1814).

¹⁴¹⁶ (K. S.) Tzn. z Nowym Sadem – wzniesionym jako osiedle związane z budową opisywanej twierdzy.

¹⁴¹⁷ (M. A.) Widyń – miasto nad Dunajem, obecnie położone niemal na styku granic Bułgarii, Rumunii i Serbii. W czasach Bższkianca był to jeden z najbardziej znanych portów rzecznych Imperium Osmańskiego.

¹⁴¹⁸ (M. A.) Chodzi o klęskę Turków, którą w 1716 r. ponieśli w walce z Austriakami pod Petrovaradinem, znanym odtąd jako „Gibraltar Dunaju”.

¹⁴¹⁹ (K. S.) W oryginale: *Onuunhu lhuul ūolū Ūupoun* (Oradia kam Nog Warod); węg. Nagyvárad, rum. Oradea, niem. Großwardein.

Temeszwar, dawniej Temena¹⁴²⁰

342. To potężne miasto forteca, piękne, umocnione, z czterema liniami murów oraz usytuowanymi wzdłuż nich stanowiskami dla baterii strzelniczych i wszelkiego rodzaju armat. Solidne bramy i głębokie rowy obronne czynią tę warownię niedostępną, a jest ona tak olbrzymia, że aby ją obejść, trzeba poświęcić dwie godziny. To wspaniałe miasto, w którym mieszka sporo ludzi, w całości zbudowane jest z kamienia, kamieniem też są wybrukowane jego ulice. Oglądaliśmy tu imponujące budowle, pałace wielmożów i zachwycające, zadbane świątynie.

Monumentalna i reprezentacyjna jest katedra. Place i zabudowania obronne są rozległe i dobrze utrzymane. W mieście znajdują się także cztery wielkie klasztory, w których żyją liczni zakonnicy. Tymyszwar zamieszkuje kilka ormiańskich rodzin, ale nie mają własnego kościoła ani księdza. Po opuszczeniu tego miasta wędrowaliśmy przez rozmaite miejscowości węgierskie i w wielu jeszcze lokalizacjach widzieliśmy zarówno domy prostych Ormian, jak i siedziby ormiańskich wielmożów, w tym również takich, którym podporządkowani byli przedstawiciele innych narodowości.

Sybin, po niemiecku Hermansztadt¹⁴²¹

343. To wolne miasto królewskie stanowi centrum prowincji zaludnionej przez Sasów¹⁴²². Niegdyś było stolicą całego Siedmiogrodu. Tu miał również siedzibę królewski sąd, z czasem przeniesiony do Klużu. Obecnie znajduje się tutaj sztab naczelnego dowódcy resortu wojskowego oraz skarbiec królewski. Miasto jest duże, zadbane i ludne, rozpościera się nad brzegiem rzeki Sybin i otacza je podwójna linia murów obronnych. Wiele w nim imponujących, wysokich budowli. Prawowierni mieszkańcy mają cztery kościoły. Wyróżnia się wśród nich duży i piękny kościół parafialny z marmurowymi ołtarzami ozdobionymi kolumnami. W pobliżu widzieliśmy plebanię; ów dom proboszcza był

¹⁴²⁰ (K. S.) W oryginale: *Ἱμυρῶν καὶ τῆς Ἱμυρῶν* (Tymyszwar kam i hin Temena); węg. Temesvár, niem. Temeschwar/Temeschburg, obecnie rum. Timișoara.

¹⁴²¹ (K. S.) W oryginale: *Ἱμυρῶν . Ἱμυρῶν*. *Ἱμυρῶν* (Sybin, ysd germ. Hermanstadt); węg. Nagyszében, rum. Sibiu.

¹⁴²² (A. P.) W oryginale: *Ἱμυρῶν* (Saksonacik).

niegdyś klasztorem jezuitów. W mieście są dwie szkoły i jeden klasztor żeński, w którym zakonnice wychowują dziewczęta. Szczególną uwagę przykuwa wspaniała fontanna na środku dużego placu miejskiego. Słynny jest także pałac księcia Brukenthala¹⁴²³, gdzie można podziwiać olśniewające klejnoty, gabinet osobliwości oraz zbiór bezcennych obrazów. Mieszkający tu Ormianie są kupcami. Niektórzy z nich prowadzą sklepy.

Sas Sebesz¹⁴²⁴

344. To wolne miasto królewskie nad rzeką Mühlbach¹⁴²⁵ powstało w roku Pańskim 1150 i jest stolicą diecezji. Zamieszkują je Sasi oraz pewna niewielka liczba Ormian zajmujących się handlem; swojego kościoła oni nie mają.

Braszów, po niemiecku Kronsztadt¹⁴²⁶

345. Jest to znane wolne miasto królewskie, duże, gęsto zaludnione i otoczone murem obronnym. Zostało założone w roku Pańskim 1203, leży wśród gór przy granicy z Walachią, czyli Wołoszczyzną¹⁴²⁷. Zabudowania są tutaj ładne, a place eleganckie; szerokie ulice wybrukowano kamieniami, po których płynie woda zmywająca wszelkie nieczystości. Wspaniały i okazały jest kościół Sasów z ciosanego kamienia ozdobiony wieżami; jego długość to 117 kroków, a szerokość – 33 kroki. Do świątyni można wejść przez którąkolwiek z sześciu bram. Wysokość dzwonnicy – do poziomu, na którym wiszą dzwony – wynosi 136 stóp, a wysokość samego dzwonu – 3 łokcie. Niebrydka jest cerkiew

¹⁴²³ (A. P.) Samuel von Brukenenthal – habsburski gubernator Siedmiogrodu (1777-1787). Był baronem cesarstwa oraz osobistym radcą niekoronowanej cesarzowej Marii Teresy Habsburg. Jego dom – duży pałac w Sybinie, obecnie gości Muzeum Narodowe Brukenenthala.

¹⁴²⁴ (K. S.) W oryginale: *Uuu Œłuyłz* (*Sas Sebesz*); węg. Szászsebes, rum. Sebeș, niem. Mühlbach.

¹⁴²⁵ (A. P.) W rzeczywistości chodzi o rzekę Sebeš (Sebesz).

¹⁴²⁶ (K. S.) W oryginalne: *Պռաշով* . ըստ *Կերսի*. *Պրոնշիստն* (*Braszow*, ysd germ. *Kronstadt*);
weg. Brassó, rum. Brasov.

¹⁴²⁷ (A. P.) Gospodarstwo Wołoskie (rum. Valahia) obejmowało południową część dzisiejszej Rumunii.

prawosławna, gdzie dla nielicznej grupy tutejszych Ormian odprowadzane są¹⁴²⁸ nabożeństwa – własnego kościoła oni nie mają. Miasto ma trzy przedmieścia zamieszkiwane przez Wołochów¹⁴²⁹, którzy dysponują własnym kościołem – starym, z dekoracyjnymi wieżami – nazywanym Szkejem¹⁴³⁰. Poza murami miejskimi stoją twierdza i klasztor Franciszkanów.

Po pobycie w tym mieście leżącym na granicy Węgier udaliśmy się w dalszą podróż, najpierw do Wołoszczyzny, a następnie do Bułgarii.

5. Potomkowie dawnych mieszkańców Ani w Mołdawii i na Wołoszczyźnie

346. Ta urodzajna kraina¹⁴³¹ graniczy zarówno z Węgrami, jak i z Siedmiogrodem¹⁴³². W przeszłości osiedlili się tu Ormianie, którzy zmuszeni byli opuścić swoją dawną stolicę Ani. Początkowo kierowali się tutaj, a wkrótce Ormianie stanowili już połowę ludności zamieszkującej okoliczne duże miasta, z czasem wszakże wielu przeniosło się przez Bukowinę na Węgry oraz do Polski¹⁴³³, przez co w wymienionych krajach pozostali nieliczni, o czym opowiemy bardziej wyczerpująco we właściwym miejscu.

¹⁴²⁸ (A. P.) Być może Bższkianc ma tu na myśli siebie samego jako celebransa. Tak ten fragment Podróży do Polski interpretują tłumacze niemieccy: *wo wir eine Liturgie feierten* – „gdzie świętowaliśmy liturgię” (*Der Reisebericht des Minas Bżškeanc*, s. 272, pkt 345).

¹⁴²⁹ (A. P.) W oryginale: *Ωυυηρ* (*Ulahk*).

¹⁴³⁰ (A. P.) W oryginale: *Σκε* (*Szkej*), por. *Der Reisebericht des Minas Bżškeanc*, s. 272, przyp. 562: *Gemeint ist die St.-Nikolaus-Kirche in der oberen Vorstadt, welche auf Rumänisch Schei heißt* – „Chodzi o kościół Świętego Mikołaja na przedmieściu górnym, który po rumuńsku nazywa się Szei”.

¹⁴³¹ (A. P.) Tzn. tereny dwóch Gospodarstw: Wołoskiego i Mołdawskiego.

¹⁴³² (A. P.) W oryginale: *Μαδζαρσταν* (*Madżarstan*), czyli Węgry; *Τρανσυλβανία* (*Transilwania*), czyli Siedmiogród.

¹⁴³³ (A. P.) W oryginale: *Βουκουλίνα* (*Bukowina*), *Μαδζαρσταν* (*Madżarstan*), *Λεχασταν* (*Lehastan*).

Bukareszt¹⁴³⁴

347. Jest to znana stolica graniczącej z Cesarstwem Austrii Wołoszczyzny¹⁴³⁵ i cieszący się wielką sławą ośrodek handlowy. W Bukareszcie rezyduje bej, czyli książę będący namiestnikiem państwa osmańskiego¹⁴³⁶, który dysponuje władzą absolutną. Jego imponujący pałac nazywa się *kurti*¹⁴³⁷. Miasto liczy 50 tysięcy mieszkańców i podzielone jest na 67 dzielnic. Wszystkie domy mają przedsionki i przeważnie zbudowane są z drewna, gdyż kamienia w tych stronach jest mało – błotniste ulice są zatem wyłożone belkami. Przez miasto przepływa rzeczka Dymbowica¹⁴³⁸, z której piasku wypłukuje się złoto, przynoszące dochód książęcej¹⁴³⁹. Często mogliśmy usłyszeć z ust prostych mieszkańców taki wierszyk: *Dâmbovița apa dulce, cine be nu se duce*, czyli: „Słodka Dymbowicy woda, kto ją pije, ten nie skona”. Nie widzieliśmy żadnych źródeł; wszyscy raczą się tu smaczną wodą z samej rzeki.

W mieście jest wiele kościołów i pokaźnych klasztorów wołoskich, przeważnie murowanych; niektórzy uważają, że jest ich około 400. Piękny jest kościół i plebania rzymskich katolików, gdzie nocowaliśmy. To domostwo proboszcza powstało w naszych czasach za rządów nadzwyczaj zasłużonego ojca Ambrozjosa Babikiana z Trapezuntu. Dawniej było tu wielu Ormian; wznosili kościoły, z których dwa istnieją do dziś. Jeden jest mały, drugi – cudny, o dwu kopułach, murowany i imponujący – [nosi wezwanie] Archanioła, ma liczne i bogate zdobienia, a także rozmaite piękne naczynia liturgiczne. Domów zamieszkałych przez ormiańskie rodziny jest tutaj 120. Ich lokatorzy są kupcami bądź rzemieślnikami.

¹⁴³⁴ (K. S.) W oryginale: *Βυκρεστη* (Bukreszt); rum. București.

¹⁴³⁵ (A. P.) ‘Wołoszczyźnie’ odpowiadają tu dwa terminy: *Ψαλωπῆνα* (Walakia) i *Πιλιχ* (Ulah), połączone spójnikiem *ἢ* (kam) – ‘czyli’.

¹⁴³⁶ (A. P.) W oryginale: *ἡγεμὴν τῶν Οὐλῶν* (*terutjun Osmanjanc*).

¹⁴³⁷ (A. P.) W oryginale: *κῦρτι* (*kurti*). Nazwa *kurti* to po prostu rumuński wyraz *curte* – ‘dwór’ (etymologicznie tożsamy z francuskim *la cour*).

¹⁴³⁸ (A. P.) W oryginale: *Στυβωβίτσα* (*Dumbowica*).

¹⁴³⁹ (A. P.) W oryginale Bzszkianc użył synonimów: *νοῦβινα* (*domna*) i *ἡπὺνις* (*dksuhi*), por. łaciński *dux*.

Fokszany¹⁴⁴⁰

348. To osiedle typu miejskiego leży w odległości 24 godzin drogi od Bukaresztu. W jego pobliżu przepływa rzeka Milcov. Domów zajmowanych przez mieszkańców jest ogółem 7000. W przeszłości żyło tu wielu Ormian, obecnie rodzin ormiańskich pozostało 60; mają dwa kościoły: jeden Świętego Keworka, drugi zaś – Bogurodzicy; ten ostatni, wiekowy, został odnowiony. Znajduje się w nim starodawna ikona, do której wszyscy pielgrzymują. Jedna połowa tego miasta jest zwrócona w stronę Jass, a druga – w stronę Bukaresztu; oto dlaczego pierwszy ze wspomnianych kościołów należy do Bukaresztu, a drugi – do Jass¹⁴⁴¹.

Jassy¹⁴⁴²

349. To stolica Bogdanii, czyli Mołdawii, szeroko rozciągnięta nad rzeką Bahlui. W przeszłości zamieszkiwali ją ludzie różnych narodowości, istniały w niej także wspaniałe pałace. Obecnie miasto wygląda raczej niepozornie – oprócz świątyń¹⁴⁴³ nie ma w nim żadnych godnych uwagi budowli. Po przeniesieniu tutaj z Suczawy siedziby hospodara znacznie wzmożła się aktywność kupców. Pałac i jego służby, czyli administracja funkcjonują na analogicznych zasadach jak struktury organizacyjne hospodara Bukaresztu, a zatem hospodar Jass ma władzę nad wszystkimi granicami i – podobnie jak ten pierwszy – bogaci się isticie po królewsku. Obecnie hospodarami¹⁴⁴⁴ są w Mołdawii bojarzy¹⁴⁴⁵, a nie Grecy fanarioci¹⁴⁴⁶. Hospodar Wołoszczyzny również rezyduje w krainie bojarów.

¹⁴⁴⁰ (K. S.) W oryginale: *Ḥoqzuḥ* (Fokszan); rum. Focșani, niem. Fokschan.

¹⁴⁴¹ (A. P.) Miasto Fokszany leżało w pobliżu granicy Hospodarstw Wołoskiego i Mołdawskiego, mniej więcej w połowie drogi między Bukaresztem a Jassami. Bższkianc miał być może na myśli przynależność wymienionych świątyń do różnych diecezji.

¹⁴⁴² (K. S.) W oryginale: *Ḥuḥ* (Jasz); rum. Iași.

¹⁴⁴³ (A. P.) W języku ormiańskim nie ma rozróżnienia na 'kościół' i 'cerkiew' – wszelkie świątynie chrześcijańskie są określane terminem zapożyczonym z greki: *եկեղեցի* (jekegheci/jegegheci). Brakuje również polskiej 'katedry'. W tym znaczeniu Ormianie używają opisowego zwrotu *մայր տաճար* (*majr taczar*), który dosłownie oznacza 'świątynię macierzystą'.

¹⁴⁴⁴ (A. P.) W oryginale: *կուսակալ* (*kusakał*).

¹⁴⁴⁵ (A. P.) W oryginale: *պոյար* (*bojar*).

¹⁴⁴⁶ (M. A.) Fanarion (Fener, Fanar) – dzielnica dawnego Konstantynopola położona nad zatoką Złotego Rogu. Pierwotnie zamieszkiwała tu arystokracja bizantyjska, a po upadku

Ormianie postawili tutaj kilka kościołów i mieli oddzielnego biskupa, obecnie jednak jest zaledwie 150 domów rodzin ormiańskich. Mają one dwa murowane kościoły: Świętego Oświeciciela i Świętej Bogurodzicy. Pierwszy wzniesiono bądź odnowiono 190 lat temu, a drugi – jasny i przykryty kopułą – wybudowano przed 400 laty. Widzieliśmy pamiątkowy zapis, który głosi: *Niniejszy kalendarz został napisany w roku 1056 [1607], w mieście Jassy, którego arcybiskupem jest der Johannes Sidżowecy*¹⁴⁴⁷. Mówi się, że w roku Pańskim 1551 Stefan, gospodar Bogdanii, okropnie prześladował Ormian i wielce ich gnębił, żądając, aby przeszli na greckie prawosławie¹⁴⁴⁸, wszelako nie zdołał tego osiągnąć; z powodu owego nękania wielu Ormian wyjechało podówczas z Bogdanii. Opowiadało nam, że w trakcie odnawiania kościoła na jego łukowym sklepieniu odkryto wyrytą w kamieniu inskrypcję sprzed 400 lat. W Śniatynie zaś widzieliśmy stary czasoc z następującym napisem pamiątkowym:

Zakończono [kopiowanie] niniejszej na wierze w Chrystusa opartej i ustami apostołów przemawiającej, a przez proroków zapowiadanej i od Ducha Świętego pochodzącej księgi, spisanej ręką wielkiego grzesznika, prostego księdza der Sarkisa na prośbę dwóch bogobojnych i przykładnych braci – chodźy Wasyla i chodźy Bohosa, w roku ormiańskim 1092 [1643] według kalendarza rodu potomków Hajka, za czasów patriarchy ormiańskiego don der Pilippo-

miasta w 1453 r. jej potomkowie nazywani fanariotami, często wstępowali na służbę osmańską, pełniąc istotne funkcje w dyplomacji lub zarządzając krajami lennymi Wysockiej Porty (Mołdawia, Wołoszczyzna).

¹⁴⁴⁷ (K. S.) Arcybiskup Howhannes pochodził z Kaffy. Gdy przebywał w Jerozolimie, 19 XI 1584 r. Tatarzy napadli na jego rodzinne miasto i wówczas stracił ojca. Był mnichem. Na urzędzie biskupim w Suczawie pojawia się w źródłach od 1593 r. W rękopisie skopiowanym na początku XVII w. był nazywany „Janem z Suczawy, arcybiskupem miasta Jassy”. Z kolei we wspomnianym przez Bższkianca manuskrypcie, będącym interpretacją kalendarza i przepisany częściowo w Jassach, został wspomniany po imionach kopisty i właściciela: „Howhannes Seczowecy, arcybiskup miasta Jassy”. [G. Aliszan], [Kamieniec], s. 168-169. G. Petrowicz, *La Chiesa armena in Polonia*, t. 1, s. 125. Symeon Lehacy, ormiański podróżnik z Zamościa, przejeżdżając 24 II 1608 r. przez Suczawę wspomniał, że biskupem tego miasta był Howhannes. S. Lehacy, *Zapiski*, s. 60. Stefan Roszka, powołując się na kamienieckie księgi sądowe i kondak katolikosa Melchizedeka, podaje pod rokiem 1598 informację, że Jan, biskup Suczawy i kraju Bogdanii, z powodu wakatu „tronu Leopolis” przez krótki czas sprawował urząd biskupa Ormian Lwowa. [Stefana Roszki *Chronologia*], s. 408.

¹⁴⁴⁸ (A. P.) W oryginale: *hnnūnyajū* (*hormutjun*) od ormiańskiej nazwy Bizancjum Հռոմ (Hrom) – Rzym, jako stolica Cesarstwa Wschodniorzymskiego. Chodzi o prześladowania Stefana VI, hospodara Mołdawii w latach 1551-1552.

sa i zwierchnika bogdańskiego kraju arcybiskupa der Antreasa¹⁴⁴⁹, w okresie panowania świętobliwego wojewody Wasyla¹⁴⁵⁰, w Jassach, pod stropami kościołów Świętej Bogurodzicy i Świętego Oświeciciela, [w obecności] księży der Mowsesa, der Chaczadura, der Ghukasa oraz der Sarkisa, a także jerespochana chodzi Oksenda¹⁴⁵¹.

Tecuci¹⁴⁵²

350. To bogdańskie miasto nad rzeką Bârlad leży w odległości 16 godzin drogi od Jass. Stoi w nim 1500 domów. Mołdawianie mają cztery świątynie. Dawniej było tu wielu Ormian, obecnie jest ich około 200; mają swój kościół. W przeszłości osiedlali się tutaj suczawianie. Istnieje też most wybudowany przez księcia Kapri (320). Do osady Bârlad jest niedaleko; zamieszkuje ją kilka ormiańskich rodzin, wszystkie zajmują się handlem.

Roman¹⁴⁵³

351. To miasto leży w odległości 16 godzin drogi od Jass nad rzeką Mołdawą, która wpada do Seretu. Połowę istniejących tu 1500 domów zajmowali niegdyś Ormianie, dziś ormiańskie rodziny żyją w 110 domostwach. Ormiański kościół Bogurodzicy wybudowano przed 200 laty. Pamiątkowy wpis w kronice informuje, że wzniesiono go ze środków Jagopszy pod opieką der Chaczadura¹⁴⁵⁴. Przechowywany jest w nim stary ewangelarz sprzed 600 lat.

¹⁴⁴⁹ (K. S.) Antreas (Andreas) – biskup Mołdawii (1639-1648/1649). W 1644 r. poświęcił nowy kościół ormiański w Zamościu. W tymże roku ochrzcił w Jazłowcu Aswadura Nersesowicza, późniejszego biskupa koadiutora lwowskiego. W Jazłowcu przydzielono mu dom, nazywany potem pałacem arcybiskupa. *Opitius Pallavicini. 1680-1688*, t. 6: 1 I 1683-30 VI 1683, red. M. Domin, Kraków 2008, s. 506, nr A16, *Acta Nuntiatursae Polonae*, t. 36/2; [W. R. Grigorian], [Historia kolonii ormiańskich], s. 111.

¹⁴⁵⁰ (A. P.) W oryginale: *ἡμῖν* (wowoda). (K. S.) Bazyli Lupu – gospodar Mołdawii (1634-1653).

¹⁴⁵¹ (K. S.) BMV: rkps 698 [Rytuał (czasoc)], k. 426. C. Mutaftian, *La saga des Arméniens*, s. 190.

¹⁴⁵² (K. S.) W oryginale: *ἡ τεκὺς* (Tekucz); węg. Tekucs.

¹⁴⁵³ (K. S.) W oryginale: *Ῥομῆν* (Roman).

¹⁴⁵⁴ (K. S.) Stary kościół w Romanie został zniszczony podczas prześladowań wiernych w 1551 r. O wybudowaniu nowego informuje tablica, na której czytamy, że we wrześniu 1609 r.

Botoszany¹⁴⁵⁵

352. Owo miasto znane z intensywnej działalności handlowej, oddalone od Jass o około 18 godzin drogi, leży naprzeciw Suczawy. Jest w nim 400 domów zamieszkiwanych przez Ormian; mają oni dwa kościoły: Świętej Bogurodzicy i Świętej Trójcy. Pierwszy jest stary, sprzed 480 lat, a drugi – nowo zbudowany, ale wokół widoczne są też ruiny dawnych budowli. Ormianie z Botoszan dysponują naczyniami liturgicznymi i rękopiśmiennymi księgami, które zostały przywiezione [przez ich przodków] z Ani. W kronice kościoła w Kamieńcu znajduje się zapis: *Chrystusie, oświeć duszę ojca Jowsepa z Botoszan, który [w intencji swego zbawienia] ofiarował [tej świątyni] ornat wyhaftowany w krzyże*¹⁴⁵⁶ oraz inne szaty liturgiczne.

Hoknaj¹⁴⁵⁷

353. To małe miasteczko w odległości 20 godzin drogi od Jass. Przepływa przez nie rzeka z czystą wodą. Znajduje się tu duża kopalnia soli. Domów zamieszkiwanych przez Ormian jest 60. Mają oni jeden drewniany kościół Bogurodzicy. Niedaleko leży miasto Herța graniczące z Austrią, gdzie jest 10 domów Ormian przybyłych z Fokszan.

Gałacz, czyli Kalas¹⁴⁵⁸

354. To opływające w dostatki miasto i szeroko znany port Mołdawii, usytuowany nad brzegiem Dunaju między jego dopływami Seretem i Prutem. Leży w odległości 36 godzin drogi od Jass. Charakteryzuje się wzmożonym ruchem statków i niezwykle ożywioną działalnością handlową kupców. Wywozi się stąd mnóstwo pszenicy i wszelkiego rodzaju produktów spożywczych. W mie-

niejaki Jagopsza kazał zbudować świątynię pod wezwaniem Bogurodzicy ku pamięci duszy własnej, żony Mughal oraz rodziców. C. Mutařian, *La saga des Arméniens*, s. 317.

¹⁴⁵⁵ (K. S.) W oryginale: *Փոդնշան* (*Potuszán*); węg. Botosány, rum. Botoșani.

¹⁴⁵⁶ (A. P.) W oryginale: *պոճախաչ* (*bunachacz*) – ‘wyhaftowany w krzyże’.

¹⁴⁵⁷ (K. S.) W oryginale: *Հոգնայ* (*Hoknaj*); węg. Aknavásár, rum. Târgu Ocna.

¹⁴⁵⁸ (K. S.) W oryginale: *Գալաճ կալաճ Բալաճ* (*Kalacz kam Kalas*); rum. Galați.

ście jest 30 domów Ormian, którzy mają własny kościół Bogurodzicy. Po wschodniej stronie u ujścia rzeki Seret są ruiny starego miasta, które mieszkańcy nazywają Gherginą¹⁴⁵⁹. Stąd też pochodzą starożytne monety świadczące, że miejscowość ta powstała za panowania cesarza Trajana¹⁴⁶⁰.

6. Bułgaria

355. Ormianie, którzy osiedlili się w tym kraju, przybyli – jak się wydaje – nie bezpośrednio z Ani, ale z Persji¹⁴⁶¹. Są jednak potomkami dawnych mieszkańców Ani, którzy początkowo wywędrowali do Persji, a następnie, gnębieni przez Persów, szczególnie w okresie panowania szacha Abbasa, udawali się najpierw do Pontu, a później w te strony. Zamożni i silni bez większego trudu przedostawali się na drugi brzeg rzeki oraz osiadali w Mołdawii bądź w Polsce, łącząc się z potomkami przybyszów z Ani. Ubodzy zaś i słabi zostawali tam, gdzie pierwotnie dotarli, stopniowo asymilując się z miejscową ludnością. Po przeprawieniu się przez Dunaj z Mołdawii skierowaliśmy się do Ruszczyku oraz innych miast bułgarskich, by po kolei odwiedzając je i opisując, doprowadzić swoją relację aż do pobytu w Odessie – głównym mieście Noworossji.

Ruszczyk¹⁴⁶²

356. Po opuszczeniu Bukaresztu i dalszej podróży przez malownicze tereny Wołoszczyzny dotarliśmy w końcu do знаменитеj twierdzy Giurgiu. Aż dotąd oglądaliśmy tylko niebo i ziemię, ponieważ góry wszystko zasłaniały. Z tego

¹⁴⁵⁹ (K. S.) Chodzi o twierdzę Tirighina-Bărbosî w dawnej rzymskiej prowincji Mezja. Kronikarz Miron Costin (1633-1691) wspomina (M. Costin, *Latopis ziemi moldawskiej i inne utwory historyczne*, przeł., wstępem i komentarzem opatrzyła I. Czamańska, Poznań 1998; rozdział V) *O twierdzy Ghergina/Ghergena*. Dimitrie Cantemir, gospodarz Mołdawii (1710-1711), pisze o niej tak: „Niedaleko stąd, przy wschodnim ujściu Seretu, można zobaczyć ruiny bardzo starej twierdzy, zwanej dziś przez mieszkańców Gherginą”. *Operele principelui Demetriu Cantemiru*, t. 1: *Descriptio Moldaviae*, red. A. Papiu-Ilarian, Bucuresci 1872, s. 13.

¹⁴⁶⁰ (K. S.) Trajan – cesarz rzymski (98-117).

¹⁴⁶¹ (A. P.) W oryginale: *ᠮᠤᠩᠭᠤᠯᠠᠭᠤᠨ* (*Parskastan*).

¹⁴⁶² (K. S.) W oryginale: *Ρουσυχη* (Ruszczuch); tur. Ruscuk, obecnie bułg. Pyce (Ruse).

powodu Osmanowie nazwali tę twierdzę Jer-göj, co znaczy ‘ziemia-niebo’¹⁴⁶³. Jest ona potężna i słynie z tego, że oparła się wielu wrogom. Patrzyliśmy z niej na podłużną wyspę bezludną na Dunaju, na której Rosjanie wybudowali dawniej ziemną warownię w celu odpierania ataków Osmanów.

Ruszczyk to przyjemne miasto leżące na wprost owej twierdzy po przeciwnym brzegu Dunaju, który w tym miejscu jest bardzo rozległy: według naszych szacunków osiąga szerokość około 1 mili. Otoczone murem obronnym ma mnóstwo domów, meczetów i zajazdów. Mieszkańcami są przedstawiciele różnych narodowości. Do czasu ostatniej wojny¹⁴⁶⁴ [Ruszczyk] był bardzo popularnym i tłumnym ośrodkiem handlowym. Dzisiejsza rzeczywistość już taka nie jest. Rodzin ormiańskich żyło tu 150. Miały kościół Bogurodzicy, mury, ale bardzo niepozorny, niemal w połowie usytuowany poniżej poziomu gruntu. Są przy nim jakieś domki i podwórko. Wiele dni byliśmy tu nadzwyczaj uprzejmie przyjmowani i goszczeni przez ischana Manuga-beja¹⁴⁶⁵ (313).

Razgrad¹⁴⁶⁶

357. To duże, ale pozbawione znaczenia miasto zamieszkiwane przez Bułgarów. Ich domy są jednopiętrowe i nieforemne, a rynek rozciąga się na dużym obszarze. Nie widzieliśmy tu niczego ciekawego. W mieście żyje 20 ormiańskich rodzin, które mają niewielki kościół. Prawie wszyscy [Ormianie] zajmują się handlem, a wielu żyje w ubóstwie.

Szumli¹⁴⁶⁷

358. To niewielkie, lecz zamożne miasto. Ma budynki w dobrym stanie i kamienne meczety. Jest w nim także duży zegar ustawiony w miejscu publicz-

¹⁴⁶³ (A. P.) Yergöğü to turecka nazwa twierdzy (obecnie miasta) Giurgiu, którą Bższkianc odnotował w formie ‘Jer-göj’. Yer-gök faktycznie oznacza po turecku ‘ziemię-niebo’.

¹⁴⁶⁴ (K. S.) Chodzi o wojnę rosyjsko-turecką 1806-1812. Oblężenie i bitwa o twierdzę nastąpiły w 1810 r.

¹⁴⁶⁵ (K. S.) Autor ma tu na myśli swoją wcześniejszą podróż odbytą w latach 1808-1809, jako że Manug-bej umarł w roku 1817.

¹⁴⁶⁶ (K. S.) W oryginale: *Ռազղատ* (*Razghat*).

¹⁴⁶⁷ (K. S.) W oryginale: *Շումլի* (*Szumli*); obecnie Szumen.

nym, który bije co trzy godziny. Żyją tu różne narody zajmujące się handlem. Wśród nich jest 200 rodzin ormiańskich, które mają wzniesiony niedawno kościół pod wezwaniem Matki Bożej. W okolicy widać ruiny pozostawione przez dawnych mieszkańców. W starożytności było tutaj miasto. Zachowały się wieże z czasów Aleksandra [Wielkiego], gdzie wciąż znajduje się wiekowe monety i rozmaite naczynia. Widzieliśmy stare złote monety i oszlifowane kamienie szlachetne. Z góry stojącej nieopodal wypływa smaczna woda¹⁴⁶⁸.

Silistra¹⁴⁶⁹

359. To duże miasto położone nad brzegiem Dunaju. Są tu ruiny starego muru pochodzącego z czasów, w których zamieszkiwali je Grecy. Chrześcijanie stanowią większość ludności. Żyje tam też 20 rodzin ormiańskich, które mają niedawno wzniesiony kościół¹⁴⁷⁰.

Ajtos¹⁴⁷¹

360. To niewielkie miasto, w którym co tydzień odbywa się jarmark. Cieszy się sławą z powodu wód mineralnych; przy źródle zbudowano z kamienia wspa-
niałą łaźnię, którą sułtan Sulejman¹⁴⁷² rozkazał ozdobić imponującą kopułą. Zarówno tutaj, jak też w Īslimiye¹⁴⁷³, mieście często odwiedzanym przez kupców, żyje niewiele rodzin ormiańskich.

¹⁴⁶⁸ (K. S.) Więcej zob. A. Margos, *Арменската колония в Шумен през XVII-XIX в.* [Ormiańska kolonia w Szumenie w XVII-XVIII w.], „Известия на Народния Музей Шумен” [Biuletyn Muzeum Narodowego w Szumenie] 4, 1967, s. 103-112.

¹⁴⁶⁹ (K. S.) W oryginale: *Սիլիստրա (Silistre/Silistre)*.

¹⁴⁷⁰ (K. S.) Więcej zob. И. Санов [I. Sanov], *Арменците в Силистра – минало и съвременност* [Ormianie w Silistrze – przeszłość i terażniejszość], Силистра [Silistra] 2003.

¹⁴⁷¹ (K. S.) W oryginale: *Այդոս (Ajdos/Ajtos)*.

¹⁴⁷² (M. A.) Sulejman Wspaniały – sułtan turecki (1520-1566). W czasach jego panowania Imperium Osmańskie osiągnęło szczyt swojej potęgi.

¹⁴⁷³ (A. P.) Sliwen (Īslimiye) – miasto w Bułgarii położone u podnóża Starej Planiny, ok. 80 km na zachód od Ajtos.

Burgas¹⁴⁷⁴

361. To niewielkie miasto i znany ośrodek handlowy, który służył kiedyś İslimiye jako port, ponieważ co tydzień odbywał się tam wielki jarmark. W Burgas żyje 20 rodzin Ormian, do których należy kościół pod wezwaniem Matki Bożej. Jest tu duża zatoka Morza Czarnego¹⁴⁷⁵, którą zwiedziliśmy w 1808 roku (patrz: *Pontos*, 259).

Babadag¹⁴⁷⁶

362. To niezbyt istotne miasto leżące przy zatoce morskiej, do której wpływa niewielka rzeka. Na pobliskiej górze żyją duże orły – tak olbrzymie, że potrafią porwać pasące się w dolinach owce. Jest tu 40 rodzin ormiańskich, które mają stary murowany kościół o nazwie Warak Chacz [Świętego Krzyża z Waraku]¹⁴⁷⁷.

W Grigoriopolu widzieliśmy w kościele Świętej Katarzyny hajsmawurk spisany bolorgirem na pergaminie, sporządzony w Konstantynopolu w kościele Matki Bożej za panowania sułtana Mehmeda¹⁴⁷⁸ w ormiańskim roku 1024 (1675). Powiadają, że ów sułtan podbił Kretę i Kamieniec¹⁴⁷⁹, biorąc w niewolę wielu chrześcijan. Następnie jest mowa o tym, że ów hajsmawurk umieszczono w Babadagu w świątyni o nazwie Warak Chacz i *błaga się o modły (...) za pisarza Howhannesa*.

Dimetoka¹⁴⁸⁰

363. To również niewiele znaczące miasto zamieszkiwane przez różne narodo-wości. Liczba domów Ormian wynosi 20. Na jednej z gór wznosi się ich pięk-

¹⁴⁷⁴ (K. S.) W oryginale: *Ἰνιρρηυα* (*Burghas*).

¹⁴⁷⁵ (A. P.) Zatoka Bułgarska – największa zatoka Bułgarii i najdalej wysunięta na zachód część Morza Czarnego.

¹⁴⁷⁶ (K. S.) W oryginale: *Ἰωυυυ Σουνή* (*Baba Daghi*).

¹⁴⁷⁷ (K. S.) Warak Chacz – ormiańskie święto kościelne związane z wystawieniem na widok publiczny relikwii – gwoźdźcia z krzyża Chrystusa – w miejscowości Warak w Imperium Osmańskim.

¹⁴⁷⁸ (K. S.) Mehmed IV – sułtan turecki (1648-1687).

¹⁴⁷⁹ (K. S.) Osmanowie w 1669 r. podbili Kretę, a w 1672 r. Kamieniec.

¹⁴⁸⁰ (K. S.) W oryginale: *Σηυήτσοπου* (*Dimetokaj*), obecnie Didimoticho.

ny kościół pod wezwaniem Świętego Keworka. Niedaleko leży osiedle Pazardżik¹⁴⁸¹, gdzie stoi 30 domów ormiańskich. Kościół jest nowy. W miejscowości tej co tydzień odbywa się jarmark i często zjeżdżają się tu kupcy.

Wielkie Tyrnowo¹⁴⁸²

364. To zamożne i ludne miasto. Ma budynki publiczne, gospody dla kupców i meczety. Mieszka w nim wielu Greków i Bułgarów, którzy mają 18 kościołów; jest tu także siedziba metropolity bułgarskiego. [Wielkie Tyrnowo] zamieszkują nieliczni Ormianie, ale mają oni piękny kościół. To znane miasto ma też twierdzę stojącą na skale, zbudowaną na planie sześciokąta i mającą pięć wież; jej mury opływa jedna z odnóg Dunaju. Kiedy stamtąd zeszliśmy, zobaczyliśmy dwie wieże.

Filibe¹⁴⁸³

365. To stare, znane miasto założone przy głównym szlaku [handlowym] i mające wiele dawnych budowli. Ma zadbane targowiska, gospody, łaźnie, meczety i kościoły. Szczególnie wyróżnia się kościół przy metropolicie Tracji. Żyje tu 100 rodzin ormiańskich, których wcześniej było jeszcze więcej. Mają własny kościół pod wezwaniem Świętego Stepannosa¹⁴⁸⁴. Na szczycie góry wznosi się zamek w kształcie kwadratowej wieży. Większość ludności stanowią Bułgarzy. Stoją tu dwie kaplice z kamienia zbudowane na planie krzyża. Mieszkańcy opowiadają, że w jednej z nich nauczał apostoł Paweł. Poza miastem widać liczne przykryte ziemią groby starożytnych Rzymian poległych na wojnie¹⁴⁸⁵.

¹⁴⁸¹ (M. A.) W oryginale: *Φαζαρτζή* (*Pazardżych*) – małe osiedle Pazarcik w okolicy Dime-toki.

¹⁴⁸² (K. S.) W oryginale: *Τρηνόυη* (*Tyrnowa kam Trnowi*).

¹⁴⁸³ (K. S.) W oryginale: *Φιλιππύ* (*Filibbe*); obecnie Płowdiw.

¹⁴⁸⁴ (M. A.) Prawdopodobnie był to kościół Świętego Keworka (Jerzego), nie Stepannosa (Szczepana).

¹⁴⁸⁵ (K. S.) Zob. A. Гилигян [A. Giligian], *Страници из историята на арменската колония в Пловдив и нейната църква „Св. Кеворк” – 1675-1828-1998* [Kartki z historii kolonii ormiańskiej w Płowdiwie i jej kościoła Świętego Keworka – 1675-1828-1998], Пловдив [Płowdiw] 2002.

Pazardżik¹⁴⁸⁶

366. To miasto zbudowane przy głównym trakcie, nad rzeką Maricą. W każdym miesiącu odbywa się tu jarmark nazywany maraszem. Ludność stanowią Grecy i przedstawiciele innych narodowości. Żyje tu także 30 rodzin Ormian. Ich kościół nosi wezwanie Świętego Stepanosa. Niedaleko stąd jest wąwóz skalistej góry Czenge, gdzie stoją pozostałości dawnej bramy z arkadami, która, jak mówią, pochodzi z czasów cesarza Trajana.

Komotini¹⁴⁸⁷

367. To mało istotne miasto z meczetami, łaźniami i gospodami. Żyje tu 20 rodzin ormiańskich, podczas gdy Czorlu¹⁴⁸⁸ ma ich 100. W kościele Świętego Keworka znajduje się cudowny obraz. Kiedyś w tych stronach mieszkało wielu Ormian, zwłaszcza w słynnym mieście Sofia, które jest dawną stolicą i znanym ośrodkiem handlowym¹⁴⁸⁹. Można tam ujrzeć resztki zabytkowych budowli, łaźnie z wodami leczniczymi i kopalnie złota. Ormianie rozproszyli się jednak w inne miejsca.

Edirne¹⁴⁹⁰

368. To stara, znana stolica, którą dawniej zwano Adrianopolis. Rozciąga się na odległość 9 mil. Po każdej stronie murów miejskich jest 12 wież obronnych. Stoi tu kwadratowa forteca z okrągłą basztą w każdym rogu. W mieście jest wiele znaczących budowli, szerokich ulic i targów, wielkich gospód, bazarów i pałaców. Są też dwie rezydencje i 42 olbrzymie meczety, z których szczególnie

¹⁴⁸⁶ (K. S.) W oryginale: *Թաթար Դուքանի* (*Tatar Bazari*).

¹⁴⁸⁷ (K. S.) W oryginale: *Կիւմլիզին* (*Gumuldżine*); bułg. Гюмюрджина (*Gjumjurdżina*), tur. Gümülcine.

¹⁴⁸⁸ (M. A.) Prawdopodobnie osiedle Thrilorio, które obecnie jest częścią miasta Komotini.

¹⁴⁸⁹ (M. A.) Sofia została stolicą państwa bułgarskiego dopiero w 1879 r. Do tego czasu od starożytności pozostawała znaczącym ośrodkiem handlowym i kulturalnym, a także siedzibą licznych dygnitarzy.

¹⁴⁹⁰ (K. S.) W oryginale: *Էդրնէն* (*Edrene*); gr. Αδριανούπολη (*Adrianopol*), bułg. Одрин (*Odrin*).

wyróżnia się 10 i które nazywają się seladinami – „królewskimi”¹⁴⁹¹. Głównym meczetem jest Selimiye¹⁴⁹² zbudowany przez sułana Selima II¹⁴⁹³ w 1574 roku. Powiadają, że ma 999 okien, jego kopuła spoczywa na ośmiu łukach większych o 2 łokcie od łuków Hagii Sofii. Do miasta prowadzi 10 bram. W pobliżu nowej rezydencji zamkowej znajduje się kamienny most z 10 łukami, pod którym przepływa niewielka rzeka. Wypada także wspomnieć o innych godnych uwagi mostach oraz wieżach wodnych, wraz z ich ozdobami. W mieście żyją obok siebie kupcy różnych narodowości. Ormianie przybyli tu i rozrodzili się, a także wybudowali wspaniały kościół Świętego Teodora, który jest też siedzibą arcybiskupa. Obecnie jest tu tysiąc domów Ormian. Osiedlali się już w dawnych czasach. W IX wieku żyła tu część rodu nachararów Arsakunich, z którego wywodził się cesarz Bazyli I Macedończyk¹⁴⁹⁴, o czym opowiada Konstantyn Porfirogeneta:

Pochodził z prowincji Macedonia i był spokrewniony z ormiańskim rodem Arsakunich. Pierwszymi z tego rodu, którzy opuścili Armenię, byli jego dwaj przedstawiciele, którzy w V wieku przybyli do Konstantynopola. Kiedy jednak sprowadzili do siebie dzieci i rodziny, przenieśli się do miasta Filibe w Macedonii, a stamtąd do Adrianopola, gdzie zastali sprzyjające warunki do osiedlenia się i tam zamieszkali. Rozmnożyli się i zdobyli majątek, posiadli wiele dóbr, zachowali swoje szlachetne dziedzictwo oraz czystość krwi.

W jego księdze pojawia się wzmianka o tym, że na początku IX wieku ormiański iszchan Pankratuk¹⁴⁹⁵ był gubernatorem Adrianopola.

Warna¹⁴⁹⁶

369. To miasto nadmorskie, które jest bogatym ośrodkiem handlowym i ma dużą twierdzę. Wznosi się nad zatoką, do której wpływa rzeka Kamczija; przerzucono

¹⁴⁹¹ (K. S.) Seladin (tur. selâtin) – termin osmański oznaczający ‘sułtanów’; w połączeniu selatincamiler znaczy ‘meczety sułtańskie’, fundowane przez władcę lub jego rodzinę.

¹⁴⁹² (M. A.) Meczeta Selima II (Selimiye Camii) – kompleks budowli w mieście Edirne, wzniesiony dla sułtana Selima II przez tureckiego architekta Sinana.

¹⁴⁹³ (K. S.) Selim II – sułtan turecki (1566-1574).

¹⁴⁹⁴ (K. S.) Bazyli I Macedończyk – cesarz bizantyński (867-886).

¹⁴⁹⁵ (K. S.) Imię to może odpowiadać greckiemu imieniu Pankratios lub łacińskiemu Pancratius. Iszchan Pankratuk nie występuje w źródłach bizantyńskich.

¹⁴⁹⁶ (K. S.) W oryginale: *Ϝωνήσι (Warna)*.

nad nią duży most. Kupcy codziennie je odwiedzają, a jego mieszkańcy są różnych narodowości. Dawniej żyło tu wielu Ormian, którzy rozproszyli się w czasie wojny, a kiedy ponownie nastał pokój i porządek, powrócili. Dlatego też [dziś] można tu zastać 150 rodzin ormiańskich. Kościół poświęcono Świętemu Sarkisowi, a znajdujący się w nim cudowny obraz uczynił go celem pielgrzymek pobożnych ludzi.

Braila¹⁴⁹⁷

370. Ponieważ wielu Ormian rozproszyło się po miastach bułgarskich leżących nad Dunajem, a wielu mieszkańców Ani pożeglowało rzeką do położonych wzdłuż niego portów i miejscowości, a następnie dotarło do Mołdawii, chcielibyśmy teraz zmienić temat i zamiast o tych miastach, opowiedzieć o pozostałych Ormianach.

Miasto Braila leży po lewej stronie Dunaju nieco wyżej ujścia rzeki Seret (318). Ma potężną twierdzę z pięcioma wieżami. Mieszkańcy są różnych narodowości. Wśród nich jest 20 rodzin ormiańskich, które mają własny kościół. Rolę składu używanego przez kupców pełni port, gdzie gromadzi się wszelkiego rodzaju żywność wywożoną stąd statkami w rozmaite miejsca. Rzeką Dunaj rozdziela się tu na różne odnogi.

Izmail¹⁴⁹⁸

371. To znane miasto forteczne po północnej stronie Dunaju, gdzie wpada do niego rzeka Prut (401). Port, do którego wpływają statki przewożące różnego rodzaju żywność, jest bogaty. Dawniej żyło tu wielu Ormian. Mieli kamienny kościół Matki Bożej. Kiedy jednak wzniesiono twierdzę, kościół przejęli obcy, ponieważ znajdował się w pobliżu murów. Dlatego też tamtejsi Ormianie ulegli rozproszению, a wielu udało się do Grigoriopola (307). Wciąż można tu jednak spotkać 60 rodzin ormiańskich, których świątynia stoi przy niewielkim

¹⁴⁹⁷ (K. S.) W oryginale: *Брайла* (*Ibrail*). Braila (rum. Brăila) – duży port na Dunaju, do 1829 r. w Turcji, w l. 1829-1859 należała do Wołoszczyzny, od 1859 r. – Rumunii.

¹⁴⁹⁸ (K. S.) W oryginale: *Измайл* (*Ismajil*). Izmail (ukr. Ізмаїл, rum. Ismail, tur. İzmail) to miasto nad Dunajem, od 1812 r. w Rosji.

domu. Pola rozciągające się aż po Akerman zamieszkiwali Tatarzy budziaccy¹⁴⁹⁹, którzy przenieśli się potem do Oczakowa (571).

Kilia¹⁵⁰⁰

372. To niewielkie miasto leżące nad północną odnogą Dunaju, gdzie rzeka rozlewa się szeroko niczym morze, a na jej środku znajduje się szeroka wyspa, która, jak się zdaje, jest dawną wyspą Akilleos¹⁵⁰¹. Podobnie nazwa Kilia to skrócona forma imienia Achilles, bowiem ów heros przebywał w tych stronach (*Pontos*, 243). Twierdza tego niewielkiego miasta stoi na wzniesieniu, obok którego płynie niewielka rzeka. W Kilii mieszkają przedstawiciele różnych narodowości. Wielu Ormian, którzy stanowili dawniej większość ludności i mieli własny kościół Matki Bożej, przeniosło się do Grigoriopola. W hajsmaurku przechowywanym w Kilii w kościele Matki Bożej przeczytaliśmy pamiątkowy napis sporządzony – jak mówią – w Bakczysaraju w roku 1150 [1702].

Akerman¹⁵⁰²

373. To znana twierdza stojąca w pobliżu morza na krańcu Besarabii, przy ujściu rzeki Dniestr. Jest dobrze ufortyfikowana i położona w pięknej okolicy. Po jednej stronie znajduje się bardzo głęboki wykop szeroki na 60 stóp, a po drugiej – szeroka zatoka morska, która sięga Morza Czarnego. Dawniej leżało tam miasto Nikonion¹⁵⁰³, które przetrwało aż do epoki Genuńczyków¹⁵⁰⁴. Nad

¹⁴⁹⁹ (M. A.) Budziak – kraina historyczna będąca częścią dawnej Mołdawii. Rozciąga się wzdłuż wybrzeża Morza Czarnego, między Prutem, Dniestrem i dolnym Dunajem. Do głównych miast Budziaku należą Izmail, Białogród nad Dniestrem (Akerman) i Kilia.

¹⁵⁰⁰ (K. S.) W oryginale: *Κήλη* (Kili).

¹⁵⁰¹ (K. S.) Achilleos Nesos, czyli wyspa Achillesa to Wyspa Wężowa na Morzu Czarnym, 35 km na wschód od Delt Dunaju. Bższkianc nie mógł jej jednak widzieć z miejsca, które opisuje – widział natomiast wyspę Maican, której lokalizacja odpowiada opisowi.

¹⁵⁰² (K. S.) W oryginale: *Ազիրμαν* (*Akkirman*), obecnie Białogród nad Dniestrem, ukr. Білгород-Дністровський (Biłhorod-Dnistrowskij).

¹⁵⁰³ (M. A.) Nikonion – antyczne miasto greckie założone w drugiej połowie VI w. p.n.e. przez osadników z Histrii lub Miletu na wschodnim brzegu Dniestru.

¹⁵⁰⁴ (K. S.) Genuńczycy po 1350 r. założyli w Białogrodzie faktorium handlowe, znane w źródłach łacińskich i włoskich jako Maurocastro. Ich rządy trwały do ok. 1484 r.,

Dniestrem istniało też znaczące miasto Tyras¹⁵⁰⁵, po którym do dziś pozostała wieś Majak. W fortecy Akermanu można zobaczyć stare kamienie przeniesione podczas jej odbudowy z pobliskich cmentarzy i wniesione na górę. Podczas ostatniej wojny książę¹⁵⁰⁶ Richelieu¹⁵⁰⁷ odebrał twierdzę Akerman Osmanom¹⁵⁰⁸. Pod rządami Rosjan zaczęła powoli rozkwiatać. Żyją tu ludzie wielu narodowości. Ormianie mający 150 domów mieszkają tutaj od dawna¹⁵⁰⁹. Ich wiekowy murowany kościół jest do połowy zapadły w ziemię. W zachowanym w tym miejscu napisie pamiątkowym wymienia się trzy świątynie: *W mieście Akerman, które spogląda na morze, na drzwi kościoła Świętej Matki Bożej, kościoła Świętego Oksenda i kościoła Świętego Howhannesa Ewangelisty, ponownie sporządzono spis zawartości skarbca w roku 1196 [1747].*

7. Podróż do Noworosji

374. Noworosją nazywa się obecnie tę część świata, która zaczyna się od Dubosar (310) i ciągnie aż do rzeki Tanais¹⁵¹⁰. Obejmuje obszar trzech guberni: chersońskiej, taurydzkiej i jekaterynosławskiej¹⁵¹¹, gdzie żyje półtora miliona ludzi oraz leży wiele miast i 101 wsi, częściowo zamieszkanymi przez obcokrajowców.

Wielki książę, pełniący również funkcję gubernatora, ma siedzibę w stolicy – Odessie i sprawuje władzę nad trzema guberniami. Pierwsza z nich sięga rzeki Dniepr; tamtejszą siedzibą gubernatora jest Chersoń. Obszar drugiej gu-

kiedy miasto zostało zdobyte przez wojska sułtana Bajazyda II i otrzymało nową nazwę – Akerman.

¹⁵⁰⁵ (K. S.) Tyras – antyczne miasto greckie założone w drugiej połowie VI w. p.n.e. przez osadników z Histrii lub Miletu na zachodnim brzegu Dniestru, również zwanego Tyras.

¹⁵⁰⁶ (K. S.) W oryginale: *uñip* (diuk).

¹⁵⁰⁷ (K. S.) Armand Emmanuel du Plessis, książę de Richelieu (1766-1822) – francuski polityk okresu restauracji. Wierny królowi przeciwnik rewolucji francuskiej, generał porucznik armii cara Aleksandra I podczas najazdu Napoleona na Rosję. Carski gubernator Odessy, która za jego rządów stała się pierwszym portem Morza Czarnego.

¹⁵⁰⁸ (K. S.) Diuk de Richelieu zdobył dla Rosji Akerman w 1812 r.

¹⁵⁰⁹ (K. S.) C. Muta f i a n, *La saga des Arméniens*, s. 139-144.

¹⁵¹⁰ (M. A.) Tanais – starożytna grecka nazwa rzeki Don.

¹⁵¹¹ (M. A.) Jekaterynosław (Noworosyjsk, Dniepropetrowsk, a obecnie Dniepr) – miasto położone po obu brzegach Dniepru i u ujścia Samary.

berni rozciąga się od Dniepru, przez cieśninę Tamań¹⁵¹², aż po wielki Półwysep Krymski; gubernator rezyduje w Aqmescit. Trzecia gubernia zaczyna się przy Ozu Chyr¹⁵¹³ i Nowym Nachiczewanie¹⁵¹⁴, a kończy za Jekaterynosławiem, przy czym to ostatnie miasto jest siedzibą gubernatora.

Kiedy podróżowaliśmy po Noworosji, widzieliśmy wiele zabytków, dawne miasta, które rozkwiwały już w czasach pogańskich, stare mauzolea, wiekowe monety i rozmaite inne rzeczy. W pobliżu Jelizawietpola¹⁵¹⁵ znaleziono w ziemi dwa ptasie skrzydła pokryte płatkami złota. Natrafiono również na pozłamaną rybę. Oglądaliśmy też ludzkie kości i należącą do dzielnych ludzi broń, która po dotknięciu rozsypuje się w pył. W rzece Dniepr i w Morzu Azowskim kryją się olbrzymie posągi bogów, które poganie ustawiali kiedyś na grobach. W grobach tych odkrywa się [dziś] duże szkielety (568).

Ormianie w Noworosji

375. Ormianie z Ani, którzy uciekali przed Tatarami, najpierw przybyli na wyspę Krym, a stamtąd rozprzestrzenili się po ziemi Noworosji oraz osiedli w różnych miastach aż do Jekaterynosławia i Nowego Nachiczewanu, których opis geograficzny przedstawimy.

Odessa

376. Opuściliśmy Grigoriopol i udaliśmy się do Odessy, która jest niezwykle znaną metropolią z dużą liczbą ludności oraz ożywionym ruchem handlowym. Zanim znalazła się pod władzą Rosjan, była niezbyt istotnym miastem i miała nieufortyfikowany zamek stojący w pobliżu morza, w miejscu dzisiejszego

¹⁵¹² (M. A.) Tamań (Półwysep Tamański) – półwysep, który oddziela Morze Azowskie od Morza Czarnego. Jest położony na wschód od Krymu, od którego dzieli go Cieśnina Kerczeńska. Przebiega przez niego granica Europy z Azją.

¹⁵¹³ (K. S.) W oryginale: *Oqm ħyrn* (Ozu Chyr). Ozu-Chyr to Özükiyısı, czyli 'brzeg Dniepru', 'wybrzeże oczakowskie' – geograficzno-etniczna nazwa stepu na północ od Krymu, znanego też jako Jedysan (Dzikie Pola Nogajów).

¹⁵¹⁴ (K. S.) Nowy Nachiczewan (Nor Nachiczewan, Nachiczewań nad Donem) – miasto nad Donem, na południowych rubieżach Zakaukazia; obecnie część Rostowa.

¹⁵¹⁵ (K. S.) Jelizawietpol (Gandża, Abbasabad, Kirowabad) – miasto na północnych stokach Małego Kaukazu.

więzienia. Nosił on nazwę Chodźabej i został zbudowany przez cudzoziemskiego księcia o imieniu Chodża-beg¹⁵¹⁶.

W dawnych czasach w okolicach Odessy leżała stolica Kalipidów¹⁵¹⁷ – tych, którzy nadciągnęli z Pomponiuszem Melą¹⁵¹⁸. W 1794 roku wybitny rosyjski dowódca Gudowicz¹⁵¹⁹ zdobył zamek Chodźabej, gdzie osiedlił uchodźców Greków z wysp Morza Śródziemnego, zapewnił im wiele swobód i nazwał to miejsce Odessą¹⁵²⁰. W marcu 1803 roku tutejszym gubernatorem był francuski wielki diuk de Richelieu. Następnego roku rozpoczął on wznoszenie kościołów, dzięki czemu 8000 ludzi przybyło, żeby się osiedlić. W ten sposób miasto zyskało imponujące budowle i miejski porządek, aż stało się europejską metropolią o liczbie ludności wynoszącej 30 tysięcy, nie wliczając wojska. Ich dowódcą i potężnym gubernatorem został po diuku [de Richelieu] wielki hrabia Langéron¹⁵²¹. Był znanym nam mieszkańcem Galicji, który w 1820 roku przyjął nas bardzo gościnnie. Później gubernatorem mianowano hrabiego Woroncowa¹⁵²², który także podjął nas niezwykle życzliwie w 1828 roku. Ten szlachetny wielmoża wybudował olbrzymi zamek we wschodniej części miasta, na lewym przylądku w porcie, gdzie osiadła znamienita cesarzowa Aleksandra Fiodorowna¹⁵²³. W 1828 roku, w urodziny wielkiego rosyjskiego cara Mikołaja¹⁵²⁴ jego małżonka zażyczyła sobie nas zobaczyć i z nami porozmawiać.

¹⁵¹⁶ (K. S.) Nazwa Chodźabej (Хаджибей, Hacıbey, Chadźibej) odnosi się do dawnej osady i twierdzy. Uważa się, że Hacıbey mógł być tatarskim wodzem Nogajów, który założył w tym miejscu warownię w XIV w. W XVI-XVIII w. istniała tu osmańska twierdza Hacıbey, którą Rosjanie zdobyli w 1789 r., a następnie założyli miasto Odessę.

¹⁵¹⁷ (K. S.) W oryginale: *Kaghipid*. Kalipidowie – zhellenizowane plemię scytyjskie. Herodot (IV księga *Dziejów*) sytuował osady Kalipidów między rzeką Boh (Hypanis) a Dniestrem (Tyrras), czyli właśnie w okolicach dzisiejszej Odessy i Naddniestrza.

¹⁵¹⁸ (K. S.) Pomponiusz Mela – rzymski geograf żyjący w I w., autor *De situ orbis libri tres*, czyli *O położeniu krajów świata ksiąg trzy*, znanego również jako *De chorographia*. Jego praca jest najstarszym zachowanym w całości traktatem geograficznym napisanym po łacinie.

¹⁵¹⁹ (M. A.) Iwan Wassiliewicz Gudowicz (1741-1820) – rosyjski oficer, zdobywca Chodźabeju i Dagestanu.

¹⁵²⁰ (K. S.) Twierdzę zdobył w 1789 r. generał José de Ribas, który walczył pod dowództwem Gudowicza. W 1794 r. Katarzyna II wydała ukaz o budowie portu i miasta o nazwie Odessa.

¹⁵²¹ (M. A.) Alexandre Louis Andrault de Langéron (1763-1831) – generał francuskiego pochodzenia służący w armii Imperium Rosyjskiego.

¹⁵²² (M. A.) Michaił Siemionowicz Woroncow (1782-1856) – rosyjski oficer i polityk, dowódca sił zbrojnych, generał-gubernator Noworosji (1823-1844) i namiestnik Besarabii.

¹⁵²³ (K. S.) Aleksandra Fiodorowna (1798-1860) – żona cara Rosji Mikołaja I Romanowa.

¹⁵²⁴ (K. S.) Mikołaj I Romanow – cesarz Rosji (1825-1855).

Dzień wcześniej rozkazała szacownemu księciu Woroncowowi napisać list: *To dla mnie zaszczyt donieść wam, że wielka cesarzowa życzy sobie spotkać się z wami jutro w pałacu*. Sama czcigodna monarchini przyjęła nas serdecznie następnego poranka, 25 czerwca 1828 roku. Odbyła z nami długą rozmowę, wypytując o zdrowie. Potem zachęciła do dalszego sumiennego wykonywania naszej pracy i oprócz innych rzeczy przyrzekła nam opiekę wielkiego cara. Później książę Woroncow przemówił przed wysoko postawionymi osobami, chwając poziom kształcenia i działalność naszego gimnazjum.

Tu rozpoczyna się długa promenada, przeznaczona dla mieszkańców miasta i obsadzona drzewami. Z miejsca, gdzie arystokraci wzniesli wysokie i piękne pałace, roztacza się widok na port. Na promenadzie jeszcze w czasie naszego pobytu postawiono duży pomnik z brązu ku czci wielkiego diuka de Richelieu. Pomnik stoi na końcu szerokiej alei naprzeciw morza. Umieszczono go na kamiennym piedestale, a wyciągnięta ręka księcia wskazuje port. Po zachodniej stronie marmurowej podstawy jest wyobrażenie [greckiej] bogini sprawiedliwości Astrei (*Dżem[aran]*, 673), a po południowej stronie – Hermesa trzymającego w ręce kaduceusz, wokół którego owinęły się węże (tamże, 646). Po północnej stronie przedstawiono boginię Demeter, dzierżącą w jednej ręce sierp, a w drugiej – róg obfitości (tamże, 641). Po wschodniej stronie zwróconej w kierunku morza jest tabliczka z poniższym napisem wyrytym w pozlacanej miedzi:

*Герцогу Еммануилу де Ришелье
управлявшему
съ 1803 по 1814 годъ
Новороссійскимъ краемъ
и положившему основаніе благосостоянію Одессы.
Благодарные къ незабвеннымъ его трудамъ жители
всех сословій сего города
и губерній екатеринославской, херсонской и таврической
воздвигали памятникъ сей
въ 1825 годъ,
при новороссійскомъ генерал губернаторъ
графъ Воронцовъ.*

*Księciu Emmanuelowi de Richelieu,
rządzącemu krajem noworosyjskim
od 1803 do 1814 roku
i twórcy podwalin dobrobytu Odessy.
Wdzięczni za jego niezapomniane zasługi
mieszkańcy wszystkich warstw społecznych tego miasta*

*oraz guberni jekaterynosławskiej, chersońskiej i taurydzkiej
postawili ten pomnik
w roku 1826,
podczas rządów generalnego gubernatora Noworosji
hrabiego Woroncowa¹⁵²⁵.*

Odessa to miasto wielu nacji, zwłaszcza europejskich. Widzieliśmy tam kupców rozmaitych narodowości z różnych miejscowości, którzy prowadzą handel z dużymi miastami Europy. Z tego powodu statki nieustannie zawijają do portu, przywożąc towary z Europy i zabierając zboże. Port mieści się przy rozległej zatoce Pontu, gdzie władze rosyjskie – w celu zapewnienia bezpiecznej żeglugi – zbudowały długi falochron, zamykając część morza oraz tworząc szeroką przystań. Ramiona [falochronu], wysunięte daleko w morze, załamują fale i chronią przed burzami. Po prawej stronie zatrzymują się statki nowo przybyłe, a po lewej odbywa się czyszczenie lub kwarantanna okrętów w celu zapobiegania rozprzestrzenianiu się chorób.

377. Miasto leży na bardzo dużym obszarze o jednolitym kształcie. Ulice są szerokie i proste. Po obu stronach ulic utworzono kamienne kanały, aby zbierały wodę. Dla pieszych ułożono kamienny chodnik. Środkiem Odessy biegnie szeroka, niebrukowana ulica przeznaczona dla wozów. Przy głównych ulicach mieszczą się targowiska i ekskluzywne sklepy. Wszystkie domy są murowane i ładne, wiele to budynki dwu- lub trzypiętrowe pokryte blachą miedzianą. Całe miasto jest wysoko usytuowane i ma widok na morze. Najbardziej wyróżniają się budowle: kościoły, zajazdy, szkoły i ogromne pałace. Słynny jest wielki instytut – liceum – księcia de Richelieu, który na własny koszt i własnymi siłami wznosił ten imponujący, wysoki i piękny murowany gmach, podzielony na różne sale i klasy, gdzie setki dzieci uczą się języków oraz innych nauk ogólnych. Również nam przypadło przez cały pobyt kształcić tam dzieci Francuzów, Włochów i Niemców oraz świadczyć im posługę spowiednika, co potwierdzają wydane nam zaświadczenia.

Wspaniały jest teatr miejski ozdobiony kolumnami, gdzie stale wystawia się różne sztuki.

Wszyscy chrześcijanie mają tu swoje kościoły, a Żydzi synagogę i murowaną szkołę. Największy jest wyjątkowo duży rosyjski kościół Świętego Mikołaja. Wzniesiono go na wielkim placu, na planie kwadratu; jest wysoki

¹⁵²⁵ (K. S.) W oryginale tłumaczenie inskrypcji na język ormiański.

i przestronny. Świątynia ma trzy wejścia i trzy okazałe ołtarze, które są pozłacane. Posadzkę wykonano z wysokiej klasy marmuru.

Kościół katolików jest co prawda niewielki, ale murowany i zbudowany w pięknym stylu. Po obu stronach ma dwie zakrystie i trzy ołtarze. Dzwonnica też jest murowana i stoi przed wejściem. Na zewnątrz znajduje się rozległy kwadratowy plac przylegający do czterech głównych ulic miejskich, a świątynia ma po każdej z czterech stron parę drzwi¹⁵²⁶. Klasztor jest murowany i dwupiętrowy. Usytuowano go na prawo od kościoła przy dużej ulicy. Ma dziedziniec i piękny ogród. Mieszkaliśmy tu w czasie naszego pobytu. Miastem tym rządzi lud za pośrednictwem rady starszych i kuratorów, czego dowodzi ich poniższe świadectwo spisane w języku włoskim:

Dla jasności prawdy i jako świadectwo wszystkim, którzy to zobaczą, oświadczamy: Czcigodny Ojciec Minas Bższkianc z zakonu Świętego Antoniego opata, mnich mechitarysta, apostołski kaznodzieja, który przybywszy tutaj do Odessy zobaczył, iż kościół katolicki pozostawał zaniedbany i bez opieki duchownej, oddał mu się całkowicie bezinteresownie, z miłości do Boga. Z gorliwością i poświęceniem nie tylko służył w tym kościele oraz w celu zbawienia dusz, lecz także wspierał Liceum Richelieu i szpital publiczny. Za te jego zasługi składamy mu wspólnie podziękowania, wydając niniejsze świadectwo, sporządzone i podpisane przez jaśnie wielmożnego hrabiego Langérona, wojskowego generała gubernatora, a także przez tymczasowych kuratorów katolickiego kościoła, aby miało moc we wszystkich miejscach.

Odessa, 19 sierpnia 1820

Le Comte de Langéron, L[ocus] S[igilli].

378. Kościół Greków znajduje się w południowej części miasta. Jest wysoki i murowany. Stoi przy dużym placu. Grecy mają tu znaną szkołę, w której dzieci uczą się niezbędnych przedmiotów.

Publiczny szpital miejski – wyróżniająca się wyglądem budowla z pokrytego cementem kamienia – dzieli się na dwie części przeznaczone dla mężczyzn i kobiet; w jego wnętrzu są rozmaite pomieszczenia, w których otrzymują opiekę chorzy chrześcijanie. Spotkaliśmy tam 240 dotkniętych chorobą mieszkańców miasta. Podczas całego naszego pobytu powierzono naszej pieczy chorych francuskiego i włoskiego pochodzenia. Z wdzięczności przekazali nam przez naczelnego lekarza tego szpitala następujące pismo sporządzone po francusku:

¹⁵²⁶ (K. S.) Chodzi o kościół Świętego Piotra w Odessie wzniesiony przez jezuitów (1809-1814) – późniejszą rzymskokatolicką parafię w mieście.

Ja, niżej podpisany lekarz medycyny, radca dworski i naczelny lekarz szpitala publicznego w Odessie, zaświadczam i potwierdzam, że czcigodny ojciec Minas Bższkianc, kaznodzieja apostolski i doktor teologii, przez cały czas swojego pobytu w tym mieście jawnie okazywał chrześcijańskie miłosierdzie, często odwiedzając szpital, którego zarząd mi powierzono. Stałe pocieszał i udzielał duchowej pomocy chorym katolikom, których nieszczęścia i choroby zgromadziły w tym miejscu niesienia dobra.

Chorzy ci, w których imieniu jestem zobowiązany złożyć dzięki, przesyłają przeze mnie swoją szczerą wdzięczność temu czcigodnemu i wielce zasłużonemu wardapetowi, którego wyjazd tym bardziej pogłębia nasz żal. Sporządziłem to pismo jako świadectwo ich i mojej wdzięczności.

Odessa, 16 września 1820.

Pannecet D[octo]r Med[icinae], Cons[eiller] d[e] Cour: L[ocus] S[igilli].

379. Piękny jest ogród publiczny położony w centrum miasta, choć nie rosną tam drzewa owocowe. Wokół miasta nie brakuje jednak sadów i ogrodów z różnymi gatunkami drzew i roślin. Wypada też wspomnieć o malowniczych osadach wokół miasta, które miejscowi nazywają chutorami¹⁵²⁷, gdzie znajdują się letnie rezydencje możnych, rozległy ogród królewski i klasztor rosyjskich mnichów.

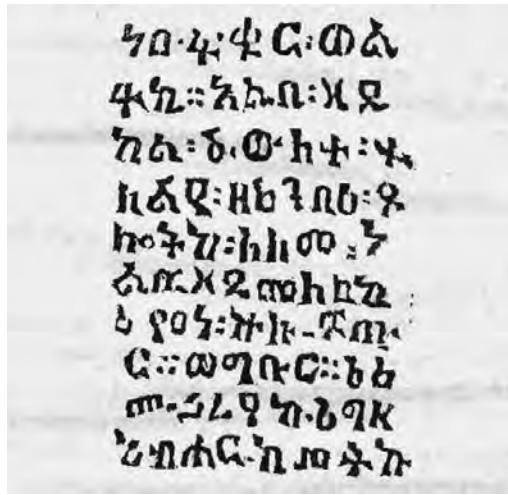
W południowej części miasta mieszkają Ormianie przesiedleni z Grigoriopola; mają ponad 30 domów. Nie dysponują jednak własnym kościołem, a nabożeństwa odprawiają w jednym z domów [prywatnych]. Widzieliśmy w nim niewielką książeczkę przywiezioną z Egiptu, wydobytą ze starożytnych grobowców. Miała 32 karty zszyte lnianymi nićmi, a okładkę z psiej skóry barwioną balatanem¹⁵²⁸. Znalaziono ją w glinianym naczyniu, w którym była zakopana. Oto jedna strona tej książeczki [zob. ilustracja na s. 321].

Osiedli Niemców mieszkających w okolicznych wsiach i mających własne kościoły oraz księży jest około 15, a większość świątyń jest prawowierna¹⁵²⁹. Odwiedziliśmy je w 1828 roku, podróżując wzdłuż długiego wybrzeża, oddzielonego od otwartego morza zalewem, który nazywają limanem.

¹⁵²⁷ (K. S.) Chutor – jednozagrodowa posiadłość wiejska na słabo zaludnionych obszarach Rosji i Ukrainy w epoce nowożytnej; także przysiółek osiedla albo stancyi kozackiej.

¹⁵²⁸ (K. S.) Najprawdopodobniej chodzi o balanites/balatanum – znane ze źródeł orientalnych określenie substancji konserwującej, rodzaju żywicy lub balsamu, używanej w Egipcie.

¹⁵²⁹ (K. S.) Większość niemieckich kolonistów w okolicach Odessy była katolicka; pochodzili z Alzacji, Wirtembergii i Bawarii.

W odległości 40 wiorst¹⁵³⁰ na północ od Odessy leży znana miejscowość Sewerynowka, założona przez hrabiego Seweryna Potockiego¹⁵³¹. Widzieliśmy tam różne budowle. Piękny pałac książęcy ozdobiony kolumnami otacza rozległy ogród. Rosyjski kościół Świętego Jana Ewangelisty zbudowano z kamienia, lecz nie jest on wielki. Nieco wyżej wznosi się murowany kościół polski [rzymskokatolicki] poświęcony Matce Bożej, którego proboszcz ma dom z ogrodem. Na pobliskim wzniesieniu widzieliśmy okazały sad z różnymi drzewami owocowymi. Po drugiej stronie rozciąga się duża kopalnia soli¹⁵³².

Mikołajów¹⁵³³

380. W 1820 roku, 29 września, opuściliśmy Odessę drogą lądową, kierując się ku Półwypowi Krymskiemu, aby [i tam] zbadać sprawy dotyczące Ormian. Po dotarciu do wsi Peresyp¹⁵³⁴ ujrzelśmy jezioro Defina¹⁵³⁵ połączone z Morzem

¹⁵³⁰ (M. A.) Wiorsta – dawna rosyjska jednostka długości odpowiadająca w przybliżeniu 1 km.

¹⁵³¹ (M. A.) Seweryn Potocki (1762-1829) – polski poseł, senator, krajczy wielki koronny, tajny radca i członek Rady Państwa Imperium Rosyjskiego.

¹⁵³² (K. S.) W pobliżu znajdowały się saliny kupańskie – źródło słonej wody i soli.

¹⁵³³ (K. S.) W oryginale: *Упокойѣ* (*Nikolajf*).

¹⁵³⁴ (M. A.) Peresyp – dawna wieś obok Odessy, obecnie jej przedmieście. Położona była przy słonych jeziorach kupańskich i limanach.

¹⁵³⁵ (M. A.) Było to niewielkie jezioro (liman przybrzeżny) w południowo-zachodniej części Odessy, w rejonie obecnej plaży Delfin.

Czarnym. Następnie znaleźliśmy się w Kolbi¹⁵³⁶, gdzie także jest jezioro, a potem w Deligeolu¹⁵³⁷, gdzie też leży duże słone jezioro. Później trafiliśmy do pobliskiego miasta okręgowego o nazwie Chanczochrach¹⁵³⁸, co oznacza Królewskie Źródło. Płyne przez nie niewielka rzeka, która uchodzi do Oczakowa. Po opuszczeniu tamtego miejsca przeszliśmy przez rozległe pole i dotarliśmy do miasteczka Korenicha¹⁵³⁹ położonego na wzniesieniu. Przepływa przez nie olbrzymia rzeka Boh, która bierze swój początek w Polsce i wpływa do limanu w Oczakowie. To niedaleko stąd. Woda w rzece nie jest słodka, duże statki także po niej pływają (patrz: *Pontos*, 234). W dawnych czasach nosiła nazwę Hypanis. Nad ujściem leżała kiedyś stolica osadników greckich, Olbia¹⁵⁴⁰ – do dziś można tu znaleźć starożytne pozostałości, na przykład marmurowe kolumny, kamienie i kotwice, jak również wiele monet. Na jednej z tych ostatnich ujrzeliśmy wóz ciągnięty przez cztery konie, a na odwrocie – siedzącą kobietę i łaciński napis: *pro utilitate publica*, „dla użytku publicznego”. Monetę wybili Rzymianie po zdobyciu miasta.

Przeprawiwszy się łodzią na drugi brzeg, dotarliśmy do nowego miasta Mikołajów, dogodnie położonego i bardzo pięknego. Miasto leży u zbiegu dwóch rzek¹⁵⁴¹, a znajduje się w nim znana stocznia admiralicji dla rosyjskich okrętów cesarskich. Jest tu także wielki pałac – siedziba admirała. Pod jego rozkazami pozostają nie tylko wszystkie okręty wojenne na Morzu Czarnym, lecz także stocznia oraz rozległy arsenał zaopatrujący flotę, długi na pół wiorsty i podzielony na różne działy. Istnieje tu również popularny gabinet z eksponatami dotyczącymi przyrodoznawstwa, sztuki i nauki, zbiory historii naturalnej, metali, obrazów oraz map morskich. Ponadto w Mikołajowie wznoszą się monumentalne pałace i murowane kościoły. Kościół katolików jest nowo wzniesiony; przy nim stoi murowany klasztor, w którym się zatrzymaliśmy. Uwagę zwraca wysoki pałac Ramiza paszy nad odnogą rzeki, którego dach pokryty jest żelazną blachą. Obok rozciąga się piękny i ozdobny ogród publiczny.

¹⁵³⁶ (M. A.) Najbardziej prawdopodobną identyfikacją Kolbi jest Kolbine/Kolpino, obecnie Kobleve (Kobłewe).

¹⁵³⁷ (K. S.) Chodzi prawdopodobnie o Dalnik, gdzie był duży słony liman (Adżałycki), z którego w XIX w. pozyskiwano sól.

¹⁵³⁸ (M. A.) Zapewne Han-Çoqraq (Хан-Чокрак) na Krymie – nazwa oznacza ‘źródło chana’, ‘królewskie źródło’.

¹⁵³⁹ (K. S.) Korenicha – miejscowość pod Mikołajowem, na przeciwnym brzegu Bohu.

¹⁵⁴⁰ (M. A.) W oryginale: Olvio. Olbia – starożytna kolonia grecka leżąca na północnym wybrzeżu Morza Czarnego w pobliżu ujść Bohu (Hypanisu) i Dniepru (Borystenesu), na południe od współczesnego Mikołajowa.

¹⁵⁴¹ (K. S.) Bohu i Ingułu.

Chersoń¹⁵⁴²

381. Kiedy opuściliśmy Mikołajów, dotarliśmy do powszechnie znanego dziś Chersonia, który dawniej był pozbawionym znaczenia miastem Kozaków zaporoskich. Pod władzą Rosjan zaczął stopniowo rozkwitać dzięki wznoszeniu istotnych zabudowań i rozwojowi handlu, aż zamieszkało w nim 30 tysięcy ludzi; [było ich dużo] zwłaszcza w czasach słynnego księcia Potiomkina¹⁵⁴³. Obecnie liczba mieszkańców wynosi jednak o wiele mniej, a tutejsze powietrze nie jest już zdrowe, ponieważ miasto leży w pobliżu wielkiej rzeki Dniepr. Mieści się tutaj siedziba gubernatora, którego władza sięga Grigoriopola i Dubosarów. Są także znaczące pałace i kościoły. Świątynia katolików jest niewielka, obok niej stoi klasztor z przynależnym do niego ogrodem. Ulice są szerokie, ale nierówne. Większość domów zbudowano w stylu europejskim. Pod miastem leży duży port nad Dnieprem, do którego wpływają mniejsze i większe statki z różnych miejsc. Tutejsza stocznia jest dobrze znana. Buduje się w niej olbrzymie okręty wojenne. Tutaj, jak również w Mikołajowie powstają ich kadłuby, wysyłane później do Sewastopola, gdzie wyposaża się je w maszty i żagle (453).

Dniepr jest źródłem ogromnego zysku i żyje w nim mnóstwo rozmaitych ryb – wielkie mureny¹⁵⁴⁴, jesiotry¹⁵⁴⁵ i tak dalej. Jego źródła biją w Lesie Wołkońskim¹⁵⁴⁶ położonym 8 mil od Smoleńska. Przepływa przez Litwę i Małorosję¹⁵⁴⁷, wpadają do niego wody wielu rzek. Dalej biegnie przez Chersoń i dociera do limanu w rejonie Oczakowa. Transportuje się nim różne rodzaje drewna i wielkie kłody.

382. Między dwiema rzekami, Dniestrem i Dnieprem, samowładnie panowali Kozacy zaporoscy, od Chersonia aż po rzekę Samarę¹⁵⁴⁸. Byli to ludzie

¹⁵⁴² (K. S.) W oryginale: *Рѣпунѣ (Kerson)*.

¹⁵⁴³ (M. A.) Grigorij Aleksandrowicz Potiomkin (1731-1791) – rosyjski feldmarszałek, książę taurydzki.

¹⁵⁴⁴ (M. A.) W oryginale: *мунѣуѣ (murinajk)*.

¹⁵⁴⁵ (M. A.) W oryginale: *мѣруѣ (mersin)*. W dawnej polszczyźnie ludowej jesiotra określano także nazwą ‘mersyn’.

¹⁵⁴⁶ (M. A.) Wałdaj (Wyżyna Wałdajska) – wyżyna w europejskiej części Rosji, w północno-zachodniej części Niziny Wschodnioeuropejskiej, mniej więcej w połowie drogi między Moskwą a Petersburgiem. We wczesnym średniowieczu Wałdaj pokryty był puszcza znaną jako Las Wołkowski, Las Wołkoński lub Las Okowski.

¹⁵⁴⁷ (M. A.) Małorosja – obszar historyczny obejmujący południowo-zachodnie ziemie ruskie; nazwą tą do początku XX w. potocznie określano ziemie ukraińskie.

¹⁵⁴⁸ (M. A.) Samara – tu: niewielka rzeka, która wpływa do Dniepru.

dzicy i gwałtowni, wojownicy i buntownicy. Nie poddawali się nawet własnym atamanom, którzy samowładnie rozstrzygali wszelkie spory, skazywali na śmierć lub ułaskawiali według własnego uznania. Gdy chcieli – służyli Rosjanom, a gdy nie – sprzymierzali się z wrogami i wymuszali na nich daniny. Dysponowali 80 tysiącami konnych; wszyscy byli silni i odważni. Nie żenili się, lecz stale wyprawiali się na wojny, łupiąc Polskę i okoliczne ziemie, a pojmanych chłopców wychowywali według własnych obyczajów. Zrabowane dobra dzielili na dwie części; połowę oddawali swojemu kościołowi, który dzięki temu bardzo się wzbogacił. Ubierali się w stroje na wzór macedoński lub osmański. Często tarzali się w błocie i znosili nędzę, aby okazać pogardę dla ozdób i wygod ciała. Głowy golili, zostawiając tylko nad czołem długi kosmyk włosów, spleciony przy uchu – nazywali go czubem¹⁵⁴⁹.

Ich siedzibę zwano Siczą [Zaporoską]; składały się na nią nędzne ziemianki otoczone wałem obronnym. Żyli rozproszeni po 38 kwaterach, które nazywali kurinami lub kureniami¹⁵⁵⁰. Każdy człowiek musiał zamieszkać w jednej z kwater. Każda kwatera miała swojego hetmana, czyli atamana, to znaczy przywódcę wojskowego. Wszyscy podlegali też dowódcy wojsk nazywanemu koszowym lub hetmanem koszowym. Miał on buławę, która budziła ich respekt. Wszyscy bowiem podróżni przejeżdżający przez ich kraj najpierw musieli stać się przed koszowym; ten przydzielał im jednego człowieka z buławą, który udawał się z nimi do granicy. Ktokolwiek ujrzał tę buławę, trzymał się z daleka od podążających; niemożliwe byłoby też przemierzenie kraju Kozaków w inny sposób, nie narażając się na niebezpieczeństwo.

Ich stolica nosiła nazwę Nowomoskowsk i każdego roku odbywał się tam wiec. Jeżeli któryś z kozackich żołnierzy chciał się ożenić, musiał porzucić Sicz i osiaść w mieście Samara. Jeżeli zechciał, mógł także opuścić swój dom w mieście i wrócić do Siczy. Chociaż byli chrześcijanami, wierzyli w zabobony. Ciała zmarłych grzebali w kurhanach, które można zobaczyć w wielu miejscach; wystają z nich kości. W jednym z kurhanów odkryto wyjątkowo duże kości. Czaszka była ogromna, prawa ręka spoczywała na mieczu. Przy lewej

¹⁵⁴⁹ (M. A.) W oryginale: *Чуби́нці* (*czoprunki*). Czupryna, znana także pod nazwą oselediec, była kozacką wersją podgolonego czuba szlachty polskiej.

¹⁵⁵⁰ (M. A.) Kureń – jednostka organizacyjna wojska Kozaków zaporoskich. Pierwotnie złożona z Kozaków zamieszkujących we wspólnej kurnej chacie, również zwanej kureniami, na obszarze Siczy Zaporoskiej, później określenie to zaczęło odnosić się do najmniejszej kozackiej jednostki bojowej.

ręce znaleziono coś w rodzaju szpona. [Kozacy] byli wrogami Tatarów i Rosjan. W 1506 roku koszowy Lanckoroński¹⁵⁵¹ wyruszył na Krym przeciw Mengliemu I Girejowi¹⁵⁵² i urządził straszną masakrę, a inni w podobny sposób napadali czasami na Tatarów, kiedy indziej na Rosję i Polskę, płądrując.

W dawnych czasach polscy królowie umocnili pozycję Kozaków, aby ich rękami bronić się przed wrogiem. Kiedy jednak ci podnieśli bunt, stali się wrogami wszystkich, zwłaszcza Rosjan. Z tego powodu Cesarstwo Rosyjskie w roku Pańskim 1770 podstępem schwyciło koszowego, zajęło miasto, pozbaawiło broni i wypędziło większość ludzi w rejon Tamania, którego mieszkańcy nazywają się obecnie Kozakami¹⁵⁵³ czarnomorskimi (582). Inni zaś, którzy nie chcieli podporządkować się Rosjanom, rozproszyli się. Niektórzy z brodatych Kozaków zwani Kozakami Ignata¹⁵⁵⁴ opuścili swój lud, udali się do Osmanów oraz osiedli nad Dunajem i w Czarszambie¹⁵⁵⁵ (*Pont[os]*, 81).

Oleszki¹⁵⁵⁶

383. Po opuszczeniu kraju Kozaków zaporoskich na pokładzie statku wyruszyliśmy z Chersonia, przemierzyliśmy szeroki Dniepr i płynęliśmy 17 wiorst do długiej odnogi rzeki aż do miasteczka Aleszki, gdzie zeszliśmy na ląd i podążyliśmy w stronę dużej piaszczystej plaży. Tutaj ujrzelśmy niezwykle wydmy i głębokie wykopy, w których zimą tysiące owiec znajduje schronienie i pożywia się miejscowymi roślinami. Gdyby zabrakło tych wykopów, owce

¹⁵⁵¹ (K. S.) Przemysław Lanckoroński (ok. 1489-1531) – starosta lanckoroński i chmielnicki, rzekomy hetman Kozaków. Organizował wyprawy na Tatarów wspólnie z Kozakami. W 1528 r. z Eustachym Daszkiewiczem wyruszył na Oczaków. Por. W. A. Hupel, *Von den Kosaken. Nebst andern kürzern Aufsätzen. Der nordischen Miscellaneen 24stes und 25stes Stück*, Ryga 1790, s. 245; *Hetmani zaporoscy w służbie króla i Rzeczypospolitej*, red. P. Kroll, M. Nagielski, M. Wagner, Zabrze 2010.

¹⁵⁵² (K. S.) Mengli I Girej – chan krymski (1466, 1469-1475, 1478-1515).

¹⁵⁵³ (K. S.) W oryginale: *İnuuquŋup* (*Chazachk*).

¹⁵⁵⁴ (K. S.) W oryginale: *Pŋuunŋuuquŋu* (*Inatchazach*). Chodzi o Kozaków niekrasowskich, ich przywódca był Ignat Niekrasow – ataman, który w 1708 r., w trakcie powstania na Donie kierowanego przez Kondrata Buławina, nie podporządkował się carowi i wyprowadził kilkadziesiąt tysięcy Kozaków z Rosji do Imperium Osmańskiego.

¹⁵⁵⁵ (M. A.) Czarszamba (Çarşamba) – miasto w Imperium Osmańskim, na południowym wybrzeżu Morza Czarnego, ok. 37 km na wschód od Samsunu.

¹⁵⁵⁶ (K. S.) W oryginale: *Uŋtŋŋh* (*Aleszki/Aleszki*).

nie przeżyłyby ani mrozu, ani wiatru, który czasem porywa je i wrzuca do Morza Czarnego. Piaszczyste wybrzeże rozciąga się na długość wielu mil wzdłuż Dniepru. Jest na tyle szerokie, że sięga Or Kapu¹⁵⁵⁷ i wydaje się, że powstało po tym, jak Pontos [Morze Czarne] wystąpił z brzegów i zalał wiele obszarów. Kiedy otwarła się cieśnina Bosfor, morze ustąpiło i pozostał tylko piach (patrz: *Pontos*, 6). Później wkroczyliśmy na wielką pustynię Tatarów nogajskich, zwaną Ozu Chyr (566). Następnie dotarliśmy do Taurydy, czyli na Półwysep Krymski, gdzie mieszkańcy Ani osiedlili się w czasach Genuńczyków, kiedy Czormagan¹⁵⁵⁸ podniósł płacone przez nich daniny (502).

8. Tauryda, czyli Półwysep Krymski¹⁵⁵⁹

384. Ten słynny półwysep rozciąga się od 51°9' do 53°44' [długości geograficznej] wschodniej i od 44°44' do 45°59' [szerokości geograficznej] północnej. Jego linia brzegowa ma długość 700 mil, a z Ozu Chyr łączy się wąskim Przesmykiem Perekopskim, czyli Or [Kapu]. Na północy otaczają go jeziora Sasyk¹⁵⁶⁰ i Azowskie¹⁵⁶¹, od wschodu cieśnina Bospor¹⁵⁶², od południa Morze

¹⁵⁵⁷ (M. A.) Perekop (Or Kapu) – miejscowość położona na przesmyku między Morzami Czarnym i Azowskim. Zbudowana w 1509 r. przez chana tatarskiego twierdza Perekop wraz z pobliskim „wałem tureckim” osłaniała cały półwysep od północy, blokując dostęp na Krym.

¹⁵⁵⁸ (M. A.) Por. nr 103.

¹⁵⁵⁹ (K. S.) W oryginale: *Ἰταυρία, ἢ τὸ Σουλὺλ ἡγῆς Ἰταυρία* (*Tewria, or e camag gghzi Chrimu*).

¹⁵⁶⁰ (M. A.) Sasyk (tur.-tat. sasıq – ‘śmierdzący’; spotykane też formy: Кундук, rum. Sasâc) – nazwa kilku słonych limanów nad Morzem Czarnym. W kontekście Krymu odnosi się do jeziora Sasyk-Sywasz w północno-zachodniej części półwyspu, niedaleko Eupatorii (pow. ok. 75 km²), znanego z wydobywania soli w XVIII-XIX w. i pełniącego funkcję punktu orientacyjnego w opisach podróżników. Inne jezioro o tej samej nazwie znajduje się na pograniczu obwodu odeskiego i Besarabii (pow. ok. 210 km²).

¹⁵⁶¹ (M. A.) Chodzi o Morze Azowskie.

¹⁵⁶² (M. A.) Cieśnina Kerczeńska – płytka cieśnina między Półwyspem Kerczeńskim i Półwyspem Tamańskim, łącząca Morze Azowskie z Morzem Czarnym. Przez starożytnych Greków zwana Bosporem Kimmeryjskim.

Czarne, a od zachodu – martwe¹⁵⁶³. Według Pliniusza (I.IV.12)¹⁵⁶⁴ i Strabona (księga 1)¹⁵⁶⁵ półwysep ten został niegdyś oddzielony od morza i nosi nazwę wywodzącą się od ludu, który przybył tu 2000 lat przed Chrystusem z gór Taurus w Azji. Obaj [pisarze] dodają, powołując się na Diodora¹⁵⁶⁶, że w starożytności, około roku 1514 przed Chrystusem, mieszkali tutaj Taurowie¹⁵⁶⁷ i Scytowie¹⁵⁶⁸. Również Krimerowie lub Kimmerowie¹⁵⁶⁹ należeli do dawnych mieszkańców wyspy; ich nazwa ma, jak się przypuszcza, pochodzić od greckiego słowa *krema*¹⁵⁷⁰ oznaczającego skałę. Scytowie byli ludem górskim, który z czasem urósł w siłę i poszerzył granice swojego królestwa.

385. Zdaniem innych autorów Taurowie mieli być dzikim ludem górskim. Później, w 1700 roku przed Chrystusem, królowa Amazonek wraz z wojskiem przybyła znad Tanaisu, czyli Donu, dotarła do Taurydy, gdzie nakazała oddawać cześć bogom Aresowi i Anahit¹⁵⁷¹, ustanawiając święto zwane Tauropolis¹⁵⁷².

¹⁵⁶³ (M. A.) Nazwa „morze martwe” odnosi się tu do płytkich, słonych i pozbawionych życia wód zachodniego Krymu, czyli Zatoki Karkinickiej lub sąsiednich limanów (np. Donuzław, Kalamit).

¹⁵⁶⁴ (K. S.) *C. Plinii Secundi Naturalis Historiae Libri XXXVII*, red. K. Mayhoff, t. 1: *Libri I-VI*, Lipsiae 1906, s. 238-239 („in qua fuisse quondam a Scythis Tauri gentem ferocissimam memoratur”).

¹⁵⁶⁵ (K. S.) *Strabonis Geographica*, t. 2, red. A. Meineke, Lipsiae 1877, s. 484-485.

¹⁵⁶⁶ (K. S.) Diodor Sycylijski w: *Diodorus Siculus Bibliotheca Historica*, red. L. Dindorf, K. Vogel, C. Fischer, t. 2, Leipzig 1890, s. 116-118, podaje: „Niektórzy mówią, że w zachodnich krainach, na półwyspie Taurydy, Ifigenia była kapłanką Artemidy. Uważa się, że Taurowie składali ofiary z ludzi tej bogini, którą niektórzy zwali Tauropolos – Panią Taurów”.

¹⁵⁶⁷ (K. S.) W oryginale: *Ἐαυριγέκις* (*Eawrigecik*). To prawdopodobnie błąd w druku, ponieważ powinno być Tawrigecik jako nazwa starożytnego ludu Taurów. Taurowie byli autochtoniczną ludnością południowej części Półwyspu Krymskiego – wybrzeża i Gór Krymskich przed przybyciem tam Scytów.

¹⁵⁶⁸ (K. S.) W oryginale: *Ἰλκίταις* (*Skutacik*). Scytowie – koczownicze ludy irańskie wywodzące się z obszarów pomiędzy Altajem a dolną Wołgą, zamieszkujące od schyłku VIII lub od VII w. p.n.e. północne okolice Morza Czarnego.

¹⁵⁶⁹ (K. S.) W oryginale: *Κριμέτις* (*Krimetis*). Kimmerowie – koczowniczy lud indoeuropejski pochodzący najprawdopodobniej z terenów Krymu i przyległych do Krymu części dzisiejszej Ukrainy, który w drugiej połowie VIII w. p.n.e. przekroczył Kaukaz, wkraczając na Bliski Wschód.

¹⁵⁷⁰ (K. S.) *Κρέμος* (κρημύς) – gr. ‘urwisko, skała’.

¹⁵⁷¹ (K. S.) Anahit – bogini płodności, piękna i wody w mitologii ormiańskiej, we wczesnym okresie także bogini wojny. Do I w. p.n.e. była oprócz Mitry głównym bóstwem w Armenii.

¹⁵⁷² (K. S.) Artemis Tauropolos (Pani Taurydy) to lokalne określenie Artemidy, którą czczono na Półwyspie Krymskim, m.in. składając jej ofiary z ludzi. W tradycji ormiańskiej utożsamiono

Kimmerowie byli jednak niezależnym ludem, który rozprzestrzenił się na obszarze od Morza Czarnego aż po Bałtyk. Według niektórych [źródeł] pojawili się tu również Girmanowie¹⁵⁷³, którzy pochodzili z Persji i czcili pewnego Armena. Wcześniej Scytowie, uciekając przed asyryjskim królem Ninosem¹⁵⁷⁴, wyruszyli na Taurydę. Kimmerom nie udało się ich wyprzeć, więc schronili się w górach i odtąd nazywano ich Taurami.

386. Według Herodota starożytni Scytowie mieszkali między rzekami Dniestr i Dunaj, gdzie czcili boga Aresa. Na cele kultu wzniesli wielki ołtarz, na którym składali w ofierze tysiące pojmanych wrogów. Niczym zwierzęta pili krew zamordowanych; nieprzyjaciół obdzierali ze skóry, którą nakrywali swoje głowy. W czasach Plutarcha nie znali jeszcze muzyki, ale mieli wszystko, czego potrzebowali. Nosili skóry zwierzęce. Ich narzędzie stanowił łuk, terytorium – las, a dom – wóz. Mieli szerokie barki, zręcznie posługiwali się łukiem i wyjeżdżali konno w góry. Gardzili złotem i klejnotami. Ich kobiety były im wierne, a zdrada małżeńska uchodziła za najcięższe przestępstwo. Wynaleźli tkactwo i kowalstwo. Kiedy starożytni Grecy dotarli w te rejony, [Scytowie] przejęli od nich zwyczaje i ucywilizowali się.

387. Dawni książęta Taurów każdego roku obchodzili święto ku czci starszyny i wodzów. Starcy zasiadali według swej rangi, najdostojniejsi – przy stole księcia, a młodsi – wokół stołu, tańcząc i śpiewając w jego obecności. Na dany znak wszyscy powstawali. Wówczas książę brał naczynie, przykładając je do ust, zwilżał wargi i przekazywał jedynie tym, którzy w danym roku zabili jakiegoś wroga. Możliwe, że ów napój – mieszanina mleka, miodu i odrobiny krwi nieprzyjaciela – był dawniej uważany za symbol odwagi. Święto kończyło się uczczeniem bohaterskich czynów dokonanych w danym roku. Do dziś, jak mawiają, wśród Scytów zachowały się ślady tego rytuału.

ją z boginią Anahit, patronką płodności i macierzyństwa, a rolę jej greckiego odpowiednika wojny przejął Ares. J. R. Russell, *Zoroastrianism in Armenia*, red. R. N. Frye, Cambridge, MA 1987, s. 148-153, *Harvard Iranian Series*, t. 5.

¹⁵⁷³ (K. S.) W oryginale: *Ἰρμανίαι* (*Girmank*). Girmanowie – najczęściej identyfikuje się ich z Germanami (egzonim przeniesiony na Krym) albo z Kimmerami, znanymi z tradycji grecko-rzymskiej. Autorzy przekładu niemieckiego uważają, że mogli być to Karamani przybyli z prowincji Karaman w Persji (*Der Reisebericht des Minas Bžškeanc*, s. 295, przyp. 703).

¹⁵⁷⁴ (K. S.) Ninos (Ninus) – mityczny król Asyrii, mąż Semiramidy. W tradycji ormiańskiej jest archetypem pierwszego króla Asyrii i budowniczego Niniwy. Miał walczyć z ludami północy – Scytami, Baktryjczykami i Indami.

Wróżby cieszyły się u nich popularnością i zawierały elementy rozmaitych zabobonów, choć samych wróżbitów było bardzo niewiele. Gdy spotykały ich trudności, udawali się do wyroczni i odprawiali modły nad grobami przodków. Przysięgali, z wielką bojaźnią kładąc dłonie na grobach dawnych bohaterów, tak że nikt nie śmiałby złożyć fałszywego świadectwa. Dwoje ludzi mogły połączyć tak silne więzy przyjaźni, że pozostawali nierozłączni aż do śmierci, dzieląc wszystkie dole i niedole. Przyjaźń między trzema osobami zdarzała się jednak wyjątkowo rzadko.

Według zwyczaju Scytów gdy dwóch młodzieńców pragnęło zawrzeć przyjaźń, najpierw długo wystawiali na próbę wzajemną wierność; potem gromadzili swoje rodziny przed starszyzną i przysięgali, że umrą jeden za drugiego. Następnie przecinając dłonie kamiennym ostrzem, upuszczali krew do jednego naczynia, zanurzali w nim włócznię, a na koniec wypijali po połowie jego zawartości.

Scytowie kierowali się słusznymi zasadami moralnymi, zgodnie z którymi do dziś wychowują dzieci: 1) miały one iść w ślady rodziców i pozostać wierne obyczajom; 2) nie wolno im było lekceważyć postanowień przodków; 3) miały uznawać za mądrość to, co początkowo wydaje się trudne do przyjęcia, a także [4)] powinny kultywować chwalebne czyny, z których zasłynęli ich przodkowie.

Dzieje Taurydy

388. Herodot powiada, że za panowania Ardysa¹⁵⁷⁵, syna Gygesa¹⁵⁷⁶, Kimmerowie zostali wypędzeni przez Scytów. Gdy Jazon¹⁵⁷⁷ przybył do Taurydy, ujrzał, jak w świątyni Artemidy, słynnej dzięki kapłanowi Thoasowi¹⁵⁷⁸, składane są ofiary. Rosyjscy historycy twierdzą, że w czasach Argonautów¹⁵⁷⁹, około 1200 roku przed Chrystusem, Tauryda była już znana Grekom. W tym samym okresie otwarto tam szlak morski, a mieszkańcy Taurydy przyjęli od Hellenów ich wiedzę i ustrój obywatelski. Później Grecy z Azji Mniejszej założyli Pantikapajon,

¹⁵⁷⁵ (K. S.) Ardys II – król Lidii (ok. 652-625 p.n.e.).

¹⁵⁷⁶ (K. S.) Gyges – król Lidii (ok. 680-652 p.n.e.).

¹⁵⁷⁷ (K. S.) Jazon – przywódca wyprawy Argonautów po złote runo, postać mityczna.

¹⁵⁷⁸ (K. S.) Thoas – król Taurów, postać mityczna.

¹⁵⁷⁹ (K. S.) Argonauci – w mitologii greckiej 52 uczestników wyprawy Jazona do Kolchidy po „złote runo” cudownego barana.

czyli Kercz, Teodozję i Chersonesz¹⁵⁸⁰ w roku 500 przed Chrystusem. Wszystkie [πόλεις] stały się samodzielnymi republikami, przy czym pierwsza otrzymała nazwę Królestwa Bosporańskiego (551)¹⁵⁸¹.

389. Republika Chersonezu znajdowała się na południu półwyspu i słynęła z handlu i budownictwa aż do czasów Mitrydatesa i później. Według Pliniusza mieszkańcy Chersonezu byli Grekami pochodzącymi ze starożytnej Tracji¹⁵⁸², którzy wcześniej wyruszyli z Heraklei¹⁵⁸³ (Pont[os], 49). Przepłynąwszy Zatokę Sewastopolską, osiedlili się w tym mieście i uczynili je tak sławnym, że włączono je w poczet miast greckich.

390. Mieszkańcy Bosporu wiedli życie we wschodniej części Taurydy, od strony Donu aż po Cieśninę Kerczeńską i wzniesli dwa słynne miasta: Pantikajon po stronie europejskiej i Fanagorię¹⁵⁸⁴ po stronie azjatyckiej (538, [5]44). Ich pierwszy król nazywał się Archaenaktyd¹⁵⁸⁵, co oznacza Pierwszą Głowę. Panował około 480 roku przed Chrystusem.

391. Milezyjczycy¹⁵⁸⁶ założyli Teodozję i stopniowo osiągnęli taką potęgę, że nawet król Bosporu Satyros¹⁵⁸⁷ nie mógł ich pokonać. Jednak około 100 roku przed Chrystusem dobrowolnie poddali się pontyjskiemu władcy Mitrydatesowi¹⁵⁸⁸. Później Taurydę najechali Goci krymscy¹⁵⁸⁹, a w górach osiedlili się

¹⁵⁸⁰ (K. S.) Chersonesz Taurydzki – kolonia Miletu na Krymie, także starożytna nazwa całego Półwyspu Krymskiego. Ruiny miasta znajdują się obecnie w granicach administracyjnych Sewastopola. Por. nr 462.

¹⁵⁸¹ (K. S.) W oryginale: *Vosporosjan Terutjun*. Królestwo Bosporańskie (Bospor) było istniejącym w V w. p.n.e. królestwem hellenistycznym położonym we wschodniej części Krymu, na Półwyspie Tamańskim oraz na wybrzeżu Morza Azowskiego aż do ujścia Donu.

¹⁵⁸² (K. S.) Tracja – kraina historyczna położona między dolnym Dunajem, Morzem Czarnym, Morzem Egejskim i rzeką Strymon (Struma).

¹⁵⁸³ (K. S.) Heraklea Pontyjska – kolonia Megary założona w 558 r. p.n.e. nad Morzem Czarnym, na pograniczu Bitynii i Paflagonii, o jeden dzień szybkiej żeglugi od Bosforu.

¹⁵⁸⁴ (K. S.) Fanagoria – kolonia Teos na Półwyspie Tamańskim. Jej pozostałości położone są na zachód od dzisiejszej miejscowości Sennoj w Rosji.

¹⁵⁸⁵ (K. S.) W oryginale: *Ἀρχαῖος* (*Arkinaktid*). Archaenaktyd – założyciel rodu Archaenaktydów, pierwszej dynastii władającej Królestwem Bosporańskim.

¹⁵⁸⁶ (K. S.) W oryginale: *Μιλήσιος* (*Milesacik*). Chodzi o greckich kolonistów z Miletu, którzy założyli miasto Teodozję w VI w. p.n.e.

¹⁵⁸⁷ (K. S.) W oryginale: *Σατύρος* (*Sotiros*). Prawdopodobnie Satyros I – władca Królestwa Bosporańskiego (422-389/388 p.n.e.).

¹⁵⁸⁸ (K. S.) W oryginale: *Μιθριδάτης* (*Mihrdat*). Por. nr 389.

¹⁵⁸⁹ (K. S.) W oryginale: *Γούτ* (*Gutk*). Wschodniogermański lud Gotów przybył na Krym na przełomie II i III w.

orzekli, że przelewając krew, zdobędzie on władzę nad światem. Jego pierwszym synem był Dżoczi-chan¹⁵⁹⁷, który na czele wielkiego wojska dotarł do rzeki Dniepr, gdzie zmarł w 1226 roku, sześć miesięcy przed swoim ojcem. W ich [Tatarów] mowie *dżoczi* znaczy ‘gościnny’. Jego syn Batu-chan¹⁵⁹⁸ najechał Ruś, Polskę, Węgry i Dalmację. Spustoszył wiele miejsc, do których dotarł, lecz zmarł w 1256 roku, gdy przygotowywał się do skierowania swych sił na Konstantynopol; jego następcą został brat, Berke-chan¹⁵⁹⁹. Ten przyjął islam, porzucając religię własnego plemienia – pogaństwo. Po nim władzę objął Chutem-chan, wnuk Batu-chana¹⁶⁰⁰. Później panowali Chazaz¹⁶⁰¹, Tochta¹⁶⁰², Erteg¹⁶⁰³, Dżani-beg¹⁶⁰⁴, Berdi-beg¹⁶⁰⁵ i wielu innych w liczbie 58, którzy następowali po sobie aż do czasów chana Hadżiego Gireja¹⁶⁰⁶.

393. Tenże Hadzi Girej uchodzi za pierwszego z chanów Krymu. W czasie niepokojów, jakie wybuchły wśród Tatarów, cały ród Czyngis-chana został niemal doszczętnie wymordowany; gdy jednak chciano zabić Hadżiego – jeszcze niemowlę – pewien chłop imieniem Kerej lub Kiraj¹⁶⁰⁷ pomógł go ukryć i tak ocalił. Kiedy w końcu zapanował pokój i Tatarzy zapragnęli mieć chana z rodu Czyngis-chana, wieśniak ujawnił dziecko i postawił warunek, aby jego imię wspominano obok imion chanów po wieczne czasy. Tak więc chanowie Krymu z tej linii nazywani byli odtąd Girejami.

¹⁵⁹⁷ (K. S.) W oryginale: *ᠳᠵᠴᠢ ᠴᠠᠨ* (*Tuszi-chan*). Dżoczi-chan – najstarszy syn Czyngis-chana.

¹⁵⁹⁸ (K. S.) Batu-chan – chan Złotej Ordy (1227/1240-1255/1256).

¹⁵⁹⁹ (K. S.) Berke-chan – chan Złotej Ordy (1257-1266).

¹⁶⁰⁰ (K. S.) W oryginale: *ᠴᠡᠳᠡᠮ ᠴᠠᠨ* (*Chutem*). Władzę po Berkem przejął jego syn Monge Timur (1267-1280), a następnie brat tegoż, Tode Monge (1280-1287) – wnukowie Batu-chana.

¹⁶⁰¹ (K. S.) W oryginale: *ᠴᠡᠵᠠᠵ ᠴᠠᠨ* (*Chazaz*). W tym miejscu powinien być Tole Buka (Teleboga) (1287-1291).

¹⁶⁰² (K. S.) W oryginale: *ᠲᠤᠴᠡᠳᠤ ᠴᠠᠨ* (*Tochta*). Tochta-chan (Tokta) – chan Złotej Ordy (1291-1312).

¹⁶⁰³ (K. S.) W oryginale: *ᠵᠡᠷᠲᠡᠭ ᠴᠠᠨ* (*Jertek*). W tym miejscu powinien być Uzbeg (Ozbeg) (1313-1341), a po nim Dinibeg (Tynybeg) (1341-1342).

¹⁶⁰⁴ (K. S.) W oryginale: *ᠳᠵᠠᠨᠢ ᠪᠡᠭ ᠴᠠᠨ* (*Jenibeg*). Dżani-beg – chan Złotej Ordy (1342-1357).

¹⁶⁰⁵ (K. S.) W oryginale: *ᠪᠦᠷᠳᠢ ᠪᠡᠭ ᠴᠠᠨ* (*Birtibeg*). Berdi-beg – chan Złotej Ordy (1357-1359).

¹⁶⁰⁶ (K. S.) W oryginale: *ᠬᠠᠳᠵᠢ ᠶᠡᠭᠡᠢ ᠶᠡᠮᠡᠯᠡᠭ ᠴᠠᠨ* (*Hadzi Kerej*). Hadzi I Girej Melek – potomek Czyngis-chana w dziewiątym pokoleniu, pierwszy chan krymski (1441-1466) po rozpadzie Złotej Ordy na chanaty w 1427 r.

¹⁶⁰⁷ (K. S.) W oryginale: *ᠬᠡᠷᠡᠵ ᠬᠢᠷᠠᠵᠢ ᠶᠡᠭᠡᠢ* (*Kerej lub Kiraji*).

Hadzi Girej panował jedynie nad północną częścią Krymu. Po jego śmierci nastąpiły krwawe wojny między jego synami. Niedługo później dzięki pomocy Genuieńczyków szósty syn, Mengli Girej¹⁶⁰⁸, przejął rządy po ojcu. Tatarzy nie byli z niego zadowoleni i w 1448 roku odsunęli go od władzy, a na jego miejsce powołali Hajdera Gireja¹⁶⁰⁹. W tym czasie [Złota] Orda Kipczaków¹⁶¹⁰ rozpadła się na trzy królestwa – Chanaty: Krymski, Astrachański i Kazański.

394. Syn chana Hajdera Gireja poślubił córkę Szirina Murzy lub Mirzy¹⁶¹¹, który zdradziecko oddał go w ręce Genuieńczyków. Hajder, chcąc zemścić się za tę krzywdę, zwrócił się o pomoc do sułtana Mehmeda¹⁶¹², który wysłał na Krym swojego admirała Gedika Ahmeda Paszę¹⁶¹³ z wieloma statkami. Gedik Ahmed po krótkim oblężeniu zajął Kaffę¹⁶¹⁴ i zabierając jej mieszkańcom 20 tysięcy sztuk złota wyprawił Mengliego Gireja z czterema arystokratami genueńskimi do Konstantynopola. Po ośmiu dniach urządził rzeź wszystkim znaczniejszym Ormianom, którzy przebywali w Kaffie (507). Gedik Ahmed zdobył także Sudak¹⁶¹⁵, Bałakławę¹⁶¹⁶ i inne miasta nadmorskie, spustoszył Bospór¹⁶¹⁷, Mangup Kale¹⁶¹⁸ i Chersonesz. Później sułtan Mehmed po raz drugi mianował Mengliego Gireja chanem. Od tego czasu chanowie krymscy byli podporządkowani Porcie Otomańskiej i od niej zależni.

W 1515 roku Mehmed¹⁶¹⁹ został jego [Mengliego Gireja] następcą, a był złym człowiekiem. Zmarł po dziewięciu latach; władzę przejął po nim jego

¹⁶⁰⁸ (K. S.) W oryginale: *Uŋŋlŋh Kerej* (Mengli Kerej).

¹⁶⁰⁹ (K. S.) W oryginale: *Ťuynŋŋh Kerej* (Hajder Kerej). Hajder Girej – chan krymski (1456, 1475-1487).

¹⁶¹⁰ (K. S.) W oryginale: *hŋhuuŋnyŋhŋŋ Qrŋŋsuquŋg* (iszchanutjun Kypczakac) – ‘księstwo Kipczaków’. Mongołowie Złotej Ordy zmieszali się z ludami kipczackimi (połowieckimi, kumańskimi), wcześniej koczującymi na tych terenach, i ulegli językowej kipczakizacji.

¹⁶¹¹ (M. A.) Szirin Bek Eminek Mirza. (K. S.) W oryginale: *Ťhŋhŋŋ Uŋnqu* (Szirin Myrza). Szirinowie byli jednym z czterech najbardziej wpływowych rodów rządzących na Krymie do czasu utworzenia niezależnego chanatu przez Girejów.

¹⁶¹² (K. S.) Mehmed II Zdobywca – sułtan turecki (1444-1446, 1451-1481).

¹⁶¹³ (K. S.) Gedik Ahmed Pasza – wielki wezyr Imperium Osmańskiego (1474-1477), który zdobył Półwysep Krymski.

¹⁶¹⁴ (K. S.) Kaffa została zdobyta 6 VI 1475 r.

¹⁶¹⁵ (K. S.) Por. nr 478.

¹⁶¹⁶ (K. S.) Por. nr 467.

¹⁶¹⁷ (K. S.) Chodzi o Kercz.

¹⁶¹⁸ (K. S.) Por. nr 441.

¹⁶¹⁹ (K. S.) Mehmed I Girej – chan krymski (1515-1523).

najmłodszy syn Mengli Girej¹⁶²⁰, po którym władali Saadet Girej¹⁶²¹, dalej Islam¹⁶²² Girej i w końcu Sahib Girej¹⁶²³. Za panowania ostatniego z nich dochodziło do zamieszek i rebelii. Wówczas sułtan turecki za pośrednictwem swego wezyra¹⁶²⁴ wyniósł Dewleta Gireja¹⁶²⁵, najmłodszego syna Mengli Gireja, do rangi chana. W 1575 roku zastąpił go Mehmed Girej¹⁶²⁶. Został on zamordowany, a chanem ogłoszono Islama Gireja¹⁶²⁷, po którym panował Gazi Girej¹⁶²⁸, a ten na rozkaz osmańskiego sułtana rozpoczął wojnę z cesarzem Rudolfem¹⁶²⁹. W 1607 roku władzę otrzymał Selamet Girej¹⁶³⁰. W trakcie jego rządów Kozacy zaporoscy nieustannie najeżdżali Krym i pustoszyli go. [Selamet] poniósł porażkę w starciu z hetmanem Bohdanem¹⁶³¹ dowodzącym Kozakami zaporoskimi, którzy w tamtym czasie stali się tak potężni, że dotarli aż do Azji i zdobyli Synopę¹⁶³² oraz Trapezunt¹⁶³³.

395. W roku 1610 Mehmed¹⁶³⁴ z pokolenia Czyngis-chana został chanem Bakczysaraju¹⁶³⁵, ale sułtan Ahmed¹⁶³⁶ obalił go i mianował Dżani-bega¹⁶³⁷,

¹⁶²⁰ (K. S.) Następcą Mehmeda I Gireja był Gazi I Girej (1523-1524).

¹⁶²¹ (K. S.) Saadet I Girej – chan krymski (1524-1532).

¹⁶²² (K. S.) W oryginale: *Uluğlu (Aslan)*. Prawdopodobnie Islam I Girej – chan krymski (1532).

¹⁶²³ (K. S.) W oryginale: *Uuḡlu (Safa)*. Sahib I Girej – chan krymski (1532-1551).

¹⁶²⁴ (K. S.) Rüstem Pasza – wielki wezyr Imperium Osmańskiego (ok. 1550-1561).

¹⁶²⁵ (K. S.) Dewlet I Girej – chan krymski (1551-1577).

¹⁶²⁶ (K. S.) Mehmed II Girej – chan krymski (1577-1584).

¹⁶²⁷ (K. S.) Islam II Girej – chan krymski (1584-1588).

¹⁶²⁸ (K. S.) Gazi II Girej – chan krymski (1588-1596, 1596-1607).

¹⁶²⁹ (K. S.) Rudolf II Habsburg – cesarz Świętego Cesarstwa Rzymskiego (1576-1612).

¹⁶³⁰ (K. S.) W oryginale: *Selim*. Selamet I Girej – chan krymski (1608-1610).

¹⁶³¹ (K. S.) W oryginale: *Bogdanko*. Prawdopodobnie chodzi tu o Bohdana Różyńskiego (Rużyńskiego) – hetmana Kozaków zaporoskich, zwanego przez nich Bohdanko, którego aktywność przypadała ok. 1607-1610 r.

¹⁶³² (K. S.) Synopa – starożytne miasto założone przez Milezyjczyków w VII w. p.n.e. na południowym wybrzeżu Morza Czarnego (dzisiejsza Turcja), na pograniczu historycznych krain Paflagonii i Pontu.

¹⁶³³ (K. S.) Chodzi o wydarzenia z roku 1614. Na czele kozackiej floty stał wówczas Piotr Konaszewicz-Sahajdaczny (ok. 1582-1622), od 1616 r. hetman kozacki.

¹⁶³⁴ (K. S.) Może chodzić o Mehmeda III Gireja, chana krymskiego (1623-1628).

¹⁶³⁵ (K. S.) Tzn. Chanatu Krymskiego – Bakczysaraj był jego stolicą.

¹⁶³⁶ (K. S.) Ahmed I – sułtan turecki (1603-1617).

¹⁶³⁷ (K. S.) Dżani-beg Girej – chan krymski (1610-1623, 1628-1635).

a w 1617 roku – Mehmeda¹⁶³⁸, którego następcą został Inajet¹⁶³⁹. Później chanami byli Bahadir¹⁶⁴⁰ i Mehmed¹⁶⁴¹, syn Selameta Gireja. W 1644 roku chanem wybrano Islama Gireja¹⁶⁴², brata Selameta, który skłonił hetmana Kozaków [Bohdana] Chmielnickiego¹⁶⁴³ do zbrojnego wystąpienia przeciw królowi polskiemu [Janowi] Kazimierzowi. Tatarzy ponieśli jednak w bitwie tak duże straty, że Islam Girej przysiągł już nigdy więcej nie prowadzić wojny z Polakami.

W 1665 roku Mehmed IV Girej¹⁶⁴⁴ z rodu Adelów został chanem. Sprzymierzył się z hetmanem [Piotrem] Doroszenką¹⁶⁴⁵ i wraz z nim wyruszył pod Kamieniec, aby oblegać miasto. Jednak wkrótce został usunięty przez Portę i zastąpiony Selimem Girejem¹⁶⁴⁶, który był mądrym, walecznym i biegłym w sztuce wojennej mężem. Zdobył Kamieniec w 1672 roku. Później pozbawiono go władzy, ogłaszając chanem Murada Gireja¹⁶⁴⁷. Ten wkroczył do Rosji i spłądował wiele miejsc, aż rosyjski car Fiodor¹⁶⁴⁸ wysłał posłańca do Konstantynopola na dwór sułtana Mehmeda¹⁶⁴⁹, aby wynegocjować pokój.

396. W 1681 roku chanem został Hadzi Girej¹⁶⁵⁰, a jego miejsce zajął Selim Girej, ponieważ sułtan Mehmed potrzebował mężnego dowódcy, którego mógłby wysłać pod Wiedeń. Kiedy Osmanowie ponieśli tam porażkę, Selim Girej stracił władzę, a chanem wybrano Kiera Gireja¹⁶⁵¹. Gdy wojska rosyjskie

¹⁶³⁸ (K. S.) Prawdopodobnie autor ma na myśli Mehmeda III Gireja, chana krymskiego, choć czas panowania tegoż (1623-1628) nie pokrywa się z treścią relacji.

¹⁶³⁹ (K. S.) W oryginale: *Ḥūun ḥuūl (Inat chan)*. Inajet Girej – chan krymski (1635-1637).

¹⁶⁴⁰ (K. S.) Bahadir I Girej – chan krymski (1637-1641).

¹⁶⁴¹ (K. S.) Mehmed IV Girej – chan krymski (1641-1644, 1654-1666).

¹⁶⁴² (K. S.) Islam III Girej – chan krymski (1644-1654).

¹⁶⁴³ (K. S.) W oryginale: *Uzūlūḥgh (Sszmelnici)*. Bohdan Chmielnicki – hetman kozacki (1595-1657), przywódca powstania Kozaków przeciw Rzeczypospolitej (1648-1657).

¹⁶⁴⁴ (K. S.) Mehmed IV Girej – chan krymski (1654-1666).

¹⁶⁴⁵ (K. S.) W oryginale: *Snḡnqh lḡḡūlū (Doroz hetman)*. Piotr Doroszenko – hetman kozacki na Ukrainie lewobrzeżnej (1665-1669).

¹⁶⁴⁶ (K. S.) Błąd autora. Następcą Mehmeda IV Gireja został w 1666 r. Adil Girej (1666-1671), a sukcesorem tegoż – Selim I Girej (1671-1678, 1684-1691, 1692-1699, 1702-1704).

¹⁶⁴⁷ (K. S.) Murad Girej – chan krymski (1678-1683).

¹⁶⁴⁸ (K. S.) Fiodor III Aleksiejewicz – car Rosji (1676-1682).

¹⁶⁴⁹ (K. S.) Mehmed IV – sułtan turecki (1687-1691).

¹⁶⁵⁰ (K. S.) Hadzi II Girej – chan krymski (1683-1684).

¹⁶⁵¹ (K. S.) W rzeczywistości pod Wiedniem walczył Murad Girej, po czym został zdymisjonowany. Jego miejsce zajął Hadzi II Girej (1683-1684).

pod wodzą księcia Golicyna¹⁶⁵² pojawiły się pod Perekopem¹⁶⁵³, Selima Gireja znowu mianowano chanem i pokonał on Rosjan. Jednak wraz ze wstąpieniem na tron sułtana Sulejmana¹⁶⁵⁴ Selim został ponownie odsunięty od władzy, a Chanatem Krymskim przez dwa lata rządziło dwóch chanów. Z tego powodu Krym trawiły niepokoje, aż przypominano sobie o sile Selima i uczyniono go chanem w 1692 roku. Nowy władca znacząco poprawił sytuację i wzmocnił potęgę nie tylko własnego królestwa, ale także Imperium Osmańskiego. Udał się do Mekki, aby oddać cześć Bogu i otrzymał tytuł hadżiego¹⁶⁵⁵ oraz ojca chanów. Podczas jego pobytu w Mekce jego syn wkroczył do Połtawy¹⁶⁵⁶. Kozacy zaporoscy rozpoczęli przeciw niemu kampanię, dotarli do Or [Kapu] i splądrowali wiele miejsc.

397. W 1699 roku Piotr Wielki¹⁶⁵⁷ dał wyraz swojemu męstwu w rejonie Azowa¹⁶⁵⁸. Oblękł Tatarów i armię sułtana Ahmeda. Gdy tak się stało, Selim poprosił sułtana Mustafę¹⁶⁵⁹ o uwolnienie go od ciężaru władzy i mianowanie chanem jego syna Dewleta¹⁶⁶⁰. Ten okazał się jednak miernym człowiekiem i wkrótce go usunięto, po czym Selim znowu został chanem, aż umarł [wślawiony chwałą] licznych aktów bohaterstwa i mądrych decyzji. Osiągnął taką potęgę, że był w stanie zmobilizować na potrzeby wojny 250 tysięcy żołnierzy (433). Jego ciało pochowano w Bakczysaraju, gdzie spoczywają [też] inni chanowie.

398. Po śmierci Selima władza chanów zaczęła słabnąć, a Tatarzy podzieleni na cztery plemiona¹⁶⁶¹ rozproszyli się po różnych miejscach: Tatarzy no-

¹⁶⁵² (K. S.) W oryginale: *Галицин* (*Galicin*). Wasilij Wasilijewicz Golicyn (1644-1714) – książę rosyjski, dygnitarz państwowy, dyplomata i dowódca wojskowy, w okresie regencji Zofii Aleksiejewny faktyczny władca Rosji.

¹⁶⁵³ (M. A.) Por. nr 404.

¹⁶⁵⁴ (K. S.) Sulejman II – sułtan turecki (1687-1691).

¹⁶⁵⁵ (K. S.) Tytuł oznaczał osobę, która odbyła pielgrzymkę do Mekki.

¹⁶⁵⁶ (K. S.) W oryginale: *Полтава* (*Poltowa*).

¹⁶⁵⁷ (K. S.) Piotr I Wielki – car Rosji (1682-1721), a następnie cesarz Imperium Rosyjskiego (1721-1725).

¹⁶⁵⁸ (K. S.) Azow – miasto w Rosji położone nad Donem, 7 km od jego ujścia do Morza Azowskiego. Oblężenie Azowa trwało między 7 VI a 29 VII 1696 r., a nie – jak podaje Bższkianc – w roku 1699.

¹⁶⁵⁹ (K. S.) Mustafa II – sułtan turecki (1695-1703).

¹⁶⁶⁰ (K. S.) Dewlet II Girej – chan krymski (1699-1702, 1709-1713).

¹⁶⁶¹ (K. S.) Chodzi o nogajskie ordy przednie – koczownicze plemiona Nogajów osiedlane od 1430 r. przez chanów krymskich na stepach wybrzeża Morza Czarnego. Formalnie

gajscy pozostali między Dunajem a rzeką Kubań¹⁶⁶²; Tatarzy budziaccy osiedlili się między Dunajem i Dniestrem; Tatarzy jedysańscy – między Dnieprem a Dniestrem; Tatarzy jamboluccy – między Azowem¹⁶⁶³ a Dnieprem.

W 1704 roku sułtan Ahmed¹⁶⁶⁴ mianował chanem Gaziego Gireja¹⁶⁶⁵, który miał dobre serce. Wkrótce zmarł on z powodu zarazy, a chanem ponownie został Dewlet Girej, którego pozbawiono tronu na rzecz Kapłana Gireja¹⁶⁶⁶. Ten ostatni zbuntował się przeciw Osmanom, przez co odebrano mu władzę, a Dewleta ogłoszono chanem po raz trzeci. Wskutek wielu kontrowersji i rozlewu krwi chanem w 1714 roku znów został Kapłan Girej. Po trzech latach zastąpił go Saadet Girej¹⁶⁶⁷. Później do władzy ponownie doszedł Dewlet Girej¹⁶⁶⁸, po którym nastąpił Mengli Girej¹⁶⁶⁹, syn Kapłana. Przeciw niemu powstała tatarska szlachta, a po długim okresie niepokoju Kapłana Gireja wybrano po raz kolejny. Wiedziony ostrożnością odrzucił jednak oferowany mu urząd i chanem znowu mianowano Menglię Gireja.

399. W 1725 roku, 28 stycznia, zmarł wielki car rosyjski Piotr¹⁶⁷⁰. W testamencie polecił odebrać Krym Tatarom, aby Rosja uwolniła się od niebezpieczeństwa, które stanowił on [pod ich rządami]. W 1730 roku Mengli Girej stracił władzę, a Kapłan Girej po raz trzeci został chanem. Po pięciu latach powrócił Mengli Girej, który odnowił fortecę Or [Kapu] i ufortyfikował wiele miejsc na Krymie, które w czasach Kapłana zostały zniszczone. Kiedy [Mengli] jeszcze panował, rosyjski marszałek Lacy¹⁶⁷¹ przekroczył Arabat¹⁶⁷²,

podlegali chanowi krymskiemu lub sułtanowi tureckiemu, ale władza ta była tylko nominalna.

¹⁶⁶² (M. A.) Kubań – rzeka przepływająca przez zachodnią część Kaukazu Północnego, uchodząca do Morza Azowskiego.

¹⁶⁶³ (M. A.) Tu: Morzem Azowskim.

¹⁶⁶⁴ (K. S.) Ahmed III – sułtan turecki (1703-1730).

¹⁶⁶⁵ (K. S.) Gazi III Girej – chan krymski (1704-1707).

¹⁶⁶⁶ (K. S.) Kapłan I Girej – chan krymski (1707-1708, 1713-1715, 1730-1736).

¹⁶⁶⁷ (K. S.) Saadet IV Girej – chan krymski (1717-1724).

¹⁶⁶⁸ (K. S.) Słowom Bższkianca przeczą rzeczywiste daty panowania Dewleta II Gireja.

¹⁶⁶⁹ (K. S.) Mengli II Girej – chan krymski (1724-1730, 1737-1740).

¹⁶⁷⁰ (M. A.) Por. nr 397.

¹⁶⁷¹ (K. S.) W oryginale: *Лууш* (*Lasczi*). Piotr Lacy (Lascy) (1678-1751) – jeden z najwybitniejszych rosyjskich dowódców wojskowych.

¹⁶⁷² (M. A.) Arabat (Mierzeja Arabacka) – piaszczysta mierzeja oddzielająca jezioro Sywasz od Morza Azowskiego.

wkroczył do Charabadu¹⁶⁷³ i wyrządził tam znaczne szkody. Stamtąd dotarł do Czongharu¹⁶⁷⁴, stał się jeszcze silniejszy i nadciągnął pod Kaffę (409).

W 1740 roku zmarła rosyjska królowa Anna¹⁶⁷⁵, a Mengli Girej utracił tron. Chanem obrano Selima II Gireja¹⁶⁷⁶, lecz wkrótce został on obalony przez Tatarów, a jego miejsce zajął Kaplan II [Girej]¹⁶⁷⁷. Następnie Selim [III]¹⁶⁷⁸ zdobył władzę, a po nim panował Arslan Girej¹⁶⁷⁹. W owych czasach pozycja chanów była tak niestabilna, że niemal każdego roku tron przechodził w inne ręce. W 1755 roku na tron wyniesiono Halima Gireja¹⁶⁸⁰, którego matka imieniem Anabej¹⁶⁸¹ była branką pochodzącą z chłopstwa rosyjskiego. Kobieta ta, zła i porywcza, sprawowała władzę nawet nad własnym [dorosłym] synem. Po Halimie władzę objął Saadet Girej¹⁶⁸², który kazał zgładzić wielu mirzów¹⁶⁸³. Jego następcą został starszy brat, człowiek okrutny. Potem tron objął Krym Girej¹⁶⁸⁴, który mądrze i roztropnie rządził swym państwem. Po nim zasiadł Maksud Girej¹⁶⁸⁵, poeta i człowiek wielkiej mądrości, który w roku 1768 ukarał Tatarów za splądrowanie polskiego miasta Bałty (306). Ów słynny chan w czasach wielkich niepokojów udał się do Benderów, gdzie lekarz Siropolos podał mu truciznę i pozbawił go życia.

¹⁶⁷³ (M. A.) Por. nr 407-418. Możliwe, że chodzi o Çufut Qale (Czufut-Kale) – skalne miasto twierdzą w zachodniej części Krymu odległe o 2,5 km od Baczysaraju, zdobyte przez feldmarszałka Lacy’ego w 1738 r.

¹⁶⁷⁴ (M. A.) Por. nr 405.

¹⁶⁷⁵ (K. S.) Anna Iwanowna – cesarzowa Rosji (1730-1740).

¹⁶⁷⁶ (K. S.) Prawdopodobnie Selamet II Girej – chan krymski (1740-1743); jego następcą był Selim II Girej (1743-1748).

¹⁶⁷⁷ (K. S.) Błąd, ponieważ Kaplan II Girej został chanem krymskim w 1770 r.

¹⁶⁷⁸ (K. S.) Selim III Girej – chan krymski (1753-1755, 1767-1769, 1777-1778/1779).

¹⁶⁷⁹ (K. S.) Arslan Girej – chan krymski (1748-1756, 1767).

¹⁶⁸⁰ (K. S.) Halim Girej – chan krymski (1756-1758).

¹⁶⁸¹ (K. S.) Anabey / Ana-beim to niekoniecznie imię, ale przede wszystkim tytuł (‘pani matka’), noszony przez matkę (czasem też starszą siostrę lub główną żonę) panującego chana i gwarantujący wysoką pozycję polityczną przy dywanie.

¹⁶⁸² (K. S.) Saaded IV Girej – chan krymski (1717-1724). Halim Girej był jego synem, po Halimie zaś panował Krym Girej.

¹⁶⁸³ (T. S.) W oryginale: *ûḥṇqu* (*mərza*), z pers. amirzāde (‘syn emira, syn książęcy’) – tytuł perski. Autor używa dwóch wariantów pisowni: *ûḥṇquyṣ* (*myrzajk*) i *ûḥṇquyṣ* (*mirzajk*).

¹⁶⁸⁴ (K. S.) Krym Girej – chan krymski (1758-1764, 1768-1769).

¹⁶⁸⁵ (K. S.) Maksud Girej – chan krymski (1767-1768).

400. W 1769 roku następcą Maksuda został słaby i zniewieściały Dewlet Girej¹⁶⁸⁶, wnuk Kryma, który rządził zaledwie 10 miesięcy. Po nim władał Kaplan¹⁶⁸⁷, a później Selim¹⁶⁸⁸. Kiedy ten ostatni był chanem, Rosjanie przekroczyli Arabat i wkroczyli na Krym, zajmując Kaffę, Bałakławę, Kercz i Tamań, co zmusiło Selima Gireja do wycofania się do Konstantynopola. W tamtym czasie rozpoczęły się krwawe wojny między Rosjanami i Osmanami.

W 1771 roku chanem wybrano Szahina Gireja¹⁶⁸⁹. Po raz kolejny ogłoszono w Konstantynopolu, że Tatarzy powstali przeciw Osmanom, a Rosjanie zostali panami Krymu¹⁶⁹⁰. W 1775 roku doszło do pojednania [pod warunkiem], że tatarscy chanowie będą niezależni od Osmanów i innych potęg. Tatarzy i Osmanowie nie byli z tego zadowoleni i pod przewodnictwem mirzów odebrali władzę Szahinowi Girejowi, obwołując chanem Dewleta Gireja; osmański sułtan przesłał mu zgodnie ze zwyczajem honorowy płaszcz, turban i miecz. Rosjanie nie potrafili [jednak] pogodzić się z tą sytuacją i wsparli Szahina Gireja, który zebrał wojsko złożone z Tatarów i Czerkiesów¹⁶⁹¹, a potem z pomocą Rosjan zmusił Dewleta Gireja do zrzeczenia się tronu. Ponieważ twierdze Pererekop, Kyl Burun¹⁶⁹², Kercz i Jeni Kale¹⁶⁹³ były w rękach Rosjan, bez trudu podbił Krym. Tatarzy ponownie zbuntowali się przeciw Szahinowi Girejowi w 1777 roku i sprowadzili z Czerkiesji¹⁶⁹⁴ jego brata Bahadira Gireja¹⁶⁹⁵, którego wybrali na chana. Zamieszki spowodowały, że Szahin Girej musiał uciekać statkiem z Kaffy do Kerczu, a stamtąd dalej do Azowa, gdzie wspomogło go

¹⁶⁸⁶ (K. S.) Dewlet IV Girej – chan krymski (1769-1770, 1775-1777).

¹⁶⁸⁷ (K. S.) Kaplan II Girej – chan krymski (1770).

¹⁶⁸⁸ (K. S.) Selim III Girej – chan krymski (1770-1771).

¹⁶⁸⁹ (K. S.) Szahin Girej – chan krymski (1777-1783). Chyba jednak autor ma na myśli innego chana – Sahiba Gireja (1771-1775).

¹⁶⁹⁰ (K. S.) Chodzi o traktat pokojowy między Imperium Rosyjskim a Imperium Osmańskim zawarty w 1774 r. w Küczük Kajnardży, który kończył VI wojnę rosyjsko-turecką (1768-1774).

¹⁶⁹¹ (K. S.) Czerkiesi (Adygejczycy) – lud pochodzenia kaukaskiego, zamieszkujący od starożytności północno-zachodni Kaukaz, zwłaszcza okolice doliny Kubania i nadbrzeżne rejony Morza Czarnego.

¹⁶⁹² (K. S.) Kinburn (tur. Kilburun; tat. Kyl Burun; kyl burun – ‘ostry nos’, ‘cienki, wąski język ziemi’) – forteca zbudowana przez Turków w XVI w. na Półwyspie Kinburnskim oddzielającym ujście Dniepru i Bohu od Morza Czarnego.

¹⁶⁹³ (K. S.) Jeni Kale – nadmorska twierdza budowana w latach 1699-1706 przez Turków, położona 12 km na wschód od Kerczu. Por. nr 550.

¹⁶⁹⁴ (K. S.) Czerkiesja – region historyczny na Kaukazie, dawniej część Imperium Osmańskiego.

¹⁶⁹⁵ (K. S.) Bahadir II Girej – chan krymski (1782)

wojsko rosyjskie. Następnie powrócił on na Krym i pokonał rebeliantów, zabijając wielu z nich. Wkrótce Selim [III] Girej został chanem z woli Osmanów, a Szahin Girej – z woli Rosjan. Kiedy obaj prowadzili wojnę w pobliżu Bałakławy, Selim zbiegł do Synopy, a Szahin pozostał na Krymie.

401. W 1779 roku, 21 kwietnia, Szahin Girej uroczyście przekazał swoje królestwo królowej rosyjskiej. Mirzowie i przywódcy Tatarów przysięgli jej wierność. W 1784 roku Osmanowie zaakceptowali to, w wyniku czego półwysep trafił w ręce Rosji i jest u nich do dziś¹⁶⁹⁶. Od tamtej pory rosyjscy namiestnicy mają siedzibę w mieście Aqmescit. Noszą tytuł gubernatora, a ich władza rozciąga się od rzeki Dniepr po Bospór (542).

Stopnie mirzów

402. Jak piszą historycy tatarscy, pierwsi władcy Krymu byli nazywani murzami lub mirzami. Pochodzili ze starożytnych mongolskich rodów szlacheckich, otrzymywali szczodre dary od samych chanów i cieszyli się ich wielkim szacunkiem. Mieli hierarchę czterostopniową. Pierwszy i najbardziej prestiżowy stopień nosił nazwę Szirin Mirza, drugi – Barin Mirza, trzeci – Suczuut [Mirza], a czwarty Argun Mirza¹⁶⁹⁷. [Ich przedstawiciele] do dziś przedłużają swoje rody bez domieszki obcej krwi. Słowo *mirza* to skrót od [perskiego] *amirzāde* [– ‘syn księcia, ‘książę krwi’]. Istnieją także uprzywilejowani mirzowie niższej rangi, nazywani Kapykułami¹⁶⁹⁸, którzy z oddaniem służyli chanowi i państwu, za co zostało im nadane szlachectwo.

Wszyscy oni zachowywali wierność wobec chana, ale tylko trzech osiągnęło najwyższą pozycję; na każdego z nich wołano *chanzāde* [‘syn chana’]. Kałga Sułtan¹⁶⁹⁹ był drugi po chanie, przebywał w Aqmescit i dysponował znaczną

¹⁶⁹⁶ (K. S.) Doszło do tego w rezultacie wojny rosyjsko-tureckiej 1787-1792. Sułtan turecki Selim III zmuszony był podpisać 9 I 1792 r. traktat w Jassach, na mocy którego Rosja zachowywała anektowany Krym, pozyskując też pozostałą część Jedysanu (Pola Ocza-kowskiego). Granicę turecko-rosyjską wyznaczał Dniestr.

¹⁶⁹⁷ (K. S.) Chodzi o cztery wielkie rody tatarskie: Szirinów, Barinów, Suczuutów i Argunów.

¹⁶⁹⁸ (K. S.) W oryginale: *hууqһ hуuһ* (*Chapi Chuli*). Kapikułowice – nazwa wszystkich stałych i regularnych wojsk pieszych i jezdnych na służbie Imperium Osmańskiego podlegających sułtanowi.

¹⁶⁹⁹ (K. S.) Kałga (Kałga Sułtan) – drugi po chanie urzędnik w hierarchii Chanatu Krymskiego. Pierwszy następca i regent, zarządca wschodniej części kraju i dowódca prawego skrzydła

władzą. Or Begi Sułtan¹⁷⁰⁰ miał siedzibę w Or [Kapu] i pobierał daniny z handlu solą. Nurradin Sułtan¹⁷⁰¹ rezydował w pobliżu Karasubazaru¹⁷⁰² i Bakczy-saraju. Większość Tatarów pochodzi od pierwszych Mongołów, którzy dotarli w te strony. Obecnie są oni zniewieściali i bardzo nieskorzy do pracy. Przodkowie innych to Tatarzy nogajscy, którzy przybyli z Anapy¹⁷⁰³ – ci są pracowici (567). Nie wolno zapominać o tych, którzy wywodzą się od Czerkiesów oraz są bardziej kulturalni i ucywilizowani od pozostałych (534).

Północna część Półwyspu Krymskiego

403. Zgodnie z planem naszej podróży udaliśmy się najpierw na północne wybrzeże Krymu, które w starożytności było jakby ze wszystkich stron otoczone wodą. Silne prądy i burze, porywając piaski z brzegów Dniepru, zasypały tę północną część i tak utworzył się przesmyk lądowy, o którym wspomina również Pliniusz. Powiada się, że w podobny sposób ukształtowała się wąska mierzeja w Geniczesku¹⁷⁰⁴ położonym niedaleko stąd (560). Świadczy o tym barwa i właściwości piasku na powierzchni oraz w głębi. Szerokość przesmyku wynosi 8 wiorst. Przecina go przekop łączący jedno morze z drugim, a pośrodku stoi twierdza o nazwie Or Kale [Perekop]. Ów szeroki umocniony kanał ciągnie się od wschodu po morze Sasyk¹⁷⁰⁵, a od zachodu do Morza Zgniłego¹⁷⁰⁶. Woda czasami podnosi się i dosięga fortecy.

armii. Sam tytuł sułtana w kontekście Chanatu Krymskiego określa natomiast syna lub brata chana (aktualnego lub któregoś z poprzednich).

¹⁷⁰⁰ (K. S.) W oryginale: *On Or Begi Sultani* (Or Begi Sultan) – komendant twierdzy Or Kale.

¹⁷⁰¹ (K. S.) W oryginale: *Nurradin Sultani* (Nurradin Sultan) – trzeci po chanie i każde urządzenie w hierarchii Chanatu Krymskiego. Drugi następca i regent, zarządca zachodniej część kraju i dowódca lewego skrzydła armii.

¹⁷⁰² (K. S.) W oryginale: *Charasu* (Charasu).

¹⁷⁰³ (M. A.) Anapa – miasto na północno-wschodnim wybrzeżu Morza Czarnego.

¹⁷⁰⁴ (K. S.) W oryginale: *Dżeniczek* (Dżeniczek). Geniczesk (Heniczesk) – miasto na zachodnim wybrzeżu Morza Azowskiego. Por. nr 560.

¹⁷⁰⁵ (M. A.) Tzn. jezioro Sasyk. Por. nr 384.

¹⁷⁰⁶ (M. A.) W oryginale: Morza Martwego. Morze Zgniłe – płytka, silnie zasolona zatoka Morza Azowskiego, oddzielająca Krym od stałego lądu.

Or Kapu¹⁷⁰⁷

404. Grecy nazywali to miejsce Tafrosem, a Rosjanie określają je mianem Perekopu, co znaczy Przekop lub Kanał. W dawnych czasach był tu mur z basztami i potężnym wałem mającym chronić przed Scytami, który Grecy zwali Néos Toíchos, to znaczy Nowy Mur. Później Osmanowie wzniesli niewielką, lecz dobrze ufortyfikowaną murem i fosą twierdzę. Po przejściu przez most zwodzony wchodzi się do niej przez bramę o łukowym sklepieniu, a z zewnątrz nie widać nic prócz ziemnych nasypów stanowiących umocnienia twierdzy. Na krawędzi wykopów po prawej i lewej stronie widzieliśmy jednocześnie Morze Zgniłe i Sasyk. W pobliżu warowni znajduje się jedyna droga na półwysep – żelazna brama z wielkim, głębokim rowem po obu stronach, o który nikt już nie dba. Jego szerokość to 12 sążni, a głębokość – 20 stóp. Brama została zniszczona, a zamiast niej postawiono most i strażnicę. Niepodał twierdzy [Perekop] leży miasteczko o tej samej nazwie, które odwiedzają podróżni. W 1698 roku Rosjanie zdobyli je i oddali warownię [Tatarom]. Drugi syn chana miał tu kiedyś swoją siedzibę jako Beg Oru, jednak nie dysponował żadną władzą nad nią, ponieważ nad wszystkimi twierdzami Krymu panowali Osmanowie.

Ormiański Bazar¹⁷⁰⁸

405. To mające wydłużony kształt miasteczko o jednolitym układzie przestrzennym, do którego zjeżdżają wszelkiego rodzaju podróżni. Również my znaleźliśmy tu nocleg po przebyciu 5 wiorst drogi. W miejscowości jest 60 domów Ormian; większość z nich pochodzi z Nachiczewanu. Mają murowany kościół Zaśnięcia Matki Bożej z kopułą i dzwonnica. Nad jego północnym wejściem znajduje się napis o następującej treści: *Ten święty znak jest pamiątką fundatorów: małżonki Kaspra – Paszy Chat[un], z rodu diakona Mardirosa*¹⁷⁰⁹. Ponieważ Ormianie stanowią większość mieszkańców miasta, Rosjanie na-

¹⁷⁰⁷ (K. S.) W oryginale: *On Qapı* (*Or Kapu, Or-Qapı*), ros./ukr. Перекоп (Perekop).

¹⁷⁰⁸ (K. S.) W oryginale: *Արմաւանի Բազար* (*Armianski Bazar*); krymskotat. Ermeni Bazar, ukr. Армянськ (Armiańsk), ros. Армянск (Armiansk). M.A. Armiańsk to obecnie przedmieście Perekopu.

¹⁷⁰⁹ (K. S.) Zob. [Korpus inskrypcji ormiańskich], s. 142, nr 365.

zwali je Hajoc Donawadżar, co oznacza Ormiański Bazar¹⁷¹⁰, ponieważ w środy odbywa się tutaj jarmark. Żyje tu także wielu Tatarów, jak również Żydzi karaimscy, którzy mają kamienną sklepioną synagogę, podobnie jak Tatarzy – meczety i gospody. 4 wiorsty dalej ujrzelismy wielką żupę, w której wydobywa się sól znakomitej jakości i wywozi ją do Rosji. Często widywaliśmy tu kopalnie soli, które rzekomo mają mieć związek z jeziorem Sasyk. Żyzny obszar po lewej stronie to Czonhar, który rozciąga się do Sasyku, po prawej zaś leży Tarchan¹⁷¹¹. Jest tutaj wąska zatoka Morza Zgniłego, która ciągnie się do zatoki w Gezlewie (449). Kiedy podnosi się lustro morza, woda zalewa ląd i czasami powoduje znaczne szkody, gdy topią się w niej owce. Stąd wyruszyliśmy do Aqmescit. 15 wiorst dalej przekroczyliśmy kamienny most w miejscu, w którym w ląd wrzyna się wąska, lśniąca zatoka Morza Zgniłego.

Miejscowości na Półwyspie Krymskim

406. Ponieważ w pierwszej kolejności chcieliśmy zobaczyć miejscowości na Krymie, udaliśmy się prosto na południe i odwiedziliśmy zamożne wsie Tatarów, pośród pięknych łąk, na których pasło się mnóstwo bydła, stykając się z tatarską gościnnością. Wkrótce dotarliśmy do Karasu, miasta pośrodku Krymu, oraz leżących dokoła niego wsi, które [niegdyś] należały do mirzów. W czasach chanów panowali oni tam niezależnie.

Karasubazar¹⁷¹²

407. To ludne, wielonarodowe miasto i znany ośrodek handlowy położony pośrodku półwyspu. Z różnych miejsc przybywają tu Tatarzy i chrześcijanie, aby sprzedawać lub kupować towary. Co poniedziałek na północnym skraju miasta, na rozległym placu nazywanym szorabazarem, odbywa się targ. Karasu leży na terenach nizinnych i jest otoczone górami. Latem występują tu potężne fale upałów, lecz powietrze nie jest szkodliwe; zimą i jesienią całe miasto tonie

¹⁷¹⁰ (K. S.) W oryginale: Հայոց տօնաւաճառ (hajoc donawadżar) – ‘ormiański plac targowy’.

¹⁷¹¹ (M. A.) Por. nr 448-449.

¹⁷¹² (K. S.) W oryginale: Խարասու կամ Խարասուբազար (Charasu kam Charabazar); krymskotat. Qarasuvbazar, ukr. Білогірськ (Biłohirśk), ros. Белогорск (Bielogorsk). (M. A.) Nazwa miasta w języku tatarskim oznacza Bazar nad Czarną Rzeką.

w błocie z powodu nierównych ulic. Domy prostych mieszkańców wyglądają niepozornie, ale te należące do bogatych są solidnie zbudowane i piękne.

Uwagę przykuwa rynek z licznymi stoiskami kupców i rzemieślników. Mieszczą się na nim wielkie gospody dla przyjezdnych, nie mówiąc już o kramach, w których sprzedaje się owoce i [pozostałą] żywność. Można tu spotkać wszystkie ważne figury z różnych miejscowości. W mieście jest wiele zakładów rzemieślniczych garbarzy, mydlarzy i świecarzy. Ma ono 4 kościoły: katolicki, prawosławny, ormiański i grecki. Istnieją 23 meczety tatarskie, 2 synagogi, szkoła żydowska i szkoła dla Tatarów. Jest też 7 młynów i 1300 mieszkań. Żyje tu ponad 10 tysięcy ludzi. Wśród nich są Tatarzy, którzy stanowią większość mieszkańców. W czasach Czyngis-chana przebywali najpierw w okolicy Perekopu, a później część przeniosła się tutaj i zbudowała domy po obu stronach rzeki Karasu¹⁷¹³. Tym sposobem powstała niewielka miejscowość, którą nazwali Karasubazarem¹⁷¹⁴, tak też jest ona zwana obecnie. Mówi się, że to właśnie Tatarzy jako pierwsi założyli osiedle na wschodnim skraju miasta, przy ogromnej skale o nazwie Ak Kaja¹⁷¹⁵ (420).

408. Miasto prawie w całości opływają trzy rzeki. Rzeka Karasu bierze początek w górach na południu i dzieli Karasu na dwie części, dalej zatacza łuk i płynie na wschód do [jeziora] Sasyk¹⁷¹⁶. Niewielka Tanasu¹⁷¹⁷ [też] ma źródła w tychże górach i przy krańcu miasta łączy się z Karasu. Rzeka Saresu¹⁷¹⁸ biegnie przez północną część miejscowości i poza jej obszarem także wpływa do Karasu. Na południowym skraju miasta rozdzielają się dwa strumienie rzeki Karasu – jeden zdąża do jego jednej części, a drugi – do innej. Oba obejmują miasto i przepływają przez jego środek, nawadniając urokliwe ogrody przy domach, a następnie uchodzą do tej samej rzeki. Ta wschodnia część miasta jest wysoko i malowniczo położona, lecz niezbyt dobrze zabudowana z powodu ubóstwa

¹⁷¹³ (M. A.) Bijuk-Karasu – rzeka przepływająca przez Półwysep Krymski; jej nazwa oznacza w języku tatarskim Wielką Czarną Rzekę.

¹⁷¹⁴ (M. A.) W oryginale: *Charabazar*.

¹⁷¹⁵ (M. A.) W oryginale: *Achchaja*. Ak Kaja – góra w południowej części Półwyspu Krymskiego, obok miejscowości Biłogorsk, nad rzeką Bijuk-Karasu. Jej nazwa oznacza w języku krymskotatarskim Białą Skalę, co odnosi się do jasnej barwy warstw wapiennych budujących masyw.

¹⁷¹⁶ (M. A.) Por. nr 384.

¹⁷¹⁷ (M. A.) Tanasu – mały potok wpływający do rzeki Bijuk-Karasu.

¹⁷¹⁸ (M. A.) Saresu (Saryksu, Sarysu) – mały potok wpływający do rzeki Bijuk-Karasu, którego nazwa oznacza Żółtą Wodę.

mieszkańców. Stoi tu wysoki i piękny meczet Chan Dżami¹⁷¹⁹, obszerny i murowany. Wnętrze nie wyróżnia się niczym szczególnym. Meczet ma wysoki minaret z podwójnymi galeriami. Zbudował go chan Mengli [I] Girej – dowiedzieliśmy się o tym z inskrypcji wyrytej w kamieniu umieszczonym na zewnątrz ponad frontowymi drzwiami. [Są na nim] następujące słowa:

بيورمشدر رسول الله بو دنيا مؤمنه محنة، نصير اولسون بو مقاميك معمرلرينه جنة
صاحب الخيرات والحسنات منكلى كراى خان دام ذكره غره محرم في سنة ١٢٢٥
قد وقع تعمير الجامع في سنة الف وماتان وخمسة وعشرون في رجب

Bu ĵurmuşdır resulullah bu dunja mu iminê mihnê't' nasib olsun bu makamın muammirlerinê dżënnet' ...

Sahibil ĵayrat' vël ĵasinat' Mëngli K'ëray ĵan dam zik'rihu ĵurri muharrëm fi sënê't'i 1140.

*Kad vaky t'amirul dżamiy fïy sënê't'i ëlf vë miet'an vë ĵamsê't'u vë išrum fïy rëdżëb (1225)*¹⁷²⁰.

Jest tu także siedziba szejka i sufich, którzy w każdy piątek gromadzą się w meczecie i długo śpiewają, siedząc w kręgu wokół szejka i pokrzykując „hu!”. Nieustannie kiwają głowami i wznoszą okrzyki tak długo, aż niektórzy tracą przytomność, a na ich ustach pojawia się piana. Chłopi zbierali tę pianę i nacierali nią swoje ciała. W tym miejscu zaczyna się szeroka, malowniczo położona równina, która rozciąga się po ormiański cmentarz, gdzie bije naturalne źródło i płynie strumień. Przez ormiańską nekropolię przepływa rzeka Tanasu, uchodząca do rzeki Karasu. Na wzniesieniu, przy górnym krańcu równiny, na rozkaz cesarzowej Katarzyny zbudowano wielkie koszary. Stacjonował tam

¹⁷¹⁹ (M. A.) W oryginale: *ĵuuûl âuuûh (chan dżami)* – ‘meczet chana’. Chodzi o meczet Takije Chan Dżami, zburzony w 1934 r.

¹⁷²⁰ (K. S.) Bższkianc przełożył tekst inskrypcji z alfabetu arabskiego na ormiański. W transkrypcji na osmański (łaciński):

Bu örmişdür Resûlullâh bu dÿnyâ mü'minlere mihnet nasib olsun. Bu makâmın mu'amirlerine cennet [...]

Sâhibü'l-ĵayrât ve'l-ĵasanât Meňgli Giray Hân, dâm zikrühû. Hurrî Muĥarrem sene 1140. Kâd waĵa'ta 'mîrÿ'l-câmî' fi sene 1225 fi Receb. To znaczy: To miejsce uczynił świętym Wysłannik Boga. Na tym świecie udziałem wiernych jest cierpienie; niech jednak tym, którzy wzniesli tę budowlę, przypadnie w udziale Raj. Fundatorem dobrodziejstw i zasług był Mengli Girej chan – niech jego imię będzie wspominane – w miesiącu Muharram roku 1140 (1727/28). Odbudowa meczetu miała miejsce w roku 1150 (1737/38), w miesiącu Radżab (1225).

batalion, przeznaczony do obrony miasta i całego Krymu. Żołnierze otrzymywali solidne przeszkolenie, a latem mieszkali w namiotach.

Po lewej stronie meczetu [Tekije Chan Dżami] była kiedyś dzielnica ormiańska o nazwie Kara Agacz¹⁷²¹, gdzie niedawno znowu zaczęli osiedlać się ludzie. Na południowym skraju miasta jest park wypoczynkowy Bulbulli Bachdże¹⁷²². Przez jedną z jego części przepływa wspomniany wyżej strumień Saresu, przez drugą – rzeka Karasu.

[Również] po lewej stronie drogi przy meczecie leży inna dzielnica – Adżem Mahallesi¹⁷²³, gdzie dawniej mieszkali Ormianie z Persji. Powyżej jest osiedle Czeomlegdżi¹⁷²⁴, które zamieszkiwali garncarze, a Grecy mieli tu swój kościół. W pobliżu tego wzgórza zbudowano duży kamienny most, który nazywa się mostem Miasera¹⁷²⁵ i ułatwia przechodniom dotarcie do dalszej części miasta.

Dzielnica [garncarzy] łączy się z właściwym miastem starym mostem, zwanym mostem Łańcuchowym¹⁷²⁶, ponieważ dawniej po obu jego stronach mocowano łańcuchy, a na drugą stronę przechodzono po drewnianym pomoście z desek. Z czasem wzniesiono jednak kamienne podpory, na których ułożono trwalszy, drewniany pomost. Pod mostem płynie rzeka Karasu. Na jednej z podpór w środku widzieliśmy wyryty napis, który brzmiał tak: سنة ٦٧ ماه محرم سنه ١١٤٣ تاريخ *Sene 67 mahi muharrrem. T'arixi 1143*¹⁷²⁷. Pierwsza liczba wynosi 175 lat, a druga, prawdopodobnie odnosząca się do renowacji, 99 lat¹⁷²⁸. W obecnych czasach Abdullah Czelebi odnowił most, dodając kamienne stopnie i polecając umieszczenie pośrodku konstrukcji napisu upamiętniającego przebudowę:

دولة دنيايه قانع اولميوب عبد هلا اغا عزفتى دارينه رغبة ايليوب ايتدى سخا لوى همه قبول
ايدة اثارى خير اتنى شها حشر ايدة كمدينى و اوالدينى تحت ال جاندلن بورهمى بر دعا قلدى اگا
كندبنك و اوالدينك برلرى اوجماق اوله

¹⁷²¹ (M. A.) W oryginale: *Charaghacz* (Charaghacz). Kara agacz (tur.) – ‘czarne drzewo’.

¹⁷²² (M. A.) W oryginale: *Bulbulli bachdže* (tat.) – ‘ogród słowików’.

¹⁷²³ (M. A.) W oryginale: *adżem mahallesi* – tat. ‘dzielnica perska’.

¹⁷²⁴ (M. A.) W oryginale: *czomlegdżi*. Być może dzielnica garncarska (tat. *czomlekçi*).

¹⁷²⁵ (M. A.) W oryginale: *Müesserköprüsi* – tat. ‘most Müessera’.

¹⁷²⁶ (A. P.) W oryginale: *zincirliköprüsi* (zincirliköprü), od kipcz. *zindžil* – ‘łańcuch’.

¹⁷²⁷ (K. S.) Bższkianc dokonał tu transkrypcji tekstu zapisanego alfabetem arabskim na ormiański. W zapisie łacińskim języka osmańskiego brzmi on następująco: „Tarih 1143, Muharremmâhi, 67 senesi”, co po polsku oznacza: „Roku 67 [1067 hidżry, tj. październik 1656 – wrzesień 1657] miesiąca Muharram. Rok 1143 [czerwiec/lipiec 1730/1731]”.

¹⁷²⁸ (K. S.) W tym miejscu mamy jakieś błędne wyliczenie.

Dèvlèt‘u dunjajè kaniy olmayub abdullah aya.

Izzèt‘i darinè raybèt‘ iylèyub it‘di saxa.

Hèmè kabul idè asari xayrat‘ini šaha.

Hašridè kèndini vè èvładini t‘aht‘illiva.

Džanu dildèn bu rahimi bir dud kildi anya.

Kèndiniñ vè èvładiniñ jerljeri uçmak ola¹⁷²⁹.

409. W tej części [miasta Karasu], po południowej stronie w pobliżu rzeki Karasu stoi ormiański kościół Świętego Oksendiosa. [Pierwotna] świątynia spłonęła w 1735 roku. Stało się to w czasach chana Mengliego [II] Gireja, gdy Rosjanie przekroczyli Arabat, dotarli aż do Karasu i spalili miasto. Istniało tu wówczas 6000 domów, 38 meczetów i 2 kościoły – ormiański i grecki. Było też 50 młynów wodnych, nie wspominając o innych budowlach (399). Ormiański wielmoża Tewani Pogheranocy¹⁷³⁰ za zgodą chana odbudował [świątynię]. Kiedy jednak później Ormianie opuścili Karasu, Tatarzy przejęli budowlę i zamienili ją w meczet, którym pozostawała do czasu powrotu Ormian z Jekaterynosławia. Ci odzyskali kościół i odnowili go wraz z katedrą. Wnętrze nie ma w sobie blasku. Jest wąskie, ale są tam trzy ołtarze, a sama świątynia nosi wezwanie Matki Bożej. Na drzwiach znajduje się inskrypcja z roku Pańskiego 1735, która brzmi następująco:

Ze względu na swoje długie istnienie kościół Świętego Oksenda został odnowiony. Później jednak spłonął z powodu naszych grzechów. Z postanowienia i miłości do świętego kościoła Tewani aga zatroszczył się o jego odbudowę, podejmując trud, aby wszystkie części domu Bożego zostały wzniesione i ukończone. Prace budowlane prowadzono za zgodą chana. Niech jego [Tewaniego] synowie, [dalsi] potomkowie i cały ród będą błogosławieni aż do siódmego pokolenia, a szczególne błogosławieństwo niech spłynie na dusze jego dobrych rodziców oraz

¹⁷²⁹ (K. S.) W transkrypcji łacińskiej: „Devlet ü dünyā-yı kânī olmayub ‘Abdullāh Āğa. ‘Izzet-i dārīna raġbet eyleyüb itdī saġā. Hem k̄abul ide āsar-ı ħayrātını šāha. Hašr ider kendini ve evlādinī taht-ı ‘illiyyā. Cān u dilden bu raġīmī bir du‘ā kildi anġa. Kendinin ve evlādinın erleri uçmak ola”. Oznacza to: „Abdullah Aga, nie pragnąc potęgi ani uciech tego świata, otoczył szacunkiem Dom [Boży] i okazał hojność. Niech Najwyższy przyjmie owoce jego dzieł dobrotczyńnych. Niech w dniu Zmartwychwstania on sam i jego potomkowie zostaną postawieni przed Tronem Najwyższego. Z głębi serca zanosimy za niego miłosierzną modlitwę. Niech on sam i jego synowie dostąpią Raju”.

¹⁷³⁰ (K. S.) W oryginale: *Թևանի Փղերանոցի* (Tewani Pogheranocy). Pogheranocy był prominentnym kupcem ormiańskim. Tewani aga jest wspomniany w jednym z padających w dalszej części relacji cytatów. Nazwą Pogheran (Pocheran) określano niejedno miasto, wieś czy klasztor, np. Ararat w Armenii właściwej, Zangezur (Nachiczewanie) czy Erzurum.

wszystkich mieszkańców Karasu, mężczyzn i kobiet, którzy wspierali budowę świętego kościoła aż do jego ukończenia. Niech Bóg zlituje się nad ich rodzicami i nad wszystkimi, którzy przyczynili się do tego dzieła, więcej lub mniej. Amen. Ten święty kościół został odbudowany za czasów Fetiha¹⁷³¹, w roku 1184 [1735].

Naprzeciw tych drzwi, w przedsionku, jest nagrobek męczennika, przy którym tłumnie gromadzą się wierni cierpiący na różne choroby. Nad płytą wyrzeźbiono wizerunek pochowanego i wyryto taki napis:

*Oto miejsce spoczynku
Pochodzącego ze Wschodu,
Ze wsi Szrdżywan¹⁷³²
Syna Aziz-bega,
Którego imię brzmi Franguli.
W wieku 20 lat
Został powieszony i poniósł śmierć
Męczeńską w imię świętej, prawdziwej wiary.
W roku 1206 [1757],
1 czerwca. Amen¹⁷³³.*

Na terenie kościoła znajduje się plebania i szkoła parafialna. Odnaleźliśmy starą inskrypcję mówiącą o tym, jak w czasach Genuieńczyków Ormianie wznosili w Karasubazarze i w górach swoje domy, świątynie i klasztory (505). Część Ormian mieszka po drugiej stronie rzeki, a łącznie mają 200 domów; większość pochodzi od dawnych mieszkańców Kaffy.

410. Po drugiej stronie rzeki leży właściwe miasto Karasu, gdzie jest wiele domów, gospód i targowisk. Szczególną popularnością cieszy się wielka, przypominająca twierdzę gospoda zwana taszchanem¹⁷³⁴. Wybudował ją człowiek czysto tatarskiego pochodzenia, pośrodku dużego rynku i przy zbiegu czterech ulic. To potężna, otoczona murem budowla. Mur ma baszty i otwory, które miały ułatwiać walkę z nacierającym wrogiem. Na portalu, nad podwójnymi drzwiami, znajduje się pamiątkowy napis z imieniem fundatora. Był on iszchanem i zarazem wezyrem chana, o czym informuje pierwsza linijka inskrypcji. Ostatnie sło-

¹⁷³¹ (K. S.) Fetiħ II Girej – chan krymski (1736-1737).

¹⁷³² (K. S.) W oryginale: *Շրժնիւան*.

¹⁷³³ (K. S.) [Korpus inskrypcji ormiańskich], s. 113, nr 247.

¹⁷³⁴ (T. S.) W oryginale: *ղաշխան* (*taszchan*). Pod względem etymologicznym pierwowzorem tego określenia może być tureckie słowo *tasz* oznaczające ‘kamień’. Chan oznacza natomiast ‘gospodę’.

wa brzmia *Binaji aga*. Napis opatrzony jest datą według kalendarza osmańskiego, zgodnie z którą budowla została ukończona w roku 1177 hidżry [1763/1764], co oznacza, że liczy około 177 lat. Powyżej datacji umieszczono słowa:

اصف دورى سفر غازباغای دنا
ایلدی هندسه عقلیله خانی بنا
کوروب اتماننی جای عمارت کاهک
دیدى فتحى اوله تاریخی بنای اغا

Asfi dēvri sēfēr yazi ayai dana.
Iylēdi hēndēsē aklilē xani bina.
Kēorub it'mamini ḏžayē imarēt'gjahin
*Didi fēt'hi ola t'arixi binayi aya*¹⁷³⁵

Słynne są oba targowiska – Uzun Czarsi i Jeni Czarsi, które zaczynają się przy wielkiej gospodzie i ciągną po północny kraniec miasta. Można tam znaleźć wszelkiego rodzaju towary, zarówno z Rosji, jak i z Azji. Wyróżnia się apteka charytatywna, która zaspokaja potrzeby wojska i ludności całego Krymu. Wcześniej mieściła się w Jeni Kale (550). W 1796 roku przeniesiono ją w to miejsce i do dziś ma siedzibę w okazałym pałacu generała Rosenberga¹⁷³⁶. Przylega do niej piękny i duży ogród rozciągający się po wschodnią granicę miasta. Obok przepływa rzeka Karasu. Naprzeciw leży kolejny urokliwy ogród, który należał do czcigodnego der Chaczadura Duhiana¹⁷³⁷ z Gherli i został przekazany naszym pełniącym posługę księżom, aby zapewnić im dochód.

¹⁷³⁵ (K. S.) W transkrypcji łacińskiej (osmańskiej): „Aşfādūrī sefer-gāzī dānā. Eyledi hendese 'aklıyla hānı binā. Körüp itmāmını cā-yı 'imāret-gāhın. Didi Fethī ola tārīh-i binā-yı Āğa.. W języku osmańskim znaczy to: „Najczystszy z rodu, mądry wojownik za sprawą precyzyjnego umysłu geometry wznosił ten gmach chański./ Ujrawszy pracę ukończoną, rzekł: «Niech Fethī będzie datą budowy agi»”. Fethī to chronogram – w poezji i inskrypcjach osmańskich często ostatni wers zawierał słowo, którego litery mają wartości liczbowe (według alfabetu arabskiego), a ich suma oznacza dany rok. Słowo Fethī (فتحی) – Zwycięski – w systemie abjad odpowiada liczbie 1177, czyli 1177 rokowi hidżry – 1763/1764 n.e.

¹⁷³⁶ (K. S.) Andrij Grigoriewicz Rosenberg (1739-1813) – generał Imperium Rosyjskiego, dowódca Taurydzkiego Korpusu Jegerskiego (1790).

¹⁷³⁷ (K. S.) Chaczadur Duhian – syn Salomona Duhy, ochrzczony w Armenopolis (Gherli) w 1740 r., absolwent kolegium papieskiego we Lwowie. Wyświęcony ok. 1765 r. W 1782 r. został posłany przez arcybiskupa Jakuba Augustynowicza do Ormian katolików z Krymu przesiedlonych do Rosji. Pozostał w Jekaterynosławiu razem z ks. Jakubem Warteresiewiczem, ulegając prośbom wiernych. W 1790 r. powrócił z katolikami do Karasubazaru, gdzie zmarł ok. 1810 r. G. Petrowicz, *La Chiesa armena in Polonia*, t. 3, s. 211-212; T. Isakowicz-Zaleski, *Słownik*, s. 45-46, nr 67.

W górnej części nowego rynku znajduje się dzielnica Rosjan i ich wzniesiony niedawno i z wielką starannością piękny murowany kościół Świętego Eliasza; obok niego jest plebania. W samym centrum miasta wznosi się grecki kościół Świętego Mikołaja, który wcześniej pełnił funkcję łaźni. Ma nową, wysoką dzwonnicę, przestronny dziedziniec, plebanię i szkołę. Świątynia ta stoi w pobliżu obszernego placu miejskiego, gdzie usytuowano koszary wojskowe – *nabachd*¹⁷³⁸. Obok mieści się sąd Ormian katolików i siedziba samorządu miejskiego zwana *polic*¹⁷³⁹. Przez plac prowadzi droga do kolejnego niewielkiego targowiska o nazwie Arasda¹⁷⁴⁰, gdzie można znaleźć szewców. Są tam również synagoga i szkoła żydowska, a wokół rozciąga się rozległa dzielnica żydowska. W tym samym miejscu działają gospody, wielki meczet tatarski, łaźnia i wspomniana wyżej apteka.

Dzieje Ormian katolików z Karasu

411. 20 sierpnia 1777 roku, kiedy Ormianie w liczbie 3000 rodzin zostali wygnani z Krymu, większość udała się do kraju Azow i założyła tam miasto o nazwie [Nowy] Nachiczewan (575). Pewna część ormiańskich katolików licząca około 80 rodzin przeniosła się w pobliże Samary nad rzeką Dniepr i zbudowała miasto Jekaterynosław¹⁷⁴¹, w którym Ormianie mieszkali przez jakiś czas, a 1 maja 1781 roku wzniesli tam drewniany kościół noszący wezwanie Oświeciciela. Budowę ukończono w roku 1782, o czym dowiedzieliśmy się z łacińskiej inskrypcji. 13 sierpnia 1784 roku świątynia została poświęcona przez łacińskiego arcybiskupa Stanisława Bohusza-Siesterńcewicza. Pobożny kanonik der Jakub Warteresiewicz zdołał pozyskać u carycy Katarzyny II ukaz nadający Ormianom różne przywileje i własne sądownictwo. Sędziego określano mianem *sudia*, natomiast przewodniczącego *gołowa*, co znaczy ‘głowa’.

¹⁷³⁸ (K. S.) Możliwe, że słowo to pochodzi od tur. *nebahat* – ‘koszary, obóz’. Według źródeł rosyjskich z lat 1820-1840 w mieście faktycznie istniał wojenny łagier Nabach (Набах), z którego korzystały bataliony piechoty.

¹⁷³⁹ (K. S.) *Polic* oddaje zapewne rosyjskie słowo policja, oznaczające siedzibę władz miejskich lub komisariat policji.

¹⁷⁴⁰ (K. S.) W ormiańskich tekstach często pojawia się *Արասդաշուկայ* – ‘targ Arasda’; to prawdopodobnie lokalne określenie bocznego rynku rzemieślników (szewców).

¹⁷⁴¹ (M. A.) Por. nr 409.

W 1790 roku mieszkańcy za najwyższym pozwoleniem władz powrócili na Krym i osiedlili się w bezpieczniejszym Karasu. Przyznano im takie same swobody, jakimi wcześniej cieszyli się w Jekaterynosławiu. W 1793 roku zbudowali drewniany kościół z przylegającą do niego plebanią. Ponieważ jednak uznali położenie tego miejsca za mało dogodne, kupili usytuowany na wzniesieniu kawałek ziemi w pięknej okolicy nieopodal rzeki Karasu. 1 maja 1810 roku powstała tam nowa wysoka, murowana świątynia. Nadzorcą prac był zasłużony kanonik der Chaczadur [Duhian], który zmarł w ich trakcie. W 1813 roku stary kościół spłonął wraz z całym wyposażeniem.

Kościół Świętego [Grzegorza] Oświeciciela¹⁷⁴²

412. 2 lutego 1823 roku zakończyła się budowa nowego kościoła Oświeciciela i tego samego dnia odprawiono uroczystą liturgię. Natomiast 15 sierpnia 1815 kościół został poświęcony przez słynnego biskupa Józefa Krzysztofowicza (250). Choć koszty przedsięwzięcia ponieśli wszyscy mieszkańcy, szczególny wkład w jego realizację wniosły następujące osoby: Babi aga, Muradcza aga, Asdwadzadur aga, Bedros aga oraz baron Mergian Mirzoian – nadzorca budowy.

Ten wzniesiony na solidnych fundamentach kościół ma sklepienie wsparte na sześciu potężnych kolumnach. Wysokość budowli wynosi 33 stopy, szerokość 50, a długość 80. Wnętrze zdobią trzy jednorzędowe ołtarze, ozdobione kolumnami i rzeźbionymi ornamentami. W 1829 roku zlecił się pozłocenie ołtarzy, a także dodanie kolejnych dekoracji i bogatych w detale malowideł. Główny ołtarz poświęcony jest Przenaświetszej Trójcy. Obok są obrazy świętych w pozycji modlitewnej: świętego [Grzegorza] Oświeciciela, świętego Stepanosa, świętego Minasza z Aten i świętej mniszki Gajane. U dołu widnieje inskrypcja: *Dzięki wsparciu Gajane, dobroczynnej żony Dugudżiana, na pamiątkę jej zmarłego męża Stepana agi Ambariana w 1275 [1826] roku*. Ołtarz ten jest szeroki i wysoki. Po obu stronach nad drzwiami umieszczono cztery mistrzowsko namalowane przedstawienia naturalnej wielkości: Zwiastowania Bogurodzicy oraz [archaniołów] Gabriela, Michała i Rafała. Zlecił się pewnemu uznanemu malarzowi z Wenecji wykonanie kopii tych dzieł wraz

¹⁷⁴² (K. S.) W oryginale: *հիղեղեղի Մարտիկ Լուսաւորչի (Jeghereci Surp Lusaworczin)*.

z obrazem głównego ołtarza. Ołtarz po prawej stronie nosi wezwanie Matki Bożej, natomiast ten po lewej – Oświeciciela; oba ozdobiono wizerunkami patronów.

Podobnie poleciliśmy umieszczenie czterech ołtarzy przy czterech dużych kolumnach kościoła; zostały poświęcone świętemu Minasowi dowódcy, świętemu Antoniemu z Padwy, świętemu Janowi Chrzcicielowi i świętemu Antoniemu Pustelnikowi.

Po obu stronach świątyni są dwie zakrystie. Dwuskrzydłowe drzwi do lewej zakrystii wykonano ze starego drewna orzechowego. Od dołu do góry zdobią je rzeźbione krzyże i kwiaty. Na obu skrzydłach znajduje się napis liczący 314 lat; jego jedna część jest wryta, druga – malowana. Wersety przytoczone poniżej informują, że drzwi znajdowały się dawniej w kościele w Kaffie¹⁷⁴³:

*Drzwi tej świętej, przez Boga zamieszkałej świątyni,
Wrota wiodące do Domu Życia
Zostały wykonane w imię Świętej Bogurodzicy
Dzięki ofiarności ludu, roku 961 (1512).*

Początkowo drzwi przewieziono do Jekaterynosławia i umieszczono w tamtejszym kościele, a stamtąd trafiły tutaj. Kościół Oświeciciela ma wielką kopułę obitą żelazem, z wieńcem 8 okien w tamburze. Wedle tego samego schematu po obu stronach znajdują się mniejsze kopuły oraz następny rząd okien. Dzwonnica wznosi się nad głównym wejściem. Na wzór rosyjski została ozdobiona kolumnami. Aby na nią wejść, należy wspiąć się po zewnętrznych kamiennych schodach. Kościół ma trzy wejścia, do których prowadzą kamienne schody. Wewnątrz, nad tym samym wejściem głównym, wzniesiono dwie galerie dla kobiet, ustawione obok siebie na całą szerokość kościoła, oparte na kolumnach i łukach. Przed fasadą główną znajduje się duży sklepiony przedsionek z czterema wielkimi arkadami. Nad głównym portalem budowli widnieje następujący napis:

*Wspaniała świątynio, miejsce pokuty,
Poświęcona Świętemu Grzegorzowi
W czasach następców der Chaczadura [Duhiana],*

¹⁷⁴³ (K. S.) W przytoczonym tekście nie ma o tym mowy – Bższkianc najwyraźniej posiłkuje się w tym miejscu własną wiedzą. Rzeczonych drzwi zachowały się i można zobaczyć je w Muzeum Ermitażu w Petersburgu (nr inw. AP-1514). Por. C. Mutaflan, *La saga des Arméniens*, s. 51.

*Wzniesiona w tymże nowym miejscu
W roku 1810
Dzięki staraniom i środkom gminy [ormiańsko]katolickiej.
Ukończono cię po trzech latach,
A dwa lata później uroczyste poświęcono.
Niech prawica wszechmocnego Pana
Chroni nas w tym świętym domu.*

24 kwietnia 1826 roku władze zleciły nam poprowadzenie w rzeczonym kościele uroczystej ceremonii udzielenia błogosławieństwa papieskiego oraz jubileuszowego odpustu, które to wydarzenia miały trwać 15 dni¹⁷⁴⁴.

Rezydencja biskupia jest położona na wzniesieniu w pięknej okolicy. Zbudowano ją po południowej stronie kościoła, a w jej wnętrzu znajdują się różne pokoje i reprezentacyjne sale. Zamieszkaliśmy tam 12 października 1820 roku. Wskutek licznych zarządzeń 25 lutego 1822 roku przekazano nam całą diecezję i kościół diecezjalny, w którym pełniliśmy posługę wikariusza zgodnie z nakazem Stolicy Apostolskiej. Treść nakazu otwiera łacińskie imię wielkiego cesarza. Brzmi to tak: *In imperio Suae Serenissimae Majestatis Alexandri I^{mi} Imperatoris et Authocratoris Totius Russiae et caetera, et caetera, et caetera, domini nostri clementissimi religioso ad modum R^{do} patri Minae Medicis vicario et caetera.* [Co oznacza:] *Za panowania Jego Najjaśniejszego Majestatu Aleksandra I¹⁷⁴⁵, Samodzierżcy Wszechrusi i tak dalej, i tak dalej, i tak dalej, pana naszego najlaskawszego, pobożnemu przewielebnemu ojcu Minasowi Medici wikariuszowi i tak dalej.*

Później, 15 lutego 1828 roku, otrzymaliśmy od tegoż tronu [Piotrowego] kolejne pismo dotyczące sprawowania funkcji biskupich, a w następnym roku mianowano nas wizytatorem naszych wszystkich kościołów w Taurydzie.

Jest tu urokliwy sad pełen drzew owocowych, nawadniany przepływającym przez niego potokiem miejskim. Rzeka Karasu płynie poza obrębem murów. Znajduje się tu [także] duży most. Przed 30 laty rzeka obficie wystąpiła z brzegów i zalała go.

413. Piękną szkołę zbudowano w okolicy wschodniego boku wielkiego dworu na zachodnim brzegu Karasu. Uroczyste poświęciliśmy fundamenty placówki pierwszego dnia miesiąca maja roku 1823. Nadaliśmy jej imię

¹⁷⁴⁴ (M. A.) Błąd autora – Rok Jubileuszowy obchodzono w Kościele w 1825 r.

¹⁷⁴⁵ (K. S.) Aleksander I – cesarz Rosji (1801-1825).

naszego świętego ojca, Oświeciciela, a część bezcennych relikwii tegoż świętego wraz z aktem erekcyjnym została wmurowana w fundament. Szkoła ma trzy pary drzwi i osobne pomieszczenie o wydłużonym kształcie ozdobione kolumnami. Obok płynie potok. Piękna duża sala na parterze ma wysokie sklepienie. [Szkolę] zbudowano na planie kwadratu. Wyposażono ją w rozmaite przydatne do celów naukowych przedstawienia, ukazujące, jak wygląda świat. Na głównej ścianie zawiesiliśmy mistrzowsko wykonany wizerunek Oświeciciela, który przywieźliśmy z Wenecji. Obok wspomnianego pomieszczenia urządziliśmy bibliotekę z pożytecznymi lekturami napisanymi w różnych krajach. Podarowaliśmy również nasze własne książki. Dzieci podzielone na klasy uczą się tu kaligrafii i matematyki, nie tylko w języku ormiańskim, ale także po rosyjsku, francusku i arabsku. Na dużych drzwiach znajduje się następujący napis:

*Akademio pełna blasku, miejsce nauki,
Jesteś domem mądrości, której szuka wielu.
Zbudowano cię ku chwale świętego Grzegorza,
Dzięki darom prawowiernej wspólnoty naszych braci,
Pod przewodnictwem przełożonego Bższkianca,
Naszego wardapeta, ojca Minasa.
Ukończyła cię prawica Boga –
Obyś jaśniała światłością oświaty. 1823.*

Klasztor

414. W pobliżu południowej części miasta znajduje się pięknie usytuowany sad z wieloma drzewami owocowymi. Rozciąga się od rzeki Karasu po górną ulicę. W wyżej położonej części ogrodu stoi dwupiętrowy klasztor zbudowany przez nas mechitarystów wraz z ozdobionym kolumnami kościołem. Jego patronką jest Matka Boża, nasza orędowniczka. [Świątynia] ma trzy piękne ołtarze ze wprawnie namalowanymi obrazami przedstawiającymi Wenecję. Główny ołtarz poświęcono Matce Bożej, pozostałe – Świętym Piotrowi i Pawłowi.

Klasztor wzniesiony przy ulicy ma rozmaite pokoje i piękną salę w swojej przedniej części. Ma również bibliotekę wyposażoną w książki w różnych językach oraz muzeum gromadzące cenne eksponaty i zabytki. Przed klasztorem znajduje się ogródek kwietny i studnia ze smaczną wodą.

Przywilej dla Karasu

415. W trakcie naszego pobytu liczba Ormian powoli rosła i w końcu tworzyli oni 150 rodzin. Prawie wszyscy z wrodzonym talentem zajmowali się handlem, a niektórzy odwiedzali jarmarki i znane miasta Rosji oraz Polski. Akt nadania im [praw] wystawił car Paweł¹⁷⁴⁶, dzięki czemu zostali zwolnieni z wielu danin i będąc rzymskimi katolikami, mogą bez przeszkód sprawować własne sądy. Sędzia piastujący najwyższe stanowisko nazywany jest *predseditelem*¹⁷⁴⁷; zasiada on na najważniejszym miejscu w sądzie, a obok ma dwóch innych sędziów, z którymi wspólnie wydaje wyrok. Ma też do dyspozycji pisarza i sekretarza. Z wyjątkiem morderstw przysługuje mu prawo wyrokowania zgodnie z powszechnym prawem rosyjskim. Przed sędziami widnieje połączany herb cesarski¹⁷⁴⁸. Kto służy tu w kancelarii sądowej jako pisarz, po pewnym czasie może awansować do rangi kapitana i uzyskać szlachectwo.

Na czele władz stoi *gołowa* – burmistrz, który opiekuje się sierotami i wdowami, strzegąc ich mienia i dochodów z najwyższą starannością aż do osiągnięcia pełnoletności przez sieroty. Co roku ma obowiązek przedkładać zwierzchności rozliczenie wydatków i dochodów należących do sierot. Troszczy się o wszystkie sprawy cywilne i podatkowe mieszkańców; pobiera podatki wspólnoty i przeznaczają je na potrzeby ludu lub miasta. Za to wszystko odpowiada osobiście. Co trzy lata odbywają się wybory sędziów i *gołowy*. Decyduje wówczas wspólnota. Jej członkowie gromadzą się w sądzie i po długiej naradzie oddają głosy. Powołany zostaje ten, kto otrzyma najwięcej głosów, najpierw jednak musi złożyć przysięgę wierności przed burmistrzem miasta i prawowiernym księdzem, ślubując na Krzyż Święty i Ewangelię. Następnie powiadamia się rząd, który potwierdza powierzenie obu stanowisk danym osobom.

416. Postanowienia te zawarto w spisany złotymi literami przywileju, który [my katolicy] przechowujemy w zdobionej skrzynce. Akt ma formę księgi – na jednej stronie jest tekst w języku rosyjskim, a na drugiej w ormiańskim. Na początku padają imiona wszystkich wielkich osobistości cesarstwa, a następnie taki oto zwrot do ludu:

Posyłamy nasze cesarskie słowo wiernemu nam ojcu Jakubowi i całej rzymsko-katolickiej wspólnocie Krymu, a także jego wszystkim pozostałym mieszkańcom.

¹⁷⁴⁶ (K. S.) Por. nr 308.

¹⁷⁴⁷ (K. S.) W oryginale: *Фнлунулунһәлһ*, z ros. председатель (predsedatel) – ‘przewodniczący’.

¹⁷⁴⁸ (K. S.) Herbem tym był zapewne dwugłowy orzeł.

Życzymy wam, aby prawica Boża przyczyniała się do waszego rozwoju i sukcesów. Zwróciliśmy uwagę na problem, jaki stanowi bezpieczeństwo waszej wspólnoty, tak abyście mogli uwolnić się od grożącej wam niewoli i krzywdy przez osiedlenie się w Cesarstwie Rosyjskim. Zarządzamy nie tylko otoczenie was wszystkich naszą miłościwą opieką, ale także umożliwienie wam, niczym ukochanym dzieciom, rozpoczęcie nowego życia, tak szczęśliwego, jak tylko może życzyć sobie człowiek i jakie tylko może zapewnić nasza nieustająca troska.

Dlatego też pozwalamy wam zamieszkać w naszym imperium i czerpać zysk nie tylko ze wszystkich [dóbr materialnych], które są waszą własnością, ale także dzięki przywilejom, którymi od dawna cieszy się cały nasz lud. Ponadto zarządzamy, co następuje:

1) Ze względu na wasze osiedlenie się w prowincji Azow całe należące do was mienie ma zostać sprowadzone z Krymu na nasz koszt, o ile kwalifikuje się do przewozu. Będziemy sprawować nad tym nadzór. Potrzebne środki finansowe zostały już rozdysponowane.

2) Aby umożliwić wam komfortowe życie, przydzielamy wam wybrane przez was samych miejsca, tak abyście mogli budować domy w pobliżu miasta Jekaterynosław¹⁷⁴⁹, gdzie razem z tamtejszą ludnością miejską będziecie mieć prawo do korzystania z obfitujących w trawę pastwisk, a my nie będziemy żądać od was płacenia podatków na rzecz państwa.

3) Wszystkie stany waszej wspólnoty miłosiernie zwalniamy na 10 lat od wszystkich danin i powinności niezależnie od ich rodzaju. Po upływie tego czasu kupcy będą zobowiązani do oddawania skarbowi państwa setnej części wartości swojego majątku, a rzemieślnicy i mieszczanie do zapłacenia 2 rubli za każdy dom. Gdyby przybyli do was rolnicy wyznający waszą religię, będzie przysługiwał im ten sam status i te same prawa jak chrześcijanom obrządku ormiańskiego z Krymu. Jeżeli ubożsi z was zechcą wznosić domy, na koszt państwa otrzymają drewno i inny budulec. Bogaci żyjący pośród was mają prawo do budowania domów, sklepów, składów, wasztatów i wszystkiego, czego potrzebują. Wszyscy z was, którzy coś wytwarzają, są po wieczne czasy zwolnieni ze wszelkiego rodzaju służby [państwowej], z wyjątkiem sytuacji, kiedy trzeba zapewnić zakwaterowanie walczącemu wojsku. Na zawsze jesteście [też] wyłączni od obowiązku wystawiania własnych żołnierzy, chyba że ktoś zapragnie służyć z własnej woli.

4) W [naszej] wielkiej łaskawości przekazujemy ojcu Jakubowi aż do jego śmierci zwierzchnictwo nad wszystkimi, którzy pochodzą od Ormian z Krymu i [sprawują liturgię] według obrządku rzymskokatolickiego, dajemy im również prawo budowania kościołów i dzwonnicy. Wolno im sprawować posługę kościelną i odprawiać ceremonie religijne zgodnie ze swoim rytym i zasadami; tak jak

¹⁷⁴⁹ (M. A.) Por. nr 409.

wspomniany wyżej ojciec [Jakub], tak i inni duchowni obrządku rzymskokatolickiego mają pozostać pod przełożeniem biskupa Białorusi¹⁷⁵⁰.

5) Po osiedleniu się macie obowiązek otwarcia ratusza. Ma być katolicki; będą się tam odbywać procesy i postępowania sądowe według waszego prawa i obyczaju, kiedy już przez losowanie wyłonicie spośród siebie sędziów. Otrzymają oni tytuły służbowe i wynagrodzenie zgodne z zarządzeniami obowiązującymi w prowincji azowskiej oraz będą podlegali rządowi kierowanemu przez namiestnika.

6) Ponownie: pozwalamy, byście kierując się przynależnością do jednej z grup narodowościowych żyjących w naszym cesarstwie, którą każdy z was wybrał, w przyszłości nieprzerwanie czerpali zyski ze wszystkiego, co zgodnie z naszymi rozporządzeniami społecznymi przynosi korzyść narodom tworzącym populację imperium. Dotyczy to wolnego prowadzenia handlu w obrębie granic państwa i poza nimi. Dla większego wzbogacenia się polecamy wam w tym samym [piśmie] budowę z własnych środków statków handlowych, jak również pożytecznych oraz przynoszących zyski zakładów i warsztatów rzemieślniczych, a także zakładanie sadów, aby można było wykorzystać owoce rosnącej tam winorośli do produkowania na miejscu niewielkich ilości wina i rozprowadzania go po różnych częściach Rosji oraz sprzedaży w beczkach.

Każdy powinien wytwarzać francuski arak¹⁷⁵¹ na własny koszt. Mówiąc krótko – wszyscy powinni móc zostać wytwórcami zgodnie z własnym wyborem i umiejętnościami. Będziecie korzystać z wszystkich tych dóbr pod naszą najmiłościwszą protekcją oraz czerpać z nich zyski pod ochroną prawa.

Pragnąc nadać owe przywileje całej wspólnotie i jej potomkom na wieczne czasy, własnoręcznie podpisaliśmy ten [dokument], aby zyskał jeszcze większą moc prawną, poleciliśmy też opatrzyć go królewską pieczęcią. Został wystawiony w naszym mieście Sankt Petersburgu 14 listopada 1779 roku po narodzinach Chrystusa, w 18. roku naszego królewskiego panowania.

Podpisane własnoręcznie przez Jej Cesarską Mość: Katarzyna.

Ten sam akt nadania [praw] podpisał [car] Paweł, potwierdzając jego treść: rok 1800, 18 kwietnia.

Dokument został potwierdzony także przez rosyjskiego cara Aleksandra I za pośrednictwem agi Mardirosa Lehacego w osobnym edykcie z 30 stycznia 1804 roku.

¹⁷⁵⁰ (K. S.) W całej Rosji tylko jeden katolicki arcybiskup mohylewski miał pod opieką wszystkie katolickie wspólnoty. Por. S. Bohusz-Sięstrzeńcewicz, *Histoire de la Tauride*, t. 1-2, Brunswick 1800; idem, *Histoire du royaume de la Chersonèse Taurique*, Sankt Petersburg 1824. Prawdopodobnie autor niniejszej relacji znał te pozycje.

¹⁷⁵¹ (K. S.) Arak – aromatyczny napój alkoholowy otrzymywany przez destylację sfermentowanego zacieru ryżowego lub daktylowego, z dodatkiem melasy z trzciny cukrowej, wytwarzany głównie w krajach Bliskiego Wschodu.

Kaplica Świętego Antoniego¹⁷⁵²

417. Na północnym skraju miasta znajdują się działki, których właścicielem jest znamienity niemiecki generał Antoni de Szic¹⁷⁵³. Rozkazał on wybudować wielki pałac w pięknej okolicy, który otaczają zadbane ogrody z wieloma drzewami oraz dobrze nawodnione łąki. Obok budowli przepływa rzeka Karasu i dociera do Sasyku¹⁷⁵⁴ (561). Przy krańcu ogrodu wpada do niej niewielka Saresu. W pobliżu pałacu stoją domy mieszkalne i gospody, duży młyn wodny oraz most. Przejeżdżają tędy wszyscy podróżni zmierzający do Kaffy¹⁷⁵⁵, Kerczu¹⁷⁵⁶ i okolicznych wsi.

Z prawej strony pałacu jest kamienna kaplica Świętego Antoniego z Padwy. W kaplicy spoczywa wielki generał i jego żona¹⁷⁵⁷. Wokół kaplicy są też [inne] groby, a dalej rozciąga się szeroka równina; poleciliśmy, aby wzdłuż wszystkich granic równiny wykopać rowy.

8 grudnia 1817 roku żona dzielnego generała, Maria Anna, pozostawiła ważny testament, przekazując rzymskim katolikom Ormianom w Karasubazarze wszystkie wspomniane działki, pałac, kaplicę i cały swój majątek. Zastrzegła przy tym jako konieczne warunki, że każda z części spadku ma być utrzymana w dobrym stanie, obdarowani są zobowiązani wspierać ubogich, a w kaplicy powinno się sprawować msze i inne [nabożeństwa]. Najwyższe władze [rosyjskie] powierzyły kaplicę naszej pieczy. Zgodnie z postanowieniami testamentu regularnie odbywają się w niej uroczystości kościelne, zwłaszcza ku czci świętego Antoniego z Padwy, cztery razy w roku wydaje się posiłki potrzebującym, a każdej niedzieli odprawiana jest msza.

Kiedy caryca Katarzyna przybyła do Karasubazaru razem z cesarzem Józefem¹⁷⁵⁸, wielki generał Bezborodko¹⁷⁵⁹ zbudował dużą rezydencję w niewiel-

¹⁷⁵² (K. S.) W oryginale: *Uuunnznłupnyhł Ułunnłh* (*Madurnsrboyin Andoni*).

¹⁷⁵³ (K. S.) Anton Osipowicz Szic – niemiecki generał kawalerii w służbie rosyjskiej (?-1810). Por. nr 417.

¹⁷⁵⁴ (M. A.) Por. nr 384.

¹⁷⁵⁵ (M. A.) Por. nr 497.

¹⁷⁵⁶ (M. A.) Por. nr 534.

¹⁷⁵⁷ (K. S.) Kaplica znajdowała się na górze Dortkul na obrzeżu Karasu. Pochowano tam krewną generała Szica, Beatę Barbarę Julianę von Krüdener (1764-1824), pisarkę i mistyczkę chrześcijańską.

¹⁷⁵⁸ (K. S.) Caryca Katarzyna II przebywała w Karasubazarze w nocy z 26 na 27 V 1787 r. Między 2 a 4 czerwca odwiedziła Sewastopol.

¹⁷⁵⁹ (K. S.) Aleksander Andriejewicz Bezborodko (1757-1799) – rosyjski mąż stanu.

kiej odległości od miasta, po jego południowej stronie. Cesarzowa była tak zachwycona wizytą w pałacu, że podarowała jego gospodarzowi wszystkie pola, wzgórza i ogrody w tamtej okolicy. Później stały się one własnością greckiego księcia Lambrosa Katsonisa¹⁷⁶⁰, który rozkazał rozebrać pałac i postawić nowy w tej samej lokalizacji, to znaczy nieopodal wysokiego i pięknego wzgórza. Po jego jednej stronie przepływa rzeka Karasu, a po drugiej – Tanasu. W pobliżu znajduje się otoczone wieloma drzewami miejsce o nazwie Beszdirek¹⁷⁶¹, co oznacza Pięć Drzew. Można tu znaleźć naturalne źródło, z którego wypływa woda, a także basen – swego rodzaju cel pielgrzymek rolników, w którym kąpią się [także] chorzy. Jak opowiadają starsi ludzie, w czasach Tatarów niekiedy przebywał tutaj syn chana – nurreidin sułtan.

Karasu Paszi¹⁷⁶²

418. To piękne miejsce spacerowe leży po tej samej stronie, w odległości 7 wiorst od miasta – tam, gdzie po obu stronach doliny wznosi się wielka, jednolita skała. Jest niczym brama albo zaporą wąwozu, którą trafnie można nazwać zbiornikiem wodnym, ponieważ w jej wnętrzu jest pusto, a w skale widoczne są otwory i wyżłobienia powstałe wskutek działania wody. W tym miejscu bije źródło – początek biegu rzeki Karasu, której wody bez ustanku wypływają z wnętrza skały. Gdy nurt się porusza, słysząc jego szum w skalnych szczelinach, których głębi nie sposób dojrzeć. Woda zgromadzona w akwenu jest jednak krystalicznie czysta i smaczna. Po przepłynięciu przez tereny bogate w muł i minerały nabiera ciemniejszej barwy. W niektórych miejscach zauważyliśmy niewielkie źródła wody mineralnej. Przyjrzelśmy się [też] pewnej skale, w której odkryliśmy naturalne otwory. Wrzucaliśmy w nie kamienie, które po długim upadku z wysokości z pluskiem lądowały w wodzie.

Po prawej stronie skały tryska z jej wnętrza strumień wody, który łączy się z drugą odnogą rzeki. Woda ta pochodzi z doliny oddalonej o dwie godziny

¹⁷⁶⁰ (K. S.) W oryginale: *Λαμβρο Κατζονι* (*Lambro Kadžoni*). Lambros Katsonis (1752–1805) – uchodźca z Grecji, który walczył we flocie rosyjskiej w randze pułkownika. W Rosji został nobilitowany.

¹⁷⁶¹ (K. S.) W oryginale: *Βεσζδιρεκ* (*Beszdirek*).

¹⁷⁶² (K. S.) W oryginale: *Χαρασου Βασι* (*Charasu Baszi / Karasu Paszi*).

stąd, którą Tatarzy zwą Charabi Dżalaw. Tam tworzy jezioro, a po przebyciu podziemnych korytarzy wypływa znowu w tymże [opisywanym] miejscu.

Po obu stronach rzeki znajdują się piękne i żyzne ogrody, które ciągną się po okolicę miasta. W rzece żyje smaczna, pstrokata ryba zwana *alabalyghi* lub *dżubar*¹⁷⁶³. Występują też inne gatunki ryb.

Wsie w okolicy Karasu

419. W pobliżu Karasu leży wiele wsi. Zamieszkujący je chłopci przybywają tu z różnymi potrzebnymi towarami, które sprzedają w całym mieście, a także sami robią niezbędne zakupy. Ludność wiejska jest pracowita i wstaje wcześnie rano. Wymienimy teraz wsie na obszarze Karasu i Eski Krymu¹⁷⁶⁴, w których mieszkali kiedyś Ormianie oraz mieli tam klasztory i kościoły, o czym mówi pamiątkowy wpis w pewnym hajsmawurku: *Od Karasubazaru po Surchat*¹⁷⁶⁵ i *Teodozję*¹⁷⁶⁶ *zapełnili góry oraz pola klasztorami i kościołami*. Niektóre z nich zachowały się w całości w różnych miejscowościach. Ormianscy chłopci zostali stąd wysiedleni do [Nowego] Nachiczewanu, gdzie założyli wsie o tych samych nazwach i prowadzili zamożne życie (578). Obecnie w tutejszych wioskach żyją przedstawiciele innych nacji. Nazwy tych osiedli brzmią następująco: Kajali¹⁷⁶⁷, Bachczeli¹⁷⁶⁸, Ortalan¹⁷⁶⁹, Topti¹⁷⁷⁰, Sala¹⁷⁷¹, Kamyszli¹⁷⁷². Góry w okolicach Karasu są bogate w krzemień, który ma ciemnożółtą barwę.

¹⁷⁶³ (K. S.) Obie nazwy oznaczają prawdopodobnie pstrągi rzeczne.

¹⁷⁶⁴ (K. S.) Por. nr 487.

¹⁷⁶⁵ (K. S.) Surchat (Surp Chacz – ‘Święty Krzyż’) – pierwotna nazwa miasta Stary Krym.

¹⁷⁶⁶ (M. A.) Por. nr 106.

¹⁷⁶⁷ (M. A.) Por. nr 420. Nazwa miejscowości pochodzi od tureckiego słowa *qayalı* – ‘skalista, położona wśród skał’.

¹⁷⁶⁸ (M. A.) Bachczeli (Bahçeli) – ormiańsko-tatarska osada nad rzeką Karasu w okolicach Karasubazaru.

¹⁷⁶⁹ (M. A.) Por. nr 422. Nazwa miejscowości pochodzi od tureckiego słowa *ortalan* – ‘środkowa osada’.

¹⁷⁷⁰ (M. A.) Por. nr 423.

¹⁷⁷¹ (T. S.) W oryginale: *Uuqu* (Sala) – osada tatarska w dolinie Karasu, na południe od Karasubazaru; obecnie nosi nazwę Gruszewka (Грушевка). Por. nr 425.

¹⁷⁷² (M. A.) W oryginale: *İvruşpırlı* (Chamyszli). Nazwa pochodzi od tureckich słów *qamışlı* – ‘trzciniowa’, *qamış* – ‘trzcina’; obecnie Opytnoje (Опытное). Por. nr 425.

Kajali¹⁷⁷³

420. To najbliższa [Karasu] wieś niewielkich rozmiarów położona po północnej stronie miasta. Mieści się nad brzegiem, naprzeciw wielkiego ogrodu generała Szica¹⁷⁷⁴. Żył tu 20 ormiańskich rodzin, zanim [zostały zmuszone] do opuszczenia miejscowości. Wieś nosi nazwę Kajali, ponieważ leży u stóp wysokiej góry przypominającej warownię i nazywanej Ak Kaja¹⁷⁷⁵; z daleka wygląda ona niczym zamek. Na zboczu góry widzieliśmy miejsca, gdzie wydobywa się pewien rodzaj gliny, zwanej przez Tatarów *dżaldyrghan*, używanej do wybielania tkanin.

Na szczycie góry znajduje się ziemne wzniesienie zwane *oba*. Gdy je rozkopano, wewnątrz odkryto sklepiony grobowiec, w którym znaleziono ludzkie kości z bardzo dawnych czasów. Zachodni stok góry opada stromo ku rzece i ma śnieżnobiałą barwę. Wydaje się, że w starożytności ta część była pokryta wodami Morza Pontyjskiego, zanim jeszcze nastąpiło otwarcie Bosforu. Widzieliśmy tam liczne skamieniałe muszle i ostrygi morskie zagłębione w skałach po jednej stronie, w miejscu przypominającym zatokę – co, jak głosi dawny przekaz, świadczy, że niegdyś był to obszar morza (patrz: *Pontos*, 6).

[Klasztor] Świętego Zbawiciela¹⁷⁷⁶ **[w Bachczeli]**

421. Ten stary klasztor został zbudowany we wsi Bachczeli, po wschodniej stronie miasta, od którego jest oddalony o 15 wiorst. Obok przepływa niewielka rzeka Karasu, biorąca początek na pobliskiej górze. Bramę klasztoru umiejscowiono od zachodu. Naprzeciw niej, zaledwie o rzut kamieniem znajduje się źródło bardzo dobrej jakości wody. W tej części obwarowań podczas naszego pobytu dobudowano wyższe kondygnacje dla pielgrzymów. Są tu także podziemne pomieszczenia, które – zgodnie ze starym zwyczajem – odwiedzają pątnicy w czasie święta Wardawar¹⁷⁷⁷. Kościół usytuowano po stronie południowej [kompleksu klasztornego]. Jego nawa główna jest murowana

¹⁷⁷³ (K. S.) W oryginale: *Խայալի կամ Խայալի* (*Chaja kam Chajali*).

¹⁷⁷⁴ (M. A.) Por. nr 417.

¹⁷⁷⁵ (M. A.) Por. nr 407.

¹⁷⁷⁶ (K. S.) W oryginale: *Սուրբ Փրկիչ* (*Surp Prkicz*).

¹⁷⁷⁷ (K. S.) Por. nr 323.

i zwieńczona solidnymi sklepieniami. Świątynia ma tylko jeden ołtarz, w którym znajduje się obraz Matki Bożej. Po prawej stronie ołtarza można zobaczyć wiekową scenę Zmartwychwstania wyrytą w kamieniu, po lewej zaś – przedstawienie Ukrzyżowania. Wcześniej znajdował się tu cokół – czarny kamień nazywany kamieniem Zbawiciela. Wryto na nim krzyż w okrągłym obramowaniu. Obecnie jest on w [Nowym] Nachiczewanie, a miejscowi utrzymują, że pochodzi z Ani i został poświęcony przez apostoła Tadeusza. Pod bemem zauważyliśmy niewielką wnękę, a w niej rzeźbę zwierzęcia. Można z tego wnioskować, że pierwotnie posadzka kościoła znajdowała się niżej. Na ścianach zobaczyliśmy wiele chaczkarów¹⁷⁷⁸ wmurowanych tutaj podczas odnawiania świątyni. Na jednym odczytaliśmy następujący napis: *Ten krzyż upamiętnia kamieniarza Giragosa z Kaffy*.

Za ołtarzem jest ukryte przejście, którym dostaliśmy się na dach kościoła. Jest on w całości pokryty wygładzonymi, płaskimi kamieniami, równomiernie ułożonymi. Krawędzie dachu obramowano szerokimi głazami ułożonymi wokół okręgu. Długość budowli wynosi 20 kroków, a szerokość – 10. Na sklepieniu oraz na ołtarzu wryto wizerunek Baranka Bożego. Świątynia ma troje drzwi, wykonanych w formie łuku i ozdobionych na zewnątrz intarsją¹⁷⁷⁹. Po jednej stronie łuku nad zachodnimi drzwiami znajduje się napis, lecz data jest zatarta i nieczytelna: *Kościół Zbawiciela został po raz kolejny odnowiony*. Nad południowymi drzwiami widnieje kolejna inskrypcja pamiątkowa przypominająca o ostatniej renowacji, ale wryto ją z błędami gramatycznymi:

*Spójrz, oto są drzwi klasztoru,
Który nosi imię Świętego Zbawiciela.
Dzięki wysiłkom i datkom Ormian
Zamieszkałych w Karasu
Zostały one ponownie odnowione
6 stycznia 1810 roku.*

Mury kościoła podparto od góry do dołu kamiennymi wspornikami. Po jego południowej stronie stoi niewielka studnia, w której bez ustanku pojawia się

¹⁷⁷⁸ (K. S.) W oryginale: *juuspuup*. Chaczkar to charakterystyczny dla kultury ormiańskiej kamienny krzyż w formie płaskorzeźby, otoczony bogatymi ornamentami roślinnymi i geometrycznymi. Chaczkary stawiano m.in. dla upamiętnienia osób, wydarzeń, jako wyraz wdzięczności czy wiary.

¹⁷⁷⁹ (T. S.) Intarsja – technika zdobnicza polegająca na wykładaniu powierzchni przedmiotów drewnianych innymi gatunkami drewna, dzięki czemu powstaje barwny wzór.

woda. W miejsce starszego napisu umieszczono na niej w roku 1811 nową inskrypcję.

Góra w pobliżu klasztoru nosi nazwę Klasztornej¹⁷⁸⁰. Powiadają, że właśnie tam miał pierwotnie powstać klasztor, ale cudowne objawienie wskazało jego obecną lokalizację. Wydaje się nam jednak, że na górze jeszcze przed wzniesieniem kompleksu istniała kaplica lub cmentarz, które miały umożliwiać odprawianie nabożeństw, jak to mają w zwyczaju czynić orientalni chrześcijanie (*Pontos*, 128).

Ortalank¹⁷⁸¹

422. Ta pięknie położona wioska znajduje się w odległości jednej godziny drogi na wschód od Bachczeli. Niegdyś mieszkali tutaj Ormianie, ale obecnie żyją Grecy. Ormiański kościół stoi na skraju rozległej równiny, a wokół niego rozciąga się cmentarz. Świątynię zbudowano na planie kwadratu; to solidna kamienna budowla w stylu gotyckim¹⁷⁸². Jej wnętrze, oparte na czterech łukach, wydaje się podzielone na cztery części; środkowa ma kształt kolebki. Ołtarz ma półokrągłą formę, po jego obu stronach znajdują się wejścia do niewielkich zakrystii. W murach można dostrzec chaczgary. Na jednym z nich, po prawej stronie, widnieją słowa: *Panie Boże Jezu Chryste!* Posadzka jest pokryta ziemią, w której częściowo zagłębione są kolumny. Długość [kościoła] wynosi 17 kroków, a szerokość – 13. Jedynie drzwi są zniszczone. Ponad nimi ujrzeliśmy biały kwadratowy kamień z napisem odnoszącym się do odnowienia [świątyni]. Kamień ten był rozbity, a napis prawie nieczytelny: *Tenże Jengibeg M[e]hdesi pochodził z Persji (...) budowa tego [kościoła]. Zaś mr (...) begin. Dżaniin (...) cn Markardin rodziny [lub rodzinie], rok 1149 (1700), lipiec.*

Kościół nosi wezwanie Wniebowstąpienia. W dniu tego święta gromadziły się tu tłumy Ormian z różnych stron, a przy świątyni wydawano ubogim posiłki. Nieco niżej jest kościół grecki zbudowany przez Ormian i poświęcony świętemu Eliaszowi. Jeszcze dalej, w okolicy Koktaszu¹⁷⁸³, stał inny ormiański kościół, lecz został zburzony przez Tatarów.

¹⁷⁸⁰ (K. S.) W oryginale: *Մանասդրաղի* (*Manasdyrdaghi*).

¹⁷⁸¹ (K. S.) W oryginale: *Օրդալանկ* (*Ordalang/Ortalank*).

¹⁷⁸² (M. A.) W oryginale: *Գոթիկյան* (*gotikjan/kotikjan*).

¹⁷⁸³ (M. A.) Koktasz – miejscowość na Krymie, położona 30 km na zachód od miasta Stary Krym; dziś Синяя каменка (*Siniąja kamienka*).

Topti¹⁷⁸⁴

423. Ta ludna wieś leży w odległości godziny drogi w kierunku Eski Krymu od wsi wspomnianej wyżej. Obecnie żyją tu Grecy pochodzący z Azji. W centrum ujrzelśmy ormiański kościół Świętego Sarkisa stojący nad niewielkim potokiem. Wejście znajduje się po jego południowej stronie i ma sklepienie łukowe. Część z ołtarzem ma półokrągły kształt i mierzy około 10 stóp. Po obu stronach [budynku] są okna. W niektórych miejscach na ścianach widzieliśmy chacz-kary i pozostałości dawnych malowideł. Po lewej był stary chaczkar liczący 443 lata. Pod krzyżem można odczytać napis: *Jego Bogu, w roku 836 (1387)*¹⁷⁸⁵.

Kościół ma pięć łuków o sklepieniu kolebkowym z okrągłymi obramowa-niami. Wydaje się, że dawniej ołtarz był głębiej. Na zewnątrz, przy wejściu, znajduje się mała i niska kaplica, zbudowana na kształt niszy o łukowym skle-pieniu. Na jej ścianach zachowały się resztki dawnych malowideł i ornamentów.

[Kościół] Świętej [Paraskiewy] Piatnicy

424. Mowa tu o kościele pod wezwaniem Świętej Paraskiewy Dziewicy¹⁷⁸⁶, zbudowanym na szczycie pięknego wzgórza, po drugiej stronie strumienia, tak że widać go zewsząd. Od wsi dzieli go zaledwie rzut kamieniem. Aby do niego dotrzeć, wspięliśmy się po 80 kamiennych stopniach. Świątynię otacza cmen-tarz. U stóp wzgórza rozciągają się dobrze nawodnione ogrody i łąki. Zmierzy-liśmy długość kościoła, która wynosi 18 kroków, zaś szerokość – 9. Mur przy prezbiterium jest od zewnątrz do połowy przysypany ziemią. Sam budynek jest jednak solidny. Prezbiterium ma półokrągły kształt i 10 stóp średnicy. Z uwagi na wiek świątyni ma ona pięciolukowe sklepienie kolebkowe. W murach tu i ówdzie wmurowano chacz-kary związane z poświęceniem budowli, a także widoczne są pozostałości dawnych malowideł. Po prawej stronie usytuowano

¹⁷⁸⁴ (K. S.) W oryginale: *Թօփփի* (*Topdi/Tobti*); ros. Тополевка (Topolewka), ukr. Тополівка (Topoliwka).

¹⁷⁸⁵ (K. S.) [Korpus inskrypcji ormiańskich], s. 117, nr 264.

¹⁷⁸⁶ (K. S.) W oryginale: *Պարասկևու* (*Paraskiewa*). Πάρεσκευα (piątek, piatnica) to słowa greckie i rosyjskie oznaczające ‘piątek’. Święta Paraskiewa Piatnica zaś to zmitologizowany wizerunek w tradycji ludowej przede wszystkim Słowian wschodnich, oparty na personifikacji piątku jako dnia tygodnia oraz kulcie świętych Paraskiewy z Ikonium zwanej Piatnicą i Paraskiewy Serbskiej.

chrzcielnicę – rzeźbioną, wykutą z jednego bloku skalnego, w kształcie krzyża o wysokości stopy. Główny portal, z rzeźbionym łukiem u góry, znajduje się od zachodu; widnieje na nim przedstawienie Bogurodzicy z Dzieciątkiem. Po tej samej zachodniej stronie jest duże okno, obok którego na zewnątrz umieszczono czarny kwadratowy kamień. Wryto na nim inskrypcję upamiętniającą odbudowę kościoła. Brzmi ona tak:

*Ta wspaniała świątynia Boża
Ku chwale narodu ormiańskiego
Została przedbudowana od podstaw –
Dzięki szczodrym datkom kraju krymskiego,
W imię świętej dziewicy Paraskiewy,
Za przewodnictwa światłego Jagopa rabunapeta¹⁷⁸⁷
I pod nadzorem mehdesiego Howhannesa,
Jak też mehdesiego Ajdina z Kaffy –
Przez budowniczych Krikora i Donakana,
Aby der Wartan oraz diakon Sarkis mogli tu posługiwać,
W roku 1151 (1702).*

Sala i Kamyszli¹⁷⁸⁸

425. Obie te wsie ormiańskie leżą w okolicy Topti w kierunku Sudaku. W pierwszej mieszkają teraz Rosjanie, którzy przejęli ormiański kościół – murowaną budowlę poświęconą Matce Bożej. Natomiast wieś Kamyszli zamieszkują Tatarzy. Znajduje się tam duże wybudowane przez Ormian kamienne źródło wody z inskrypcją zawierającą imię Chaczadur. W pobliżu Sali jest zaś drewniany most, na którym [również] można zobaczyć napis z tymże imieniem.

Burulcza¹⁷⁸⁹

426. Jako że zamierzaliśmy udać się do miasta Aqmescit będącego siedzibą gubernatorstwa półwyspu, skierowaliśmy kroki na zachód. Przez kamienny

¹⁷⁸⁷ (K. S.) Rabunapet – ‘nauczyciel, mistrz’.

¹⁷⁸⁸ (K. S.) W oryginale: *Սալա և Կամիշլի (Sala jew Chamyszli)*.

¹⁷⁸⁹ (K. S.) W oryginale: *Բորուճայ. (Boruczaj)*.

most przeszliśmy nad strumieniem Saresu na zachodnim krańcu Karasu, a po godzinie dotarliśmy do krystalicznie czystego potoku Burulcza. Tu zaczyna się znana wieś i góra Karasu Burun¹⁷⁹⁰, której wierzchołek niczym dziób orła wysuwa się ku Karasu. Ów potok ze źródlaną wodą nazywa się Burulcza. Tatarzy powiadają, że swoją nazwę zawdzięcza temu, iż jego nurt w pewnym miejscu zaczyna gwałtownie wirować, znika pod ziemią i płynie dalej pod jej powierzchnią¹⁷⁹¹. Jego wody należą do najlepszych na całym Krymie, a wpływa on do niewielkiego jeziora Sasyk¹⁷⁹². Na obu brzegach potoku leży wiele wsi. Poniżej jego biegu znajduje się wieś o tej samej nazwie: Burulcza, a powyżej – znana niemiecka miejscowość Rosental¹⁷⁹³, gdzie Niemcy mają własny kościół. Wcześniej byli pozbawieni księdza i to my udzielaliśmy im posługi. Dzieje się tak również obecnie, jeżeli akurat nie ma u nich żadnego kapłana.

Z tego miejsca udaliśmy się w kierunku szczytu Burulczy. Po przebyciu 7 wiorst na południe dotarliśmy do kotliny Kajnawut¹⁷⁹⁴, wciśniętej między obie góry i mierzącej 1,5 wiorsty długości. Leży tam wieś tatarska i jest wielka jaskinia, która służy za schronienie licznyim zwierzętom wypasanyim w okolicy.

Zuja¹⁷⁹⁵

427. Z kotliny Kajawut poszliśmy dalej i dotarliśmy do kolejnej zamożnej wsi o nazwie Czukurcza¹⁷⁹⁶, która również leży na obszarze zamieszkanym przez Niemców luteran. Widzieliśmy tu rozmaite piękne ogrody, w których rosły rośliny europejskie. Następnie odwiedziliśmy królewską wieś Zuja, w której w roku 1812 przebywał car Aleksander I. Gościny udzieliła mu nasza katolicka

¹⁷⁹⁰ (K. S.) W oryginale: *Խառնիկապոռնի* (*Charachuzburni*).

¹⁷⁹¹ (K. S.) Nazwa Burulcza w języku krymskotatarskim wywodzi się od rdzenia burul-, czyli „skrecać się, wirować”.

1792 (M. A.) Por. nr 384.

¹⁷⁹³ (M. A.) Rosental – wieś zamieszkała przez Niemców krymskich, położona 30 km na północny wschód od Symferopola; obecnie Aromatnoje (Ароматное).

¹⁷⁹⁴ (M. A.) W oryginale: *Иууѣиуѣиун (Chajnavut)*. Kajnavut (Qaynavut) – wieś położona w dolinie rzeki Burulcza, 19 km od Biełogorska (Karasubazaru); obecnie Owrażki (Овражки).

1795 (K. S.) W oryginale: *Zhyt* (Zuje).

1796 (M. A.) W oryginale: *Знѣхурца* (Czuchurca). Nazwa dziś znana głównie dzięki jaskini Czuchurca / Czufut Koba (Чухурца / Чыфут-Коба), położonej na skraju miasta Symferopol.

wspólnota z Karasu. Później skręciliśmy w lewo i trafiliśmy do znanej miejscowości Fundukly¹⁷⁹⁷, gdzie działał francuski ksiądz, ojciec Laurence Millot¹⁷⁹⁸, i gdzie zbudował murowaną kaplicę Świętej Klary. W końcu po godzinie drogi znaleźliśmy się we wsi Besz-Terek. Płyńie przez nią niewielka rzeka o tej samej nazwie, która wraz z rzeką Zuja uchodzi do rzeki Sałhyr.

Sałhyr¹⁷⁹⁹

[Sałhyr] to znana rzeka. Bierze swój początek w miejscu nazywanym Ajan¹⁸⁰⁰, oddalonym o cztery godziny drogi od Aqmescit w pobliżu Czatyr-Dahu¹⁸⁰¹. Stoi tam kościół Świętego Jana. Ze skalnej groty wypływa źródło. Jego spienione wody zmierzają stąd na północ. Kiedy dotrą do Aqmescit, rozdzielają się na różne odnogi. Rzeka płynie do morza Sasyk, uchodzi do rzeki Karasu i tam traci swoją nazwę (563).

Aqmescit¹⁸⁰²

428. To wielkie i znamienite miasto leży w guberni taurydzkiej w odległości 42 wiorst od Karasu. W czasach antycznych Grecy nazywali je Symferopolem, a podobnej nazwy używają obecnie Rosjanie. Z jego stanu można wywnioskować, że było kiedyś zamożne, ale zostało doszczętnie zniszczone przez Tatarów. Później osiedlali się tu tatarscy chłopci, którzy zbudowali niewielki

¹⁷⁹⁷ (M. A.) Wierchne i Niżne Fundukly (obecnie Górne Orieszniki, Niżne Orieszniki / Верхние Орешники, Нижние Орешники) – wsie położone ok. 20 km na północny wschód od Symferopola.

¹⁷⁹⁸ (K. S.) W oryginale: *Lorenzo Millot*. Laurence Millot (zm. 1837 w Symferopolu) zapisał swój majątek siostrzeńcowi Laurence’owi Gué, późniejszemu zarządcy w Liwadii i Jalcie.

¹⁷⁹⁹ (K. S.) W oryginale: *Ууһһһһ (Sałghyr)*.

¹⁸⁰⁰ (M. A.) Ajan – nieistniejąca dziś wieś tatarska. Leżała u północnego podnóża masywu Czatyr-Dah, w wąwozie przy źródle Ajan, gdzie bierze początek Sałhyr. Administracyjnie włączono ją do wsi Zariecznoje (Заречное) położonej ok. 17 km od Symferopola.

¹⁸⁰¹ (M. A.) Czatyr-Dah – masyw górski na Półwyspie Krymskim; z krymskotat. çatır – ‘namiot’, dağ – ‘góra’.

¹⁸⁰² (K. S.) W oryginale: *Ақмәсцит һәм Ақмәсцит (Akmeczit kam Akmesczit)*; obecnie Symferopol.

meczeta. Białe mury widoczne już z oddali skłoniły podróżnych do określenia go mianem Aqmescit, co znaczy Biały Meczeta, aż w końcu nazwa ta przylgnęła do całej miejscowości. Sami mieszkańcy [Tatarzy] używali nazwy Almaköy. Tatarscy chanowie ostatecznie dotrzymali urodę tego miejsca i zbudowali miasto oraz wielki meczet, nazywając je oba Aqmescit. Najstarszy syn chana, kałga sułtan, miał tu swoją siedzibę jako drugi rangą po chanie. Panował na obszarze rozciągającym się po Karasu i jeszcze dalej, a w końcu został następcą chana, przyjmując tytuł Maksud Girej Kałga Sułtan. W okolicy Sałhyru widzieliśmy ruiny jego olbrzymiego pałacu zburzonego przez Rosjan. Kiedy przejęli władzę nad miastem, uczynili je siedzibą gubernatora Taurydy, którego władza sięgała po Bospór i Pole Oczakowskie (566). Obecnie miasto dzieli się na nową i starą dzielnicę. Ta ostatnia jest jego właściwą częścią, w której żyją wszyscy szlachetnie urodzeni. Jest tam targowisko. Na jednym z końców rzeki Sałhyr ludzie bogaci mieszkają w domach położonych wysoko i urokliwie.

Tam, przy górnym krańcu stoi – zbudowany przez głównodowodzącego generała¹⁸⁰³ – wielki pałac, w którym 24 października 1825 roku przebywał sam rosyjski car, jego cesarska mość Aleksander I. Właśnie tu kazał on nas do siebie wezwać i rozmawiał z nami prywatnie zgoła uprzejmie i przyjaźnie. Wyraził aprobatę dla naszej nieustannej krzątania i obiecał wszelką pomoc. Powtórzył swoje słowo już po wyjeździe, w liście przesłanym przez gubernatora, w którym zapowiedział wysłuchanie wszystkich naszych prośb.

W tym samym miejscu są też gmachy sądowe, urzędy i rosyjski murowany kościół ku czci [Świętych Apostołów] Piotra i Pawła, jak również inne świątynie oraz domy Ormian i Greków, a także meczety – w dzielnicy zamieszkiwanej przez Tatarów i przedstawicieli innych narodowości.

Nowa część miasta istnieje od niedawna, jest położona na pięknej, rozległej równinie. Stoi tu wiele okazałych gmachów w stylu europejskim, a środkiem biegnie królewska aleja, u której końca co tydzień odbywa się wielki jarmark. Mieści się tu [też] szkoła królewska dostępna dla ludzi wszystkich narodowości, w której naucza się rozmaitych języków i innych dziedzin wiedzy. W naszych czasach w pobliżu Sałhyru wzniesiono wielki sklepiony kościół państwowy, który otrzymał wezwanie Aleksandra Newskiego¹⁸⁰⁴ – aby uczcić

¹⁸⁰³ (K. S.) Najpewniej chodzi o księcia Grigorija Potiomkina-Tawriczeskiego (1739-1791), głównodowodzącego armii jekaterynosławskiej i generał-gubernatora Taurydy.

¹⁸⁰⁴ (K. S.) Aleksander Newski (ok. 1220-14 XI 1263) – książę Nowogrodu Wielkiego, wielki książę kijowski i włodzimierski z dynastii Rurykowiczów. Uznawany za świętego przez

także wielkiego imiennika świętego, dostojnego cara Aleksandra I. Kościół ma wysoką kopułę, otoczoną czterema mniejszymi wieżyczkami; po obu bokach budowli stoi sześć wielkich kolumn, a przednia fasada ma potrójne arkady z trzema wspaniałymi kolumnami.

To nowe miasto, zbudowane na górującej nad otoczeniem rozległej równinie, z dnia na dzień pięknieje dzięki regularnemu rozplanowaniu i prostym, szerokim placom, a także dzięki piętrowym, murowanym pałacom możnych. Kościół Ormian jest kamienny i gustowny, nowo wzniesiony, z wysoką nawą główną. Przy bemie widzieliśmy chaczkar, który sprowadzono przed 229 laty z jakiegoś innego miejsca. W jego górnej części można odczytać wyrytą w kamieniu datę 1050 [1601], zaś na dole [słowa]: *Ten święty krzyż ma upamiętniać barona Jagopa*¹⁸⁰⁵. Widzieliśmy też stary hajsmawurk, który spisano w Bakczysaraju w tamtejszym murowanym kościele (436), a także ewangeliarz ofiarowany świątyni w Bałakławie (469). Temu kościołowi ormiańskiemu patronuje Bogurodzica; miejscowa gmina liczy 40 rodzin.

Wysoki meczet w Aqmescit w całości powstał z kamienia i stoi w starej części miasta. Ma minaret i medresę¹⁸⁰⁶, w której uczą się tatarskie dzieci; zbudował go chan Mengli [I] Girej. Odczytaliśmy tam na wewnętrznej stronie drzwi liczący 332 lat napis, który wygląda następująco:

سلطان منکلی کری خان ابن عبد الرحمن . . . سنه ٩١٤

Suldan Mèngli K'èrèy Xan ibni abdu'rrahman [...] Sèné 914¹⁸⁰⁷

Widzieliśmy też inny napis, który tak [wyglądał]:

ماخسود اغا ابن حسين اغا . . . سنه ١١٥٣

Maxsud aḡay ibni husèin aḡay [...] Sèné 1153¹⁸⁰⁸.

Rosyjski Kościół Prawosławny. Sobór Aleksandra Newskiego przy Sałhyrze wznoszono właśnie w czasach Bższkianca: fundamenty położono 12 III 1823 r., a budowę ukończono w roku 1829.

¹⁸⁰⁵ (K. S.) [Korpus inskrypcji ormiańskich], s. 122, nr 277.

¹⁸⁰⁶ (K. S.) Medresa – teologiczna szkoła muzułmańska, początkowo mieszcząca się przy meczecie, później samodzielna, w której nauczano Koranu, prawa i języka arabskiego.

¹⁸⁰⁷ (K. S.) W transliteracji osmańskiej (łacińskiej): Sulṭān Minklī Krī Khān ibn 'Abd al-Raḥmān ... sana 914, co oznacza: „Sulṭan Mengli Girej Chan, syn Abdurrahmana ... roku 914 (hidżry)” [1508/1509]. Forma „ibn 'Abd al-Raḥmān” jest sprzeczna z genealogią znaną ze źródeł. Powinno być: Sulṭān Mengli Girāy Khān ibn Ḥājī (Girāy – sulṭan Menfli Girej chan, syn Hadżi Gireja).

¹⁸⁰⁸ (K. S.) W transliteracji osmańskiej (łacińskiej): „Maḥsūd Āḡā ibn Ḥusayn Āḡā [...], sana 1153” – „Maksud aga, syn Husajna agi [...], rok 1153 [1740/1741]”.

Eski Saraj¹⁸⁰⁹

429. Opuściwszy Aqmescit, udaliśmy się na południe i po dwóch godzinach dotarliśmy do twierdzy Eski Saraj, zbudowanej w dawnych czasach. Jej mury w dużej mierze zachowały się do dzisiaj. Obok jest jeszcze opuszczony stary kościół, jak również piękne wsie należące do bogatej szlachty, usytuowane w różnych miejscach wzdłuż Sałhyru.

Po przekroczeniu tejże rzeki dotarliśmy do jej dopływu o nazwie Kurluksu. Wypływa on z zalewu Chajabij¹⁸¹⁰. Później napotkaliśmy kolejną odnogę Sałhyru nieopodal [miejscowości] Jeni Sala¹⁸¹¹ i Uzun Alan¹⁸¹². Godzinę drogi dalej znajduje się źródło Sałhyru, który bierze początek w głębokiej jamie w skałach. Obok stał kiedyś grecki kościół Ajana, czyli Świętego Jana, niedaleko od wysokiego masywu górskiego Czatyr-Dah, o którym już wspomnieliśmy. Następnie przybyliśmy do wsi Czawka¹⁸¹³. Żyje w niej królewski poczmistrz. Tu zaczyna się góra Angar¹⁸¹⁴, która ciągnie się po Ałusztę¹⁸¹⁵. Łączny czas przebycia drogi to cztery godziny.

Tak opuściliśmy prawy brzeg Sałhyru i podążyliśmy wzdłuż góry [Angar]. Niezdatna do podróży droga górską prowadząca do Ałusztę została przystosowana pod rządami rosyjskimi. Na zboczu wysokiej góry odkryliśmy w skale

¹⁸⁰⁹ (M. A.) W oryginale: *Eski Saraj* (*Eski Saraj*). Obecnie jest to zrujnowany meczet w pobliżu wsi Пионерское (Pionierskoje), 12 km na południowy wschód od Symferopola.

¹⁸¹⁰ (M. A.) Rzeka Kurluksu bierze początek na północnych stokach Demerdzi, na górze Chałlach-Basz. W tej okolicy znajduje się też zalew Ajan.

¹⁸¹¹ (M. A.) Jeni Sala (tat. yañi sala – ‘nowa wieś’), dziś Pierewalnoje (Перевальное) w rejonie symferopolskim na Krymie, położone u północnego podnóża Czatyr-Dahu, przy głównej drodze Symferopol–Ałusztę.

¹⁸¹² (K. S.) Uzun Alan (tat. uzun alan – ‘długie pole/równina’) – nazwa leśnego grzbietu i polany na północnych stokach Czatyr-Dahu. W źródłach terenoznawczych opisywany jako fałsty grzbiet opadający ku przełęczy Kiebit-Bogaz; na jego polanach istniały uprawy (m.in. lawendy). W starszych przewodnikach pojawia się też droga Uzun Alan–Yol.

¹⁸¹³ (K. S.) W oryginale: *Czawka* (Czawka, krymskotat. Çavke, ros. Чавке) – dawna wieś tatarska u północnego podnóża Czatyr-Dahu, w górnej dolinie rzeki Angara, przy dzisiejszej trasie Symferopol–Ałusztę. W 1948 r. przemianowana na Sorokino, a w 1958 r. włączona w obszar wsi Pierewalnoje; obecnie to jej północno-zachodnia część.

¹⁸¹⁴ (M. A.) Angar Burun – jeden ze szczytów Czatyr-Dahu w Górach Krymskich, nad Przełęczą Angarską.

¹⁸¹⁵ (M. A.) Ałusztę – miasto na Krymie położone na wybrzeżu Morza Czarnego, 48 km na południowy wschód od Symferopola.

źródło ze znakomitą wodą. Naprzeciw leży wieś Demerdzi¹⁸¹⁶, a w pobliżu kolejna – Szumy¹⁸¹⁷, której nazwa pochodzi od odgłosu szumiącej wody. Następnie dotarliśmy do położonej na brzegu morza zamożnej i rozległej miejscowości Ałusztą. Są tu piękne ogrody i winnice. W naszych czasach nad przystanią postawiono dwupiętrowy pałac królewski ozdobiony kolumnami. Nikt go obecnie nie broni. Obok wsi po prawej, [zachodniej] stronie przepływa potok dostarczający wodę do nawadniania ogrodów. W centrum odnaleźliśmy dawną twierdzę. Pozostały po niej resztki murów z czterema basztami. Zmierzyliśmy jeden bok, którego długość wynosiła 125 kroków.

Następnie przekroczyliśmy niewielką rzekę, zmierzając na zachód. Po godzinie drogi trafiliśmy pod wysoką skałę, którą nazywają Kastel, co znaczy Twierdza. Jej wierzchołek przypomina zamek. Powiadają, że dawniej zajęli go Genuieńczycy, aby zagradzać drogę nieprzyjaciołom. Widzieliśmy tam także ogromne głazy przy drodze, zwane Wrotami Wąskiego Gardła, na krańcu cypla wychodzącego daleko w morze. Godzinę później znaleźliśmy się w Kuczuk Lambat¹⁸¹⁸, wysoko położonej wsi. Istnieje tu ładna przystań o półokrągłym kształcie, która jednak nie jest bezpieczna dla statków z powodu południowych wiatrów. Rosyjski generał Borozdin¹⁸¹⁹ rozkazał wybudować tu okazały pałac¹⁸²⁰. Powyżej tej wsi leży następna – Bijuk-Lambat¹⁸²¹, której grecka nazwa brzmi Frulion. Kiedyś stała tam twierdza wzniesiona przez Justyniana I¹⁸²².

¹⁸¹⁶ (K. S.) W oryginale: *Шумерджи* (Demerdzi, od krymskotat. demirci – ‘kowal’) – dawna wieś tatarska w rejonie symferopolskim, położona u stóp grzbietu Demerdzi w Górach Krymskich, na wschód od Ałusztę. Po deportacji Tatarów krymskich w 1944 r. nazwę przemianowano na Łuczistoje (Лучистое), które dziś jest częścią rejonu Ałusztę.

¹⁸¹⁷ (K. S.) W oryginale: *Шумы* (Szuma, krymskotat. Şuma, ros. Шума) – dawna wieś tatarska w rejonie symferopolskim, położona w dolinie rzeki Angara, przy północnych stokach Czatyrdahu, w pobliżu Przełęczy Angarskiej. Po deportacji Tatarów krymskich nazwę zmieniono na Sokolinoje (Соколиное), a w latach 60. XX w. wieś została włączona do sąsiedniej miejscowości Pierewalnoje.

¹⁸¹⁸ (M. A.) Kuczuk Lambat – wieś na Krymie położona 15 km na południe od Ałusztę.

¹⁸¹⁹ (K. S.) Michaił Michajłowicz Borozdin (1767-1837) – generał rosyjski, brat gubernatora Krymu Andrieja Michajłowicza Borozdina.

¹⁸²⁰ (M. A.) Chodzi o Karasan – zespół pałacowo-parkowy na południowym wybrzeżu Krymu, którego założycielem był rosyjski generał Michaił Borozdin, od 1812 r. właściciel majątku; obecnie jest tam kompleks sanatoryjny.

¹⁸²¹ (M. A.) W oryginale: *Буѣукъ Ламбатъ* (Bujuk-Lambat). Bijuk-Lambat – miejscowość na Krymie położona 11 km na południowy zachód od Ałusztę; obecnie Małyj Majak.

¹⁸²² (K. S.) Justynian I Wielki – cesarz bizantyński (527-565).

Ruszyliśmy w drogę i po półtorej godziny dotarliśmy do Partin, inaczej Partenit¹⁸²³. Na zlokalizowanej po prawej stronie górze ujrzelśmy dawny zamek i wysoką skałę nazywaną Kastel. Na górze był kościół Świętych Konstantyna i Heleny¹⁸²⁴. Pozostała z niego jedna ściana mierząca 6 stóp wysokości. Obok stała marmurowa kolumna. Na górze naprzeciwko, patrząc w kierunku Lambatu, można dostrzec resztki klasztoru Kalapot¹⁸²⁵.

Godzinę później przybyliśmy do wsi Artek¹⁸²⁶, która dawniej nazywała się Kardiatrikon¹⁸²⁷. W tymże miejscu na górze po prawej stronie leży wieś Kyzyl Tasz¹⁸²⁸, gdzie widzieliśmy czerwonawą skałę z wiekową twierdzą. Wieś Artek odkupił polski szlachcic Olizar¹⁸²⁹, który postawił tu domy mieszkalne. Poleciał również założyć piękne ogrody i zasadzić drzewa. Przyjął nas wyjątkowo gościnnie¹⁸³⁰. Sama wieś leży u podnóża góry Aju-Dah¹⁸³¹, dawniej zwanej Szarak.

¹⁸²³ (M. A.) Partenit – osiedle typu miejskiego na południowym wybrzeżu Krymu, u podnóża góry Aju-Dah, ok. 15 km na wschód od Ałuszy. W starożytności istniała tu grecka osada Parthenion, od której pochodzi obecna nazwa. W czasach nowożytnych Partenit był wsią tatarską, po deportacji 1944 r. zachował dotychczasową nazwę. Dziś to kurort i znany ośrodek uprawy winorośli.

¹⁸²⁴ (K. S.) W oryginale: *ἡ Ἁγία Ἐλένη καὶ ὁ Ἅγιος Κωνσταντῖνος ἐν τῇ Εἰρήνῃ* (*Jeghegeci Aj Kostandin jew Elena*).

¹⁸²⁵ (K. S.) W oryginale: *Καλαπότης* (*Kalapot*). Na Aju-Dahu znajdują się relikty kilku świątyń i osady (VIII-X w.). W przekazach podróżnych pojawiają się różne lokalne określenia, jakimi w późniejszych czasach zwane były ruiny.

¹⁸²⁶ (K. S.) Artek (Ortek) – miejscowość na Krymie położona 20 km na południowy zachód od Ałuszy. W XIX w. uroczyisko, które nabył polski ziemianin Gustaw Olizar, a następnie wraz z kolejnymi nabytymi ziemiami przekształcił w winnice i plantacje drzew oliwnych.

¹⁸²⁷ (K. S.) W oryginale: *Καρδιατρικόν* (Kardiatrikon, z gr. kardia – ‘serce’ i jatrikor – ‘lekarstwo’) – nazwa Arteku nadana przez jego właściciela Gustawa Olizara, który w 1823 r. przybył w to miejsce leczyć złamane serce.

¹⁸²⁸ (K. S.) W oryginale: *Κιζιλτάς* (Chyzyltasz, krymskotat. Kiziltasz/Kızıltaş – Czerwony Kamień) – wieś na południowym wybrzeżu Krymu, niedaleko Jałty.

¹⁸²⁹ (K. S.) Gustaw Olizar (1798-1865) – polski ziemianin, marszałek guberni kijowskiej, publicysta, poeta, pamiętnikarz.

¹⁸³⁰ (K. S.) Gustaw Olizar oprócz Minasa Bższkianca gościł w swoim majątku Aleksandra Puszkina (1820) i Adama Mickiewicza (1825).

¹⁸³¹ (K. S.) Aju-Dah (tat. Ayuv Dağ, ros./ukr. Аю-Дар – Góra Niedźwiedzia) – samotny masyw górski (571 m n.p.m.) na południowym wybrzeżu Krymu, między Partenitem a Gurzufem. Kształtem przypomina śpiącego niedźwiedzia zanurzonego w morzu. Na jego stokach znajdują się ruiny wczesnochrześcijańskich kościołów, klasztoru i osady (VIII-X w.), a także średniowieczne zabudowania. Obecnie to teren rezerwatu przyrodniczego, ceniony punkt widokowy i symboliczna granica między „wielką Ałusztą” a „wielką Jałtą”.

Widać ją z oddali – ma kształt niedźwiedzia, którego nos dotyka brzegu morza. Niektórzy wierzą, że ich przodkowie nadali jej nazwę Krametopon. Inni mówią na nią góra Aja¹⁸³².

Następnie znaleźliśmy się we wsi Gurzuf¹⁸³³, która w przeszłości nazywała się Gorzabita¹⁸³⁴. Powiadają, że w języku Słowian oznacza to Lśniącą Górę. Justynian I zbudował tu umocnienia; przybywszy do wsi, dostrzegliśmy na szczycie ich pozostałości. Skały stojące po wschodniej stronie niczym mury otaczają pięknie położoną przystań. Przy wejściu do niej zobaczyliśmy wspaniałe sady z różnymi drzewami owocowymi i wielki ogród księcia Woroncowa¹⁸³⁵, który wybudował pałac pośrodku tutejszego wybrzeża; zatrzymywał się w nim car Aleksander I. Po przejściu pieszo przez budzące grozę góry dotarliśmy na rozległy cypel przy królewskiej wsi Nikita¹⁸³⁶, gdzie ujrzeliśmy ogrody dworskie oraz pachnący ogród, pełen rozmaitych drzew owocowych i kwiatów. Jest tu także stary kościół zwany Ajan. Obok niego stoi następny kościół, nazywany Ajazma¹⁸³⁷, oraz wiekowy zamek. Później trafiliśmy do Magharasz¹⁸³⁸, dawnej greckiej wsi, gdzie obecnie nikt już nie mieszka. Tam też jest stary kościół,

¹⁸³² (K. S.) W oryginale: *Ўју (Аја)*. Aja – część pasma Gór Krymskich, skalisty przylądek (557 m n.p.m.) między Bałakławą a Forosem, dawniej zwany Parthenium; według tradycji związany z kultem Artemidy. Jego strome zbocza schodzą wprost do morza.

¹⁸³³ (K. S.) Gurzuf – miejscowość na Krymie, na wybrzeżu Morza Czarnego; dawna twierdza z czasów Justyniana I.

¹⁸³⁴ (K. S.) W oryginale występuje tu zapis alfabetem łacińskim: Gorzabita.

¹⁸³⁵ (M. A.) Por. nr 376.

¹⁸³⁶ (K. S.) Nikita (krymskotat. Nikita, ros./ukr. Никита) – wieś na południowym wybrzeżu Krymu, dziś część Wielkiej Jałty, położona ok. 6 km na wschód od centrum Jałty, przy drodze do Gurzufu. Miejscowość znana od średniowiecza jako osada grecka i tatarska; w 1812 r. założono tu Nikitski Ogród Botaniczny, jeden z najstarszych na terenie Imperium Rosyjskiego. Dzięki łagodnemu klimatowi była to także osada letniskowa i miejsce rezydowania arystokracji rosyjskiej.

¹⁸³⁷ (K. S.) Ajazma/Ayazma (gr. ἁγίασμα, tur. ayazma – ‘święte źródło’, ‘miejsce cudownej wody’). Przy źródle o takiej nazwie często stoi kaplica; niekiedy samą kaplicę nazywa się Ajazma. Zwykle łączy się to z kultem Bogurodzicy Zoodochos Pege (Życiodajnego Źródła) lub innego świętego mającego powiązania z wodą.

¹⁸³⁸ (K. S.) W oryginale: *Ууηηηη (Маghарш)*, gr. Μαγαράς, tat. Mağaraş). Magharasz – dawna wieś grecka w Górach Krymskich, położona w rejonie Bałakławy, w dolinie potoku Чёрная (Czernaja). Nazwa pochodzi od turecko-tatarskiego słowa mağara – ‘jaskinia’. Od średniowiecza zamieszkiwana była przez Greków krymskich, później także przez Tatarów. Po deportacjach 1944 r. została wyludniona, a w okresie powojennym całkowicie zanikła.

który zwą Ajan¹⁸³⁹, jak również Ajazma. Następnie odwiedziliśmy grecką wieś Massandrę¹⁸⁴⁰. Potem przybyliśmy do Aj-Wasyl¹⁸⁴¹, a później do Derekoj¹⁸⁴². W tej okolicy Grecy często sadzą morwy. Byliśmy jeszcze w znanej greckiej miejscowości z przystanią, Jałcie¹⁸⁴³. Na wschodnim wzgórzu zobaczyliśmy stary kościół, który nieco osłania rozległe wybrzeże; tam potok, po nawodnieniu żyznych ogrodów, uchodzi do morza.

W tym miejscu zaczyna się droga królewska, która powstała w naszych czasach pośród skał. Z niemałym trudem ukończono jej budowę w Dolinie Bajdarskiej¹⁸⁴⁴. Po dotarciu na górę trafiliśmy do wsi Ałutka¹⁸⁴⁵ należącej do Greków i Tatarów. Następnie przybyliśmy do Kaspi, czyli Haspry¹⁸⁴⁶. Po krót-

¹⁸³⁹ (K. S.) Ajan to najpewniej lokalna, turkofoniczna forma od Ay Yani / Ay Gianni – Święty Jan. W praktyce najczęściej, np. w opisywanych okolicach, bywa to św. Jan Chrzciciel, ale czasem również św. Jan Teolog.

¹⁸⁴⁰ (M. A.) W oryginale: *Умруулуну* (Marsanda, gr. *Μασσάνδρα*, tat. Massandra, ros./ukr. Массандра). Massandra – dawna wieś na południowym wybrzeżu Krymu, od starożytności zamieszkiwana przez Greków; dziś dzielnica Wielkiej Jałty, położona ok. 3 km na wschód od centrum miasta Jałta. Od XIX w. w Massandrze mieściła się znana carska rezydencja – słynny pałac Aleksandra III; do dziś jest to też jeden z największych na Krymie ośrodków uprawy winorośli.

¹⁸⁴¹ (M. A.) Aj-Wasyl (tat. Ay Vasil, ros./ukr. Ай-Василь) – dawna wieś tatarsko-grecka na południowym wybrzeżu Krymu, położona na północny wschód od Jałty, w pobliżu Massandry. Po 1944 r. ludność wysiedlono, a wieś została włączona w obręb Jałty.

¹⁸⁴² (M. A.) Derekoj (tat. Dereköy, ros./ukr. Дерекöй) – wieś położona nad rzeką Derekojką, w północno-zachodniej części Jałty, u podnóża grzbietu Aj-Petri. W źródłach wzmiankowana już w XVIII w. W XX w. włączona w granice Jałty jako jej dzielnica.

¹⁸⁴³ (M. A.) Jałta – miasto na południowym wybrzeżu Krymu, u stóp grzbietu Aj-Petri. Od średniowiecza znane jako osada grecka i tatarska, od XIX w. rozwinięty kurort nadmorski i rezydencja carów rosyjskich.

¹⁸⁴⁴ (M. A.) W oryginale: *Байдар Ова* (*Bajdar Owa*). Dolina Bajdarska – rozległa dolina w południowo-zachodnim Krymie, położona za Przełęczą Bajdarską. Znajdują się w niej źródła rzeki Czernaja. Tradycyjnie zamieszkała przez Tatarów krymskich, mieści także liczne dawne osady ormiańskie.

¹⁸⁴⁵ (M. A.) W oryginale: *Алутка* (*Awutka*). Ałutka (Czechowo-Ałutka, Чехово-Алутка) – wieś na wybrzeżu jałtańskim. W XIX w. została włączona w granice Ałupki i przestała istnieć jako osobna jednostka administracyjna.

¹⁸⁴⁶ (M. A.) W oryginale: *Каспи кам Гхаспра* (*Kaspi kam Ghaspra*, krymskotat. Qaspra). Haspra – miejscowość na południowym wybrzeżu Krymu położona między Ałupką a Jałtą.

kim czasie znaleźliśmy się w Korejzie¹⁸⁴⁷. Słynna księżna Golicyn¹⁸⁴⁸ zbudowała tu pośrodku rozległego i pięknego ogrodu wspaniały pałac. Przyjęła nas oraz zgotowała nam gościnne i godne powitanie. Obok pałacu dawniej stał meczet. Podczas wykopalisk odkryto ludzkie szczątki. Niegdyś był tu kościół, który [księżna] rozkazała przerobić na rosyjską cerkiew. W pobliżu przepływa strumień ze szlachetną wodą używaną do nawadniania kwietników i ogrodów pałacowych; kończy on bieg w morzu. W końcu porzuciliśmy główną drogę i podążyliśmy w kierunku przerażającego urwiska. Na górze najpierw przeszliśmy przez cedrowy las, a później przez większy las królewski. Po dwóch godzinach drogi osiągnęliśmy szczyt, porośnięty rozległą łąką. Mimo lata było tam miejsce pokryte lodem. Wyruszywszy w dalszą drogę, [wkrótce] dostaliśmy się na szczyt północnej skarpy, nazywany przez Tatarów Endek¹⁸⁴⁹.

Okolica nosi nazwę Tiszeli¹⁸⁵⁰, co oznacza Ziemię Zewnętrzną. Stąd udaliśmy się do Kampopolu¹⁸⁵¹, gdzie znajduje się źródło z dobrą wodą. Dalej podążyliśmy przerażającymi serpentynami zwanymi Burmalar¹⁸⁵². Po krótkim czasie zeszliśmy w dół i wkroczyliśmy do bogatej tatarskiej wsi Kuczuk-Uzenbasz¹⁸⁵³, co znaczy Niewielkie Źródło Rieczne. W jej centrum widzieliśmy otwór w skale, z którego wypływała czysta woda, wraz z innymi strumieniami tworząca rzekę Belbek¹⁸⁵⁴. Po pół godzinie dotarliśmy do wsi Bijuk-Uzenbasz¹⁸⁵⁵, gdzie jest 300 tatarskich domów, trzy meczety i dosyć rozległe,

¹⁸⁴⁷ (M. A.) W oryginale: *Қурғиқ* (*Kureiz*). Korejz – osiedle na południowym wybrzeżu Krymu, 10 km od centrum Jałty.

¹⁸⁴⁸ (K. S.) Anna Siergiejewna Golicyna (1774/1779-1838) – księżna, pisarka w duchu pietyzmu, do 1837 r. właścicielka Korejzu.

¹⁸⁴⁹ (K. S.) Endek – szczyt o wysokości 1371 m n.p.m., ok. 2,5 km na północ od szczytu Stawri Kaja.

¹⁸⁵⁰ (K. S.) Tiszeli – ormiański zapis tatarskiego słowa *dışlı* – ‘zewnątrzny, ziemia zewnętrzna’, odnoszącego się do północnej krawędzi jałty jałtańskiej.

¹⁸⁵¹ (K. S.) Kampopol – zapewne grecko-romańska nazwa lokalna (‘szerokie pole’) określająca równinę z obfitym źródłem wody w pobliżu Endeku.

¹⁸⁵² (K. S.) Burmalar (od tat. *burma* – ‘skręt, zawój’) – nazwa odnosząca się do stromej drogi z licznymi zakosami na północnej krawędzi jałty jałtańskiej.

¹⁸⁵³ (K. S.) Kuczuk-Uzenbasz – dawna wieś tatarska w górnym biegu Belbeku, przy jego głównym źródle.

¹⁸⁵⁴ (K. S.) Belbek (od krymskotat. *bey* – ‘pan, książę’, *bāk* – ‘rzeka, strumień’ – ‘książęca rzeka’) – rzeka w południowo-zachodniej części Krymu. W jej dolnym biegu leżała duża wieś tatarska o tej samej nazwie.

¹⁸⁵⁵ (K. S.) Bijuk-Uzenbasz (krymskotat. *büyük üzenbaşı* – ‘wielkie źródło rzeczne’) – dawna wieś tatarska w górnym biegu Belbeku; od 1945 r. nosi nazwę Malinówka.

żyzne ogrody. Mieszkańcy zajmują się nie tylko uprawą roli, ale także wyrobem kół do wozów, na czym dobrze zarabiają. Na górze po prawej stronie zauważyliśmy skałę, z której wydobywał się strumień¹⁸⁵⁶ wpływający następnie do innego strumienia, a ostatecznie zbiegający na południe przez wsie Tatar Osman[koj]¹⁸⁵⁷, Gawro¹⁸⁵⁸, Foti Sala¹⁸⁵⁹, Ałbat¹⁸⁶⁰, Sjureń¹⁸⁶¹ i Duwankoj¹⁸⁶² obok wsi Belbek. Swoją nazwę [potok] zawdzięcza właśnie ostatniej z nich. Dalej płynie przez wioski Załankoj¹⁸⁶³, Kabarta¹⁸⁶⁴ i Zamruk¹⁸⁶⁵. W niewielkiej odległości od nich jest ujście rzeki Belbek do morza w pobliżu Sewastopola. Dawniej w Kabarcie mieszkali Czerkiesi, na początku drogi w kierunku Ak-Czokrak¹⁸⁶⁶, gdzie na wysokim szczycie wznosi się zamek Czerkiez Kermen¹⁸⁶⁷. Miejscowe domy są otoczone przez dwie góry, na których zboczach znajdują się groty. Nie wiele dalej na wysokiej górze stoi inny stary zamek – Tepe Kermen¹⁸⁶⁸.

¹⁸⁵⁶ (K. S.) Prawdopodobnie Duwankoj-su (Duvanköysu).

¹⁸⁵⁷ (K. S.) Tatar Osman (krymskotat. Tatar-Osman-köy – Wieś Tatara Osmana) – dawna wieś tatarska w dorzeczu Belbeku. Po 1945 r. i deportacji Tatarów krymskich otrzymała nową, rosyjską nazwę Zelenoje (Зелёное).

¹⁸⁵⁸ (K. S.) Gawro (krymskotat. Gavro/Qavro) – wieś tatarska nad dopływem Belbeku; od 1945 r. Golubinka (Голубинка).

¹⁸⁵⁹ (K. S.) Foti Sala – wieś tatarska, której nazwa oznacza ‘osadę/zagrodę [należącą do] Fotis’. Po 1945 r. Peredowoje (Передовое)

¹⁸⁶⁰ (M. A.) Ałbat (krymskotat. Albat) – niewielka osada tatarska w dorzeczu Belbeku; po wysiedleniach przemianowana na Kuźminki (Кузьминка).

¹⁸⁶¹ (K. S.) Sjureń (krymskotat. Süren) – duża wieś tatarska znana z występowania źródeł krasowych. Po 1945 r. Sokolinoje (Соколиное).

¹⁸⁶² (K. S.) Duwankoj (krymskotat. Duvanköy) – jedna z większych osad tatarskich w dolinie dopływu Belbeku. Od 1945 r. Wierchnisadowoje (Верхнесадовое).

¹⁸⁶³ (K. S.) Załankoj (krymskotat. Zalanköy) – dawna wieś tatarska, której nazwa pochodzi od rodu Zalan; po wysiedleniach Fruktoowoje (Фруктовое).

¹⁸⁶⁴ (K. S.) Kabarta – wieś tatarska w dorzeczu Belbeku. Po 1945 r. Podgornoje (Подгорное).

¹⁸⁶⁵ (K. S.) Zamruk – wieś tatarska położona na północ od Kabarty; po deportacji Tatarów krymskich przemianowana na Krasnoje (Красное).

¹⁸⁶⁶ (K. S.) W oryginale: *Uḡḡuunḡu* (*Aḡḡhaghch*) – ormiański zapis tatarskiej nazwy Ak-Çokrak określającej górę o wysokości 567 m n.p.m. w zachodniej części doliny Belbeku, u której stóp leżą ruiny twierdzy Czerkiez Kermen.

¹⁸⁶⁷ (K. S.) W oryginale: *Qırıqtıq qırınları* (*Czerkez Kirman*). (M. A.) Çerkez Kermen – średnio-wieczne grodzisko na górze Ak-Czokrak, powstałe w XIV w. i kontrolujące dolinę Belbeku; zachowały się ruiny murów oraz liczne komory wykute w skale.

¹⁸⁶⁸ (K. S.) Tepe Kermen – jedno z największych miast skalnych Krymu, położone niedaleko Czerkiez Kermen; składa się na nie ok. 250 pomieszczeń wykutych w skale wapiennej, używanych od VI do XIV w.

W końcu opuściliśmy Bijuk-Uzenbasz i podążyliśmy do Baczysaraju, mijając Audżkoj¹⁸⁶⁹, Ulu Salę¹⁸⁷⁰, Szury¹⁸⁷¹ i Stilię¹⁸⁷². Strumienie wypływające z tutejszych gór stopniowo powiększają się i zbiegają w rzece Kaczasu¹⁸⁷³, na której brzegach leżą piękne wsie, żyzne ogrody i winnice. Po przepłynięciu przez wymienione miejscowości rzeka biegnie po lewej stronie przez wieś Mamaszaj¹⁸⁷⁴ i wpada do morza. Przeszliśmy przez białe góry¹⁸⁷⁵ i po zejściu stromym zboczem dotarliśmy do miasta Baczysaraj¹⁸⁷⁶.

Sabla¹⁸⁷⁷

430. To znana wieś oddalona o 10 wiorst od Aqmescit i położona u stóp wysokiej góry Czatyrdah. Gubernator, książę Borozdin, rozślawił ją, budując rozmaite zakłady produkujące wysokiej jakości wyroby wełniane, fezy i tym podobne, które sami widzieliśmy. Nakazał posadzić drzewa, a także założyć piękne ogrody i wspaniałe rabaty kwiatowe. Ponadto polecił postawić szklarnie na zimę i sprowadzić do nich z dalekich stron rozmaite rośliny, a także kwiaty, które uprawia się również w oranżerii (ogrodzie zimowym) wedle zwyczaju europejskiego; przedłużyliśmy nasz pobyt, by nacieszyć się widokiem tego miejsca.

¹⁸⁶⁹ (K. S.) W oryginale: *Ауджікој* (*Audżikoј*). Audżkoj – dawna wieś tatarska w dorzeczu Kaczasu, dziś Ukrainskoje (Украинское).

¹⁸⁷⁰ (K. S.) Ulu Sala (tat. ulu sala – ‘wielka osada’) – duża wieś tatarska w dorzeczu Belbeku, dziś Wiesiołoje (Бесілоє).

¹⁸⁷¹ (K. S.) Szury (tat. Şürü) – dawna wieś tatarska nad rzeką Kacza; dziś Tyłowoje (Тыловоє).

¹⁸⁷² (K. S.) Stilia (tat. İstilya) – dawna wieś tatarska w górach na południe od rzeki Kacza; dziś Zalesnoje (Залесное).

¹⁸⁷³ (M. A.) W oryginale: *Кача* (*Chaczisu*). Kaczasu – ‘rzeka Kacza’, rzeka o długości 69 km w południowo-zachodniej części Krymu, wzdłuż której rozciągają się sady i winnice; uchodzi do Morza Czarnego na północnym zachodzie od Sewastopola. Por. nr 440.

¹⁸⁷⁴ (M. A.) Mamaszaj (Mamaşayköy) – wieś tatarska w dolnym biegu rzeki Kacza; dziś Orli-noje (Орліное).

¹⁸⁷⁵ (K. S.) W oryginale: *ууһунуу һаһһуу* (*spitak lerins*) – białe góry: jasne wapienne klify i grzbiety pasma krymskiego.

¹⁸⁷⁶ (K. S.) Bższkianc ma tu na myśli tzw. przełęcz baczysarajską – naturalne przejście przez góry wiodące z dorzecza Kaczasu do doliny Baczysaraju.

¹⁸⁷⁷ (M. A.) W oryginale: *Унуууу* (*Soblaj*). Sopłajköy – dawna wieś tatarska pod Symferopolem, od 1945 r. nosząca nazwę Partizanskoje (Партизанское).

Czatyry-Dah¹⁸⁷⁸

431. To największa i najwyższa góra na Krymie¹⁸⁷⁹, która leży 20 wiorst od Aqmescit w kierunku Ałuszy. Tu właśnie mają źródła różne rzeki, takie jak Sałhyr czy Alma. Według Strabona dawni mieszkańcy nazywali ją [górze] Trapezunt, co znaczy Góra Stołowa. Rzeczywiście [jej szczyt] przypomina blat stołu, jest ona jednak okazała, dobrze nawodniona i obficie rośnie na niej trawa. Zgodnie z pomiarami trygonometrycznymi jej wysokość nad poziomem morza wynosi 1200 stóp. Nie ma tam much ani innych uciążliwych stworzeń. W nocy jest zimno, a w lecie chłodno. Dostrzegliśmy szczyt tej góry z Perekopu, przy czym z tego samego miejsca widoczna jest wspaniała panorama całego półwyspu od jednego morza do drugiego. Niektórzy twierdzą, że przy dobrej pogodzie da się ujrzeć góry Kerempe¹⁸⁸⁰ (*Pontos*, 60) i Konstantynopol. Olbrzymia góra [Czatyry-Dah] rozciąga się na 10 wiorst w kierunku południowym i 5 wiorst we wschodnim. Trudna wspinaczka na szczyt zajmuje cztery godziny. Można tam zobaczyć ruiny starego kościoła.

Rzeka Alma

432. Potem przeszliśmy przez pięknie położone równiny Aqmescitu. Najpierw zobaczyliśmy rzekę Bułhanak¹⁸⁸¹, która wypływa ze wspomnianej góry [Czatyry-Dah]. Później przekroczyliśmy słynną rzekę Almę¹⁸⁸², która zaczyna się u stóp Czatyry-Dahu i płynie tak zwanym przesmykiem Almy w kierunku południowym do Alma-Tamak¹⁸⁸³, a następnie przebiegając między Sewastopolem i Gezle-

¹⁸⁷⁸ (M. A.) W oryginale: *Çatırdag* (*Czadyr Daghi*). Tatarska nazwa Çatır Dağ (Czatyry-Dah) oznacza Górę Namiot. To jedno z najwyższych i najbardziej charakterystycznych wzniesień Półwyspu Krymskiego (1527 m. n.p.m.).

¹⁸⁷⁹ (M. A.) Najwyższą górą na Krymie jest Roman-Kosz – jego wysokość to 1545 m n.p.m.

¹⁸⁸⁰ (K. S.) Zapewne chodzi o przylądek Kerempe (Kerempe Burnu) na południowym wybrzeżu Anatolii, w okolicach Kastamonu (dzisiejsza Turcja nad Morzem Czarnym).

¹⁸⁸¹ (K. S.) Bułhanak (tat. bulğanaq – ‘mętna, spieniona (rzeka)’) – rzeka w zachodniej części Półwyspu Krymskiego.

¹⁸⁸² (K. S.) Alma (krymskotat. alma – ‘jabłko’) – rzeka w południowo-zachodniej części Krymu o długości 83 km, uchodząca do Morza Czarnego na północnym zachodzie od Sewastopola.

¹⁸⁸³ (M. A.) Alma-Tamak – krymskotatarska nazwa odcinka doliny Almy (tamak – ‘gardło, zwężenie’), gdzie rzeka opuszcza góry i wpływa na nadmorską równinę; także nazwa wsi (obecnie Piesczanoje – Песчаное).

wem, uchodzi do Morza Czarnego. Kiedy wiosną występuje z brzegów, zalewa wiele miejscowości. W pobliżu rzeki dostrzegliśmy żyzne, dobrze nawodnione ziemie i liczne drzewa. Jest tu też dużo ogrodów i winnic z wieloma gatunkami drzew owocowych. Pochodzące stąd owoce cieszą się dobrą sławą, zwłaszcza jabłka, które wywozi się do Sankt Petersburga. Do rzeki wpada wiele strumieni. Jeden z nich o nazwie Saresu, zaczynający się w pobliskim lesie, niesie wspólną, zdrową wodę. W tamto miejsce [do źródła] udają się chorzy. Dawniej na lewym brzegu Almy istniało miasto Kalamita¹⁸⁸⁴. Zatokę morską, do której wpada wspomniana rzeka, dawni mieszkańcy [również] nazwali Kalamitą.

Bakczysaraj¹⁸⁸⁵

433. Ta słynna stolica chanów tatarskich wzięła swoją nazwę od wielkiego pałacu Baggasaraj¹⁸⁸⁶, który przodkowie nazywali Kalamita. Po oddaleniu się od Aqmescit o 30 wiorst weszliśmy do rozległej doliny Bakczysaraj otoczonej wysokimi górami, która rozciąga się na 1,5 wiorsty. Płynie przez nią potok Czuruksu¹⁸⁸⁷, zasilany przez położone w różnych miejscach źródła. Po obu stronach znajduje się 517 kramów jarmarcznych i 16 murowanych gospód w stylu osmańskim, jako że królowa Katarzyna II pozwoliła Tatarom zachować miasto w jego dotychczasowym stanie. Stoi tu także 31 meczetów, 5 młynów wodnych, 2 łaźnie i 65 studni. Jest też wiele wytwórni wyrobów skórzanych.

Pałac chanów¹⁸⁸⁸

434. Początkowo chanowie tatarscy chronili się w twierdzy położonej na szczycie wysokiej góry (438). Potem zeszli do miasta i tam, w samym centrum,

¹⁸⁸⁴ (M. A.) Kalamita – średniowieczna twierdza i port u ujścia rzeki Almy, założona przez Bizantyńczyków, w XIV w. należąca do Genuńczyków. W XVI w. na jej miejscu Turcy i Tatarzy wzniesli twierdzę Inkerman. Nazwa Kalamita odnosiła się także do zatoki morskiej, do której wpada Alma.

¹⁸⁸⁵ (K. S.) W oryginale: *Ἐνὶ τῇ πόλει (Baghdżeseraj)*.

¹⁸⁸⁶ (A. P.) Nazwa pochodzi od perskiego *bāghche-sarāy*, co znaczy ‘ogród pałacowy’. W krymskotatarskim *bağça* to ‘ogród’, a *saraj* – ‘pałac’.

¹⁸⁸⁷ (M. A.) Czuruksu – rzeka na Krymie przepływająca przez Bakczysaraj.

¹⁸⁸⁸ (K. S) W oryginale: *Ἐν τῇ πόλει (chani seraj)*.

wzniesli okazały pałac nad strumieniem Czuruksu. Przeszedłszy kamiennym mostem, weszliśmy przez pierwsze wrota pałacu. Na skraju rozległego dziedzińca zobaczyliśmy kwatery straży, a przy nich wielki plac oraz miejsce służące rozrywce z różnymi sprzętami. Na samym końcu jest brama do ogromnego ogrodu, gęsto obsadzonego drzewami owocowymi.

Po lewej stronie wielkiego placu, naprzeciw pałacu, stoi wielki, pięknie wyglądający meczet chański. Przez masywną żelazną bramę i łukowe przejście dostaliśmy się za jego mury i weszliśmy na drugi dziedziniec, gdzie zbierali się petenci, by stawić się przed chanem. Dookoła znajdowały się rozmaite pomieszczenia, a po lewej stronie była wielka złota brama. Na jej fasadzie odczytaliśmy następujący napis pamiątkowy wykonany złotymi literami:

صاحب هزالدرو مالك هزالديار سلطان الاعظيم الاكرم مكي
کرای خان بن حاجی کرای خان غفر الله له ولوالدی سنه ۹۵۹

Sahibi hazéd dèrvé malik‘i hazèddiār suélazim èl èk‘rèm mèngli k‘èray xan bini hadži k‘èray ɣafèrè allahu lèhu vèli validèy sènè 959¹⁸⁸⁹.

Wszedłszy przez tę bramę, weszliśmy do wewnętrznego pomieszczenia, nad którym znajduje się drugie piętro pałacu. Tam ujrzelśmy dwie fontanny. Po prawej stronie znajdowała się wspaniała, pozłacona i mamurowa, którą wznosił chan Selim Girej po powrocie z Mekki. Odczytaliśmy tu inskrypcję następującej treści:

الحاج سليم كرى خان سنه ۱۱۴۶

*Èlhadž Sèlim K‘èrèy xan sènè 1146*¹⁸⁹⁰.

Stąd weszliśmy do wspaniałej sali reprezentacyjnej, malowanej i pozłacanej, która z trzech stron otwiera się na ogród kwiatowy oraz jest elegancko ude-

¹⁸⁸⁹ (K. S.) W transkrypcji łacińskiej: Sāhibi hāzā ‘l-dərv, māliki hāzā ‘l-diyār, sultān al-‘aẓīm al-kaṛīm Mengli Giray ḥān bin Ḥāğğī Giray. Ġafara ‘llāhu lahu wa-li-wālidayhi. Sene 959. Oznacza to: Pan tej ziemi i władca tych krain, wielki i szlachetny sułtan Mengli Girej-chan, syn Hadzi Gireja, niech Bóg przebaczy jemu i jego rodzicom. Rok 959 [hidżry – 1552/1553].

¹⁸⁹⁰ (K. S.) W transkrypcji łacińskiej: „al-Ḥājj Selīm Giray ḥān, sene 1147” – „Hadzi Selim Girej chan. Rok 1146 [hidżry – 1733/1734].”

korowana wielkimi marmurowymi kolumnami. Pośrodku, pod gołym niebem, znajduje się kunsztowna fontanna. Przez boczne drzwi weszliśmy do ogrodu urzekającego wielobarwnymi kwiatami, gdzie dookoła biegnie piękny arkadowy krużganek obsadzony różnymi roślinami. Przy górnym krańcu widać w murze wyloty wodotrysków; z 15 źródeł nieustannie bije woda i marmurowymi tunelami spływa do wielkiego basenu. Wówczas po całym dziedzińcu pałacowym rozchodzi się miły szum fontann, a w akwenie słuchać pluskanie ryb. Wokół basenu zobaczyliśmy ławki: chan siadywał tu dla rozrywki. Stamtąd udaliśmy się do obszernej i zachwycającej sali obrad; w jej górnej części była łoża przesłonięta ażurową kratką, gdzie chan mógł wysłuchiwać przebiegu posiedzenia, pozostając dla obradujących niewidoczny.

Potem dużą klatką schodową skierowaliśmy się na górne piętro, gdzie weszliśmy do reprezentacyjnej sali chana – ogromnej, szerokiej i ozdobionej malowidłami. Ma ona 25 wielkich okien. Dostrzegliśmy, że ta część pałacu została z zewnątrz odnowiona. W jednej ze ścian umieszczono niewielkie drzwi – tędy wchodziły kobiety zwracające się do chana z jakąś prośbą, które pragnęły nie być widziane. Za drzwiami są dwa pokoje. Znajduje się tu jeszcze wspanialsza, jasna sala obrad chana – obszerna, na planie kwadratu, z pięcioma drzwiami i licznymi oknami. Kiedy zachodziła taka konieczność, doradcy zbierali się tutaj i naradzali wspólnie z nim [chanem]. Przeszliśmy stąd do pięknego, ozdobionego złotem pokoju chana zwanego Kahwe Otasi¹⁸⁹¹, ponieważ tutaj zasiadał on razem z kobietami i pił kawę. Później weszliśmy do kolejnego pomieszczenia i wielkiej sali – *diwanchane*¹⁸⁹², gdzie 19 kwietnia 1787 roku nocowała królowa Katarzyna II. W środku w głębi miała swój pokój kąpielowy.

Z wielkiej sali przeszliśmy do dolnej kondygnacji, sklepionej, która znajduje się poniżej pierwszego wielkiego przedsionka; stąd chan mógł widzieć wejście dworzan do pałacu, sam nie będąc widziany. W pobliżu jest wysoka, górna komnata w formie wieży, usytuowana ponad wielkim placem; stamtąd chan wraz z żonami wychodził na przechadzki, by oglądać walki zapaśników. Nieopodal usytuowano sokolarnię chana, by mógł zajmować się karmieniem

¹⁸⁹¹ (K. S.) W oryginale: *ḥwuhūt nnuuḥ* (*chahwe odasi*) – ‘pokój kawowy’.

¹⁸⁹² (K. S.) W oryginale: *ḥwūḥūḥūḥūḥūt* (*diwanchane*), z pers. *diwanxane* – ‘pokój gościnny’ – wielka sala (budowla), w której odbywają się spotkania o charakterze sądowym, dyplomatycznym czy handlowym.

ptaków. Dalej znajduje się właściwe mieszkanie kobiet, niewielkie, zamknięte i ciasne. W późniejszych czasach rozebrano je i odnowiono.

435. Naprzeciw pałacu stoi wielki meczet, okazały i wysoki, z parą minaretów. Chan odwiedzał go w każdy piątek. Na górnym piętrze z wysokimi oknami znajduje się miejsce modlitwy – po lewej stronie meczetu. Długość boku budowli wynosi 40 kroków. Z obu stron są łukowe przejścia w stylu gotyckim, wzniesione ponad wielkimi salami; dookoła biegnie galeria na piętrze z oknami. Z pałacu wiedzie do niego [meczetu] wewnętrzne przejście, a wielka brama publiczna prowadzi nad strumień Czuruksu. Na połącanej bramie odczytaliśmy inskrypcję fundacyjną o następującej treści: سلامت کرای خان سنه ۱۱۵۹ *Selamèt K'èray xan sènè 1159*¹⁸⁹³

Z opisywanej ulicy weszliśmy kamienną bramą do medresy i zobaczyliśmy dużą studnię obfitującą w wodę źródlaną, a także mieszkania studentów. Stąd można pójść na cmentarz chanów, gdzie znajdują się dwa duże i majestatyczne grobowce z kopułami¹⁸⁹⁴. We wnętrzu pierwszego z nich jest 17 grobów rodu Girejów. Spoczywają tam chan Mengli Girej i chan Hadži Girej¹⁸⁹⁵. Tylko cztery [groby] są murowane, pozostałe zaś drewniane, ozdobione rzeźbieniami i przykryte zielonym jedwabiem. W drugim z grobowców spoczywają królowe i sułtanowie. Obok drzwi stoi wysoki nagrobek żony chana Kryma Gireja¹⁸⁹⁶. Kiedy zaś przeszliśmy z dużego podwórza przez niewielkie drzwi, natrafiłszy na marmurowy grób, na którym przeczytaliśmy następujące słowa: قدیم کرای خان ۱۱۸۳ *Kadim K'èray Xan*¹⁸⁹⁷. Obok znajdują się wspomniane wcześniej miejsca spoczynku. Po wejściu do wnętrza pierwszego grobowca ujrzelśmy obok drzwi grób wielkiego chana Selima, który przykryto zielonym jedwabiem. Nad nim znajdował się napis: الحاج سلیم کرای *Ēlhadž Sèlim K'èray Xan*¹⁸⁹⁸. Natomiast po prawej stronie na marmurowym grobie sułtana był inny عظمت

¹⁸⁹³ (K. S.) W transkrypcji łacińskiej: „Salāmat Kerey Khān. Sana 1159” – „Selamet Girej chan. Rok 1159 [hidżry – 1746/1747]”. Chodzi o Selameta II Gireja – chana krymskiego (1740-1743).

¹⁸⁹⁴ (K. S.) Mauzoleum chanów lub innych ważnych osobistości nazywano türbe; pierwszym z opisywanych przez Bższkianca grobowców jest grobowiec Mehmeda II Gireja z XVI w.

¹⁸⁹⁵ (K. S.) W grobowcu Girejów pochowano Mehmeda II Gireja (1577-1584), jego syna Sadadeta II Gireja (1584) i wnuka Mehmeda III Gireja (1623-1628), dlatego nazywany jest także grobowcem trzech chanów.

¹⁸⁹⁶ (M. A.) Por. rozdział o chanach Krymu, nr 392-401.

¹⁸⁹⁷ (K. S.) „Qadīm Kerey Khān, 1183” – „były [Qırım] Girej chan, 1183 [1769/1770]”.

¹⁸⁹⁸ (K. S.) „Ēl-hāğ Sèlim K'èray Xan” – „Hadži Selim Girej chan”.

۱۱۰۲ کرای سلکان *Ayamat 'K'ëray Sultan*¹⁸⁹⁹, a ponadto عادل صاحب کرای خان *Adil Sahib K'ëray Xan*¹⁹⁰⁰. Uchodzi on [Adil Sahib K'ëray Xan] za fundatora tego meczetu i grobowców, które zostały ukończone za sprawą jego następców. Powyżej [zobaczyliśmy]: قره دولت *Saadët 'K'ëray Xan*¹⁹⁰¹. Dalej: کرای خان *Karë Dëvlët 'K'ëray Xan*¹⁹⁰². Dalej: اسلام کرای خان *Islam K'ëray Xan* [Islam Girej Chan]¹⁹⁰³, بهدر دولت کرای خان *Bahadur Dëvlët 'K'ëray Xan* [Dewlet Girej Chan]¹⁹⁰⁴, سعادت کرای خان *Saadët 'Dëvlët 'K'ëray Xan* [Dewlet Girej Chan]¹⁹⁰⁵, محمود کرای سلطان *Mahmud K'ëray Sultan* [Mahmud Girej Sultan]¹⁹⁰⁶, ۱۰۴۱ دولت کرای سلطان *Dëvlët 'K'ëray Sultan* [Dewlet Girej Sultan]¹⁹⁰⁷, محمد کرای خان *Muhammed K'ëray Xan* [Muhammed/Mehmed Girej Chan]¹⁹⁰⁸. Zyskał on [Muhammed/Mehmed Girej Chan] sławę na wojnie, którą stoczył w pobliżu Moskwy¹⁹⁰⁹. Kolejne inskrypcje to: ۱۰۹۰ حسام کرای خان *Husam K'ëray Xan*¹⁹¹⁰, ۱۰۲۷ منکلی کرای خان *Mengli K'ëray Xan* [Mengli Girej Chan]¹⁹¹¹, عظامت کرای خان *Azamat 'K'ëray Xan*¹⁹¹², حسام کرای سلطان *Husam K'ëray Soltan*¹⁹¹³. Zaś na zewnątrz wyryto: ۱۵۱۱ منکلی کرای خان *Mengli Girej Chan*¹⁹¹⁴.

Stąd można przejść do zadrzewionego, rozległego ogrodu, gdzie stoi kolejny okazały grobowiec z kopułą. Jest zwrócony w kierunku okna chana, aby ten, widząc groby swoich przodków, pamiętał o własnej śmiertelności.

¹⁸⁹⁹ (K. S.) „A 'zāmat K'ëray Sultān. 1106” – „Azamet Girej sultan. 1106 [1194/1195]”.

¹⁹⁰⁰ (K. S.) „Ādil Şāhib Giray Khān” – „Adil Sahib Girej chan”.

¹⁹⁰¹ (K. S.) „Sa'ādet Giray Khān” – „Saadet Girej chan”.

¹⁹⁰² (K. S.) „Qara Dewlet Giray Khān” – „Kara Dewlet Girej chan”.

¹⁹⁰³ (K. S.) „Islām Giray Khān” – „Islam Girej chan”.

¹⁹⁰⁴ (K. S.) „Bahādur Dewlet Giray Khān” – „Bahadur Dewlet Girej chan”.

¹⁹⁰⁵ (K. S.) „Sa'ādet Dewlet Giray Khān” – „Saadet Dewlet Girej chan”.

¹⁹⁰⁶ (K. S.) „Sultān Maḥmūd Giray” – „Mehmed Girej sultan”.

¹⁹⁰⁷ (K. S.) „Dewlet Giray Sultān, sana 1041” – „Dewlet Girej sultan, rok 1041 [1631/1632]”.

¹⁹⁰⁸ (K. S.) „Muḥammad Giray Khān” – „Mehmed Girej chan”.

¹⁹⁰⁹ (MA) Znany z najazdu na Moskwę (1571), którą zdobył i spalił.

¹⁹¹⁰ (K. S.) „Husām K'ëray Xan, sene 1090” – „Husam Girej chan, rok 1090 [1679/1680]”.

¹⁹¹¹ (K. S.) „Mengli Giray Hān” – „Mengli Girej chan”.

¹⁹¹² (K. S.) „Izāmet Giray Hān” – „Azamat Girej chan”.

¹⁹¹³ (K. S.) „Ḥusām Giray Sultān” – „Husam Girej sultan”.

¹⁹¹⁴ (M. A.) Por. rozdział o chanach Krymu, nr 392-401.

436. Największą część ludności Bakeczysaraju stanowi 5000 Tatarów, wśród których jest 240 mułłów¹⁹¹⁵. Wiele jest równie zamożnych co Żydzi, którzy mieszkają w cytadeli i codziennie schodzą do swoich kramów w mieście. Grecy mają własny kościół, podobnie jak Ormianie, których nowo wzniesiona świątynia nosi wezwanie Bogurodzicy i stoi na czterech kolumnach, jest kwadratowa i wyposażona w kopułę. Liczba ormiańskich domostw wynosi 20. Zobaczyliśmy starą dzielnicę Ormian, położoną po północnej stronie, pośrodku wąwozu, wśród skalistych gór. W wielu miejscach wykute są w skale piwnice i magazyny; ujrzelśmy też ruiny licznych domów. Pośrodku istniał dawniej kościół Matki Bożej (niektórzy zwą go kościołem Oświeciciela, zapewne dlatego, że znajdował się tam niegdyś ołtarz Świętego Grzegorza). Szerokość budynku wynosiła 40 kroków. Z zewnątrz kościół miał kształt okrągły, jakby ośmiokątny, i był bez dachu; ściany oraz posadzka powstały z litej skały. Ołtarz był wspaniale wykuty w całości z tej samej skały, lecz zastaliśmy go w ruinie; oderwany blok skalny gruchnął na drogę. Widzieliśmy na nim wykute krzyże i napisy pamiątkowe.

Za czasów Tatarów było tu 300 domów Ormian, którzy odprawiali nabożeństwa w tym wykutym w skale kościele, jak informuje wpis pamiątkowy w starym hajsmawurku świątyni w Aqmescit: *Napisano w roku 1079 [1630], [w roku 1631/1632 po narodzinach [Chrystusa]. W kraju Greków, w niewielkim mieście, w którym ma siedzibę król, obecnie nazywanym Aghdżasaraj¹⁹¹⁶, [w świątyni] pośrodku otoczonej skałami doliny, pod protekcją Matki Bożej, który to kościół jest bez fundamentów [wykuty w skale].*

Pamiątkowy napis w czaszocu sporządzony bolorgirem brzmi tak:

[Ów czaszoc] został spisany w roku 1139 [1683/1684] ręką prezbitera Sarkisa (...) w kraju Greków, który nazywa się Krym, w wielkim mieście stolicy – Bakeczysaraju, za panowania Selima Gireja, pod patronatem świętego Oświeciciela, w otoczeniu licznych winnic i świętych ołtarzy. A było to w czasie, kiedy katolikosem był don Jeghiazar¹⁹¹⁷, a arcybiskup der (...) sprawował pieczę nad tą prowincją, za jego adoptowanego syna, czcigodnego Jagopa, który przebywa teraz w klasztorze Świętego Znak w Surchacie.

¹⁹¹⁵ (M. A.) Mułła – muzułmański uczony, teolog i prawnik.

¹⁹¹⁶ (K. S.) W oryginale: *Աղձուսարայ* (*Aghdżasaraj*). Chodzi o Aksaraj lub Bakeczysaraj.

¹⁹¹⁷ (K. S.) Jeghiazar (Eleazar) z Ajntabu – katolikos Armenii (1682-1691).

Jak można wywnioskować, przeczytawszy oba wpisy, w czasach chanów panował tu olbrzymi ruch i prowadzono ożywiony handel. Ambasador Francuzów miał tutaj swoją siedzibę, wybijano też monety, o czym przeczytaliśmy na jednej z nich. Po jednej stronie napisano: ۱۱۹۱ سنة سرای باعجه ضرب في *Zarbè Fi Bayčëséray Sèné 1191*¹⁹¹⁸, po drugiej zaś: خان شاهین کرااین احمد کرای سلطان *Xan Šahin K'èray ibni Ahmèd K'èray Sultan* [Chan Szahin Girej ibn Ahmed Girej Sułtan]¹⁹¹⁹.

Majrum¹⁹²⁰

437. To kościół wykuty w skale, wzniesiony pośród stromych zboczy – słynne miejsce pielgrzymek wszystkich chrześcijan, poświęcone Świętej Bogurodicy, jako że nazwa Majrum pochodzi od imienia Mariam, Mejrem. Idąc przez długą dolinę Baczysaraju, ujrzelśmy na wschodnim krańcu miasta sady owocowe i liczne źródła czystej wody. Po przejściu jeszcze 2 wiorst dotarliśmy do wielkiego wąwozu. Po jego obu stronach wznosiły się olbrzymie skaliste górskie zbocza. Dawniej było tu osiedle greckie, co mogliśmy wywnioskować z ruin domów, niedaleko których jest wiele jaskiń i rozpadlin służących kiedyś jako piwnice. Później wspięliśmy się po stoku i znaleźliśmy u stóp góry, gdzie wznosi się grecki kościół Majrum. Stamtąd weszliśmy po wykutych w kamieniu schodach, składających się z 202 stopni biegnących zbieżnym zboczem góry. W jej rozległym wnętrzu zobaczyliśmy piękny most skalny z kilkoma komorami wykutymi w skale, starannie wykończonymi, oraz stromą ścieżkę doń prowadzącą. Podążyliśmy nią w górę i weszliśmy do kościoła Matki Bożej, który jest przestronny i widny. Po prawej stronie stoją cztery kamienne kolumny niezmiennie go zdobiące. Sięgają od podstawy po skalne sklepienie. Kościół jest wysoki na 3 łokcie, a jego długość wynosi 30 kroków, co osobiście zmierzaliśmy, podczas gdy szerokość – 13 kroków. Ołtarz usytuowano z boku

¹⁹¹⁸ (K. S.) „Ḍuribafti Bāğče Sarāy, sene 1191” – „Wybito w Baczysaraju, roku 1191 [1777/1778]”.

¹⁹¹⁹ (K. S.) „Khān Shāhīn Giray ibn Aḥmad Giray Sultān” – „Chan Szahin Girej, syn Ahmeda Gireja sułtana”.

¹⁹²⁰ (M. A.) W tym miejscu Bższkianc opisuje klasztor Zaśnięcia Matki Bożej (Monastyr Uspieński) w dolinie Mariam-Dere, która zaczyna się przy Baczysaraju i ciągnie na południe.

w wyżej położonym końcu świątyni, zatem można przypuszczać, że został wykonany w bardzo wczesnym, jeszcze pogańskim okresie. Po wschodniej stronie wierzchołka góry ujrzelśmy wizerunek Matki Bożej namalowany na skale. Opowiadano nam, że za jego sprawą to miejsce zasłynęło z cudu. W rezultacie ogłoszono je miejscem pielgrzymek, gdzie w dniu Zaśnięcia Najświętszej Maryi Panny gromadzą się pątnicy ze wszystkich stron. Kiedy jednak Grecy stąd odchodzili, zabrali ten cudowny obraz do Mariupola¹⁹²¹, który stał się wówczas nowym celem pielgrzymów (573).

Czufut-Kale

438. Ta niezwykła stara twierdza stoi na wysokiej górze naprzeciwko Majrum. Udaliśmy się tam trudno dostępną drogą ze stopniami, długą na ponad wiorstę. W końcu dotarliśmy do niewielkiej bramy utworzonej przez rozpadlinę w dużych skałach. Twierdza ma po obu stronach wysokie, niedostępne góry, a na szczycie jest solidny mur z basztą, w której znajdują się okazałe wrota opatrzone znakiem dawnych Tatarów bądź Chazarów. W kamieniu wyryto ośłą głowę i trójząb, a także czarną sowę uchodzącą za emblemat Czyngis-chana. Wewnątrz ujrzelśmy kamienne sklepienie dzielące budowlę na części. Widzieliśmy [też] dwie murowane synagogi należące do żydowskiej [gminy religijnej] Karaimów. Jedna była ozdobiona kolumnami. Mówiono, że istniało tu przejście podziemne prowadzące do źródła wody w środku doliny. Obecnie zanosi się stamtąd wodę do twierdzy, ponieważ owo stare przejście uległo zniszczeniu.

Wydaje się, że twierdza powstała za sprawą krymskich Gotów bądź Chazarów w czasie, gdy panowali oni nad centralnymi obszarami Krymu (391). Schronienie znaleźli tutaj najpierw Genuńczycy, a potem Tatarzy. Świadczą o tym między innymi tatarskie groby. Wśród nich jest grób córki chana Tochtamysza¹⁹²² oraz pewnego szlachetnie urodzonego Kipczaka. Kiedy Leng Te-

¹⁹²¹ (K. S.) W oryginale: *Ууҗпуушпол (Majrampol)*. W 1778 r. mnisi wraz z osadnikami ze wsi leżącej poniżej klasztoru zostali zmuszeni do przeniesienia się nad Morze Azowskie, gdzie założyli miasto Mariupol. W 1818 r. klasztor Majrum odwiedził car Aleksander I.

¹⁹²² (K. S.) W oryginale: *Тоқтамыш (Tochtamysz)*. Tochtamysz – chan Złotej Ordy (ok. 1380-1395).

mur¹⁹²³ władał Kipczakami, uderzył na tatarskiego chana Tochtamysza, który w 1392 roku żył w Czufut-Kale. Wtedy chan zaatakował Leng Temura, który wyruszył przeciw Rusi. Dzielny Kipczak, ulubieniec Leng Temura, zdobył Bakczysaraj i obległ twierdzę, w której kryła się córka Tochtamysza¹⁹²⁴. Kobieta zakochała się w młodzieńcu i chciała oddać gród w jego ręce. Kiedy jednak mieszkańcy zaczęli stawiać opór, zapanował chaos, wskutek czego ów Kipczak został śmiertelnie ranny. Kiedy dziewczyna to ujrzała, ogarnęła ją rozpacz i natarła na niego w galopie konnym, a wtedy oboje wspólnie zginęli.

Dziś mieszkańcami twierdzy są wyznający judaizm Karaimi, których żyje tu sporo. Mają ponad 200 domów i jest ich 1200 osób. Zajmują się handlem w Bakczysaraju. Wielu jest bogatych. Przyswoili sobie język, zwyczaje i tradycje Tatarów. Chociaż pochodzą od starych saduceusz¹⁹²⁵, uznają jedynie Pięcioksiąg Mojżesza, natomiast odrzucają Talmud i wszystkie nauki starszych narodu. Powiadają, że ich sekta narodziła się w czasach Salmanasara¹⁹²⁶, kiedy wzięto ich w niewolę. Wywodzą swą nazwę od słowa *karaj*, które oznacza ‘pierwotne’ lub ‘niezmienione’¹⁹²⁷, czym sami się szczycą. Wierzą jednak w nieśmiertelność duszy (447).

Później wyszliśmy przez górną bramę twierdzy i znaleźliśmy się na położonym obok cmentarzu. Zobaczyliśmy tam ich [Karaimów] kobiety siedzące dookoła grobu jednego ze zmarłych. Zarzuciły suknie na ten grób i głośno lamentowały po tatarsku. Następnie weszliśmy na teren nekropolii i znaleźliśmy stare mogiły. Pewna z nich miała 11 dłoni szerokości. Na innym z grobów umieszczono hebrajski napis: *Ten (...) Jowsep, syn Chawataja (...) 5204* – to znaczy w roku Pańskim 1445. W Surchacie znajduje się grób lekarza Aharona liczący 533 lata (488).

¹⁹²³ (K. S.) Leng Temur (Timur Chromy, Tamerlan, Timur Lenk) (1336-1405) – dowódca mongolski, założyciel dynastii Timurydów, zdobywca większości Azji Środkowej, Iranu, Iraku i Zakaukazia.

¹⁹²⁴ (K. S.) Córka Tochtamysza miała na imię Canike Hanım (?-1437).

¹⁹²⁵ (K. S.) W oryginale: *hḥūuunḥlḥqng* (*hinsadukecwoc*). Saduceuszami nazywano jedno z dwóch wpływowych ugrupowań religijno-politycznych w czasach Jezusa na terenie Palestyny.

¹⁹²⁶ (K. S.) Salmanasar V – król Asyrii (726-721 p.n.e.).

¹⁹²⁷ (K. S.) W rzeczywistości nazwa Karaimi pochodzi od hebrajskiego *qara* – ‘czytać (księgę)’.

Eski Jurt¹⁹²⁸

439. Po opuszczeniu doliny Baczysaraju i przebyciu dwóch następnych wiorst drogi przybyliśmy do pięknie położonej i obfitującej w wodę wsi o nazwie Eski Jurt, co oznacza Stare Sioło, ponieważ kiedyś było to znane osiedle tatarskie – można to wywnioskować z wyglądu budynków i grobów. Kiedy weszliśmy do wsi, zobaczyliśmy dwa zrujnowane meczety, ale na miejscowym cmentarzu widzieliśmy trzy duże, wyróżniające się grobowce – wysokie, z kopułami¹⁹²⁹. Jeden jest ośmiokątny i większy od pozostałych. Ma osiem okien w marmurowych ramach. Jego długość po przekątnej wynosi 25 kroków, jeżeli odmierzyć się ją wewnątrz. W środku ujrzelśmy resztki marmurowych kolumn i wieńczących je abakusów, a także wiele innych rzeczy¹⁹³⁰.

Nieco dalej obejrzelśmy kolejne grobowce ośmiokątne, lecz nie tak okazałe jak pierwszy. Przy wsi, na placu, wzniesiono kamienną czworoboczną fontannę, z której nieprzerwanie płynie czysta woda. Wieś zamieszkują Tatarzy zajmujący się pięknymi, dobrze nawodnionymi ogrodami i sadami pełnymi drzew owocowych.

[Rzeki] Kaczasu i Belbek

440. Opuściliśmy wspomniane wyżej miejsce i przewędrowawszy przez malownicze pola, dotarliśmy do rzeki Kaczasu, która bierze początek w pięknej dolinie w pobliżu Edżis Oba¹⁹³¹, 6 wiorst od Baczysaraju. Rzeka biegnie tędy i wpada do Morza Czarnego ujściem Almy w zatoce Gezlew. Następnie dotarliśmy do rzeki Belbek. Jej bieg zaczyna się przy skale Uzenbasz. [Potem] wpływa do innej doliny, gdzie nazywa się już Belbek¹⁹³². Brzegi tych trzech rzek, jak

¹⁹²⁸ (M. A.) Eski Jurt to historyczna osada w południowo-zachodniej części Krymu, obecnie dzielnica Baczysaraju. Nazwa Eski Jurt dosłownie znaczy Stary Obóz / Stare Siedlisko. Była to pierwsza stolica chanów krymskich, jeszcze przed Solchatem/Surchatem i Baczysarajem. Znajdowały się tam rezydencje i nekropolia dynastii Girejów.

¹⁹²⁹ (K. S.) Chodzi o türbe (mauzolea) chanów krymskich i ich rodzin.

¹⁹³⁰ (K. S.) To opis najbardziej okazałego türbe w Eski Jurcie – mauzoleum Adila Sahiba Gireja (zm. 1477), uważanego za fundatora pierwszego kompleksu chańskiego na Krymie.

¹⁹³¹ (K. S.) W oryginale: *Edžiŋ nuŋu* (Edżis oba). Ejiş Oba – osada tatarska u źródeł Kaczasu.

¹⁹³² (M. A.) W rzeczywistości Belbek powstaje z połączenia dwóch rzek – Bijuk-Uzenbasz i Managotry, spływających z północno-zachodnich stoków głównego grzbietu Gór Krymskich.

również Bułhanaku, porastają ogrody i sady. Owoce pochodzące z tej okolicy wywozi się do Rosji. Powiadają, że dawniej na brzegu Belbeku żyli Czerkiesi sprowadzeni tutaj z Kabardii¹⁹³³; z tego powodu rzekę nazwano Kabarda. Nieopodal stoi stara wieża zwana Czerkiez Kermen. Obok są pozostałości muru. W sąsiedniej wsi jest bardzo głęboka, wykuta w litej skale studnia z setkami stopni prowadzącymi w dół.

Mangup

441. Udaliśmy się na południe i między Bakczysarajem a Bałakławą ujrzeliśmy ruiny Mangupu – dawnej słynnej stolicy republiki Gotów krymskich. Kiedy tam osiedli, wzmocnili mury i nazwali miasto Koti, po grecku Kotikon Kastron¹⁹³⁴. Według archeologów po podziale greckiego królestwa na niewielkie kraje w XIII stuleciu władzę nad tą okolicą przejęli Goci krymscy i Chazarzy [oraz sprawowali ją dopóty], dopóki nie zostali wypchnięci przez Genuieńczyków. Zapewnili miastu fortyfikacje i udoskonalili twierdzę, o czym świadczą okrągłe wieże, ruiny kościołów, fundamenty murów i pozostałości po studniach. Później mieszkali tutaj Tatarzy i Żydzi, którzy stopniowo opuszczali miasto, aż stało się ono bezludne. Rozebrano stare budowle i przewieziono uzyskany budulec gdzie indziej, a piękny gród został zrujnowany. Zastaliśmy go właśnie w takim stanie. Z tego miejsca, położonego wysoko w cudnej okolicy i otoczonego urokliwymi dolinami, można było dostrzec okazałe gmachy i wieże Gezlewu. Obecnie jest ono jednak całkowicie zniszczone. W pobliżu znajduje się dolina i rzeka nosząca nazwę Aj-Todor¹⁹³⁵.

Zachodnia część Krymu

442. Po zwiedzeniu miejscowości w centrum Krymu przyszedł czas na podróż w kierunku zachodnim. Idąc prawą stroną Aqmescit, zbliżyliśmy się do

¹⁹³³ (M. A.) Kabardia (Wschodnia Czerkiesja) – kraina historyczna na północnym Kaukazie, której granice pokrywają się częściowo ze współczesną Kabardio-Bałkarią.

¹⁹³⁴ (K. S.) Gothia (Γοθία) / Teodoro (Φεοδωρο) – księstwo bizantyńskie w południowo-zachodniej części Krymu (poł. XIV w. – 1475) ze stolicą w Mangupie. Genuieńczycy nigdy nie zdobyli Mangupu, dokonali tego dopiero Turcy.

¹⁹³⁵ (M. A.) Aj-Todor – tat. Święty Teodor.

lukowatej przełęczy przy rzece Sałhyr, którą przekroczyliśmy raz jeszcze i dotarliśmy do urokliwej wsi Tobe Czokrak¹⁹³⁶. Dalej podążaliśmy przez różne tatarskie wioski. Nigdzie nie widzieliśmy drzew, aż po sześciu godzinach dotarliśmy do wsi Saki¹⁹³⁷, gdzie miał siedzibę urzędnik¹⁹³⁸ ustanowiony przez rząd rosyjski.

Tuzla¹⁹³⁹

443. To znane i zasobne słone jezioro położone pośrodku [zachodniego wybrzeża] Krymu w pobliżu miasta Saki. Rozciąga się wzdłuż morza na dużym obszarze. Obficie występuje tu sól, która jest bardzo smaczna, zwłaszcza ta wydobywana w południowej części [akwenu]. W sierpniu solanka gęstnieje – najpierw pojawiają się drobne czerwone robaczki¹⁹⁴⁰, a potem jakby rozpadają się one na ziarnka w zagęszczonej wodzie; od tego woda zaczyna krzepnąć (oraz niemal szkląć się) i powstaje biała sól w formie kanciastych kryształów. Uważa się, że obwód jeziora wynosi 18 wiorst. Po dotarciu na wschodni brzeg zobaczyliśmy, że ziemia w tej okolicy błyszczy od soli, a woda jest nią nasyciona do tego stopnia, że nasze ręce pokryły się nią po zamoczeniu. Błoto pochodzące z tej kopalni można wykorzystywać do leczenia reumatyzmu. Ludzie chorujący na tę przypadłość przybywają tu w sierpniu i kładą się w szlamie. Z powodu dużej siły wciągania przez błoto mogą pozostać w tej pozycji jedynie krótki czas. Według Arrianosa¹⁹⁴¹ nosi ono [błoto] nazwę *almitida*.

We wschodniej części jeziora zobaczyliśmy obok drogi królewskiej dwie ogromne studnie przeznaczone dla bydła. Czerpana z nich woda ma lekko słonawy posmak. Po stronie południowej znajduje się przesmyk, pas ziemi mię-

¹⁹³⁶ (M. A.) W oryginale: *İdylət çöhrəşü* (*Tepe Czochrach*). Töbe Çökräk – Źródło na Wzgórzu. Obecnie Rodnikowoje (Родниковое), ok. 20 km na północny wschód od Symferopola.

¹⁹³⁷ (M. A.) W oryginale: *Uuŭu* (*Sach*). Saki – miasto na zachodnim wybrzeżu Półwyspu Krymskiego, 20 km na południowy wschód od Eupatorii.

¹⁹³⁸ (K. S.) W oryginale: *uŭuuykənŭŭuŭu* (*aghabedischan*), z tur. ağa – ‘pan, zwierzchnik’, ŭŭuŭu – ‘władca, urzędnik’, ‘zwierzchność’.

¹⁹³⁹ (A. P.) Tuzla znaczy Słone Jezioro. Chodzi o Jezioro Sakskie, nad którym leżą Saki.

¹⁹⁴⁰ (K. S.) Bższkianc ma na myśli glon dunaliella salina – gatunek glona odpowiadającego za charakterystyczny różowy kolor silnie zasolonych jezior.

¹⁹⁴¹ (K. S.) Flawiusz Arrian (Arrianos) – grecki historyk z przełomu I i II w., autor wielu cennych pism, głównie historycznych.

dzy saliną a morzem; tędy prowadzi także droga do Sewastopola, mijająca cypel Kyzyl-Jar¹⁹⁴² w pobliżu ujścia rzek Bułhanak, Alma, Kaczasu i Belbek. W tamtych okolicach również można napotkać niewielkie słone jeziora (450).

Kara Tepe i Sasyk

444. Po godzinie dotarliśmy do położonego w pięknej okolicy wzgórza Kara Tepe¹⁹⁴³. Ze względu na swoją wysokość z oddali wydaje się ono mieć kolor chmur. Od wschodu graniczy z jeziorem Sasyk[-Sywasz], które rozciąga się na długość równą dwóm godzinom pieszej wycieczki w kierunku południowo-zachodnim. Po tej samej stronie wzgórza leży wieś Mamaj¹⁹⁴⁴. Piaszczysty pas ziemi między jeziorem a brzegiem morskim nosi nazwę Bel¹⁹⁴⁵, a utworzył go piasek naniesiony przez rzeki Pontosu, który zebrał się w tym miejscu prawdopodobnie dzięki silnym falom.

Ów pas nie ma jednolitej szerokości. Na początku jest szeroki na 3 wiorsty, ale jego środkowa część już tylko na 2. Leżą tu osiedla Kozaków pełniące funkcję strażniczą, które zwane są gardonami¹⁹⁴⁶. Kozacy żyją we wszystkich częściach Krymu i strzegą półwyspu. Zachodni kraniec jeziora ma niecałą wiorstę szerokości; fale morskie czasami wdzierają się tu w wody akwenu. Choć błoto wydobywane z jeziora służy jako środek na reumatyzm, to ryby nie znajdują pokarmu w jego wodach, przez co nie rozmnażają się. Z tego powodu nie ma tu żadnych ryb.

¹⁹⁴² (K. S.) Kyzyl-Jar – jedno ze słynnych jezior na wybrzeżu Zatoki Kalamickiej, do której wpadają rzeki Bułhanak i Alma.

¹⁹⁴³ (M. A.) Kara Tepe (krymskotat. Czarne Wzgórze); obecnie Pribrieżnoje (Прибрежное), część miasta Saki.

¹⁹⁴⁴ (K. S.) Mamaj to stara nazwa osady tatarskiej w pobliżu Kara Tepe, później zwanej Tüp Mamay, dziś natomiast Limannoje (Лиманное).

¹⁹⁴⁵ (K. S.) W oryginale: *ηλ* (*Bel*). Piaszczysta mierzewa oddzielająca Donuzław od Morza Czarnego. Początkowo był to ciągły pas, w 1961 r. przekopano przez niego kanał łączący lagunę z morzem, przez co „jeziorko” stało się w istocie zatoką. Dziś istnieje tu baza morska.

¹⁹⁴⁶ (M. A.) Słowo gardon pochodzi od rosyjskiego słowa kordon. Por. nr 580.

Gezlew, czyli Eupatoria¹⁹⁴⁷

445. To znane, zamożne miasto portowe założone przez Mitrydatesa Wielkiego¹⁹⁴⁸ w czasach antycznych na zachodnim brzegu jeziora. Władca rzekomo nadał mu nazwę Eupatoria pochodzącą od jego własnego imienia. Inni nazywają je Pompejopolis¹⁹⁴⁹. Widzieliśmy tu złotą monetę wielkości jaldyżu¹⁹⁵⁰. Po jej jednej stronie wewnątrz obramowania był grecki napis: ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΕΥΠΙΑΤΟΡΟΣ [Basileos Eupatoros]. Na środku przedstawiono brodatą twarz z długimi włosami i koroną. Oblicze ma straszliwy wyraz, potworne oczy i wyraźne rzęsy. To prawdopodobnie podobizna Mitrydatesa Wielkiego, chociaż zwykle ukazywano go bez brody. Na wzór Rzymian ma on na ramionach płaszczy. Na odwrocie [monety] znajdują się brodate, długowłose wizerunki bogów. Obok są trzy litery: ΣΙΥ. W tym samym miejscu widać też grot strzały. Tym tytułem [Eupator] Grecy określali Mitrydatesa po tym, jak dokonał wielkich czynów, a oznacza on Patriotę lub Syna Dobrego Ojca.

Historia Tatarów głosi, że to słynne miasto uległo zniszczeniu w dawnych czasach i zniknęło z powierzchni ziemi. Kiedy Genuieńczycy zawładnęli brzegami Krymu, zbudowali tu niewielki zamek na krańcu górskiego pasma nazywanego Lodos Burun¹⁹⁵¹. Twierdza została zniszczona przez Tatarów i porzucona. Później rodziny tatarskie osiadły w zbudowanych gdzieś tam skromnych domach, które nazywano *birgeozew*¹⁹⁵², od czego, jak powiadają, pochodzi nazwa Gezlew. Inni mówią, że owe skromne domy stały w skupi-

¹⁹⁴⁷ (K. S.) W oryginale: *Γεζλεβ καὶ Εὐπατορίας* (*Geozlew kam Eupatoria*); Eupatoria, dawniej zwana też Kozłowem.

¹⁹⁴⁸ (K. S.) Mitrydates VI Eupator – król Pontu (ok. 120-63 p.n.e.).

¹⁹⁴⁹ (K. S.) W oryginale słowo zapisane zostało alfabetem łacińskim: Pompeopolis.

¹⁹⁵⁰ (K. S.) „Złota moneta wielkości jaldyżu” oznacza po prostu dużą złotą monetę porównywaną do tureckiego ałtynu, znaną w języku tatarskim i ormiańskim pod nazwą jaldyz (‘pożłota, złocenie’). Jaldyz może natomiast oznaczać zarówno ‘złotą monetę / ałtyn’, jak i ‘szóstaka’.

¹⁹⁵¹ (K. S.) W oryginale *Λοδος Βουρνι* (*Lodos Burni*). Lodos Burun – krymskotat. Przylądek Południowo-Zachodniego Wiatru, leżał w pobliżu Gezlewu (dzisiejszej Eupatorii). Prawdopodobnie chodzi o dzisiejszy Mys Karantinnij (мыс Карантинный) – przylądek zamykający od zachodu Zatokę Eupatoryjską, gdzie znajduje się stanowisko antycznej Kerkenitidy. To dokładnie „cypel portowy” Eupatorii; dziś są tam falochron i latarnia.

¹⁹⁵² (K. S.) Birközev – tat. ‘dom ze wspólnym piecem’ / ‘wspólny dom’.

skach zwanych *kiiz*¹⁹⁵³, przez co okolica uzyskała nazwę Kiizli lub Geozlew, choć wśród dawnych nazw wymienia się też Geslewe (565).

Wydaje się jednak, że to Chazarowie lub Tatarzy postawili bądź przynajmniej odnowili twierdzę Gezlew wraz z szeroką i głęboką fosą rozciągającą się od jednego brzegu morza do drugiego. Kiedy warownia wpadła w ręce Rosjan, ci zniszczyli ją i zasypali fosę¹⁹⁵⁴. Obecnie można jedynie z trudnością odnaleźć pozostałości po fortecy.

Twierdza miała pięć dużych bram: 1) Iskele Kapusy¹⁹⁵⁵ – stoi od strony morza i zachowała się w całości do dzisiaj wraz z fragmentem muru. Wewnątrz drugiego łuku bramy zobaczyliśmy wydłużoną głowę ludzką wyrzeźbioną w kamieniu – znak rozpoznawczy owej bramy; 2) At Kapusy¹⁹⁵⁶ [była] po stronie zachodniej. Z powodu nieszczęśliwych wydarzeń została zamknięta i nazwana [po tatarsku] Inat Kapusy¹⁹⁵⁷. Obecnie nie pozostał już ślad po tej bramie, ani po następnej powstałej w tym miejscu; 3) Toprak Kapusy¹⁹⁵⁸ – na prawo od tej bramy [widać] wyryty w kamieniu grzebień będący godłem twierdzy o wyglądzie spotykanym również na starych grobach. W pobliżu znajdowała się potężna wieża; 4) Ak Molla Kapusy¹⁹⁵⁹ – znakiem tej bramy jest ludzki pępek; na samym znaku przymocowano szklaną płytkę. Obok była kiedyś niewielka furka nazywana *teszik*¹⁹⁶⁰, co znaczy ‘przejście’; dzisiaj już jej tam nie ma. W tym miejscu wybudowano i wciąż buduje się wiele domów mieszkalnych i innych gmachów; 5) Odun Bazar Kapusy¹⁹⁶¹ – do dziś stoi pośrodku rynku. Obok jest wieża i niewielkie drzwi – *teszik*. Wyrytym na nich znakiem są dwa popiersia.

Po wschodniej stronie w pobliżu morza mieści się otoczona murem cytadela. Na krawędzi umiejscowiono dużą, trzypiętrową okrągłą basztę, którą

¹⁹⁵³ (K. S.) Kiiz – tat. ‘filc, wojłok’; kiizev – ‘jurta’ (dom z filcu, czyli namiot tatarski); kiizli – ‘miejsce, gdzie są jurty’.

¹⁹⁵⁴ (K. S.) W 1783 r. Rosjanie przywrócili miastu nazwę Eupatoria.

¹⁹⁵⁵ (K. S.) W oryginale: *Iskelekapusy* – brama Portowa.

¹⁹⁵⁶ (K. S.) W oryginale: *Atkapusy* – brama Końska.

¹⁹⁵⁷ (K. S.) W oryginale: *Inatkapusy/Inadkapusy* – brama Upartego.

¹⁹⁵⁸ (K. S.) W oryginale: *Toprakkapusy/Topragkapusy* – brama Ziemna.

¹⁹⁵⁹ (K. S.) W oryginale: *Akmollakapusy* – brama Białego Mułły.

¹⁹⁶⁰ (K. S.) W oryginale: *teszik* (deszik/teszik). Teşik – tat. ‘boczne drzwi, otwór, przejście’.

¹⁹⁶¹ (K. S.) W oryginale: *Odunbazarkapusy* – brama Targu Drzewnego.

nazwano Chanli Kule¹⁹⁶², ponieważ odbywały się w niej egzekucje ludzi skazanych na śmierć. Niewiele dalej stoi następna potężna baszta, jak również [kolejne], po drugiej stronie w pobliżu Chan Dżami¹⁹⁶³ oraz po stronie północnej. Cytadela i jej baszty wydają się być dziełem Genuńczyków, którzy wzniesli je dla ochrony rozległej otwartej przystani po południowej stronie twierdzy, nieosłoniętej przed południowym wiatrem. Stanowi on zagrożenie dla statków, kiedy wieje w kierunku lądu.

446. Chan Dżami to jedna z największych budowli w mieście, położona nad morzem i wyjątkowo okazała, dzięki czemu można ją dostrzec z każdej strony. Ma wysoką, szeroką, pokrytą ołowiem kopułę [główną] wspartą na sześciu łukach, a wokół 12 mniejszych okrągłych kopuł, również pokrytych ołowiem. Większa kopuła ma 15 okien. Królewski meczet powstał na planie kwadratu i charakteryzuje się dosyć masywną konstrukcją. Po obu stronach ma dwa piętra. Jego długość i szerokość wynosi 40 kroków. Wejście usytuowano po stronie północnej. W środku mieści się długi przedsionek z łukowym stropem wspartym na czterech marmurowych kolumnach, przy czym dwie z nich są ukryte w ścianach po obu stronach. Na frontowej stronie wielkiego mihrabu można odczytać datę budowy: قبول الخير *Kabul el xéyr*¹⁹⁶⁴. Wśród umieszczonych tu znaków można zauważyć liczbę ٩٧٩ [979 hidżry, czyli 1571/1572], co oznacza, że budynek liczy sobie 263 lata¹⁹⁶⁵. Nieco niżej przeczytaliśmy kolejny napis: كَلَّمَا دَخَلَ عَلَيْهَا زَكَرِيَّا الْمِحْرَابَ *K ‘ulléma daxalé aléyha zék ‘érja el mihrab*, co w tłumaczeniu oznacza: Za każdym razem, gdy Zachariasz wchodził do niej [do Marii] do mihrabu, znajdował u niej pożywienie¹⁹⁶⁶.

Obok zewnętrznych drzwi była duża studnia, która obecnie jest zrujnowana. Również stojąca naprzeciw kamienna łaźnia należała¹⁹⁶⁷ do owego meczetu.

¹⁹⁶² (K. S.) Chanlikule – tat. ‘wieża chana’.

¹⁹⁶³ (K. S.) Chandżami – tat. ‘meczet chana’.

¹⁹⁶⁴ (K. S.) Kabul el-xeyr (ar. al-ḥayr qālūl) – tat. ‘uznano to za dobre’.

¹⁹⁶⁵ (K. S.) Słowa te świadczą, że Bższkianc był w opisywanym miejscu w 1834 lub 1835 r.

¹⁹⁶⁶ (K. S.) „Kulleme deḥale ‘aleyhā Zekerīya el-mihrābe” – „Ilekoć Zachariasz wchodził do niej do mihrabu”. To werset z Koranu (sura 3, aleja 37), mówiący o Zachariaszu odwiedzającym Maryję w świątyni. W kontekście Koranu chodzi o to, że prorok Zachariasz odwiedzał Mariam (Maryję) w jej odosobnionym miejscu modlitwy i znajdował tam pożywienie, którego nikt jej nie przyniósł, co było znakiem Bożej opieki.

¹⁹⁶⁷ (A. P.) W oryginale: vaxəf (ar./pers. vaqf/vağf) – nieruchomość należąca do instytucji religijnej (kościół lub meczetu). To znaczy, że łaźnia wchodziła w skład fundacji religijnej, z której dochodów utrzymywał się meczet.

tu. Łaźnia ta zachowała się w całości. Po stronie morza znajduje się stary taszchan¹⁹⁶⁸. Nad drzwiami wyryto w kamieniu napis: محمد شاه آغا خان اعظم *Muhamméd šah ayai xan azim*¹⁹⁶⁹.

Nieopodal stoi *sulukhan*¹⁹⁷⁰. To masywny budynek zbudowany w dawnych czasach przez pasterza, który chciał wykorzystać wodę z 12 źródeł. Obok istniał kiedyś stary bezestan¹⁹⁷¹. Wszystkie miejsca w okolicy były własnością wielkiego meczetu, o czym napisano na drzwiach tej gospody w czasach A[r]slana Gireja¹⁹⁷²:

صاحب الخيرات والإحسان أرسلان كراي خان بن دولت كراي خان سنة ١١٦٥

*Sahib el xayat ' vél éhsan arslan K'ëray xan bēni dēvlēt ' k'ëray xan 1165*¹⁹⁷³.

W centrum miasta ujrzelśmy czworokątną murowaną wieżę wodną¹⁹⁷⁴. Tutaj rozdzielano wodę do wszystkich części miasta. Niewiele dalej jest wysoka, masywna chanaka¹⁹⁷⁵ o czworokątnej podstawie i okrągłym wnętrzu, wyposażona w kopułę. W jej ścianie widać 19 zagłębień, które służą derwiszom za miejsce zamieszkania. Obok chanaki stoi mały *chazlimani*¹⁹⁷⁶ z kamiennym podłożem. Tatarzy mówią, że kiedy wysycha woda niewielkiego jeziora, w tym samym roku zabraknie chleba. Znajduje się tu [też] niepozorny Dżuma Dżami¹⁹⁷⁷ i medresa Tatarów.

¹⁹⁶⁸ (M. A.) Taszchan (taşhan) – tat. ‘kamienny karawanseraj / zajazd kupiecki’, rodzaj gospody handlowej przy meczecie. Por. nr 410.

¹⁹⁶⁹ (K. S.) „Muḥammad Shāh Āghāy Khān al-‘Azīm” – „Muhammad Szah Agha wielki chan”.

¹⁹⁷⁰ (K. S.) Sūlukhān – tur. ‘karawanseraj’.

¹⁹⁷¹ (M. A.) W oryginale: *bezazisdan*. W Turcji mianem bezestan określano ‘zbudowane z kamienia schronienie dla kupców, budynek, w którym prowadzono handel’.

¹⁹⁷² (K. S.) Arslan Girej – chan krymski (1748-1756, 1767).

¹⁹⁷³ (K. S.) Sāḥib al-ḥayrāt wa-l-iḥsān, Arslan Giray ḥān bin Devlet Giray ḥān, sene 1165. – „Pan dobrodziejstw i szlachetnych uczynków, Arslan Girej-chan, syn Dewleta Gireja chana, rok 1165 [1751/1752]”.

¹⁹⁷⁴ (A. P.) W oryginale: *ḥuquḥūl (taksim)* – tur. ‘rozdzielacz do wody’, wyraz pochodzący od arabskiego taqṣīm – ‘podział’.

¹⁹⁷⁵ (K. S.) W oryginale: *ḥaṭṭpṭ (tekke)*. Chanaka (pers. kānaqāh, tur. tekke) – budynek lub zespół budynków stanowiących siedzibę zakonu sufickiego (derwiszy). W skład zespołu wchodziły świątynia (meczety), szkoła (medresa), pomieszczenia dla członków bractwa oraz pielgrzymów. Nazwa oznacza ‘schronienie, ochronę, azyl’.

¹⁹⁷⁶ (K. S.) Chazlimani – tat. ‘zbiornik wodny, piwnica’.

¹⁹⁷⁷ (A. P.) W oryginale: *Ḍumḡha Ḍumḡha (Dżumgha Dżamisi)*. To niewielki meczet lepiej znany jako meczet Şükrü Efendi, którego resztki zachowały się. Nazwę Dżuma Dżami

447. Po drugiej stronie miasta usytuowana jest dzielnica wyznających judaizm Karaimów składająca się z 800 domów. Mieszczą się tu dwie znane synagogi nazywane *yszkola*¹⁹⁷⁸. Posadzki w obydwu są w całości brukowane. Ozdobione kolumnami kamienne budowle stoją naprzeciw siebie. Widzieliśmy w nich kilka egzemplarzy Pięcioksięgu, pergaminowe manuskrypty oprawione w srebro, obszerne i zwinięte zgodnie z dawnym zwyczajem. Od czasu do czasu wyjmuje się ręcznie zapisane zwoje, kładzie na przykrytych tkaniną pulpitych i odczytuje ich treść zgromadzonym ludziom. Prawodawcą tych [Karaimów] był żyjący przed 550 laty lekarz Aharon¹⁹⁷⁹, który nauczał o nieśmiertelności duszy, życiu w zaświatach i tym podobnych (488).

Kościół Greków i Ormian znajduje się na wschodnim krańcu miasta. To wysoka świątynia na planie krzyża z nawą, stojąca na okrągłym placu, przy którym jest też szkoła.

Poza obszarem twierdzy leży dzielnica Ormian, którzy dawniej mieli kościół Świętego Mikołaja, podpalony przez Tatarów. Wybudowali potem następny drewniany kościół w pobliżu tego miejsca, a 13 czerwca 1817 roku postawili na wspomnianym wyżej placu obecną świątynię z kamienia pod tym samym wezwaniem – piękną budowlę z podwójnym rzędem arkad o szerokich podstawach. Ma ona trzy pary drzwi i ozdobione kolumnami przedsionki. Ponieważ nadal brakuje dachu, nabożeństwa odprawiane są w przylegającym do kościoła domu modlitwy. Wspólnota żyjących tu Ormian składa się z 90 rodzin zajmujących się handlem. W wielu domach widzieliśmy podziemne korytarze i pomieszczenia ze studniami, w których Ormianie kryli się niegdyś przed Tatarami zdobywającymi miasto.

Na zachodzie znajduje się więzienie zbudowane na cyplu Lodos Burun, który chroni port przed zachodnimi wiatrami, podobnie jak po drugiej stronie przed wschodnimi osłania go wzniesienie Ak-Jar¹⁹⁸⁰. Dzięki temu port nie jest

(krymskotat. Cuma Camii – Meczet Piątkowy) odziedziczył po nim większy i nowszy meczet, wcześniej zwany Chan Dżami.

¹⁹⁷⁸ (K. S.) W oryginale: *пѣшкола*, od tat. *işkola/eskola* – ‘szkoła’, ‘dom nauki i modlitwy’. U Karaimów były to *kenesy*.

¹⁹⁷⁹ (K. S.) Aharon ben Jozef (ok. 1240-1320) – lekarz, teolog i komentator Biblii, nauczał o nieśmiertelności duszy; jeden z największych autorytetów karaimskich.

¹⁹⁸⁰ (K. S.) Ak-Jar (Biała Skała) – klif na południowo-zachodnim brzegu Półwyspu Krymskiego, od którego nazwę wzięła leżąca obok wieś tatarska; po podboju przez Rosję w 1784 r. nazwę miejscowości i zatoki zmieniono na Sewastopol. Katarzyna II ulokowała tam bazę Floty Czarnomorskiej.

zabezpieczony, jedynie gdy wiatr wieje od południa. Genueńczycy wzniesli tutaj twierdzę, podobnie czyniąc na przeciwległym krańcu miasta, gdzie postawili następną warownię w celu ochrony portu. Widzieliśmy tam duże kamienie wystające z ziemi. W naszej epoce były tu dwa wykute w skale posągi. Jeden przedstawiał mężczyznę odzianego na modłę dawnych Greków i z hełmem na głowie, a drugi kobietę ubraną jak Rzymianka.

W pobliżu wybrzeża widzieliśmy źródło czystej, smacznej wody, której strumień uchodzi wprost do morza. Leży tam duży kamień, który czasem się porusza – wtedy znów wypływa spod niego woda. Źródło daje wodę słodką i zdrową, choć u ujścia, blisko morza, staje się ona nieco słonawa. Niedaleko stąd w kierunku zachodnim stoi pięć dużych studni nazywanych *otarchuisy*¹⁹⁸¹, które zaopatrują miasto w słodką i zdrową wodę. Kiedy wiatr zawieje od strony lądu, woda wysycha; kiedy zaś powieje od morza, staje się nieco słona. W pobliżu są dwa budynki, gdzie kwateruje oddział wojska. Pierwszy służy za mieszkanie prostym żołnierzom, a drugi – dowódcom.

Z tego miejsca wyruszyliśmy na zachód i przez rozmaite wsie tatarskie dotarliśmy do kolejnego cypla w zatoce – Bojnach Burun¹⁹⁸². Naprzeciw morza zobaczyliśmy tam słone jezioro, które daje jednak sól nienajlepszej jakości. Obszar ten nosi nazwę Bojnach i ciągnie się przez trzy godziny [drogi] w kierunku zachodnim aż do jeziora Donuzław.

Donuzław¹⁹⁸³

448. To znane jezioro na Krymie o trójkątnym kształcie wydłużającym się w kierunku północnym niczym odnoga morza. Jest oddzielone od morza wąską płycizną nazywaną Bel; naszym zdaniem powstała ona poprzez

¹⁹⁸¹ (K. S.) Prawdopodobnie otuzkuyusu ('30 studni') lub ot ar kuyusu ('wspólne studnie'). Źródła świadczą, że miasto miało rozbudowany system karizów (kanatów) – podziemne instalacje zbierały wodę i doprowadzały ją do cystern, łaźni, fontann i domów. W wielu podwórzach były studnie, z których ją czerpano.

¹⁹⁸² (K. S.) W oryginale: *Bojnachburni* (Bojnachburni). Prawdopodobnie Moynak Burun (cypel przy jeziorze Moynaki). Nazwa Bojny jako nazwa obszaru odpowiada ciągowi lagun i mierzei od Eupatorii po Donuzław.

¹⁹⁸³ (K. S.) W oryginale: *Donghuzlaw* (Donghuzlaw). Donuzław (krymskotat. Doñuzlav – Świńska Zagroda) – największa laguno-zatoka zachodniego Krymu.

nanoszenie piasku przez fale morskie, podobnie jak opisywane wcześniej jezioro Sasyk (444). Płycizna ma długość równą dwóm godzinom pieszej drogi, a w niektórych miejscach jest szeroka na 100 kroków. Woda morska czasami wlewa się do jeziora, którego obwód mierzy półtora dnia wędrówki. W jeziorze nie ma ryb.

Zachodni wiatr tworzy niekiedy na jeziorze fale, które przykrywają płyciznę. Natrafiłiśmy tu na gwałtowną burzę i obserwowaliśmy, jak podchodzi do nas woda z akwenu. Na północnym brzegu znajduje się ujście strumienia; jest tam także chanaka, w której od czasu do czasu spotykają się wirujący i śpiewający derwisze nazywani sufitami (408).

W niektórych miejscach okolicę zwie się Tarchan¹⁹⁸⁴. Po zachodniej stronie morza znaleźliśmy nocleg we wsi Czegerhadzi¹⁹⁸⁵. W innej wsi położonej niedaleko widzieliśmy starą chanakę i murowany meczet. Tutaj bierze początek wschodnia zatoka przylądka [Eski] Foros¹⁹⁸⁶, która nosi nazwę Beliczi¹⁹⁸⁷. Żyją tu szlachetne gatunki ryb, takie jak *chadżżadża*, *ilaricz* i tym podobne. Po uwędzeniu wysyła się je do różnych krajów.

Eski Foros

449. To duży przylądek i wzniesienie znajdujące się w odległości sześciu godzin wędrówki w kierunku zachodnim. Na obszarze obu zatok Eski Foros widzieliśmy w morzu kamienne bloki i skały, które są niebezpieczne dla żeglugi. Rosjanie zbudowali więc na tutejszym szczycie kamienną wieżę wysoką na 60 łokci, gdzie nocami pali się ogień w celu ostrzeżenia załóg statków.

Szerokość przylądka, wrzynającego się w morze niczym klin, od jego jednego krańca do drugiego wynosi 10 wiorst. Widzieliśmy tu wiele wsi, bowiem

¹⁹⁸⁴ (M. A.) Półwysep Tarchankucki – półwysep w północno-zachodniej części Krymu, którego najbardziej wysuniętą na zachód częścią jest przylądek Tarchankut.

¹⁹⁸⁵ (K. S.) W oryginale: *Çeğirhadži* (Czegerhadzi). Najpewniej chodzi o dawną wieś Çeger Acı. Jej współczesna nazwa to Znamienskoje (Знаменское).

¹⁹⁸⁶ (M. A.) Tzn. przylądka Tarchankut. Jego dawna nazwa Eski Foros pochodzi od gr. φάρος (pharos) – ‘latarnia morska’; z tureckim przymiotnikiem eski – ‘stary’ – oznacza ‘starą latarnię morską’.

¹⁹⁸⁷ (K. S.) Prawdopodobnie chodzi o dzisiejszy rejon Belyaus (kosa i zatoka położona na wschód od przylądka Tarchankut), czyli wschodnią stronę cypla; Beliczi to wariant nazwy występujący w relacjach XIX-wiecznych.

ziemia jest żyzna. Wydaje się, że w dawnych czasach była tu latarnia, ponieważ Grecy zwą ten przylądek Kokino Fanari¹⁹⁸⁸.

Północna zatoka morska nazywa się Dib Tarchan, po grecku Tamirake, i leży na niej Tarchan Aqmescit¹⁹⁸⁹, stare miasto tatarskie. Jest w nim piękny port, bezpiecznie położony w obrębie jego granic; niekiedy jednak fale uderzające o skalisty przesmyk zakłócają spokój statkom. W czasach Tatarów przybywały tu okręty, ale obecnie pozostało jedynie kilka tatarskich domów i meczet. W pobliżu jest Szejhler¹⁹⁹⁰, gdzie znajduje się *tekke* i wielu derwiszów.

W tym miejscu zaczyna się Morze Czarne¹⁹⁹¹, rozciągające się wzdłuż zatoki morskiej aż po Perekop (404). Sary Bulat¹⁹⁹² to wieś położona między Tarchanem¹⁹⁹³ a Perekopem. Jest tu długi cypel wychodzący w morze. Wybrzeże nosi nazwę Manghyt¹⁹⁹⁴. W dawnych czasach zwano je zatoką Gargintian¹⁹⁹⁵, a istniało tam miasto Gargine¹⁹⁹⁶ i stara twierdza Negropina.

Naprzeciw Morza Czarnego leży obfitująca w trawę wyspa Dżaryłgacz¹⁹⁹⁷, gdzie wypasa się bydło. [Odcinek wiodący] stąd po ostry cypel Kyl Burun nazywa się Bieźnią Achillesa, po grecku Dromos Akilleos¹⁹⁹⁸, ponieważ powiadają,

¹⁹⁸⁸ (K. S.) Chodzi o przylądek Tarchankut. Grecka nazwa Kokino Fanari (Czerwona Latarnia) pojawia się w XVIII-wiecznych źródłach; Rosjanie wzniesli tu w latach 1816-1817 latarnię Tarchankucką.

¹⁹⁸⁹ (K. S.) W oryginale słowo Tamirake zostało zapisane alfabetem łacińskim. U Strabona spotyka się wariant Tamyraca. Nad brzegiem owej zatoki (tarchan) leżał niegdyś Ak-Meczet. Tarchan Aqmescit to zatem dawna nazwa dzisiejszej Zatoki Wąskiej w Czarnomorskie (Черноморское).

¹⁹⁹⁰ (K. S.) Toponim znany w krymskotat. jako Şeyhler.

¹⁹⁹¹ (M. A.) Por. nr 384, 403.

¹⁹⁹² (M. A.) W oryginale: *Ууриуоуи* (*Sary Bolat*) – dawna wieś między Tarchankutem a Perekopem; dzisiejsze Portowe (Портowe/Портовое).

¹⁹⁹³ (M. A.) W oryginale: *Тархан* (*Tarchan*).

¹⁹⁹⁴ (K. S.) Nazwa Manghyt pochodzi od Mangutów (Nogajów), którzy zasiedlali północno-zachodnie wybrzeże Krymu; opisywany odcinek to brzeg Zatoki Karkinickiej.

¹⁹⁹⁵ (M. A.) Gargintian (Karkindian) – obecnie Zatoka Karkinicka.

¹⁹⁹⁶ (M. A.) Gargine (Karkine, Kerkinitida, Kerkinitis) – antyczne miasto greckie na miejscu dzisiejszej Eupatorii.

¹⁹⁹⁷ (K. S.) W oryginale: *Джарылгач* (*Jarylghacz*). Dżaryłgacz (Джарылгач) – długa, piaszczysta wyspa (dawna mierzeja) u północno-zachodnich wybrzeży Morza Czarnego oddzielająca Zatokę Dżaryłgacką od otwartego morza.

¹⁹⁹⁸ (K. S.) W oryginale: *ῥίθυγος Ἀχιλλέως* (*Yntac Akilliaj*); *Σποῖλου Ἀχιλλέου* (*Dromos Akilleos*). W starożytności wyspa Dżaryłgacz i położona bardziej na zachód Kosa Tendrowska stanowiły jedno pasmo lądu. Bieźnią Achillesa nazywali je Grecy z pobliskiej kolonii w Olbii.

że tu wychował się dzielny Achilles. Znaleźliśmy miedziane monety z jego wizerunkiem. Po jednej stronie jest na nich olbrzymia, groźna postać z brodą, a po drugiej duży miecz, jak również litery NIKH – *Niki*, a poniżej napis *ΑΧΙΛΛΕΥΣ ΤΡΑ* – *Akillews Trd*.

Wzdłuż Morza Czarnego, naprzeciw Kyl Burun rozciąga się wydłużona, zatrawiona wyspa Tentre Adasi¹⁹⁹⁹ (*Pontos*, 230).

Dalsza zachodnia część [Krymu]

450. Rozpocząwszy podróż przez miejscowości położone na zachodnim wybrzeżu Morza Czarnego po Gezlew, powróciliśmy na brzeg jeziora Sasyk i przez górę solną (443) dotarliśmy do krańca [jeziora] Kyzyl-Jar, gdzie zaczynają się skały wybrzeża, rozciągające się po zatokę Ak-Jar. Stamtąd dotarliśmy do ujść rzek: Bułhanak, Alma, Kaczasu i Belbek. Widzieliśmy piękne ogrody i parki, a potem przybyliśmy do Ak-Jar.

Ak-Jar

451. To rozległa zatoka morska i bezpieczna przystań o wielu odnogach. Zatoka została pięknie ukształtowana przez naturę, podzielona w fascynujący sposób na mniejsze zatoczki. To zaskakujące, ale dzięki temu duże statki mogą z łatwością przeczekać tutaj zimę, a także pobrać zaopatrzenie. Wielkie okręty wojenne budowane w Mikołajowie i Chersoniu [również] zaopatrują się tu we wszelki prowiant i amunicję, aby całkowicie przygotować się do rejsu (380).

Długość wielkiej zatoki morskiej to 7 wiorst. Tatarzy zwą ją Kadir Limani²⁰⁰⁰. To dawna nazwa oznaczająca Zatokę Ktenos. Szerokość powierzchni wynosi 600 sążni²⁰⁰¹, w szerszych miejscach – 800, a w węższych 300. Głębokość sięga od 3 do 10 lub 12 sążni. Na obszarze zatoki nie występują skały, szlam

¹⁹⁹⁹ (M. A.) W oryginale: *Тентре Адаши* (*Tentre Adasi*). Tendra, Kosa Tendrowska – wyspa na Morzu Czarnym, ok. 70 km na południowy wschód od Odessy. Od lądu stałego oddziela ją Zatoka Tendrowska.

²⁰⁰⁰ (K. S.) Właściwie Kadı Limanı – Port Kadiego, dawna nazwa wielkiej zatoki Ak-Jar.

²⁰⁰¹ (K. S.) W oryginale: *қылузсан* (*krzaczap*). Sążeń – dawna jednostka długości, określona zasięgiem ramion człowieka.

pojawia się jedynie w głębi, brzeg zaś jest kamienisty. Wejście jest szerokie na 750 sążni i chronione solidnymi fortyfikacjami. Wiejące tu wiatry zapewniają świeże powietrze. Podczas gdy za dnia wiatr wieje od morza w kierunku portu, wieczorem lub już w nocy zmienia kierunek i wieje od lądu w stronę morza. W ten sposób statkom łatwiej jest wejść do portu i z niego wypłynąć, a powietrze staje się czyste. Mogliśmy przekonać się o tym [naocznie], kiedy znaleźliśmy się na statku królewskim pośrodku wielkiej zatoki i zobaczyliśmy, jak wiatr zmienia kierunek i wieje od strony lądu.

Po zachodniej stronie wielkiej zatoki rozciąga się śnieżnobiały brzeg, pełen skalistych urwisk i jasnych wzniesień, z tego powodu zwany przez Tatarów Ak-Jar, co znaczy Białe Urwisko. Kiedyś leżało tutaj miasto tatarskie o tej samej nazwie, oddalone od ujścia [zatoki] o 5 wiorst. Tu przechowuje się drewniane wyposażenie i inne części konieczne dla okrętów królewskich. Idąc wzdłuż wysokiej góry stojącej po zachodniej stronie zatoki, ujrzeliśmy dwie wieże z systemem sygnałowym położone na wyżynie. Zbudowano je tak, by umożliwiały patrzenie w dal i odszukanie w ten sposób statków pogrążonych w ciemności okrywającej wejście do portu.

452. Siwhrni lub Sewiernaja oznacza Północna²⁰⁰². Miasteczko o tej nazwie leży po północnej stronie zatoki w okolicy zwanej przez Tatarów Tachda Isglesi²⁰⁰³. Są tu porozrzucane po rozmaitych miejscach duże domy i gospody, a także uzbrojone szańce służące obronie. Stąd aż po wielkie ujście można zauważyć różne odnogi rzeczne i niewielkie zatoczki. Nie nadają się one jednak do cumowania statków. Nad wyjściem zatoki leży znany bastion nazywany Konschanis²⁰⁰⁴, wzniesiony naprzeciw Chersonezu (462). Jest tu też skała zanurzona w morzu i niewielkie słone jezioro.

W Siwhrni wiele łodzi oczekuje na pasażerów chcących przepłynąć na drugą stronę rozległej zatoki. Leży tam słynne miasto Sewastopol.

²⁰⁰² (M. A.) Dziś to północna część Sewastopola, historyczny obszar miasta na północnym brzegu Zatoki Sewastopolskiej, administracyjnie w obrębie rejonu nachimowskiego.

²⁰⁰³ (K. S.) W oryginale: *Σπουδαι Ὑψηλῆς* (*Tachda Isglesi*) – Drewniana Przystań.

²⁰⁰⁴ (K. S.) W oryginale: *Κοσταντινουβὰς*. Chodzi o przylądek, na którym Rosjanie mieli bastion o nazwie Konstantinowskaja batareja (Константиновская батарея) – najdalej wysunięty na północ przylądek Zatoki Sewastopolskiej.

Sewastopol

453. Łodzią dotarliśmy na przeciwległą stronę zatoki do pięknego i zamożnego królewskiego miasta Sewastopola, powstałego na wysokiej górze. Miasto zaczyna się przy zatoce i dużej odnodze rzeki, a następnie rozciąga po szczyt górski na długość wynoszącą ponad 2 wiorsty. Ma wiele dużych budowli, królewskich warsztatów i mnóstwo innych rzeczy. Ulice są tu proste i przeważnie równoległe. Jest spore odgałęzienie rzeczne nazywane Jużnaja Buchta²⁰⁰⁵. Miasto zbudowano wzdłuż brzegu tej zatoki; pełni ona również funkcję głównego portu. Przy wejściu do przystani są duże kamienne schody prowadzące do miasta. Wspięliśmy się po nich i dotarliśmy do rynku. Tu zobaczyliśmy królewski dom. Zbudowano go w roku 1787, aby mogła zatrzymać się w nim caryca Katarzyna II. Odtąd po obu stronach ciągnie się rząd wielkich pałaców należących do kapitanów okrętów i szlachty. W pobliżu znajduje się targ miejski, ale jest tam niewielu sprzedawców, ponieważ większość mieszkańców miasta to ludzie morza.

Po lewej stronie szerokiej ulicy widzieliśmy niedawno zbudowaną, piękną i złoconą świątynię rosyjską, która jest okazała, widna i ozdobiona kolumnami. Katedra [ta] jest wysoka. W środku znajduje się duży wizerunek Jezusa i Matki Bożej w całości pokryty srebrem. Po prawej stronie nad ołtarzem są dwa posrebrzane malowidła wielkości człowieka. Jedno przedstawia Matkę Bożą, a drugie [apostołów] Piotra i Pawła. Po lewej są dwa obrazy o podobnych rozmiarach również pokryte srebrem, przy czym jeden ukazuje scenę Zmartwychwstania, a drugi – świętego Mikołaja, któremu poświęcono ów kościół. Świątynia ma niewielki przedsionek i wysoką dzwonnice z kolumnami. Przed ołtarzem zobaczyliśmy kolejny wizerunek Jezusa, piękny, posrebrzany i pozłacany.

Dookoła kościoła jest średniej wielkości plac. Tu zaczyna się teren dużego zakładu wytwarzającego wyposażenie okrętowe, który ciągnie się do brzegu morza. Wykonuje się w nim z żelaza i miedzi niezbędne do żeglugi elementy [konstrukcyjne]. Są także arsenał i stocznia, gdzie buduje się mniejsze okręty, podczas gdy większe jednostki morskie przyplływają tutaj z innych miejsc oraz otrzymują wyposażenie (381).

Powyżej stoi grecki kościół usytuowany na wyżynie i postawiony na planie krzyża. Podpierają go cztery wielkie kolumny. Jest tu również niewielka szkoła dla miejscowych dzieci greckich. W pobliżu wejścia zobaczyliśmy w ścianie

²⁰⁰⁵ (K. S.) W oryginale: *Енѣдѣууу унѣуѣѣ (Jużnaja buchta)*.

marmurowy kamień długi na 3 stopy i szeroki na 1,5 stopy, na którym wyryto wizerunki kobiety i mężczyzny. Wyżej można było odczytać ich imiona w alfabecie greckim: *Niech zrodzeni w Bogu Christionos i jego błogosławiona żona Ulpiana radują się w wieku 75 i 52 lat.*

ΘΕΑΓΕΝΗΣ ΧΡΙΣΤΙΩΝΟΣ ΚΑΙ
Η ΓΥΝΗ ΑΥΤΟΥ ΟΥΛΠΙΑΝΑ
ΜΑΚΑΡΙΑ ΕΤΩΝ ΖΕ ΚΑΙ ΝΒ lub ΚΑΙΠΕ.

Zamiast daty dwa ostatnie słowa informują o ich wieku: pierwsza liczba 75 odnosi się do mężczyzny, a liczba 52 – do kobiety. Oboje byli zasłużonymi i szlachetnymi obywatelami Chersonesu. Aby ich uczcić, wyryto w kamieniu inskrypcję i ustawiono go tam. Później został zabrany z ruin Chersonesu i stanął tutaj. W innym miejscu zauważyliśmy podobny kamień z wizerunkiem kobiety i dziecka oraz niemożliwym do odczytania greckim napisem. Widzieliśmy także kamień szlachetny, biały niczym alun, na którym zręczna ręka wyrzeźbiła głowę Sokratesa. Oglądaliśmy też różne monety z Chersonesu i narysowaliśmy kilka z nich (464).

454. Następnie podążyliśmy dalej, żeby obejrzeć kolejne zatoki i przystanie Sewastopola. Na zachodnim krańcu miasta natknęliśmy się na zatokę pośrodku łukowatego przylądka, która rozciąga się na 300 sążni w głąb lądu. Tworzy bezpieczną przystań, lecz z powodu płycizn większe statki nie mogą tu wpływać. Zatoka nazywa się Artilerijskaja Buchta²⁰⁰⁶. Stoi przy niej bastion broniący wielkiej zatoki, stąd miano Zatoki Strzeżonej przez Artylerię. Z tego miejsca przeszliśmy 700 sążni w kierunku lądu i zobaczyliśmy następną zatokę po tej samej stronie. Zaczyna się tu duża Jużnaja Buchta, co znaczy Zatoka Południowa. Ciągnie się w głąb lądu na długość 2,5 wiorsty i szerokość 200 sążni. Stoi przy niej potężny bastion nazywany Aleksandrska Batarieja. Ta otoczona wzgórzami przystań nie tylko jest całkowicie bezpieczna, ale doskonale nadaje się jako miejsce cumowania sporych statków, których jest tutaj mnóstwo. Zbliżają się do brzegu i są naprawiane bez żadnych przeszkód, ponieważ woda jest tu bardzo głęboka, a sama zatoka – szeroka. Jedynie przy końcu przystań staje się węższa. Widzieliśmy skalne pomosty służące do przechodzenia na przeciwną stronę zatoki. Wzniesiono tu duże domy mieszkalne i koszary dla marynarzy, magazyny z wyposażeniem okrętowym i inne zabudowania. W ten

²⁰⁰⁶ (K. S.) W oryginale: *Αρτιλεριjska Buchta* (Artilerijskaja buchta).

sposób okolica stała się rodzajem przedmieścia. Po drugiej stronie pomostów znajduje się kolejna, wąska zatoka przypominająca jezioro. Dookoła niej postawiono nad morzem wiele pięknych pałaców.

W pobliżu wspomnianej wielkiej zatoki jest następna – rozciągająca się na 900 sążni w kierunku przeciwnego, wschodniego brzegu. Nosi nazwę Karabielna, co znaczy Zatoka dla Statków. Jest tak głęboka, że duże statki mogą do niej wpływać bez żadnej obawy i spędzać tu zimę. Widzieliśmy olbrzymi, trójpokładowy okręt wojenny nazwany Paryż. Jeden z jego królewskich nadzorców, kapitan Łazar Markowicz²⁰⁰⁷, okazał się naszym rodakiem. Oprowadził nas po swoim statku. Widzieliśmy imponujące uzbrojenie i budowę okrętu, duże działa, rozmaite pomieszczenia, kajuty i łaźnie, a nawet rozległy plac z różnorodnym wyposażeniem.

455. Wielka flota rosyjska licząca 700 większych i mniejszych okrętów spędza tutaj zimę. Najwyższym dowódcą jest naczelnik miasta Mikołajowa (380). W maju statki opuszczają zatoki i przez kilka dni pozostają na pełnym morzu. Stamtąd wypływają na Morze Czarne, gdzie są aż do września.

Na lądzie na prawo od zatoki Karabielnej utworzył się przylądek o długości 100 kroków. Jego kraniec nosi nazwę Pawłowski. Idąc po nim, można zauważyć, że po przeciwnej stronie znajduje się inna niewielka zatoka – Kilen Buchta²⁰⁰⁸, która jest dostatecznie głęboka, aby służyć za przystań statkom. Wysunięty skraj lądu nazwano Mysok. Stąd poszliśmy w kierunku wielkiej zatoki i w jej głębi zobaczyliśmy wystającą z morza skałę, zauważyliśmy też, że woda jest tu bardzo płytka. W pobliżu dostrzegliśmy ujście Czarnej, którą Tatarzy zwą Bijuk-Uzen²⁰⁰⁹. Podążyliśmy wiorstę wzdłuż rzeki i ujrzelśmy po jej obu stronach płyciznę, aż dotarliśmy do miejsca o nazwie Inkerman, gdzie kończy się wielka zatoka [i zaczyna ląd]. W sąsiedztwie istniała kiedyś twierdza Neapolis²⁰¹⁰. Obecnie od strony Gezlewu leży zamieszkała przez Niemców wieś Kronental²⁰¹¹. Żyje w niej 25 rodzin wyznania prawowiernego²⁰¹², które mają własny kościół.

²⁰⁰⁷ (K. S.) Łazar Serebriakow (1795-1862) – admirał carskiej floty pochodzenia ormiańskiego.

²⁰⁰⁸ (M. A.) W oryginale: *Kilimbasznia buhta*.

²⁰⁰⁹ (K. S.) W oryginale: *ᲕᲟᲗᲗᲠ ᲕᲟᲗᲗᲠ (Bujuk uzen)*.

²⁰¹⁰ (K. S.) Neapolis – dawna stolica Scytów, w miejscu której obecnie leży Symferopol.

²⁰¹¹ (M. A.) Kronental (Bułğanq) – wieś położona w połowie drogi między Sewastopolem a Gezlewem, ok. 27 km na zachód od Symferopola; obecnie Kolczugino (Кольчугино).

²⁰¹² (K. S.) W tym wypadku chodzi o Niemców katolików. Katolicy i luteranie mieli wspólny kościół podzielony wąskim korytarzem.

Inkerman²⁰¹³

456. Wkroczywszy do pięknej doliny, zobaczyliśmy, że góry po obu stronach wielkiej zatoki kończą się w głębi tejże doliny. Obie odnogi górskie kryją w sobie jaskinie. Najpierw udaliśmy się do prawej części kotliny i odkryliśmy w pobliżu góry kilka niewielkich grot wykutych w skale, a także źródło z dobrą wodą.

W najdalszym krańcu doliny stoi stary, położony na wzniesieniu zamek, który, jak powiadają, zbudowali dawni Grecy z Chersonesu. Strabon określa go mianem Ktenus. Według przekazów był tam kiedyś wielki mur. Jeden z jego końców znajdował się w Bałakławie i łączył oba miasta. Wydaje się, że w późniejszym okresie Genuńczycy wzmocnili twierdzę bastionami. Obok niej są wiekowe groty wykute z niesamowitą zręcznością przez mieszkańców Chersonesu, które miały służyć ich wojskom za schronienie przed mieszkańcami gór.

Inni twierdzą, że w czasach chrystianizacji wierni kryli się tu przed poganami. Mówi się, że święty Klemens III²⁰¹⁴, biskup Rzymu, został w to miejsce wygnany. Później zesłano także świętego Marcina, jednego z wnuków Domicjana²⁰¹⁵, i niektórych urzędników dworskich, ponieważ wówczas ludzie wywożeni byli nie na Korsykę, ale właśnie tutaj. Skazańcy wykuli sobie w skale mieszkania, w których później ich pogrzebano. Z tego powodu miejsce to jest nazywane Skalnym Miastem²⁰¹⁶.

W XIII wieku, gdy cesarstwo Greków rozpadło się na mniejsze części, Inkerman stał się znanym niezależnym miastem, którym zarządzali jego mieszkańcy. Potem przeszedł w ręce Genuńczyków, a w końcu Tatarów, którzy całkowicie go zniszczyli. Nie pozostało po nim nic oprócz jaskiń. Zwiedziliśmy je i osobiście obejrzeliliśmy tamtejsze wyjątkowe wytwory. Zanim przejdziemy do opowieści o Chersonesie, wymienimy je wszystkie po kolei.

Skalne Miasto

457. Kiedy już przeszliśmy przez piękną dolinę Inkermanu otoczoną górami, podążyliśmy na wschód w kierunku jaskiń rozmieszczonych u stóp wzniesienia.

²⁰¹³ (K. S.) W oryginale: *Ἰνκέρμαν* (Inkirman).

²⁰¹⁴ (K. S.) Powinno być: Klemens I – papież (ok. 91-ok. 101), święty Kościoła katolickiego i Cerkwi prawosławnej.

²⁰¹⁵ (K. S.) Domicjan – cesarz rzymski (81-96).

²⁰¹⁶ (K. S.) W oryginale: *Καρανδζαβακχάκ* (Karandzawakaghak).

Następnie udaliśmy się na drugą stronę, gdzie natrafiliśmy na duże drzwi i szerokie przejście wykute w skale. W pobliżu ujrzelśmy też skalne schody. Weszliśmy po nich i po jednej stronie zobaczyliśmy pomieszczenie wykute w kamiennym ścianie, a po drugiej – zachwycające okna i balkony, również wykute w skale. Po przejściu 40 kamiennych stopni w górę odkryliśmy dużą salę i okno powyżej. W tym miejscu zaczyna się wąska hala prowadząca niczym ulica w kierunku południowym, o szerokości 2 kroków i wysokości równej wzrostowi człowieka. Po prawej stronie przejścia zobaczyliśmy szerokie kwadratowe drzwi. Przeszedłszy przez nie, znaleźliśmy się w przestronnym wnętrzu kościoła ze sklepieniami, [też] ze skały. Sklepienie w przedniej części świątyni zawaliło się jednak z wysokości 15 łokci. Widzieliśmy tam także dwa groby.

Po prawej stronie wspomnianego kościoła odkryliśmy drzwi. Wąskim przejściem dotarliśmy do niewielkiej kaplicy, która mierzyła 8 kroków długości i 4 kroki szerokości. Ołtarz miał półokrągły kształt, a jego średnica wynosiła 4 kroki. Kaplica miała jedno okno. Powyżej lewej ściany wyryto trójkąt, w którego obrębie dostrzec można dawny, nieczytelny napis. Tuż obok widniały resztki farby i pozostałości jakichś malowideł. Drzwi i dach są wysokie, a ściany pomieszczenia wykuto z takim kunsztem, że w wielu miejscach ich grubość nie przekracza grubości palca.

Przed dużym kościołem ujrzelśmy skałę, która wyciągała się ku niebu i była wysoka jak sama świątynia. Tworzyła przez to przedsionek lub halę kościoła. Obecnie jest jednak zniszczona. Wewnątrz tej góry mieszkają żołnierze i marynarze trzymający tu straż. Patrolują okolicę i strzegą bezpieczeństwa.

Po zejściu tymi samymi kamiennymi schodami wykutymi w skale i przejściu dnem doliny natknęliśmy się na dwułukowy kamienny most – tak wysoki i masywny, jakby był dziełem przodków dawniej mieszkających w tej okolicy. Pod mostem przepływa potok Bijuk-Uzen²⁰¹⁷.

458. Następnie dostaliśmy się do wnętrza wysokiej góry stojącej naprzeciw, gdzie było wiele mieszkań. Obok niej płynie niewielki potok uchodzący do pierwszej [po drodze] rzeki. Gdzieś tam dostrzegliśmy, że góra została umocniona od podstawy po wierzchołek, dzięki czemu uniemożliwiono dostęp wrogom. W zachodniej części ujrzelśmy olbrzymie groty i zachwycające pomieszczenia, które niegdyś mieściły różne lokale i kryjówki. Świadczą o tym zawalone fortyfikacje, w których mieszkają obecnie żołnierze, a nieopodal wy-

²⁰¹⁷ (M. A.) Por. nr 455.

dobywa się siarkę. Przed górą widzieliśmy tam obszerną skalną salę, a niżej pozostałości dawnych murów i wież.

Podobnie po wschodniej stronie wielkiej skały widzieliśmy liczne jaskinie i schody wiodące ku górze – ku górze tak stromej i niedostępnej z obu stron, że do jej ukształtowania niezbędny był niezwykle talent; dziś nie sposób się tam dostać. Zdaje się, że tu zaczynał się dawny wielki mur obronny, który ciągnął się aż do Bałakławy, wyznaczając granicę królestwa mieszkańców Chersonezu.

Na wielkim placu od strony zachodniej zobaczyliśmy drogę wykutą w skale. Przypominającymi schody przejściami dotarliśmy na górę, gdzie odkryliśmy piętra, a na nich mieszkania. Przeszedłszy 15 kroków wyżej, znaleźliśmy następne pomieszczenia mieszkalne. Obok znajdował się wysoki i piękny kościół w całości wykuty we wnętrzu góry. Po każdej ze stron miał cztery kolumny z trzonami i głowicami.

Pod wielkim sklepieniem ujrzelśmy ołtarz z dużym wykutym w skale krzyżem, na którego ramionach były kolejne, mniejsze krzyże. Zmierzyliśmy średnicę ołtarza, która wynosiła 10 stóp, i długość świątyni, to znaczy 13 kroków. Sala była wysoka na 10 stóp. Obecnie wciąż można dostrzec w niektórych miejscach resztki farby i niewyraźnych malowideł. Wejście jest szerokie. Ponad nim widnieje duże, półokrągłe okno. Po obu stronach [świątyni] są zakrystie. Po prawej usytuowano kaplicę z ołtarzem i oknem. Z obu stron drzwi też są okna. W górze mieści się budząca wrażenie galeria wykuta w skale na wysokości równej wzrostowi człowieka, której podstawa stanowi sklepienie przedsionka kaplicy. Za drzwiami prowadzącymi do świątyni jest sklepiony przedsionek. Zakrystia po prawej stronie jest szersza i ma okno oraz ołtarz.

459. Z tego poziomu udaliśmy się wzwyż na inne piętro, przechodząc po siedmiu skalnych stopniach. Tu odkryliśmy następne pomieszczenie – o oszklo-nych ścianach. W górze było okrągłe okno. Z wielkim wysiłkiem wspięliśmy się na dach, gdzie znaleźliśmy drogę, lekkomyślnie wykutą wzdłuż przepaści. Po jednej stronie ma ona kamienną ścianę. Wykorzystaliśmy ją w roli schodów, by dotrzeć do wyższej części góry. Stoi tam wybudowana w dawnych czasach twierdza (456), z jednej strony osłonięta murem. Ponieważ z pozostałych trzech stron ochronę dawała jej niedostępna góra, jedynie północna część nie była [naturalnie] chroniona. Z tego powodu postawiono w tym miejscu zamek otoczony podwójną linią murów, który Genuieńczycy wzmocnili wieżami.

Na jednym krańcu fortyfikacji zobaczyliśmy dwie okrągłe baszty. Był tu też duży mur zewnętrzny i wysoka okrągła wieża. Pod murem jest wykop szeroki

na 20 kroków i w większości wykuty w skale. W różnych miejscach widzieliśmy schowki i cysterny. Wierchołek murów dobiega do przerażająco wysokiej krawędzi, gdzie natrafiliśmy na wykute przejście w głąb góry; kiedyś stanowiło drogę w dół, ale obecnie jest zniszczone. Dawniej, kiedy zeszło się po 30 stopniach, można było zobaczyć wypływającą ze skały dobrą wodę. Mówią, że owo skalne przejście prowadzi stąd aż do Bałakławy, gdzie znajdowała się kiedyś granica miasta. Wykop i jaskinie wydały nam się niezwykle stare, chociaż wiadomo, że kościół powstał w czasach chrystianizacji, podobnie jak umocnienia murów. Przez szczelinę w murze przeszliśmy do następnej części wielkiej góry oraz na wysokiej płaszczyźnie ujrzeliśmy kolejne grotty. Stąd skierowaliśmy się wzdłuż urwiska w dół i znowu zobaczyliśmy jaskinie, w których mieszkają wojskowi pracujący w stoczni. Pod górą zaczyna się piękna dolina z urokliwymi ogrodami.

Więzienie w Sewastopolu

460. Po obejrzeniu wszystkich jaskiń w Inkermanie oraz miasta Sewastopola udaliśmy się na prowincję. Przemierzywszy piękne pola i wzgórza, dotarliśmy do cmentarza w Sewastopolu. Zobaczyliśmy tam nową rosyjską cerkiew Wszystkich Świętych²⁰¹⁸. Obok stała wysoka dzwonnica i grobowiec. Stamtąd przeszliśmy do więzienia zbudowanego w pobliżu morza. Zostało ono podzielone na kilka części i dysponuje obszernym placem. Widzieliśmy tam kilka grot. Obok jest kolejna odnoga wielkiej zatoki Sewastopola, nazywana Karantinnaja Buchta. Zatoka o zaokrąglonym kształcie rozciąga się między obszarami lądu, tworząc dogodną przystań szeroką na 200 sążni i długą na wiorstę. Tu kotwiczą statki kupców. Jedną z części tej zatoki Tatarzy nazywają Czorczina. Inna nosi nazwę limanu Chamsi. Rosjanie jednak zwą ją Zatoką Więźniów.

Zatoka po lewej stronie to Streleckaja Buchta. Mierzy od 2 do 6 sążni głębokości, a wejście do niej – od 10 do 12 [sążni szerokości]. Stoi tu potężny bastion strzegący wielkiej zatoki. W odległości 2 wiorst znajduje się następna płytka zatoka – Kamyszowa Buchta o głębokości 6 sążni. [Też] ma ona bastion, Diesjataja Batarieja – tam, gdzie leżą dwa słone jeziora. Jest jeszcze jedna za-

²⁰¹⁸ (K. S.) Cerkiew Wszystkich Świętych w Sewastopolu została zbudowana w 1822 r. na koszt Filipa Timofiejowicza Byczenskigo (Филипп Тимофеевич Быченский), oficera i wice-admirała rosyjskiej floty (1760-1829). Jest to jedna z najstarszych budowli Sewastopola.

toka, Kozackaja Buchta, która również ma bastion – nazywany Serebnaja Bateria. Jego załogę tworzą Kozacy. W tamtej okolicy także istnieje słone jezioro. Dawniej łączyło się z zatoką, ale zostało od niej odseparowane przez sztorm, który utworzył piaszczystą mieliznę długą na 130 sążni. Stoi tu wysoka latarnia o nazwie Fonar²⁰¹⁹. Kiedy statki płyną w tym kierunku, załogi widzą dwa ognie sygnałowe płonące na końcach zatoki w pewnej odległości od siebie i tak znajdują bezpieczną drogę (451). W pobliżu wejścia po obu stronach czyhają bowiem groźne skały. Góra naprzeciw to Konschanis Kaja²⁰²⁰. Tam również jest forteca. Odległość dzieląca Fonar i Sewastopol wynosi 12 wiorst. Tyle samo dzieli miasto od [klasztora] Świętego Jerzego (466).

Stary klasztor

461. W pobliżu ogrodzonego miejsca ujrzeliśmy ruiny starego klasztoru zbudowanego ku czci Świętych Konstantyna i Heleny²⁰²¹. Obchodząc to miejsce, zdołaliśmy po układzie ruin prześledzić, którędy biegły jego mury. Kościół stał na niewielkim wzgórzu. W pobliżu dostrzeżliśmy podstawy marmurowych kolumn. Średnica jednej z nich wynosiła 1,5 stopy. Skręciliśmy w prawo i z boku zobaczyliśmy pomieszczenie całkowicie wykute w skale, o sporym portalu. Obok znajdowała się skalna sala. Stamtąd przeszliśmy do następnego skalnego pomieszczenia, gdzie odkryliśmy zaokrągloną kamienną ławę. Nieco dalej znaleźliśmy inne okrągłe wnętrza z ławami ustawionymi w kręgu. Niedaleko świątyni natrafiliśmy na dobrą wodę i studnię o dwóch wylotach wykutą w skale oraz na podziemny kanał prowadzący na południe. Być może był to wielki kanał Chersonezu, który – jak głosi podanie – kazał osuszyć znamienity Włodzimierz²⁰²², aby móc zdobyć miasto; dziś przejście jest zasypane (463).

²⁰¹⁹ (K. S.) W oryginale: *Фонарь (Fener)*. Fonar – latarnia zbudowana w 1816 r. na przylądku Chersonesz (dziś Chersoneski Majak), która strzegła wejścia do portu.

²⁰²⁰ (K. S.) W oryginale: *Кончанис Кая (Konschanis Kaja)* – Klif Konstantynowski.

²⁰²¹ (M. A.) Cerkiew Świętych Konstantyna i Heleny we Flotskoje (Флотское, dawniej grecka Karań; ok. 12-13 km od centrum Sewastopola) – świątynia obrządku greckiego, której początki datuje się na I poł. XV w.; obecny murowany kościół w formie jednonawowej bazyliki powstał na jej miejscu w 1775 r. Po wysiedleniu Greków (1778) opustoszała. Odnowiona w 1841 r., uszkodzona w czasie wojny krymskiej i ponownie odrestaurowana w 1856 r.

²⁰²² (K. S.) W oryginale: *Владимир (Wladimer)*. Włodzimierz I Wielki – książę Nowogrodu, wielki książę kijowski i władca Rusi Kijowskiej (978/980-1015).

Po przeprowadzeniu wykopalisk w pobliżu kościoła odkryto groby: wielkie kamienne płyty ułożone jedna na drugiej, ludzkie szczątki oraz 25 srebrnych monet wybitych w czasach chrystianizacji. Klasztor miał dwie bramy usytuowane naprzeciw siebie – jedną od północy, a drugą od południa. Jest tu kilka domów przeznaczonych dla strażników, powyżej klasztoru zaś stoi dom lekarza straży.

Chersonesz

462. To słynna, dawna metropolia założona przed 2426 latami przez Heraklejczyków, którzy przybyli tutaj z Azji. Kiedy ujrzeli wielką zatokę, spodobała im się i założyli w pobliżu miasto, a jednocześnie republikę. Z tego powodu Strabon nazywa je Chersonesz lub, w języku Heraklejczyków – Kersonisos²⁰²³. Przodkowie zwali obszar między Sewastopolem a Bałakławą mianem Trakii²⁰²⁴. Jego znakiem rozpoznawczym był wielki mur zaczynający się przy dużej zatoce, czyli przy Inkermanie, i ciągnący się po Bałakławę, którego pozostałości są rozproszone po różnych miejscach. Tak więc kraj ten ma kształt półwyspu, a jego stolica jest rozległa – od strony lądu otoczona murami, a od strony morza ufortyfikowana.

Powstała tu republika stała się potęgą dzięki słusznym prawom i polityce, przez co przyciągnęła rozmaite ludy z innych stron świata i osiągnęła szczyt rozkwitu 500 lat przed Chrystusem. Później zagrozili jej Scytowie i musiała prosić Mitrydatesa Wielkiego²⁰²⁵ o pomoc. Dzięki niemu znowu urosła w siłę. W roku Pańskim 536 Hungrezowie²⁰²⁶ i Hiusowie²⁰²⁷ oblegli Chersonesz i wdarli się do części miasta, ale nie zdołali go podbić. Mieszkańcy Chersonesu uzyskali bowiem pomoc od cesarza Justyniana [I] i udało im się odeprzeć wrogów.

²⁰²³ (K. S.) Chersonesz Taurydski był polis Heraklejczyków – kolonistów z Heraklei Pontyjskiej (azjatyckie wybrzeże Morza Czarnego), założoną w południowo-zachodniej części Krymu w V w. p.n.e. (ok. 420 r. p.n.e.). Fraza „2426 lat temu” dodaje jej ok. 150-180 lat istnienia. Nazwa Chersonesz (Kersonisos) pochodzi od gr. χερσόνησος – ‘półwysep’.

²⁰²⁴ (K. S.) Określenie Trakia nie oznacza Tracji (Θράκη), lecz nazwę pochodzącą od gr. τραχεία – ‘urwiste, szorstkie wybrzeże’. Słowa te trafnie oddają wygląd terenu między Sewastopolem a Bałakławą.

²⁰²⁵ (M. A.) Por. nr 389.

²⁰²⁶ (K. S.) W oryginale: <niłynłqp (Hungrezk).

²⁰²⁷ (K. S.) W oryginale: <hiup (Husk). Może chodzi o Hunów i Gotów.

W roku 695 Justynian II²⁰²⁸ został wygnany do Chersonezu i osiadł w klasztorze. Po powrocie na tron, kipiąc gniewem wobec Chersonczyjczyków, próbował podbić ich kraj. Wyprawił do nich dzielnego wodza ormiańskiego Bardanesa, czyli Wartanesa²⁰²⁹, który wcześniej oddał mu przysługę. Mieszkańcy Chersonezu wybrali go na swojego przywódcę i dowódcę wojska. Pobił on oddziały Justyniana z wielką śmiałością i przegonił jego żołnierzy aż do Konstantynopola.

463. W IX wieku cesarz Teofilos²⁰³⁰ uczynił Chersonesz prowincją rzymską. Wielki książę Rusi, kniaź Włodzimierz, zapalał wówczas gniewem wobec cesarza Greków. W 987 roku nadciągnął z ogromną armią i obległ Chersonesz. Nie był jednak w stanie zaszkodzić Chersonczyjczykom, którzy mieli niezbędne zapasy żywności, wody pitnej i podobnych rzeczy. Woda z miasta płynęła do tamtejszej fortecy ukrytymi kanałami, których Włodzimierz nie mógł odnaleźć. Wśród oblężonych mieszkańców był kapłan imieniem Anastas, który wypuścił strzałę do obozu Włodzimierza. Do strzały przymocował pismo, które głosiło: *Jeżeli chcesz podbić to miasto, musisz zamknąć dopływ wody z najbliższej okolicy*. Kiedy kniaź odciał Chersonesz od wody, mieszkańcy popadli w rozpacz i poddali mu się. On zaś i cały lud ruski byli poganami. Kiedy spostrzegł, że w mieście rozkwitało chrześcijaństwo, jego duch doznał oświecenia Ewangelią. Pobożnymi radami próbował nawrócić własny lud. Kazał sprowadzić do siebie mędrców różnych nacji, a potem poznał i przyjął religię Greków. W 988 roku został ochrzczony przez greckiego patriarchę Mikołaja²⁰³¹. Następnie poprosił o rękę siostry bądź wnuczki cesarza Bazylego [II] i Konstantyna [VIII], Anny, oraz poślubił ją. Później wysłał 10 ludzi do Konstantynopola, aby poznali tam nową wiarę i krzewili chrześcijaństwo na Rusi. Przysłuchiwali się oni pieśniom i muzyce w kościołach greckich, oglądali wspaniałe nabożeństwa oraz przystali do Greków. Wysłali Włodzimierzowi pismo, w którym oświadczyli, że Ruś powinna przyjąć ich religię. Z tego powodu całe ruskie wojsko i szlachta przebywający z Włodzimierzem w Chersonesie przyjęli chrzest. Z wdzięczności [za łaskę nowej wiary] Włodzimierz oddał miasto w ręce cesarza greckiego.

²⁰²⁸ (K. S.) Justynian II – cesarz bizantyński (685-695, 705-711).

²⁰²⁹ (K. S.) Filipikos Bardanes – cesarz bizantyński (711-713).

²⁰³⁰ (K. S.) Teofil – cesarz bizantyński (829-842).

²⁰³¹ (K. S.) W oryginale: Michajela. Prawdopodobnie chodzi o Mikołaja II – patriarchę Konstantynopola (984-991).

Według archeologów na początku IV stulecia prawowierni kaznodzieje wygnani z Azji Mniejszej niczym apostołowie przynieśli wiarę chrześcijańską w pierwszej kolejności do Chersonesu i Bosporu. Następnie Ulfilas²⁰³² pochodzący z [ludu] Gotów, który mieszkał w Taurydzie, został wyświęcony na biskupa w Konstantynopolu i powrócił w rodzinne strony. W 1078 roku Chersoniezycy podnieśli bunt przeciw cesarzowi Michałowi²⁰³³ i do końca swojego życia rządził nimi niezależnie Włodzimierz²⁰³⁴. Później Genuieńscy wzrosli w siłę i zapanowali nad południową częścią Krymu. W 1296 roku, kiedy Weneccjanie zdobyli Kaffę, republika Chersonesu wciąż istniała, choć chyliła się ku upadkowi. W 1350 roku Chersonesowi pozostał ledwie ślad po dawnej świetności, ponieważ popadł w ruinę. Stało się tak, gdyż ksiązę Litwy Giedymin²⁰³⁵ i jego syn Olgierd²⁰³⁶ przyczynili się do spustoszenia wielu miejsc. Wkrótce Tatarzy podbili Chersones. Najpierw zrabowali bogactwa, a potem podpalili to piękne, słynne miasto i całkowicie je zniszczyli²⁰³⁷. Następnie rozpoczęła się wywózka z niego ozdób, strzelistych kolumn i majestatycznych posągów, do Konstantynopola. Ustawiono je w okazałych, imponujących pałacach. Taki był koniec tego cenionego królestwa i znanego wszystkim miasta Chersones. Jedyne z trudnością udało się nam odnaleźć ślady po jego wspaniałych budowlach.

464. Przed zdobyciem Krymu przez Rosjan wciąż można było zobaczyć wielkie budowle Chersoniezycyków. Jeszcze stała piękna brama miasta. Wciąż natrafiało się na marmurowe kapitele, podstawy kolumn i inne resztki budynków. Kiedy jednak Rosjanie założyli miasto Sewastopol, nieświadomie postawili fundamenty nowych, dużych gmachów na pozostałościach zabudowań Chersoniezycyków. Pewna marmurowa ściana, na której znajduje się grecki napis upamiętniający odnowienie miasta przez cesarza Zenona²⁰³⁸, to obecnie część czyjegoś domu. Ocalał posąg stojący w kościele, który w jednej ręce ma nakrycie głowy, ma [także] łacińską inskrypcję przypominającą

²⁰³² (K. S.) Wulfila (ok. 311-383) – duchowny rzymski pochodzenia grecko-germańskiego, tłumacz Biblii, misjonarz i apostoł Wizygotów.

²⁰³³ (K. S.) Michał VII Dukas – cesarz bizantyński (1071-1078).

²⁰³⁴ (K. S.) W oryginale: *Владимир* (Władimir). W tym przypadku zapewne chodzi o Włodzimierza II Monomacha, wielkiego księcia kijowskiego (1113-1125).

²⁰³⁵ (K. S.) W oryginale: *Гiedyмина* (*Dziedimer*). Giedymin – wielki książę litewski (1316-1341).

²⁰³⁶ (K. S.) W oryginale: *Олгирд* (*Olgord*). Olgierd – wielki książę litewski (1345-1377).

²⁰³⁷ (K. S.) Chersones został zdobyty w 1399 r. przez armię mongolską pod wodzą Edygeja. Od 1450 r. miasto było wyludnione.

²⁰³⁸ (K. S.) Zenon – cesarz bizantyński (474-491).

o władzy Genuńczyków nad tym regionem. W innym miejscu w Sewastopolu widzieliśmy też kamienie i kilka napisów, które pozostały po Chersonezyjczykach, nie mówiąc o tym, że w ziemi wciąż odnajduje się różne monety wybite w ich królestwie oraz stare odłamki szkła mieniające się kolorami tęczy.

Po jednej stronie pewnej monety ujrzelśmy głowę Apolla z wieńcem na skroni. Było na niej także wyobrażenie liry i napis XEPΣONHΣOY²⁰³⁹. Na odwrocie ukazano pogańską boginię Anahit, która ze strzałą w ręku podąża tropem jelenia²⁰⁴⁰. Na innej monecie odcisnięto przedstawienie wozu ciągniętego przez cztery konie. Obok jest postać woźnicy i litera Φ. Po drugiej stronie widnieje wojownik z tarczą w dłoni i napisem XEP. Trzecia moneta ma z jednej strony byka, którego zabija pasterz, oraz słowo ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ, co znaczy 'wolność'. Na odwrocie zobrazowano byka ściganego przez nimfę, a nad nimi wybito nazwę miasta: XEPΣ. Następna moneta ma po jednej stronie krzyż i kowcę, a po drugiej znaki w kształcie krzyża i litery RX.

Ruiny Chersonezu

465. Widok słynnej stolicy pełnej ruin jest okropny. Przechodziliśmy między nimi i dokładnie im się przyjrzelśmy, a teraz po kolei o nich opowiemy. Chersonesz leży na wyżynie, a jego powierzchnia ma wydłużony kształt. Miasto założono na płaskim wzgórzu między dwiema odnogami wielkiej zatoki Sewastopola. Dlatego też wygląda jak usytuowany w pięknej okolicy półwysep. Gdzieś tam stoją jeszcze resztki murów i wież. Zabierano z nich obrobione kamienie. W murach naliczyliśmy dziewięć narożników, zniszczone baszty i pozostałości po nich w obrębie twierdzy; wzniesiono je zwrócone ku morzu lub lądowi.

Po prawej stronie warowni, u wylotu niewielkiej zatoki, znajduje się skalisty cypel, przy którym cumowały statki. Widzieliśmy tam ruiny wieży. Gdy dotarliśmy w pobliże twierdzy, pokazano nam wzgórze, gdzie niegdyś wznosiła się cytadela. Obok stał pałac konsulów i doradców zwrócony ku morzu. Prawdopodobnie istniała tu także pogańska świątynia; stąd pochodzą kolumny

²⁰³⁹ (K. S.) Chersonesou – gr. '(moneta) Chersonezu'.

²⁰⁴⁰ (K. S.) Postać z jeleniem na rewersie to przedstawienie Artemidy; w tradycji ormiańskiej bywała utożsamiana z boginią Anahit.

z wysokiej jakości marmuru, fragmenty ścian, kapitele i inne elementy. Ujrzelismy wykopany przed wiekami dół, w którym trzymano ostrygi. Dostrzegliśmy też gruzowisko złożone z pozostałości murów. Nieopodal leżał duży kamień w kształcie sześcianu – zapewne podstawa stołu albo cokół pod posąg bóstwa.

Następnie przeszliśmy na zachodnią stronę twierdzy, gdzie spostrzegliśmy wysoką wieżę stojącą nad wylotem zatoki, a także szeroki, solidny mur biegnący na południe. Mury wzniesiono tak porządnie, że nie sposób wyrwać kamieni z zaprawy. Od strony lądu widnieje otoczony murem wykop; po stronie południowej ocalała jedna wieża i relikty drugiej. Widzieliśmy również kamienną drogę prowadzącą w obu kierunkach. Zdaje się, że nawierzchnię ułożono z bardzo dużych bloków, co sugeruje, iż w starożytności na przedpolu twierdzy istniał rozległy budynek.

Po wschodniej stronie natknęliśmy się na podobny widok: rozległe sady i winnice oraz stara piwnica. Zobaczyliśmy fundamenty wieży wzniesionej dla osłony wschodniej bramy. Miejscami mur wielkiej twierdzy schodzi aż do linii wody. Na północnym krańcu warowni, na wzgórzu, dostrzegliśmy kolejną dużą okrągłą wieżę, otoczoną wykopem. Po obu stronach zamku wznosi się mur ciągnący się ku północnej przystani; podobnie biegnie mur wschodni, który dociera do portu. Stamtąd ciągnie się dalej po zachodni kraniec, gdzie łączy się z murami twierdzy. Obok stoi budynek zwany przez Rosjan *karantin*²⁰⁴¹ (460). Stąd – podobnie jak w sławnym Sewastopolu – brano kamień z Chersonezu; mimo to zostało go tyle, że wystarczyłoby na wzniesienie jeszcze jednego miasta.

Przebywając w Chersonezie, trudno stwierdzić, że poza miastem mieszka duża liczba ludzi. Jego powierzchnia wynosi 6080 łokci kwadratowych. W okolicy widać pozostałości wielu wież, które postawiono w celu zabezpieczenia pięknych wsi i ogrodów, gdzie dawniej mieszkali Chersonazyjczycy. W odległości 150 sążni po północno-zachodniej stronie można zobaczyć ruiny starych budowli, a obok groty skalne. Po stronie morza znajduje się kamieniołom, przy którym stoją fundamenty murów. Są tu również zagłębienia w skale, przypuszczalnie będące miejscami pochówku Chersonazyjczyków.

²⁰⁴¹ (K. S.) Może była to stacja kwarantanny.

[Klasztor] Świętego Jerzego²⁰⁴²

466. Ten słynny stary klasztor postawiono na Ajasarze²⁰⁴³ między Bałakławą a Chersoneszem. Dawniej żyło tu wielu greckich duchownych i biskupów. Do dziś można znaleźć kilku. Nieustannie przybywają pielgrzymi. [Miejsce] po jednej stronie góry nosi nazwę klasztoru Aj-Jeorgi²⁰⁴⁴. Klasztorny kościół jest nieduży, wybudowano go z kamienia. Ma źródło czystej wody. Powiadają, że właśnie tutaj wielki książę Włodzimierz przyjął chrzest. Hrabia Kachowski²⁰⁴⁵ nakazał przywieźć olbrzymie obrobione głazy z Chersonesu, aby wznieść kaplicę upamiętniającą jego żonę. Budowy jednak nigdy nie ukończono.

Ta znana góra nosiła w starożytności nazwę Criametopon²⁰⁴⁶, co oznacza Święta, ponieważ w miejscu, gdzie obecnie wznosi się klasztor, była dawniej słynna świątynia bogini Anahit. Można tu odnaleźć pozostałości po tamtych czasach. W pobliżu jest także kolumna o średnicy stopy będąca elementem wspomnianego obiektu. W tejże świątyni Artemidy złożono tysiące ludzi w ofierze. Kiedy Ifigenia wzięła w opiekę marmurowy ołtarz, zniszczyła go i starła w proch, ponieważ sądziła, że właśnie na nim złożono ofiarę z jej braci²⁰⁴⁷. Istniał tu również złoty posąg bogini stojący na cokole. Jej świątynie rozrzucone po całym Krymie były wspaniałymi budowlami. W tej okolicy wzniesiono też świątynię boga Orestesa²⁰⁴⁸.

Gdzeniegdzie można zobaczyć obrobione kamienie stanowiące pozostałości po Chersonesie. Widoczne są też ruiny starego muru, grubego na 6 stóp i długiego na 15 sążni. Znajdują się w odległości 2 wiorst od Chersonesu. Archeologowie powiadają, że na cyplu istniała kiedyś świątynia demonicznej dziewicy, dlatego górę zwano Parthenion²⁰⁴⁹. Był tam także posąg. Świątyni

²⁰⁴² (K. S.) W oryginale: *Унирпъ Георгіа* (*Surp Keork / Surb Georg*).

²⁰⁴³ (M. A.) Klasztor znajduje się na przylądku w okolicy Sewastopola zwanym Fiolent (krymskotat. Felenk Burun). Ajasar to masyw skalny w okolicach tego przylądka.

²⁰⁴⁴ (K. S.) Święty Jerzy to po ormiańsku *Surp Keork*, a po grecku *Aj Jeorgi* – Άγιος Γεώργιος.

²⁰⁴⁵ (K. S.) Michał Kachowski (1734-1800) – generał rosyjski, uczestnik wojen z Turcją. Po 1783 r. otrzymał na własność majątki na Krymie. Jego pałac w Azamacie był symbolem zamożności wsi.

²⁰⁴⁶ (K. S.) W oryginale słowo zapisano alfabetem łacińskim.

²⁰⁴⁷ (K. S.) To nawiązanie do mitycznej historii Ifigenii, córki króla Myken Agamemnona, która ma zostać złożona przez ojca w ofierze Artemidzie.

²⁰⁴⁸ (K. S.) W oryginale: *Ορεστήν* (*Orestes*).

²⁰⁴⁹ (K. S.) Od gr. *parthénos* – ‘dziewica’. W oryginale słowo zapisano alfabetem łacińskim.

nadano nazwę Fanum daemonis Virginis²⁰⁵⁰. Zdaniem Strabona (księga III) świątynia i posąg demonicznej dziewicy stały również w Chersonesie.

Bałakława²⁰⁵¹

467. Po przebyciu pięknej równiny Bałakławy przeszliśmy przez kamienisty most, pod którym płynie od Sewastopola potok Czarna. Kierując się ku południu, ujrzelśmy wznoszące się z obu stron góry; gdy mineliśmy wąski przesmyk i przebyliśmy ciasne serpentyny wśród szczytów, rozpostarł się przed nami piękny port Bałakława otoczony z trzech stron wysokimi górami. Długość przystani wynosi 1,5 wiorsty, a szerokość 200 sążni. W porcie pływa wiele ryb, które sprzedaje się tutaj bez ważenia.

Sam port wygląda jak długie jezioro, ponieważ wejście do niego znajduje się między wysokimi skałami i jest tak wąskie, że ledwie mieszczą się w nim dwa statki płynące obok siebie. Głębokość wody przy wejściu do portu to 12 sążni. Pośrodku wzrasta do 17 sążni. Później woda staje się płytsza i na obszarze przystani jest spokojna. Przez cały czas pozostaje w bezruchu, ponieważ [przystań] jest osłonięta od wiatru ze wszystkich stron. W starożytności Bałakławę zwano Symbolon, Ballakiumi Bellakiawe, od czego pochodzi nazwa Bałakława. W pobliżu góry Aja niczym na półwyspie Skiluros²⁰⁵² wybudował zamek, aby chronić Chersones przed wodzami Mitrydatesa²⁰⁵³ (552), co przekazał nam Strabon. [Pisarz] dodaje, że była to część Chersonesu, którego mur kończył się w tym miejscu (księga VII). Píše także, iż między antycznym Chersonesem a wyżyną w okresie przed zniszczeniem miasta były trzy porty²⁰⁵⁴. Później wąska przystań z przesmykiem otrzymała nazwę Symbolon. Poza tym zamkiem są też inne – Palakos, Kawos²⁰⁵⁵ i Neapolis, wybudowane przez Skilurosa oraz

²⁰⁵⁰ (K. S.) W oryginale zapis alfabetem łacińskim.

²⁰⁵¹ (K. S.) W oryginale: *Βαλκλῶνα* (*Balklawa*).

²⁰⁵² (K. S.) W oryginale: *Σκίλλυρος*. Skiluros – władca scytyjskiego państwa na Krymie żyjący w II w. p.n.e., budowniczy niektórych miast scytyjskich na Półwyspie.

²⁰⁵³ (M. A.) Por. nr 389.

²⁰⁵⁴ (K. S.) Chodzi o naturalne zatoki: Chersonesu, Karkinicką i Symbolon.

²⁰⁵⁵ (K. S.) W oryginale: *Παλλάκιος* (*Pallakios*), *Κάβος* (*Kawos*), *Νεάπολις* (*Neapolis*). Palakos, Kawos, Neapolis – twierdze Scytów zbudowane przez króla Skilurosa i jego synów jako system obronny przeciwko ekspansji Pontu. Neapolis to znane centrum scytyjskie w granicach dzisiejszego Symferopola.

jego synów w celu obrony przed generałami Mitrydatesa. Ponadto Diofantos²⁰⁵⁶ wzniosł Eupatorios (księga III)²⁰⁵⁷. Wynika z tego, że nazwa Bałakława pochodzi od Palakosa. Inni ludzie wywodzą ją od Bellakiawe²⁰⁵⁸.

W późniejszym okresie zamek dostał się w ręce Genuńczyków, którzy odnowili go i umocnili, stawiając wieże. Na murze widzieliśmy ślady renowacji i stare kolumny przywiezione tu z innych miejsc. Obecnie budowla w większości leży w ruinie. Półwysep jest pokryty jej pozostałościami.

Twierdza [Cembał]²⁰⁵⁹

468. Chcieliśmy przez chwilę przyjrzeć się zamkowi. Z tego powodu udaliśmy się wzdłuż brzegu oraz z wielkim wysiłkiem weszliśmy na górę czy półwysep. Od strony portu ujrzeliśmy baszty i wieże pełniące funkcję obronną. W okolicy zamku zobaczyliśmy sklepione kamienne pomieszczenie, które wyglądało jak kaplica. Powyżej przystani dostrzegliśmy ruiny dawnego ormiańskiego kościoła postawionego na planie kwadratu. Wydaje się nam, że Genuńczycy przekazali to miejsce Ormianom, aby strzegli oni portu.

Dalej poszliśmy prostą drogą ku wejściu do portu i na szczyt góry. Tutaj stykają się okrągłe skały z obu stron przystani. Widzieliśmy wieżę służącą jako latarnia. Dawniej zapalano tu w nocy ogień. W niewielkiej zatoce naprzeciw jest śluza zapewniająca bezpieczeństwo portowi. Stojąc w pobliżu, przyglądaliśmy się krętemu wejściu do portu i zauważyliśmy, że skręca ono z południa na wschód. Wytworzyła się tu swego rodzaju zatoka, która kieruje się na południe, dlatego trudno dostrzec ją z daleka. Poza jej obszarem znajduje się wielka skała zalewana przez morze, nazywana Mateoz Kaja, która często stanowi zagrożenie dla statków. Wspięliśmy się na południowym krańcu twierdzy i dotarliśmy do nieprzystępnej kwadratowej wieży, umocnionej ze wszystkich stron. Jest ona otoczona podwójną linią murów i strzeże wejścia do portu. Po mozolnym wejściu zobaczyliśmy u skalnego podnóża otwór; wewnątrz zaś głęboki magazyn

²⁰⁵⁶ (K. S.) W oryginale: *Tiopan*. Diofantos – pontyjski strateg w służbie króla Mitrydatesa VI Eupatora. Żył w drugiej połowie II w. p.n.e. i pochodził z Synopy.

²⁰⁵⁷ (K. S.) Twierdza Eupatorios została nazwana na cześć króla Pontu Mitrydatesa VI Eupatora.

²⁰⁵⁸ (K. S.) Jedna hipoteza wywodzi ją od imienia Palakos, które nosił wódz scytyjski. Druga, częściej przyjmowana, od turecko-tatarskiego Balıklava (Rybia Przystań – balık – ‘ryba’, lava/klava – ‘czepek, osłona’, ‘port’). Forma Bellakiawe to późniejszy wariant fonetyczny.

²⁰⁵⁹ (K. S.) W oryginale: *Ἐπὶ τῷ* (*Tyeag/Dyeag*). Inaczej: Bałakława.

albo loch, który wydał nam się szybem studziennym schodzącym w dół, najwyraźniej pełniącym funkcję zbiornika na wodę. Wielki mur rozciąga się stąd w kierunku wschodnim i dalej do północnego stoku góry. Z tamtego miejsca zniża się ku dolinie i dociera do wieży w porcie.

Dalej poszliśmy na wschód i dotarliśmy do wierzchołka góry, gdzie stoi bastion lub cytadela oraz wysoka okrągła wieża. Po wejściu na wieżę zobaczyliśmy w pobliżu okrągły otwór o 2 łokciach średnicy, w którego wnętrzu odkryliśmy głęboki zbiornik. Niepodał drzwi dostrzegliśmy akwedukty, którymi woda spływająca z wysokiej góry wpada do owego zbiornika. Odnaleźliśmy także szerokie kanały wodne. Zmierzyliśmy też obwód wieży, który wynosi 25 kroków. W murze i na wieży widzieliśmy drewniane belki, które z pewnością są dziełem Genuńczyków, ponieważ Grecy żyjący tu przed nimi nie używali drewna do wznoszenia murów, o czym przekonaliśmy się w wielu miejscach.

Nieco dalej na wschód stoi duża okrągła wieża, której szczyt zwęża się ostro ku wschodowi i północy. Ta wieża zachowała się w całości; u góry ma gzymsy i zdobienia. Na fasadzie osadzono wielki kamień z wrytym pośrodku krzyżem. Po jednej stronie umieszczono herb Genuńczyków, a po drugiej inny, nieokreślony znak. Zobaczyliśmy też inny duży rzeźbiony kamień: na jednym końcu widniał napis *Święty Kework* [Jerzy], pośrodku krzyż, a na drugim końcu – trzy równoległe linie, z których jedna była krótsza. Następnie wyszliśmy na zewnątrz i zobaczyliśmy następny odcinek muru i bramę od strony lądu. Po zejściu do wąwozu dotarliśmy do dolnej części twierdzy, gdzie nieopodał portu znajdowała się brama. Mur w tej części [warowni] zachował się prawie w całości. Widać pięć wież, a każda z nich ma dobrze umocniony, półokrągły bastion.

469. Tu zaczyna się dzisiejsze miasto Bałakława, ciągnące się długim pasem po lewej stronie portu. Mieszkańcami są macedońscy Grecy, którzy mają 120 domów. Osiedliła ich tutaj caryca Katarzyna II w roli żołnierzy tworzących specjalny oddział, którego zadaniem było strzeżenie tutejszej okolicy²⁰⁶⁰. Przy murze miejskim stoi więzienie powstałe z kamienia pochodzącego z fortecy. W tym miejscu znajduje się też niedawno wzniesiony na planie krzyża kościół Świętego Mikołaja. Widzieliśmy tu ocalałą część kolumny z marmurowym kapitelem – pozostałość po dawnych budynkach. Jest tu także stary grecki ko-

²⁰⁶⁰ (K. S.) Katarzyna II utworzyła w służbie rosyjskiej oddział Greków – Grecki Batalion Bałakławski – i osadziła ich z rodzinami w Bałakławie, powierzając im zadanie obrony południowego wybrzeża Krymu. Baza batalionu została tam ulokowana ukazem z 18 lutego 1784 r.; żołnierzom nadano ziemię, a jednostka funkcjonowała do 1859 r.

ściół Świętej Trójcy. Powyżej mieści się następny kościół – pod wezwaniem Świętych Apostołów Piotra i Pawła. Na najdalszym skraju miasta, na pięknym wzniesieniu, usytuowano dużą szkołę zbudowaną przez cara Aleksandra I dla 120 dzieci. Uczęszczają do niej trzy klasy, a nauka odbywa się w języku rosyjskim. Utrzymanie zapewnia dwór. Obok szkoły znajduje się źródło z czystą wodą, a także mieszkania nauczycieli.

Dawniej w mieście istniał drewniany kościół ormiański. W twierdzy widzieliśmy ruiny kaplicy (468). Zobaczyliśmy również srebrny krzyż z ewangeliarza z kościoła w Aqmescit, z następującą inskrypcją: *Ta święta Ewangelia jest darem po synu Jowanesa, der Mgrdiczu, z kościoła Świętego Ohannesa przy wrotach Bałakławy, w roku 1216.*

Strabon podaje, że od muru tamtejszej fortecy odchodził inny mur, długi na 8 wiorst, który sięgał portu w Chersonesie. Kamień z tego muru wykorzystano przy budowie Bałakławy i Kadikoej²⁰⁶¹. Pisarz dodaje, że przed powstaniem Chersonesu istniała na tym obszarze inna forteca, która uległa zniszczeniu w jego [Strabona] czasach. W mieście – nowym Chersonesie i na przylądku były trzy przystanie, a dalej leżał stary Chersones, który obecnie jest zrujnowany. Ponadto działała jeszcze wąska przystań Symbolon (księga V).

Opowiedziano nam tutaj o tragicznym wypadku, który świadczy, jak trudno było wpłynąć do portu. Według przekazu pewien statek zmierzał do Bałakławy przy silnie wzburzonym morzu. Syn kapitana potrafił prowadzić go między skałami zatoki lepiej od swojego ojca. Ojciec nalegał, aby syn zmienił kurs, ale doświadczony młody człowiek trwał niewzruszony niczym posąg i trzymał się trasy, aż przed statkiem wyłoniły się wysokie skały, które groziły jego zniszczeniem. Wzburzony ojciec zaatakował wówczas syna i okrutnie go zranił. Dzielnym młodzieniec trzymał się jednak przy życiu i wciąż prowadził statek w tym samym kierunku aż do zatoki, bezpiecznie przepływając obok skał oraz przez wejście do przystani, a dopiero później wyzionął ducha.

Południowa część Krymu

470. Po wystarczająco dokładnym zapoznaniu się z zachodnią częścią Krymu udaliśmy się w południową część półwyspu, na wybrzeże, rozpoczynając naszą [dalszą] podróż w Bałakławie, a następnie podążyliśmy do Sudaku aż do

²⁰⁶¹ (M. A.) Możliwe, że chodzi o Kadikoj w Stambule.

wyjścia z portu w Kaffie²⁰⁶², odnotowując nazwy wszystkich ujść niewielkich rzek, przy których leżą ważniejsze wsie, piękne winnice i sady.

Wielką sławą cieszy się urokliwa Dolina Bajdarska²⁰⁶³. Leży w pobliżu przełęczy Merdiwen²⁰⁶⁴ (471) i otacza ją 13 wsi. Ich nazwy to: Warnutka, Kuczuk-Muskomia, Hajto, Bajdary, Sachtik, Kalendo, Bijuk-Muskomia, Tyłowa, Ukrusta, Baga, Uzundża, Sawatka i Skelja²⁰⁶⁵. Żyje tu około 700 tatarskich rodzin, które różnią się między sobą dialektem i obyczajami. To okolica malownicza i pełna wspaniałości: wiele tu źródeł, czarujących dolin i wzgórz ozdobionych lasami, pięknych ogrodów i drzew owocowych; stąd pochodzą znakomite wierzchowce. Dolina ma 16 wiorst długości i 10 wiorst szerokości, a przepływa przez nią strumień zwany Kazyłki Uzen²⁰⁶⁶. Podążając wzdłuż południowego wybrzeża, dotarliśmy do wsi Koktasz, u początku chropawych pasm górskich. Zobaczyliśmy wysoką, obłą górę o barwie chmur, którą Tatarzy nazywają Koktasz. Z tego miejsca poszliśmy na wysoki szczyt o nazwie Charpuzie lub Jofi. Następnie zeszliśmy stromą, niebezpieczną ścieżką zwaną Saryenisz. Doszliśmy do dużej wsi Woron, dawniej zamieszkaney przez Greków. Jest tu staw i piękne winnice. Stąd wyruszyliśmy do wsi Ajserez²⁰⁶⁷ leżącej po lewej stronie. Tu także jest dolina i zadbane winnice. Dolina nosi nazwę Woron Aghzi i sięga wybrzeża morskiego. U jej ujścia, po prawej stronie blisko morza, znajdują się stare ruiny. Opowiadano nam, że niegdyś stał tu grecki kościół; podobnie na pobliskich skałach były wykute w skale świątynie Greków. W pobliżu jest także góra Panania, wewnątrz której mieści się kościół Matki Bożej z dawnych czasów.

²⁰⁶² (M. A.) Por. nr 497.

²⁰⁶³ (M. A.) W oryginale: *Bajdar Owa*. Dolina Bajdarska (Байдарская долина) – kotlina w Górach Krymskich, położona 40 km na południowy wschód od Sewastopola.

²⁰⁶⁴ (M. A.) Merdiwen (Şeytan Merdiven – tat. Diabelskie Schody) – przełęcz górską w zachodniej części przełęczy Aj-Petri. Nazwa określa zarówno przełęcz, jak i osadę w okolicy.

²⁰⁶⁵ (M. A.) W oryginale: *Warnutka, Kuczuk-Miskomia, Kajdu, Bajdar, Saftik, Kalende, Beojuk-Miskomia, Tejliw, Jurkusta, Baga, Juzundzi, Sawatka, Skele*. Nazwy wymienionych wsi pojawiają się w opisie podróży w formie tatarskiej i greckiej. Obecnie są to tereny parku naturalnego Bajdar na Krymie.

²⁰⁶⁶ (K. S.) Kazyłki Uzen (Czerwony Strumień, od krymskotat. qızıl – ‘czerwony’ i özen – ‘strumień’) – prawdopodobnie lokalna nazwa niewielkiego cieku w Dolinie Bajdarskiej, nieutralona w źródłach kartograficznych.

²⁰⁶⁷ (K. S.) Aj-Serez (Ayserez), dziś Mieždureczje (Междуречье).

Idź Eli

471. Ta część Krymu nosi nazwę Idź Eli, co oznacza kraj wewnętrzny²⁰⁶⁸, ponieważ łańcuch wysokich gór oddziela ją od dalszej równiny nazywanej Tess Eli²⁰⁶⁹. Góry ochraniają ten region przed północnymi wiatrami, tworząc szczelną zaporę, która zapewnia łagodny, sprzyjający rolnictwu klimat na tym obszarze, to znaczy od Bałakławy do Kaffy. Rosną tu wszelkiego rodzaju owoce, nie ma natomiast pcheł ani innych uciążliwych stworzeń. Mieszkańcy okolicy wywodzący się od dawnych Greków to Tatowie (Tat). Dzięki różnym cechom i przydomkom można rozpoznać, że są pochodzenia greckiego, choć obecnie wyznają islam. Sądząc po ich twarzach, zwyczajach i obrzędach, zaliczają się do Greków z Pontosu.

Za Bałakławą leży ważna miejscowość, w której mieszkają, a mianowicie Merdiwen. Znajduje się tu kamieniste ujście rzeki podobne do schodów. Weszliśmy na szczyt i podążyliśmy w stronę Doliny Bajdarskiej. W pobliżu szczytu jest ujście [rzeki] z niewielką zatoką u stóp góry Foros²⁰⁷⁰. Za nią, patrząc na zachód, można zobaczyć niedaleko Bałakławy górę Aja, której podnóże dotyka brzegu morza – o czym wspominaliśmy, opisując duży przylądek wysunięty w kierunku przeciwległej góry Synopy i pozostałych gór (*Pontos*, 75).

472. Po wschodniej stronie za Forosem leży wieś Mszatka²⁰⁷¹, potem Muhalatka²⁰⁷², później Kuczuk Koj²⁰⁷³, dalej stoi wysoka góra Kekenejz²⁰⁷⁴, następna wysoka góra Kurtyri²⁰⁷⁵, jeszcze jedna góra i stary mur o nazwie Aj-Todor.

²⁰⁶⁸ (M. A.) W oryginale: *Idź Eli* (Idź Eli), tur.-tat.: kraina wewnątrz gór. Chyba chodzi o płaskowyż Karabi.

²⁰⁶⁹ (M. A.) W oryginale: *Diszeli/Tiszeli*.

²⁰⁷⁰ (K. S.) Foros – miejscowość i przylądek u stóp góry o tej samej nazwie na południowym wybrzeżu Krymu; w starożytności i średniowieczu ważny punkt żeglugi. Dziś znana z cerkwi Zmartwychwstania na skale.

²⁰⁷¹ (K. S.) W oryginale: *Midżatka* (Midżatka). Dziś Mszatka (Мшатка), część osiedla Sanktowoje.

²⁰⁷² (K. S.) W oryginale: *Michalatka* (Michalatka). Muchalatka (Мухалатка) – wieś na stokach górskich nieopodal Forosu.

²⁰⁷³ (K. S.) Küçükköy – tat. ‘mała wieś’.

²⁰⁷⁴ (M. A.) W oryginale: *Kekeneiz* (Kekeneiz). Kekenejz (Кекенеиз).

²⁰⁷⁵ (K. S.) W oryginale: *Kurtiri* (Kurtiri).

Dalej znajdują się limany²⁰⁷⁶, a za nimi piękna wieś Ałupka²⁰⁷⁷, w której wielki książę Woronców²⁰⁷⁸ założył cudny ogród i postawił na swojej ziemi letnią rezydencję. Za tą wsią jest góra Simejz²⁰⁷⁹, a jeszcze dalej Mischor i Korejz, które opisaliśmy w stosownym miejscu naszej relacji, gdzie przedstawiliśmy okolicę rozciągającą się od Eski Saraju²⁰⁸⁰ do Ałuszy, a także obszar od jajły²⁰⁸¹ do Baczysaraju (433).

473. Kiedy idzie się z Ałuszy na wschód wzdłuż wybrzeża, dociera się do ujścia kolejnej małej rzeki o nazwie Demerdzi Uzen²⁰⁸². Dalej płynie potok Edi Ewler²⁰⁸³, później jest Sotera²⁰⁸⁴, dalej Kuru Uzen²⁰⁸⁵, jeszcze dalej Ulu Uzen²⁰⁸⁶ i w końcu Kuczuk Uzen²⁰⁸⁷. Następne są Tuwach²⁰⁸⁸ i Kanaka²⁰⁸⁹. Wszystko to są zatoki i ujścia tutejszych niewielkich rzek. Leżą przy nich bogate wsie i ogrody Tatarów. Przez pewien czas wędrowaliśmy po skalistej okolicy i znaleźliśmy się w miejscowości Uskut²⁰⁹⁰.

²⁰⁷⁶ (K. S.) Liman – gr. λιμάνες – ‘port, przystań’. Słowo to określa zespół zatok i osad rybackich.

²⁰⁷⁷ (M. A.) W oryginale: *Հալուք (Haluka)*. Ałupka – miasto na Krymie, położone na wybrzeżu Morza Czarnego 17 km na południowy zachód od Jałty.

²⁰⁷⁸ (K. S.) Por. nr 376.

²⁰⁷⁹ (K. S.) Nad opisywaną przez Bższkianca miejscowością wznosi się pasmo skaliste znane jako Simejskie Skały (Симеизские скалы). Najbardziej charakterystyczny jest szczyt Koszka o wysokości 254 m n.p.m. górujący tuż nad brzegiem morza. Cała ta okolica jest przedstawiana w źródłach jako „góra Simejz”.

²⁰⁸⁰ (M. A.) Por. nr 429.

²⁰⁸¹ (K. S.) Jajła – nazwą tą określa się płaskie masywy Gór Krymskich wykorzystywane jako pastwiska. Na Krymie wyróżnia się 10 jajł.

²⁰⁸² (M. A.) W oryginale: *Տիմրդի ուզն* (Demerdzi Uzen, z tat. demirdži özen – ‘rzeka kowala’). Nazwę Demerdzi nosi też góra w pobliżu Ałuszy.

²⁰⁸³ (K. S.) W oryginale: *Եւլեր Հիւլեր* (Jedi Ewler – tat. ‘siedem domów’).

²⁰⁸⁴ (M. A.) W oryginale: *Սոթիրա* (Sotira). Sotera – osada i potok; nazwa greckiego pochodzenia (σωτήρ – ‘zbawiciel’).

²⁰⁸⁵ (K. S.) W oryginale: *Խուրու ուզն* (Churu Uzen, z tat. kuru özen – ‘sucha rzeka’). Nazwą tą często określano potoki okresowe.

²⁰⁸⁶ (K. S.) W oryginale: *Ուլու ուզն* (Ulu Uzen, z tat. ulu özen – ‘wielka rzeka’, w odróżnieniu od mniejszych potoków).

²⁰⁸⁷ (K. S.) W oryginale: *Կուչիւք ուզն* (Kuczuk Uzen, z tat. küçük özen – ‘mała rzeka’).

²⁰⁸⁸ (M. A.) W oryginale: *Թուվախ* (Tuwach). Tuwach (Тывах) – dawna wieś tatarska na południowym wybrzeżu Krymu, między Ałuszą a Sudakiem.

²⁰⁸⁹ (K. S.) W oryginale: *Կանակ* (Kanaka) – zatoka i miejscowość (dziś Kanaka Bay, rejon Ałuszy). W XIX w. ważna wieś tatarska.

²⁰⁹⁰ (M. A.) W oryginale: *Јускут* (Ускют, tat. Üsküt). Obecnie Priwietnoje (Приветное) na wybrzeżu Morza Czarnego, 33 km na zachód od Sudaku.

Uskut

474. To znana wieś, w której stoi 300 tatarskich domów i meczet. Prawie wszystkie domy są pod ziemią – usytuowano je na stoku wzgórza w ten sposób, że dach jednego tworzy podwórze następnego. Po lewej stronie jest wielka dolina, w której płynie potok. Ujście do morza znajduje się niewiele dalej. Pływają tu smaczne ryby. W dolinie widzieliśmy liczne winnice i piękne ogrody – zaczynają się w górach i ciągną aż do wybrzeża. Ogrody w tej okolicy, w których rosną prawie wszystkie rodzaje owoców, cieszą się sławą. Chcąc przejść się po górach, weszliśmy na strome wzniesienie nazywane Kakojana²⁰⁹¹. Przez góry przepływa strumień Chujultum Uzen. Powyżej jest Dżumburi Kocha i góra Aleksy. Naprzeciw wznosi się wysoka góra Sdokeraseic²⁰⁹², jak również góra Kurgucz²⁰⁹³ [od strony] Arpatu²⁰⁹⁴. Następnie z trudem wspięliśmy się na ogromny szczyt zwany Sureklemeler i dotarliśmy do wąwozu Kaloerti²⁰⁹⁵. Jest to przełęcz w łańcuchu górskim, gdzie góry zbliżają się do siebie z obu stron. Po jednej stronie stoi wydrążona skała o nazwie Telikli-Dah²⁰⁹⁶. Po drugiej natomiast – duża góra Kaloerti. Na wysoko usytuowanym płaskowyżu widać wejście do nieistniejącego już kościoła wykutego w skale, który zwał się Aj-Ischar. Dawniej uczęszczali do niego Grecy. U stóp szczytu jest źródło słodkiej, krystalicznie czystej wody. Podążyliśmy wzdłuż olbrzymich skał i dotarliśmy do granicy jajły Bugaz²⁰⁹⁷. Schodząc stamtąd stromym zboczem wielkiej

²⁰⁹¹ (K. S.) Kakojana – szczyt w Górach Krymskich; nazwa prawdopodobnie wywodzi się od greckiego: Kakó Yánnis – Zły Jan.

²⁰⁹² (K. S.) W oryginale: *Uinnpłpuułh* – nazwa jednego ze szczytów naprzeciw Kuracza Kaja (Kurguc), czyli w dolinie Arpatu.

²⁰⁹³ (K. S.) W oryginale: *Qmnułzu* (Kuracza) – dzisiejsza Kuracza Kaja, najwyższa z dwóch turni tworzących masyw Svidanie nad doliną Arpatu/Panagii, między Uskutem a Suda-kiem.

²⁰⁹⁴ (M. A.) W oryginale: *Uñhuunh* (Arpadi). Arpat (Arpati, Apnar, dziś Zelenogorie) – wieś na południowo-wschodnim Krymie, w rejonie belbeńskim, położona w głębokiej górskiej dolinie, ok. 15 km na południowy zachód od Sudaku.

²⁰⁹⁵ (K. S.) W oryginale: *Qwunłnph* (Kaloerti) – dawny tatarsko-grecki toponim określający wąwóz/przełęcz w masywie nad doliną Arpatu.

²⁰⁹⁶ (K. S.) W oryginale: *İðłhphlñuñ* (Teliklitagh). Telikli Dag – Góra z Otworem, lokalna formacja skalna w masywie między Uskutem a Arpatem, sąsiadująca z dawnym wąwozem Kaloerti.

²⁰⁹⁷ (K. S.) W oryginale: *Qñnuq* (Boghaz). Boğaz w języku tatarskim oznacza ‘przesmyk, wąwóz’, jajła o takiej nazwie jednak nie istnieje.

góry, dotarliśmy do Kok-Asanu, skąd wypływa potok Tanasu²⁰⁹⁸ [od strony] Karasu. Leży tu także wieś o tej samej nazwie (408).

Kapsychor²⁰⁹⁹

475. To znana wieś Tatarów leżąca w niewielkiej odległości od zatoki. Po obu stronach wsi znajdują się doliny i żyzne ogrody. Dawniej żyli tu Grecy, którzy mieli własne świątynie, widzieliśmy bowiem niewielkie, pięknie położone wzgórze w okolicy, a na jego szczycie ruiny starego kościoła mierzącego 13 kroków długości i 6 kroków szerokości. Pielgrzymi przybywali tu w okresie Wielkanocy. Podobnie było z Aj-Ilia²¹⁰⁰ usytuowaną w pobliżu po stronie winnic i również zrujnowaną, niegdyś popularnym celem pielgrzymek.

Poniżej wsi ujrzeliśmy następne ruiny kościoła pośrodku jednego z ogrodów. Stamtąd dotarliśmy do wejścia do tamtejszej doliny oraz zobaczyliśmy zdumiewające góry i wąwozy o nazwach Jaman Tasz, Waliczin Keoszesi i Sari Aghadżyn Deresi. Jest tam także dolina położona wśród skalistych gór zwanych Czoban-Kule Uzeni. Nieopodal wejścia do doliny bije źródło czystej wody.

Położenie tych gór jest niezwykle. Kiedy słońce staje naprzeciw na niebie, jego promienie sprawiają, że góry lśnią niczym gwiazdy. W skałach utworzyły się białe, błyszczące kamienie przypominające diamenty. Są odporne na ogień i nadają się do cięcia szkła, ale nie są zbyt wytrzymałe. Mają kształt zbliżony do rombu. Noszą nazwę Szahin Girej elmasi²¹⁰¹, ponieważ ten chan polecił wytwarzać z nich różnego rodzaju ozdoby.

Czoban-Kule²¹⁰²

476. To wysoko usytuowana, duża okrągła wieża na szczycie góry między Kapsychorem a Uskutem. Zmierzywszy jej średnicę wewnątrz, stwierdziliśmy,

²⁰⁹⁸ (K. S.) W oryginale: *Ἰλίου* (*Tnaz*). Por. nr 408.

²⁰⁹⁹ (M. A.) W oryginale: *Καψιχόρ* (*Chapyschor*). Qapsihor (Капсихор), obecnie Morskie (Морское).

²¹⁰⁰ (K. S.) Tzn. kościołem Świętego Ilii.

²¹⁰¹ (M. A.) Tzn. 'diament Szahina Gireja', chana krymskiego. Por. nr 400.

²¹⁰² (M. A.) Nazwa Czoban-Kule oznacza Wieżę Pasterza. To niewielki zamek zbudowany przez Genuńczyków niecałe 6 km na zachód od wsi Morskie.

że wynosi ona 12 kroków, przy czym właściwa średnica – 20 łokci. Obwód zewnętrzny wyniósł 64 sążnie, [natomiast] wysokość – 9 sążni. Wieża ma okna i bastiony. Drzwi znajdują się od strony morza. W środku widzieliśmy sklepioną piwnicę prawdopodobnie służącą jako cysterna. Mówiono, że podziemnym przejściem spływała tam woda z okolicznych gór. Tu zaczyna się szeroki mur rozciągający się po wschodni stok góry na długość 240 kroków. Na jednym z jego końców stał potężny bastion, a na drugim – dwie baszty, o czym świadczą fundamenty i pozostałości murów. Widoczne są tu też wiekowe groby z ciosanych kamieni, kładzionych jeden na drugim – dzieło starożytnych Greków.

Mieszkańcy opowiadali nam, że w dawnych czasach wrogowie na próżno usiłowali zdobyć twierdzę. W końcu wpadli na pomysł, aby odnaleźć kanał wodny. Umyślnie przestali poić kilka koni, które stały się tak spragnione, że wyczuły wodę płynącą pod nimi i zaczęły grzebać w tym miejscu kopytami. Tak nieprzyjaciele odkryli, gdzie przebiega kanał, znaleźli wejście do niego, wdarli się do fortecy, opanowali ją i zrujnowali. Przeszliśmy stąd przez wysokie góry Czyłbak Syrtlar oraz widzieliśmy różne przełęcze, dolinę Papazję²¹⁰³ i skaliste zatoki.

477. Aj-Foka²¹⁰⁴ to góra po lewej stronie Kapsychoru, za którą jest Woronna²¹⁰⁵, później spiczasty masyw skalny Pananiasu skręcający ku morzu, dalej niewielka góra Chara Ardydż, a jeszcze dalej – dolina Kutlak²¹⁰⁶, gdzie w pobliżu winnic znajduje się wieś o tej samej nazwie. Obok płynie strumień Tigen Dere. Potem jest Bijuk-Syrt i Sary Kaja²¹⁰⁷, gdzie wykuwa się kamienie młyńskie przeznaczone dla młynów wodnych. Następnie zatoka Sudaku, obok której można zobaczyć ruiny klasztoru (479). Dalej leży Sudak – wielka dolina ze wspaniałym widokiem, przez którą przepływa strumień. W dawnych czasach było tu wiele kościołów, o czym świadczą pojedyncze ruiny i pozostałości kaplic.

²¹⁰³ (K. S.) Papazja – Φαψηαχηα. Papazja to historyczna, nieco zapomniana nazwa chrześcijańskiej doliny w południowym Krymie. „Dolina Popów” w rejonie Gurzuf–Aju-Dag.

²¹⁰⁴ (K. S.) Tzn. święty Fokas.

²¹⁰⁵ (K. S.) W oryginale: *Uonhuuagh* (*Wornaaghzi*).

²¹⁰⁶ (M. A.) Tatarska nazwa tej wsi brzmiała Kutlak (Qutlaq), obecnie nazywa się ona Weselője (Весёлое).

²¹⁰⁷ (K. S.) W oryginale: *Uuūunraq quyu* (*Sandyk Kaja*).

Sudak

478. To wielka i piękna dolina ciesząca się dużą sławą. Otaczają ją nieprzystępne góry ciągnące się aż od morza. Przejście przez nią jest wąskie, a dodatkowo utrudnia je wysoka skała nazywana przez Tatarów Taraktasz²¹⁰⁸, ponieważ z obu stron przypomina grzebień z zębami. Dolina rozciąga się od Taraktaszu do morza na długość równą dwóm godzinom drogi, ale jej szerokość nie jest jednolita, ponieważ pośrodku rozszerza się na dłuższym odcinku. Wejście od strony lądu nazywa się Baghlar Baszi²¹⁰⁹, gdyż są tu liczne drzewa i żyzne winnice. Pocho-
dzące stąd wino ma bardzo dobrą opinię i jest popularne w całej Rosji.

Dolina dzieli się na dwa odcinki. Pierwszy jest nazywany Taraktasz, a jego winnice i wytwarzane tu wino nie są zbyt cenione. Drugi odcinek to już właściwy Sudak, który obejmuje owalny obszar od dwóch gór aż do morza. Obfitość światła słonecznego sprawia, że powstaje tu doskonałe wino. Zaokrąglona góra naprzeciw to Perczem Kaja²¹¹⁰. U jej stóp, w dolinie, widzieliśmy uroczne i żyzne miejsca, bijące źródła, słynne winnice, gdzie powstaje znakomite wino, a także wielkie pałace możnych. W dawnych czasach dolinę zwano Soldaja, ale Tatarzy nazwali ją Sudak, ponieważ w prawej części portu oprócz nagiej skały i wody morskiej nie ma nic więcej do zobaczenia²¹¹¹. Stąd wzięła się nazwa Sudak²¹¹². Strumień zwany tak samo, którego wody spływają z tutejszych gór, nawadnia winnice. Łączy się z nim strumień Karagacz²¹¹³, a następnie [razem] uchodzą do morza.

²¹⁰⁸ (K. S.) Taraktasz – tat. taraktaş – ‘kamień (w kształcie) grzebienia’. Nazwa odnosi się do skalistego grzbietu na północnym krańcu doliny Sudak, którego skały przypominają zęby grzebienia.

²¹⁰⁹ (K. S.) Baghlar Baszi – tat. bağlarbaşı – ‘początek winnic’, ‘głowa ogrodów’. Słowo tradycyjnie określające wejście do doliny od strony lądu, gdzie koncentrowały się sady i winnice.

²¹¹⁰ (K. S.) Perczem Kaja – tat. perçemkaya – ‘skała z grzywą’, ‘skalny wierzchołek z kosmykiem’. Charakterystyczny zaokrąglony szczyt górujący nad doliną Sudak.

²¹¹¹ (K. S.) Sudak znany był od czasów bizantyńskich jako Sugdaia (gr. Σουδαία). W średniowieczu pełnił rolę ważnego portu oraz ośrodka handlowego genueńskiego i ormiańskiego, a także centrum winiarstwa krymskiego.

²¹¹² (K. S.) Nazwa „Sudak” (krm.-tat. Sudaq) pochodzi z gr. Sugdaia. Spotykane lokalnie objaśnienie przez su+ak („miejsce z wodą”, „płynąca woda”) ma charakter wtórnej, ludowej etymologii, zapewne nawiązującej do doliny i strumienia w obrębie miasta.

²¹¹³ (K. S.) W oryginale: *Καρακας* (*Karakacz*). Karagacz, od tat. kara ağaç – ‘czarne drzewo/wiąz’, to nazwa strumienia wpływającego do Uzen (Suaksu) w dolinie Sudak, używana też jako określenie potoków w innych miejscach Krymu.

479. Port w Sudaku leży co prawda w pięknej okolicy i jest olbrzymi, ale nie ma zabezpieczenia przed wschodnimi ani południowymi wiatrami – półwysep po prawej stronie chroni go jedynie przed wiatrem wiejącym od północy i zachodu. Niewiele dalej, po stronie zachodniej, jest osłonięty przez skały Kusz Kaja i Perczem Kaja port Genueńczyków, [usytuowany] w bezpiecznym miejscu przy Chlidź Kaja. W dawnych czasach przyływały tu statki. Ów port nosi nazwę Liman Sudaku.

Półwysep to skalista góra, szeroko rozciągnięta, stromo opadająca i zagłębiająca się w morze do połowy. Na szczycie stoi potężna twierdza Genueńczyków, całkowicie zabezpieczona z tej strony przed morzem, a z innych stron chroniona przez solidne wieże. Twierdza jest okrągła i otoczona murem. Wszystkie budynki zostały wzniesione w stylu gotyckim. Największa brama znajduje się po stronie północnej, jest wysoka i ufortyfikowana dwiema wewnętrznymi bramami oraz trzema liniami murów. Jednak pierwsza brama wraz z przyległymi murami jest zniszczona. Za nią natrafiamy na starożytne kamienne ujęcie wody; jego fasadę tworzy wielki, jednocześnie gładko szlifowanego kamienia, na którym wyryto wizerunek świętego Jerzego zabijającego smoka. Po obu stronach widoczne są stare gotyckie, nieczytelne już napisy. Długość kamienia wynosi 4, a szerokość 2 łokcie. Na jego bokach widzieliśmy ślady rzeźbienia i ornamentów.

Drugi mur i brama są tak samo zniszczone; tu i ówdzie pozostały jedynie ich ślady. Trzecia, w istocie wewnętrzna brama twierdzy, łukowa, wspaniale wykonana, ma dwie wysokie baszty. Szerokość bramy wynosi 7 łokci. Łuk [przejazdu] jest oddzielony od [lica] muru podwójną archiwoltą i ma pośrodku, od góry do dołu, szczelinę umożliwiającą opuszczanie i podnoszenie kraty w zależności od potrzeby. Jeśliby wróg uszkodził te wrota, opuszczano drugą, zapasową bramę, z łuku, wewnątrz drugiego muru. Na prawej baszcie widzieliśmy z zewnątrz biały kamień w obramowaniu, ale rzeźba na nim była uszkodzona. Po stronie wewnętrznej kamień i napis starym pismem gotyckim zachowały się w całości. Pod [napisem] widnieje godło Genueńczyków, w środku którego jest krzyż, a po bokach dwa płaszcze; z jednej strony widnieje lew, z drugiej znak w kształcie schodów.

Podobnie na lewej wieży był stary, ozdobiony krzyżami kamień z pięknym obramowaniem. Po obu stronach bramy wzdłuż muru stoją w szeregu kwadratowe wieże, w sumie 17, niewiele od siebie oddalone i otaczające fortecę na odcinku od jednej z zatok półwyspu do następnej. Na wysokiej wieży północnej

widzieliśmy duży nagrobek z obramowaniem, na którym wyryto pośrodku krzyż w okręgu. Z obu stron umieszczono znaki przypominające lwy i ludzkie postacie. Po jednej stronie był podobny do schodów znak Genuieńczyków i nieczytelny napis. Obok [tego] kamienia znaleźliśmy w murze inny z wyrytym krzyżem. Znajdował się na nim następujący napis: YHPMAΞAPNAΣM²¹¹⁴.

W samej twierdzy zobaczyliśmy dwie bardzo duże, sklepione cysterny, do których zbierano wodę deszczową doprowadzaną rynienkami i kanałami z kamiennych nawierzchni. Jedna jest jednołukowa i głęboka, druga – dwułukowa, podzielona na dwa magazyny o wymiarach 3 łokci długości, 11 łokci szerokości i 30 łokci wysokości. Kościół twierdzy jest usytuowany po stronie wschodniej i w całości zbudowany z kamienia. Tatarzy rozebrali jednak portyk i dzwonnice. Po południowej stronie widać miejsce po mihrabie, z czego wynika, że Tatarzy przerobili go niegdyś na meczet; obecnie jest to cerkiew Rosjan. Przed drzwiami znajduje się stary kamień z nieczytelną inskrypcją; wygląda na to, że był częścią muru. W stojącej niedaleko wieży również widzieliśmy jakiś napis i znak Genuieńczyków.

480. Kyz Kule²¹¹⁵ to wspaniała, potężna wieża, która wznosi się niczym cytadela na szczycie twierdzy, na bardzo wysokiej skale wysuwającej się w morze niczym przylądek ciągnący się prosto i stromo ku górze. Powiadają, że ta niedostępna wieża miała sekretną wąską ścieżkę, wykutą w skale urwiska, która prowadziła z wysokości na brzeg, umożliwiając ucieczkę do łodzi. Stromizną biegnie środkowa linia murów z wieżami; tu zaczyna się mur południowy, który ciągnie się do wielkiej wieży wschodniej, gdzie dawniej były kamienne, sklepione schody wiodące na drugie piętro tejże wieży. Weszliśmy po nich i zobaczyliśmy w wielkim murze schody, które nie sięgają do wieży. Opowiadano nam, że z przeciwległej góry Kusz Kaja doprowadzano wodę aż do górnej wieży.

W dawnych czasach miasto Sudak leżało po zachodniej stronie półwyspu, co mogliśmy wywnioskować z jego pozostałości w tamtym miejscu. Współcześnie postawiono tam mieszkania przeznaczone dla żołnierzy pełniących straż. W pobliżu zatoki po prawej stronie półwyspu odkryliśmy ruiny starego

²¹¹⁴ (K. S.) Powinno być: YĒRMAXARNASM. Możliwe, że to zniekształcony zapis nazwy miejscowej lub osobowej.

²¹¹⁵ (M. A.) W oryginale: *Qpqqnılt* (*Közkule*), tat. Qız Kule – Wieża Dziewicy. To największa i centralna baszta twierdzy genueńskiej w Sudaku (XIV-XV w.), pełniąca rolę cytadeli.

mur, który zaczynał się przy tamtejszej górze i ciągnął do sąsiedniej wieży, blokując drogę do zatoki. Ta wysoka kwadratowa wieża stojąca poza obrębem twierdzy jest potężna i nieprzystępna, a zbudowano ją w celu obrony zatoki lub też całej warowni. Wejście znajduje się po stronie wschodniej, położone jest wysoko; tędy przechodziło się przez ów mur, który musiał być szeroki. Naprzeciw widnieje okazały nagrobek z gotyckim napisem i znakiem Genuieńczyków.

Obok stoi nieduża czerwona kaplica. Na jej ścianach widzieliśmy święte malowidła, a po stronie południowej obraz przedstawiający Zwiastowanie. Niedaleko zobaczyliśmy ruiny starej łaźni. Góry i cała okolica tworzą tu wyjątkowo surowy krajobraz. Podczas wędrówki odnaleźliśmy kopalnię żelaza. Mieszkają tu niemieccy chłopci wyznania luterńskiego. W pobliżu wsi są dwa porzucone kościoły, które wyglądają na zaniedbane.

481. Po lewej stronie twierdzy znajduje się duża i szeroka przystań Sudaku, która jest co prawda położona w pięknym miejscu, ale brakuje jej osłony. Tu kończy się wąwóz i wielka dolina, a zaczynają wzgórza z winnicami, które sięgają po górę Taraktasz. Od zachodu leży główna dzielnica mieszkalna Sudaku i lokalne targowisko. W naszej epoce rozpoczęto tu budowę greckiego kościoła z kamienia zabranego ze stojącej w tym miejscu starszej świątyni. Widzieliśmy stare kolumny, sklepienia, kapitele i inne elementy. Z pewnością był to znany kościół. Dlatego też można przypuszczać, że w dawnym porcie Genuieńczyków istniała dzielnica mieszkalna (479).

Powyżej na zachód górował grecki klasztor Aj-Sawa²¹¹⁶. Postawiono go obok źródła zdrowej, czystej wody. Do dziś to miejsce nosi nazwę klasztoru. Jest tu także stary kościół Świętego Jerzego, do którego udają się greccy pielgrzymi. Przy źródle widać ściany wiekowej świątyni. Ponad Aj-Sawą i obok Perczem Kaja wznosi się góra Mandżyl Kaja. Zajmuje główną pozycję w scenarii starego portu w zatoce Sudaku. Patrząc w kierunku morza, widać ciemne wzgórze Koktasz, które wygląda jak powstałe z marmuru.

W tej części Sudaku była w dawnych czasach dzielnica ormiańska, gdzie istniały ormiańskie kościoły i klasztor Świętego Keorka [Jerzego], którego sklepienie jest teraz zniszczone. Na drzwiach można odczytać nowy napis: *Ten święty krzyż upamiętnia Andreasa z Izmiru [ze Smyrny], syna Eliasza*. Widać ślady po dawnych murach i pomieszczeniach. Była tu ormiańska wieś i kościół Matki Bożej. Ziemia i winnica na wzgórzu są teraz w rękach Ormian

²¹¹⁶ (K. S.) Tzn. święty Sawa.

krymskich, chociaż nikt już tutaj nie mieszka. W narożniku samotnie stojącego domu widzieliśmy kamień przeniesiony z kościoła Świętego Stepannosa [Szczepana] z zachowaną inskrypcją fundacyjną. Wynika z niej, że kiedy Ormianie w Kaffie urosli w siłę, Genuieńczycy wysłali część z nich w to miejsce, aby strzegli go przed wrogami.

Wznosi się tu skała Perczem Kaja. Piętrzące się naprzeciw na wschodzie góry noszą nazwę Ajeordaghlari²¹¹⁷. Między wzniesieniami ujrzelśmy kościół Świętego Keorka, obok którego leżą piękne winnice królewskie zwane *aczychlar*²¹¹⁸. Zarządca czuwa nad produkcją szlachetnych win i wysyła je na dwór w Sankt Petersburgu, ponieważ wina wytwarzane nie tylko tutaj, ale we wszystkich częściach Krymu mają znakomity aromat i cieszą się popularnością w całej Rosji.

Inne miejsca w południowej części [Krymu]

482. Między Sudakiem a Kaffą leżą znane wsie i góry, na przykład Tukluk, Koz, Otuzy, Kara-Dah²¹¹⁹ i tym podobne. Na wschodnim brzegu portu w Sudaku skała wcinająca się w morze nosi nazwę Ałczak Kaja²¹²⁰. Dalej znajduje się ujście Kapselu (albo Tukluku)²¹²¹, gdzie nieprzerwanie ciągną się winnice. Jeszcze dalej jest Koz, który leży w kotlinie i płynie tam potok. W pięknej żyznej dolinie długiej na 4,5 wiorsty jest dobre powietrze. Ma ona dwa odgałęzienia. Tutejsze powietrze jest zdrowe, a wino bardzo mocne. Na skraju zachodniego odgałęzienia leży pięknie usytuowana winnica, która zajmuje centralne miejsce w nadmorskim pejzażu. Nosi nazwę pochodzącą od imienia

²¹¹⁷ (K. S.) Nazwa Ajeordaghlari (tat. Ay-yordağları / Ayo-dağları) oznacza Góry Księżycowe lub Święte Góry. W źródłach ormiańskich i tureckich występują jej liczne warianty. Bższkianc ma na myśli pasmo wschodnie gór otaczające dolinę Sudaku.

²¹¹⁸ (K. S.) Słowem *aczychlar* (z tat. açıklar – ‘otwarte pola/winnice’) określano winnice królewskie (należące do Korony).

²¹¹⁹ (K. S.) W oryginale: *İdoqlıñı (Tokluch)*, *İvoq (Choz)*, *Oğniq (Otuzy)*, *Qırıqıñıñ (Kara-dagh)*.

²¹²⁰ (K. S.) W oryginale: *Uğıñlıñ juuquuñ (Alczangh Chajasi)*. Ałczak Kaja (tat. alçakkaya – ‘niska skała’) – przylądek przy porcie Sudaku.

²¹²¹ (K. S.) W oryginale: *İvoqlıñ lıuñ Soqlıñı (Chopsel kam Dokluch)*. Chopsel to najpewniej zniekształcony zapis słowa Kapsel, określającego obecną dolinę/zatokę Kapsel (ros. Капсель), położoną na wschód od Sudaku, przy przylądku Ałczak Kaja. Tukluk – dawna nazwa tego samego cieku.

dawnego dziedzica: Bosdandżoghlu baghi²¹²². Przepływa tamtędy strumień. W dawnych czasach w Koz żyło wielu Greków, którzy mieli własny kościół. Obecnie jednak mieszkają tu Tatarzy, a obok [wsi] stoi cudny meczet i jest źródło z czystą wodą. Przy końcu, w okolicy Koz i Kadyrli Burun²¹²³ leżą ruiny starego greckiego kościoła Świętego Jana. Za Koz jest następna miejscowość, Otuzaghzi²¹²⁴, gdzie też znajduje się dolina. Po jednej stronie wznosi się niewielka góra Szalka²¹²⁵, a po lewej wysoka góra Kara-Dah²¹²⁶ o ciemnym kolorze. Droga jest skalista i trudna do przebycia. Z tutejszych gór pochodzi błyszczący biały kamień podobny do diamentu (475).

[Wieś] Tukluk²¹²⁷ leży w odległości 5 wiorst od Sudaku. Są tam góry, na przykład Bijuk-Syrt²¹²⁸, Tukluk-Syrt i Porsuch Kaja²¹²⁹. Między tą wsią a morzem jest płaskowyż o nazwie Paralan Kaja²¹³⁰. Obok na równinie można zobaczyć resztki dawnej nekropolii. Jest tu 10 grobów usytuowanych od wschodu na zachód w rzędzie o długości 32 kroków. Otaczają je kamienie. Na grobach z czterech stron ustawiono głazy wysokie na 4 lub 5 łokci i o rombowlastym kształcie. Po południowej stronie, nieco dalej, widoczne są trzy odrębne groby. Na skraju cmentarzyska znajduje się kolumna.

Góra Porsuch Kaja ma brązowy kolor i przypomina marmur. Na szczycie można zobaczyć pozostałości dawnego muru. W pobliżu Kara-Dahu znajdują

²¹²² (K. S.) W oryginale: *Ἰνουνυδζογῆλυαγῆ* (*Bostandżoghlu baghi*) – ‘winnica, sad’. Bostanci-oğlu – ‘syn ogrodnika/winiarza’.

²¹²³ (K. S.) Kadyrli Burun – przykład w rejonie miejscowości Koz. Kadyrli oznacza po tatarsku ‘święty, błogosławiony’ lub nazwę rodu.

²¹²⁴ (K. S.) Otuzaghzi (tat. otuzağızı – ‘trzydzieści ujść/dolin’) – wieś i dolina na południowym wybrzeżu Krymu.

²¹²⁵ (K. S.) Szalka – mniejsza góra w dolinie Otuzaghzi. Nazwa pochodzi być może od tat. ɟalqa – ‘falista, przechylona’.

²¹²⁶ (K. S.) Kara-Dah (tat. Czarna Góra) – pasmo wygasłego wulkanu (ok. 577 m n.p.m.) między dolinami Koktebelu i Otuzu, słynne z ciemnych skał bazaltowych.

²¹²⁷ (K. S.) Tukluk – wieś tatarska na wschód od Sudaku, dziś obszar między Sudakiem a wsią Morskie. Nazwa pochodzi od tat. tukluk – ‘gliniasty, błotnisty’.

²¹²⁸ (K. S.) Bijuk-Syrt (tat. Wielki Grzbiet) – jeden z głównych grzbietów górskich w rejonie Sudaku.

²¹²⁹ (K. S.) Porsuch Kaja (tat. porsuḡkaya – ‘skała borsucza’) – masyw skalny w okolicy Tukluku, na którego szczycie zachowały się ruiny muru, być może bizantyńskiego lub genueńskiego.

²¹³⁰ (K. S.) Paralan Kaja (tat. paralankaya – ‘niska skała przy morzu’) – płaskowyż nad brzegiem Morza Czarnego w rejonie Tukluku.

się przejścia do wsi Koktebel, Ilandżygh Uzen, Imaret oraz Sali²¹³¹. Koktebel²¹³² ma niewielką przystań o nazwie Czucha Iskelesi²¹³³. Powyżej tej miejscowości są źródła dobrej jakości wody mineralnej i miejsce pielgrzymek Tatarów zwane Aziz²¹³⁴. Są [też] kopalnie, w których wydobywa się ołów, żelazo i tym podobne.

W dawnych czasach żyli tutaj Ormianie – tu, gdzie teraz jest pustelnia i dawny klasztor. Ściany kościoła przetrwały do dziś, podobnie jak ołtarz poświęcony Świętemu Stepannosowi. Na kamieniu widnieje także nieco zniszczona inskrypcja: *Pierwszego budowniczego tego ołtarza w[ar]d[ap]e[t]a Awe-disa Brskaka [z Persji?] wspomnijcie w Chrystusie*. Obok jest następny napis: *Zakończenie odnowienia świątyni [to dzieło] w[ar]d[a]p[e]ta Step[a]nn[o]sa, Zindira mnicha, pana Yndriga [i] pana Luki, którzy ozdobili ją szlachetnymi kamieniami. Wspomnijcie [ich] w Chrystusie. Rok 850 (1401)*²¹³⁵.

Za Kara-Dahem znajduje się daleko wysunięty przylądek Kiik Atlamaszi²¹³⁶, [a za nim następny, na którym leży] Kaffa (532). Tu kończy się południowy łańcuch górski²¹³⁷ Krymu rozciągający się od Sewastopola na długość 200 wiorst.

²¹³¹ (K. S.) Ilandżygh Uzen, Imaret, Sali – lokalne doliny i przejścia w masywie Kara-Dahu, prowadzące ku Teodozji.

²¹³² (K. S.) Koktebel (tat. kök-töbel – ‘niebieskie wzgórce’) – znana osada u stóp Kara-Dahu, w XIX w. wieś tatarska, w XX w. przekształcona w kurort.

²¹³³ (K. S.) Czucha Iskelesi (tat./tur. çuhaiskelesi – ‘przystań sukienna’) – mała przystań żeglugi lokalnej w Koktebelu.

²¹³⁴ (K. S.) Aziz (tat. aziz – ‘święty’) – miejsce kultu i pielgrzymek Tatarów krymskich znajdujące się w okolicach Koktebelu.

²¹³⁵ (K. S.) W oryginale: „Չվերջ նորդի տ[ա]ն[ի]ն Ստեպ[ա]ն[ն]իս վ[ա]րդ[ա]պ[ե]տ[ի]ն: Չիմտիր արդէտ պ[ա]ր[ն]ն ընտրկին գլարու լուքն վաստրք յիշ ի Ք[րիստո]ս; Թվ. ԿԺ II 1401”. W wydaniu niemieckim (*Der Reisebericht des Minas Bžškeanc*, s. 375) jest inne tłumaczenie: *Die letzte Person, die diese Kirche renoviert hat, ist v[ar]d[a]p[e]t Step[annos]. Die gute Wasserquelle in der Verdienst des p[a]r[on] Əntrikin zum Andenken an Christus. Jahrpc [1401]*, czyli: „Ostatnią osobą, która odnowiła ten kościół, jest wardapet Step[annos]. Dobre źródło wody to zasługa pana Yntrikina na pamiątkę Chrystusa”.

²¹³⁶ (K. S.) Kiik Atlamaszi (tat. kiyik atlamazi – ‘tam, gdzie kozica nie skacze’, ‘przepaść nie do przebycia’) – nazwa przylądka, stromego, skalistego cypla wcinającego się w morze na wschód od Kara-Dahu, między Koktebelem a Teodozją.

²¹³⁷ (M. A.) Chodzi o tzw. jaiłę krymską – najwyższe i najważniejsze pasmo górskie półwyspu, biegnące wzdłuż całego południowego wybrzeża od Sewastopola po Kara-Dah.

Wschodnia część Krymu

483. Po odwiedzeniu północnych, zachodnich i południowych rejonów Krymu zawróciliśmy do Karasu. Stamtąd udaliśmy się na wschód półwyspu oraz zwiedziliśmy wybrzeża. Głównymi miejscowościami są tu Eski Krym, Kaffa, Kercz i Arabat, a także inne tereny.

Rzeki

484. Opuściliśmy Karasu i podążyliśmy na wschód. Po dwóch godzinach, kiedy pozostawiliśmy za sobą skaliste wzgórze, dotarliśmy do potoku Kuczuk-Karasu, który zaczyna się na obszarze klasztoru Zbawiciela (421). Płynie przez znaną miejscowość Azamat²¹³⁸ i wpada do rzeki Bijuk-Karasu (563).

Ta duża wieś [Azamat] leżąca na obszarze 10 tysięcy dziesiątyn²¹³⁹ jest bardzo zamożna. Ma kopalnie soli i destylarnie. Bogaty hrabia Kachowski wybudował tu wspaniały pałac, przydając miejscu wielkiej ozdoby. Następnie miejscowość stała się własnością ormiańskiego ischana. Za nią leży wieś Burunduk²¹⁴⁰. Po drodze znajduje się źródło czystej wody. Dalej płynie rzeka Bułhanak. Wodę ma mętną, czerwonawą i spływa z pobliskiej góry.

485. Za Bułhanakiem przepływają [rzeki] Indoł²¹⁴¹, Karagoz²¹⁴² i tym podobne. Istnieją dwie rzeki o nazwie Indoł razem z przylegającymi do nich wsiami. Pierwsza to Su Indoł²¹⁴³, ponieważ niesie obfitość wody. Rzeka ta ma źródła w górach Sudaku. Po przepłynięciu przez bogate bułgarskie wsie

²¹³⁸ (K. S.) Azamat – dawna wieś tatarska w środkowym Krymie. Nazwa pochodzi od tur.-tat. azamat – ‘wielki, dostojny’.

²¹³⁹ (M. A.) Por. nr 308.

²¹⁴⁰ (K. S.) Burunduk – dawna wieś tatarska niedaleko Azamatu. Nazwa pochodzi od tur.-tat. burunduk – ‘wiewiórka ziemna, susel’.

²¹⁴¹ (K. S.) W oryginale: *İnduqlu* (Indal).

²¹⁴² (K. S.) W oryginale: *İtrunluqluqlu* (Charageoz, tat. Qaragöz – Czarne Oko / Ciemne Źródło) – rzeka i dolina w środkowym Krymie.

²¹⁴³ (K. S.) W oryginale: *Unıqlı İnduqlu* (Sulu Indal, tat. Su Indol – Wodny Indoł) – rzeka o stałym, obfitym nurcie, w przeciwieństwie do Kuru Indol (tat. Quru Indol – Suchy Indoł) – rzeki okresowej, latem wysychającej.

Akczoraj²¹⁴⁴ i Kiszlaw²¹⁴⁵, a także przez piękną miejscowość o tej samej nazwie [Indoł], biegnie dalej i wpada do niewielkiego jeziora Sasyk. Druga rzeka jest zwana Kuru Indoł, gdyż dostarcza mało wody; w lecie wysycha całkowicie.

Następnie opuściliśmy królewski szlak Kaffy, kierując się na południe. Po przybyciu do wsi Akczoraj ujrzeliśmy wielką skałę wystającą ze zbocza górskiego. Przeszliśmy przez wykute w niej łukowe drzwi i zobaczyliśmy ślady jakiejś budowli, jak również pozostałości czerwonej farby. Poniżej znajdował się wykuty w skale kościół z dawnych czasów. Ma on kształt owalu, mierzy 15 łokci długości i 7 łokci szerokości. Ołtarz ma formę kolumny, powstał z jednolitej skały, a jego średnica to 4 łokcie.

486. Z tego miejsca udaliśmy się dalej i przybyliśmy do pięknie położonej góry Szach-Murza²¹⁴⁶. Widzieliśmy pałac i kaplicę Świętego Stanisława postawioną przez polskiego księcia Godlewskiego²¹⁴⁷. Stamtąd dotarliśmy do słynnej góry Agarmisz²¹⁴⁸, którą Strabon nazywa górą Kimmeryjską – to rozległy, bardzo wysoki masyw o wydłużonym grzbiecie, dominujący nad pasmami Eski Krymu. Góra ta słynie ze zdrowego klimatu i zadziwiających kwiatów. Z tego powodu miód wytwarzany w tutejszej wsi Osmanczik²¹⁴⁹ ma znakomitą jakość i wysyła się go w odległe strony. Znajduje się tu pieczara z wielkim wykopem zwanym przez Tatarów Indżistan²¹⁵⁰. Jest [też] pożyteczne dla garbarzy drzewo *saryaghacz*²¹⁵¹. Jego liście nazywane *matradż* wykorzystuje się do gotowania i farbowania kozich skór.

²¹⁴⁴ (M. A.) Akczoraj (tat. ak çoray – ‘biały pałac/zamek’) – dawna wieś tatarska, dziś Dolinnoje (Долинное).

²¹⁴⁵ (M. A.) W oryginale: *Chyszlaw* (tat. kışlav – ‘zimowisko, osada zimowa’), nazwa często występująca w toponimii tatarskiej.

²¹⁴⁶ (K. S.) W oryginale: *Szachmyrza*. Szach-Murza – góra i wieś w rejonie starokrymskim o nazwie wywodzącej się od tatarskiego tytułu szach mirza – ‘książę-szach’.

²¹⁴⁷ (K. S.) Stanisław Godlewski (1755-1806) – szlachcic polski, generał major rosyjski, uczestnik wojny rosyjsko-tureckiej 1787-1791.

²¹⁴⁸ (K. S.) Agarmisz (Agarmysz) – masyw górski (722 m n.p.m.) w Górach Krymskich, niedaleko Eski Krymu.

²¹⁴⁹ (K. S.) W oryginale: *Ouŋuŋŋuŋu* (*Osmandżych*). Osmanczik – wieś tatarska u podnóża Agarmiszu.

²¹⁵⁰ (K. S.) W oryginale: *İndiştanuŋuŋu* (*Indżistančuju*). Nazwa pochodzi od tat. indži – ‘perła’.

²¹⁵¹ (K. S.) W oryginale: *şarıyağac* (*saryaghacz*), z tat. sariağac – ‘żółte drzewo’.

Eski Krym²¹⁵²

487. W dawnych czasach nazywano go Kimmerium i Surchatem. Rosjanie stosują nazwę Staryj Krim, co znaczy Stary Krym. Jest to miasto, któremu przodkowie przydali kiedyś sławy, ale od tamtej pory utraciło swój blask. Zbudowano je na pięknej równinie obok królewskiej drogi do Kaffy. Przy wjeździe widać wielkie ruiny dwóch meczetów i dwóch kościołów ormiańskich, które – jak można się domyślać na podstawie pozostałości – były nakryte kopułami i miały oddzielne przedsionki oraz dziedzińce, co stanowiło normę we wszystkich starożytnych świątyniach ormiańskich. Mieszkało tu wielu Ormian, którzy doprowadzili miasto do rozkwitu, stawiając monumentalne budowle, o czym świadczą tablice pamiątkowe i pomniki. Mimo to nie pozostały żadne kamienie ani jakiegokolwiek ślady owych budowli, ponieważ zburzono je, [gruzy] wywieziono w inne miejsce i tam użyto do wzniesienia nowych gmachów.

Po dotarciu do centrum miasta zdaliśmy sobie sprawę, że jest ono położone w pięknej lokalizacji i zaopatrzone w dobrej jakości wodę. Obok znajduje się duża równina, przez którą przepływa strumień Serensu²¹⁵³. Ormianie mieszkańcy mają świadectwo potwierdzające przywileje nadane im przez cara Pawła 28 października 1799 roku. Zaczyna się ono tak: *Do oddanych nam [Ormian] chrześcijańskich gmin miasta Eski Krym, którzy osiedli w Taurydzie po przybyciu ze wszystkich stron, do wszystkich razem i z rozmysłem [kierujemy] nasze łaskawe cesarskie słowo* i tak dalej. W ten sposób Ormianie otrzymali 12 dziesiętyn ziemi. Bułgarscy chłopcy przejęli jej część i tam zamieszkali (488).

Pismo cara przechowuje się w tutejszym sądzie ormiańskim, obok którego stoi szkoła. Jest tu także bazar miejski, a przy nim kamienna studnia z czystą wodą wybudowana przez wielkiego wodza de Szica (417). W odległości rzutu kamieniem wznosi się współczesny kościół Matki Bożej i pozbawiony ozdób stary budynek, który postawiono na równinie. Na jednym ze starodawnych pomników cmentarza ormiańskiego znajduje się następujący napis: *Pod tymże nagrobkiem spoczywa Nigoghajos i jego siostry Sirma chatun (...) w roku 1072*

²¹⁵² (K. S.) Stary Krym (orm. Surchat, tur. Eski Kırım) był ważnym ośrodkiem miejskim na Krymie w okresie Złotej Ordy i Chanatu Krymskiego, położonym przy głównym szlaku z Kefe (Kaffy) do centralnego Krymu.

²¹⁵³ (M. A.) W oryginale: *Մթնէ (Seren)*: Serensu to ormiańskie zniekształcenie nazwy rzeki Czuruksu (Çürüksu).

(1623). Obok widzieliśmy stary grób w kształcie kolebki z napisem wykonanym dużymi literami. Powiadają, że to grób męczennika.

Na wspomianej równinie zobaczyliśmy dwa zrujnowane kościoły. Stojący wyżej nosił wezwanie Świętego Garabeda, a drugi, niżej usytuowany – Świętego Stepannosa. Obecnie pozostały jedynie mury obu świątyń bez jakichkolwiek ozdób. Wydaje się, że były tu kiedyś kościoły i kaplice, obecnie zaś są tylko ruiny i groby. Sądząc po pięknej okolicy, musiały tu też stać wielkie pałace, ale nie zauważyliśmy żadnych śladów ani ruin oprócz pozostałości po kościołach.

Kiedyś na tej równinie, której obszar [zabudowań] można dziś zidentyfikować tylko po stosach kamieni, znajdował się także kościół Świętego Oświeciciela – niedaleko obecnego bazaru. Długość ruiny wynosi 23 łokcie, a szerokość 10. Ujrzelśmy tu resztki kolumn i kapiteli. Na jednej [kolumnie] wyryto krzyż i postać świętego Sarkisa. W pobliżu ołtarza jest kamienny krzyż z napisem: *Krzyż Chrystusa. D[e]r Ward. Krzyż Jezusa. D[e]r Joan (...) Krzyż Garabeda.*

488. Stary Surchat był miastem leżącym w pobliżu królewskiej drogi [do] Kaffy, a widzieliśmy w nim wiele ruin pałaców, świątyń, łaźni i innych budynków. Była tu mennica, w której wybijano monety²¹⁵⁴. Nieopodal mostu miejskiego dostrzegliśmy ruiny [kościoła] Czarchapan Asdwadzadzin, gdzie [dziś] mieści się skład broni²¹⁵⁵. Niegdysiejszy pałac chanów stoi natomiast w pobliżu potoku o nazwie Seren, który płynie na południu²¹⁵⁶. Do 1800 roku mieszkał tutaj rosyjski arcybiskup. Później przeniósł się do Jekaterynosławia²¹⁵⁷. Dawniej zakładano tu ogrody i sadzono morwy w celu hodowania jedwabników, ale obecnie wszystko to już nie istnieje.

²¹⁵⁴ (K. S.) Miasto dysponowało mennicą w okresie panowania tatarskiego i genueńskiego; zachowały się monety bite w Surchacie w XIV-XV w.

²¹⁵⁵ (K. S.) Ormiański kościół Ճարխափան Աստվածաձին (Czarchapan Astwadzadzin – Matki Bożej Chroniącej przed Nieszczęściem) w Eski Krymie wzniesiony został w XIII w. jako część dużego klasztoru.

²¹⁵⁶ (K. S.) Pałac chanów w Starym Krymie istniał w XIV-XV w., zanim główną rezydencję przeniesiono do Bakczysaraju. Zob. А. П. Новосельцев [A.P. Nowoselcow] *Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа* [Państwo chazarskie i jego rola w historii Europy Wschodniej i Kaukazu], Москва [Moskwa] 1990, s. 248.

²¹⁵⁷ (K. S.) W 1799 r. powołano eparchię taurydzką; siedziba arcybiskupa prawosławnego początkowo znajdowała się w Starym Krymie, skąd przeniesiono ją w 1803 r. do Jekaterynosławia (dzisiejszy Dniepr). Por. *Православная энциклопедия* [Encyklopedia prawosławna], t. 19, red. Патриарх Московский и всяя Руси Алексей II [patriarcha Moskwy i całej Rusi Aleksy II], Moskwa 2008, s. 512-514.

Po wschodniej stronie są ślady zaokrąglonego muru. W niektórych miejscach widać kanały będące dziełem naszych przodków. Dobrze im się tu wiodło. Zdobyli takie bogactwa, że stawiali przed swoimi domami skarbcę, w których przechowywali kosztowności, jak opowiadają ludzie.

Już w odległych czasach osiedlili się tutaj Żydzi karaimscy, czego dowodzą pozostałe po nich pomniki i groby. Za czasów Genuńczyków zostali wywiezieni do Tatarii, a następnie powrócili i zamieszkali tu oraz w Tamaniu. Jest tu grób ich prawodawcy, lekarza Aharona, na którym wyrtyto datę 5054, co świadczy, że nagrobek ma 537 lat²¹⁵⁸. Na pięknej równinie po prawej stronie góry Bułgarzy założyli wsie i zamieszkali tam²¹⁵⁹. Pracowali na roli i przejęli żyzne pola, a także górę z klasztorem Świętego Krzyża. Ich liczba nieustannie rosła.

[Klasztor] Świętego Krzyża²¹⁶⁰

489. To znany klasztor ormiański otoczony murami, który wzniesiono w epoce Genuńczyków w roku Pańskim 1338. Stoi na gęsto zalesionej górze Eski Krymu, a dawniej nosił wezwanie Świętego Znak. Nad drzwiami zewnętrznymi prowadzącymi na dziedziniec widnieje inskrypcja: *Drzwi te są pamiątką po mehdesim Sarkisie, rok 1135* (1686). Kościół klasztorny z trzema ołtarzami wyróżnia się piękną architekturą. Ponad grubymi i solidnymi murami świątyni wznosi się lekka i pełna wdzięku kopuła; z zewnątrz ma ona kształt wielokąta. Na każdym z jej boków znalazł się następujący napis ormiański w formie wiersza:

*Kościół chwały Bożej,
Ziemski raj u drzewa życia²¹⁶¹
Obrazuje wyższe niebo,*

²¹⁵⁸ (K. S.) Wspomniany Aharon to najpewniej Aharon ben Josef ha-Rofe (zm. 1320), karaimski uczony i lekarz. Rok 5054 od stworzenia świata odpowiada rokowi 1294 n.e.

²¹⁵⁹ (K. S.) Wzmianka o Bułgarach osiadłych w rejonie Tamania odsyła do późnośredniowiecznych migracji ludności bułgarskiej i kumackiej na Kubaniu.

²¹⁶⁰ (K. S.) W oryginale: *Մոնաստիր Կրիստոսի* (*Surp Chacz*). Więcej zob. Т. Саргсян, М. Петросян [T. Sargsjan, M. Petrosjan], *Крым. Монастырь Сурб Хач* [Krym. Klasztor Surp Chacz], Симферополь [Symferopol] 2017.

²¹⁶¹ (T. S.) To aluzja do przechowywanej w klasztorze relikwii Świętego Krzyża.

*Które zamieszkuje Trójosobowy²¹⁶².
Od narodzin w ciele Zbawiciela
W 1338²¹⁶³ roku zaczęty,
Wzniesiony pod wezwaniem Świętego Znak,
Przy wsparciu sługi swego
Howhannesa mnicha
I rodzonych braci jego²¹⁶⁴
Oraz wszystkich synów wedle ducha.*

Zmierzyliśmy długość kościoła w jego wnętrzu, która wynosi 14 kroków, a szerokość – 12. Kościół postawiono na planie krzyża. Wspierają go cztery kolumny. Przy głównych drzwiach po stronie zachodniej umieszczono w murze kamień w kształcie krzyża z następującą inskrypcją: *Oto pamiątka po Howhannesie, który utonął w morzu. Obok znajduje się następny napis: Ja, niegodny mieszkaniec Kaffy, syn der Bedrosa zwany der Howhannesem, przyjąłem święcenia kapłańskie w [kościel] Świętego Znak z rąk wehabeda²¹⁶⁵ Jagopa w roku 1150 (1701). Można tu znaleźć także inne chaczmary z napisami, które stały się nieczytelne. Brama wewnętrzna jest bogato zdobiona, a nad nią widnieje Baranek Boży, podobnie jak na chrzcielnicy. Przedsionek budynku jest sklepiony i oddzielony od właściwej części świątyni murem. Ma on kolebkowe sklepienia z czterema łukami. Mierzy 17 kroków długości i 14 kroków szerokości. W centrum są dwa nagrobki bez żadnych inskrypcji. Można na nich zobaczyć jedynie wyryty pastorał biskupi. W hajsmaurku kościoła*

²¹⁶² (T. S.) W oryginale: *Եռուսման* (*Jerandznian*) – Trójca, Trójjedyny.

²¹⁶³ (T. S.) W oryginale: *յոթ և յիսուս*. Powinno być: *յոթ և յիսուս* – osiem i pięćdziesiąt. Por. [T. Sargsjan, M. Petrosjan], [Krym], s. 35, 245. Ormiański rok „od narodzenia Chrystusa” poprzedzał o dwa lata rachubę łacińską, stąd mógł to być w rzeczywistości rok 1356.

²¹⁶⁴ (T. S.) Howhannes Sebastacy (zm. ok. 1384) – mnich ormiański, syn Baronszacha (Szahnszacha) i Dgin (Tkin). Miał brata Ghazara „Gramatyka” (zm. 1368), który też był mnichem, oraz drugiego brata – kupca Hagopa. Ich szwagrem był Awak. Howhannes z braćmi przybył na Krym z Sebasty – historycznej Kapadocji, na pograniczu Armenii Mniejszej. Zainicjował budowę kościołów Czerdziestu Męczenników z Sebasty i Świętego Oksenda w Kaffie. Do klasztoru w Eski Krymie przywiózł część relikwii Krzyża Świętego. Od 1346 r. był namiestnikiem der Stepannosa, arcybiskupa „krajów północnych” (w tym Krymu). Współcześni uważali go za teologa, oratora, obrońcę ortodoksji Kościoła ormiańskiego. Zachował się ułożony przez niego hymn. *Ibidem*, s. 39-100.

²¹⁶⁵ (K. S.) W oryginale: *վհասակ* (*wehabed*) – ormiański tytuł honorowy. W ten sposób zwracano się do arcykapłana, przełożonego klasztoru, czasem nawet do Boga jako najwyższego Pana.

w Maczarze²¹⁶⁶ piszą, że ci dwaj duchowni [spoczywający w grobach] to bracia Howhannes i Keork²¹⁶⁷, założyciele klasztoru. Po lewej stronie są następne drzwi prowadzące do przedsionka, które wiodą także na kamienne schody i szczyt dzwonnicy. W przedsionku widzieliśmy różne chaczkary, na przykład krzyż [z napisem]: *Ten święty znak jest pamiątką po Baghu, rok 1000* (1551). Na innym krzyżu była inskrypcja: *Ten święty znak jest pamiątką po Mehriszy, rok 1036* (1587).

490. Dziedziniec klasztorny nie jest zbyt duży. Sam klasztor – lub miejsce, gdzie usytuowano cele dla mnichów – znajduje się po lewej stronie i jest oddzielony od kościoła oraz dziedzińca odrębnym murem, w którym umieszczono niewielkie drzwi. Na murze nad bramą widnieją słowa: *Z Bożą pomocą zbudowano solidnie mury z przyległościami, z pięknymi celami na górze i na dole, w 1168²¹⁶⁸ roku na chwałę i pożytek Świętego Znak. Ty, który to czytasz, wspomnij nas i proś o zmiłowanie [dla] Jagopa, przewodnika strzegącego stada²¹⁶⁹, a także wszystkich trudzących się* (1719).

Niedaleko tego napisu na murze jest inny:

Dzięki Bożej łasce klasztor Świętego Krzyża ponownie został pięknie odnowiony, przy tym nie tylko kościół, ale też pomieszczenia świeckie otoczone murem. Oto tron całego ludu Oświeciciela tej wyspy, a zwłaszcza Kaffy, Karasu, Bakczysaraju, Gezlewa, [mieszkańców] wszystkich wsi razem z Kauszanami oraz Rumelią, którzy – mężczyźni i kobiety – z gorliwą miłością dobroczynnie wsparli [przedsięwzięcie] jałmużną w czasach przewodnictwa Adama, arcybiskupa wyspy, dawnego ucznia patriarchy Kostantynopola Howhannesa Baghiszecego²¹⁷⁰, który [to Adam] zatroszczył się oraz podjął liczne roboty budowlane dla dobra duszy własnej i przodków. A było to w 1751 roku [po narodzeniu] naszego Zbawiciela, a według ormiańskiego kalendarza w roku 1200²¹⁷¹ i tak dalej.

²¹⁶⁶ (M. A.) Maczara – wieś w Abchazji położona na wybrzeżu Morza Czarnego, 200 km na północny zachód od Kutaisi.

²¹⁶⁷ (K. S.) Być może to błędny odczyt. Zamiast Keork powinno być Ghazar. *Ibidem*, s. 60-61.

²¹⁶⁸ (K. S.) Zły odczyt u Bższkianca. Powinno być: w 1143 (1694) r. *Ibidem*, s. 119.

²¹⁶⁹ (K. S.) Hagop (zm. po 1712) – uczony i teolog, w latach 80. XVII w. został najpierw koadiutorem arcybiskupa Krymu Wartana, a po jego śmierci jedynym arcybiskupem.

²¹⁷⁰ (K. S.) Howhannes IX Kolot – ormiański patriarcha Konstantynopola (1715-1741).

²¹⁷¹ (T. S.) Dalej padają słowa: „O wielce czcigodni, przy czytaniu tego napisu choć jednym Ojcie nasz wspomnijcie wyżej wymienionych dobrodziejów i opiekuna świętego domu – Adama, prostego mnicha”. *Ibidem*, s. 129.

Budynki klasztorne z celami dla mnichów i pokojami dla wiernych zajmują bardzo małą przestrzeń. Powstały z litego kamienia, mają dwie kondygnacje i obejmują 15 oddzielnych pomieszczeń. Prawdopodobnie opat mieszkał razem z mnichami, a pomieszczenia zewnętrzne przeznaczone były dla pielgrzymów. Obecnie nie ma tu jednak biskupa, jest jedynie wardapet z kilkoma współpracownikami. Przed podwórzem i naprzeciw kościoła znajdują się kamienne schody, po których można wejść do innego, zrujnowanego mieszkania. Jadalnia i kuchnia klasztorna są bardzo przestronne, solidnie zbudowane i podparte łukami. Na ścianie wyryto napis: *Ja, Sarkis, kucharz, bratanek wardapeta Krikora, służyłem w kościele Świętego Krzyża przez cztery lata dla zbawienia mojej duszy. W roku 1211 [1762].* W jadalni mieści się sklepiona piwnica z winem. Po prawej stronie w podwórzu odkryliśmy stary murowany kanał przypominający przejście podziemne. Jeżeli miał wyjście z drugiej strony, być może służył jako droga ucieczki.

491. Na wprost bramy klasztornej bije ujęte w kamień źródło krystalicznie czystej wody, a obok – jeszcze starsze źródło, dające nawet lepszą wodę; po jego obu stronach są ściany, a z przodu krzyż. Na ścianach widać wyryte postacie aniołów. Na prawej ścianie jest także napis: *Siostrzeniec Mikajela z Bakczysaraju. 1198 (1749).*

W niewielkiej odległości od klasztoru widzieliśmy w lesie grób męczennika, do którego schodzą się pielgrzymi z całego Krymu, odwiedzający także sam klasztor w święto Krzyża [Świętego]. Dawniej w dużym lesie klasztornym stały rozproszone chaty pustelników, o czym można dowiedzieć się z napisu pamiątkowego w wielkim ewangeliarzu przechowywanym w kościele Świętego Jerzego w [Nowym] Nachiczewanie. Poniższe słowa zapisano przed 482 latami: *W roku ormiańskim 796 ta święta Boża księga [Ewangelii] została ukończona w kraju Greków, który obecnie nazywa się Krymem, w dużym i wspaniałym mieście zwanym Surchat, na górnych stokach, u podnóża [klasztoru] Świętego Krzyża, za patriarchatu der Mechitara²¹⁷² i biskupstwa der Stepannosa i tak dalej (1347)²¹⁷³.*

²¹⁷² (K. S.) Mechitar z Kerny – katolikos Armenii (1341-1355).

²¹⁷³ (T. S.) Dalej: „za namiestnictwa der Howhannesa – mądrego i świętego mnicha, ręką bardzo grzesznego i nieprawego skryby Nadera, na prośbę przeczystego kapłana księdza Mgrdicza; kto będzie korzystał z [ewangelierza], czytając lub odpisując [go], wspomnijcie w modlitwach waszych właściciela i pisarza i niech będzie on wspomniany przez Chry-

492. Odnaleźliśmy poemat pochwalny powstały w roku 1144 (1694), którego słowa brzmią:

*Oto dzieło wardapeta Jagopa z Kaffy, które opowiada o budowie
i wspaniałości klasztoru*

*Z woli Ducha Świętego pewien uczony
O imieniu Howhannes, utytułowany stopniem [wardapeta?],
Uchodźca z wielkiego kraju Sebastyjskiego
Z wiarą wznosił klasztor Świętego Znak.
Mając u siebie drzewo Zbawienia,
Przybył do wielce sławnego kraju,
Złożył relikwię pod opieką Pana,
Zbudował klasztor Świętego Znak.
(...)
Tysiące dorosłych i młodych przynoszą tobie niezliczone dary,
Przychodząc do twego podnóżka, aby oddać ci cześć,
Radują się i świętują duszą oraz ciałem.
Stolico, jesteś oparciem i schronieniem dla naszego ludu, Święty Znak.
(...)
Otoczona potężnymi murami zarówno na wewnątrz, jak i z zewnątrz,
Zbudowana z ciosanych kamieni oraz wsparta łukami
Jesteś wielką katedrą, domem królewskim,
Szkołą duchowną i karmicielką, Święty Znak.
(...)
Mieścisz w sobie dobre mieszkania,
Zarówno dla duchownych, jak i świeckich,
[którzy] zawsze wiernie ci służą,
Jesteś podziwianym kościołem pełnym majestatu, o Święty Znak.
(...)
Jesteś nam niezrównanym schronieniem,
Gościnnym miejscem dla wędrowców.
Królujesz chwalebnie w sercach wiernych,
Tyś jest miłą i bezpieczną przystanią, Święty Znak.
(...)
Nie masz sobie równych ani niczego sobie podobnego,
Twój wygląd i stan są tak bardzo godne podziwu,*

stusa, Boga naszego, który oby był błogosławiony na wieki”. Matenadaran, rkps 7742, [Ewangeliarz], k. 251; [Korpus inskrypcji ormiańskich], s. 90, nr 25.

*Jesteś pełna wszelkiego dobra,
I otoczona blaskiem chwały, Święty Znak.*

(...)

*Bogata w wyszukane srebrne i złote naczynia,
Kadzielnice i kandelabry, krzyże i ewangeliarze,
Ornaty i humerały, stuly i manipularze,
Obfitujesz w rozliczne ozdoby, Święty Znak.*

(...)

*Obdarzasz wodą z dwóch czystych źródeł,
Pośród nich wznosi się Twoja świątynia,
Schronienie Świętego Znak,
Wszystkie narody chcą tego i pragną,
Nawet obcy, by rzucić ci się do stóp.
Mirza i baron obok sultana i chana,
Patrzą oczarowani na twój fundament, Święty Znak (...) i tak dalej.*

[Klasztor] Świętego Stepannosa²¹⁷⁴

493. Był to murowany klasztor na szczycie góry w odległości godziny drogi od klasztoru wspomnianego wyżej. Stał pośrodku rozległego lasu. Miał nie-duży kościół o czterech sklepieniach, który obecnie jest zniszczony. Można rozpoznać jedynie miejsce, gdzie usytuowano ołtarz. W świątyni jest kwadratowa studnia i chaczkar. Ruiny wskazują przebieg murów klasztornych. Było tu siedem pomieszczeń. Klasztor dysponował także ogrodem i źródłem wody. Miejsce, w którym kiedyś stał, jest zaniedbane. Wydaje się, że przed 469 latami spisano tutaj wielki czaszoc, o czym wspomina napis pamiątkowy:

Ten [czaszoc] został wykonany w ormiańskim roku 805, w miesiącu sierpniu, 22 dnia, gdy don Mchitar był patriarchą, der Stepannos arcybiskupem, a Konstantyn²¹⁷⁵ królem, [nad światem panował chan Dżani-beg], w [przesławnym] mieście Surchat [w gawarze Krym], u podnóża [kościół] Świętego Stepannosa, wielkiego protomęczennika (1356)²¹⁷⁶.

²¹⁷⁴ (K. S.) W oryginale: *Սուրբ Ստեփանոս* (*Surp Stepannos*) – św. Szczepan.

²¹⁷⁵ (K. S.) Konstantyn IV – król Armenii Cylicyjskiej (1362-1373).

²¹⁷⁶ (K. S.) W tekście lekcjonarza zamiast „w sierpniu” powinno być „w styczniu”. [Korpus inskrypcji ormiańskich], s. 126, nr 50. Te i następne uzupełnienia w źródłach pochodzą z tego wydawnictwa.

Kazarat²¹⁷⁷

494. To niewielkie miasteczko ormiańskie leżało u stóp wysokiej góry [klasztoru] Świętego Krzyża przy potoku o tej samej nazwie, przez Tatarów zwanym Mughal Uzen²¹⁷⁸. Obecnie okolica ta leży w ruinie. Można znaleźć jedynie ślady dawnych budowli, podobnie jak w pobliżu Kuzgun Burun²¹⁷⁹, gdzie widzi się źródła wody, kanały i inne pozostałości, a także niedaleko Eski Krymu.

W dawnych czasach miał tutaj siedzibę ormiański iszchan pełniący funkcję namiestnika, a także stacjonowały tu wojska przysłane przez Genuńczyków, o czym opowiada stara opowieść:

Przebywał tam szlachetnie urodzony Markar Mughalenc, syn Torosa, [pochodzący od] Jagopa, Daniela, Murada i gubernatora²¹⁸⁰ Teodora, który z polecenia Szirina, iszchana Genuńczyków, stacjonował ze swoim wojskiem nad rzeką Gazarat, (...) po tatarsku nazywanej Mughal Uzen. Kiedy ujrzal Abrahama z rodu Pahlawunich i Bedrosa z rodu Bagratunich, podarował im wiele dóbr oraz pałac, w którym mieli prawo mieszkać, aby okazać szacunek ich rodowi.

Nachiczewan²¹⁸¹

495. Zapoznawszy się ze starożytnościami w Eski Krymie i sąsiednich miejscowościach, ruszyliśmy w kierunku Kaffy. Podążając królewskim szlakiem, dotarliśmy do znanej i pięknie położonej wsi Nachiczewan, gdzie znajduje się źródło czystej wody, a także wodopój dla bydła. Przy źródle zobaczyliśmy wielką płytę

²¹⁷⁷ (K. S.) W oryginale: *Շաղարիւթ (Gazarat)*.

²¹⁷⁸ (K. S.) W oryginale: *Մուղալ էօզէն (Mughal Eozen)*. Miasto istniało od ok. 1330 do 1475 r. Zob. A. M. Байбуртский [A. M. Bajburtskij], A. Д. Тимиргазин [A. D. Timirgazin], *К вопросу о локализации средневекового армянского города Казарат в Крыму* [W sprawie lokalizacji średniowiecznego ormiańskiego miasta Kazarat na Krymie], „Պատմա քաղաքագիտական Հանդես” [Czasopismo Historyczno-Filologiczne] 2001, 3, s. 265-269.

²¹⁷⁹ (K. S.) W oryginale: *Գուզգունբուրն (Kuzganburun)*. Kuzgun Burun – okolica Starego Krymu znana z występujących ruin i źródeł wody.

²¹⁸⁰ (K. S.) W oryginale: nacharar.

²¹⁸¹ (M. A.) W oryginale: *Նախիջիվան (Nachsziwan)*. Nie należy mylić tego osiedla na Krymie z Nowym Nachiczewanem (Nor Nachiczewan) – miastem nad Donem na południowych rubieżach Zakaukazia, ani z Nachiczewanem – krainą historyczną na Zakaukaziu, leżącą obecnie w granicach Azerbejdżanu.

z polerowanego kamienia, długą na 8 łokci i szeroką na 2. Na jednym końcu widniał kwadratowy otwór, w którym osadzony był jakiś posążek. Stąd ciągnęła się długa ryta linia do drugiego końca płyty, dzieląc ją na dwie części; na obu wyryto napisy pismem arabskim. Powiadają, że Ormianie, którzy przybyli do Kaffy z Aksaraju, zatrzymali się tu na noc, a urokliwa okolica spodobała im się tak bardzo, że nazwali ją Nachiczewanem. Subaszi²¹⁸² leży powyżej po lewej stronie. To znana wieś z obszernymi polami. Ujrzeliśmy tu wielkie jezioro, długie na wiorstę, pełne dużych ryb. Przy jego dolnym brzegu szerokość wynosi 168 kroków, a górny kraniec tworzy półkolisty staw. Widać w nim liczne, krystalicznie czyste źródła, które bez ustanku bulgoczą z głębi ku powierzchni. Nagromadzoną wodą nawadnia się rozległe ogrody. Miejsce jest urokliwe i stoją tu piękne pałace.

Karagoz²¹⁸³

496. To zamożna wieś leżąca nad potokiem o tej samej nazwie [Karagoz], płynącym do Eski Krymu. Jest tu gospoda dla podróżnych. Stojąc na wzniesieniu, rozejrzeliśmy się po okolicy i dostrzegliśmy kraniec Eski Krymu, a naprzeciw Zatokę Kaffa²¹⁸⁴, jak również niewielkie jezioro Sasyk i Morze Azowskie od strony Geniczeska²¹⁸⁵.

Niewiele dalej był zrujnowany grobowiec w postaci czerwonego mauzoleum w stylu gotyckim, na którym znajdowała się inskrypcja dawnego sułtana: ۸۶۸ حسدین سلطان ابن خان کری طمیر Hassèdin sultan ibni xan K'erey têmir 868²¹⁸⁶. Wydaje się, że chodzi o tego samego człowieka, który poległ na wojnie przeciw Genuieńczykom w roku 1454²¹⁸⁷.

²¹⁸² (M. A.) Subaszi (tur. subaşı – ‘nad wodą’) – nieistniejąca dziś wieś leżąca ok. 10 km na północ od Starego Krymu.

²¹⁸³ (K. S.) W oryginale: *İvüvünlütoq* (*Charageoz*). Karagoz to dawna ormiańsko-tatarska wieś na Krymie, wzmiankowana w źródłach osmańskich od XVI w., położona w rejonie Starego Krymu.

²¹⁸⁴ (K. S.) Zatoka Kaffa (Zatoka Teodozyjska) – zatoka Morza Czarnego na południowo-wschodnim wybrzeżu Krymu, przy której leży miasto Teodozja – dawna główna kolonia genuńska na Krymie i jeden z największych portów czarnomorskich XIV-XV w. Zob. M. Balard, *La Romanie génoise (XIIe-début du XVIe siècle)*, t. 2, Gênes 1978, s. 550-555.

²¹⁸⁵ (M. A.) W oryginale: *Ḍḡūḡḡḡḡ* (*Dżinicze*). Por. nr 403.

²¹⁸⁶ (K. S.) „Hasan ad-Din Sułtan, syn chana Temira Gireja. Rok 868 [1463/1464]”.

²¹⁸⁷ (K. S.) Wojnę genuńsko-tatarską 1454 r. opisuje M. Balard: *ibidem*, s. 567-569.

Z tego miejsca poszliśmy dalej do wsi Kaszka-Czokrak²¹⁸⁸ i dotarliśmy do Jarali Kopur²¹⁸⁹. Tam powyżej szlaku królewskiego pewien rosyjski generał wybudował na własnej ziemi murowany kościół. Obok leży Gjawur Czeszmesi²¹⁹⁰, gdzie jest studnia i kilka domów chłopskich.

Tu zaczyna wznosić się wysoka góra Kaffa-Pasza Tepesi, która góruje nad okolicą. Rosjanie ostrzeliwali z niej osmańskie wojska i zdobyli miasto²¹⁹¹. Po południowej stronie tego szczytu jest wysokie, pięknie położone wzgórze z winnicami i sadami, jak również źródło z czystą wodą nazywane Pasza Baghi. W dawnych czasach była tu ormiańska pustelnia nosząca imię świętej Rypsymy. Choć nie udało nam się znaleźć żadnych inskrypcji, dojrzeliliśmy ruiny kościoła. Stąd podążyliśmy wzdłuż urwiska do wschodniej części góry i dotarliśmy do wybrzeża przy cudnej zatoce Kiik Atlamaszi²¹⁹² (532).

Kaffa²¹⁹³

497. To niewielkie miasto na wybrzeżu jest zamożne i pięknie usytuowane. Leży w odległości 17 wiorst od Karagozu. Dawniej zwano je Teodozją, Ardandą²¹⁹⁴

²¹⁸⁸ (M. A.) W oryginale: *Чашчачзохрач* (*Chaszchaczochrach*). Qaşq Çoqraq – dawna wieś tatarska położona ok. 25 km na północny zachód od Teodozji (Kaffy); obecnie Otważnoje (Отважное).

²¹⁸⁹ (K. S.) W oryginale: *҂арали копур* (*Jarali Kopur*). Jarali Köprü to turecka nazwa mostu Jarali.

²¹⁹⁰ (M. A.) Gjawur Czeszmesi (tur. Gavur Çeşmesi – Źródło Giaura) to charakterystyczna osmańska nazwa miejscowa, określająca źródło związane z chrześcijańską (ormiańską lub grecką) ludnością.

²¹⁹¹ (K. S.) Kaffa-Pasza Tepesi – strategiczne wzgórze nad Kaffą. W czasie wojny rosyjsko-tureckiej 1771 r. Rosjanie zdobyli je i przejęli kontrolę nad miastem.

²¹⁹² (K. S.) Kiik Atlamaszi (tur. Skok Kozy) – nazwa zatoki i przylądka w pobliżu Teodozji, notowana w źródłach tureckich i ormiańskich. Por. A. Bryer, D. Winfield, *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos*, Washington 1985, s. 309, *Dumbarton Oaks Studies*, t. 20.

²¹⁹³ (K. S.) W oryginale: *Кѣѣ* (*Kefe*).

²¹⁹⁴ (K. S.) W oryginale słowo zostało zapisane literami łacińskimi – Ardanda. Jest to jednak pomyłka, gdyż powinno być Ardabda – nazwa przypisywana starożytnej Teodozji. W źródłach pojawia się ona jako lokalne miano z czasów Alanów – irańskiego ludu stepowego z okresu wielkiej wędrówki ludów, i zwykle tłumaczone jako Miasto Siedmiu Bogów (gr. Heptatheos).

czy też Miastem Siedmiu Bogów²¹⁹⁵. Było wówczas dużą metropolią z liczną ludnością i kwitnącym handlem. Zostało założone na wschodnim wybrzeżu Półwyspu Krymskiego przez osadników z Miletu, którzy rozsławili je handlem i wszelkim porządkiem, ustanowiwszy w nim niepodległą republikę.

Na awersie jednej z tutejszych monet widnieje głowa w hełmie, a po drugiej stronie – laska i kołczan. Obok jest nazwa miasta: ΘΕΩΔ – Theod²¹⁹⁶. Niektórzy sądzą, że powstało ono w V stuleciu. Dawna historia Bosporu ukazuje jednak, że król Satyros²¹⁹⁷ oblegał je w roku 400 przed Chrystusem, lecz nie udało mu się go podbić. Zdobyć miasto zdołał dopiero później jego syn Leukon²¹⁹⁸, a następnie Mitrydates²¹⁹⁹.

Potem republika została podbita przez Rzymian i Greków. Świadczą o tym monety z wizerunkami cesarzy. Za panowania cesarza Teodozjusza²²⁰⁰ miasto odnowiono. Niektórzy twierdzą, że dopiero wtedy otrzymało nazwę Teodozja, ale jego pozostałości potwierdzają nasze przypuszczenie, że to Miletjczycy tak je określali.

W 1244 roku sarmaccy Tatarzy podbili Kaffę i władali nią przez 22 lata. Następnie przybyli Genueńczycy, wypędzili ich i zdobyli miasto w 1266 roku²²⁰¹. Po śmierci Włodzimierza Wielkiego²²⁰² Włodzimierz II²²⁰³, który walczył przeciw Genueńczykom, przejął rządy nad wszystkimi okolicznymi terenami, pojął ich [Genueńczyków] przywódcę i uwięził go. Odebrał mu przy tym złoty pas oraz ozdobioną klejnotami tiarę. Kiedy Genueńczycy odzyskali swoją potęgę, wyparli wrogów i umocnili miasto, budując fortecę na wybrzeżu w pobliżu Teodozji – dawnego miasta Greków. Wzniesli wiele budowli i doprowadzili Kaffę do rozkwitu dzięki reformom ułatwiającym życie mieszkańcom. Genu-

²¹⁹⁵ (K. S.) W tłumaczeniu na język niemiecki (s. 385): *Stadt der sieben Altäre* – „miasto siedmiu ołtarzy”.

²¹⁹⁶ (K. S.) ΘΕΩΔ[ΟΣΙΑ] – Θῆλον[νῆν].

²¹⁹⁷ (K. S.) Satyros I – władca Królestwa Bosporańskiego (433-389 p.n.e.). Por. 391.

²¹⁹⁸ (K. S.) Leukon I – władca Królestwa Bosporańskiego (389-349 p.n.e.).

²¹⁹⁹ (M. A.) Por. nr 389.

²²⁰⁰ (K. S.) W oryginale: *Θεοδοσιῦς βασιλεὺς* (*Teotosi Kaiser*). Może chodzić o cesarza rzymskiego Teodozjusza I Wielkiego (379-395).

²²⁰¹ (K. S.) Genueńczycy założyli placówkę w 1266 r. za zgodą chanów.

²²⁰² (M. A.) Por. nr 461.

²²⁰³ (K. S.) Prawdopodobnie chodzi o Włodzimierza II Monomacha, wielkiego księcia kijowskiego (1113-1125). Jest to jednak historia bałamutna, bo Genueńczyków nie było jeszcze w tych czasach na Krymie, a sam książę nigdy tam nie był.

eńczycy mieli własnych gubernatorów – konsulów²²⁰⁴, których wybierano na okres trzech lat. Szczególnie wyróżnił się Paweł²²⁰⁵, konsul z szerokimi pełnomocnictwami, o czym świadczy list, jaki wysłał papieżowi Eugeniuszowi IV²²⁰⁶. W tamtym czasie Kaffa stała się tak bogata, że zwano ją skarbcem Pontosu i Azowa. Później Tatarzy nazwali miasto Kaffą, co pochodzi od słowa *kiafir*²²⁰⁷, oznaczającego ‘niewiernego’.

498. W 1296 roku Wenecjanie pod wodzą księcia Soperanco²²⁰⁸ zdobyli miasto, przybywszy na 25 okrętach. Po roku oddali je jednak Genueńczykom, którzy panowali w nim przez 200 lat. Nowi władarze trwale przyczynili się do rozkwitu [Kaffy] i uczynili ją sławną. Twierdza zbudowana przez nich w Teodozji była nazywana przez obcych Frenghisar²²⁰⁹. Jej górna, wyrastająca ku niebu część otrzymała nazwę Namazgiach²²¹⁰ pochodzącą od modlitwy odmawianej przez lud podczas świąt Bajram²²¹¹. Zamek był ufortyfikowany wielokątnymi wieżami oraz znajdował się pod opieką i ochroną garnizonu genueńskiego. Największych wież tej twierdzy było 12, a bram siedem: dwie od strony morza i pięć od strony lądu. Przez te bramy prowadziło wejście do górnej [wielkiej] twierdzy, która od stron urwiska była opasana murem genueńskim schodzącym aż do samego brzegu morza.

Pierwsza brama, nad którą górował wielki pałac Genueńczyków, stała nieopodal wybrzeża i nosiła nazwę Iskele Kapusy. Drugą zwano Atly Kapusy, trzecią – Tatly Hamam Kapusy, czwartą Frenghisar Kapusy, piątą Serdze Kapusy, szóstą Namazgiach Kapusy, a siódmą, usytuowaną przy górnym krańcu wybrzeża, gdzie była przystań Genueńczyków – Kuczuk Kapusy²²¹². W tym

²²⁰⁴ W oryginale: *hypatos*, z grec. *ὑπάτος* – konsul.

²²⁰⁵ (K. S.) W oryginale: *Boghos*. Paolo Imperiale – konsul genueński Kaffy. Por. K. Stopka, *Armenia christiana. Unionistyczna polityka Konstantynopola i Rzymu a tożsamość chrześcijaństwa ormiańskiego (IV-XV w.)*, Kraków 2002, s. 275, *Rozprawy Wydziału Historyczno-Filozoficznego – Polska Akademia Umiejętności*, t. 96.

²²⁰⁶ (K. S.) Eugeniusz IV – papież (1431-1447).

²²⁰⁷ (K. S.) W oryginale: *ϕηϕηρ* (*kiafir*), od arab. *kafir*, krymskotat. *gavur*.

²²⁰⁸ (K. S.) Być może był to Giovanni Soranzo, późniejszy doża wenecki (1312-1328).

²²⁰⁹ (K. S.) W oryginale: *Ἔντλην Ἰσχυρ* (*Frenk Hisar* – Twierdza Franków) – genueńska cytadela w Kaffie.

²²¹⁰ (K. S.) W oryginale: *Ναμαζγῆχ* (*namazgjach*); z tur. *namazgâh* – ‘miejsce modlitwy’.

²²¹¹ (K. S.) Bajram to nazwa, którą Ormianie polscy określali Wielkanoc.

²²¹² (K. S.) W oryginale: *Ἰσκήλη καπυσι* (*Iskele kapusi*) – brama Przystani; *Ἀτλή καπυσι* (*Atli kapu*) – brama Końska; *Ἰαμαμ ἡμὰμ καπυσι* (*Tatli Hamam kapusi*) – brama (przy

miejscu stał zewnętrzny mur, w obrębie którego zamykano statki. Stąd zaczynał się wielki, stary falochron, wysunięty w morze ochraniający okręty. Obecnie jest to zniszczone. Koniec murów twierdzy ormiańskiej łączył się tu z Frenghisarem, a przeciwnie – z Iskele Kapusy.

[Dawni] mieszkańcy Ani wzbogacili i powiększyli to miasto [Kaffę] dzięki swojej liczebności i postawionym przez siebie budynkom. Kiedy bowiem Ani zostało zdobyte przez Czormagana (103), znaczna część jego ludności, która zamieszkiwała w Aksaraju, wywędrowała stamtąd na wieść o sławie Genuńczyków. Prowadzili oni wojnę z Tatarami, lecz niezwłocznie porzucili dotychczasowe miejsce pobytu, przybyli do Kaffy i osiedlili się w jej okolicy. Tu znacznie się rozmnożyli, wybudowali aż 100 tysięcy domów i 1001 kościołów, jak [niegdyś] było w Ani. Dzięki swej uczciwości, lojalności i korzyściom, jakie przynosił miastu ich ożywiony handel, Ormianie zyskali miłość i szacunek genueńskich konsulów, a niektórzy zostali mianowani gubernatorami, baronami oraz książętami w roku 1330 [!]²²¹³.

499. Chanowie tatarscy, umocniwszy swą pozycję w północnej części Krymu, zaatakowali Sudak w 1344 roku i zaczęli pobierać roczny trybut od Genuńczyków. Zmusiło to tych ostatnich do wzmocnienia Sudaku, aby chronić go przed najazdem Kipczaków, którym odebrali następnie Bałakławę i Tamań. Później Ormianie naradzili się z konsulem, chcąc na własny koszt rozbudować twierdzę w Kaffie, jako że wzrosła liczba [ormiańskich] domów stojących poza jej obrębem. Z tego powodu połączyli ją z twierdzą Frenghisar i rozpoczęli wznoszenie wzdłuż gór solidnego muru po południowej stronie zatoki, dzięki czemu dotarli do jej północnej części. Tam stała brama Kule Kapu. Potem pociągnęli mur dalej do bramy Iskele Kapusy. Aby usprawnić budowę, zdecydowano, że każdy iszchan przekaże odpowiednią do wielkości własnego majątku ilość budulca. Natomiast na każdej z granic swoich ziem, wzdłuż której

Łaźni Tatli; *Ֆրէնգիսար կաթսի* (*Frenghisar kapusi*) – brama Twierdzy Frankijskiej; *Սերճէ կաթսի* (*Serdze kapusi*) – brama Glazurowana; *Նամազգահ կաթսի* – brama (przy) Miejscu Modłów; *Կուշկաթսի* (*Kuczuk kapu*) – brama Mała. Rdzeń to tureckie słowo *kapi* – ‘brama’.

²²¹³ (K. S.) Więcej o Ormianach w Kaffie zob. A. Osipian, *Practices of Integration and Segregation: Armenian Trading Diasporas and Their Interaction with the Genoese and Venetian Colonies in the Eastern Mediterranean and the Black Sea, 1289-1484*, w: *Union in Separation: Diasporic Groups and Identities in the Eastern Mediterranean (1100-1800)*, red. G. Christ et al., Rome 2015, s. 349-361, *Viella Historical Research*, t. 1.

powstawał mur, iszchan umieszczał inskrypcje sławiące własne imię. Ormianie z Kaffy zachowali ten zwyczaj do dziś, przy płaceniu podatków deklarując, ile kamienia mogą dostarczyć.

Ów solidny mur, noszący nazwę ormiańskiego, został zbudowany z dużych ciosanych kamieni i umocniony wieloma wieżami w stylu gotyckim; wieże były oddalone od siebie o 20, 40 i 60 sążni. Na murze wyryto napisy ormiańskie, podobnie jak na obwarowaniach Frenghisaru były znaki Genuieńczyków. W skarbcu widzieliśmy napis pozostawiony przez konsula Justinianosa²²¹⁴, a w innym miejscu statuetkę świętego Jerzego ustawioną na [bramie] Atly Kapu.

Wielka twierdza miała dziewięć bram. Pierwsza brama za Iskele Kapu nazywała się Balyk Kapu, druga – Bojadzi Kapu, trzecia Orta Kapu, a czwarta Kuczuk Kapu. Wszystkie one zwrócone były w stronę morza, a ich dolną część zwano londżą²²¹⁵. Nadal można tu zobaczyć pozostałości wież, sklepów, składów towarowych, a także ślady mostu zbudowanego nad dużą fosą. Piątą bramę zwano Kule Kapu, szóstą – Jakub Kapu, siódmą Kara Jusuf Kapu, ósmą Aslandzi Kapu, a dziewiątą Tersane Kapu²²¹⁶; przy tej ostatniej znajdowała się Czucha Iskelesi²²¹⁷. Tu twierdza łączyła się z Frenghisarem, a jej mury ciągnęły się dalej do Iskele Kapu. Ponadto tu i ówdzie były [mniejsze] bramy i kanały prowadzące do źródła wody, zwane *sel kapu*²²¹⁸.

Z powyższego wynika, że miasto Kaffa miało dwie twierdze. Pierwsza nazywała się Ormiańska, a druga – Frenghisar. Granicę twierdzy ormiańskiej z jednej strony wyznaczała brama Kule Kapu, ufortyfikowana solidnymi i wysokimi wieżami, których ruiny istnieją do dziś. [Obwarowania] ciągnęły się na

²²¹⁴ (K. S.) Giovanni Battista Giustiniani – konsul genueński Kaffy (XV w.). Por. nr 516.

²²¹⁵ (K. S.) Londża – lokalne określenie loggii (wnęki w zewnętrznej płaszczyźnie budynku wykorzystywanej m.in. jako miejsce prowadzenia handlu). Wyraz pokrewny wł. *loggia* i hiszp. *lonja*; w tureckim osmańskim rozwinął się semantycznie w *lonca* – ‘cech, gildia’.

²²¹⁶ (K. S.) W oryginale: *Բալիկ գաւառ* (*Balyk kapu*) – brama Rybna; *Բոյաձի գաւառ* (*Bojadzi kapu*) – brama Farbiarzy/Malarzy; *Օրդաւ գաւառ* (*Orta kapu*) – brama Środkowa/Pośrednia; *Բիշիկ գաւառ* (*Kuczuk kapu*) – brama Mała; *Գուլէ գաւառ* (*Kule kapu*) – brama Wieżowa; *Եւագույ գաւառ* (*Jakub kapu*) – brama Jakuba; *Խարա Եւսուֆ գաւառ* (*Chara Jusuf kapu*) – brama Czarnego Jusufa; *Ասլանձի գաւառ* (*Aslandzi kapu*) – brama Lwia; *Թէրսանէ գաւառ* (*Tersane kapu*) – brama Stoczni/Arsenału.

²²¹⁷ (K. S.) W oryginale: *Շուխա իսկէլէսի* (*Czucha iskelesi*). Nazwa *Շուխ* Iskelesi oznacza po turecku ‘miejsce na wybrzeżu, gdzie handluje się sukniem/tkaninami’.

²²¹⁸ (K. S.) *Sel kapu* – ‘bramy/spusty przeciwpowodziowe, śluży’; od tur. *sel* – ‘powódź, wezbranie’, *kapu* – ‘brama’.

długość mili wzdłuż gór i brzegu morza, a po drugiej stronie kończyły ostatnią z baszt, która wciąż stoi w pobliżu budynku kwarantanny (528). Tenże wielki mur również był otoczony fosą – o szerokości 25 kroków, w całości wyłożoną kamieniami. Niedaleko twierdzy zobaczyliśmy ruiny kościoła Zmartwychwstania Pańskiego, a w jego fundamentach kilka ogromnych cokołów, na których znajdowały się kamienne krzyże o wysokości równej wzrostowi człowieka z umieszczonymi na nich napisami; przewieziono je do Sankt Petersburga. Nieopodal wzniesiono dużą okrągłą wieżę, która [obecnie] jest doszczętnie zrujnowana. Jest tu także brama Kara Jusuf Kapusy. W jej pobliżu widzieliśmy mur kościoła Świętego Symeona, a po drugiej stronie kościół Oświeciciela. Pewien lekarz założył tam ogród. Poniżej tego miejsca mieszkają Żydzi, którzy, jak głosi przekaz, przybyli tu w epoce Genuńczyków. Mają starą kamienną synagogę, której dwa filary są wykonane z marmuru. Żydzi karaimscy również dysponują własną synagogą, a stare groby usytuowane wokół niej świadczą, że są oni tutaj od zamierzchłych czasów.

Frenghisar to cytadela zbudowana przez Genuńczyków. [Później] mieszkali tu tylko Osmanowie. Część muru warowni przetrwała do dziś i widzieliśmy na niej podobny do krzyża herb Genuńczyków (498). Namazgiach stanowił górną część, wysoko położoną i solidnie zbudowaną. Jego budzące podziw czworokątne wieże do dziś stoją na wzniesieniu górującym nad portem. Ponadto stoi tam para przypominających wieże wiatraków. W niektórych miejscach widzi się różne pozostałości po wspaniałych budowlach.

Frenghisar to nic innego jak wewnętrzna twierdza wzniesiona przez Genuńczyków; [dziś] mieszkają w niej wyłącznie muzułmanie. Połowa muru warowni nadal stoi; widoczne są tu ślady obecności Genuńczyków – wizerunki krzyży i tym podobne. Namazgiach był najbardziej ufortyfikowaną i najwyżej położoną częścią Frenghisaru. Jego wspaniałe kanciaste wieże można nadal zobaczyć. Na płaszczyźnie ponad nim, która dominuje nad portem, stoi dziś kilka wiatraków wyglądających jak wieże. Gdziekolwiek widać ruiny wspaniałych budowli²²¹⁹.

Głębokość bramy stojącej na zboczu górskim obliczyliśmy na 10 kroków. Wewnątrz po obu stronach sklepienia ujrzeliśmy dwa okna, na których namalowano postacie świętych. Za bramą dostrzegliśmy fundamenty dawnego obe-

²²¹⁹ (K. S.) Te dwa akapity – spisane przez Bzszkianca innymi słowami, lecz o jednakowej treści – występują w tej formie także w treści źródła.

lisku, który sięgał aż po szczyt wielkiego muru – wydaje się, że stał na nim kiedyś posąg. Obok było też kamienne źródło wody o nazwie Hadżenden²²²⁰.

500. W tamtym czasie nasz naród zyskał sławę nie tylko na Krymie, ale też w innych miejscach, a wieści o jego chwalebnych czynach rozchodziły się po całej Europie. W 1318 roku Ormianie z Kaffy zjednoczyli się z łacinnikami²²²¹, zapewniając ich biskupa²²²², że również są synami powszechnego świętego Kościoła. Słowa te potwierdził święty pontifeks Rzymu, Jan XXII²²²³, wydając bullę, w której pisał: *Prosimy i napominamy w imię Pańskie całą waszą wspólnotę oraz zaklinamy was na łaskę naszego Boga, abyście zachowali to prawo*²²²⁴.

Później papież Eugeniusz [IV] udzielił ormiańskiemu biskupowi Kaffy pozwolenia na zachowanie godności biskupiej i odprawianie wszystkich obrządków kościelnych bez żadnych przeszkód. W 1437 roku wardapet Sarkis rezydował w Kaffie jako *locum tenens* katolikosy Konstantyna²²²⁵. Przekazał [mu], że powinien posłać przedstawiciela na sobór we Florencji, aby cały naród zjednoczył się z katolikami. Katolikos polecił wówczas, aby to Sarkis udał się tam z innymi wardapetami. List zaczyna się od słów: *Konstantyn, sługa*

²²²⁰ (K. S.) Woryginalne: Հաճախէմ (Hadżenden).

²²²¹ (K. S.) Pierwsza unia Kościoła ormiańskiego z Rzymem trwała od 1198 do 1375 r. Na synodzie w Adanie w 1316 r. kolejny z katolikosów Armenii Cylicyjskiej przyjął katolicką naukę o Chrystusie i prymat papieża. Więcej zob. K. Stopka, *Armenia christiana*, s. 177-181.

²²²² (K. S.) Biskupstwo łacińskie w Kaffie zostało erygowane w 1318 r. Pierwszym biskupem był franciszkanin Hieronim z Katalonii. *Ibidem*, s. 195-196.

²²²³ (K. S.) Jan XXII – papież (1316-1334).

²²²⁴ (K. S.) „Hanc ergo servare legem universitatem vestram rogamus et hortamur in Domino et obsecramus per viscera misericordiae Dei nostri caritati quae vestrae in virtute Dei praecipimus et mandamus”. Chodzi o bullę papieską z 28 III 1318 r. skierowaną do arcybiskupa Ormian na Krymie i jego duchowieństwa („Venerabili fratri [...] archiepiscopo Armenorum et dilectis filiis universis presbyteris per Caphensem dioecesim constitutis”). Papież cieszył się, że Ormianie przyjęli wiarę katolicką i zaprzysięgli jej zachowanie na ręce biskupa łacińskiego Kaffy Hieronima („Dum catholicam fidem, quam veraciter tenet, fideliter docet et praedicat sacrosancta Romana Mater Ecclesia, promisistis, iuramento praestito, inviolabiliter observare, venerabili fratri nostro Hieronymo episcopo Caphensi, Romani Pontificis et ipsius Ecclesiae nomine obedientiam et reverentiam exhibentes humiliter et firmiter promittentes”). *Acta Iohannis XXII (1317-1334)*, red. A. L. Tăutu, Roma 1952, s. 16-18, nr 10, *Pontificia Commissio ad Redigendum Codicem Iuris Canonici Orientalis. Fontes. Series 3*, t. 7, cz. 2.

²²²⁵ (K. S.) Konstantyn VI z Vahki – katolikos Armenii (1429-1439).

*śług naszego Pana Jezusa Chrystusa, z łaski Bożej katolikos Wagharszapatu*²²²⁶. Rok 1403 był czasem szczytowych osiągnięć [twórczych] Jagopa²²²⁷, wardapeta Krymu, który stworzył dzieła poruszające problemy anatomii, opracowania etnologiczne, komentarz do kalendarza i pewną liczbę wierszy.

501. W 1399 roku urząd konsula Genuńczyków w Kaffie pełnił mądry Antonios Marini²²²⁸. Kiedy Tatarzy wzrosli w siłę, nie dawali im wytchnienia i żądali płacenia trybutu ze wszystkich ziem. W 1434 roku potęgę osiągnął ród Girejów, a Bakczysaraj stał się siedzibą chana Hadżiego Gireja²²²⁹. W 1475 roku chan tatarski zjednoczył się z Osmanami i wspólnie oblegli Kaffę od morza i od lądu. W końcu zdobyli [miasto] i zrabowali jego bogactwa. Pasza Gedik Ahmed²²³⁰ wymordował wszystkich ormiańskich iszchanów i szlachtę w ciągu jednego dnia, o czym traktuje poniższa opowieść – odnaleziona przez nas w spisany na pergaminie hajsmawurku sporządzonym w Kaffie, a później przywiezionym do Nachiczewanu. Obecnie znajduje się on we wsi Neswietaj²²³¹. Historię tę poprzedza martyrologium świętego Sarkisa.

Historia mieszkańców Ani w Kaffie

502. *O, łaskawy słuchaczu, pozwól nam na krótkie wspomnienie losu, który spadł na nieszczęsny lud ormiański, wygnany z domu i żyjący w nędzy. Pozwól nam, potomkom naszych przodków, i tym, którzy wywodzą się będą od naszych*

²²²⁶ (K. S.) Biblioteca Medicea Laurenziana: Cassetta Cesarini, nr 6-8 – perg., b.p.; na lewym marginesie czerwone noty sygnaturowe: N.VI, N.VII, N.VIII; u dołu pieczęć konsula Kaffy. Zespół obejmuje: kopię porozumienia Ormian z Kaffy z konsulem Paolo Imperialim z 16 XI 1438 r. (z rejestru notariusza o nazwisku Gregorio di Benegassio), kopię listu katolikosy Konstantyna do konsula genueńskiego, kopię listu katolikosy Konstantyna do społeczności ormiańskiej w Kaffie. Zob. też K. Stopka, *Armenia christiana*, s. 274-286.

²²²⁷ (K. S.) Jagop Ghrimcey (1360-1426) – ormiański uczony działający na Krymie.

²²²⁸ (K. S.) Antonio de Marini – konsul Kaffy (1388, 1399). Por. I. A. Khvalkov, *The Colonies of Genoa in the Black Sea Region: Evolution and Transformation*, t. 1, Florence 2018, s. 9-10, *Routledge Research in Medieval Studies* (wykaz konsułów: „1388 – Antonio de Marini; [...] 1399 – Antonio de Marini”).

²²²⁹ (M. A.) Por. nr 392.

²²³⁰ (K. S.) Gedik Ahmed Kapudan Pasza – admirał i wielki wezyr Imperium Osmańskiego (1474-1477).

²²³¹ (M. A.) Por. nr 578. W oryginale: *Նեսվետայ* (Neswetaj). Chodzi o pobliską Nowemu Nachiczewanowi wieś Neswietaj (Несветай), gdzie istniał kościół ormiański św. Jana.

potomków, z oczami pełnymi łez płynących jak woda ze źródła, ze zburzonymi włosami na głowie upaść na ziemię oraz boleć z powodu nieszczęśliwego życia, choć naszego niewysłowionego żalu nie można równać z okrutnym cierpieniem męczenników pochodzących od naszych praojców, którzy zginęli w Kaffie za sprawą niegodziwego paszy Gedika Ahmeda. Przelewali strumieniami swoją krew w imię Chrystusa i za święty Kościół. Ponieważ nie podjęto jeszcze próby opisanego powodu utraty przez nich życia ani w naszej właściwej ojczyźnie, ani na wygnaniu, a zwłaszcza iż nie istnieje żadne dzieło przywołujące pamięć tych wydarzeń, uznaliśmy za konieczne spisanie zgodnie z prawdą historyczną wszystkiego, co wydarzyło się za życia naszych przodków i co dzieje się obecnie względem nas samych (razem z wydarzeniami związanymi z naszymi męczennikami, o których nie wolno nam zapomnieć) oraz przedstawienie na miarę naszych możliwości naszego życia na wielkiej wyspie Krym, w przeszłości i w teraźniejszości, albo też w którychkolwiek prowincjach, domach czy na jakich tronach się ono toczy. Dlatego też, o kochający Boga wierni, odkupieni krwią Chrystusa i zebrani przy jego kolebce, zważcie na prośbę człowieka, który chce opowiedzieć historię ważną dla naszego narodu.

Ta wielka wyspa Krym, na której mieszkamy, była dawniej zamieszkała przez Greków. Po Wniebowstąpieniu naszego Zbawiciela Chrystusa przybył tam jeden z siedemdziesięciu [uczniów], nauczał ich i nawrócił na wiarę chrześcijańską. [Grecy] zajmowali się uprawą winorośli i żeglugą. Żyli na wybrzeżu w jaskiniach i zamkach, które istnieją do dziś w niezmienionej formie. W późniejszych czasach w roku 491 (1042) z ziem perskich nadszedł lud obcej mowy i religii mahometańskiej – Kipczacy, i zapanował nad całym Krymem. Wkrótce przybyli katolicy chcący przejąć miejscowość Kaffę, nazywaną także Teodozją. Z ochotą zawarli układ z Kipczakami, poprosili ich [o przekazanie miasta], a tamci zgodzili się. Zbudowali [twierdzę] Frenghisar w miejscu z widokiem na morze, u stóp góry, gdzie słodka woda wypływa z różnych źródeł. Tyle o wyspie Krym, na której teraz żyjemy.

503. *Teraz przejdźmy do tego, o czym wcześniej wspomnieliśmy, czyli gdzie lub w której prowincji mieszkaliśmy jako możnowładcy. Jesteśmy bowiem potomkami rodu Pahlawunich z królewskiego miasta Ani w prowincji Szirak, które należy do rodu Szarajanów²²³² i tronu Bagratunich. W wielkim mieście Ani żyli książęta i możnowładcy. Ich bezgranicznego oraz nieskończonego bogactwa nie byłibyśmy w stanie zwięźle opisać plebejuszom. Oprócz rozmaitych krytych złotem pałaców należało do nas 1001 kościołów. Jednak kiedy nasze dusze i ciała [ogarnęło zło], nie można było znaleźć wśród nas sprawiedliwości ani skrucy zdolnych wyzwolić nasze pochwycone [przez grzech] dusze i ciała, a wojsko paliło do nas nienawiścią. Po krótkim czasie tatarski chan Czormagan wysłał do*

²²³² (K. S.) Szarajanowie – ród pochodzący od Szary, wnuka Hajka (mitycznego praprzodka Ormian). Z imieniem Szara wiąże się nazwa prowincji Szirak, w której leżało Ani.

Ani posłańców, żądając, aby jego mieszkańcy się poddali. Sprawujący władzę nie udzielili posłom żadnej odpowiedzi, a lud miejski i chłopci ich zamordowali. Kiedy wrogie wojska to ujrzały, ogarnęła je wściekłość. Obległy miasto siłami niezliczonych żołnierzy, zdobyły je i bezlitośnie wymordowały mężczyzn, oszczędzając jedynie nieliczne kobiety oraz dzieci. Zrabowały bogactwa i dobra. Zde-wastowały wszystkie kościoły, zrujnowały miasto, zniszczyły i zniweczyły jego majestatyczne piękno. Był to budzący rozpacz widok. Rodziców i dzieci zabija-no razem, a ich zwłoki układano na sobie jak nierówny stos kamieni. Kapłani i urzędnicy leżeli rozrzućeni na polach. Ziemia spijała krew i tłuszcz rannych (...). Następnie wielu opuściło pozłacane pałace i ukwiecone pola, spustoszo-ne kościoły i klasztory; jako uchodźcy udali się do Aksaraju leżącego między Astrachaniem i Kazaniem. Niektórzy zbiegli do Dżulfy, inni do Wanu, a jeszcze inni do Sis.

504. Uciekinierzy, którzy dotarli do Aksaraju, otrzymali od chana tatar-skiego pozwolenie na osiedlenie się i pozostali tam, choć nie na długo. Było to w roku 778 (1299). Nękanie przez Tatarów wysłali posłańca na Krym, do księcia Genuieńczyków, który żył w Frenghisarze w Teodozji. Zawarli z nim układ. Ich książęta, możnowładcy i prosty lud porzucili Aksaraj oraz przybyli na Krym, gdzie toczyli wojny z Tatarami. Osiedlili się w Teodozji, Kazaracie i Surchacie, jak również w okolicy tych miejscowości. Działo się to w roku 779 (1330).

505. Później staliśmy się potężni, nasza liczebność wzrosła oraz zakładali-smy wsie i osiedla od Karasubazaru po Surchat i Teodozję – łącznie z górami i polami aż do Surchatu, gdzie książęta i możnowładcy wzniesli wiele klasztorów i kościołów. Zbudowaliśmy też 100 tysięcy domów i 1001 kościołów. Z obawy przed Grekami miasto Teodozję otoczono murem. W roku 840 (1391) nadcią-gnął wielki chan tatarski i rozpoczął wojnę, przepędził perskich Kipczaków oraz odebrał im cały Krym. Tatarzy nie zdołali jednak podbić Teodozji i niechętnie zostali przyjaciółmi [Genuieńczyków], dochodząc do porozumienia z ich księ-ciem. Dzięki temu i sojuszom żyli w zgodzie do roku 917 (1468). Wtedy chan wybrał córkę Szirina²²³³ [Mirzy] na małżonkę dla swojego syna. Gdy obie strony się ze sobą spokrewniły, książę zaprosił do siebie swojego zięcia. [Wówczas] ludzie, zawsze skorzy do siania niezgody, wspólnie doprowadzili do wielkiego zamieszania. Mówili chanowi, że Szirin zaprosił jego syna, aby potajemnie na-radzić się z nim, jak pozbyć się chana i osadzić na tronie swego potomka. Sziri-nowi zaś wmawiali, że jego zięć przybył z wizytą, aby go wygnać i zamordować. Opowiadali też wiele innych rzeczy, aż w końcu Szirin Mirza uwierzył w nie, uwięził swego zięcia i oddał go pod straż łacińskiego księcia [Genuieńczyków].

506. Chan w akcie zemsty wysłał posłańca do sultana tureckiego, aby uzy-skać jego pomoc [w zawarciu porozumienia] pod następującym warunkiem: miasto będzie należeć do ciebie, a mój syn do mnie. Tak Turcy oblegli Teodozję

²²³³ (M. A.) Por. nr 394.

300 statkami od strony morza oraz od strony lądu. Nasi książęta i możnowładcy stawili wówczas opór i nie oddali twierdzy. Turcy przysięgli wtedy, że nie uczynią Ormianom krzywdy. Jeżeli ci się poddadzą, darują im wolność. Kiedy nasi iszchanowie i wielmoże dostrzegli słabość księcia Genueńczyków i jego wojska, a zwłaszcza ucieczkę księcia, przyjęli obietnicę [Turków] i poddali im miasto, bowiem inaczej zginęliby z głodu. Wydarzyło się to w roku 924 (1475).

Po krótkim czasie Turcy złamali jednak swoją przysięgę, stanowczo nakładając iszchanów i możnowładców do przejścia na islam, tak aby łatwo mogli przejąć władzę nad ich ludem. Gedik Ahmed Kapudan²²³⁴ Pasza przymuszał ich oraz wielokrotnie wzywał do siebie na obiad i wieczerzę, po czym domagał się udzielenia odpowiedzi, czy chcą zmienić wyznanie. Nasi iszchanowie odrzekli: „Choćbyś nas ograbił albo nawet zabił, możemy zmienić nasz sposób życia w sprawach zewnętrznych, ale nie zamienimy wiary chrześcijańskiej na mahometańską. Nie jesteśmy handlarzami, by sprzedawać lub wymieniać wiarę na przyjaźń; nie chcemy też przyjaźni tylko w słowach, bez serca”. Po licznych pytaniach i odpowiedziach znowu zostali przyjaciółmi, lecz była to przyjaźń podszyta podstępem. Często pokazywał naszym iszchanom i wielmożom, że ich kocha, a potem rzekł do nich: „Nie uchodzi już, abyście przychodzili do mnie na obiad i wieczerzę z przypasanym mieczem – jeżeli macie to robić, to bez miecza i wielu innych rzeczy”.

507. Pewnego dnia nasi iszchanowie uwierzyli słowom paszy, a ponieważ nikt nie udzielił im dobrej rady, zgodnie z rozkazem bez broni udali się do niego na ucztę. Mieszkał przy Iskele Kapusy nad czwartym bastionem twierdzy. Kiedy zjedli i zeszli po długich schodach pałacowych, siepacze paszy na jego rozkaz zamordowali ich jednego po drugim oraz wrzucili do morza. Tak w imię Chrystusa zginęli nasi iszchanowie i możnowładcy. Następnie pasza polecił Turkom i Tatarom uśmiercić całą ormiańską ludność. Tego samego dnia zamienili oni tłumną Teodozję w prawie bezludne miasto. Mieczami mordowali starych i młodych, mężczyzn i kobiety, a ich krew rozlana na ziemię płynęła strumieniami po ulicach. Pojmali liczne dziewczęta, dzieci i całkiem młodych chłopców, po czym posłali ich sułtanowi do Konstantynopola. Tak samo uczynili w Kazaracie i Surchacie. To właśnie stało się z wieloma naszymi książętami i wielmożami oraz zwykłym ludem: niektórzy zginęli w Bogu, a inni z powodu wiary i w imię Jezusa Chrystusa trafili do niewoli. Niegodziwy, okrutny i łaknący niewinnej krwi chan Krymu, sprawca masakry naszego ludu, sam okrył się hańbą. Kapudan Pasza nie tylko nie uwolnił syna chana zgodnie z umową, ale zabrał go ze sobą do Konstantynopola. Tam użył osmańskiego czarnoksiężstwa – aby go sobie podporządkować, wysłał go na Krym i zabił jego ojca, umieszczając na tronie

²²³⁴ (K. S.) W oryginale: *ghapidan* (ghapidan). Kapudan pasza – w osmańskiej Turcji stanowisko odpowiadające wielkiemu admirałowi, dowódcy i zwierzchnikowi floty.

jego samego²²³⁵. Od tamtej pory każdy chan tatarski potrzebuje pozwolenia sułtana tureckiego na objęcie władzy. Reszta ludności ormiańskiej do dziś żyje pod władzą tatarskiego chana, któremu zobowiązana jest płacić podatki.

508. Nim jednak doszło do tych wydarzeń, w czasie budowy muru w Teodozji żył tam awakerec o imieniu *der Maghakia*. Wspólnie z *Bedrosem*, wnukiem brata swojego dziadka, wybudował fortecę o rozmiarach 500 *gēardów* [jardów?], a ich imiona do dziś widnieją na *Sel Kapusy* z tyłu kościoła Świętego Oświeciciela. Kiedy ukończono budowę murów, *der Maghakia* i *Bedros*, wnuk brata jego dziadka, opuścili Krym i wyruszyli na wyspę *Aghtamar*²²³⁶ do wardapeta *Howhannesa*, który był synem brata dziadka *der Maghakii* i bratem *Ananii*, ojca *Bedrosa*. Byli oni synami *Iwana* z rodu *Pahlawunich*, z prowincji *Worotan*²²³⁷, z miasta *Wanand*²²³⁸, ponieważ *Bedros* spłodził w mieście *Nachiczewan Dawida*, *Dawid* – *Sedra*, *Sedrak* – *Margara*, *Margar* – *Sagiego*, a *Sagi* – *Abrahama*. W roku 1101, kiedy *Dżelał*²²³⁹ spustoszył kraj *Persów*, tenże *Abraham* i wielu innych opuściło to miejsce i udało się na Krym, do Teodozji, *Kara[su]bazaru*, *Bakczysaraju* i *Gezlewa*, przy czym niektórzy dostali się do niewoli. Wśród tych ostatnich znajdował się *Abraham* ze swoim bratankiem *Bedrosem* z rodu *Bagratinich*. Bez pomocy innych jeńców obaj zabili czterech strażników, kiedy ci spali. [Następnie] uciekli i dotarli na Krym do miasta Teodozji. Przebywał tam szlachetnie urodzony *Markar Mughalenc*²²⁴⁰, syn *Torosa*, [pochodzący od] *Jagopa*, *Daniela*, *Murada* i gubernatora Teodora, który z polecenia *Szirina*, *ischa-na Genuieńczyków*, stacjonował ze swoim wojskiem nad rzeką *Kazarat* (...), po tatarsku nazywanej *Mughal Uzen*. Kiedy ujrzął *Abrahama* z rodu *Pahlawunich* i *Bedrosa* z rodu *Bagratinich*, podarował im wiele dóbr oraz pałac, w którym mieli prawo mieszkać, aby okazać szacunek ich rodowi. *Bedros* z rodu *Bagratinich* wkrótce jednak zmarł w roku 1067 (1618).

509. *Abraham* z rodu *Pahlawunich* dobrze ułożył sobie życie. Dzięki Bożej łasce zyskał bogactwo wspomagany przez możnych²²⁴¹ *Markara Mughalianca* i *Awaka Barona Murada Taredżenca*, którzy byli synami *Mattei*, *Owina*, *Samu-*

²²³⁵ (K. S.) Tu pojawia się pewna nieścisłość. W 1475 r. Mengli Girej został schwytany przez Turków i odesłany do Konstantynopola. Chanem krymskim został Nur Dewlet. W 1478 r. Turcy na prośbę Szirina Mirzy zastąpili go wypuszczonym na wolność Menglim Girejem.

²²³⁶ (K. S.) *Aghtamar* (orm. Աղթամար, tur. Akdamar) – niewielka wyspa na jeziorze Wan w prowincji Van (dystrykt Gevaş, wschodnia Turcja), ok. 0,7 km² powierzchni, położona 3 km od brzegu.

²²³⁷ (K. S.) W oryginale: *Որմուռ* (*Worotaj*) – okręg nad rzeką *Worotan* w Sjuniku.

²²³⁸ (K. S.) W oryginale: *Վանանդ* (*Wanand*) – dziś opuszczona wieś w gminie Goris w prowincji Sjunik (Armenia), ok. 19 km od miasta Goris.

²²³⁹ (K. S.) *Dżalal ad-Din Manguberti* (1220-1231) – ostatni szach chorezmijski, w 1225 r. zagroził Bagdadowi, lecz go nie zdobył; w 1226 r. uderzył na Gruzję i zajął Tbilisi.

²²⁴⁰ (M. A.) Por. nr 494.

²²⁴¹ (K. S.) W oryginale: *ազնիւ* (*azniw*) – ‘szlachetny, zacny, uczciwy’.

ela, Sarkisa, Jowsepa, pierwszego nacharara (Teodozji), jak również wielmożnego Tatego Aghamalenca (syna Seropa, Harutiuna, Bartogha, Minasa, Mesropa, pierwszego nacharara Teodozji), i innych [członków rodu Mughalianców]. Poślubił córkę możnowładcy Keorka [z rodu] Mughalianców. Urodzili mu się córka Anna i syn Trdat. Taż córka Anna i Trdat, syn Abrahama, wzniesli w mieście Teodozja na wysokiej górze kościół Świętego Mikołaja, wypisali imiona swoje i swoich rodziców na zewnętrznych drzwiach świątyni, a następnie zlecili spisanie tego komentarza do historii naszego narodu w pewnym hajsmaurku. Przykazali opracować drzewo rodowe dla potomnych i zobowiązali swoje dzieci, aby po śmierci każdego ojca dodawały do niego męską gałąź, by upamiętnić własny ród i pomienionych wyżej książąt, możnowładców, wielmożów i ich następców. Zobligowali je także do odprawiania w rzeczonym kościele corocznych nabożeństw ku czci naszych świętych męczenników oraz do pamiętania w swoich świętych modlitwach tych, którzy wspominają owego Trdata, jego siostrę księżniczkę Annę, zmarłego ojca Abrahama i matkę księżniczki [oraz księcia], zmarłego Bedrosa z rodu Bagratunich i żyjącego Awaka Barona Murada z rodu Taridżanenców, Margara, Jagopa z rodu Mughalianców oraz Tatekę z rodu Aghamalianców. Poświęćcie im również myśl w dniu Sądu Ostatecznego Chrystusa.

510. Jak wynika z powyższej opowieści o dziejach Kaffy, cały półwysep Krymski znalazł się pod władzą Tatarów; sama Kaffa, a także okoliczne twierdze pozostawały jednak w rękach Osmanów. Chan tatarski znajdował się pod ich protekcją. Był zobowiązany do wyruszania z nimi na wojnę jako sojusznik i stania u ich boku. Mieszkańcy Ani po raz kolejny trafili w ręce zdobywców, przez co wielu uciekło. Zachowali wolność, osiedlając się w Polsce, we Lwowie, Kamieńcu i Jazłowie. Liczba tych, którzy pozostali, zmniejszała się z dnia na dzień z powodu wyzysku. Kiedy Rosjanie wkroczyli do Kaffy, na całym Krymie istniało zaledwie 3000 ormiańskich domów. W roku Pańskim 1567 pewien młodzieniec, pan Lojs, stracił życie za wiarę w Chrystusa, a jego grób cudownie porósł kwiatami. Po lewej stronie kościoła Świętej Anny mieliśmy okazję zobaczyć tę mogiłę. Jego martyrologium odnaleźliśmy w starym hajsmaurku z Baczysaraju i Perekopu, którego treść przedstawiamy poniżej.

Historia barona Lojsa, nowego męczennika

511. *Za panowania sultana Selima [III] dobre dziecko o imieniu Lojs przyszło na świat w kraju Greków, w mieście Kaffa (...); pewnej zimy cudownie pachnąca róża pojawiła się na tym świecie. Spłonęła ona niczym ogień za miłość Chrystusa*

w ormiańskim roku 1016 [1567], 5 stycznia w wigilię Objawienia naszego Pana Jezusa Chrystusa.

Niespodziewanie niewierni napadli i pochwycili świętego męczennika pana Lojsa, dziesięcioletnie dziecko o anielskim wyglądzie i posturze. [Chłopiec] miał dar zręcznej wymowy i Bóg pobłogosławił go talentem. Obcy otoczyli go i powiedzieli: „W Gezlewie musisz zostać Turkiem (...)”. W owej chwili Duch Święty nappełnił pana Lojsa; westchnął on i jednocześnie spojrzał w niebo, przypominając sobie w sercu o żyjącym Chrystusie. W modlitwie zwrócił się do naszego świętego ojca, Grzegorza Oświeciciela, a potem przepełniony siłą i niewzruszoną wiarą udzielił im odpowiedzi: „Moją religią jest chrześcijaństwo i wierzę w Ojca, Syna i Ducha Świętego, wierzę, że Chrystus jest Bogiem. Nigdy nie byłem Turkiem ani nigdy nim nie zostanę”.

Bezbożnicy pochwycili go, zabrali ze sobą i poprowadzili do sędziego (...). Wówczas oblicze świętego męczennika rozjaśniło się, Duch Święty umocnił go i chłopiec otworzył usta przed sądem. Odpowiedział sędziemu i wszystkim obecnym: „Jestem chrześcijaninem, sługą Chrystusa i dzieckiem chrześcijańskich rodziców. Nigdy nie wyprę się wiary Chrystusowej ani nigdy nie przyjmę waszej religii! Róbcie, co chcecie! Choćbyście mnie zabili, a nawet wrzucili w ogień, nie wyrzeknę się Chrystusa Boga”.

Kiedy obcy nie zdołali go złamać ani pozbawić miłości do Chrystusa, poddali go nieustającym cierpieniom i torturowali więzieniem oraz skrępowaniem, jak też innymi mękami, od 5 stycznia do 15 maja. Mimo to nie zdołali podporządkować go swojej woli. Święty chłopiec, pan Lojs stawał się tylko bardziej niezłomny dzięki działaniu Ducha Świętego i niewzruszenie pozostawał przy wierze w Chrystusa. Wizja ukazała mu naszego świętego ojca, Grzegorza Oświeciciela, który pocieszał go i dodawał mu otuchy (...).

Kiedy książę spostrzegł, że nie da się go nawrócić, rozkazał go ściąć. Poleciał przy tym po raz trzeci zmienić miejsce przetrzymywania więźnia, aby go przestraszyć, ale ten trwał nieugięty. Kat po raz trzeci złapał za miecz i powiedział: „Spójrz, odetnę ci głowę, jeśli się nie nawrócisz”. Święty odrzekł: „Mówiłem wam wiele razy, że jestem chrześcijaninem i nie przyjmę waszej religii”. Wtedy [kat] pozbawił głowy błogosławione dziecko. Święty męczennik oddał swoją duszę w ręce Boga, a jego święte ciało wydawało miłą woń (...). W nocy nad świętymi relikwiami rozjaśniało światło (...). Zabrano je do klasztoru Świętego Joachima i [Świętej] Anny, gdzie znalazło miejsce spoczynku (...).

Ja zaś, niegodny Wrtanes, ostatni z wardapetów (...), byłem świadkiem (...) i nieczystą dłonią spisałem te wydarzenia oraz umieściłem ich opis w tym miejscu (...), upamiętniłem tę historię.

Nowa Kaffa²²⁴²

512. Po wkroczeniu Rosjan do Kaffy 29 czerwca 1772 roku i przesiedleniu stamtąd do Rosji 1200 rodzin ormiańskich miasto znacząco się zmieniło – do tego stopnia, że słuszniej było zwać je Nową Kaffą, ponieważ nie został tam kamień na kamieniu. Zniszczeniu uległy nie tylko cytadela i mury wielkiej twierdzy ormiańskiej obok Frenghisaru, ale przeistoczyły się także prawie wszystkie domy, sklepy oraz kościoły z przyległymi do nich klasztorami.

W owym czasie Ormianie mieli 24 kościoły. Do najważniejszych zaliczały się: kościół Świętego Sarkisa, kościół Archaniołów, kościół Matki Bożej, kościół Zmartwychwstania Pańskiego, kościół Oświeciciela, kościół Czterdziestu Świętych Męczenników, kościół Świętego Mikołaja, kościół Świętego Jana, kościół Świętej Anny, kościół Świętego Aharona i tym podobne. Rezydencją zwierzchnika diecezji był klasztor Matki Bożej znajdujący się poza obrębem fortecy. Wzdłuż murów kolejno stały kościoły: Świętego Minas, Świętego Wniebowstąpienia, Świętego Torosa, Świętego Jerzego i tak dalej.

Podobnie wyznający katolicyzm Genuieńscy mieli imponujące kościoły w momencie opuszczenia Kaffy²²⁴³. Niektóre zostały zniszczone przez Tatarów, inne przemienione w meczety, a jeszcze inne pozostawiono w rękach Ormian. Obok więzienia w Sant Ana Burun²²⁴⁴ stał łaciński kościół Świętej Anny; od imienia jego patronki pochodzi nazwa miejsca. Był też kościół Greków zwany Ajan, czyli Świętego Jana; od jego imienia zwano okolicę²²⁴⁵. Istniały również inne znaczące budynki publiczne, rezydencje biskupie, gospody i różnorodne budowle, ale nie będziemy ich tu wymieniać.

513. Spojrzeliśmy na obecnie istniejące nowe budynki i opisaliśmy starsze budowle. Miasto w dzisiejszej postaci jest bardzo ładnie usytuowane i wygląda pięknie. Zaczyna się na wybrzeżu, od Kule Kapu po górną granicę. Zbocze

²²⁴² (K. S.) W oryginale: *Նոր-Քէֆէ* (*Nor Kefe*).

²²⁴³ (K. S.) O łacińskiej infrastrukturze sakralnej Genuieńczyków w Kaffie (kościół parafialne, franciszkanie, dominikanie, szpitale) zob. E. Khvalkov, *The Colonies of Genoa* (zwłaszcza rozdział o życiu religijnym) oraz nowszą syntezę sztuki i architektury kolonii: R. Quirini-Popławski, *The Art of the Genoese Colonies of the Black Sea Basin (1261-1475)*, Leiden 2023.

²²⁴⁴ (K. S.) *Burun* w języku tureckim oznacza ‘przylądek, cypel’. Sant Ana Burun to zatem Przylądek Świętej Anny.

²²⁴⁵ (K. S.) Ajan Burun – Przylądek Świętego Jana. W Teodozji istnieje średniowieczny kościół Świętego Jana, co ułatwia identyfikację patrona.

góry, [u stóp której leży] jest jednak kompletnie opuszczone. Większość ulic przebiega równolegle, gdzieś tam są słynne majestatyczne pałace; podobnie jest na wybrzeżu, gdzie od początku do końca widzi się ruiny dawnych budowli, lecz także gospody i długie targowiska. W niżej położonej części miasta stoi pozostałość olbrzymiej wieży Kule Kapu. Wielki wódz Fensz²²⁴⁶ postawił tu duże koszary. Wyjątkowo znajduje się tu również pałac urzędników miejskich. Nad brzegiem morza założono niedawno podłużny, wysoko umiejscowiony ogród królewski, aby zapewnić mieszkańcom przestrzeń spacerową. Nad miastem góruje duża przystań, w której zatrzymują się statki. Po obu stronach są monumentalne gmachy, wystawne gospody i obszerne spichlerze, którymi obdarzył tę okolicę zasłużony i znamienity kupiec pierwszej gildii, aga Stepan Ambarian z Trapezuntu.

Najważniejsze budynki miejskie powstały w stylu europejskim. Gdyby ten rodzaj architektury dominował na obszarze miasta, należałoby ono do najpiękniejszych w całej Europie. Dzięki korzystnemu położeniu przystani mogłoby też stać się sławnym ośrodkiem handlowym – gdyby tylko handel nie zdążył już w nim ustać. Z tego względu straciło na jakimkolwiek znaczeniu.

Widzieliśmy tu na pewnym placu wielki okrągły meczet, długi na 17 łokci i szeroki na 14. Kopuła główna, otoczona przez 11 mniejszych, sprawia duże wrażenie. Najwyższy minaret uległ zniszczeniu, gdyż do tego dopuszczono. Później położono w tym miejscu fundamenty pod dzwonnice, ale jej budowy nie ukończono. Podobnie strzaskana została wspaniała kopuła, aby umożliwić wzniesienie w stylu rosyjskim bazyliki, która stała się kościołem narodowym. [Meczet] wciąż pozostaje bez dachu i dziś nikt już z niego nie korzysta. Mówi się, że służył kiedyś Genuieńczykom jako katedra. Obok stoi duża łaźnia, która, jak mawiają, była wcześniej wykorzystywana przez Genuieńczyków w roli szkoły. Tu właśnie ujrzeliśmy wizerunek Baranka Bożego wyryty u góry po stronie zachodniej. Budynek jest wysoki i postawiony na planie kwadratu. Dzieli się na dwa pomieszczenia zwieńczone kopułastymi sklepieniami. Średnica sklepień wynosi 30 stóp. Po każdej stronie są dwa okna, a od wschodu dwoje drzwi. Osmanowie zamienili tę wspaniałą budowlę w łaźnię przez dobudowanie 12 małych, kopułowatych pomieszczeń, jak widzieliśmy. Obecnie stoi nieużywana.

²²⁴⁶ (K. S.) Andriej Semjonowicz Fensz (Andrew Fenshaw) – brytyjski szlachcic, który w 1785 r. rozpoczął służbę wojskową jako podoficer w armii rosyjskiej, a w latach 1787-1791 brał udział w wojnie z Turcją.

514. Za dawną łaźnią znajduje się duży kościół katolicki postawiony w górnej części placu. Świątynia jest czworokątna i zwieńczona kopułą. Wcześniej służyła jako meczet nazywany Mufti Dżami. Średnica kopuły [głównej] wynosi 32 stopy. Ma ona 16 okrągłych okien, a 11 podobnych okien umieszczono w ścianach kościoła. Rzymskokatolicki biskup wyświęcił ten meczet jako kościół pod wezwaniem Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny po zajęciu Kaffy przez wojska rosyjskie²²⁴⁷. To piękny budynek z wieloma kopułami. Na minarecie zawieszono dzwony kościelne, a sklepione mauzoleum budowniczego meczetu przekształcono na kwatery mieszkalne dla księży. W pobliżu świątyni jest nieużywany już kamieniołom.

Sam mufti położył w okolicy obszerną gospodę, by przynosiła zysk meczetowi. Obok niewielkich drzwi ujrzelśmy marmurowy kamień i inskrypcję upamiętniającą odnowienie, zaczynającą się od słów: حضرت موسی افندی سنه ۱۰۳۰ Hazrēt 'i Musa ēfēndi ... sēnē 1030²²⁴⁸. Napis liczy 217 lat. Nieopodal widzieliśmy jeszcze marmurowy kapitel.

W tej okolicy jest wiele zabudowań i źródeł; wypływająca z nich woda pochodzi z wnętrza góry mierzącej 550 stóp wysokości. Duże znaczenie ma wielka sklepiona cysterna w górnej części miasta, która rozgałęzia się i [doprowadza wodę] do rozmaitych zwieńczonych sklepieniami zbiorników. Niedawno planowano utworzyć w tym miejscu spichlerz i wypełniono dno zbiornika, ale zauważyliśmy, że nie powstrzymało to napływu wody. Na tutejszej górze znajdują się liczne kanały i akwedukty.

Skupisko starożytności

515. W pobliżu placu po lewej stronie stoi czworokątny kamienny meczet, który dzięki swojej solidnej budowie służy jako miejsce przechowywania krymskich zabytków. Z obu stron drzwi ujrzelśmy dwa lwy wykonane z marmuru. Pochodzą z czasów weneckich, gdy stały przed bramą wiodącą do twierdzy Kercz. Później przewieziono je w to właśnie miejsce. Potem weszliśmy do meczetu i zobaczyliśmy następujące zabytki:

²²⁴⁷ (K. S.) Meczet został przekazany w 1783 r. Ormianom katolikom. Poświęcił go arcybiskup metropolita mohylewski Stanisław Bohusz-Siestrzeńcewicz.

²²⁴⁸ (K. S.) „Hazret-i Mûsâ Efendi [...] sene 1030” – „Czcigodny Musa Efendi [...] w roku 1030 [1620/1621]”.

[1]) Duży kamień mierzący 9 łokci, który trafił tutaj z Kerczu. Wyrzeźbiono na nim skrzydlatego gryfa przypominającego lwa. Tak wyglądał herb Mitrydatesa i [innych] władców Bosporu.

[2]) Kwadratowy chaczkar ze szlachetnego jaspisu, na którym wyryte są trzy krzyże. Na jego cokole znajduje się napis: *Ten święty znak ma służyć [zbawieniu duszy] Krikora i jego dziecka*. W górnej części widnieje data 476 [1027]. [Zabytek] liczy 804 lata. Wydaje się, że przywieziono go z Ani i ustawiono w którymś z kościołów.

[3]) Duży blok z pierwszorzędnego marmuru, na którym wyryto pięć znaków genuńskiego rodu Doria²²⁴⁹ oraz dwugłowego [orła] jako dawny znak Kaffy; zdjęty z murów twierdzy i ustawiony tutaj.

[4]) Kamienna płyta ze starożytną inskrypcją łacińską: *od Markiona lub Lukullusa do Cycerona*.

[5]) Wielki blok kamienny, niby postument, z napisem wyrytym na wierzchu greckimi literami, pochodzący sprzed czasów Aleksandra Wielkiego²²⁵⁰; w starożytności ustawiony był w ogrodzie, a na nim spoczywał inny kamień.

[6]) Figura pasterza wyrzeźbiona w marmurze – ma to być starożytny władca Egiptu, utożsamiany z rzekomym patriarchą Józefem; w dawnych czasach przywieziono ją stamtąd.

[7]) Inna figura pasterza, który spogląda w niebo i obserwuje gwiazdy. Została przywieziona z Egiptu.

[8]) Figura bogini Izydy z napisami sporządzonymi pismem hieroglificznym.

[9]) Niewielka wiekowa rzeźba przedstawiająca głowę Achillesa.

[10]) Figura Aleksandra [Wielkiego] na Parnasie²²⁵¹. W marmurze wyrzeźbiono jeźdźca i służącego znajdującego się przed koniem. Powyżej [widzieliśmy inne przedstawienie], a po drugiej stronie – napisy na tabliczkach woskowych.

516. [11]) Kamienna rzeźba upamiętniająca pierwszego konsula Kaffy, który nazywał się Battista Giustiniani.

²²⁴⁹ (K. S.) Być może chodzi o herb rodu Doria – jednego z najmożniejszych rodów genuńskich.

²²⁵⁰ (K. S.) Aleksander Wielki – król Macedonii (336-323 p.n.e.), jeden z największych zdobywców w historii ludzkości.

²²⁵¹ (M. A.) Parnas – pasmo górskie w środkowej Grecji, z najwyższym szczytem wznoszącym się na wysokość 2457 m n.p.m.

[12]] Jeszcze jedna inskrypcja pamiątkowa w języku łacińskim, z roku MCCCXXI (1321).

[13]] Kamień z wyrzeźbionymi wizerunkami dwugłowego orła i krzyża.

[14]] Marmurowa kolumna, która niegdyś stała nad grobem zakonnicy i na której umieszczono łacińską inskrypcję: ΕΝΘΑΔΕ ΚΑΤΟΙΚΗΤΕ Η ΔΟΥΛΗ ΤΟΥ ΘΕΟΥ ΕΛΕΝΗ – *Tu spoczywa służebnica Boża Helena*.

517. [15]] Wydłużone naczynie nazywane *murrina vasa*²²⁵² подарowane przez Mitrydatesa boginiom. Znalezione je w Kerczu i przywieziono tutaj.

[16]] Wielka kość zwierzęcia zwanego mamutem, którą niektórzy nieświadomi brali za ludzką.

[17]] Płyta marmurowa, na której wyryto dwa znaki w kształcie serca oraz trzy korony.

[18]] Różne kamienie Genuńczyków z trzema znakami w kształcie serca i krzyżem pośrodku.

518. [19]] Niewielkie wydłużone naczynia używane przez pogan do zbierania łez, które następnie stawiano obok zmarłych, by uczcić ich pamięć.

[20]] Monety z czasów Romulusa, Mitrydatesa Wielkiego, Filipa Macedońskiego²²⁵³ i inne.

Gdzie indziej zobaczyliśmy monetę Salomona Wielkiego. Po jednej stronie rozpoznaliśmy sześcioramienną gwiazdę i wyryty hebrajski napis: *Szlomo ben Dawit melech Yisrael*, co oznacza: *Salomon, syn Dawida, król Izraela*. Na odwrocie [przeczytaliśmy]: *Hewel awalim hakol Jeruszalajim*, co znaczy: *Każda wina zasługuje na przebaczenie, a ja jestem najbardziej miłosierny w całym Jeruzalem*.

Kamienne bloki z łacińskimi inskrypcjami, które leżały w różnych miejscach w obrębie murów fortecy, obok kościoła Zmartwychwstania Pańskiego, przewieziono do Sankt Petersburga i od tamtej pory znajdują się w tamtejszym ogrodzie królewskim (499).

W mieście tym [Kaffie] jest wiele niedawno wybudowanych kościołów rosyjskich i greckich, jak również meczet w dzielnicy tatarskiej.

²²⁵² (K. S.) Waza murreńska (łac. *murrina vasa*) – kosztowne naczynie z kamieni szlachetnych, sprowadzane przez starożytnych Rzymian z Azji.

²²⁵³ (K. S.) Filip II – król Macedonii (359-336 p.n.e.), ojciec Aleksandra Wielkiego.

Kościoły ormiańskie

519. Kościoły ormiańskie są wiekowe i wzniesli je przodkowie współczesnych mieszkańców. Ostało się bardzo niewiele świątyń powstałych w pierwszej kolejności, w których wciąż odprawia się nabożeństwa, gdyż wiele popadło w ruinę, a niektóre zniknęły całkowicie.

[Kościół] Świętego Sarkisa

520. Sklepiona katedra wznosi się powyżej wielkiego rynku. Ma dwa przedsionki. Właściwe wnętrze kościoła jest niewielkie i ma on czworokątny kształt. Są tu trzy ołtarze. Boczne ołtarze poświęcono Apostołom Piotrowi i Pawłowi, a przed głównym ołtarzem Świętego Sarkisa stoją dwa miedziane świeczniki. Świątynia ma troje drzwi. Zachodnie mają dwa skrzydła z drewna orzechowego ozdobione rzeźbieniami w kształcie krzyży. Na jednym ze skrzydeł znajduje się napis: *Te drzwi należą do świętego kościoła, którego patronem jest Święty Sarkis Generał*²²⁵⁴ [puste miejsce w tekście]. Na drugim skrzydle [zaś]: *Wspomnij o zasługach Torosa. Ku pamięci jego imienia i jego rodu, w roku 979 (1530)*. Obok umieszczono tablicę pamiątkową, na której drobnym pismem wyryto następujące słowa: [puste miejsce w tekście] W [puste miejsce w tekście] *der* [z rodu] *Mamikonianów w roku 815 (1366), 28 marca*. Napis na drugim skrzydle jest zatarty, mogliśmy jedynie odczytać: *Magets* [puste miejsce w tekście] *adża* [puste miejsce w tekście] *martoy*. Prawe drzwi kościoła są nowe; zauważyliśmy, że stare przeniesiono do kościoła Archaniołów. Te [nowe] drzwi również ozdobiono rzeźbieniami w kształcie krzyży i inskrypcjami: *Dzięki zasługom kir*²²⁵⁵ *Aleksa niech będzie wspominany on i jego rodzice*. Na drugim ze skrzydeł są słowa: *Prawa strona tych drzwi należy do wodza świętego Sarkisa* [puste miejsce w tekście]. Zachodni przedsionek jest szeroki i murowany. Ma galerię dla kobiet i dwa ołtarze. Oglądaliśmy tu rozmaite chaczkary. W ścianie znajduje się wyryty krzyż [z napisem]: *Wspomnij Tatosa (...) w roku 1030 (1581)*.

²²⁵⁴ (K. S.) W oryginale: *quinnu*[uupn] (*zawra*[var]) – ‘dowódca’. Sargis Generał (zm. ok. 363) – grecki generał (stratelates) w armii rzymskiej stacjonującej w Kapadocji, czczony jako męczennik i święty w Ormiańskim Kościele Apostolskim.

²²⁵⁵ (K. S.) *Կիր* (*kir*) – tytuł grzecznościowy ‘pan, dostojny’ (z grec. κύρ/kýr), charakterystyczny dla Ormian w środowisku osmańskim; występował przed imieniem mężczyzny.

Zewnętrzne drzwi przedsionka wyglądają okazale, są zwieńczone łukiem i ozdobione kolumnami. Obok nich ujrzelśmy chaczkar, na którym wyryto następujące słowa: *Niechaj te święte znaki zapewnią Tadeosowi i jego małżonce wstawiennictwo* [u Pana] (1449). Tamże stał również inny chaczkar z takim napisem: *Niechaj te święte znaki zapewnią Dżihanowi, jego synowi i rodzicom wstawiennictwo* [u Boga]. *Rok 945* (1496).

Wokół kościoła jest średniej wielkości podwórze, niewielki klasztor i szkoła z dwójgiem drzwi przeznaczona dla dzieci. Drzwi wychodzące w kierunku południowym zostały niedawno odnowione, a na ich froncie można od-
czytać napis: *Na rozkaz króla i pod nadzorem, który sprawował mehdesi Mer-
gian Chodża, odnowione zostały drzwi [kościoła] świętego Sarkisa, rok 1220.*

Zaniedbany budynek klasztoru stoi w pobliżu świątyni. Wydaje się, że w dawnych czasach była tu obszerna część mieszkalna, gdzie stale żyli jacyś ludzie. Zobaczyliśmy ewangeliarz spisany w tym miejscu przez człowieka imieniem Zakaria. Dało się w nim przeczytać następujące słowa: *Ten święty ewangeliarz został spisany (...) w roku (...) 1078 (1629) w kraju Greków i na Krymie, w słynnym i wspaniałym mieście nazywanym Kaffa Chat[un?], pod protekcją świętego generała Sarkisa.*

[Kościół Świętego Michała] Archaniola²²⁵⁶

521. To wiekowy, okazały kościół wyposażony w sklepienia i wysoką nawę. Ma trzy ołtarze poświęcone Świętemu Archaniołowi [Michałowi], Świętemu Garabedowi i Świętemu Oświecicielowi. Również poza obszarem prezbiterium są dwa małe ołtarze. Świątynię zbudowano na planie kwadratu, szeroką i długą na 17 kroków. Widzieliśmy tu chaczkar pochodzący z kościoła Zmartwychwstania Pańskiego. Znajdowała się na nim następująca inskrypcja: *Niechaj te święte znaki zapewnią Dżermagowi Chaczigowi Babakowi, rodzicom Szahabi Paszy Ch[a]t[un] i [jej] małżonkowi wstawiennictwo [u Pana].* Powyżej umieszczono datę: *Rok 960 (1511).* Na lewym sklepieniu jest [wmurowany] niewielki chaczkar z napisem: *Niechaj te święte znaki zapewnią Tumie, Manuszag, Bike i Muradowi wstawiennictwo. Rok 927 (1478).* Podobnie na prawym sklepieniu są słowa: *Ten święty krzyż wykonano na pamiątkę der Lusiga jereca, jego duszy, jego matki, synów i małżonki.*

²²⁵⁶ (K. S.) W oryginale: *Հրէշտակապետ* (*Hresztakapet*).

Po lewej stronie kościoła stoi niewielka murowana kaplica z ołtarzem przypominająca zakrystię. Tam ujrzelismy grób męczennika. Są w niej również chaczary. Na jednym z nich był napis: *Niechaj ten święty krzyż zapewni Jowsepowi i Awak Chatun, jak i [ich] dzieciom Zakaremu i Sułtan Szachowi wstawiennictwo* [u Pana]. Rok 936 (1488).

Dwuskrzydłowe drzwi wejściowe do kościoła powstały z drewna orzechowego. Na ich powierzchni wyrzeźbiono ornamenty w kształcie krzyży i kwiatów. Mają 9 łokci wysokości i 3 łokcie szerokości. Na jednym ze skrzydeł umieszczono napis: *Ku pamięci wszystkich, wykonane w roku 820 (1371) przez Sznofora Szacha*. Na drugim skrzydle [zaś]: *Drzwi kościoła Świętego Sarkisa Generała ukończono dzięki szlachetnym czynom ludu*. Wrota te, o czym już wspomnieliśmy, zostały przeniesione w trakcie renowacji z innego kościoła, jak głosi inskrypcja na skrzydle traktująca o ich odnowieniu.

Przedsionek świątyni jest szeroki i ma emporę dla kobiet. Obok jest dawna sklepiona studnia, w której jednak nie ma już wody. Tam zobaczyliśmy też chaczkar, na którym wyryto słowa: *Święta Matko Boża. Ten kościół postawiono na pamiątkę mehdiesiego Achadżana w roku 1048 (1599)*. Na zewnątrz kościoła znajduje się mały dziedziniec oraz zabudowanie mieszkalne otoczone murem; tam ujrzelismy rzeźbiony grobowiec z poniższą inskrypcją: *Oto miejsce wiecznego spoczynku iszchanabeda²²⁵⁷ m[e]hd[e]siego Aswadura, który odszedł do Chrystusa w roku 1177 (1728)*.

[Klasztor] Świętego Jerzego

522. Ten stary kościół albo też klasztor, stojący poza murami [miasta] na wzniesieniu koło Kule Kapu, jest zbudowany z kamienia i sklepiony. Niewielkich rozmiarów i o skromnym wystroju, stanowi cel pielgrzymów, a księża odprowadzają w nim czasami nabożeństwa.

U podstawy ołtarza stoi duży kamienny krzyż, na którym wyryto następujący napis: *Rok 1135 (1686)*. W ścianie północnej części przedsionka jest duży biały kamień, a na nim inskrypcja: *Te święte znaki zanoszą prośbę w intencji męczenników, duchownych Ghazaraja Tateosa, w roku 891 (1442)*. Na innym marmurowym kamieniu wyryto trzy krzyże i słowa: *Te święte znaki zanoszą*

²²⁵⁷ (K. S.) W oryginale: *h2huuuhuyun* (iszchanabed) – przełożony iszchanów/książy.

prośbę w intencji Melika Jonana, w roku 928 (1479). Następny duży chaczkar z marmuru przypomina te oto imiona: Błogosławionej Justinii i Awakowi Sahagowi, w roku 948 (1499).

Jest też inskrypcja na dużym kamieniu na zewnątrz w ścianie północnej. Przeczytaliśmy tam słowa: *Z polecenia króla i pod nadzorem mehdesiego Mer-giana zbudowano tutaj za rządów biskupa Simeona niewielką kaplicę ku pamięci zmarłych wardapetów, w roku 1220 (1771).*

Widzieliśmy również napis w masztocu sporządzony bolorgirem: *Spisano w stolicy Kaffie (...) na chlubę [kościoła] Świętego Jerzego zwanego Kaszut²²⁵⁸, w roku 1036 (1587) według kalendarza ormiańskiego, 8 maja. Na rozległym otoczonym murem placu znajduje się cmentarz ormiański.*

[Kościół] Świętego Torosa

523. To kościół ze sklepieniami usytuowany poza obrębem murów [miejskich] w pobliżu kościoła Świętego Jerzego. Mierzy 15 kroków długości i 8 kroków szerokości. Ma obszerny przedsionek i dwoje drzwi. Obok drzwi zachodnich umieszczono kamienny krzyż z napisem: *Te święte znaki wnoszą prośbę za Howhannesa i jego brata Simeona w roku 908 (1459). Nad drzwiami po stronie północnej można zobaczyć posąg świętego Teodora z wyrzeźbionym smokiem. Pod przedsionkiem znajduje się kamienna sklepiona krypta. Na [jej] ścianach ujrzelśmy następujący napis: Tu spoczywa Oksend, w roku 1000 (1551).*

Kościół ten jest zaniedbany i pozostaje obecnie w obcych rękach. Znaleźliśmy w nim jeszcze inny chaczkar z inskrypcją: *Te święte znaki przypominają Simeona, Wartana, Gulafczę. Rok 907 (1458).*

[Kościół Świętej] Bogurodzicy

524. To stary, sklepiony kościół. Tę na wpół zburzoną świątynię można znaleźć na południowym stoku jednego ze wzniesień. Ma długi przedsionek, który przetrwał do dziś. Na prawym sklepieniu jest wyryty napis, w kilku miejscach

²²⁵⁸ (M. A.) W oryginale: *Կաշտոկ (Kaszodk)*. Kaszut to dzielnica Kaffy zamieszкана przez Ormian.

nieczytelny, upamiętniający odnowienie świątyni: *Ten dom modlitwy odnowiono za mehdiesiego Howhanne[sa] [puste miejsce w tekście] i ten kanton [puste miejsce w tekście] jut 'etē [puste miejsce w tekście] mina [puste miejsce w tekście] za czasów przełożenia der [puste miejsce w tekście]*.

W tylnej części ołtarza ujrzelśmy w murze chaczkar z napisem: *Te święte znaki proszą za (...) rok 862 (1413)*. Obok był inny chaczkar: *Ten święty znak wznosi prośby za barona Korkiego Warterego, Eranuhiego Wosgehada, Mina-sa, rok 921 (1472)*.

Naprzeciw tego kościoła stoi kościół Trójcy Świętej, wysoki i wybudowany przez Genuńczyków. W dawnych czasach Ormianom nie wolno było do niego wchodzić, ponieważ zdarzyło się, że pasza przechodził obok, usłyszał odgłosy ormiańskiego nabożeństwa, a później rozkazał przekształcić [kościół] w meczet. Spotkało go jednak nagle nieszczęście, kiedy przypadkowo spadł z konia. Od tamtej pory kościół pozostaje nieczynny.

Czar Chapan²²⁵⁹

525. Był to kościół genueński, który stał poza obrębem twierdzy i był poświęcony Matce Bożej. Jego mury zawaliły się całkowicie, lecz częściowo wciąż istnieją. Widzieliśmy krzyż wryty obok tekstu ewangelicznego. Po jednej stronie [krzyża] znajdował się napis: *Ten święty znak na drzwiach [kościół] Czar Chapan jest upamiętnieniem duszy Ajdina i jego rodziców, w roku 1096 [1647], 1 maja*. Po drugiej stronie [były słowa]: *Ten święty znak jest pamiątką po Pilipposie (...) w roku 1077 (1628)*. Zobaczyliśmy też ewangeliarz należący do tej świątyni, w którym przeczytaliśmy wpis: *Pilippos zlecił spisanie tego ewangeliarza i złożył go jako pamiątkę w kościele Czar Chapan*.

Niewiele dalej był kościół Genuńczyków, Džanton, co znaczy Święty Antoni. [Kościół] San Petro stał w pobliżu kościoła Zmartwychwstania Pańskiego i pozostawał w rękach dominikanów. Ujrzelśmy tam stare nagrobki z inskrypcjami w języku ormiańskim. Genuńczycy mieli jeszcze jeden kościół w Frenghisarze, który zwano Teodozją. Wydaje się, że powstał w tym samym okresie co twierdza.

²²⁵⁹ (K. S.) W oryginale: *Շարխափան* (Czarchapan) – zniekształcenie ormiańskie wezwania św. Jana – Zan Çuan (dialekt liguryjski). Inne ormiańskie formy: Çoյan, Čaryan.

[Kościół] Świętej Anny

526. Był to stary kościół ze sklepieniami łukowymi, długi i o nieregularnym kształcie, jak można wywnioskować z ruin. W niektórych częściach murów dostrzec można sześć niskich sklepień, które zdają się być miejscami na obrazy. Pochowano tu męczennika barona Lojsa. Z tego powodu do dziś odwiedzają to miejsce pielgrzymi, by uczestniczyć w nabożeństwie ku czci świętej Anny, chociaż [budynek] popadł w ruinę i nie ma dachu. Na zewnątrz świątyni zobaczyliśmy pozostałości muru wraz z fundamentami, który kiedyś razem z innymi elementami tworzył przedsionek (511).

Inne pozostałości

527. W naszych czasach podczas wykopalisk na szczycie góry odnaleziono podziemny korytarz lub kanał, z którego wydobyto różne naczynia. W jednym znaleziono pszenicę i jęczmień, a obok – kości i dziób ptaka, co oznacza, że miejsce to związane było z polowaniem oraz rolnictwem. U podnóża góry znajduje się duże sklepienie źródła, z którego stale bije czysta woda. Na przedzie przeczytaliśmy wyryty w kamieniu napis, głoszący: *To źródło jest pamiątką po chodży Dzadurze, jego małżonce Bikaczy, jego dzieciach Majram Chatun, Ulu Bice, jego rodzicach Biacie i Majram Chatun, jego dziadku Kebanaku oraz jego mistrzu A[stwa]dzadurze, w roku 1037 (1588).*

Studnia nosi miano Kebenek Czeszmesy²²⁶⁰. Obok stoi jeszcze jedna słynna studnia o nazwie Gusig Czeszmeszy, w której jest dobra woda i którą kazał zbudować ormiański iszchan Gusig. Następnie została rozebrana, a później wzniesiona od nowa.

Lazaret

528. To bardzo przestronne przejście między dwoma fragmentami starego muru miejskiego, wewnątrz podzielone rozmaitymi zabudowaniami, które

²²⁶⁰ (K. S.) W oryginale: *Թղիկն էլ ճշմեհի (Kebenek Czeszmesi)*. Słowo *թեմ* oznacza po turecku ‘studnię’.

Rosjanie wzniesli dla ochrony miasta przed zarazą. W dolnej części wielkich gmachów widnieją podcienia arkadowe, przeznaczone dla kupców i podróżnych. Widzieliśmy tam również stary, solidnie zbudowany kościół, który był jednak opuszczony.

529. [Kościół] Świętego Jana Chrzciciela²²⁶¹ to piękna, wysoka kamienna świątynia z wyraźnie widoczną częścią starej półokrągłej nawy głównej. Dawniej stał przy niej klasztor. Wspominają o tym [różne] zapisy pamiątkowe.

Słowa te spisano w roku 1090 (1641) kalendarza ormiańskiego, 15 sierpnia (...) ta pamiątka powstała w wielkiej i wspaniałej stolicy Kaffie pod protekcją świętego Jana Chrzciciela i tak dalej. Wspomnijcie tego, który odnowił ów kościół Jana – syna niebiańskich małżonków, noszącego imię barona Derbaba, syna chodzi Mysłra. [Działo się to w roku] 1110 (1661) według jafetyckiej [ormiańskiej] rachuby czasu i tak dalej.

530. [Kościół] Świętego Stepannosa to następna murowana, wysoko usytuowana sklepiona świątynia. Obok niej znajduje się studnia z czystą wodą. Na fasadzie przeczytaliśmy inskrypcję na marmurowym kamieniu: *Ta studnia upamiętnia Warteresa i jego małżonkę Melik, w roku 940 (1491)*. Niżej znajduje się inny napis pamiątkowy odnoszący się do odnowienia budynku: *Podobnie odnowił go m[e]hd[e]si Jagop w roku 1092 (1643)*. Obok wyryto wizerunek Baranka Bożego. [Kościół] Świętego Jana Ewangelisty²²⁶² to również sklepiona kamienna świątynia, która jest jednak zaniedbana i służy innym celom, tak jak [kościół] Świętej Paraskiewy Piatnicy, w którym dawniej odprawiali nabożeństwa Grecy.

Na wewnętrznej bramie lazaretu ujrzeliśmy napis, którego część odpadła wraz z kawałkami muru. Zdołaliśmy odczytać tylko tyle: [Miejsce] *spoczynku opiekuna kościoła, skromnego ojca Antona, rok 1035 (1586)*.

Park

531. Park będący ozdobą Kaffy został urządzony w stylu europejskim i rosną w nim [między innymi] drzewa owocowe. Leży na wzgórzu nad zatoką

²²⁶¹ (M. A.) W oryginale: *Սուրբ Հովհաննէս Մկրտիչ* (Surp Howhannes Mgrdicz) – święty Jan Chrzciciel.

²²⁶² (M. A.) W oryginale: *Սուրբ Հովհաննէս Աւետարանիչ* (Surp Howhannes Awetaranicz) – święty Jan Ewangelista.

w pobliżu morza, w pewnej odległości od miasta. Chan Szahin Girej rozkazał zbudować w tym miejscu wielki pałac, a obok mennicę. Gdy miał tu swoją rezydencję, wybijano w niej monety. Zniszczyli ją Rosjanie. Przed bramą wejściową do parku stoją dwa dużych rozmiarów lwy z marmuru, które Wenecjanie postawili na wybrzeżu Tamania. Zostały tu przywiezione w naszych czasach (544).

Tutaj kończy się przystań w Kaffie. Przyjrzelśmy się zatem [nadbrzeżu] i zobaczyliśmy, że woda jest w wielu miejscach płytka. Jest w niej mnóstwo ryb i ostryg, w których wnętrzu często znajduje się małe perły o nieregularnym kształcie. W jednej [muszli] można czasami znaleźć od 20 do 30 pereł.

532. W pobliżu wejścia do portu przy prawym brzegu jest niewielka wyspa, która osłania przystań niczym góra i nazywa się Kiik Atlamaszi. Powiadają, że pewien jeleń uciekający przed myśliwymi spadł na tę wyspę ze szczytu góry. Naprzeciw portu jest inna góra, zwana Dżaweta Burun²²⁶³, która wyznacza wschodnią granicę przystani w Kaffie. Odległość do Kiik Atlamaszi wynosi stamtąd 36 mil osmańskich²²⁶⁴. Tyle samo mierzy droga do ogrodu (531).

Rozejrzeliśmy się dookoła i z najwyższego w okolicy wzniesienia ujrzeliśmy zatokę i zbocze góry Kiik Atlamaszi, która rozpościera się w kierunku wschodnim niczym wydłużony cypel, chroniąc zatokę przed południowymi i zachodnimi wiatrami. Zdaje się, że wspomniana wyżej wyspa była kiedyś wierzchołkiem tejże góry, od której została oderwana wskutek trzęsienia ziemi. Nieopodal jest inne niewysokie wzniesienie – Santana Burun. Widzieliśmy tam grecki kościół Aj-Ilia, który był odnawiany. Obok jest jeszcze niewielki szczyt Ajan Powini, wznoszący się niedaleko lazaretu i pośrodku morza (512). Stąd ujrzeliśmy wysoką, ciemną górę Kara-Dah, która rozciąga się wzdłuż brzegu morskiego w okolicy Koz (482).

²²⁶³ (K. S.) Dżaweta Burun (orm. Ճաւէթաւ Բուրն) należy identyfikować z przylądkiem Çavda Burun (krym.-tat. *Çavda*), odpowiadającym dzisiejszemu Mysowi Czauda (ros. *Мыс Чавда*), który stanowi wschodni kraniec Zatoki Teodozyjskiej. Ormiański zapis *Ճաւէթաւ* oddaje fonetycznie lokalną nazwę *Çavda*, natomiast *Բուրն* jest adaptacją turecko-tatarskiego *burun* („przylądek”).

²²⁶⁴ (K. S.) Mila osmańska (mīl-i Osmānī) mierzyła ok. 1,85 km; 36 mil to zatem ok. 66-67 km.

Reszta wschodniej części [Krymu]

533. Teraz pozostaje nam jeszcze objechać i opisać pozostałą część wschodnią [Półwyspu Krymskiego], zaczynając od Kaffy, po niewielkie jezioro Sasyk²²⁶⁵ i miasto Perekop²²⁶⁶. Tam kończy się Półwysep Krymski.

Kercz²²⁶⁷

534. Tak zwie się nie tylko samo warowne miasto, ale również cała kraina, która rozciąga się niczym wielki przylądek wzdłuż wybrzeża w kierunku wschodnim. Będziemy nazywać go półwyspem. W starożytności nosił nazwę Sibermik²²⁶⁸. Od południa otacza go Morze Czarne, od wschodu Zatoka Tamańska, a od północy Morze Azowskie²²⁶⁹. Na jego powierzchni znajduje się grzbiet górski zaczynający się w Zatoce Kaffa i wydłużający się w stronę Arabatu, o długości równej czterem godzinom przebytej drogi. W dawnych czasach istniał plan utworzenia w nim przełęczy, ale porzucono go z powodu zbyt wysokiego poziomu wód Morza Azowskiego.

Długość półwyspu wynosi 12 godzin przebytej drogi. Gdzieś tam da się odnaleźć ślady dawnego muru, który ciągnął się od jednego morza do drugiego, zaczynając we wsi Sziban²²⁷⁰ i biegnąc przez wieś Turek²²⁷¹ w kierunku Sarygolu²²⁷², gdzie kiedyś można było zobaczyć ruiny wież, a następnie do-

²²⁶⁵ (M. A.) Por. nr 384.

²²⁶⁶ (M. A.) Por. nr 404.

²²⁶⁷ (K. S.) W oryginale: *Гѣрдъ камъ Гѣрсъ* (*Gerdz kam Gersz*).

²²⁶⁸ (K. S.) W oryginale: *Сибѣрмѣ* (*Sibermik*). Symmeris – starożytna kolonia grecka na wschodnim wybrzeżu Krymu. Nie była to zatem nazwa półwyspu, tylko osobnego miasta w pobliżu Kerczu.

²²⁶⁹ (K. S.) W oryginale: *Азакъ* (*Azach*).

²²⁷⁰ (M. A.) W oryginale: *Шибанъ* (*Sziban*). Şiban – dawniej wieś krymskotatarska (Minareli Şiban) na Półwyspie Kerczeńskim, dziś okolice wsi Chołmogorki (Холмогорки) i Erofiejevo (Ерофеево).

²²⁷¹ (M. A.) W oryginale: *Турекъ* (*Turek*). Türeke – nazwa dawnej wsi i bagna w rejonie Teodozji, położonych na północ od miasta. Wieś opustoszała w XIX w., a teren zalano przy budowie zbiorników wodnych; obecnie odpowiada mu obszar jeziora Kamyszinskij Ług (Камышинский луг).

²²⁷² (M. A.) W oryginale: *Сарыгөл*. Sarıgöl – dawniej wieś krymskotatarska w pobliżu Teodozji, wzmiankowana w źródłach XIX-XX w.; dziś nie istnieje jako samodzielna osa-

cierając do Zatoki Kaffa. Również Strabon wspomina, że Asander²²⁷³ rozkazał wybudować mur w celu własnej obrony.

Południowe wybrzeże Kerczu zaczyna się nad Zatoką Kaffy w stóp góry Dżaweta Burun, nazywanej również Chaszycz Burun. Dalej pojawia się Dża-ghalagoel²²⁷⁴, później Chyr Kojasz²²⁷⁵, jeszcze dalej Czukur Kojasz²²⁷⁶, gdzie leży jezioro i kończy się wąwóz. Naprzeciw znajduje się wyspa Elken Kaja²²⁷⁷, a po niej góra Opuk²²⁷⁸; obok [góry] bije źródło z dobrą wodą. Dalej można wymienić Kiz-Aul²²⁷⁹, a później wysoki szczyt o nazwie Takyl²²⁸⁰ przy południowym przejściu [przez cieśninę] Bospor.

Obecnie ruiny muru już nie istnieją, ponieważ zabierano stąd kamienie do budowy w innych miejscach. Na półwyspie ujrzelśmy rozległe pola i żyzne wioski Tatarów. Ziemia jest gliniasta i słona. Z tego powodu rosnąca tu trawa jest rzadka, a wokół nie widać drzew. Sama trawa to jednak dobry pokarm dla zwierząt, zwłaszcza owiec, które dostarczają nie tylko smacznego mięsa, ale też pięknej wełny o fioletowym odcieniu. Często można napotkać te zwierzęta zarówno tutaj, jak i w Gezlewie. Tutejsi Tatarzy różnią się od Kipczaków, gdyż w większości pochodzą od Czerkiesów, o czym świadczy podobieństwo rysów twarzy.

535. W starożytności królestwo Chersonezyjczyków sięgało aż dotąd, a jego zwierzchnimi władcami byli królowie Bosporu. W odległości 30 wiorst od miasta Kercz widzieliśmy dawną granicę tej monarchii w postaci długiego

da. Lokalizowana na północny wschód od miasta, w kierunku stacji kolejowej Uzłowoje (Узловое).

²²⁷³ (K. S.) W oryginale: *Ἀσανδρῆς* (*Asandr*). Asander Filokajsar Filoromajos – władca Królestwa Bosporańskiego (47-17 p.n.e.).

²²⁷⁴ (M. A.) Zapewne jezioro/zalew Çagyl Göl (Чагылг оль – Żwirowe Jezioro), położone między Teodozją a górą Opuk.

²²⁷⁵ (M. A.) Kōr Koyasz – kompleks słonych jezior pod Opukiem (m.in. znane różowe Kojaszskoje oзеро / Кояшское озеро).

²²⁷⁶ (M.A.) Nazwa Çukur Koyash (Głębokie Koyash) odnosi się jeziora w opisywanym rejonie.

²²⁷⁷ (M. A.) Chodzi o skalistą wysepkę Elken-Kayasy naprzeciw brzegu przy Opuku, dziś na terenie rezerwatu przyrody Opuk.

²²⁷⁸ (M. A.) W oryginale: *Ἐπὺκ* (*Epuk*). Opuk – najwyższa góra (185 m n.p.m.) południowej części Półwyspu Kerczeńskiego.

²²⁷⁹ (M. A.) Kiz-Aul to Qızavul (Киз-Аул) – wieś istniejąca do dziś na wschodnim wybrzeżu Krymu.

²²⁸⁰ (M. A.) Bższkianc ma zapewne na myśli przylądek Takyl (Takıl/ТАКЫЛ/ТАХЫЛ/Tachyl) przy południowym wejściu do Cieśniny Kerczeńskiej; wznosi się tam charakterystyczny klif.

rowu ciągnącego się z północy na południe. Obszerne słone bagna biorą początek nad Morzem Azowskim i rozpościerają się po kraniec Zatoki Kaffa i wyspę Elken Kaja (548).

Według naszych obliczeń wykop ma szerokość 25 kroków. Obecnie jest jednak częściowo zasypany, a przez to nie tak głęboki jak wcześniej. W połowie wykopu stała baszta o średnicy 100 stóp. Na drodze zauważyliśmy duże kamienie będące pozostałością bramy bądź wieży, o której wspomina Konstantyn Porfirogeneta. Również Strabon pisał o potędze Kimmerów. Za wsią Akkoz²²⁸¹ teren o powierzchni 26 wiorst zaczyna się wznosić i można ujrzeć wzgórze Kerczu.

536. W niektórych miejscach, zwłaszcza w okolicach Kerczu i Tamania, ujrzeliśmy wulkany. We wsi Dżaweta jest wysokie wzniesienie nazywane *oba*. Na szczycie znajduje się krater wulkanu, z którego niekiedy wypływa jakaś substancja, a w nocy można dostrzec dym i płomienie. Z wnętrza często wydobywa się hałas. W pobliżu Kerczu widzieliśmy wiele niskich wzgórz zwanych przez tutejszych mieszkańców Ez Oba. Nieopodal są groby przodków, o czym zorientowaliśmy się po [zauważalnych] dużych nagrobkach. Blisko traktu królewskiego dostrześliśmy następne niewielkie wzgórze, które miało pośrodku wejście. [Wszedłszy], znaleźliśmy się w pomieszczeniu piwnicznym o długości 12 kroków i wysokości 3 łokci, które w całości wykuto w skale. Po jednej stronie ustawiony był posąg jakiegoś boga, a po drugiej inny – przypominający ptaka. Gdzieś niedaleko odkryliśmy namalowane czerwone zdobienia lub napisy. Po obu stronach wykuto w skale groby, w których są szkielety lub [pojedyncze] kości zmarłych. Kiedy się do nich zbliżyliśmy, rozsypały się w pył. Z jednej strony skały było wejście prowadzące do podobnego do powyżej opisanego wnętrza, gdzie natrafiliśmy na kolejne kości. Pod koniec roku 1830 niedaleko miasta otwarto wysokie skaliste wzgórze, w którym odnaleziono szczątki jednego z dawnych władców. Pośród nich były również złote ozdoby o różnych kształtach, przypominające postacie ludzkie, kwiaty i tym podobne. Znalezione także rozmaite posągi starożytnych bogów zbliżone wyglądem do tych, które widzieliśmy. Najcenniejsze, o wadze kilku okk, wysłano na dwór do Sankt Petersburga.

²²⁸¹ (M. A.) Akkoz (Aq Köz – Biała Gęś) – miejscowość położona na Półwyspie Kerczeńskim; nosiła także nazwy Sułtanowka (Султановка) i Czerniakowo (Черняково), obecnie pozostaje w granicach Gornostajewki (Горностаевка).

537. W okolicy jest też żółtawe wzgórze Maltebe, we wnętrzu którego – jak mawiają – można znaleźć różne przedmioty. To kopalnia. Ma spore wejście i podziemną drogę wykutą na potrzeby wydobywania [surowca]. Tatarzy opowiadali, że we wsi Kulassen otwarto przejście, gdzie z góry skapywała tłusta glina. Można ją napotkać w wielu miejscach. To mieszanina ziemi, kryształów i żelaza z siarką. Po drugiej stronie Kamysz Burun²²⁸² jest kilka studni z olejem mineralnym. Tę łatwopalną, zielonkawą substancję o bardzo gorzkim zapachu zbiera się z powierzchni wody. Tatarzy używają jej w nocy do oświetlenia, a zwą ją *jer jaghi*²²⁸³. Miejsca wydobywania tegoż oleju znajdują się też w innych częściach półwyspu.

Miasto Kercz, czyli Pantikapajon²²⁸⁴

538. Była to słynna rezydencja królów wzniesiona przez starożytnych Greków naprzeciw Półwyspu Tamańskiego na krańcu dużego przylądka, który leży między Kerczem i Jeni Kale. Tak pisze o niej Anacharsis²²⁸⁵: *Moje oczy nie mogły nasycić się spoglądaniem na to miasto, na jego stoczną, przystań, okręty, domy, rynki i sady* (tom 2, rozdział 1). Współcześnie wspaniałe budowle tego znaczącego miejsca są do tego stopnia zrujnowane, że trudno nam było dostrzec ich pozostałości. Okolica jest jednak niezwykle piękna. Bardzo okazałe wygląda zatoka na prawym brzegu, przy której ujściu do Morza Czarnego stoi chroniąca przystań góra Ak Burun. Podobnie po lewej stronie twierdzy znajdujemy następną zatokę lub przystań o głębokości 15 łokci, gdzie wpływają statki.

Dziś gród Kercz stoi między dwoma półwyspami, w niewielkiej zatoce. Odnacza się dogodnym położeniem i podwójną linią murów. Brakuje w nim

²²⁸² (K. S.) W oryginale: *Чамышъ Бурнъ* (*Chamisz Burni*). Kamysz Burun (Qamiş Burun, Камыш-Бурун – Trzcinyowy Przylądek) – dawny przylądek i osada górnicza na południowym wybrzeżu Kerczu, od starożytności miejsce eksploatacji złóż rudy żelaza; w XIX–XX w. główny ośrodek przemysłu metalurgicznego na Krymie, dziś część miasta Kercz.

²²⁸³ (K. S.) *Jer yağ* – krymskotat. ‘olej ziemny, ropa’.

²²⁸⁴ (K. S.) W oryginale: *Кердъ камъ Пантѣкеонъ* (*Kerdz kam Pantikapeon*).

²²⁸⁵ (K. S.) Anacharsis (gr. Ἀναχάρσις) – scytyjski filozof żyjący w VI w. p.n.e. Według tradycji greckiej był synem króla Scytów Gnura, podróżował do Hellady, gdzie poznał Solona i zdobył sławę jako mędrzec. Choć pochodził z ludu uznawanego przez Greków za „barbarzyński”, ceniono go za trafne aforyzmy i prostotę obyczajów. W niektórych przekazach zaliczano go nawet do grona siedmiu mędrców.

jednak większych umocnień i dawnych wspaniałych budowli. Widzieliśmy tu jedynie piękny stary kościół grecki zbudowany naprzeciw wykopu po stronie morza. Świątynia stoi na czterech kolumnach z szarego marmuru, jest zwieńczona sklepieniami i wysoką kopułą. Patronuje jej Święty Jan. Wysokość [kościola] liczy 30 stóp.

Dawniej ów kościół był niewielki, ale później go powiększono. Był tutaj napis wyryty w marmurowym kamieniu wywiezionym do Sankt Petersburga. Na budowli jest [obecnie inna] inskrypcja: Ο ΑΥΙΟΣ ΘΕΙΟΣ ΝΑΟΣ ΣΟΚΟΛΟ ΜΗΘΗΤΕΛΕΙΩΣ ΕΝ ΕΤΕΙ ΣΩΤΗΡΩΔΥΣΙ ΤΡΙΑΚΟΣΙΩ ΕΚΤΟΣ ΚΑΜΠΑΝΑΡΙ ΟΥ ΚΑΙ ΜΕΡΟΣ ΤΙ ΕΚΕΙΝΟΥ ΠΟΥΝΑ ΩΚΟΔΜΗΘΗ ΚΑΙ ΟΛΟΣ ΕΥΤΡΕΠΕΙΘΕΙ – *Ten święty kościół zbudowano w roku Zbawienia 300²²⁸⁶, bez dzwonnicy i innych zabudowań, którymi dopiero teraz został przyozdobiony i doprowadzony do doskonałości.* Przy ścianie północnej znaleźliśmy marmurową kolumnę z napisem: ΘΕΩΝΑΥΙΕ ΔΙΟΝΥΣΙΟΝ ΑΜΑΣΤΡΙΑΝΕ ΧΑΙΡΕ – *Theonie, synu Dionisiosa z Amastrii, bądź pozdrowiony.* Obok natrafiliśmy na następny marmurowy kamień, na którym stał posąg, a z boku wyryto słowa: ΠΟΛΙΤΙΚΟΣ ΑΧΑΙ[ΟΣ]²²⁸⁷. Poniżej przedstawiono wizerunek kobiety siedzącej na tronie. Naprzeciw niej jest wojownik, który wsparł swoje nagie ramię na oparciu, zaś obok stół, a przy nim dwójka dzieci. Obok kobiety stoi dziewczynka. Wewnątrz [kościola] widzieliśmy jeszcze inny marmurowy kamień z odcisniętymi śladami stóp jednego z przodków.

539. W twierdzy [Kercz] ujrzelśmy dużych rozmiarów posąg, kunsztownie wyrzeźbiony w pierwszej jakości marmurze i pozbawiony głowy. Dzięki odzieniu postaci da się odgadnąć, że to figura Asklepiosa²²⁸⁸ (*Dżem[aran]*, 667). Odnaleziono ją podczas wykopalisk na wybrzeżu morskim. Obok znajduje się pojedynczy kapitel i marmurowa podstawa. Ów bóg był kiedyś czczony w tutejszej świątyni, o czym wspomina Strabon (543).

Widzieliśmy także, w obrębie dawnej twierdzy nad morzem, wielkie dzieło – tamę zbudowaną przez starożytnych, najpierw dla ludu, później dla pożytku żeglugi; ma ona długość 25 kroków. Woda zniszczyła kamienne okładziny zewnętrzne, lecz cała podstawa wciąż pod nią stoi, naprzeciw twierdzy w głębi

²²⁸⁶ (K. S.) W inskrypcji greckiej widnieje rok 306. Chodzi jednak nie o ten rok, lecz o 1306, gdyż jest to zapis skrótowy z pominięciem tysiąca.

²²⁸⁷ (K. S.) Powinno być: ΠΟΛΙΤΙΚΟΣ ΑΧΑΙ[ΟΣ] – ‘obywatel z Achai’.

²²⁸⁸ (K. S.) Asklepios – grecki bóg sztuki lekarskiej.

morza. Na wprost twierdzy na brzegu jest źródło, które stale dostarcza dobrej jakości wody. Obok widnieje pałac burmistrza. Miasto Kercz rozciąga się w jednym pasie wzdłuż głównej drogi, przy której po obu stronach są domy i gospody. Tam też usytuowano kościół rosyjski.

Obok twierdzy znajduje się [nieokreślona] wiekowa budowla i piękny posąg miejscowego konsula. Wiele posągów, kapiteli, stołów i pozostałości dawnych budynków posłużyło do postawienia fundamentów kościoła greckiego oraz innych gmachów. Kiedyś znaleziono marmurowy kamień długi na 2 łokcie i szeroki na 1. Odczytano wyryte na nim słowo: ΑΤΑΘΗΤΥΧΗ²²⁸⁹. Wydobyto go z dna starej sadzawki i umieszczono w jednym z domów.

Kamień ten, szeroki na 7 stóp, ma kształt stołu nazywanego przez dawnych mieszkańców *triclinium*²²⁹⁰. W dawnych czasach stał w sali, gdzie ustawiono trzy sofy z oparciami, na których siadano podczas świąt. W mieście natrafiono też na duży kamień szlachetny, na którym wyryto jakieś przedstawienie ofiarne pogan przed świątynią. Widoczne są na nim cztery kolumny świątynne, ludzka głowa z przodu, a po obu stronach – dwa delfiny.

W przedsionku [świątyni] widzi się przyozdobionego wieńcami byka, przed którym stoi kolumna, a na niej wizerunek sześciu ofiarników w strojach kapłańskich. Pierwszy ma na skroniach wieniec z wawrzynu, inny wieniec – w prawej dłoni, w lewej zaś dzierży obosieczny miecz. Obok widnieje młodzieniec w wieńcu, który trzyma w rękach naczynie z płynem. Inna osoba składa ofiarę z toporem w dłoniach. W środku znajduje się stary ofiarnik z nakrytą głową, a przed nim postawny mężczyzna z toporem. Za kapłanem stoi pogańska kapłanka składająca ofiarę.

540. Po prawej stronie portu, na pięknie położonej górze nad jarami widać pomniki rosyjskich dowódców. Tam, wszedłszy na szczyt góry, zobaczyliśmy wznoszącą się okrągłą skałę; po jej obu stronach wyciosane były stopnie podobne do tronów. Z przekazów wiadomo, że Mitrydat[es] Wielki rozkazał wykuć ten skalny tron, a następnie zasiadał na nim i spoglądał na morze. Po drugiej stronie wykuto stopnie. [Władca] wspinał się po nich, aby z niewielkiego

²²⁸⁹ (K. S.) Słowo ἀτάθητύχη (w inskrypcjach nagrobnych) może oznaczać: ‘zostało złożone Fortunie’, czyli ‘oddane losowi’.

²²⁹⁰ (K. S.) W oryginale wyraz ten został zapisany alfabetem łacińskim. *Triclinium* – jedno z ważniejszych pomieszczeń w rzymskim domu lub willi, przeznaczone na salę biesiadną, w której sofy (gr. *kline*, łac. *lectus*) ustawiano z trzech stron stołu. W rzeczywistości zatem to nie stół, jak pisze Bższkianc, tylko salę określano tym terminem.

wzgórza obserwować okolicę. Zobaczyliśmy stąd nie tylko wszystkie części Kerczu, ale także Tamań, Kyzyl-Tasz i Anapę. Na górze można zauważyć ślady osiedli.

Wielu ludzi wierzy, że znajduje się tutaj grób Mitrydatesa. Z tego powodu w skale prowadzono wykopaliska, ale niczego nie odnaleziono. Mitrydat padł ofiarą zasadzki w Azji, kiedy jego syn Farnakes wydał go Rzymianom. W beznadziejnym położeniu najpierw otrul swoje córki – Nysse, żonę króla Cypru, i Mitrydatis zaślubioną z władcą Egiptu – po czym sam zażył truciznę. Kiedy spostrzegł, że trucizna nie działa, rzucił się na własny miecz i zginął, a jego zwłoki przesłano najpierw do Amisos, a później do Synopy, gdzie spoczywali już jego przodkowie (*Pont[os]*, 80). Niektórzy sądzą, że popioły króla złożono we wnętrzu niewielkiego wzniesienia, które nazywa się Altun Oba i leży 4 wiorsty dalej. Być może chodzi jednak o Mitrydatesa II. Dawniej stał tam mur, który przebiegał po przekątnej i kończył się na jednym z brzegów półwyspu. Mitrydates odznaczył się w tej okolicy tyloma wielkimi i mężnymi czynami, że do dzisiaj jest tu góra nazwana jego imieniem: Mitrydat Tagh²²⁹¹.

541. Stara stolica Pantikapajonu była, jak się wydaje, poświęcona imieniu boga Pana²²⁹² i została wzniesiona na równinie oddalonej o 4 wiorsty od Jeni Kale. Tu również można odnaleźć ślady różnych budowli. W niektórych miejscach wystają z ziemi pozostałości starożytnych budynków. Widzieliśmy dawne naczynia o rozmaitych kształtach wykonane ze szlachetnych materiałów i poświęcone bogom. Wśród nich były takie z szyjkami przeznaczone do zbierania łez, ofiarowywanych następnie zmarłym i czasami bogom (518).

W okolicy Jeni Kale, 3 wiorsty od Kerczu wybudowano w naszych czasach wielki spichlerz portowy dla miasta, który podzielono na różne części i pomieszczenia. Przybywają do niego statki, przyczyniając się do rozwoju lokalnego handlu.

W roku Pańskim 1820 na niewielkim wzgórzu za miastem przeprowadzono wykopaliska i odkryto wykonany z pojedynczego bloku skalnego grobowiec, którego drzwi prowadziły do sarkofagu. Wszedłszy do wnętrza, natrafiono na puste naczynie i łoże z drewna jałowcowego, miejscami obite złotą blachą, z ustawionymi na czterech złotych nogach czterema złotymi figurami. Wewnątrz komory leżał złoty wieniec w kształcie węża, spleciony w dwa pierścienie

²²⁹¹ (M. A.) Góra Mitrydatesa to najwyższy szczyt Kerczu.

²²⁹² (K. S.) W oryginale: *Ἰουλί (Pan)*. Pan – grecki bóg opiekuńczy lasów i pól.

nie. Był to grobowiec władców Bosporu. Z wnętrza innego wzgórza wydobyto złoty puchar i złoty łańcuch, które następnie wywieziono do Sankt Petersburga i umieszczono w skarbcu królewskim. Pozostałe pochodzące stamtąd drobne przedmioty zostały zachowane i nie odniosły uszczerbku, mogliśmy zatem zobaczyć je w Kaffie (515).

Bospor Kimmeryjski²²⁹³

542. To znana cieśnina między Azją a Europą lub między Kerczem i Tamaniem. Jej południowy koniec wychodzi w kierunku Morza Czarnego nieopodal Kyzyl-Taszu²²⁹⁴. Następnie zwęża się w okolicy Jeni Kale i dociera do południowego krańca Morza Azowskiego. W niektórych miejscach widzieliśmy tu piaszczyste mielizny utworzone przez błoto naniesione przez rzekę Kubań, szczególnie po azjatyckiej stronie, gdzie morze jest bardzo płytkie i niebezpieczne dla statków. Długość cieśniny z północy na południe wynosi 40 wiorst, a jej szerokość jest nieregularna. Odcinek między Kerczem a Tamaniem liczy 28 wiorst. Największa zatoka rozciąga się na około 40 wiorst aż do Tiemriuku²²⁹⁵, ale przy Jeni Kale mierzy zaledwie 7 wiorst, a gdzieśniedzie nawet 4 – to jest przy mierzei po stronie azjatyckiej, nazywanej Siewiernaja Kosa²²⁹⁶. Te daleko wysunięte mierzeje są dziełem uchodzących tutaj rzek (*Pon*[tos], 8). Patrząc na ukształtowanie, można dokładnie im się przyjrzeć. W miejscu, w którym kosa zwęża się ku końcowi, tworzy rodzaj bariery na powierzchni wody. Tu stykają się żółtawe wody Morza Azowskiego i błękitne wody cieśniny. Najgłębsze miejsce ma 17 stóp i jest oddalone o wiorstę od twierdzy. Kiedy idzie się stamtąd w kierunku Morza Azowskiego, głębokość zmniejsza się do 14 stóp. Można tam napotkać duże ryby, szczególnie olbrzymiego jesiotra, inaczej zwanego *tuchu*²²⁹⁷. Łowi

²²⁹³ (K. S.) W oryginale: *Χηυήνηρον Φηυήληκωυ* (*Wosporos Kimmerian*); gr. Βόσπορος Κιμμέριος.

²²⁹⁴ (K. S.) Kyzyl-Tasz (krymskotat. Qızıl Taş – Czerwona Skała). (M. A.) Kyzyl-Tasz jest jednym z limanów w systemie deltowym Tamania, który pośrednio łączy się z Kubaniem.

²²⁹⁵ (M. A.) Tiemriuk (Temrük, Tempjuk) – miasto na Półwyspie Tamańskim położone na prawym brzegu rzeki Kubań, w jej delcie, przy ujściu do Morza Azowskiego.

²²⁹⁶ (K. S.) Siewiernaja Kosa (Северная коса – Północny Warkocz). Czuska – kosa położona w północnej części Cieśniny Kerczeńskiej.

²²⁹⁷ (K. S.) W oryginale: *πανήμ* (*tuchu*). *Tuchu* mogło być tatarską nazwą ryby z rodziny jesiotrowatych – bielugi.

się go w marcu, przerabia na *dżilim*²²⁹⁸ i sprzedaje na całym świecie. [Łowi się go w marcu], ponieważ ten gatunek ryby zimuje w głębinach morza Abaza²²⁹⁹ i na wiosnę ławicami wpływa na Morze Azowskie, aby złożyć ikrę na płyciźnie rzeki Don.

543. Półwysep Tamański rozciągający się od morza aż po Kamysz Burun [dawniej] sięgał dalej, docierając w pobliże ziemi europejskiej w okolicy Kerczu, ale z powodu trzęsienia ziemi jego większa część miała rzekomo zniknąć. Nieopodal Kamysz Burun leży niewielka wyspa, niegdyś połączona ze stałym lądem w miejscu oddalonym od Kerczu o 10 wiorst. W rejonie Bosporu zimy są wyjątkowo mroźne, więc cieśnina często całkowicie zamara i można przekroczyć ją na piechotę, czego sami dokonaliśmy w 1825 roku. Istnieją przekazy, według których Mitrydates wraz ze swoimi wojskami osiągnął wielkie zwycięstwo na zamrożonej cieśninie. Strabon wspomina, że w lecie dowódcy opuszczali flotyllę, a walkę z Kimmerami prowadzili [jedynie] w zimie (księga 7).

Opowiada również:

Eratostenes pozostawił nam inskrypcję wyrytą na miedzianym naczyniu, które wystawiano w świątyni Asklepiosa w Pantikapajonie. [Pisarz powiada], że naczynie rozpadło się wskutek zimna, a treść inskrypcji brzmiała: „Gdyby znalazł się ktoś niezadowolony z zimna, które u nas panuje, niech dowie się, patrząc na to naczynie, że umieścił je tutaj pogański kapłan Stratios; co prawda nie jest ono godne roli daru dla bóstwa, ale przypomina o przesywającym mrozie.

Z ziemi wykopano również kamienną tablicę wyznaczającą szerokość cieśniny mierzonej w czasie, kiedy morze było pokryte lodem.

Tamań, czyli Fanagoria²³⁰⁰

544. To półwysep usytuowany po azjatyckiej stronie Bosporskiego Kerczu. Leży w korzystnym miejscu, a ziemia jest tu żyzna. Od południa graniczy z Morzem

²²⁹⁸ (M. A.) *дѣлимъ* (*dżilim*) – ‘kawior’, z krymskotat. *çilim*.

²²⁹⁹ (K. S.) To zapewne odniesienie do wód Morza Czarnego w rejonie Abchazji/Abazy (stara nazwa stosowana jako określenie północno-zachodnich ziem Kaukazu).

²³⁰⁰ (K. S.) W oryginale: *Таманъ камъ Фанагоріи* (*Taman kam Fanagoria*).

Czarnym, od wschodu z rzeką Kubań, od północy z Morzem Azowskim, zaś od zachodu z Bosporem. Należał kiedyś do Królestwa Bosporańskiego i w czasach antycznych znajdowało się na nim słynne miasto rezydencja zwane Fanagorią, które zbudowali Grecy. Później nazwano je Tmutarakań²³⁰¹, a zarządzili tam Chazarowie²³⁰². W 965 roku wielki książę Rusi Światosław Igorowicz²³⁰³ pobił ich i odebrał im tę ziemię. Włodzimierz I przekazał ją później swojemu siódmemu synowi Mścisławowi tamańskiemu (tmutarakańskiemu)²³⁰⁴ podczas dzielenia dziedzictwa między synów. [Mścisław] pokonał graniczących z nim książąt i ustanowił księstwo Tamania²³⁰⁵, a miasto uczynił książęcą siedzibą. Ruscy iszchanowie władali w nim kolejno aż do przybycia Tatarów.

Niedawno wydobyto ukryty pod starą fortecą kamień nagrobny księcia Gleba²³⁰⁶, na którym była wyryta data roczna 1068. Władał on w roku 1064. W tym samym roku został wygnany przez księcia Rościsława²³⁰⁷. Gdy tamten zmarł, [Gleb] znów objął władzę w Tamaniu. Po czterech latach kazał zmierzyć cieśninę, co potwierdza inskrypcja na owym kamieniu nagrobnym²³⁰⁸: *W roku 6576 (1068), w szóstą indykcję²³⁰⁹, książę Gleb zmierzył pokrywę lodową morza rozciągającą się od Tamania po Kercz na długość 8054 sążni (liczone w potrójnym systemie miar²³¹⁰).*

²³⁰¹ (M. A.) W oryginale: *Tmutorokan*. Tmutarakań – dawne miasto, którego pozostałości znajdują się obecnie na terenie Kraju Krasnodarskiego w Rosji. Powstało na miejscu Hermonassy – starożytnego miasta grecko-syndyckiego.

²³⁰² (K. S.) W oryginale: *Чъагаръчкы* (*Chazarchk*). Chazarowie – lud turecki zamieszkujący od VII do X w. stepy nad Morzami Kaspijskim i Czarnym, twórcy potężnego kaganatu z ośrodkiem nad dolną Wołgą; znani m.in. z przyjęcia judaizmu przez elitę władzy. Od nazwy tego ludu Krym nazywano w średniowieczu Gazarią.

²³⁰³ (K. S.) Światosław I Igorowicz – wielki książę kijowski (945-972).

²³⁰⁴ (K. S.) Mścisław Chrobry – syn wielkiego księcia kijowskiego Włodzimierza I Wielkiego, książę tmutarakański (988-1034/1036), książę czernihowski (1024-1034/1036).

²³⁰⁵ (K. S.) Właściwie księstwo tmutarakańskie.

²³⁰⁶ (K. S.) W oryginale: Bleb. Gleb Światosławowicz – książę tmutarkański i nowogrodzki (ok. 1064-1078).

²³⁰⁷ (K. S.) Rościsław Włodzimierzowicz – wnuk Jarosława Mądrego, książę tmutarakański (1064-1066).

²³⁰⁸ (K. S.) Autor się pomylił, ponieważ nie jest to nagrobek, ale zwyczajny kamień z inskrypcją.

²³⁰⁹ (K. S.) Indykcja – piętnastoletni okres podatkowy, stosowany w średniowiecznej Europie do datowania dokumentów. „Szósta indykacja” oznacza szósty rok danego cyklu.

²³¹⁰ (K. S.) W oryginale: *hnljuqluwsuqlh* (*jerkanagnaczap*).

Obecnie Tamań jest kamienną twierdzą umocnioną ze względu na zagrożenie ze strony Czerkiesów. Znajduje się tu pałac wielkiego wodza Kozaków czarnomorskich, którego zwą koszowym (382). Na wybrzeżu widzieliśmy też kwatery wojskowe; przy wejściu stały niegdyś dwa weneckie lwy. Oglądaliśmy tam także kilka monet (531).

Dawniej istniało tu wiele umocnień i kwater, ale żadne nie przetrwały. Pod ruinami starego Tamania, poza obszarem twierdzy, odnaleziono duży basen z kamienia brukowego wykonany w starożytnym stylu architektonicznym, natrafiając jednocześnie na grecki napis. Kiedyś były tutaj rozległe ogrody i winnice. Wszędzie widzi się pozostałości dawnych budowli, popiersi i kolumn z kapitelami z białego marmuru.

Kraj ten nazywano niegdyś Tomi. Jego obszar ma trójkątny kształt i dzieli się na trzy półwyspy: Tamański, Temriukski i Atski. Rosyjskie władze oddały go Kozakom zaporoskim, aby osiedlili się tam w celach obronnych. Obecnie żyją wzdłuż Morza Czarnego, dlatego też zwie się ich Kozakami czarnomorskimi (582).

Tamań to półwysep południowy, który na wschodzie i południu graniczy z rzeką Kubań, na zachodzie z Bosporem, a na północy przylega do zatoki Ata²³¹¹. Wybudowano tu niedawno imponujące osiedle na wybrzeżu. Jest na nim wiele budynków, kamienny kościół, który wcześniej służył jako meczet, i sześć studni z dobrą wodą. Wokół osiedla leżą wsie, sady i kilka winnic. Istnieje tu również wiele bogatych źródeł soli. Tutejsza sól jest smaczna i ma biały kolor, jak sami się przekonaaliśmy. Kraj ma powierzchnię nierówną i piaszczystą, ponieważ wiatr znosi w to miejsce piaski i tworzy niewysokie wzniesienia. Powietrze, woda i gleba są tak dobre, że można uprawiać tutaj wszystko. Lokalna odmiana arbuza cieszy się dobrą sławą.

Twierdza Tamań jest nieco oddalona od osiedla. Zbudowano ją w odległości 2 wiorst od morza w sposób bardzo solidny, umacniając na różne sposoby. Obejmuje 80 dział i wiele okazałych budowli. Choć umocnienia są ziemne, twierdza jest niezwykle potężna. Ma też dwie olbrzymie kamienne bramy.

W wielu miejscach znajdują się wulkany. Podczas naszego pobytu widzieliśmy dwa. Wiadomo, że ukryta w głębi ziemi mieszanina węgla z siarką często płonie i tworzy [popiół wulkaniczny], przez co jeśli nie wieje wiatr, na powierzchni widzi się ciemny dym. Stąd pochodzi nadana przez Tatarów nazwa Tamań lub Tuman, co oznacza Dym, Mgłę. Wzdłuż Kubania, poczynając od Morza Czar-

²³¹¹ (K. S.) Chodzi o kosę Czuszkę.

nego, znajduje się szereg posterunków i baterii, obsadzonych przez Kozaków trzymających czujną wartę, ponieważ po drugiej stronie rzeki czyhają czerkiescy zbójnicy – niekiedy przedzierają się oni na drugą stronę, napadają, plądrują i uprowadzają w niewolę chrześcijan. Zwykle posterunki to bekety²³¹², a strzeże ich od 3 do 5 wartowników. Gdzieniegdzie są ziemne umocnienia nazywane bateriejami. Każdą z nich obsadza od 40 do 60 wartowników. Istnieją też gardony z załogami liczącymi 100 wartowników. Obok strażnic wbito wysokie pale. Na ich szczytach ustawiono wieże strażnicze nazywane wyszkami, z których straż uważnie wypatruje wroga. Są tam belki z materiałem palnym. W razie potrzeby podpala się je, aby płomienie ostrzegły odległe miejscowości.

Ata to półwysep w kształcie łuku po północnej stronie Półwyspu Tamańskiego. Jest od niego oddzielony zatoką Bosporu i łączy się z jego wschodnim brzegiem wąskim pasmem lądu w rejonie jeziora Achtaniz²³¹³. [Następnie] wydłuża się na zachód i zbliża do Jeni Kale, skąd piaszczysta płycizna wyciąga się w morze niczym świński ryj, sięgając Kerczu. Tatarzy nazywają ją Czoczgha²³¹⁴, to jest Świnia. Ziemię tę od północy i wschodu otacza Morze Azowskie. Leżą na niej dwie wsie – tatarska i chazarska. W zachodnim końcu zatoka ma 18 wiorst długości, a jej średnia szerokość wynosi 3 wiorsty. Taką samą długość ma ląd stały w Tamaniu.

Tu zaczyna się płycizna *peresyp*²³¹⁵, która ma postać wąskiej i długiej na 8 wiorst mielizny. Po prawej stronie znajduje się jezioro zwane przez Tatarów Achtaniz, a po lewej – Morze Azowskie. Na początku płycizny wzniesiono duży drewniany most, pod którym woda z jeziora przepływa i uchodzi do morza. 15 wiorst dalej jest miejsce nazywane Kosą Temriuską²³¹⁶ i długi na 7 wiorst potok wypływający z jeziora. Po obu stronach w miejscu styku wód jeziora i Morza Azowskiego utworzył się szelf. Tutaj przeprowadzają się podróźni. Gdzieniegdzie potok jest jednak głęboki, więc wybudowano na nim osiem

²³¹² (K. S.) W oryginale: *uḷḫtḫə* (*beket/peket*), od słowa ‘pikieta’ – przestarzałego określenia wysuniętego posterunku wojskowego.

²³¹³ (M. A.) W języku tatarskim nazwa ta oznacza Białe Jezioro. Chodzi o liman Achtanizowski (Ахтанизовский лиман) położony obok stacji Achtanizowska. To duży liman (jezioro lagunowe) w Kraju Krasnodarskim, na wschodnim wybrzeżu Półwyspu Tamańskiego.

²³¹⁴ (K. S.) W oryginale: *Qoḡḡu* (*Czoczgha*); *čoḡḡa* (tat.) – ‘świnia, prosię’.

²³¹⁵ (M. A.) *Peresip* (ros.) – mierzeja ujściowa oddzielająca liman lub lagunę od morza.

²³¹⁶ (K. S.) Temriukskaja Kosa (Темрюкская коса) – mierzeja na północnym brzegu delty Kubania, w pobliżu miasta Temriuk, oddzielająca jezioro (liman) Temriukski od Morza Azowskiego.

mostów. Ostatni z nich jest największy i przelewają się pod nim wody jeziora. Stąd aż po Aczu²³¹⁷ na wybrzeżu ciągną się duże targowiska z rybami.

Achtaniz jest długim jeziorem, w którym występują wiry. Znajduje się między Kubaniem a płycizną. Przy jego wschodnim brzegu z Kubania wypływa woda, tworząc na długości 60 wiorst jezioro wzdłuż stałego lądu przy Tamaniu, łączące się z Morzem Azowskim. Przesmyk, którym przemieszczają się wody jeziora, nazywa się *razdor*, to jest ‘szczelina’. Woda w jeziorze jest słodka i zdrowa. Niektórzy twierdzą, że było ono kiedyś zatoką Morza Azowskiego, lecz później zostało od niego oddzielone [i tak powstała] płycizna (444).

Stanica [kozacka] Achtanizowska²³¹⁸ usytuowana jest pośrodku [południowo-zachodniego] brzegu jeziora. Stoi tu 200 domów kozackich i murowany kościół. W pobliżu widnieje góra, na szczycie której można ujrzyć naturalnie ukształtowane wzniesienie z gliny, zaokrąglone i mające wysokość równą trzykrotnemu wzrostowi człowieka. W środku znajduje się widoczne ujście nazywane *bulba*²³¹⁹, z którego wypływa bardzo zimny i rzadki szlam. Strumień szlamu [mieści się w otworze] o wysokości ludzkiego wzrostu i szerokości łokcia. Są dwa odpływy: jeden prowadzi na wschód i ma średnicę stopy, a drugi, złożony z dwóch mniejszych, wychodzi na zachód. Błoto wyrzucane jest na przemian w obu kierunkach; czasami bywa głośnie, innym razem ciche. Bogata w minerały substancja spływa zawsze od zachodu, a kiedy stopniowo wysycha, zamienia się w coś w rodzaju szarej gliny. Przez pewien czas lśni w słońcu. Błyszczący szlam rozchodzi się na mniejsze strumienie na odcinku około 300 kroków. Zawsze płynie w kierunku zachodnim, nigdy nie zawracając.

To zimne błoto ma taką właściwość, że jest bardzo zbite. Kiedy ktoś włoży w nie palec, od razu zaczyna schnąć i ściska palec tak mocno, że jedynie z wysiłkiem można go zgąć. Zimno przepływa wtedy przez dłoń, a później przez całe ramię, rozchodząc się po ciele. Człowiek próbuje poruszyć palcem, ale dłoń zaczyna go boleć. Dłoń i ramię są całkowicie przemarznięte. Kiedy już oczyści się palec ze szlamu, ten zaczyna sztywnieć. Zbadawszy po wielu dniach usuniętą glinę, [stwierdziliśmy], że wciąż odznacza się ona dużą siłą

²³¹⁷ (K. S.) Aczu (Ачу) – dawna osada rybacka na wybrzeżu Azowskim, znana z targów rybnych.

²³¹⁸ (M. A.) W oryginale: *Охтанізька (Ochtaniziwka)* – osada kozacka założona w XIX w. nad limanem Achtanizowskim.

²³¹⁹ (K. S.) W języku rosyjskim i słownictwie lokalnym *bulba* oznacza ‘bąbel’, ‘pęcherz’, czyli erupcję wulkanu błotnego.

ścisku i zapachem siarki, ale straciła już swoją niską temperaturę. W smaku była bardzo gorzka. Gdy dotknęło się [gliny] czubkiem języka, smak pozostał na nim przez dłuższy czas.

Nieco głębiej znajduje się inny, trochę mniejszy otwór o średnicy około łokcia. Wypływa z niego wąski strumień szlamu, również w kierunku zachodnim. Wkrótce zmienia on kierunek i rozgałęzia się. Wydaje się, że występują w nim różne zanieczyszczenia. W szlamie można znaleźć żółte lub białe kamienie powstałe we wnętrzu otworu, a pod wpływem ciepła słonecznego uzyskuje on nadzwyczajną twardość. Kiedy zostaje zdrapany i osadzony na tym samym palcu, również pojawia się uczucie bolesnego ucisku.

Wyżej [rzeka] Kubań rozdziela się na dwie części, które wpływają do rzeki Aczu. Ich nazwy brzmią Czornaja Protoka²³²⁰ i Kazaczij Jerik²³²¹. Tu również istnieją obszary wydobywania soli. Każdy mierzy przeciętnie 4 wiorsty.

Tiemriuk [Temriuk]

545. To niewielka, wysoko położona i dobrze zbudowana osada. Powietrze jest tu czyste, a woda zdrowa. Jej mieszkańcy, Kozacy czarnomorscy, mają mурowany kościół, gdzie w dni świąteczne gromadzi się wielu wieśniaków z okolicznych wsi. Ich żyzne pola są pełne wszelkiego zboża i owoców, a w wielu miejscach widnieją ruiny dawnych zamków oraz wież. Buljba [!] jest oddalona o 16 wiorst²³²². Szerokość stałego lądu wynosi 12 wiorst. Kiedy przejdzie się z Temriuka 20 wiorst na wschód, droga kończy się na wybrzeżu; gdzieniegdzie odbiega od morza w kierunku [rzeki] Kubań. Jeżeli przejdzie się nią 60 wiorst, dotrze się do starego tatarskiego miasta Chalpi, którego nazwę tłumaczy się jako Zaopatrzone w Drzwi, ponieważ w tym miejscu niczym pod wrotami przepływa jedna z odnóg Kubania, później biegnąc przez Aczu i uchodząc do Morza Azowskiego. Przeprawa następuje za pomocą tratw. Tatarzy nazywają ową odnogę Kara Kubań, a Kozaczy – Pratok, co oznacza Dopływ.

²³²⁰ (M. A.) Czornaja Protoka (Черная Протока) – odnoga rzeki Kubań, powstała ok. 115 km przed jej ujściem do Morza Azowskiego. Nazwa odnogi w języku rosyjskim oznacza Czarny Dopływ/Kanał. Dawniej zwano ją Kara Kubań.

²³²¹ (K. S.) Kazaczij Jerik (Казачий ерик) – odnoga rzeki Kubań; *erik* to lokalne określenie naturalnego kanału wodnego w delcie.

²³²² (K. S.) Woryginalie: *уиницци* (*buljba*) – zapewne chodzi o wulkan błotny (ros. *бульба*).

Przebywszy 100 wiorst wzdłuż Kubania, znajdziemy się w nowej stolicy Kozaków czarnomorskich – Jekaterynodarze²³²³. Jest tu 1000 domów i kamienny kościół. Co tydzień odbywa się też targ. Wcześniej rósł tutaj las, który wykarczowali Kozacy i zbudowali w jego miejscu miasto. Ich naczelnik nosi miano koszarowego. Pełni rolę generała majora i ma siedzibę w Tamaniu²³²⁴ (544).

Droga do miasta Łaba²³²⁵ wzdłuż brzegu [rzeki] wynosi 40 wiorst, a stamtąd do stolicy Jegorocka²³²⁶ dalsze 260 wiorst (608).

Kubań, czyli Antisites²³²⁷

546. To słynna rzeka biorąca początek na Kaukazie. Wypływa ze skały nazywanej Labens Kaja²³²⁸ 250 wiorst od miejsca, gdzie znajduje się obecnie administracja Kaukazu. Rzeka oddziela Czerkiesję od Tamania. Tworzy niewielkie jeziora i potoki na stałym lądzie Tamania, jak również Anapy²³²⁹. Jej wody często zalewają ląd. Znajdują się na niej wyspy. Woda w rzece jest dobrej jakości i zdatna do spożycia, chociaż ma mętną, żółtawą barwę. Ujściem nazywanym [limanem] Kyzyl-Tasz wpada do Morza Czarnego w miejscu oddalonym o 12 wiorst od Tamania.

Ujście Kubania to liman [Kyzyl-Tasz]. Połączenie z Morzem Czarnym [to znaczy z Morzem Azowskim] znajduje się w cieśninie zamkniętej między dwoma cyplami, zwanej Bugaz. To jest Kyzyl-Tasz, z którym łączy się inny liman. Tatarzy opowiadają, że liman ten był niegdyś odrębnym słonym jeziorem. Kie-

²³²³ (M. A.) W oryginale: *Катаринадар* (*Katarinadar*). Jekaterynodar – miasto na południu Rosji, położone nad rzeką Kubań, ok. 100 km od Morza Azowskiego i Morza Czarnego; obecnie Krasnodar.

²³²⁴ (K. S.) Kozacy zostali sprowadzeni do Jekaterynodaru w 1793 r. na rozkaz Katarzyny II. W 1794 r. ukończono tu budowę twierdzy Kozackiego Wojska Czarnomorskiego.

²³²⁵ (K. S.) Chodzi o współczesny Ust'-Łabinsk (Усть-Лабинск) – miasto położone na prawym, wysokim brzegu rzeki Kubań, ok. 70 km na północny wschód od Jekaterynodaru.

²³²⁶ (K. S.) Jegorock (Егорокъ) – stolica okręgu kaukaskiego Georgijewsk (*Георгиевск*), położona w Kraju Stawropolskim nad rzeką Podkumok, założona w 1777 r., w XIX w. ważny ośrodek administracyjny i handlowy Kozaków na Kaukazie.

²³²⁷ (K. S.) W oryginale: *Губан кам Антицитес* (*Guban kam Anticites*).

²³²⁸ (K. S.) W oryginale: *Лавенс Гаја* (*Labens Gaja*). Łaba jest dopływem Kubania, a tatarskie słowo *qaya* oznacza 'skałę'. Łaba wypływa ze stoków Elbrusu – najwyższego szczytu Kaukazu.

²³²⁹ (K. S.) Anapa leży na południowo-zachodnim krańcu Kraju Krasnodarskiego, ok. 50 km na południowy zachód od Temriuku i północnej części Półwyspu Tamańskiego.

dy jednak wody się podniosły, połączył się z morzem albo został zalany przez wody Kubania. Obecnie łączy się z morzem poprzez niewielki kanał. Przepływając się tratwą przez ujście Kubania, płynie się dalej wzdłuż długich piaszczystych mielizn w kierunku Anapy, gdzie również znajdują się złoża soli. Stąd do twierdzy Anapa jest 36 wiorst. Osmański pasza ma tam siedzibę i wkłada wiele wysiłku, by nawrócić czczących drzewa Czerkiesów i Abchazów na swoją wiarę (*Pontos*, 179).

547. W okolicy Kyzyl-Taszu istniała w czasach starożytnych republika Syndów²³³⁰. Jej stolicą była Gorgippia²³³¹. Widzieliśmy używane tam monety. Po jednej stronie było wyobrażenie głowy Apolla, a po drugiej napis ΓΟΡΓΙΠΠΕΩΝ, co znaczy ‘moneta mieszkańców Gorgippii’. Na innej monecie przedstawiono okręt. Oznacza to, że mieszkańcy dysponowali flotą i uprawiali żeglugę.

Kamysz Burun²³³²

548. To znany przykład Bosporu o kształcie przypominającym nos, położony przy południowym ujściu cieśniny w odległości wiorsty od Kerczu i naprzeciw Tamania po europejskiej stronie. Obok leży piękna zatoka wcinająca się w stały ląd Kerczu, co wygląda jak wąski klin morza. Tu cumuje się zimą statki, a latem wysyła okręty na kwarantannę. Kiedy rosyjski rząd zdał sobie sprawę z korzystnego i bezpiecznego usytuowania tego miejsca, kazał wybudować fortecę na planie gwiazdy, która miała służyć jako więzienie i strzec Bosporu, a także jako olbrzymi magazyn zaopatrujący cesarski dwór i flotę. Istnieją też plany przekształcenia Kerczu w centrum handlu i utworzenia tu urzędu celnego. Niewiele dalej leży słynny ośrodek wydobywania soli Czorubasz²³³³, a oprócz niego Szungule[k]²³³⁴, choć sól stamtąd nie cieszy się popularnością.

²³³⁰ (K. S.) W oryginale: *Uññt* (Sinde – Syndiów). Syndowie byli starożytnym plemieniem meockim zamieszkującym Półwysep Tamański i sąsiednie wybrzeża Morza Czarnego.

²³³¹ (M. A.) Gorgippia to dawna nazwa miasta Anapa.

²³³² (K. S.) W oryginale: *İvunlız Burnu* (*Chamisz Burni*).

²³³³ (M. A.) Czorubasz (Çorubaş) – dawna wieś tatarska położona ok. 12 km na południowy zachód od Kerczu, nad brzegiem Morza Azowskiego; obecnie nosi nazwę Priozornoje (Приозёрное).

²³³⁴ (K. S.) Szungulek (Şungülek, Шунгулек) – punkt wydobywania soli w pobliżu Kerczu, również nazwa wsi tatarskiej.

Na brzegu Morza Czarnego, naprzeciw jeziora (535) w pobliżu lądu stałego widać skałę Elken Kaja, która z oddali przypomina żagiel statku. Ma jednak trzy wierzchołki i w większości leży pod powierzchnią wody. Południowa część Kerczu jest nazywana przez Tatarów Takył¹²³³⁵; w starożytności były tu winnice położone przy ujściu rzeki [Bułhanak] do Morza Czarnego. Czasem fale morskie rozbijają się o brzeg z wielką siłą, tak że duże głazy, które dawniej były widoczne, zostały pograżone w wodzie.

Akra i Sites

549. [Akra i Sites] były w antyku słynnymi miastami Bosporu leżącymi w pobliżu Kerczu. Nazwę Akra tłumaczy się jako Skala; to przylądek oddalony o 35 wiorst od Kerczu i znajdujący się po jego południowej stronie, o czym wspomina też Strabon. Jest to właściwy europejski przylądek Bosporu położony naprzeciw Kyzyl-Taszu. Ruiny tego miasta, jak również trapezowy kształt wskazują na jego dawną potęgę. Po obu stronach było otoczone wieżami i podwójną linią murów. Obok stała cytadela zbudowana na planie kwadratu.

Także Sites było potężnym grodem nad Bosporem, który zbudowano 50 lat przed Chrystusem, jak przekazuje nam Skylaks²³³⁶. Fundamenty świadczą, że miało wydłużony i zaokrąglony kształt. W niektórych miejscach można znaleźć pozostałości wież i bram, a przy jednej z granic – ruiny bastionu otoczonego podwójną linią murów.

Jeni Kale, czyli Karkaca²³³⁷

550. Później udaliśmy się do północnej części Kerczu, aby zobaczyć ujście Morza Azowskiego. Po drodze widzieliśmy wiele kurhanów, które kryją groby przodków. W jednym ujrzeliśmy olbrzymie kamienie, nie mówiąc o tych, które fale morskie wyrzuciły na brzeg. W tej pięknej okolicy naprzeciw ujścia cieśniny zobaczyliśmy fundament dużej wieży, dziś nazywanej Gyzgule²³³⁸.

2335 (M. A.) Por. nr 534.

²³³⁶ (K. S.) Skylaks z Kariandy – grecki geograf żyjący w VI w. p.n.e.

²³³⁷ (K. S.) Woryginalne: *Ḫeḫqayt luwī Ḫupḫugui* (*Jeni Kale kam Karkaca/Gargaca*). Słowem Karkaca Osmanie nazywali Kercz.

²³³⁸ (M. A.) W oryginale: *Qnqqnylt* (*Gyzgule*). Od Göz Kule. Por. nr 480.

Jej średnica wynosi 11 łokci. Wybudowano ją z dużych bloków skalnych połączonych spoiwem w postaci ołowiu. Był to przylądek lewej przystani Kerczu. Po nim [na horyzoncie] pojawił się przylądek Kara Burun²³³⁹, który rozciąga się po górę Jeni Kale. W kilku miejscach odnaleźliśmy 50 grobów przodków. Dawniej obszar ten rozpościerał się od starego Pantikapajonu, gdzie także była rozpadlina, aż dotąd. Obecnie są tutaj winnice, ale wskutek braku odpowiedniej opieki wytworzone wino nie cieszy się powodzeniem.

Jeni Kale znajduje się 11 wiorst od Kerczu na północnym skraju półwyspu Kercz nad brzegiem Morza Azowskiego. Ta potężna forteca jest dziełem Osmanów i stoi na wysokiej skale. Od strony morza widzi się nieregularny, wielokątny kształt chroniony kamiennymi murami i działami dużego kalibru. Bramę twierdzy usytuowano od północy. Nieopodal mieści się studnia, w której woda jest zawsze czysta i wypływa do dwóch marmurowych mis, dawniej zdobiących groby przodków. Po północnej stronie warowni wznosiła się niegdyś baszta i istniało miasto, a na stałym lądzie naprzeciw Tamania były dwa zamki (*Pont[os]*, 187).

Miasto Jeni Kale leży w pobliżu morza, podobnie jak targowisko. Budynki są tu przeciętne, a zamieszkują je greccy rybacy, jak również rodowici mieszkańcy Kerczu. Pałac książęcy połączony z fortecą przechowuje resztki zabytków. Ujrzelśmy tu kamień długi na 6 dłoni i szeroki na 2. Był też inny kamień o długości 4 dłoni. Gdzeniegdzie stały piękne kolumny i studnie. W jednej ze studni woda była zmieszana z oleistą substancją.

Dawniej mieszkali tu również Ormianie. Mieli własny kościół pod wezwaniem Świętego Jakuba. Widzieliśmy plac w centrum miasta, który niegdyś do nich należał. W innym miejscu przeczytaliśmy na krzyżu następujący napis: *Pamiętka świętego krzyża w kościele Świętego Jakuba w Jeni Kale, roku 1223*²³⁴⁰. Grecki kościół Zaśnięcia Bogurodzicy wznosi się w pięknej okolicy, na wzgórzu. Ma wysoką kopułę i przestronne wnętrze, a jego wspierała nawa główna wspiera się na kolumnach. Tatarzy przerobili tę świątynię na meczet. Obok znajduje się szkoła dla greckich dzieci.

²³³⁹ (K. S.) Tatarska nazwa Kara Burun oznacza Czarny Nos lub Czarny Przylądek. Kara Burun – przylądek położony ok. 12 km na południe od Kerczu.

²³⁴⁰ (K. S.) W oryginale inskrypcji pojawia się słowo *qmnû* (*gurn*) – ‘świątynia, kościół, klasztor, miejsce kultu’. W edycji niemieckiej błędnie użyto słowa *qnnû* (*durn*) – ‘drzwi’. Dlatego czytamy: *Dieses heilige Kreuz ist ein Andenken an die Tür von St. Jakob von Eēnkilalē* – „Ten święty krzyż jest pamiątką przy drzwiach kościoła św. Jakuba w Jeni Kale” (*Der Reisebericht des Minas Bžškeanc^c*, s. 423).

Królowie Bosporu

551. Choć rządili większością Pontu, władając ziemiami od Bosporu Kimeryjskiego po Bosfor Bizantyński²³⁴¹, to Pantikapajon i Fanagoria były głównymi miastami królewskimi. Początkowo obszar, nad którym panowali, nie był aż tak rozległy i obejmował tereny od gór Kaukazu po Zatokę Kaffa. Tam właśnie Sauromates²³⁴² toczył wojnę z Chersonczyjczykami. Później inny Sauromates²³⁴³, niezadowolony z przebiegu granic, także prowadził walki, ale poniósł porażkę. W ten sposób terytorium jego kraju zostało zmniejszone do linii Kubernitisu²³⁴⁴ oddalonego od Bosporu o 40 mil.

Zgodnie z historią napisaną przez Diodora pierwsi mieszkańcy Bosporu byli starożytnymi Grekami z Miletu, a ich król nazywał się Archeanaks. Jego imię oznacza Pierwsza Głowa, którą został w 480 roku przed Chrystusem. Po nim władzę objął Archeanaks II, a następnie przez siedem lat rządził Spartokos²³⁴⁵ – do roku 309 według rachuby rzymskiej.

Rządy Seleukosa²³⁴⁶ trwały cztery lata.

Spartokos II²³⁴⁷ rządził przez 20 lat. Rozciągnął obszar [swojego] królestwa aż do Pontu. Satyros Tasjon²³⁴⁸ panował przez 14 lat, umocnił państwo i doprowadził je do takiego rozkwitu, że po jego śmierci poddani oddawali cześć przedstawiającemu go pomnikowi, nazywając władcę wybawicielem. To właśnie on oblegał Teodozję, ale nie zdołał jej zdobyć. Zachowała się miedziana moneta z jego czasów (1)²³⁴⁹.

²³⁴¹ (K. S.) Tzn. od Cieśniny Kerczeńskiej po cieśninę Bosfor, łączącą Morze Czarne z Morzem Marmara.

²³⁴² (K. S.) Sauromates I – władca Królestwa Bosporańskiego z dynastii Aspurganidów (ok. 93-123).

²³⁴³ (K. S.) Sauromates II – władca Królestwa Bosporańskiego (ok. 174-211).

²³⁴⁴ (K. S.) W oryginale: *Κιβερνίτις* (*Kibernitos*). W niektórych rękopisach i źródłach pojawia się nazwa *Κυβερνίτις*. Kubernitis – miejsce utożsamiane z miejscowością / punktem granicznym w rejonie Cieśniny Kerczeńskiej.

²³⁴⁵ (K. S.) W oryginale: *Σπάρτακος* (*Spartakos*). Spartokos – władca Królestwa Bosporańskiego (438-432 p.n.e.), założyciel dynastii Spartokidów.

²³⁴⁶ (K. S.) Seleukos I – syn Spartokosa, władca Królestwa Bosporańskiego (433-393 p.n.e.).

²³⁴⁷ (K. S.) Spartokos II – władca Królestwa Bosporańskiego (349-344 p.n.e.).

²³⁴⁸ (K. S.) Satyros I – władca Królestwa Bosporańskiego (432-389 p.n.e.). Przydomek Tasjon może mieć związek z wyspą Tasos. Moneta używana za panowania tego władcy nazywana jest tetradrachmą z Tasos.

²³⁴⁹ (K. S.) Numer w nawiasie pochodzi od autora relacji i odnosi się do opisu monet w dalszej części książki.

Leukon²³⁵⁰, syn Satyrosa Tasjona, przejął schedę po ojcu w roku 393 przed Chrystusem. Władał mądrze i mężnie przez 40 lat. Podbił Teodozję i zdobył 2 100 000 miar pszenicy. Niewielu królów dorównywało mu wielkością i sprawiedliwością.

Po nim nastały rządy Spartokosa III²³⁵¹, które trwały przez pięć lat.

Pairisades I²³⁵² rządził 38 lat. Z tego czasu pozostała jedna moneta (2). W trakcie jego panowania Aleksander Wielki władał trzema częściami świata. W tej epoce władcami [Królestwa Bosporańskiego] byli po kolei trzej synowie Pairisadesa: Eumelos²³⁵³, Satyros²³⁵⁴ i Prytanis²³⁵⁵. Później, w 304 roku przed Chrystusem rozpoczęły się trwające 20 lat rządy Spartokosa IV²³⁵⁶. Potem nastąpiło 170 lat bezkrólewia z powodu ciągłych buntów. W końcu królami zostali Pairisades II²³⁵⁷, a po nim Leukon²³⁵⁸. Nie byli jednak w stanie panować samodzielnie i oddali władzę Mitrydatesowi²³⁵⁹.

552. Ponieważ w 120 roku przed Chrystusem Chersonesz znacznie ucierpiał z rąk Scytów, [jego mieszkańcy] poprosili króla Pontu Mitrydatesa Wielkiego o obronę Krymu. Kiedy ten dotarł na półwysep, wyszli mu na spotkanie posłowie z Bosporu i Chersonezu. Choć król Skiluros²³⁶⁰ wystąpił przeciw Mitrydatesowi razem z 50 lub nawet 80 synami, poniósł klęskę. Następnie król Mitrydates połączył Królestwo Bosporańskie z republiką Chersonezu (462) i władał przez 52 lata. Widzieliśmy srebrne i złote monety z tego okresu. Jesteśmy też w posiadaniu pięknej miedzianej monety z jego czasów (3).

²³⁵⁰ (K. S.) Leukon I – władca Królestwa Bosporańskiego (389-349 p.n.e.).

²³⁵¹ (K. S.) Faktycznie Spartokosa II – władcy Królestwa Bosporańskiego w latach 349-344 p.n.e.

²³⁵² (K. S.) W oryginale: *Berizad*. Pairisades – koregent w Teodozji (349-344 p.n.e.) i archont Królestwa Bosporańskiego (344-310 p.n.e.).

²³⁵³ (K. S.) Eumelos – koregent (310-309 p.n.e.) i archont (309-304 p.n.e.) Królestwa Bosporańskiego.

²³⁵⁴ (K. S.) Satyros II – władca Królestwa Bosporańskiego (310-309 p.n.e.).

²³⁵⁵ (K. S.) Prytanis – koregent Królestwa Bosporańskiego (310-309 p.n.e.).

²³⁵⁶ (K. S.) Właściwie Spartokosa III – władcy Królestwa Bosporańskiego w latach 304-284 p.n.e.

²³⁵⁷ (K. S.) Pairisades II – koregent (284-?) i władca Królestwa Bosporańskiego (?-ok. 245 p.n.e.).

²³⁵⁸ (K. S.) Leukon II – władca Królestwa Bosporańskiego (ok. 240-220 p.n.e.).

²³⁵⁹ (M. A.) Por. nr 389.

²³⁶⁰ (K. S.) W oryginale: *ᾠληνῆς* (*Sziloros*). Król Scytów Skiluros rzeczywiście panował na Krymie ok. 110-100 p.n.e.; miał wielu synów (antyczne źródła podają, że od kilkudziesięciu do nawet 80). Razem z nimi stawiał opór Mitrydatesowi, ale przegrał.

Farnak²³⁶¹, syn Mitrydatesa, zdradził ojca w 64 roku przed Chrystusem, przez co Królestwo Bosporańskie znalazło się w rękach Rzymian, a on sam został [przez nich] mianowany królem. Po 10 latach Scytowie zdobyli władzę nad Bosporem. Z czasów panowania [Farnakesa] pochodzi jedna moneta (4).

Asander [Filokajsar Filoromajos]²³⁶² panował w 48 roku przed Chrystusem. Przetrwała moneta wybita za jego rządów (5).

Skryboniusz²³⁶³ dzierżył władzę przez 14 lat, kiedy cesarz August²³⁶⁴ wysłał go, by objął dowództwo nad wojskiem w Bosporze. Poślubił królową Dynamis²³⁶⁵, żonę ostatniego z królów, i podjął wysiłki uzyskania niezależności, przyjmując miano wnuka Mitrydatesa. Skończył zamordowany przez mieszkańców Bosporu.

553. Polemon I²³⁶⁶ panował 12 lat przed Chrystusem na polecenie cesarza Augusta. Antoniusz²³⁶⁷ uczynił go królem Pontu. [Władca] został jednak pojmany przez Scytów, którzy zajęli wschodni obszar Morza Azowskiego. Przetrwało starożytne greckie epitafium na jego cześć i jedna złota moneta (6). Po nim władzę objęła jego żona, królowa Pytodoris²³⁶⁸.

Później Sauromates I władał jako potężny król²³⁶⁹. Pozostała [z tych czasów] jedna moneta (7).

Jego następcą był Reskuporis I²³⁷⁰. Mamy miedzianą monetę z okresu rządów tego monarchy, która ukazuje jego wielkoduszność (8).

Polemon I²³⁷¹ zasiadł na tronie w roku Pańskim 38 i rządził przez 26 lat. Została jedna moneta z jego czasów.

²³⁶¹ (K. S.) Farnakes II – król Pontu (48-47 p.n.e.), władca Królestwa Bosporańskiego (63-47 p.n.e.).

²³⁶² (K. S.) Por. nr 534.

²³⁶³ (K. S.) Skryboniusz – koregent Królestwa Bosporańskiego (17-15 p.n.e.).

²³⁶⁴ (K. S.) Oktawian August – cesarz rzymski (27 p.n.e.-14 n.e.)

²³⁶⁵ (K. S.) Dynamis Filoromajos – córka i następczyni Farnakesa II, żona Asandra, Skryboniusza i Polemona I, królowa Bosporu (47 p.n.e.-14 n.e.).

²³⁶⁶ (K. S.) Polemon I Pytodoros – król Pontu (36-8 p.n.e.), Armenii Cylicyjskiej (33-30 p.n.e.) i Królestwa Bosporańskiego (15-8 p.n.e.).

²³⁶⁷ (K. S.) Marek Antoniusz – wódz i polityk rzymski (61-30 p.n.e.).

²³⁶⁸ (K. S.) W oryginale: *Peredinas*. Pytodoris Filometor – królowa Pontu (8 p.n.e.-33 n.e.).

²³⁶⁹ (K. S.) Autor przeskakuje tu do późniejszych czasów – Sauromates I władał Bosporem w latach 93-123 n.e., a Reskuporis I był jego poprzednikiem w latach 69-92 n.e.

²³⁷⁰ (K. S.) Reskuporis I – władca Królestwa Bosporańskiego (69-92). Rządził przed Sauromatesem.

²³⁷¹ (K. S.) Właściwie Polemon II – władca Królestwa Bosporańskiego (38-39), król Pontu (38-64).

Mitrydates II²³⁷², którego uważano za potomka pierwszego Mitrydatesa, rządził w roku Pańskim 64. Został zamordowany (10).

Kotysa I²³⁷³ ogłoszono kolejnym władcą w roku Pańskim 69. Przetrwała złota moneta z tego okresu (11).

Reskuporis II²³⁷⁴ objął władzę w roku Pańskim 83. Została jedna moneta z jego czasów (9).

Po nim rządził Sauromates [I]. Mamy jedną monetę z tej epoki. Odnaleziono też inną monetę wybitą za jego panowania w roku 870 według rachuby rzymskiej²³⁷⁵ (14).

554. W roku Pańskim 123 cesarz Hadrian²³⁷⁶ uczynił Kotysa II²³⁷⁷ królem Bosporu. Odkryto złotą monetę z okresu jego panowania, z roku 884 według rzymskiej rachuby czasu. Po nim nastąpili Remidalkon²³⁷⁸ i Eupator²³⁷⁹. Istnieje również złota moneta z czasów rządów [tego ostatniego] władcy, wybita w roku 910 według rachuby rzymskiej.

Później nastąpiło panowanie Sauromatesa III, syna Reskuporisa²³⁸⁰, który prowadził wiele wojen z Chersonczyjczykami, ale nie zdołał ich pokonać. Konflikt ten przyczynił się do wybicia dużych rozmiarów monety. Po jej jednej stronie widnieje ludzka głowa z wieńcem i napis ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΣΑΥΡΟΜΑΤΟΥ [króla Sauromatesa], a po drugiej – dzielny jeździec, który wyciąga ramię ku szyi swojego wierzchowca, obok zaś jest niewielka brodata twarz.

Kolejnym władcą był Reskuporis III²³⁸¹. Monetę za jego panowania wybito w roku 968 według kalendarza rzymskiego.

²³⁷² (K. S.) Właściwie Mitrydates III (VIII) – władca Królestwa Bosporańskiego w latach 39-45.

²³⁷³ (K. S.) Kotys I – władca Królestwa Bosporańskiego (45-68).

²³⁷⁴ (K. S.) Właściwie Reskuporis I.

²³⁷⁵ (K. S.) Początek ery rzymskiej (*ab urbe condita*, czyli od założenia miasta Rzym) wyznacza rok 753 p.n.e. Według rzymskiej rachuby daje to rok 117 n.e. W tym czasie panował Sauromates I.

²³⁷⁶ (K. S.) Hadrian – cesarz rzymski (117-138).

²³⁷⁷ (K. S.) Kotys II – władca Królestwa Bosporańskiego (124-132).

²³⁷⁸ (K. S.) Remetalkes – władca Królestwa Bosporańskiego (132-154).

²³⁷⁹ (K. S.) Eupator – władca Królestwa Bosporańskiego (154-174).

²³⁸⁰ (K. S.) Synem Reskuporisa II był Sauromates III, władający Bosporem w latach 229-233, natomiast po Eupatorze panował Sauromates II (174-211), a dopiero następnie wspomniany Reskuporis II (211-227).

²³⁸¹ (K. S.) Właściwie Reskuporis II – władca Królestwa Bosporańskiego w latach 211-227.

Zastąpił go Kotys III²³⁸². Z tych czasów pochodzi moneta wybita w roku 986 według rachuby rzymskiej. Następnie władcą został Inintimajos²³⁸³, za którego rządów monetę wybito w roku 988.

Później panował Reskuporis IV²³⁸⁴, monetę wybito w roku 995. Potem był Farsanzes²³⁸⁵, a jego moneta pochodzi z roku 1029 według kalendarza rzymskiego.

Następnie na tronie zasiadł Totorses²³⁸⁶. Pozostała moneta z jego czasów, wybita w roku 1050 według rachuby rzymskiej (20).

Sauromates IV²³⁸⁷ został pokonany przez Chersonezyjczyków i uległ im, przez co zyskali panowanie nad częścią półwyspu Kercz w roku Pańskim 292. Wyruszyli na pomoc Konstantynowi Wielkiemu²³⁸⁸ i pobili Scytów w okolicy rzeki Dunaj²³⁸⁹. W nagrodę otrzymali od cesarza złoty posąg okryty cesarskim płaszczem.

Kolejnym władcą [o imieniu Sauromates] był Sauromates V²³⁹⁰. Zachowała się miedziana moneta wybita za jego panowania, tak jak w przypadku pozostałych królów (18). [Nim jednak przejął rządy], władał Reskuporis V²³⁹¹. Z tego okresu pochodzi moneta wybita w roku 1073 według kalendarza rzymskiego.

Sauromates V był ostatnim królem Bosporu, ponieważ w roku Pańskim 376 Sarmaci²³⁹² wzrosli w siłę, przejęli władzę w Królestwie Bosporańskim i zgotowali jego koniec.

²³⁸² (K. S.) Kotys III – władca Królestwa Bosporańskiego (227-234).

²³⁸³ (K. S.) Inintimajos – władca Królestwa Bosporańskiego (234-239).

²³⁸⁴ (K. S.) Reskuporis IV – władca Królestwa Bosporańskiego (239-253).

²³⁸⁵ (K. S.) W oryginale: *Keiranes*. Farsanzes – władca Królestwa Bosporańskiego (253-255, 257-261).

²³⁸⁶ (K. S.) W oryginale: *Totoreos*. Totorses – władca Królestwa Bosporańskiego (286-308).

²³⁸⁷ (K. S.) Sauromates IV – władca Królestwa Bosporańskiego (275, 286-311?)

²³⁸⁸ (K. S.) Konstantyn Wielki (ok. 272-337) – cesarz rzymski (306-337). Z sukcesem odpierał najazdy Franków, Gotów i innych plemion barbarzyńskich, walcząc m.in. nad Dunajem.

²³⁸⁹ (K. S.) Informacja mało wiarygodna.

²³⁹⁰ (K. S.) Sauromates V – władca Królestwa Bosporańskiego (342-ok. 370).

²³⁹¹ (K. S.) Reskuporis V – władca Królestwa Bosporańskiego (311-342).

²³⁹² (K. S.) Błąd autora – to byli Hunowie.

Monety Królestwa Bosporańskiego

555. Widzieliśmy rozmaite monety Królestwa [Bosporańskiego], wybijane w różnych czasach w imieniu królów i miast. Niektóre się zachowały, mnóstwo natomiast zaginęło, choć stale odnajduje się kolejne. Na wielu można ujrzyć oblicza cesarzy rzymskich, którzy sprawowali zwierzchność nad Bosporem. W tym miejscu wymienimy monety odnoszące się do ważniejszych władców w kolejności chronologicznej.

1. Miedziana moneta wielkiego Satyrosa Tasjona. Po jednej stronie widnieje duża twarz młodego mężczyzny z wieńcem kwiatów, a po drugiej młodzieniec z maczugą w ręce i napisem: ΗΡΑΚΛΕΟΥΣ ΣΩΤΗΡΟΣ ΘΑΣΙΩΝ, co znaczy Herakles Satyros Tasos.

2. Moneta króla Pairisadesa I. Z jednej strony przedstawiono pozbawioną nakrycia głowę bez brody. Po drugiej siedzi mężczyzna w hełmie, który ma w ręku niewielki posążek boga. Obok jest trójząb, a w otoku słowa: ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΠΑΙΡΙΣΑΤΟΥ, to jest '[moneta] króla Pairisadesa'.

3. Moneta Mitrydatesa I²³⁹³. Po jednej stronie widzimy głowę bez brody i z długimi włosami, a po drugiej – obramowanie z kwiatów. W centrum znajduje się wizerunek jelenia, a wyżej i niżej napis: ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΜΙΘΡΙΔΑΤΟΥ ΕΥΠΙΑΤΟΡΟΣ, to znaczy '[moneta] króla Mitrydatesa Eupatora'. Z czasów tego władcy pochodzą też inne monety.

4. Moneta Farnakesa. Jedna strona ukazuje surowe oblicze pozbawione brody, druga natomiast – siedzącego Apollona z gałęzią w ręce i słowa: ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΒΑΣΙΛΕΩΝ ΜΕΓΑΛΟΥ ΦΑΡΝΑΚΟΥ, to znaczy '[moneta] króla królów, wielkiego Farnakesa'.

5. Moneta Asandra. Po jednej stronie widnieje głowa młodzieńca, a po drugiej mężczyzna ze skrzydłami u stóp. Ma on w dłoni wieniec i palmę daktylową. W otoku umieszczono napis: ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΑΣΑΝΔΡΟΥ – '[moneta] króla Asandra'.

6. Moneta Polemona I. Z jednej strony ukazano ludzką twarz, [a w otoku] słowa: ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΠΟΛΕΜΩΝΟΥ – '[moneta] króla Polemona'. Po drugiej stronie znajduje się twarz cesarza i łaciński napis: *Imp. Caisar Avg* – Imperator Caesar Augustus²³⁹⁴.

²³⁹³ (K. S.) Mitrydates I (VI) – król Pontu (120-63), władca Królestwa Bosporańskiego (107-163).

²³⁹⁴ (K. S.) Tzn. cesarz Oktawian August.

7. Moneta Sauromatesa I. Jedna strona przedstawia pięknego młodzieńca odzianego w cesarskie szaty. Dookoła głowy ma zawiązaną opaskę, a [w otoku] monety jest napis: IOYΛIOY BΑΣΙΛΕΩΣ ΣΑΥΡΟΜΑΤΟΥ, co znaczy ‘Juliusza króla Sauromatesa’.

8. Moneta Reskuporisa. Po jednej stronie – brodata twarz i słowa: BΑΣΙΛΕΩΣ ΠΗΣΚΟΥΠΟΙΣ, oznaczające „[moneta] króla Reskuporisa”. Druga strona również ukazuje brodatą twarz. Mamy kilka monet z tym imieniem.

9. Moneta innego Reskuporisa. Z jednej strony jest głowa brodacza przyozdobiona wieńcem i słowa: BΑΣΙΛΕΩΣ ΠΗΣΚΟΥΠΟΙΣ. Po drugiej stronie także pojawia się głowa mincerza z wieńcem i napisem ΖΝΦ²³⁹⁵.

10. Moneta Mitrydatesa II. Jedna strona przedstawia pozbawione brody oblicze z obwiazanym wstęgą czołem. Jest też napis: BΑΣΙΛΕΩΣ ΜΙΘΡΙΔΑΤΟΥ, to znaczy ‘[moneta] króla Mitrydatesa’, na odwrotnej stronie zaś – zwierzę leżące na boku²³⁹⁶, a obok trójząb.

11. Moneta Kotysa I. Po jednej stronie widać twarz Nerona, a po drugiej – twarz bez brody przyozdobioną wieńcem. Ponadto po jednej stronie [monety] Kotysa I jest wieniec z kwiatów, a po drugiej – pozbawiona brody twarz i słowa: BΑΣΙΛΕΩΣ ΚΟΤΥΟΣ, co znaczy ‘[moneta] króla Kotysa’. Istnieje też inna moneta. Z jej jednej strony [widzimy] głowę z diademem, trójząb i imię władcy, z drugiej – jeźdźca z mieczem w dłoni.

12. Moneta Eupatora. Jedna strona ukazuje brodatą twarz i napis BΑΣΙΛΕΩΣ ΕΥΠΑΤΟΡΟΣ, druga natomiast – głowę ozdobioną wieńcem i litery BNY²³⁹⁷.

13. Moneta Remetalkesa. Po jednej stronie – głowa młodzieńca z diademem, trójząb i napis: BΑΣΙΛΕΩΣ ΡΟΙΜΗΤΑΛΚΟΥ, po drugiej – wieniec triumfalny i litery MH w środku²³⁹⁸.

14. Moneta Sauromatesa II. Z jednej strony jest brodata twarz bez żadnego napisu, a z drugiej – brodata twarz i napis BΑΣΙΛΕΩΣ ΣΑΥΡΟΜΑΤΟΥ, co oznacza ‘[moneta] króla Sauromatesa’. Widzieliśmy też [inną], złotą monetę z jego epoki.

15. Moneta Kotysa III. Po jednej stronie – brodata twarz i napis: BΑΣΙΛΕΩΣ ΚΟΤΥΟΣ, po drugiej – brodata twarz i napis: ΟΚΦ²³⁹⁹.

²³⁹⁵ (K. S.) ΖΝΦ to data roczna według ery bosporańskiej (rozpoczynającej się w 297/296 r. p.n.e.), zapisana alfabetem greckim. Rok 557 ery bosporańskiej to zatem 260/261 r. n.e.

²³⁹⁶ (M. A.) Jedna z wersji tej monety przedstawia skrzydlatego konia (pegaza).

²³⁹⁷ (K. S.) 452 rok ery bosporańskiej, czyli 156/157 r. n.e.

²³⁹⁸ (K. S.) Rok 48 ery bosporańskiej, czyli 249/248 r. p.n.e.

²³⁹⁹ (K. S.) Rok 590 ery bosporańskiej, czyli 293/294 r. n.e.

16. Znaleźliśmy kolejną monetę Reskuporisa. Z jednej strony widnieje brodata twarz i słowa ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΠΗΣΚΟΥΠΟΡΙΔΟΣ, a z drugiej – głowa z diademem okryta z tyłu chustą oraz napis ΚΛΡ²⁴⁰⁰. Istnieje też inna moneta miedziana: po jednej stronie ma wyrytą brodatą twarz i imię władcy w otoku, a po drugiej podobną twarz bez napisu.

17. Odnaleźliśmy monetę Pizystrata²⁴⁰¹. Jedna strona ukazuje głowę cesarza bez brody, a druga stojącego mężczyznę i napis ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΠΕΙΣΙΣΤΡΑΤΟΥ.

18. Moneta Sauromatesa IV i Sauromatesa V. Po jednej stronie – brodata twarz ozdobiona wieńcem i napis ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΣΑΥΡΟΜΑΤΟΥ, po drugiej – mąż odziany w zbroję z maczugą w dłoni i literą Β²⁴⁰². Znaleźliśmy różne cenne monety z czasów Sauromatesa. Po jednej stronie pewnej tombakowej²⁴⁰³ monety była twarz z brodą i wieńcem, a w otoku słowa: ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΣΑΥΡΟΜΑΤΟΥ, po drugiej zaś naga postać Herkulesa z maczugą w dłoni i gwiazdą przy gołeniach oraz kroczący byk z ludzką głową. Jest jeszcze taka moneta: z jednej strony widnieje na niej twarz i imię króla, z drugiej – dwie twarze cesarza, jedna z brodą i jedna bez, jak również napis ΕϞΥ²⁴⁰⁴.

19. Moneta Reskuporisa V. Jedna strona ukazuje jego twarz i słowa ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΠΗΣΚΟΥΠΟ, druga zaś – inną twarz i litery Υ CIX²⁴⁰⁵.

20. Moneta Teodora. Po jednej stronie – pozbawiona brody twarz i napis ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΘΕΟΔΩΡΟΥ, po drugiej – druga twarz i napis ΗϞΦ²⁴⁰⁶.

21. Moneta Radamsadesa²⁴⁰⁷. Z jednej strony jest twarz młodego mężczyzny i słowa ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΡΑΔΑΜΕΑΔ. Z drugiej – twarz cesarza, prawdopodobnie Konstantyna, maczuga i datum Pontu ΖΧ (607)²⁴⁰⁸. W Kerczu odnaleziono kolejną monetę z czasów jego panowania wybitą w roku ΕΙΧ (615)²⁴⁰⁹. Imię zapisano jako ΡΑΔΑΜΕΑΔΙΣ, co znaczy '[moneta] Radamsadesa', który według Konstantyna Porfirogenety prowadził wojnę z Chersonezyjczykami.

²⁴⁰⁰ (K. S.) Rok 150 ery bosporańskiej, czyli 147/146 r. p.n.e.

²⁴⁰¹ (K. S.) Pizystrat – tyran Aten (561-527 p.n.e.).

²⁴⁰² (K. S.) Litera Β może oznaczać rok emisji w systemie lokalnym, drugą emisję w serii lub inicjał urzędnika.

²⁴⁰³ (K. S.) Tombak – stop miedzi z cynkiem.

²⁴⁰⁴ (K. S.) Zapewne ΕΤΥ/ΕΤΥ – 'roku [...] ery bosporańskiej'.

²⁴⁰⁵ (K. S.) Rok 609 ery bosporańskiej, czyli 312/313 r. n.e.

²⁴⁰⁶ (K. S.) Rok 598 ery bosporańskiej, czyli 301/302 r. n.e.

²⁴⁰⁷ (K. S.) Radamsades – władca Królestwa Bosporańskiego (308-323).

²⁴⁰⁸ (K. S.) Rok 607 ery bosporańskiej, czyli 310/311 r. n.e.

²⁴⁰⁹ (K. S.) Rok 615 ery bosporańskiej, czyli 318/319 r. n.e.

Monety ze stolic Bosporu

556. Widzieliśmy monetę z Pantikapajonu, czyli Kerczu. Po jednej stronie jest głowa Apolla²⁴¹⁰, a po drugiej kołczan, łuk i nazwa miasta: ΠΑΝ – Pan. To znaczy Pantikapajon.

Moneta 2 z tego miasta. Po jednej stronie – trójząb, a po drugiej duża gwiazda z ośmioma promieniami i literą na każdym z nich, co składa się na nazwę miasta: ΠΑΝΤΙΚΑΠΙ – Pantikapajon.

Moneta 3. Po jednej stronie – głowa boga Pana, po drugiej zaś łuk i strzała, a obok napis ΠΑΝ – Pan.

Moneta 4. Z jednej strony – głowa tego samego boga, a z drugiej siedzący skrzydlaty koń i trzy litery: ΠΑΝ.

Moneta 5. Po jednej stronie widać głowę [nieokreślonego] boga, a po drugiej – gryfa i litery ΠΑΝ.

Moneta 6. Jedna strona ukazuje głowę boga Pana, druga zaś – głowę byka, a oprócz niej litery ΠΑΝ.

Moneta 7. Po jednej stronie – głowa Apolla, a po drugiej jego wóz i napis ΠΑΝΤΙΚΑΠΑΙΤΩΝ, co znaczy Pantikapajon.

Moneta 8. Po jednej stronie – głowa boga Pana, a po drugiej – róg obfitości, dwie gwiazdy, dwa nakrycia głowy i napis ΠΑΝΤΙ.

Moneta 9. Widzieliśmy kolejną monetę z Fanagorii, to znaczy Tamania. Po jednej stronie przedstawiono na niej brodatą twarz, po drugiej – łuk i strzałę, a obok napis ΦΑ: Fa. To znaczy Fanagoria.

Moneta 10 z tego miasta. Po jednej stronie – głowa Apolla, po drugiej siedzący jeleń, a obok napis ΦΑΝΑΓΟΡΗΤΩΝ, czyli Fanagoria.

Moneta 11. Znaleźliśmy następną piękną tombakową monetę z Pantikapajonu. Z jednej strony widać starca z brodą i kwiatowym wieńcem na głowie. Po drugiej znajduje się rogata bestia podobna do orła, która ma w pysku włócznię, a u jej stóp leży kłos pszenicy; wokół kłosa są trzy litery: ΠΑΝ.

Moneta 12. Po jednej stronie – brodaty starzec, po drugiej – głowa byka i litery ΠΑΝ.

Moneta 13. Znaleźliśmy jeszcze jedną miedzianą monetę. Po jednej stronie była głowa starca, a po drugiej łuk i strzała. Obok znajdował się napis: ΠΑΝ. Widzieliśmy też niewielką monetę złotą. Jedna strona ukazywała brodate oblicze starca z wieńcem na skroni. Na drugiej widniała głowa barana i napis ΠΑΝ.

²⁴¹⁰ (K. S.) W oryginale: *Apolon*.

Północne wybrzeże Krymu

557. Pozostaje nam jeszcze udać się na północne wybrzeże Krymu, które rozciąga się od okolic Jeni Kale po kraniec Perekopu i północną część Morza Azowskiego przy Ozu Chyr (566). A zatem, przechodząc wzdłuż wybrzeża Morza Azowskiego, nie omieszkaliśmy zatrzymać się w pięknej Zatoce Kazantypskiej²⁴¹¹. Dawniej panował tu ożywiony ruch statków. Przystań stanowi spokojne i bezpieczne schronienie, osłaniane przez słynny wysoki przylądek połączony z lądem wąskim grzbietem. Na jego obszarze rozciągają się rozległe trawiaste pola i pastwiska. Niegdyś znajdowała się tu [pewna nieokreślona] budowla i zamek, co można wywnioskować z obecności ruin. Można też odkryć fundamenty kościoła. Nieopodal jest również obszar sitowia i jezioro, które nosi nazwę Joltupel²⁴¹². W tej zatoce wiele statków może znaleźć bezpieczną przystań. Występuje tutaj [także] duża liczba ryb flądrowatych zwanych *tekeoz*²⁴¹³.

Arabat

558. To słynne miejsce na południowym wybrzeżu Morza Azowskiego. W starożytności nosiło nazwę Irakleon lub Iraklion, [ponieważ znajdowała się tu świątynia Herkulesa. Później] królowie Bosporu wybudowali twierdzę i wykop w celu obrony przed wrogami z północy, jednak warownia istniejąca dzisiaj została wzniesiona przez Tatarów. Masywna forteca stoi na planie kwadratu i powstała z ociosanych bloków skalnych, a otaczają ją mury i szeroka na 20 kroków, wyłożona kamieniami fosa. Wieża jest umocniona żelazem i usytuowana od wschodu. Wewnątrz [warowni] nie widzieliśmy niczego znaczącego oprócz kamiennego meczetu i pojedynczego domku. Twierdzę zbudowano przy wejściu w głąb długiej Mierzei Arabackiej²⁴¹⁴. Po jej obu stronach znajdowała się głęboka fosa i kamienne bastiony, które ciągnęły się do morza, jak stwierdziliśmy po obejrzeniu ruin. W pobliżu bastionu po prawej stała duża brama Geniczeska, przez którą można było wejść na mierzeję lub udać się w kierunku Krymu.

²⁴¹¹ (K. S.) Zatoka Kazantypska – zatoka położona na wschód od Kerczu, w północno-wschodniej części Krymu. Słynie z przylądka Kazantyp.

²⁴¹² (K. S.) Prawdopodobnie chodzi o Jalty Kule.

²⁴¹³ (K. S.) W oryginale: *թէթլոզ* (*tekeoz*), z tat. *tekēöz* – ‘tekə öz, teköz’.

²⁴¹⁴ (K. S.) W oryginale: *Ճինիչէր* (*Dżiniczer*) – Geniczeskiej.

Krajobraz tego miejsca jest prawdziwym cudem natury. Morze Azowskie sięga do prawego bastionu. Widzieliśmy tu biały piasek i wodę morską, która po zmieszaniu z żółtym piaskiem przybiera mleczny odcień i nie jest zbyt słona dzięki dopływom Donu i innych rzek, co sprawia, że mogą ją pić zwierzęta gospodarskie. W wielu miejscach występuje błoto, a w wodzie dostrzegliśmy zielone trzciny wyrastające wprost z morza. Nie ma tu świdraków²⁴¹⁵, które spotyka się w zatokach Morza Czarnego.

559. Po lewej stronie twierdzy jest zatoka niewielkiego jeziora Sasyk, które nosi też nazwę Petride²⁴¹⁶ i charakteryzuje się licznymi wirami i zagłębieniami. Nazwa jeziora znaczy Cuchnące, bowiem z końca [zatoki] dobiega specyficzny zapach. Sama zatoka sięga lewego bastionu. Czasami poziom wody podnosi się tak bardzo, że zatoka wylewa, niekiedy zaś kurczy się wraz z opadaniem wody. Przekroczyliśmy ją, przejeżdżając wozem przez miejsce, które w lecie wysycha. Doszliśmy do wniosku, że dawniej oba morza stanowiły całość. Po upływie stuleci oddzieliły je błota naniesione przez rzeki, jak również piach pochodzący z Dniepru, o czym już wspomnieliśmy (403).

Geniczesk, to znaczy Wąski

560. To mierzeja ciągnąca się przez 110 wiorst na północ w kierunku Rosji. Dociera tak blisko stałego lądu przy Polu Oczakowskim²⁴¹⁷, że powstaje jakby niewielkie przejście lub wąski przesmyk, którym Morze Azowskie łączy się z Sasykiem. Szerokość mierzei różni się w zależności od odcinka. Na początku wygląda ona jak wąskie ramię, które później rozszerza się i znowu zwęża w niektórych miejscach. Można tu znaleźć przyniesione przez morze muszle. Ziemia jest piaszczysta, ale pokryta trawą. Wody nie brakuje. Gdzieś tam napotyka się na gospody i jeziora. Stale przybywają tutaj podróżni.

Na północnym krańcu przesmyku znajdują się dwie drewniane tratwy umieszczone przez władzę cesarską, aby umożliwić podróżującym przeprawę

²⁴¹⁵ (K. S.) Świdraki – potoczna nazwa małży z rodziny *teredinidae*, zwanych też „okrętowymi robakami”. Wiercą one korytarze w drewnie zanurzone w słonej wodzie, niszcząc statki i pomosty. W Morzu Azowskim nie występują z powodu niskiego zasolenia.

²⁴¹⁶ (M. A.) W oryginale: *Ἰνυρίδην* (*Pudrid*). Pitride (Pitrid) – inna nazwa jeziora Sasyk, obok nazw: Sywasz, Morze Zgniłe, Bicz. Por. nr 501 i 565.

²⁴¹⁷ (K. S.) W rzeczywistości chodzi o wąski przesmyk *Tonka* (Тонкий пролив – Cienka), który przy Geniczesku łączy Morze Azowskie z północnym Sywaszem.

na przeciwny brzeg. Od przesmyku do lądu stałego pociągnięto linię jako zabezpieczenie dla tratw.

Oglądając przesmyk od strony wschodniej po zachodnią, stwierdziliśmy, że z obu stron przebiega po linii prostej. Nie ma żadnych znacznych zatok, wirów, zagłębień ani skał. Ktokolwiek patrzy na to dzieło natury, ciągnące się na tak długim odcinku jako granica jeziora Sasyk, popada w zdumienie. Naprzeciw północnego krańca Geniczeską istniała dawniej twierdza postawiona w celach obronnych. Jej nazwa brzmiała Jeniczi. Zamiast niej jest obecnie posterunek straży, poza tym magazyn, sklepy, kościół i domy. Tak powstało osiedle nazywane Tonka²⁴¹⁸ (571).

Niewielkie jezioro Sasyk[-Sywasz]²⁴¹⁹

561. To krymskie jezioro o łukowatym kształcie, w którym występują liczne wiry. Rozciąga się w osi północ-południe i otacza wschodnią część półwyspu po przesmyk pod Geniczeską. Tam ląd po przeciwległej stronie głęboko wdziera się w obszar jeziora, zbliża do Krymu i tworzy cieśninę, którą podróżnicy mogą przebyć łodzią, [płynąc] w kierunku Czongharu²⁴²⁰ (405). W tym rejonie owo małe jezioro skręca na zachód, rozchodzi się licznymi ramionami po Perekop, a stamtąd do lądu przy Polu Oczakowskim, gdzie kończy się ostatnią zatoką w miejscu nazywanym Koj Czokrak²⁴²¹. W ten sposób oblewa też południową część Krymu, co można dostrzec na naszej mapie nakreślonej z wielką starannością.

To jezioro zwane Bicz, Putris albo Sywasz²⁴²², rozciąga się na północnym wybrzeżu Krymu. Przeszliśmy wzdłuż jego brzegów, aby przyjrzeć mu się bliżej. Nie ma tu piaszczystych plaż, lecz błotniste i cuchnące moczary, przez co dostęp do niego jest trudny.

²⁴¹⁸ (M. A.) Tzn. strażnica. Por. nr 571.

²⁴¹⁹ (K. S.) W oryginale: *Ууууһу (Sasyk)*.

²⁴²⁰ (K. S.) W oryginale: *Қоңғар (Czonghar)*. Czongar (Чонгар) – półwysep i miejscowość na północnym brzegu Sywaszu. Tworzy naturalne zwężenie między Krymem a lądem stałym. Już w XIX w. istniała tu ważna przeprawa przez Sywasz, wykorzystywana przez podróżnych i wojska.

²⁴²¹ (M. A.) W oryginale: *Кой Чокрак (Koj Czochrach)*. Koy Çokrak (Zatoka Źródła) – lokalna nazwa rejonu zatok Sywaszu przy Perekopie.

²⁴²² (K. S.) W oryginale: *Бицес, Путирһу (Putris), Уһууз (Siwasz)*.

W pobliżu Dżankoj²⁴²³ zobaczyliśmy, że brzeg jeziora leży w odległości mili. Dobrnęliśmy do błotnistego brzegu z wielkim trudem. Pola są tu niezwykle piękne. Obszar dzieli się na dwa regiony. Pierwszy nosi nazwę Czonghar i jest w nim wiele zamożnych wsi oraz jezior zasobnych w sól (405). Bierze początek pod Perekopem i dociera do środka [!], gdzie dwa lądy zbliżają się do siebie tak, że latem można przedostać się na drugą stronę konno, zmierzając ku brzegom Morza Azowskiego.

562. Tutaj długie ramię jeziora wdziera się w ląd. Po obu stronach ciągnie się brzeg, co sprawia, że wygląda ono jak wąski język. Jego pozostałe ramiona sięgają centrum Geniczkeska. Tam jezioro zwęża się, przez co powstaje cieśnina zwana przez Tatarów Tamak²⁴²⁴. Obszar od tego miejsca na południe również nosi nazwę Tamak. W tej okolicy znajduje się najpierw ujście rzeki Karasu, a poniżej również [ujścia rzek] Bułhanak, Indoł, Karagoz i tym podobnych. Błoto naniesione przez owe rzeki utworzyło wyspy na powierzchni niewielkiego jeziora. W wodzie jest mnóstwo błota, przez co akwen nie nadaje się do żeglugi i jest bezużyteczny.

Ujście Karasu²⁴²⁵

563. Ujście rzeki [Bijuk-]Karasu znajduje się naprzeciw Geniczkeska. Bierze ona początek przy źródłach położonych w pobliżu miasta Karasu[bazar] (418). Po pięciu godzinach drogi [marszu podróżnika] łączy się z niewielką rzeką [Kuczuk-]Karasu (484), która ma swoje ujście w miejscu zwanym Rusunku²⁴²⁶, a następnie wpada do Bijuk-Karasu, gdzie traci swoją dotychczasową nazwę. Sam [Bijuk-]Karasu po dwóch godzinach drogi dociera do rzeki Sałhyr (428). Obie rzeki z korytem w kształcie łuku uchodzą do jednego miejsca, które nazywa się Chujulma, tworząc w ten sposób niezwykle krajobraz. Zobaczyliśmy tu, jak błękitne wody Karasu i żółtawy nurt Sałhyru zachowują właściwą sobie barwę.

²⁴²³ (K. S.) W oryginale: *Джангъ Кой* (*Džangh Koji*). Nazwa pochodzi z krymskotat. Canköy – Nowa Wioska. Dziś miasto Dżankoj (Джанкой) na krymskiej Równinie Północnej, 93 km od Symferopola.

²⁴²⁴ (K. S.) W oryginale: *Тамач* (*Tamach*). Tamach to dawna tatarska nazwa Cieśniny Geniczkeskiej i jej okolicy (od turecko-kipczackiego słowa: *tamak/tamach* – ‘gardło, zwężenie’).

²⁴²⁵ (K. S.) W oryginale: *Чарасу* (*Charasu*).

²⁴²⁶ (M. A.) Kuczuk-Karasu i Bijuk-Karasu łączą się w rejonie dzisiejszego Zarieczja (Заречье), dawniej zwanego Dörte, w okolicy Karasubazaru.

Tutaj rzeka Sałhyr zmienia nazwę i płynie dalej już jako Karasu na północ w kierunku Sasyku. Po trzech godzinach przebiega pod mostem Sziban²⁴²⁸ i dociera do wsi Tubet²⁴²⁹. Tam ponownie rozdziela się na odcinku o długości wiorsty. Trzy godziny później oba ramiona uchodzą do Sasyku.

564. Lewe ramię to rzeka Karasu²⁴³⁰, która zachowuje swoją nazwę i przepływa przez pola Kara Tebel²⁴³¹. Prawe [ramię] zwie się Ali Dżyrłan, co znaczy Odnoga Alego. Tatarzy opowiadali nam, że w zamierzchłych czasach niejaki Ali przekopał tu kanał, otwierając drogę dla wody. Strumień ten, znalazłszy ujście, od [miejsca połączenia z] Karasu tworzy kilka mniejszych odnóg i kieruje się ku Dżankoj, co znaczy Nowa Wieś. Stamtąd płynie dalej prosto i po dwóch godzinach drogi wpada do Sasyku, jak sami widzieliśmy.

Stare i nowe nazwy niektórych miejsc na Krymie, jak również okolicznych jezior i rzek

565.

Nowa [nazwa]	Stare [nazwy]
Krym	Tauryda ²⁴³²
Morze Czarne	Pontos Aksenos, Pontos Ewksinos – co znaczy Niegościnnie, Nieprzyjazny wobec Przybyszów (<i>Pont[os]</i> , 1)
Morze Azowskie	Temerinda za Scytów, Zabak, Azow, [Palus] Maeotis [Jezioro Meockie]
jezioro Sasyk	Sywasz, Biczies, Putris
Morze Martwe	Zatoka Karkinicka
rzeka Kubań	Antikeites, Hypanis, Vardanus
rzeka Don	Tanais
rzeka Dniepr	Danapris, Elise ²⁴³³ , Borysten[es]

²⁴²⁸ (K. S.) Sziban – zapewne dawny most na trakcie tatarskim do Dżankoj.

²⁴²⁹ (K. S.) Tubet (Tübet/Töbet) – wieś dziś nieistniejąca lub opuszczona, która znajdowała się prawdopodobnie na obszarze północnego Krymu, w strefie stepowej.

²⁴³⁰ (M. A.) Błąd autora – lewe ramię Bijuk-Karasu to Sałhyr.

²⁴³¹ (K. S.) Kara Tebel (krymskotat. Qara Töbel) – dawna wieś w północno-wschodniej części Krymu. W 1948 r. przemianowana na Družbę, a po latach połączona z sąsiednią Lubimowką.

²⁴³² Woryginalne: *Таурия* (*Tawria*).

²⁴³³ (M. A.) Możliwe, że chodzi o nazwę krymskotatarską: Özü.

Nowa [nazwa]	Stare [nazwy]
rzeka Boh	Hypanis ²⁴³⁴
rzeka Dniestr (Turla)	Tyras, Danastris, Kires
Or [Kapu]	Perekop, Tafros, Tafre
Gezlew	Eupatoria, Pompejopolis, Gezlewe
równina Bakczysaraju	Kalamita
Inkerman	Ktenos (Kten), Torri, Teodorri
Ak-Jar, Czorcza	Sewastopol, Chersones, Kerone, Kersone
Aqmescit	Symferopol
Sudak	Sugdaja ²⁴³⁵ , Luczira, Soldaja
Bałakława	Tauros Sembolo [!], Symbolon
Eski Krym	Surchat, Surghat, Tolat, Karea, Kareonpolis
Kaffa	Erdanda, Teodozja, Feodozja
Arabat	Irakleon
[półwysep] Kercz (Kersz)	Sibermik
miasto Kercz	Pantikapajon, Gargasana, Bospor, Vosporos, Aspromonte
Jeni Kale	Partenion, Kargaca, Myrmekjon
[półwysep] Tamań	Fanagoria, Tomi, Tamatarcha, Matriga, Madrika, Tmutarakań, Tajghan, Taganrok, Tanais, Tana
Azow (Azak)	Asgar, Asgali

9. Północna część Noworosji

566. Granice tego kraju wyznaczają rzeki Dniepr i Don. Na jego obszarze leży pustynia nogajska, gdzie istnieje wiele wsi i osad tatarskich. Tereny te nazwano Stepem Nogajskim – Ozu Chyr. Jest on żyzny i pełen pastwisk, jak również licznych zwierząt gospodarskich i stad owiec. Rozległe pola dają urodzaj pszenicy i innych wartościowych płodów rolnych.

²⁴³⁴ (K. S.) Starożytną Hypanis (Hyppanis) wymienia m.in. Herodot, umiejscawiając ją między Tyrasem (Dniestr) a Borystenesem (Dniepr). Nazwą Hypanis określano równoległe dwie różne rzeki – Kubań i Boh.

²⁴³⁵ (K. S.) W oryginale: *Унѣнуѣуи* (*Suidaja*).

Nogajowie

567. Wśród mieszkańców rozległych równin przeważają Tatarzy nogajscy, dla których granice stanowi obszar między Azowem a rzeką Bardą. Przybyli tu z okolic Anapy, kiedy została ona podbita przez Rosjan. Wyróżniają się jako niezwykle pracowici rolnicy i czujni pasterze. Są wytrwali w każdej pracy. Cechuje ich przyzwoitość i pomysłowość. To potomkowie dawnych Mongołów²⁴³⁶. Mają szpetne, nieproporcjonalne twarze. Są one płaskie, oczy – niewielkie, a skóra pomarszczona. Pomijając to, wykazują rozsądek we wszystkim, co robią. Nie znoszą lekkomyślności ani głupoty.

Na co dzień nie jadają chleba, ale mięso, zwłaszcza słoninę nadzwyczaj lubią. Najbardziej wykwintnym daniem jest w ich mniemaniu mięso końskie, a ulubionym napitkiem – kwaskowate mleko kłaczy, które nazywają *kumys*. Jest to napój zdrowy i orzeźwiający, co potwierdziło już wielu ludzi. Kiedy tylko znajdą coś do jedzenia, spożywają tyle, że mogą [potem] wytrzymać bez posiłków kilka dni. Przy ożenku mają obowiązek podarowania ojcu panny młodej [jakichś] zwierząt gospodarskich, przez co człowiek jest tym bogatszy, im więcej ma córek. Ojciec nie daje córce nakrycia głowy, dopóki nie urodzi ona pierworodnego syna²⁴³⁷. Liczebność Nogajów wynosi 30 tysięcy. Dawniej byli ludem wędrownym, ale kiedy władza nakazała im osiąść, rozmnożyli się i zyskali dobrobyt.

568. W tej okolicy widuje się gdzieś tam duże starożytne posągi, stojące na grobach przodków. Jest też wiele wzniesień, określanych mianem *oba*²⁴³⁸, w których można odnaleźć kamienne grobowce i komory (374). W lecie Nogajowie często zbierają się na tych wzgórzach. Starsi ludzie recytują opowieści oraz udzielają moralnych pouczeń o gościnności i przyjaźni. [Lud ten] żywi tak wielki szacunek wobec seniorów, że nikt nie waży się protestować, kiedy ci coś postanowią czy rozkażą.

Nogajowie nie tylko są zdolni do natychmiastowego przywoływania przysłów i recytowania poezji, jak o nich słyszeliśmy, ale również dysponują wrodzoną wiedzą astrologiczną. Potrafią określić pozycje gwiazd, gwiazdozbiorów

²⁴³⁶ (K. S.) Nazwa Nogajowie wywodzi się od jednego z potomków Czyngis-chana – Nogaja-chana (zm. 1299).

²⁴³⁷ (K. S.) Nakrycie głowy miało znaczenie symboliczne. Oznaczało status kobiety zamężnej, często było darem ślubnym ojca lub teścia. W niektórych regionach dopiero po urodzeniu dziecka (zwłaszcza syna) kobieta w pełni zakrywała głowę, co symbolizowało dojrzałość i macierzyństwo.

²⁴³⁸ (M. A.) Por. nr 403.

i konstelacji zodiakalnych. Nadali planetom najróżniejsze nazwy. 12 znaków zodiaku zwą Muczel, a Gwiazdę Polarną – Temir Chazych. Patrzą na nią i w ten sposób odnajdują drogę, bowiem jej lokalizacja na niebie nigdy się nie zmienia. [Wielki] Wóz złożony z siedmiu gwiazd określają mianem Dżetemen. Tak mówią o nim ich przysłowia: *Džët'ëmën džerkë sančilmayi džët'im sanya dan xayta* – „Siedem gwiazd nie strącis na ziemię, a świt i tak powróci”²⁴³⁹. *Džët'ëmënin džët'i jildiz ax at' boz at' ëk'i jildiz, temirxazix džanyiz jildiz* – „Wóz Północy ma siedem gwiazd; dwie to Koń Biały i Koń Brunatny. Temir Chazych jest gwiazdą samotną”²⁴⁴⁰. *Xoralayda džavsxa xoray tolar, jurk'ërdë džavsxa uru tolar* – „Gdy przy Syriuszu pada, zagrody się zapełnią; gdy przy Plejadach pada obficie, napełnią się spichlerze”²⁴⁴¹. Gwiazdę zaranną nazywają Dżolpan, stąd powiedzenie: *Tanat'di džölpan t'uvdu* – „Pojawiła się gwiazda zaranna, narodziła się Venus”²⁴⁴².

Powracającego Syriusza zwą Jurker. Ukazuje się on na niebie 24 maja, czemu przyglądają się z wielką uwagą. Gdy zbliża się ten moment, spędzają wszystkie stada w jedno nisko położone miejsce, aby nie widziały blasku gwiazdy. Utrzymują, że samo patrzenie na to zjawisko szkodzi owcom, zwłaszcza tym o rudawej wełnie na grzbiecie oraz czarnym pysku i nogach. Takie zwierzę Nogajowie nazywają *gerbawur*. Jeśli owca ujrzy wspomnianą gwiazdę w pierwszą noc jej pojawienia się, rzuca się ku niej w amoku, biegnie, aż padnie z siłą, i nie wraca już do stada. Pot, który ją oblewa, uchodzi za nieczysty i ma działać jak trucizna. Gdy pasterze to zauważą, zabijają ją: jeśli bowiem nieszczęsna owca wejdzie między stado, jak mówią, rozsiewa „truciznę” wokół, zaraża zwierzęta, z którymi ma kontakt, a na końcu sama ginie. Gdy owa gwiazda znika z nieba, u Nogajów zaczyna się zima. Potrafią liczyć rok według starego i nowego kalendarza: stary nazywają *ruzname hisabi*, a nowy – *Osman charay hisabi*. Rachubę według tego drugiego przesuwają o 12 dni naprzód i, dla większej dokładności, odnoszą ją do rozmaitych czynności.

Ponieważ wielu z nich zna ruchy i koniunkcje planet, potrafią przewidywać nie tylko zmiany pogody, lecz także lata tłuste i chude, upały, mrozy, suszę i inne zjawiska. Nie wahają się z odpowiedziami i popierają je mocnymi argumentami, tak iż trudno w dyskusji z nimi zwyciężyć.

²⁴³⁹ (K. S.) „Jetemenjergesancilmay1, jetimsaṇa dan qayta” – dosłownie: „Siedem [gwiazd] nie daje się wbić w ziemię; świt wraca do ciebie”.

²⁴⁴⁰ (K. S.) Temir Chazych (Demir Kazyk) – Żelazny Pal, tj. Gwiazda Polarna.

²⁴⁴¹ (K. S.) „Şıralaydajawsa, qoralartolar; Ürkerdejawsa, ambarlartolar”.

²⁴⁴² „Taṇattı – Jolpantuwdı”.

569. Wśród Nogajów oznaką wielkiej mądrości jest umiejętność wróżenia z kości łopatkowej, dzięki czemu przewidują przyszłość. Kiedy wytną z ciała martwej owcy taką kość, przy dobrym świetle dokładnie ją oglądają, szukając znaków, plam i zadrapań, które często znajdują się na łopatce. Tak przepowiadają przyszłe wydarzenia w danym roku, [w tym] sukcesy i porażki właściciela owcy – które, jak powiadają, niechybnie nastąpią, zwłaszcza jeżeli dojdzie do załamania pogody połączonego z określoną konstelacją gwiazd... i tak dalej.

Znają się też na niektórych ziołach i potrafią szybko poradzić sobie z chorobami dzięki naturalnym lekarstwom i masażom dłońmi. Proste życie, wypełnione ciężką pracą, jest źródłem zdrowia, którym stale się cieszą – nie wspominając o napoju *kumys*, który sami wyrabiają i który dodaje im sił. Z tego powodu wielu rosyjskich książąt przybywa do nich latem, by spróbować owego napitku i wzmocnić się – zwłaszcza po kilku dniach fermentacji, gdy kwaśniejące mleko, jak mówią, oczyszcza i odświeża krew.

Każdy z nich odznacza się gościnnością, ale we wszystkim zachowują umiar. Nie przesadzają z dbałością o czystość i gardzą wszelkimi trudnościami, twierdząc, że żadnych w życiu nie widzą. Mają też inny osobliwy zwyczaj – starają się bowiem zachować swoje rody. Największym szacunkiem cieszą się trzy główne: Jedysanów²⁴⁴³, Jedykułów²⁴⁴⁴ i Jambołuków²⁴⁴⁵, nie mówiąc już o pomniejszych.

Duchoborcy

570. To rosyjscy heretycy, których przepędził z Rosji car Paweł. Mieszkają na pustkowiu w okolicy Tonki, [rozsiاني] po różnych wioskach. Są zamożnymi pasterzami owiec. Panuje wśród nich wspólna własność, a każda rodzina ma zapewnione wszystko, co niezbędne do życia. Nazywają się duchoborcami²⁴⁴⁶, co znaczy ‘pneumatomachowie’ (zwalczający Ducha [Świętego]), ponieważ porzucili chrześcijaństwo i wszelką pobożność, a teraz żyją jak poganie. Nie znają chrztu, kościołów ani księży, gardzą wszelkimi sakramentami i religiami.

²⁴⁴³ (K. S.) W oryginale: *Дѣтсанъ* (*Džetsan*). Nogajowie z Jedysanu (Poła Oczakowskiego) początkowo żyli między Dniestrem a Bohem.

²⁴⁴⁴ (K. S.) W oryginale: *Дѣтисдѣлѣ* (*Džetisdzial*). Nogajowie z Jedykułu żyli na północ od Krymu, między Dnieprem a przesmykami krymskimi.

²⁴⁴⁵ (K. S.) W oryginale: *Дѣмбѣлѣ* (*Džemboyluch*). Nogajowie z Jambołuku żyli między rzeką Boh a Krymem.

²⁴⁴⁶ (K. S.) W oryginale: *духоборѣ* (*duchoborec*).

Zachowują ostrożność w życiu codziennym, szanują starszych ludzi i zwracają się do nich po radę, planując niezbędne prace, jak również proszą o osąd przy rozwiązywaniu sporów.

Są wierni danemu słowu. Nienawidzą kłamstwa i nieszczerości. Nigdy nie słyszy się, by odpowiadali przemocą na przemoc, upijali się lub czynili podobne rzeczy. Na zewnątrz starają się prowadzić życie prawe, nie mają jednak dobrych chrześcijańskich nawyków ani nie odznaczają się pobożnością. Zabobon i głęboka niewiedza są wśród nich tak silnie zakorzenione, że ich zebraniom przewodzi wybrana przez nich dziewczyna, którą otaczają czcią. Nawet w trudnych chwilach, jak nam opowiadano, szukają u niej rady i słuchają jej wskazówek jak rozkazów płynących z czystego serca – a to tylko niektóre z popełnianych przez nich szaleństw. Sam car Paweł próbował przywrócić im rozum, lecz bez skutku, dlatego skazał ich na wygnanie. W okolicy znajdują się też liczne wsie zamieszkane przez Niemców wyznania luterńskiego oraz przez Rosjan, którzy mają swoje świątynie i pasterzy; z biegiem czasu ich liczba i dostatek coraz bardziej się zwiększają.

Tonka

571. To pierwsze osiedle w okolicy stepu azowskiego, założone stosunkowo niedawno przy przesmyku naprzeciw Cieśniny Geniczeskiej (560). Znajdują się tu domy mieszkalne, kościół Rosjan i Ormian, a także kilka sklepów. Dzięki tratwom, którymi można przepłynąć się z Geniczeska na Krym, przybywa tu wielu podróżnych. Osada ma własną przystań, do której zawijają niewielkie statki rosyjskie. Cieśnina Geniczeska jest w tym miejscu wąska, a woda płynie bez ustanku. Kiedy zawieje wschodni wiatr, wpływa do niewielkiego jeziora Sasyk i odwrotnie – wraz z wiatrem wiejącym od zachodu wypływa z tego jeziora do Morza Azowskiego. Kiedy wiatr jest zbyt porywisty, podróżni zatrzymują się tutaj i czekają. Dlatego też między dwoma brzegami przeciągnięto linę. Dzięki niej można łatwo przedostać się na drugą stronę. Początkowo był tutaj most osadzony przez Rosjan na kadłubach łodzi, ale z powodu silnego nurtu został rozebrany.

Tu zaczyna się północne wybrzeże Morza Azowskiego i ciągnie po ujście rzeki Don. Ramiona morza wdzierają się w ląd w wielu miejscach, przez co z wody wyrastają cyple, na przykład przylądku Kajali, Boruboju, co oznacza Wilczy Grzbiet, Petreklips i tym podobne. Ten ostatni ma rozległą zatokę o na-

zwie Balesdra, gdzie w nocy zapala się latarnię, by wskazywała drogę statkom. W okolicznych wsiach żyją Tatarzy wygnani z Akermanu i Izmailu (371).

Abitoczna²⁴⁴⁷

572. To niedawno powstałe miasto w stepie azowskim, w pobliżu Morza Azowskiego. Rosjanie określają je mianem Nogajsk²⁴⁴⁸, co znaczy Miasto Nogajów, ponieważ jednoczy ono nogajskie wsie. [Ich mieszkańcy] przybywają do miasta, żeby prowadzić handel i kupować potrzebne towary. Z tego powodu stale przebywają tam kupcy. Zamieszkujący je ludzie są Rosjanami, ale także Ormianami w liczbie 20 rodzin przybyłych z Nachiczewanu. Jest również wielu właścicieli sklepów. Mają własny drewniany kościół Matki Bożej. Płyne tu rzeka Elangacz²⁴⁴⁹, która wpływa do Morza Czarnego. Podobnie przez miejscowości Tonka i Abitoczna przepływa rzeka Sut, która kończy bieg w tym samym morzu.

Mariupol²⁴⁵⁰

573. To nowo założone miasto greckie, położone w pobliżu Morza Azowskiego, do którego często przybywają kupcy różnych narodowości ze względu na Nogajów, rozproszonych po okolicznych stepach. Mieszkańcami są Grecy krymscy, których władze Cesarstwa Rosyjskiego przesiedliły tutaj, obdarzając rozmaitymi swobodami. Znajduje się tu cudowny obraz Matki Bożej, przywieziony przez Greków z Majrum, miejscowości w pobliżu Bakczysaraju (837) [437]. Przez tę okolicę płynie rzeka Mius²⁴⁵¹, uchodząca do morza; Tatarzy nazywają to miejsce Chan Mius²⁴⁵².

²⁴⁴⁷ (K. S.) W oryginale: *Абиточна* (*Abitoczna*); Obitocznoje (Обиточное).

²⁴⁴⁸ (M. A.) W oryginale: *Ногайгород* (*Noghajgorod*) – w 1821 r. nazwę Obitoczne zmieniono na Nogajsk; obecnie jest to Prymorśk (Приморськ).

²⁴⁴⁹ (M. A.) W oryginale: *Елангач* (*Jalanghadż*); krymskotat. Yalanğaç, ros. Jalangacz (Ялангач) / Obitoczna (Обиточная).

²⁴⁵⁰ (K. S.) W oryginale: *Маріуполь* (*Mariampol*).

²⁴⁵¹ (K. S.) W oryginale: *Миус* (*Mijusz*); ros. Mius (Миус) – rzeka wpadająca do Morza Azowskiego, tworząca Liman Miuski (Миусский лиман) niedaleko dzisiejszego Taganrogu.

²⁴⁵² (K. S.) W oryginale: *Чан Миус* (*Chan Mijusz*). Chan Mius – tatarska nazwa osady przy ujściu Miusu, dosłownie Chański Mius.

Taganrog²⁴⁵³

574. [Tajghan] to słynne miasto handlowe zbudowane na brzegu Morza Azowskiego. Wcześniej leżało w tym miejscu starożytne miasto Tanaitów²⁴⁵⁴. Inna nazwa brzmi Taganrog; pochodzi od rosyjskich słów *tagan*, czyli ‘trójnóg’, oraz *rog*, co znaczy ‘róg’. W antyku umieszczano tu latarnie na trójnożnej podstawie. Chłopi używają formy Tangarog [!]. Cesarstwo Rosyjskie ozdobiło miasto ważnymi budynkami i doprowadziło tutejszy handel do rozkwitu. Stale widzi się europejskie statki, które przekraczają cieśninę Bosporu, wyładowują tutaj przywiezione z Europy towary, zabierają zaś na pokład dobra rosyjskie: żelazo, sznury, naftę, kawior, a przede wszystkim pszenicę.

Miasto ma najważniejszą stocznię na północnym wybrzeżu Morza Azowskiego. Jest tu 2000 domów i 8000 mieszkańców wielu narodowości. Można spotkać kupców różnorakiego pochodzenia. Przybywają również ormiańscy handlarze z Nachiczewanu. Wszystkie ulice są proste i szerokie. Kościoły rosyjski i katolicki pełnią istotną rolę. Są tu duże magazyny i pałace zamożnych ludzi. Stara forteca służy obecnie jako koszary zamieszkiwane przez żołnierzy. Właśnie tutaj po krótkiej chorobie zmarł słynny car Rosji Aleksander I Pawłowicz. Stało się to 19 listopada 1825 roku²⁴⁵⁵. Jego śmierć okryła żałobą nie tylko miasto, do którego rozkwitu znacznie się przyczynił, ale także resztę świata. Powietrze w tej okolicy jest zdrowe i świeże, ponieważ jej współrzędne geograficzne to 47°4’ szerokości geograficznej północnej i 56°38’ długości geograficznej wschodniej.

[Nowy] Nachiczewan

575. To bogate miasto ormiańskie, założone w latach 1779-1780 na rozległej równinie w odległości 10 mil od Morza Azowskiego. Zamieszkują je Ormianie krymscy, którzy przybyli tu 20 sierpnia 1779 roku. Liczyli wówczas 3000 rodzin, a ich przywódca był wardapet imieniem Bedros²⁴⁵⁶. W Jekaterynosławiu

²⁴⁵³ (K. S.) W oryginale: *Թայղան* (*Tajghan*).

²⁴⁵⁴ (K. S.) Tanaitowie (łac. Tanaitae) – ludność starożytnego miasta Tanais, które istniało od III w. p.n.e. u ujścia rzeki Don (Tanais) do Morza Azowskiego.

²⁴⁵⁵ (K. S.) Według kalendarza gregoriańskiego Aleksander I zmarł 1 grudnia.

²⁴⁵⁶ (K. S.) Bedros Markosjan – wardapet, duchowny, który kierował akcją przesiedlenia Ormian z Krymu (1779).

pozostawili 80 domów, a nowe miasto wzniesli na podstawie nadanego im aktu (576). Wielu zmarło jednak w pierwszych latach po osiedleniu w Nachiczewanie, gdyż nie byli przyzwyczajeni do tutejszego powietrza, które z biegiem czasu stało się zdrowsze.

Obecnie w mieście znajduje się około 2300 domów, a liczba mieszkańców stale rośnie. Ludność żyje dostatnio dzięki rozwiniętemu handlowi. [Ormianie] wzniesli tu wspaniałe budynki i domy, a także sześć kościołów. Główna świątynia stojąca pośrodku rynku nosi wezwanie Świętego Grzegorza Oświeciciela; jest imponująca i pełna majestatu. Kościół Matki Bożej jest nowy, jasny i piękny. Okazałe są także kościoły Wniebowstąpienia²⁴⁵⁷, Świętego Jerzego i Świętego Teodora. W pobliżu tego ostatniego znajduje się klasztor Świętego Krzyża, położony na wzgórzu, w odległości godziny drogi od miasta, u stóp którego płynie strumień. W centrum miasta jest szkoła ufundowana przez Johandżana z Dżulfy²⁴⁵⁸.

576. Dawniej była to okolica pusta i niezamieszкана, zwana krepost Rostow, gdzie wznosiła się twierdza Rostow istniejąca do dziś w odległości kwadransa drogi od miasta. Gdy powstało to nowe miasto, nazwano je Nowym Nachiczewanem – na pamiątkę dawnego Nachiczewanu, ponieważ i ten gród stał się dla Ormian schronieniem w państwie rosyjskim. Mieszkańcy otrzymali akt nadania i własny sąd z przywilejami, a także 32 desjatiny ziemi, które cesarzowa Katarzyna II podarowała im, zwolniwszy z podatków na 10 lat. Dokument fundacyjny zaczyna się od słów: *Do naszej wiernej osoby – wardapeta Markosjana Bedrosa, i wszystkich gmin chrześcijan wyznania ormiańskiego na Krymie ślemy miłościwe słowo (...) 14 listopada 1779 i 18. [roku] naszego panowania.*

W kościele Oświeciciela postawiono wieloboczny kamień długi na 1,5 łokcia i szeroki na 1. Pochodzi z dawnych czasów. Na jego powierzchni można zobaczyć ślady dwóch stóp jakby odcisnięte w glinie. Jest też grecki napis, który brzmi:

ΣΤΡΑΤΟΚΛΗΣ . ΥΠΕΡ . ΠΑΤΡΟΣ . ΤΟΥ . ΕΑΥΤΟΥ . ΔΕΙΝΟΣΤΡΑΤΟΥ .
ΙΕΡΝΣΑΜΕΝΟΥ. ΑΠΟΛΛΩΝΙ. ΙΑΤΡΩ . ΑΝΕΘΚΕΝ . ΑΕΥΚΩΝΟΣ . ΑΡΧΟ-
ΝΤΟΥ . ΠΟΡΟΥ . ΚΑΙ . ΘΕΟΔΟΣΙΗ . ΚΑΙ . ΒΑΣΙΛΕΥΟΝΤΟΣ. ΣΙΝΔΟΝ .
ΤΟΡΕΤΕΩΝ . ΑΝΔΑΡΙΩΝ . ΥΕΣΣΕΩΝ.

²⁴⁵⁷ (K. S.) W oryginale: Համբարձումի (Hambardzman).

²⁴⁵⁸ (K. S.) W oryginale: Յոհաննան Ծոնիսյան (Johandżan Dżughajecy).

Stratokles postawił [ten kamień] dla swojego ojca Deinostratos, kapłana Apolla Uzdrawiciela w czasach Leukona²⁴⁵⁹, archonta Bosporu i Teodozji, króla Syndów, Toretejów²⁴⁶⁰, Andarów²⁴⁶¹, Jessów²⁴⁶².

Jak się wydaje, ów kamień stał kiedyś gdzieś pod gołym niebem lub w świątyni Apolla w Kaffie. Jak trafił w ręce tych ludzi [Ormian rosyjskich] – nie wie nikt. Być może przywieźli go z Kaffy i naiwnie wierzą, że pobłogosławił go święty Tadeusz, a pochodzi z Ani. Do kamienia przybywają chorzy, by modlić się i oddawać mu cześć. Bardziej jednak prawdopodobne, że podczas budowy twierdzy znaleziono go w ziemi lub w ruinach jakiejś świątyni i przeniesiono do kościoła. Oglądający często uważają go za rzecz świętą.

577. W kościołach Nachiczewanu są liczne kosztowności, jak również srebrne naczynie z Krymu. Oprócz szat jest tu 20 świeczników i wiele latarń, nie mówiąc o krucyfikсах i oprawionych w srebro ewangeliarzach, manuskryptach oraz innych skarbach, z których sporo odziedziczył katolikos Jowsep²⁴⁶³.

W kościele Oświeciciela znajduje się ręcznie spisany na pergaminie ewangelarz. Wpis pamiątkowy brzmi: *Ta święta ewangelia została spisana ręką pisarza Stepannosa w roku 746 (1297), kiedy ukoronowano ormiańskiego [władcę] Smbata²⁴⁶⁴ i kiedy katolikosem był der Krikor²⁴⁶⁵.*

Według opowieści odzwierciedlonej w ormiańskiego króla Lewona²⁴⁶⁶ o imieniu Sirsirun podarował ten ewangelarz kościołowi Matki Bożej, [a przy tym] odbudował ową świątynię i w prezbiterium przed ołtarzem postawił krzyż dla napawającej lękiem, nazywanej Niecierpliwą Matki Bożej. Mówi się jeszcze, że niegodziwy *najib* Halab Altunbugha²⁴⁶⁷ szukał ormiańskiego króla, spłą-

²⁴⁵⁹ (K. S.) Leukon I – dziedziczny archont Bosporu z dynastii Spartokidów (389-349 p.n.e.).

²⁴⁶⁰ (K. S.) Toretejowie – najpewniej jeden z odłamów Meotów żyjących nad Morzem Azowskim.

²⁴⁶¹ (K. S.) Andarowie – lud meocki żyjący w rejonie dolnego Donu i Kubania.

²⁴⁶² (K. S.) Jessowie – najpewniej lud meocki żyjący na północno-wschodnich wybrzeżach Morza Azowskiego, być może nad dolnym Donem.

²⁴⁶³ (K. S.) Howsep Arghuthjan (Jowsep Arghutian / Josif Argutinski-Dołgoruki) – katolikos Armenii (1800-1801). Zmarł przed konsekracją.

²⁴⁶⁴ (K. S.) Smbat I – król Armenii Cylicyjskiej z dynastii Hetumidów (1297-1299).

²⁴⁶⁵ (K. S.) Krikor/Grigor VII z Anawarzy (Anazarby) – katolikos Armenii (1293-1307).

²⁴⁶⁶ (K. S.) Lewon IV – król Armenii Cylicyjskiej z dynastii Hetumidów (1320-1341).

²⁴⁶⁷ (K. S.) Najprawdopodobniej Alā' ad-Dīn Altunbugha – mamelucki namiestnik (*nā'ib*) Aleppo w latach 1331-1338. Źródła arabskie z Aleppo notują go jako „al-Ṭunbughā, nā'ib Ḥalab”, a kroniki wspominają jego wyprawę na ziemie Cylicji w latach 1336-1337.

drował jego kraj i zrabował ewangeliarz, zabierając go razem z naczyniami liturgicznymi do Aleppo. Baron Petros Chptenc²⁴⁶⁸, który był posłem przy emirze²⁴⁶⁹, przywiózł go z powrotem.

Wsie w okolicy Nachiczewanu

578. Tutejsi chłopci pochodzą ze wsi w okolicy Karasubazaru, gdzie wybudowali kościoły, o czym już wspomnieliśmy (419). Kiedy przenieśli się na to pustkowie, zakładali tu miejscowości i kościoły o tych samych [co opuszczone wsie] nazwach, które brzmiały:

- 1) Topti. To znacząca, zamożna wieś, gdzie mieszka 300 rodzin ormiańskich; wiele z nich posiada ogromny majątek i liczne stada bydła lub owiec. Kościół nosi wezwanie Świętej Paraskiewy, tak jak w Karasu (424).
- 2) Ortalank liczy 200 domów ormiańskich i ma kościół Wniebowstąpienia Pańskiego (422).
- 3) Medz Sala²⁴⁷⁰ ma 150 domów ormiańskich i kościół Matki Bożej (425).
- 4) Sułtan Sala²⁴⁷¹. Jest tu 150 domów ormiańskich i kościół Świętego Jerzego. Mieszkańcy są tak samo zamożni i pracowici jak w pozostałych wsiach.
- 5) Nesweda²⁴⁷². Stoi tu 50 domów [ormiańskich] i kościół Świętego Jana Chrzciciela z kaplicą. W kaplicy przechowywany jest stary rękopiśmien-ny hajsmawurk, który opowiada o czasach po męczeństwie świętego

²⁴⁶⁸ (K. S.) W kolofonie ewangeliarza z 1337 r. przechowywanego w Jerozolimie po opisie najazdu Altunbughi pada zdanie: „Błogosławiony i czcigodny książę oraz baron Petros [...] wysłany jako poseł do amira odnalazł ten Ewangeliarz; z miłości do Boga, poznawszy, że należy do naszego kościoła, odkupił go i przywiózł z powrotem”. A. K. Sanjian, *Colophons of Armenian Manuscripts, 1301-1480: A Source for Middle Eastern History*, Cambridge, MA 1969, s. 52-53, nr 43, *Harvard Armenian Texts and Studies*, t. 2.

²⁴⁶⁹ (K. S.) Chodzi o emira Aleppo.

²⁴⁷⁰ (M. A.) W oryginale: *Մեծ Սալա* (*Medz Sala*). Bolszoje Saly (Большие Салы) – wieś położona w rejonie miasnikowskim obwodu rostowskiego.

²⁴⁷¹ (M. A.) W oryginale: *Սուլթան Սալա* (*Sultan Sala*). Sultan Saly (Султан-Салы) – wieś położona w pobliżu Nowego Nachiczewanu.

²⁴⁷² (M. A.) W oryginale: *Նեսվեդա* (*Neswetaj*). Neswetaj (Несвета́й) – wieś położona ok. 30 km na zachód od Rostowa nad Donem, dziś w granicach rejonu miasnikowskiego.

Sarkisa, o wydarzeniach na Krymie i w samym mieście Ani, jak również o niedoli jego mieszkańców – co już szczegółowo opisaliśmy (502).

W roku Pańskim 1817 liczba mieszkańców [powyższych] pięciu wsi wynosiła 2815, a mieszkańców samego Nachiczewanu – 7868.

Azow²⁴⁷³

579. Forteczne miasto, wzniesione na lewym brzegu Tanais, czyli Donu. Doświadczalo wielu najazdów i zmian od najdawniejszych czasów po ostatnie zdobycie przez Rosjan, którzy upiększyli je: wzniesli cerkiew oraz wiele budowli w stylu europejskim. Dziś nazywa się ono Azow. Przed 600 latami władali nim Genuieńcy, następnie Tatarzy i w końcu Rosjanie. Mieszkało tu wielu Ormian, którzy później rozproszyli się w różnych kierunkach.

Czerkierz Kermen²⁴⁷⁴

580. To główne miasto Kozaków dońskich, które niedawno odnowiono i powiększono o piękne, umocnione budynki oraz fortyfikacje, a także zaopatrzone w uzbrojenie do walki z Czerkiesami. Stale przebywają tu kupcy różnych narodowości. Działają wszystkie niezbędne instytucje i panuje duży ruch. Większość mieszkańców stanowią Kozacy, którzy wiernie i czujnie strzegą tej prowincji po drugiej stronie rzeki Don przed żądnymi krwi Czerkiesami (*Pont[os]*, 182).

Ta prowincja albo kraina została oddana pod władzę jej mieszkańców, którzy mają wiele swobody. Wszyscy są konnymi wojownikami, dzielnymi weteranami. Z ich szeregów pochodzą żołnierze tworzący straż przybrzeżną Krymu, określaną mianem kordonu (444).

²⁴⁷³ (K. S.) W oryginale: *Uquq* (*Azak*).

²⁴⁷⁴ (M. A.) W oryginale: *Кірман* (*Kirman*); obecnie Nowoczerkask (Новочеркасск).

Rzeka Don

581. Ta znana rzeka nosiła w starożytności nazwę Tanais. Bierze początek w rosyjskim jeziorze Iwan²⁴⁷⁵, dalej płynie na południe i wpada do Morza Azowskiego, oddzielając Europę od Azji. Woda zawiera wapń i jest mętna, ponieważ nieustannie niesie błoto, którym wypełnia morze. Jest tu wiele wydym i zwalówisk błota, więc przy wysokiej fali można dostrzec dno morskie. [W rzece żyją] liczne gatunki ryb rzecznych, takich jak węgorz, bieluga, jesiotr lub sum, sielawa, czeljak, nie mówiąc o innych, na przykład szczupaku, karpia, płoci, sandaczu²⁴⁷⁶ i tym podobnych.

W miejscu styku Donu z Itil²⁴⁷⁷ zaczyna się wał obronny, zwany Kic Saircina²⁴⁷⁸, który ciągnie się po miasto Carycyn²⁴⁷⁹ wzdłuż tej drugiej rzeki. Piotr Wielki zamierzał przekopać kanał, aby połączyć je obie. W tym rejonie w różnych lokalizacjach stoją cztery twierdze: Meczetnaja²⁴⁸⁰, Karszi²⁴⁸¹, Osokor[skaja]²⁴⁸² i Donskaja²⁴⁸³.

²⁴⁷⁵ (M. A.) Iwan – jezioro w źródłiskach Donu, w rejonie Nowomoskowska w obwodzie tulskim.

²⁴⁷⁶ (K. S.) W oryginale: *ūnūnḡlūu* (*murina*) – ‘węgorz europejski’; *ūḡḡuḡḡū* (*mersin*) – ‘bieluga’; *ḡuḡḡū* (*jajin*) – ‘jesiotr’; *uou* (*som*) – ‘sum’; *uḡuḡḡuḡ* (*suruk*) – ‘sielawa’; *ḡḡḡḡ* (*czelek*) – ‘czebaczek amurski’; *ḡnūḡḡ* (*czuke*) – ‘szczupak’; *ḡuḡḡuḡū* (*czapach*) – ‘karp’; *ḡuḡuḡū* (*taran*) – ‘płoc’; *ḡnḡḡḡḡ* (*erebec*) – ‘sandacz’.

²⁴⁷⁷ (K. S.) W oryginale: *Eḡḡḡ* (*Etil*). Itil to tatarska nazwa rzeki Wołgi – największej i najdłuższej rzeki Europy i Rosji przeduralskiej, największej i najdłuższej na świecie rzeki uchodzącej do jeziora.

²⁴⁷⁸ (M. A.) W oryginale: *ḡḡḡ ḡuḡḡḡḡḡḡḡ* (*Kic Saircinaj*) – chodzi o tzw. zasieki (okopy) carycyńskie lub carycyńską zasiekową linię obronną, znaną też jako Itilijskiej wał (Итильский вал).

²⁴⁷⁹ (K. S.) Carycyn (Царицын) to dawna nazwa dzisiejszego Wołgogradu (Волгоград).

²⁴⁸⁰ (M. A.) W oryginale: *Uḡḡoḡḡḡḡḡḡ* (*Meżotnaja*). Meczetnaja (Мечетная) – forteca przy rzece Meczetka (dopływie Donu).

²⁴⁸¹ (K. S.) W oryginale: *ḡuḡḡḡ* (*Karszi*). Karszi (Карши) – osada twierdza na trakcie stepowym. Trudno ustalić jej jednoznaczную lokalizację; jest wspominana w spisach wojskowych.

²⁴⁸² (K. S.) W oryginale: *Ounḡoḡḡḡ* [*uḡuḡḡḡ*] (*Osokor[skaja]*). Osokorskaja (Осокорская) – twierdza przy osadzie Osokor (nazwa lokalna, dziś zanikła).

²⁴⁸³ (K. S.) W oryginale: *Soḡḡḡḡḡḡḡ* (*Donskaja*). Donskaja (Донская) – główna twierdza linii, chroniąca przejście do Donu. Por. *Акты исторические, собранные и изданные Археологической комиссией* [Akta historyczne zebrane i wydane przez Komisję Archeograficzną], t. 2: 1598-1613, Petersburg 1841, s. 537-541.

Kozacy czarnomorscy

582. Byli to właściwie Kozacy zaporoscy, jak już wspomnieliśmy (382). Dbali o ochronę wschodniego brzegu Donu i regionu Tamań po rzekę Kubań nad Morzem Czarnym, przez co nazwano ich Kozakami czarnomorskimi. Jak inni, również oni pilnie strzegą granic przed Abchazami i Czerkiesami (544).

Tutaj kończy się Noworosja (374), a także nasza opowieść o podróży do Noworosji. Teraz udajemy się do Tatarii i Gruzji na Kaukazie.

CZĘŚĆ TRZECIA, KTÓRA STANOWI UZUPEŁNIENIE [OPISU] NASZEJ PODRÓŻY

583. Aby doprowadzić do końca naszą relację z podróży, uznajemy za stosowne rozszerzyć ów opis o Tatarię i Gruzję – ze względu na Ormian, którzy żyją w różnych miastach tychże krain²⁴⁸⁴.

1. Ormianie Tatarii

584. Mówiąc prosto, mianem Tatarii określa się obszar Azji rozpościerający się od granic Noworosji po Astrachań, Kazań i Syberię. Naszym zdaniem należy odwiedzić jego część położoną między Morzem Czarnym i Kaspijskim, rozciągającą się po Derbent²⁴⁸⁵, a jednocześnie graniczącą z Gruzją. Mieszkańcy Ani przybywali tu w czasach Czormagana i w późniejszym okresie. Początkowo osiedlili się w okolicy Astrachania i Aksaraju²⁴⁸⁶. To drugie miasto leży między Astrachaniem i Kazaniem, przy drodze z Orenburga²⁴⁸⁷, i jest oddalone o 60 mil

²⁴⁸⁴ (K. S.) Na temat Ormian w Cesarstwie Rosyjskim zob. T. Ganjalyan, *Diaspora und Imperium: Armenier im vorrevolutionären Russland (17. bis 19. Jahrhundert)*, Köln–Weimar–Wien 2016, *Armenier im Östlichen Europa – Armenians in Eastern Europe*, t. 4; eadem, *Armenische Kolonien im Russland des. 18. und 19. Jahrhunderts. Ein Beitrag zur Diasporaforschung*, w: *Armenier im östlichen Europa. Eine Anthologie*, red. T. Ganjalyan, S. Troebst, B. Kovács, Wien–Köln–Weimar 2018, s. 341-352, *Armenier im Östlichen Europa – Armenians in Eastern Europe*, t. 1.

²⁴⁸⁵ (K. S.) W oryginale: *Դարբանդ (Darband)*. Derbent – miasto w Dagestanie nad Morzem Kaspijskim, nazywane Bramą Kaukazu; ważny ośrodek handlowy i strategiczny.

²⁴⁸⁶ (M. A.) Por. nr 106.

²⁴⁸⁷ (M. A.) Orenburg – miasto w zachodniej Rosji, położone nad rzeką Ural, ok. 1478 km na południowy wschód od Moskwy.

od Astrachania. Tam płynie też Achtuba²⁴⁸⁸, w pobliżu rozgałęzienia Wołgi. Współcześnie nie odnajduje się już żadnych śladów dawnych budowli i osad, jedynie latem przywędrowują w to miejsce Tatarzy ze stepów azowskich.

585. Słowo *tatar* oznacza ‘ostry’ lub ‘lekki’²⁴⁸⁹. Niektórzy [Tatarzy] wywodzą je od rzeki Tata, która płynie przez ich kraj²⁴⁹⁰. W starożytności nad Morzem Kaspijskim mieszkali 43 plemiona barbarzyńskie, z których najważniejszym byli Tugharowie²⁴⁹¹. Nie wyznawali żadnej wiary, jedynie nosili przy sobie postacie z wołoku²⁴⁹². Podziwiali potęgę słońca, które mieli za coś nadprzyrodzonego. Nie znali niczego innego. Później ich mędrcy zgłębili religie różnych ludów i ustanowili prawa, choć posłużyli się przy tym swego rodzaju mitologią. Opowiadają [mianowicie], że złotopióry orzeł objawił się niczym anioł, wyznaczył na ich przywódcę Czyngis[-chan]a i dał mu przykazania Boże, nazywane jasą²⁴⁹³: 1) kochać się nawzajem; 2) nie popełniać cudzołóstwa; 3) nie kraść; 4) nie składać fałszywego świadectwa; 5) nikogo nie zdradzać; 6) okazywać szacunek starszym i ubogim [oraz] 7) ktokolwiek złamie te przykazania, ma umrzeć. Następnie [orzeł] nadał owemu przywódcy tytuł kagana²⁴⁹⁴ i zniknął.

586. Kiedy Czyngis-chan podbił wiele krajów i ludów, Tatarzy poznali kult religijny. Po kontakcie z Osmanami przyjęli islam. Są oni jednak bardzo przesądni. Dzielią się na różne plemiona i żyją w różnych krainach. Część Tatarów nogajskich zamieszkuje pustkowia Astrachania po wschodniej stronie rzeki Itil jako poddani władz rosyjskich. Na ich czele stoi dowódca nazywany mirzą.

²⁴⁸⁸ (M. A.) Achtuba – rzeka w europejskiej części Rosji, lewy dopływ Wołgi; nad jej brzegiem położony jest Achtubińsk.

²⁴⁸⁹ (K. S.) Słowo *tatar* ma różne możliwe etymologie – w źródłach oznacza ‘silny’, ‘waleczny’, jest też wywodzone od chińskiego *ta-ta*, określającego koczowników północnych.

²⁴⁹⁰ (K. S.) Tata – niewielka rzeka w Kazachstanie; według niektórych tradycji etymologia nazwy Tatarzy wiązana jest właśnie z tą rzeką.

²⁴⁹¹ (K. S.) Tugharowie (ᠲᠦᠭᠠᠷᠠᠭᠤ, T'ughark) – lud wspomniany w średniowiecznych kronikach ormiańskich; identyfikacja nie jest pewna. Część badaczy utożsamia ich z Tocharami (indoirañskim ludem zamieszkującym w starożytności Kotlinę Kaszgarską i Basen Tarymski), inni wskazują, że może to być zniekształcona nazwa jednego z plemion tureckich stepów nadkaspjskich.

²⁴⁹² (K. S.) Wołok – gruba tkanina z ubitej wełny; u ludów stepowych służył do wyrobu namiotów (jurt), odzieży, a także figurek o charakterze kultowym.

²⁴⁹³ (K. S.) Jasa (jassa) – mongolski kodeks prawny spisany na polecenie Czyngis-chana od 1206 r.

²⁴⁹⁴ (K. S.) Tytułem kagana (chagana) Temudżyn został formalnie uhonorowany w 1206 r. Odbył się wówczas wielki kurultaj – zjazd wszystkich podbitych ludów u źródeł Ononu, podczas którego ludy te uznały go za swojego władcę.

Niektórzy wiodą żywot koczowniczy i przemieszczają się razem z jurtami. Są równie gościnni jak Nogajowie ze stepów azowskich, pośród których można też znaleźć prawosławnych chrześcijan greckich.

587. Kałmucy²⁴⁹⁵ to Tatarzy Torguci²⁴⁹⁶, którzy rozproszyli się w okolicy rzeki Itil i pozostają poganami. Oddają cześć podobnemu do człowieka bogu – Burchanowi²⁴⁹⁷, jak również bogu o ciele lwa²⁴⁹⁸, którego często nacierają masłem i mlekiem. Czasami przychodzą, żeby rozbić go na kawałki, jeżeli coś im się nie powiedzie. Są też tacy, którzy czczą słońce, księżyc i ogień. Jedzą myśzy oraz podobne wstrętne stworzenia. Zmarłych nie grzebią, ale porzucają ich na pustkowiu. Ich liczba to 50 tysięcy, a wielu zostało ochrzczonych i mieszka w mieście Stawropol²⁴⁹⁹.

Nie wyliczamy już innych ludów tatarskich, wśród których są czciciele wielu bogów, muzułmanie i chrześcijanie. To Czeremisi²⁵⁰⁰, Baszkirzy²⁵⁰¹ i Czeczeni²⁵⁰², wolni zbójcy. Ich język jest zupełnie różny [od naszego], na przykład: Mičāvātā? – ‘Dokąd idziesz?’; Endžeončo? – ‘Jak masz na imię?’; Kumasan kor? – ‘Dokąd chcesz pójść?’ i tak dalej (613).

²⁴⁹⁵ (K. S.) Kałmucy – lud pochodzenia ojrackiego (mongolskiego), który w XVII w. osiedlił się nad dolną Wołgą. W źródłach często nazywani Tatarami, choć etnicznie różnili się od ludów tatarskich.

²⁴⁹⁶ (K. S.) Torguci – jedno z czterech głównych plemion Ojratów (obok Czorosów, Derbetów i Choszutów). To właśnie Torguci stworzyli państwo Kałmuków nad Wołgą.

²⁴⁹⁷ (K. S.) Burchan – termin oznaczający w językach mongolskich ‘boga’ lub ‘bóstwo’; w buddyzmie tybetańskim stosowany także wobec Buddy. W źródłach europejskich czasem traktowany jako imię własne.

²⁴⁹⁸ (K. S.) Bóg o ciele lwa może być jednym z gniewnych bóstw buddyjskich (*dharmapala*), takich jak Simhavaktra (Lwia Twarz), które przedstawiano z głową lwa. Ich kult był rozpowszechniony zwłaszcza w buddyzmie tybetańskim.

²⁴⁹⁹ (K. S.) Stawropol (Ставрополь) – miasto w południowo-zachodniej Rosji, stolica Kraju Stawropolskiego, położone na przedgórzu Kaukazu, założone w 1777 r. jako twierdza w systemie umocnień kaukaskich.

²⁵⁰⁰ (K. S.) W oryginale: *ᠴᠡᠷᠡᠮᠢᠰᠢ* (Czeremisk). Czeremisi (Черемисы) – dawna nazwa ludu ugrofińskiego znanego dziś jako Maryjczycy (марийцы), zamieszkującego dorzecze środkowej Wołgi (głównie Republikę Mari El w Rosji).

²⁵⁰¹ (K. S.) W oryginale: *ᠪᠠᠰᠠᠵᠦᠷᠦᠭᠠᠨ* (Baszkerjank). Baszkirzy – lud turecki zamieszkujący głównie Baszkirię, w dorzeczu środkowej i dolnej Białej oraz Uralu; tradycyjnie zajmowali się pasterstwem, rolnictwem i handlem, część wcześniej przyjęła islam.

²⁵⁰² (K. S.) W oryginale: *ᠴᠡᠴᠡᠨᠢ* (Czażank). Czeczeni (Czeczeńcy) – lud kaukaski z grupy nachskiej, zamieszkujący głównie Czeczenię na północnym Kaukazie, między rzeką Terek na północy a głównym grzbieciem Kaukazu na południu; posługują się językiem czeczeńskim z rodziny nachsko-dagestańskiej, tradycyjnie wyznają islam (sunnizm).

588. Nazwy znaków zodiaku u Tatarów, wprowadzone w 1239 roku hidżry²⁵⁰³:

- 1) Sičan [Sıçan] – Mysz²⁵⁰⁴;
- 2) Siyir [Sığır] – Byk²⁵⁰⁵;
- 3) P‘arşi [Bars] – Leopard²⁵⁰⁶;
- 4) Tawšan [Tavışqan] – Zając;
- 5) Džiluv [Ajdahar/Aždaha] – Krokodyl²⁵⁰⁷;
- 6) Džilan [Yılan] – Wąż²⁵⁰⁸;
- 7) İlxi [Yılkı] – Koń²⁵⁰⁹;
- 8) Xöyin [Kuyan/Qoç] – Baran²⁵¹⁰;
- 9) Mëčin [Mäymün] – Małpa²⁵¹¹;
- 10) Tavux [Tawıq] – Kura;
- 11) It [Et] – Pies;
- 12) Čoşya [Duñgız] – Świnia.

Astrachan’²⁵¹²

589. To słynna stolica Tatarii i siedziba gubernatora prowincji. Miasto jest duże i zamieszkuje je liczna ludność, [w tym] kupcy różnych narodowości z rozmaitych krajów. Jego nazwa pochodzi od imienia wielkiego księcia Tatarów, Hadżiego Tarchana²⁵¹³.

²⁵⁰³ (K. S.) 1239 rok hidżry, czyli 1823/1824 r. według kalendarza gregoriańskiego, był początkiem jednego z cykli zodiakalnych u Tatarów.

²⁵⁰⁴ (K. S.) Tzn. chiński Szczur; początek dwunastoletniego cyklu.

²⁵⁰⁵ (K. S.) Tzn. chiński Wół/Bawół.

²⁵⁰⁶ (K. S.) Tzn. wariant Tygrysa, obecny w stepowych wersjach zodiaku.

²⁵⁰⁷ (K. S.) Tzn. wariant Smoka.

²⁵⁰⁸ (K. S.) Tzn. chiński Wąż.

²⁵⁰⁹ (K. S.) To prawdopodobnie starsza postać dialektalna, która w językach tureckich oznacza ‘tabun koni, konie żyjące luzem’.

²⁵¹⁰ (K. S.) Tzn. chińska Owca (Koza).

²⁵¹¹ (K. S.) Tzn. chińska Małpa.

²⁵¹² (K. S.) W oryginale: *Uđunlǰıuuū* (*Ažderchan/Aszterchan*).

²⁵¹³ (K. S.) Nazwa Astrachan’ pochodzi nie tyle od konkretnego księcia, ile od połączenia tytułu *hadži* (‘pielgrzym do Mekki’) i rangi *tarchan* (tytuł wojskowy u Mongołów i Tatarów; nosili go dostojnicy zwolnieni z podatków), które z czasem utożsamiono z imieniem

Owo znane miasto zbudowano na wyspie Sejla²⁵¹⁴ oblewanej przez rzekę Wołgę, czyli Itil, której główne koryto ma szerokość 2200 stóp. Rzeką płynie z północy obok bołdyńskiego klasztoru Świętego Tomasza²⁵¹⁵, następnie kieruje się na południe i około 46 mil dalej wpada do Morza Kaspijskiego. Obok miasta jest też rzeka Gudum²⁵¹⁶, która łukowatym biegiem na zachód od Wołgi zmierza na południe. Wpada do niej potok przepływający przez środek miasta, po którym kursują łodzie i dostarczają wszelkie potrzebne towary. Oba brzegi są wyłożone drewnianymi deskami i służą mieszkańcom jako piękne promenady. Koryto potoku dzieli miasto na dwie części. Jedną z nich jest dzielnica Matki Bożej, a drugą – dzielnica Piotra i Pawła, przy czym obie nazwy pochodzą od wezwań tamtejszych kościołów.

590. To rozległe miasto dawniej miało po stronie zachodniej zamek i twierdzę²⁵¹⁷ otoczone drewnianą palisadą, które zburzono; na ich miejscu wytyczono ulice, ozdobione następnie wielkimi ceglanyymi gmachami. Przy największej z ulic stoją rzędem trzypiętrowe gospody i domy mieszkalne, nie mówiąc o okazałych pałacach bogaczy, targowiskach i innych znaczących budowlach. Mieszkańcy miasta należą do różnych narodów muzułmańskich, lecz wszyscy chrześcijanie mają tam kościoły. Spotyka się też pogan z Indii, którzy w swoich gospodach sprawują kult i trzymają posągi bogów.

Sobór rosyjski to budowla wielka, wysoka i przestronna²⁵¹⁸. Postawiono ją na wzgórzu imienia Matki Bożej w pobliżu rzeki Wołgi staraniem metropolity

legendarnego założyciela miasta. Według tradycji był to tatarski książę (lub namiestnik Złotej Ordy), który miał założyć osadę w dolnym biegu Wołgi.

²⁵¹⁴ (K. S.) Sejla – dawna wyspa na Wołdze, na której zbudowano średniowieczny Astrachań; dziś teren włączony w obszar miasta poprzez zmiany biegu rzeki.

²⁵¹⁵ (K. S.) Klasztor Świętego Tomasza – monaster prawosławny położony nad rzeką Bołdą (dopływem Wołgi), kilka kilometrów na północ od Astrachania; w źródłach zachodnich wspominany jako punkt orientacyjny na szlaku wodnym.

²⁵¹⁶ (K. S.) W dawnych relacjach nazwą Gudum określano jeden z dopływów Wołgi w rejonie Astrachania; identyfikowany niekiedy z rzeką Kutum (Kyrym).

²⁵¹⁷ (M. A.) Kreml astrachański – zespół warowny w centrum Astrachania, położony na wzgórzu Zajaczym nad rzeką Wołgą (dawną odnogą Kutum). Wznoszony z cegły w latach 1580-1620 z rozkazu cara Fiodora I w miejscu wcześniejszych drewnianych umocnień. Stanowił zarówno twierdzę graniczną państwa moskiewskiego, jak i ośrodek administracyjny guberni astrachańskiej. W obrębie murów znajdują się m.in. Sobór Uspieński (1700-1710) i Monastyr Trójcy Świętej.

²⁵¹⁸ (K. S.) Chodzi o Sobór Uspieński.

Samsona²⁵¹⁹ w roku Pańskim 1696. Nosi nazwę sobór, co znaczy ‘archikatedra’²⁵²⁰. Rosyjski kupiec Sapożnikow²⁵²¹ wydał majątek na jej wzniesienie. Carskie wrota ikonostasu są w całości pokryte srebrem. W podobny sposób posrebrzono duży obraz Bogurodzicy, co wyniosło 20 tysięcy rubli. Pięć wysokich kopuł soboru widać z każdej strony miasta. Obok stoi siedziba rosyjskiego arcybiskupa. Rosjanie mają tu 2 klasztory żeńskie i 25 świątyń.

591. Ormianie tu żyjący mają 1200 domów i 3 kościoły. Najważniejszy jest poświęcony Matce Bożej; to wielka i wspaniała budowla, w której znajduje się wiele srebrnych naczyń i złototkanych szat. Kościół jest sklepiony i wsparty na kolumnach; został niedawno udekorowany złożonymi obrazami. Obok postawiono dużą, trzypiętrową rezydencję arcybiskupią z fasadą wychodzącą na rynek miejski. Na parterze i pierwszym piętrze są piwnice oraz sklepy, a na drugim piętrze – pałac arcybiskupa. W północnym skrzydle mieści się 10 pokoi, w południowym zaś szkoła ormiańska, gdzie dzieci uczą się w języku rosyjskim i ormiańskim. Obok działa drukarnia, która obecnie nie drukuje niczego poza kalendarzami. Rezydencja biskupa została wzniesiona za czasów arcybiskupa Howhannesa w stylu godnym swojego przeznaczenia; wcześniej był to jedynie skromny drewniany budynek²⁵²².

[Kościół] Świętych Piotra i Pawła²⁵²³ również jest okazały i imponujący. To ormiańska świątynia z dwiema kopułami, której wewnątrz zdobią namalowane kwiaty. Są w niej niezwykle cenne naczynia, szaty i inne kosztowne przedmioty.

²⁵¹⁹ (K. S.) Samson (Samson Sytin, zm. 1702) – metropolita astrachański i stawropolski, za którego rządów rozpoczęto budowę Soboru Uspeńskiego.

²⁵²⁰ (K. S.) W oryginale: *սուրհակեղի* (*awakjegheghcy*) – ‘archikościół’, tzn. sobór.

²⁵²¹ (K. S.) Być może chodzi o Aleksjeja P. Sapożnikowa – kupca I (najwyższej) gildii handlowej, burmistrza Astrachania (1819-1825).

²⁵²² (K. S.) O Ormianach w Astrachaniu zob. А. Юхт [A. Jucht], *Правовое положение астраханских Армян в первой половине XVIII в.* [Położenie prawne Ormian w Astrachaniu w pierwszej połowie XVIII w.], „Տեղեկագիր Հայկական ԱԳՔ Գոտտությունների. Հասարակական գոտտություններ” [Biuletyn działalności Armeńskiej SRR. Działalność społeczna] 12, 1960, s. 47-60; В. Хачатурян [W. Chaczturian], *К вопросу об участии астраханских Армян в экономическом развитии Юга России (XIII в.)* [Udział Ormian w Astrachaniu w rozwoju gospodarczym południowej Rosji w XVIII stuleciu], „Պատմական-հայկական Հանդես” [Czasopismo Historyczno-Filologiczne] 2000, 1, s. 93-106.

²⁵²³ (K. S.) Ormiański kościół Świętych Apostołów Piotra i Pawła został zburzony w 1934 r.

W obu kościołach znajduje się 150 ciężkich ornatów, srebrne mitry, wiele świeczników, kadzielnice i krucyfiksów. Posrebrzany obraz Matki Bożej wysoki na 5 stóp stoi na jednym z ołtarzy.

Kościół Świętej Katarzyny ma niewielkie rozmiary. Zbudowano go na obszarze cmentarza usytuowanego poza miastem od południa, pół mili od katedry. Świątynia jest zwana kościołem Na Starym Cmentarzu. Kościół Zmartwychwstania Pańskiego²⁵²⁴ natomiast, nazywany kościołem Na Nowym Cmentarzu, stoi po północnej stronie tejże nekropolii w odległości 3 mil od miasta. Jest też kościół Wniebowzięcia Matki Bożej należący do rzymskokatolickich Ormian. To nowa i piękna budowla z dwiema dzwonniami i budynkiem zakrystii na tyłach. Plebania stoi po lewej stronie. Została zbudowana z cegły oraz ma dwa piętra z dwoma pokojami i jadalnią. Naprzeciw kościoła jest inny dwupiętrowy budynek. Na parterze mieści szkołę dla dzieci. Ormianie katolicy mają jeszcze jeden kościół – Archanioła Gabriela, który wzniesli poza miastem na należącym do nich terenie cmentarnym. W sumie jest 300 osób, które mają własnego proboszcza²⁵²⁵. Żyje tu ponadto około 50 Europejczyków, a także luteranie, którzy również mają swój kościół.

Język ormiański jest tu czystszy [w brzmieniu] niż gdzie indziej, bardziej zbliżony do starormiańskiego. Dawniej żyło tutaj dużo Ormian, ale wielu przeniosło się do Maskutu²⁵²⁶ oddalonego o 12 godzin drogi. Można tam zobaczyć stare groby i ślady dawnych budowli.

592. Ormianie dysponują aktem fundacyjnym wydanym przez cara Pawła, który obdarował ich licznymi przywilejami. Dotyczą one również Ormian

²⁵²⁴ (K. S.) W oryginale: *Սուրբ Զարմայրապետի (Surp Jarutian/Harutian)*.

²⁵²⁵ (K. S.) W Astrachaniu w 1779 r. powstała formalna parafia ormiańskokatolicka, bezpośrednio podległa Stolicy Apostolskiej. W 1796 r. zbudowano pierwszy kościół ormiańskokatolicki w mieście (Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny), a na początku XIX w. powstała druga świątynia (Archanioła Gabriela). М. Одинцова [M. Odincowa], М. Отдельский [M. Otdelskij], *Армянская католическая церковь в России: исторический и современный аспекты. XVIII-XXI вв.* [Ormiańskokatolicki Kościół w Rosji. Aspekt historyczny i współczesny, XVIII-XXI w.], „Религия и право” [Religia i prawo] 2011, 2, s. 26-37.

²⁵²⁶ (K. S.) Prawdopodobnie chodzi o Mozdok (Моздок) – miasto w Osetii Północnej, położone nad Terekiem; Maskutami Ormianie nazywali w starożytności lud, który w toku dziejów przekształcił się w Alanów. Był to lud pochodzenia irańskiego, wywodzący się ze scytyjsko-sarmackiego kręgu kulturowego; od I w. n.e. zamieszkiwał północny Kaukaz i stepy nadczarnomorskie. W średniowieczu część Alanów przyjęła chrześcijaństwo, tworząc własne księstwo na Kaukazie. Dzisiejszych Osetyjczyków uważa się za ich potomków.

z Kizlaru²⁵²⁷ i Mozdoku²⁵²⁸. Treść dokumentu brzmi tak: *Do wszystkich arcy-wiernych gmin ormiańskich wyznania chrześcijańskiego, które istnieją w naszym imperium w miastach Astrachan, Kizlar i Mozdok. Pod każdym względem (...) i tak dalej. W roku 1799 od narodzin Zbawiciela, 28 października [starego stylu], w trzecim roku naszego panowania. Podpisane własnoręcznie przez cesarza Pawła I.*

593. W tym mieście jest też arsenał morski, czyli twierdza otoczona murem [mieszcząca magazyn uzbrojenia]. Przy niej niczym przedmieście rozpościera się targ Tatarów, nie wspominając o targach Ormian z przedmieścia [Astrachania –] Siejanowa, gdzie sprzedaje się owoce sprowadzone z Persji. Są też inne przedmieścia, które zamieszkują [przybysze] z Syberii i Kazania czy też Tatarzy. W 1746 roku powstało kolejne przedmieście na południu; jest zamieszkane głównie przez Ormian. Przez jego obszar i całe miasto w ogóle przepływa wspomniany wyżej potok, który uchodzi do słonego jeziora i łączy rzekę Gudum z rzeką Itil. W tym miejscu cumują statki.

To słynne miasto jest handlowym rajem. Można je też nazwać prawdziwym skarbcem, pełnym towarów pochodzących od Persów, Hindusów, Bułgarów, Rosjan, Ormian i Tatarów. Dobra stąd są sprzedawane na całym świecie²⁵²⁹. Niektórzy twierdzą, że żyje tutaj 3000 kupców. Najważniejsi mają statki pływające po Morzu Kaspijskim i rzece Itil. W mieście są różne zakłady wytwarzające skórę, bawełnę, jedwabne tkaniny i tym podobne.

Na brzegu rzeki Gudum leży ogród księcia Jusupowa²⁵³⁰, gdzie rośnie słynne drzewo zasadzone przez Piotra Wielkiego w 1722 roku, kiedy powracał on z Persji. Naprzeciw drzewa [na kamiennej tablicy] widnieje wyobrażenie [cara]. Obok można przeczytać inskrypcję po rosyjsku, która brzmi:

²⁵²⁷ (K. S.) Por. nr 596.

²⁵²⁸ (K. S.) Mozdok został założony w 1759 r. przez grupę Kabardyjczyków, którzy przyjęli chrześcijaństwo i osiedli na tych terenach. Osada uzyskała prawa miejskie w 1785 r.

²⁵²⁹ (K. S.) O handlu zagranicznym prowadzonym przez Ormian zob. S. Troebst, *Armenian Merchants in 17th Century Northeastern Europe: Bringing Raw Silk from Iran to Amsterdam*, w: *Armenier im östlichen Europa*, s. 246-251; W. Sartor, *Der armenische Rohseidenhandel im 17. und 18. Jahrhundert. Die Russland-Route*, w: *Armenier im östlichen Europa*, s. 252-275.

²⁵³⁰ (K. S.) Grigorij Dmitrijewicz Jusupow (1676-1730) – rosyjski wojskowy pochodzący z tatarskiego rodu Jusupowów, generał major armii carskiej. Brał udział w wojnach początków XVIII w., m.in. w kampaniach Piotra I. Był jednym z pierwszych przedstawicieli rodu, którzy osiągnęli wysokie stanowiska wojskowe w Imperium Rosyjskim.

1. ORMIANIE TATARII

Императоръ Петръ Великій 1772 года въ сентябрѣ мѣсяцѣ на возвратномъ пути Своёмъ изъ Перціи удостоилъ городъ Астрахань Своимъ въ немъ пребываніемъ; исажалъ собственными своими руками сіе дерево. Труды и дѣянія столь великаго и всею Европою почитаемаго чловѣка достойны быть сохраняемы въ памяти нашей.

Imperator Piotr Wielki w miesiącu wrześniu 1772 roku w drodze powrotnej z Persji zaszczyił miasto Astrachań swym pobylem i własnymi rękami zasadził to drzewo. Dzieła i czyny tego wielkiego, szanowanego w całej Europie męża zasługują na wieczne upamiętnienie.

10 maja 1819 roku drzewo zostało jednak ścięte i zabrane przez właściciela ogrodu do Moskwy. Na szczęście zdołało odrosnąć ze swoich korzeni i wciąż stoi przed tablicą.

W okolicy jest wiele sadów i winnic, nie wspominając o różnych odmianach warzyw oraz rybach, które pochodzą z tutejszych wód.

594. Niegdyś w mieście żyli chanowie tatarscy, którzy często napadali na Rosję i pustoszyli kraj. W 1544 roku²⁵³¹ car Iwan Wasylewicz²⁵³² pobił Tatarów i rozciągnął swoją władzę po Morze Kaspijskie. Astrachań uzyskał wtedy własną administrację, stając się osobną prowincją Rosji. W tamtych czasach stare centrum miasta leżało w pobliżu Seliternogo zawoda²⁵³³, gdzie obecnie oczyszcza się i przygotowuje siarkę do produkcji prochu strzelniczego.

595. Aktjube, czy też Achtuba²⁵³⁴ leżąca 30 mil dalej stąd w kierunku Ak-saraju wydaje się starym miastem. Są w nim zakopane w ziemi pozostałości dawnych budowli, których użyto do wzniesienia wspaniałych [nowych] domów i zamku w Astrachaniu. W tych stronach można odnaleźć dawne ceglane mauzolea oraz kopiec, we wnętrzu którego odkryto duże kości. Jedna pochodziła z podudzia zmarłego i mierzyła 3 łokcie [długości], a szeroka była na pół łokcia. Przewieziono ją na dwór w Sankt Petersburgu.

²⁵³¹ (K. S.) Błąd autora – poprawna data to rok 1556.

²⁵³² (K. S.) Iwan IV Groźny – car Rosji (1547-1584).

²⁵³³ (K. S.) Seliternyj zawod (Селитренный завод) – osada i zakład produkcji saletry, używanej do wyrobu prochu strzelniczego. Położona była w miejscu dawnego centrum Astrachania, zanim teren miasta został przesunięty w XVII w. Dzięki dostępowi do surowców (saletra, siarka) Astrachań stał się ważnym ośrodkiem produkcji materiałów wybuchowych w państwie moskiewskim i późniejszej Rosji carskiej.

²⁵³⁴ (K. S.) W oryginale: *Учунтубу* (*Achtuba*). Nazwa miasta pochodzi od nazwy rzeki Ach-tuby – lewej odnogi dolnej Wołgi.

Kizlar²⁵³⁵

596. To zamożne miasto oddalone od Astrachania o 470,5 mili. Powstało w 1735 roku, po części z cegły, ale w większości z drewna. Opływają je rzeki Terek i Karasu²⁵³⁶, przez co utworzyła się wyspa podobna do tej w Astrachaniu. Obie rzeki wypływają razem z gór Kaukazu po ich zachodniej stronie i rozdzielają się w miejscu odległym o 7 mil od Kizlaru. Jedno odgałęzienie, nazywane Terek, biegnie na wschód i wpływa do rzeki Kury, a wraz z nią uchodzi do Morza Kaspijskiego²⁵³⁷. Drugie, czyli Karasu, płynie na krótkim odcinku w kierunku północnym, dalej skręca na wschód i również wpada do Morza Kaspijskiego w odległości 41 mil od miasta, w pobliżu miasta Terki²⁵³⁸.

Przeprawę przez obie rzeki zapewniają pełniące rolę mostu łodzie pokryte deskami, a na obu brzegach gdzieśgdzie wbito pale, do których przywiązano sznury – podróżni trzymają się ich i tak przedostają się na drugą stronę. Po rzece Karasu kursują łodzie w kierunku północnym do Astrachania²⁵³⁹, a także na zachód do Mozdoku i Jegorocka, podczas gdy rzeką Terek podróżuje się na południe do Derbentu, Dagestanu²⁵⁴⁰ i do wsi Andrea²⁵⁴¹ (601).

597. Miasto Kizlar jest wielonarodowościowe, a wszyscy chrześcijanie mają własne kościoły. Jest tutaj ponad 1000 rodzin Ormian. Mają trzy świę-

²⁵³⁵ (K. S.) W oryginale: *Ḡḡḡḡḡ* (*Ghgzlar*).

²⁵³⁶ (M. A.) W oryginale: *Ḡḡḡḡḡḡ* (*Gharasu*). Być może to rzeka Tałowka (Таловка), ewentualnie Prorwa (Прорва) w delcie Tereku. W grę wchodzi też widły rzek Stary Terek i Nowy Terek. Według opisu miały tworzyć w pobliżu Kizlaru wyspę; w rzeczywistości Terek tworzy w delcie liczne odnogi i starorzecza. Nazwa Karasu była używana dla jednego z ramion Tereku.

²⁵³⁷ (M. A.) Terek nie wpada do żadnej rzeki, tylko bezpośrednio do Morza Kaspijskiego. Rzeka Kura przepływa dużo dalej na południe.

²⁵³⁸ (K. S.) Terki (Терки) – dawna twierdza rosyjska nad Terekiem, istniejąca od 1567 r. w dolnym biegu rzeki.

²⁵³⁹ (M. A.) Wzmianka o żegludze przez Karasu do Astrachania nie odnosi się do bezpośredniego połączenia rzeczno-ego, lecz do szlaku wodnego przez Morze Kaspijskie. Karasu jest tylko jednym z ramion Tereku w jego delcie; nazwa ta nie ma związku z Wołgą ani z samym Astrachaniem.

²⁵⁴⁰ (M. A.) Dagestan – region górski na północnym Kaukazie.

²⁵⁴¹ (M. A.) W oryginale: *Ḡḡḡḡḡḡ* (*Antrea/Andrea*). Andrea (Andreja/Андреа, Andrejewa die-rewnia/Андреева деревня) – tatarska (prawdopodobnie nogajska) osada w górach Dagestanu, położona na południe od Kizlaru. W XVIII-XIX w. znany punkt oporu górali kaukaskich walczących z Rosjanami.

tynie, w których znajduje się wiele srebrnych naczyń, świeczników, lamp, kadzielnic i krucyfiksów, nie wspominając o szatach liturgicznych. Pierwsza – najważniejsza – to kościół Wniebowzięcia [Matki Bożej]. Powstał z drewna, ale prezentuje się okazale i posługuje w nim 12 księży. Następny kościół, piękny i dużych rozmiarów, zbudowano z kamienia oraz nazwano imieniem Oświeciciela. Choć na jego potrzeby wydano mnóstwo pieniędzy, pozostaje nieukończony. Posługuje w nim sześciu księży. Trzeci [kościół] jest niewielki i drewniany. Patronuje mu Święty Jerzy. Stoi na cmentarzu oddalonym od miasta o milę.

W mieście są dwa targowiska. Jedno ma okrągły kształt i dzieli się na dwie części, w których sprzedaje się między innymi tkaniny i wyroby lniane. Drugie targowisko jest wydłużone, a można na nim kupić owoce, warzywa, szkło i wyroby miedziane. Spotyka się tu uczonych i przedsiębiorczych ludzi. [Wśród nich] jest żądny wiedzy der Garabed Dostanian, uzdolniony sekretarz ormiańskiego arcybiskupa Howhannesa.

598. Przez Kizlar przepływa w kierunku wschodnim boczna odnoga rzeki Terek, nawadniając 2000 szlachetnych winnic. Jedna winnica przynosi czasami do 500, a w niektórych wypadkach nawet 800 beczek wina (gdzie każda beczka ma pojemność 400 okk). Wyrabiany z winogron alkohol wywozi się do Rosji. Miasto ma bardzo żyzną ziemię – rosną w nim bujnie różne odmiany zboża: pszenica, jęczmień i proso, a zwłaszcza wysokiej jakości ryż, który daje tu obfite plony. Do tego dochodzą rozmaite gatunki owoców i warzyw. Jest pod dostatkiem jedwabiu i bawełny. Łatwo również o ryby. Najlepsza nazywa się *szahmati* – to ryba tłusta, szlachetna i niewystępująca nigdzie indziej. Łowi się ją głównie w zimie. Jest długa na pół łokcia. Podczas podróży w dalekie strony pełni rolę prezentu.

Poza miastem stoi forteca z drewnianym wałem zbudowana na rozległej równinie, otoczona szeroką fosą wypełnioną wodą. Do twierdzy wiodą trzy bramy; przed każdą jest zwodzony drewniany most, który podnosi się nocą. W odległości furlonga²⁵⁴² stąd nad rzeką Terek leży las. Tam w piaszczystym miejscu rośnie jabłoń, a obok znajduje się obraz świętego Jerzego, do którego pielgrzymują ludzie wszystkich narodowości. Zarzynają jagnięta i kury, ponieważ wierzą, że odnajdą tutaj ratunek dla swoich chorych.

²⁵⁴² (K. S.) Furlong – miara długości odpowiadająca ok. 201 m; w źródłach wschodnich bywała stosowana jako jednostka zwyczajowo określająca krótki dystans.

Pekete, Mollachali, Karazali²⁵⁴³

599. To zamożne wsie oddalone od Kizlaru o 25 mil na północ. Mieszkańcami pierwszej są Ormianie z Derbentu. Żyje ich tu 70 rodzin. Mają drewniany kościół Wszechzbawiciela. Mieszkańcy drugiej [wsi] to chłopci z Derbentu, których w 1797 roku sprowadzili Rosjanie. Jest tu 100 rodzin ormiańskich. Mają kościół Matki Bożej. Trzecią [miejscowość również] zamieszkują chłopci z Derbentu. Liczą 150 rodzin i należy do nich kościół Matki Bożej. Uprawiają rolę i winorośl, ponieważ każdy mieszkaniec dysponuje 30 desjatinami ziemi nadanymi na mocy dokumentu, który zaczyna się tak:

600. *Do oddanej i wiernej nam społeczności ormiańskiej wyznania chrześcijańskiego Derbentu oraz Muskuru²⁵⁴⁴, do wszystkich w każdym miejscu [kierujemy] słowo naszej cesarskiej łaski (...) 28 października w roku 1799 po narodzinach Zbawiciela, w trzecim roku naszego panowania. Podpisane własnoręcznie przez cesarza Pawła.*

Sarapan, Andrea

601. Pierwsza wieś leży na zachodzie. Stoi w niej 60 domów ormiańskich i kościół Matki Bożej. Druga to tatarska osada położona na południe od Kizlaru w odległości półtorej²⁵⁴⁵. Jest usytuowana między rzekami Sułak²⁵⁴⁶ i Aksaj²⁵⁴⁷, otoczona wysokimi górami oraz lasami. Istnieje tu 10 domów ormiań-

²⁵⁴³ (K. S.) W oryginale: *Քէթէթ* (Pekete), *Մոլլախալի* (Mollachali), *Դարազալի* (Gharazali).

²⁵⁴⁴ (K. S.) Muskur (Мыскыр, dziś Qusar) – miejscowość i region na pograniczu Dagestanu i Azerbejdżanu; w XVIII w. zamieszkaną przez różne grupy etniczne, w tym Ormian.

²⁵⁴⁵ (K. S.) W oryginale występuje tylko słowo „półtorej”, jednostka nie została sprecyzowana; zapewne mowa o mili rosyjskiej (ok. 1,6 km), co wskazuje na bliskie położenie tej osady wobec Kizlaru.

²⁵⁴⁶ (M. A.) Sułak – rzeka w Dagestanie o długości ok. 144 km. Powstaje z połączenia rzek Andijskij Kojsu i Awar Kojsu w górach Wielkiego Kaukazu, przepływa przez malowniczy kanion Sułak (jeden z najgłębszych w Europie), a następnie kieruje się na wschód i uchodzi do Morza Kaspijskiego.

²⁵⁴⁷ (M. A.) Aksaj – rzeka na Kaukazie Północnym, w Dagestanie; lewy dopływ Sułaku. Ma długość ok. 103 km, bierze początek w przedgórzach Wielkiego Kaukazu i płynie na północny wschód przez rejon chasawiurcki. Nazwa Aksaj pochodzi z języków tureckich i znaczy Biała Rzeka. W dolnym biegu tworzy ona doliny otoczone górami i lasami, co sprzyjało lokowaniu osad tatarskich i nogajskich.

skich i 60 sklepów kupców ormiańskich z Tyflisu i Derbentu. Mają kościół pod wezwaniem Matki Bożej.

Derbent²⁵⁴⁸

602. [Derbent] to znane miasto. Znajduje się w odległości sześciu dni drogi na południe od Kizlaru. Od wschodu graniczy z Morzem Kaspijskim, na zachodzie z wysoką górą²⁵⁴⁹, a od północy i południa odgradza je podwójna linia potężnych murów, zbudowanych z ogromnych kamieni. Powiadają, że zostało założone przez Aleksandra Wielkiego. W murze miejskim są dwie bramy. Jedna wychodzi na południe w kierunku kraju Persów, a druga na północ – to brama Dżora²⁵⁵⁰. Stąd można udać się wzdłuż brzegu do Kizlaru i Astrachania.

603. Wiadomo, że perska nazwa Derbentu to Drnakap²⁵⁵¹, ponieważ twierdza usytuowana jest pośrodku wąwozu niczym wrota. Taczykowie²⁵⁵² zwali ją Demir Kapu²⁵⁵³. Wnętrze doliny ma szerokość około mili, a długość mierzona ze wschodu na zachód – około 3 mil. Po wschodniej stronie dolina kończy się na Morzu Kaspijskim, a po zachodniej – na skalistych urwiskach górskich. Obwarowania miejskie są wysokie i grube na 3 łokcie. Niektórzy twierdzą, że powstały z kamienia i kruszonych muszli morskich. Z biegiem czasu powierzchnia murów stała się jednolita. Są też głosy, że składają się one z pojedynczych bloków skalnych, na których można odnaleźć litery asyryjskie i arabskie, jak też napisy w zupełnie nieznanym języku²⁵⁵⁴.

²⁵⁴⁸ (K. S.) W oryginale: *Դարբանդ* (*Tarpant/Darband*).

²⁵⁴⁹ (K. S.) Bezpośrednio nad miastem wznosi się grzbiet Dżalgański (Джалганский хребет) o wysokości 800-1000 m, stanowiący część wschodnich stoków Kaukazu. Znajduje się w nim góra Dżalgan (Джалган) o wysokości ok. 708 m n.p.m.

²⁵⁵⁰ (K. S.) Brama Dżora to najpewniej ormiańska nazwa jednej z północnych bram Derbentu; por. współczesne brama Herolda (Джарчи-капы) lub brama Czterdziestu (Кырхляркапы) w północnej ścianie murów.

²⁵⁵¹ (M. A.) Perska nazwa miasta pochodzi od słowa *darband* – ‘zamknięta brama/przełęcz’. Ormiańską natomiast – Դրնակապ (Drnakap) – tłumaczy się jako Brama Wąwozu.

²⁵⁵² (M. A.) Taczykowie – w dawnym języku ormiańskim i gruzińskim określenie Tacik (کىجات) odnosiło się do Persów lub muzułmanów posługujących się językami irańskimi.

²⁵⁵³ (M. A.) Demir Kapu (tur./pers.) – Żelazne Wrota.

²⁵⁵⁴ (K. S.) W przekazach podróżników wspominano o „starożytnych inskrypcjach” na murach; w rzeczywistości są to napisy arabskie (od VII w.) i perskie, część także w językach kaukaskich. Mit o „literach asyryjskich” powtarzał się w relacjach wschodnich i zachodnich.

604. Katib Czelebi²⁵⁵⁵ pisze o murach Derbentu:

Wybudowano dwie linie murów (jak powiada) u stóp zaokrąglonej góry. Z jej środka wypływa źródło ze smaczną wodą. Długość murów wynosi 10 500 łokci, a szerokość 550 łokci. Mają 70 wież (...). Wewnątrz i na zewnątrz składają się z dużych, gładko ociosanych kamieni o szerokości i długości 4 łokci. (...) mawiają, że mury tego [miasta] sięgają 2 mile w głąb morza.

Wśród Tatarów mongolskich krąży opowieść, że mury miały grubość 6 łokci, a do ich budowy użyto specjalnej mieszaniny potłuczonych muszli morskich i kruszywa wapiennego, twardszej od skały. Między górą i morzem znajduje się przesmyk o szerokości jednej czwartej parasanga²⁵⁵⁶. Mury długie na 400 stóp wydają się wspierać na dwóch ogromnych głazach osadzonych w zboczu górskim i od gór po morze chronią [miasto] tak solidnie, że jedyna droga do niego wiedzie przez żelazne wrota.

605. Miasto to [Derbent] zwane jest także Szeherunan, co oznacza Miasto Greków, zbudowane przez Aleksandra Wielkiego²⁵⁵⁷. Płaski obszar osłonięty murami zajmuje jedną trzecią jego powierzchni, a całkowita długość miasta to 4 parasangi. Persowie opowiadają, że kiedyś leżało w ruinie i pod rządami Justyniana zostało odnowione przez Chosrowa Wielkiego²⁵⁵⁸.

Jest tu port, do którego dostęp blokują łańcuchy pociągnięte z obu fortec, uniemożliwiające statkom wpłynięcie bez pozwolenia. Na szczycie góry zbudowano twierdzę strzegącą portu²⁵⁵⁹. Można też zobaczyć ciągnące się na długim odcinku ruiny muru, który, jak powiadają, zaczynał się kiedyś na brze-

²⁵⁵⁵ (K. S.) Katib Czelebi (Kâtib Çelebi) (1609-1657) – osmański uczony, geograf i kronikarz, autor m.in. dzieła *Cihannümâ* (Zwierciadło świata), gdzie opisał Derbent i jego umocnienia.

²⁵⁵⁶ (K. S.) Parasang – staroperska jednostka długości, wynosząca ok. 5,5-6 km. 4 parasangi oznaczałyby ok. 22-24 km, co jest liczbą mocno zawyżoną w stosunku do faktycznego rozmiaru Derbentu.

²⁵⁵⁷ (K. S.) Szeherunan to zapewne jedna z nazw Derbentu. W źródłach perskich i arabskich występuje on jako Šahrân/Šahrūnān (od pers. *šahr* – ‘miasto’). Określenie Miasto Greków wiąże się z legendą o założeniu twierdzy przez Aleksandra Macedońskiego.

²⁵⁵⁸ (K. S.) Chosrow I Anoszirwan (531-579) – władca Persji z dynastii Sasanidów; za jego panowania wzniesiono, a następnie rozbudowano potężne mury Derbentu, zachowane do dziś.

²⁵⁵⁹ (K. S.) Chodzi o Naryn-Kalę – cytadelę górującą nad Derbentem, centralny punkt systemu obronnego.

gu Morza Kaspijskiego i biegł przez 150 mil, by dotrzeć do Morza Czarnego. Lévesque²⁵⁶⁰ pozostawił następujący opis: *To dzieło, które można porównać jedynie do Wielkiego Muru Chińskiego, wciąż świadczy o potędze i kunszcie dawnych mieszkańców owej krainy; chyba że przypisze się je starożytnym królom Persji (Historia Rosji)*²⁵⁶¹.

606. Mieszkańcami miasta są Persowie i inne narody. Obecnie znajduje się tu 50 domów ormiańskich. Ormianie mają kościół pod wezwaniem Wszechzabawiciela. Istnieje tu także stary klasztor Świętego Grigorisa²⁵⁶². Kościół [klasztorny] jest wielki i przestronny, zbudowany z ogromnych ciosanych kamieni. Wznosi się na 80 kolumnach ustawionych w czterech rzędach. Dwa z rzędów przylegają do ścian, a dwa środkowe stoją naprzeciw siebie wzdłuż budowli. Ta wspiana świątynia ma obszerny dziedziniec, a dookoła niej są mieszkania i studnie. Ponieważ jednak znajduje się w rękach Persów, została zamieniona w meczet, choć Derbent jest pod władzą rosyjską i zarządza nim burmistrz.

Miasto rozpościera się u stóp porośniętej lasem góry po zachodniej stronie urwiska. W jego górnej części mieszkają Persowie, a w dolnej Ormianie. Poza miastem są sady i winnice z winogronami dobrej jakości, ale wino nie jest mocne. [W Derbencie] można zobaczyć dawne półokrągłe mauzolea gigantów. Trzy z nich mają długość 5 łokci. Mówi się, że w czasach Aleksandra Wielkiego wzniesiono z nich owe potężne mury. Jest tu również duży nagrobek słynnego giganta²⁵⁶³. Persowie opowiadają o nim różne legendy (*Pont[os]*, 172).

²⁵⁶⁰ (M. A.) Pierre Charles Lévesque (1736-1812) – francuski historyk i orientalista.

²⁵⁶¹ (M. A.) „Cet ouvrage, qu'on ne peut comparer qu'à la grande muraille de la Chine, témoigne encore la puissance et l'industrie des anciens habitants de cette contrée; à moins qu'on ne l'attribue aux anciens rois des Perses”. P.-Ch. Lévesque, *Histoire de Russie. Tirée des chroniques originales, de pièces authentiques et des meilleurs historiens de la nation*, t. 4, Paris 1812, s. 110.

²⁵⁶² (K. S.) Grigoris – syn Grzegorza Oświeciciela, zamężony w kraju Maskutów nad brzegiem Chaldir-Gel (jeziora Chaldir).

²⁵⁶³ (K. S.) Gigant derbencki – postać legendarna znana z podań perskich i kaukaskich, którą miejscowa ludność utożsamiała z rzekomym olbrzymem pochowanym w Derbencie. Według tradycji jego nagrobek tworzyły ogromne bloki kamienne o długości nawet 5 łokci, użyte potem do budowy murów. Opowieści te miały tłumaczyć monumentalność derbenczkich fortyfikacji i wpisywały się w legendy o budowlach Aleksandra Wielkiego oraz olbrzymach (orm. *ηηt* – divach) obecnych w folklorze irańskim i kaukaskim.

2. Ormianie na Kaukazie i w Gruzji

607. Gubernia [kaukaska]²⁵⁶⁴ obejmuje obszar od rzeki Kubań (250) po Gruzję. W większości zajmują go potężne i nieprzystępne góry Kaukazu, rosyjska władza nazwała [zatem] gubernię kaukaską. Najważniejsze tutejsze miasta to Jegorock, Stawropol, Mozdok i Aleksandrow²⁵⁶⁵. W późniejszych czasach dołączył do nich Kizlar, o czym wspomnieliśmy, pisząc o guberni astrachańskiej (596).

Jegorock²⁵⁶⁶

608. To stolica guberni kaukaskiej. Miasto jest duże i zamożne. Panuje w nim ożywiony ruch ludności z różnych krajów. Przed laty miał tu siedzibę gubernator rosyjski, który rządził ziemiami Kaukazu i jego góorskimi ludami.

Większość mieszkańców to Rosjanie, ale w mieście żyje też 15 rodzin Ormian, którzy mają własny kościół. Poza murami na pobliskich przedmieściach usytuowane są owalne, ozdobione kolumnami sklepy około 80 ormiańskich kupców z Nachiczewanu i Tyflisu. Poniżej znajduje się duży plac z dwiema bramami, które zamyka się na noc. Na wschodnim krańcu placu stoi niewielki drewniany kościół Świętego Jerzego. Każdego tygodnia odbywa się tu targ, gdzie sprzedaje się odzież, żywność i inne towary.

W niektórych miejscach natrafia się na gorące źródła i studnie z wodą o ciepłym smaku, które znajdują się w górach o stromych szczytach oddalonych o 40 mil od miasta. Można też zobaczyć przepustы pod drogą – trudną dla podróżnych i przypominającą wąwóz między oboma wysokimi górami, stojącymi obok siebie i wzbijającymi się w niebo. Przepustami płynie rzeka Terek, która bierze początek w tutejszych górach i dzieli się na dwie odnogi – jedna wpływa do rzeki Kury, a druga do Morza Kaspijskiego, o czym już wspomnieliśmy (596).

²⁵⁶⁴ (K. S.) Gubernia kaukaska – jednostka administracyjna Rosji utworzona w 1785 r. z ośrodkiem w Jekaterynodarze. Obejmowała obszary Północnego Kaukazu między Kubaniem a Gruzją. (M. A.) Zob. nr 545.

²⁵⁶⁵ (M. A.) Aleksandrow – osada wojskowa i twierdza założona w 1777 r. W tym fragmencie chodzi o twierdzę Aleksandrowską (ros. Александровская крепость), element tzw. linii azowsko-mozdockiej. Forteca była jednym z głównych punktów obronnych nowo tworzonej guberni kaukaskiej, obok Stawropola i Mozdoku. Z czasem powstała wokół niej osada wojskowa (dzisiejsze Aleksandrowskoje w Kraju Stawropolskim).

²⁵⁶⁶ (K. S.) W oryginale: *Гѣоргѣйскъ* (*Jagorocga/Jakorcka*). Gieorgijewsk/Georgijewsk (Гео́ргиевск) – miasto nad Kumą, w latach 1802-1822 stolica guberni kaukaskiej.

Wielu Rosjan i przedstawicieli innych narodowości przybywa tutaj w maju z dalekich stron, aby skorzystać z łaźni termalnych, i przez miesiąc stacjonuje w gospodach, które zbudowano dla chorych – tam wracają oni do zdrowia.

Madżar²⁵⁶⁷

609. To znana wieś oddalona o 60 mil na północ od miasta [Jegorocka]. Stoi tu 60 domów ormiańskich i kościół Matki Bożej. Mieszkańcy są rolnikami, ponieważ tutejsza ziemia jest żyzna i daje obfite plony.

W pobliżu widać liczne ruiny dawnych, bezkształtnych budowli, które stopniowo rozbiera się, by stawiać nowe. Widać też stare groby gigantów, przykryte ziemią. Długość grobowców wynosi 5 łokci, a szerokość 2 lub 3. Na ich powierzchni można dostrzec nieznane znaki i litery, wyryte wzdłuż pośrodku. Środkowa część grobu jest nieco wyższa od otaczających go czworokątnych ram.

Dawniej istniało tu miasto Madżar założone przez starożytnych Scytów. To stąd północny odłam Tatarów wyruszył na zachód. Powiadają, że od nazwy tego odłamu pochodzi nazwa ich potomków – Węgrów (324).

Aleksandrow

610. To niewielkie miasto w pobliżu Madżaru. Z powodu licznych podróżujących i kupców przebywają w nim ludzie wielu narodowości, przez co panuje

²⁵⁶⁷ (K. S.) W oryginale: *Uuŭuun (Madżar)*. Madżara – dawna rosyjska twierdza i osada wojskowa założona w 1799 r. podczas umacniania linii kaukaskiej; położona nad rzeką Kumą. W 1921 r. przemianowana na Prikumsk, a w 1929 r. – Budionnowsk (Будённовск). W 1797 r. 50 rodzin ormiańskich i 20 gruzińskich zwróciło się do władz prowincji Astrachań z prośbą o przydzielenie im pustych ziem „wzdłuż rzeki Tomuzłowki (Томузловка) i od jej ujścia w dół lewego brzegu rzeki Kumy do ujścia rzeki Bujwoł”. Za zgodą rządu 30 spośród 70 rodzin przeprowadziło się w to miejsce, tworząc osadę i nazywając ją Karabagla (od nazwy ich rodzinnego regionu Karabachu, który pozostawał wówczas pod kontrolą Persji). W 1799 r. na mocy dekretów Pawła I ustalono warunki przydziału gruntów uprawnych i leśnych dla osadników z Persji i Derbentu. 28 października car podpisał statut, zgodnie z którym zezwolono na założenie na terenie Starej Madżary miasta „o tej samej nazwie – Święty Krzyż”. Statut określał „prawa, przywileje i wolności społeczności Ormian z Astrachania, Kizlaru i Mozdoku”. Osadnikom przyznano różne przywileje. Mogli wznosić kościoły, dzwonnice i inne zabudowania. W 1819 r. powstał z cegły madżarskiej ormiański kościół Świętego Jerzego Zwycięskiego, istniejący do roku 1935.

ożywiony ruch. Nie mieszkają tu żadni Ormianie, ale kupcy ormiańscy z Natchiczewanu i Mozdoku stale prowadzą interesy.

Stawropol²⁵⁶⁸

611. To obecnie znana stolica guberni, duże i piękne miasto oddalone o 168 mil od Jegorocka. Ma wiele murowanych budynków i proste ulice. Ziemia jest żyzna, powietrze zdrowe, a w pobliżu rośnie wiele lasów, dzięki czemu niczego tu nie brakuje.

Miasto założono na płaskowyżu. Stoi w nim około 20 domów Ormian i 30 domów cudzoziemców prowadzących sklepy. [Ormianie] mają swój kościół Oświeciciela zbudowany z oszlifowanych kamieni długości łokcia. Kopuła pozostaje nieukończona. Co tydzień odbywa się tu targ, a co trzeci rok – wielki jarmark. Przybywają wówczas tysiące ludzi z różnych miejscowości.

Po przeniesieniu siedziby rządu guberni z Jegorocka [w 1822 roku] miasto zostało rezydencją książąt, dzięki czemu wciąż rozkwita i zyskuje [nowe] znaczące budynki.

Mozdok

612. To zamożne miasto położone 115 mil od Jegorocka, 184 mile od Kizlaru i 398,5 mili od Tyflisu. Żyją tu ludzie wielu narodowości: Rosjanie, Ormianie, Gruzini, Cerkiesi i Osetyjczycy²⁵⁶⁹. Ormianie mają w sumie 250 domów, jak również 3 kościoły: Matki Bożej, Świętego Stefana w samym mieście oraz Świętego Jerzego poza nim, na cmentarzu.

Mozdok słynie ze swojego rynku podzielonego na dwie zaokrąglone części, usytuowane naprzeciw siebie niczym bazar. Sprzedaje się w tym miejscu tkaniny i wyroby lniane. Żyją tu także Ormianie wyznania rzymskokatolickiego, około 15 rodzin, również mających swój kościół – Świętego Piotra, obok którego stoi plebania.

²⁵⁶⁸ (K. S.) W oryginale: *Unuipopol (Sdawropol)*.

²⁵⁶⁹ (K. S.) Osetyjczycy – lud indoeuropejski, posługujący się językiem osetyjskim z grupy irańskiej, zamieszkujący głównie środkowy Kaukaz. Uważani za potomków starożytnych Alanów. Większość wyznaje prawosławie, część islam sunnicki; zachowały się też archaiczne elementy wierzeń przedchrześcijańskich (np. kult świętych górskich).

Wszyscy podróżni zmierzający do Tyflisu muszą przejechać przez owo miasto, mijając po drodze trzy fortece zbudowane w celach obronnych. Kasztelanowie razem z podległym im wojskiem rosyjskim mają tam swoje siedziby. Ostatnio urządzono w Mozdoku dobrze wyposażoną stację kwarantanny, gdzie przybysze z Gruzji pozostają przez cztery dni, zanim dostaną pozwolenie na wyruszenie w dalszą drogę.

613. Wspomniane fortece noszą nazwy Achlowghazach, Kymbelej i Władykaukaz²⁵⁷⁰, a leżą na skraju Kaukazu. Trwająca trzy dni droga przez wysokie szczyty kaukaskie jest bowiem bardzo niebezpieczna z powodu rozbójników, ukrywających się głównie w lesie nieopodal Achlowghazachu. Chronią się tam czeczeńscy muzułmanie, którzy są równie żądni krwi co Czerkiesi, ale mają odmienną mowę (587). Często niespodziewanie opuszczają swoje kryjówki, napadają na podróżnych i znikają. Dlatego też kasztelan przydziela podróżującym eskortę żołnierzy. Każdego tygodnia królewski oddział eskortowy tworzy karawanę złożoną z setek zbrojnych i trzech dział, która dostarcza pocztę do Władykaukazu, a stamtąd od Tyflisu.

614. Od Władykaukazu pod Stepancminde²⁵⁷¹ rozciąga się wysoka i ośnieżona góra Elbrus²⁵⁷². Na jej szczycie stoi klasztor zbudowany niegdyś przez Gruzinów. Obszar ten zamieszkuje wojowniczy górski lud Osetyjczyków, który oddaje cześć drzewom. Czczą oni także koty oraz krowy, którym z powodu naiwnych przesądów ozdabiają rogi.

²⁵⁷⁰ (K. S.) Woryginale: *Ախլովղազ* (*Achlowghazach*), *Կիմբելեյ* (*Kymbelej*), *Վլադիկաւկազ* (*Wladikawkaz*). Pierwsza forteca to najpewniej Ahlugo (Ахлуго), czyli wioska twierdza w Czeczenii. W XVIII w. znana forteca górali czeczeńskich, zdobyta przez Rosjan w 1780 r. i opisywana w relacjach. Druga – odpowiada rosyjskiemu fortowi Kambilewskij (Камбилеевский редут / Камбилеевская крепость) w Osetii (w pobliżu dzisiejszego Władykaukazu). Była to jedna z twierdz rosyjskiej linii kaukaskiej, powstała pod koniec XVIII w. Trzecia wspomniana forteca – Władykaukaz – została założona w 1784 r. u wylotu Wąwozu Darialskiego; z czasem przekształciła się w miasto, dziś będące stolicą Osetii Północnej (Alanii).

²⁵⁷¹ (K. S.) Stepancmina (orm. *Ստեփանցմինա*, gruz. *სტეფანწმინდა*) – miasto w północnej Gruzji, położone w regionie Mccheta-Mtianetia, nad rzeką Terek, u stóp góry Kazbek. Założone w XVIII w. jako osada o nazwie Kazbegi, od nazwiska lokalnej rodziny feudalnej; w okresie radzieckim oficjalnie funkcjonowało pod tą nazwą, a w 2007 r. przywrócono historyczną – Stepancmina (Święty Stefan). Prowadzi z niego droga do słynnego monasteru Cmina Sameba (Świętej Trójcy) na zboczu Kazbeku.

²⁵⁷² (M. A.) Woryginale: *Ելբրւս* (*Jalpuz*), czyli Elbrus. W tym przypadku chodzi jednak o Kazbek, nazywany Małym Elbrusem. Na jego zboczu znajduje się klasztor Cmina Sameba.

W rejonie Stepancmindy w okolicy gruzińskiego klasztoru Świętego Stepanosa po Tyflis żyje dzikie plemię górali gruzińskich, nazywanych Dwałami²⁵⁷³.

Tyflis²⁵⁷⁴

615. To stolica guberni gruzińskiej i dawna rezydencja władców Gruzji. Od południa i zachodu otaczają ją góry. Po wschodniej stronie płynie z północy na południe rzeka Kura²⁵⁷⁵. Na jej przeciwnym brzegu wznosi się góra Hawlabar²⁵⁷⁶, gdzie rozciąga się obszerna równina zamieszkiwana przez chłopów z Eczmiadzyna, sprowadzonych tu decyzją wielkiego gubernatora rosyjskiego Cycjanowa²⁵⁷⁷ podczas ostatniej wojny z Persami. [Chłopi] zaczęli budować na owej górze domy, poszerzając w ten sposób obszar miasta.

To słynne miasto założono na krawędzi urwiska. Jego teren zaczyna się na brzegu rzeki Kury, gdzie stoi mur powstały z krzemienia wymieszanego z gliną. Na południe od mostu po jego wschodniej stronie jest pięć łaźni z naturalnymi wodami termalnymi. Zdobią je gustownie wykonane sklepienia, mają też głębokie baseny wzmocnione cementem. Po lewej przebiega droga prowadząca do Persji. Z drugiej strony mostu stoi wysoka wieża nazywana Narikała²⁵⁷⁸. Przechowuje się w niej broń i wyposażenie potrzebne do celów obronnych.

²⁵⁷³ (K. S.) Dwałowie (gruz. დვალეზი, Dvalebi; osset. Твалтæ, Tualtæ) – lud kaukaski, który w średniowieczu zamieszkiwał rejony górskie po obu stronach Wielkiego Kaukazu, zwłaszcza dolinę rzeki Ardon w Osetii i pogranicze gruzińsko-osetyjskie. Stopniowo ulegli asymilacji – część została zeslawizowana, część wtopiła się w Osetyjczyków i Gruzinów. Do dziś zachowały się ślady toponimiczne i tradycje przypisywane Dwałom.

²⁵⁷⁴ (K. S.) W oryginale: *თიფლისი* (Tiflizi). Dziś Tbilisi.

²⁵⁷⁵ (K. S.) Kura (gruz. მტკვარი, Mtkwari) – główna rzeka Kaukazu Południowego, przepływa przez Tbilisi z północy na południe i dalej na wschód, uchodząc do Morza Kaspijskiego.

²⁵⁷⁶ (K. S.) W oryginale: *ჰაულბარ* (Hawlabar). Avlabari – dzielnica Tbilisi położona na lewym brzegu Kury, jedna z najstarszych części miasta. Tradycyjnie zamieszkiwana przez Ormian, zwłaszcza po przesiedleniach z początku XIX w.

²⁵⁷⁷ (K. S.) Paweł Dmitrijewicz Cycjanow (1754-1806) – generał rosyjski, głównodowodzący na Kaukazie, gubernator Gruzji po jej aneksji przez Rosję (1801). W latach 1803-1806 prowadził kampanie przeciw Persji i Turcji, organizując także przesiedlenia ludności ormiańskiej do Tbilisi.

²⁵⁷⁸ (K. S.) W oryginale: *ნარიკალა* (Narigale). Narikała (gruz. ნარიკალა) – starożytna cytadela górująca nad Tbilisi, położona na zboczu góry Świętego Dawida, nad rzeką Kurą. Jej początki sięgają IV w. Rozbudowywana przez Persów, Arabów, Gruzinów i Mongołów. Jej nazwa bywa tłumaczona jako Mała Twierdza (z pers. *nari-qala*).

616. Na północy miasta leży równina. Znajduje się na niej przedmieście przylegające do jednej z dużych dzielnic, nazywane Dapitagh²⁵⁷⁹. Przy rzece wznosi się klasztor ormiański pełniący rolę rezydencji arcybiskupa. Stary kościół zwany katedrą zbudowano w roku Pańskim 600. W środku są trzy jednakowe ołtarze i pięć naw, a ściany świątyni udekorowano różnymi obrazami.

W okolicy szeroko znana jest szkoła, niedawno założona przez słynnego ormiańskiego arcybiskupa Gruzji – Nersesa²⁵⁸⁰. Ormiańskie dzieci uczęszczają tu na lekcje prowadzone przez uczonego wardapeta Harutiuna Alamdariana²⁵⁸¹ w języku ormiańskim, rosyjskim i perskim.

Mieszkańcy tego dużego miasta są różnych narodowości. Żyje tutaj 20 tysięcy rodzin. Liczba rodzin ormiańskich wynosi 5000. Dawniej były tu 24 kościoły, ale kiedy chan Mohammad²⁵⁸² zdobył Tyflis, wiele zostało zniszczonych. Oprócz klasztoru istnieje 10 kościołów ormiańskich, które noszą następujące nazwy: 1) Świętego Znak, 2) Dżigraszen [Awetjac]²⁵⁸³, 3) Matki Bożej Betlejemskiej²⁵⁸⁴, 4) Medzperti [Duża Twierdza]²⁵⁸⁵, 5) Pokrperti [Mała Twierdza], 6) Świętego Jerzego, 7) Świętego Sarkisa, który stoi poza miastem w pobliżu klasztoru, 8) Chodżenc w Hawlabarze, 9) Świętego Sarkisa nieopodal łaźni oraz 10) Świętego Jana Chrzciciela po drugiej stronie rzeki.

617. Pustelnia niewiast²⁵⁸⁶ to klasztor ormiańskich zakonnic, które od dawna poświęcają się życiu monastycznemu pod kierownictwem opatki.

²⁵⁷⁹ (K. S.) W oryginale zapis niepewny: *Տափաղան* (Dapidagh) lub *Տավաղան* (Dawidagh) – dzielnica Dawida. To jedna z dawnych dzielnic Tbilisi, położona na północnej równinie miasta, w rejonie dzisiejszego Avlabari i Didube. Jej nazwa związana jest z kultem św. Dawida z Garedży (Garedzelego).

²⁵⁸⁰ (K. S.) Nerses V z Asztaraku – arcybiskup Besarabii i Nowego Nachiczewanu (1830-1843), katolikos Armenii (1843/1846-1857), założyciel *Ներսիսյան դպրոց* – szkoły Nersisjan – ormiańskiej uczelni w Tyflisie.

²⁵⁸¹ (K. S.) Harutiun Alamdarian (1795-1834) – nauczyciel i poeta ormiański. W szkole Nersisjan nauczał w latach 1824-1830. Jego wychowankami byli m.in. pisarz i poeta Chaczatur Abowian oraz filozof, pisarz i pedagog Stepanos Lazarian.

²⁵⁸² (K. S.) Agha Mohammad Chan Kadżar – szach perski (1789-1797). W 1795 r. zdobył Tyflis i wymordował jego mieszkańców.

²⁵⁸³ (K. S.) W oryginale: *Դձիգրասեն*.

²⁵⁸⁴ (K. S.) W oryginale: *Բեթլեհեմի Սուրբ Աստվածածին յեկեղեցի*.

²⁵⁸⁵ (K. S.) W oryginale: *Մեծփերտ*.

²⁵⁸⁶ (K. S.) W oryginale: *Անաստիանի Կուսակազմ (Anabadrn Gusanac)*.

Najważniejszy kościół Gruzinów nosi nazwę Sion[i], jest bogato wyposażony i zwieńczony kopułą. Jest wysoki i ma strzelistą dzwonnice. Stoi na brzegu rzeki Kury. To wielki i okazały [budynek]. Wewnątrz przedstawiono na malowidłach całość Biblii. Również siedziba biskupa rosyjskiego ma spore rozmiary. W Tyflisie żyją też rzymskokatoliccy Ormianie w liczbie około 40 rodzin. Mają kamienny kościół Bogurodzicy zbudowany w 1803 roku. Obok świątyni stoi plebania, gdzie mieszkają posługujący księża rzymskokatoliccy. Są też Grecy, którzy przybyli z różnych stron. Domy zamożnych są dwupiętrowe, murowane z cegły, domy zaś należące do stanu średniego mają jedno piętro. Lud prosty mieszka w domach z gliny i drewna, których dachy nazywają *tarbas*²⁵⁸⁷. Ulice miasta są wąskie i nieregularne. Zabudowania stoją tak blisko siebie, że gdzieś tam brakuje miejsca na drogę.

Niedawno rozpoczęto w Dapitagh budowę domów w stylu europejskim, które mają rozmaite kształty i stoją wzdłuż długich, prostych ulic. Postawiono tu też wielki pałac gubernatora. Obok niego jest okazały ogród, sklepy usytuowane w równych rzędach i pałace bogaczy.

Za Dapitagh w kierunku zachodnim leżą winnice i urokliwe ogrody. Kiedy patrzy się z góry na miasto, przez którego środek przepływa znacząca i pożyteczna rzeka Kura, wydaje się ono niezwykle piękne. Na obrzeżach zbudowano dwie stacje kwarantanny, z których jedna jest przeznaczona dla przybyszów z Persji, a druga dla podróżnych docierających tutaj z Kaukazu.

618. Przed Tyflisem zbudowano szeroki drewniany most rozciągający się do góry Hawlabar. Po jego obu stronach ustawiono na rzece 10 pływających młynów wodnych, które obracane dzięki nurtowi dostarczają mękę miastu. Czasem jednak bywają porywane przez gwałtowny przypływ i unoszone z biegiem rzeki.

Tę słynną rzekę wszyscy nazywają Kurą. Jej dwa ramiona wypływają z gór Ardahanu²⁵⁸⁸ i jeziora Szawszeti²⁵⁸⁹, po czym łączą się przy Aczuchbasz²⁵⁹⁰.

²⁵⁸⁷ (K. S.) W oryginale: *tarbas/darbas*) – ‘dach/taras, taras na dachu’.

²⁵⁸⁸ (K. S.) W oryginale: *Ardahan*); tur. Ardahan, gruz. არდახანი. Ardahan – miasto we wschodniej Turcji, nad rzeką Kurą. Obecnie stolica prowincji Ardahan.

²⁵⁸⁹ (K. S.) W oryginale: *Szawszeti*); tur. Şavşat, gruz. შავშათი. Şavşat – górska kraina historyczna, dystrykt i miasto na pograniczu dzisiejszej Gruzji i Turcji, w prowincji Ardahan.

²⁵⁹⁰ (K. S.) W oryginale: *Aczuchbasz*), tur. Açıkbaz, Açıkbaz, Açıkbaz to dawna lokalna nazwa miejsca u źródeł Kury, w rejonie Ardahanu i Szawszeti w Turcji, gdzie łączyły się dopływy Kury.

Rzeka płynie dalej przez wąwóz Berde²⁵⁹¹ i Tyflis, a potem rozdziela się na siedem odnóg²⁵⁹². W końcu wpada do Araksu²⁵⁹³ w pobliżu Dżawadu i wraz z nim uchodzi do Morza Kaspijskiego.

W Kurze żyje wiele ryb różnych gatunków, a szczególnie bogate w tłuszcz są karpie²⁵⁹⁴ i jesiotry, które nazywa się także *czurget*²⁵⁹⁵. Nieopodal Gandży²⁵⁹⁶ zabiera się tej ostatniej dużą ilość ikry i wywozi następnie w inne miejsca. W rzece można także znaleźć wydry. W okolicy Tyflisu stanowią jednak rzadkość.

Przy dolnym krańcu Tyflisu Kura rozwidła się, milę dalej znów łączy i w ten sposób tworzy cudną wyspę o wydłużonym kształcie, nazywaną Ortaczała. Są na niej piękne ogrody i drzewa owocowe.

619. Sololak²⁵⁹⁷ to potok spływający ze szczytu góry, który uchodzi do stawu u stóp jej zbocza. Tworzy u podnóża rozlewisko, z którego odprowadza się wodę do nawadniania ogrodów. Na górze znajduje się gruziński kościół nazywany [M]tacminda, co oznacza Święta Góra²⁵⁹⁸. Pielgrzymi udają się tam boso w każdy czwartek.

Kachit²⁵⁹⁹ i Telawi²⁶⁰⁰ to wsie znane z dobrego wina. Ponieważ okolica jest górzysta, istnieje tu wiele winnic, gdzie wytwarza się mnóstwo trunku, sprzedawanego następnie na dwóch równolegle usytuowanych targowiskach. W tych stronach wino pije się zamiast wody, a robią to wszyscy – również dzieci i starcy. Jest też mnóstwo owoców oraz jagód. Wszystkie potrzebne towary

²⁵⁹¹ (K. S.) To zapewne odniesienie do rejonu miasta Bərdə (Barda) w Azerbejdżanie.

²⁵⁹² (K. S.) Opis przesadzony; w rzeczywistości Kura tworzy rozgałęzienia w swej dolinie i delcie przed ujściem do Morza Kaspijskiego, ale nie wpada do Araksu. Dawniej uważano, że obie rzeki łączą się przed ujściem.

²⁵⁹³ (M. A.) Por. nr 2.

²⁵⁹⁴ (K. S.) W oryginale: *opuḥmū* (*orakul*) – ryba występująca w rzece Kurze; prawdopodobnie karpionowata, w XVIII-XIX w. odławiana w dużych ilościach.

²⁵⁹⁵ (K. S.) *Çırqəl* (azerb.) – ‘jesiotr’.

²⁵⁹⁶ (K. S.) Gandża (azer. Gəncə) – jedno z najstarszych i największych miast leżących nad rzeką Gandżaczaj (Gəncəçay) u podnóża Małego Kaukazu.

²⁵⁹⁷ (K. S.) Sololak (gruz. სოლოლაკი) – dawny potok spływający ze zbocza góry Mtacminda w Tbilisi; obecnie nazwa historycznej dzielnicy miasta.

²⁵⁹⁸ (K. S.) Mtacminda (gruz. მთაწმინდა) – wzgórze nad Tbilisi. Znajduje się tam klasztor św. Dawida Garedelego (VI w.), słynny cel pielgrzymek (dawniej tradycyjnie w czwartki).

²⁵⁹⁹ (K. S.) Kachit ma zapewne związek z Kachetią (gruz. კახეთი, Kakheti) – regionem we wschodniej Gruzji ze stolicą w Telawi, od wieków słynącym z winiarstwa.

²⁶⁰⁰ (M. A.) W oryginale: *Ṭḥlūl* (*Telaw*). Telawi (gruz. თელავი) – stolica Kachetii, położona na zboczu góry Ciw-Gombori nad rzeką Alazani.

są dostarczane rzeką. Pojawiają się kupcy wszelkich narodowości pochodzący z różnych stron.

[M]ccheta to gruziński kościół sporych rozmiarów, sklepiony i wyposażony w kopułę, który zbudowano w dużej wsi w odległości dnia drogi od Tyflisu. Są tu dwa duże drewniane mosty. Każdy, kto chce z nich skorzystać, musi zapłacić kościołowi dwa *abbasi*²⁶⁰¹.

Gandza²⁶⁰²

620. Właściwa nazwa tego miasta brzmi Gendże, jednak kiedy władzę przejęli Rosjanie, zostało przemianowane na Jelizawietpol. To znane miasto forteczne umocnione kiedyś przez Osmanów. Podczas ostatniej wojny było oblegane przez mężnego generała rosyjskiego Cycjanowa i znalazło się w bardzo ciężkim położeniu, kiedy zdradzieccy Persowie przysięgli generałowi, że się poddadzą. Otwarli bramy miejskie i zwiedli go w pięknych słowach, powołując się na chana perskiego i zapraszając do środka. Kiedy wkroczył z grupą żołnierzy, bramy zamknięto, a wszyscy Rosjanie zostali wysieczeni mieczami. Zemsta rosyjskiego rządu była straszliwa, gdyż wybito całą ludność łącznie z chanem. Z Gandży wysyła się rzeką wędzone ryby i inną żywność do Tyflisu.

Gori

621. To gruzińskie miasto okręgowe, które leży na równinie w odległości dwóch dni drogi od Tyflisu²⁶⁰³. Jest wielonarodowościowe. Stoi tu 150 domów należących do Ormian. Mają oni własny kamienny kościół. Chociaż nie potra-

²⁶⁰¹ (M. A.) Abbaz (pers. *abbasi*) – dawna srebrna moneta używana w Persji i na Kaukazie; w XVIII-XIX w. szeroko rozpowszechniona w handlu lokalnym.

²⁶⁰² (K. S.) W oryginale: *ჟანდაზი* (*Kandzag / Gancak*). Po zajęciu przez wojska rosyjskie w 1804 r. i przyłączeniu chanatu Gandży do Rosji miasto otrzymało nową nazwę Jelizawietpol (Елизаветполь) na cześć cesarzowej Elżbiety Aleksiejewny, żony cara Aleksandra I. Dawna nazwa Gandża została przywrócona dopiero w 1935 r.

²⁶⁰³ (K. S.) Gori (gruz. გორი) – miasto w środkowej Gruzji, nad rzeką Kurą, u ujścia Liachwi. Założone w VII w., od średniowiecza pełniło funkcję ważnego ośrodka obronnego. Góruje nad nim XII-wieczna twierdza Goris Ciche. W XVIII w. Gori było wielokrotnie niszczone podczas najazdów perskich i osmańskich.

fią mówić po ormiańsku, bo na co dzień posługują się gruzińskim, nie stronią od książek ani nauki. Żyją tutaj także rzymskokatoliccy Ormianie. Mają nową świątynię i plebanię dla swojego księdza.

Za miastem kończy się obszar Kaukazu. Płynie tędy szara rzeka Liachwi²⁶⁰⁴, która minąwszy miasto, wpada do Kury oddalonej od niego o godzinę drogi. W pobliżu znajduje się okazały kamienny most z trzema łukami. Jeden z jego końców jest połączony ze zboczem wysokiej góry, pod którą przepływa Kura.

Haghpat

622. To znany klasztor położony w odległości dwóch dni drogi na południe od Tyflisu. Wschodnia część terenu klasztornego jest gęsto zalesiona i otoczona górami. Po północnej stronie leży dolina, gdzie stoją klasztorne młyny, a od zachodu po Lori ciągną się nieużytki i winnice. Rzeka płynie z południa na północ, po czym skręca na zachód. Na górę, gdzie stoi Haghpat, prowadzi tylko jedna droga, której przebieg zajmuje godzinę i jest tak trudne, że mówi się, iż nawet sam Lenk Temur mimo swojej siły nie mógłby tego dokonać.

W szerokiej dolinie po wschodniej stronie stoi klasztor Świętego Znak, który jest otoczony murem i [dodatkowo] umocniony. W centralnej części terenu klasztornego usytuowano kościół. Jest on dużych rozmiarów i prezentuje się okazale, a zbudowano go w całości z oszlifowanych kamieni. Obok są dwa dwupiętrowe murowane budynki służące mnichom jako mieszkania. Od wschodu jest brama i połączony z nią następny kościół. Również od północy stoi kościół, któremu patronuje Hamazasp²⁶⁰⁵. Jest duży i sklepiony, jego kopuła pozostaje jednak nieukończona.

Historyk Kirakos wspomina o dwóch świątyniach, jednej dużej i drugiej mniejszej, dodając, że biskup Hamazasp *wybudował kościół we wspólnym miejscu, jak również dzwonnice oraz dużą i piękną kaplicę*.

623. Wszystkie trzy kościoły są ze sobą połączone i dwupiętrowe. Na obu piętrach znajdują się łącznie 44 ołtarze i stoły, zbudowane z kamienia i ozdobione kolumnami drzwi, a także inne elementy. Wprawione w ramy okna

²⁶⁰⁴ (M. A.) W oryginale: *Լիափի (Iljach)*. Liachwi (gruz. ლიახვი) – rzeka w środkowej Gruzji, lewy dopływ Kury. Jej długość wynosi ok. 115 km. Wypływa w górach Kaukazu (Wielki Kaukaz), płynie przez Osetię Południową, m.in. przez Cchinwali, a następnie uchodzi do Kury w pobliżu Gori.

²⁶⁰⁵ (M. A.) Por. nr 121.

i pięknie wznoszące się w niebo nawy oraz kopuły wyglądają majestatycznie, kiedy ogląda się je z daleka.

Po południowej stronie pochowano naszych królów Aszota i Smbata, którzy chroniąc się przed wrogami, skryli się na nieprzystępnej górze w lesie cedrowym. Las ten później kazali wyrąbać i tak powstała piękna dolina. W niej wybudowano ów sławny klasztor [Świętego Znak]. Dawni historycy wspominają też klasztory Haghpata i Sanahinu, o których pisaliśmy na początku naszej książki (17). Wydaje się jednak, że Sanahin założono wcześniej. Niektórzy za podaniami twierdzą, że utworzył go sam święty Oświeciciel. W X wieku duchowni uciekający przed Rzymianami [Bizantyńczykami] wzniesli tam świątynię. Píše o tym również Wartan: *Wybudowali kościół poświęcony Matce Bożej w klasztorze Sanahin na granicy miasta Lori.*

Jak już wspomnieliśmy, królowa Chosrowanujsz²⁶⁰⁶, żona króla Aszota Miłosiernego²⁶⁰⁷, ufundowała Haghpata i tutejszy klasztor. Upamiętnia ją między innymi Wartan²⁶⁰⁸: *Święta królowa zbudowała Haghpata i Sanahin, słynny klasztor, w roku 410 (961).*

W XI wieku z woli króla Gurgena²⁶⁰⁹ Haghpata został siedzibą biskupa. Kirakos powiada, że biskup Howhannes kazał wybudować niewielki przedsionek obok tamtejszej bazyliki. Powstał duży i piękny budynek, budzący wrażenie u każdego, kto go ujrzał. Ten sam Kirakos pisze o innym Howhannesie, synu brata pierwszego [Howhannesa]:

Zbudował twierdzę z solidnymi murami między Haghpatem a Sanahinem. Ponieważ stała na ziemi należącej do Sanahinu, oba klasztory poróżniły się. Iszchan Szachinszah, syn Zakarego, zemścił się na Sanahinie (...), bowiem Haghpata podlegał wtedy gruzińskiej królowej. Po śmierci biskupa Howhannesa na rozkaz Tatarów zburzono mury twierdzy.

624. Pewien naoczny świadek opowiadał, że przed wieloma laty w jednym z narożników kościoła w Haghpacie znaleziono wiele ksiąg spisanych ręką dawnym pismem. Przewieziono je później do Tyflisu, gdzie uległy rozproszeniu. Był tam cmentarz wardapetów, również wspomniany przez Kirakosa,

²⁶⁰⁶ (M. A.) Por. nr 17.

²⁶⁰⁷ (M. A.) Por. nr 5.

²⁶⁰⁸ (M. A.) Por. nr 16.

²⁶⁰⁹ (M. A.) Por. nr 120.

który tak pisze o wardapecie Torosie: *Został pogrzebany w słynnym klasztorze Haghat, w górnej części klasztoru, między biskupami i wardapetami.*

Odnosnie do grobów przodków i informacji o nich spójrz na [cytowane w tej książce] inskrypcje (126). W dawnych czasach u stóp góry istniały wsie Gachmachud²⁶¹⁰, Checzi²⁶¹¹ i Chndzorakugh²⁶¹².

²⁶¹⁰ (K. S.) W oryginale: *Գախմախուդ* (*Gachmachud*). Nieistniejąca dziś osada, znana ze źródeł średniowiecznych.

²⁶¹¹ (K. S.) W oryginale: *Կեչի* (*Checchi*). Checzi – dawna wieś w Lori, wzmiankowana w źródłach jako należąca do dóbr klasztornych.

²⁶¹² (K. S.) W oryginale: *Խնձորակուղ* (*Chndzorakugh*) – Jabłkowa Wieś, od *chndzor* – ‘jabłko’, *kyugh* – ‘wieś’; powszechny toponim ormiański.

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

Archiwum Główne Akt Dawnych,

Metryka Koronna,

sygn. 93, 187

Zbiór dokumentów pergaminowych,

sygn. 5417, 5855, 5863, 5876, 5914

Archiwum Państwowe Republiki Krymu w Symferopolu (Государственный архив Республики Крым),

f. 26, 27

Biblioteka Książąt Czartoryskich – Muzeum Narodowe w Krakowie,

rkps 478

Biblioteca Medicea Laurenziana,

Cassetta Cesarini, nr 6-8

Biblioteka Narodowa Francji (Bibliothèque Nationale de France),

rkps Arm. 176

Biblioteka Narodowa w Warszawie,

rkps 8101 III

Biblioteka Ormiańskiej Kongregacji Mechitarystów w Wenecji (Biblioteca della Congregazione Armena Mechitarista a Venezia),

rkps 117, 304, 441, 446, 689, 698, 1463, 1700, 1750, 1788, 1817, 2640, 3060

Biblioteca Parohiei Armene Catolice din Gheorgheni (Gyergyószentmiklósi Örmény Katolikus Plébánia Könyvtára),

Liber nomina dominorum mercatorum qui libenter dederunt pro Ecclesia Mariae natae extructa intus continens

Biblioteka Uniwersytetu w Lejdzie (Universitaire Bibliotheken Leiden),

sygn. B.U.878.G.9

Centralne Muzeum Tauridy w Symferopolu (Центральный музей Тавриды),

sygn. CMT.KP-23130/D-8830

BIBLIOGRAFIA

- Centralne Państwowe Archiwum Historyczne Ukrainy w Kijowie (Центральний Державний Історичний Архів України, м. Київ),
f. 39, op. 1, ed. chr. 11-12, 14-15, 17, 139, 158
- Centralne Państwowe Archiwum Historyczne Ukrainy we Lwowie (Центральний Державний Історичний Архів України, м. Львів),
f. 52, op. 2, spr. 513-516, Acta iudicii civilis Armenorum
- Fundacja Kultury i Dziedzictwa Ormian Polskich,
Zbiór ksiąg stanu cywilnego i zapowiedzi przedślubnych parafii ormiańskokatolickich z dawnych Kresów Rzeczypospolitej, sygn. 36, Księga zmarłych parafian stanisławowskich (1715-1829)
- Instytut Naukowo-Badawczy Starożytnych Rękopisów im. Mesropa Masztoca (Erywań) (Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի գիտահետազոտական ինստիտուտ),
rkps 24, 1527, 7442
- Muzeum Ermitażu w Petersburgu (Государственный Эрмитаж),
nr inw. AP-1514
- Narodowa Biblioteka Ossolineum,
Akta sądu ormiańskiego w Stanisławowie 1692-1702,
sygn. 1590/II
- Rosyjska Biblioteka Narodowa (Российская Национальная Библиотека),
Oddział Rękopisów,
sygn. Arm.2

Źródła drukowane

- Acta Iohannis XXII (1317-1334)*, red. A. L. Tăutu, Romae 1952, *Pontificia Commissio ad Redigendum Codicem Iuris Canonici Orientalis. Fontes. Series 3*, t. 7, cz. 2
- Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego Bernardyńskiego we Lwowie wskutek fundacji śp. Aleksandra hr. Stadnickiego wydane staraniem Galicyjskiego Wydziału Krajowego*, t. 3, Lwów 1872
- [*Akty*] *Акты исторические, собранные и изданные Археографическою комиссиею* [Akta historyczne zebrane i wydane przez Komisję Archeograficzną], t. 2: *1598-1613*, Petersburg 1841
- [Aliszan G.] Ալիշան Դ., *Կամենից. Տարեգիրք Հայոց Լեհաստանի և Ռումինիոյ* [Kamieniec. Kronika Ormian Polski i Rumunii], Վենետիկ [Wenecja] 1896
- [Anecy S.] Անեցի Ս., *Հասարակական գրքոց պատմագրաց* [Zbiór ksiąg historycznych], red. S. Միկաելյան [T. Mikaelian], Էջմիածին [Eczmiadzyn] 1893
- [*Aragk*] Արագկ Եզովրուի [Bajki Ezopa] թարգմանեալ ի գաղղիական լեզուէ յաշխարհաբար. և յանկեալ ոտանատր իմաստս և բարոյական խրատս: Ի Հ. Մինաս վարդապետէ Բժշկեան ի Մխիթարեան Միաբանութենէ [przełożone z języka francuskiego na aszcharabar, z dodaniem wierszowanych pouczeń i nauk moralnych o. Minasa wardapeta Bzszkia-

- na z zakonu mechitarystów], արդեսմբբ եւ ծախիւք Տեառն Պօղոս վարդապետի Կուլեայ Խոնորեցոյ [staraniem i kosztem der Boghosa wardapeta Guliala Chodrdzecego], Ի Վէնէտիկ ,ի Վանս Սրբոյն Ղազարոս [w Wenecji, w klasztorze Świętego Łazarza] 1818, 1827, 1849
- Arakel z Tebryzu, *Księga dziejów*, przeł. W. Dąbrowski, A. Mandalian, wstępem opatrzył W. Hensel, Warszawa 1981
- Biblia, to jest Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu*, nowy przekład z jęz. hebrajskiego i greckiego oprac. przez Komisję Przekładu Pisma Świętego, Poznań-Warszawa 1983
- [Bżyszkian M.] Бжшишкян М., *Кеозлев или Евпатория* [Gezlew, czyli Eupatoria], przeł. B. A. Микаелян [W. A. Mikaelian], „Сурб Хач” [Święty Krzyż] 2, 1996, s. 33-36, <https://doi.org/10.1002/9780470173213.ch5>
- C. Plinii Secundi Naturalis Historiae Libri XXXVII, red. K. Mayhoff, t. 1: *Libri I-VI*, Lipsiae 1906
- Cantemir D., *Descriptio antiqui et hodierni status Moldaviae*, Berlini 1716.
- Chorenacy M., *Historia Armenii w trzech księgach*, zredagował, wstępem i indeksami opatrzył A. Pisowicz, przeł. S. Ulaszek, Kraków 2021, *Biblioteka „Lehahayer”*, t. 4, <https://doi.org/10.12797/9788381384551>
- Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, wyd. G. Moravcsik, przeł. R. J. H. Jenkins, Washington 1985, *Dumbarton Oaks Texts*, t. 1
- Costin M., *Latopis ziemi moldawskiej i inne utwory historyczne*, przeł., wstępem i komentarzem opatrzyła I. Czamańska, Poznań 1998
- Diodorus Siculus *Bibliotheca Historica*, red. L. Dindorf, K. Vogel, C. Fischer, t. 2, Leipzig 1888
- [Divan] *Հիվան հայ վիմագրության* [Korpus inskrypcji ormiańskich], t. 7: Ուկրաինա, Սոդդովա [Ukraina, Mołdawia], red. Գ. Գրիգորյան [G. Grigorian], Երևան [Erywań] 1996 / *Свод армянских надписей*, т. 7: Украина, Молдова, red. Г. Григорян, Ереван 1996
- [Dokumenty] *Документы на половецком языке. Судебные акты Каменец-Подольской армянской общины* [Dokumenty w języku połowieckim. Akta sądowe gminy ormiańskiej w Kamieńcu Podolskim], oprac. Т. И. Грунин [T. I. Grunin], red. Э. В. Севортян [E. W. Se-wortian], artykuł Я. Р. Дашкевич [J. R. Daszkiewicz], Москва [Moskwa] 1967
- [Draschanakertcy J.] Драсханакертци И., *История Армении* [Historia Armenii], przeł. i komentarzem opatrzyła М. О. Дарбинян-Меликян [M. O. Darbinian-Melikian], Ереван [Erywań] 1986
- Drasxanakertc'i's Y., *History of Armenia*, przeł. i komentarzem opatrzył K. H. Maksoudian, Atlanta, GA 1987, *Occasional Papers and Proceedings*, t. 3: *Armenian Studies*
- [Džemaran] *Ծննդաբան գիտելիք* [Džemaran gitelec], *որ է համարում տեղեկության հարկանք գիտելիքից, ազատության արտադրից ... ի Հ. Միմաս Վ. Բժշկական Տրամադրանքայ* [Akademia wiedzy, czyli krótki wykład niezbędnych nauk i sztuk wyzwolonych na potrzeby uczącej się młodzieży ... przez o. Minasa wardapeta Bższkiana], Ի Վէնէտիկ ,ի Վանս Սրբոյն Ղազարոս [w Wenecji, w klasztorze Świętego Łazarza] 1815
- Elīshē, *History of Vardan and the Armenian War*, przeł. i wstępem opatrzył R. W. Thomson, Cambridge, MA 1982
- [Fragmienty] *Фрагменти перекладу книги Мінаса Медіци „Мандрівка до Польщі та інших місць, населених Вірменами, вихідцями з древнього престольного міста Ані”* [Fragmenty przekładu „Podróż do Polski i innych krajów zaludnionych Ormianami, wychodźcami ze starożytnego stołecznego miasta Ani], przeł. X. Кушнерев

- [Ch. Kusznerow], red. О. Джанов [O. Dżanow], Д. Гордієнко [D. Hordijenko], „Наш Крым” [Nasz Krym] 4, 2019, s. 201-230
- [Gandzakecy K.] Гандзакеци К., *История Армении* [Historia Armenii], przeł., wstępem i komentarzem opatrzył Л. А. Ханларян [L. A. Chanlarian], Москва [Moskwa] 1976, *Памятники Письменности Востока* [Zabytki piśmiennictwa Wschodu], t. 37
- [Garkawiec A. N.] Гаркавец А. Н., *Кыпчакское письменное наследие* [Kipczackie dziedzictwo piśmiennicze], t. 1: *Каталог и тексты памятников армянским письмом* [Katalog i teksty zabytków w ormiańskim piśmie], Алматы [Almaty] 2002
- [Grigori] Գրիգոր Մագիստրոսի թղթեր [Listy Grigora Magistrosa], wyd. Վ. Կոստանյանց [K. Kostanianc], Ալեքսանդրապոլ [Aleksandropol] 1910
- Grzegorz z Nareku, *Księga śpiewów żalobliwych*, wybór, wstęp i przypisy A. Mandalian, przeł. A. Mandalian, Warszawa 1990, *Bibliotheca Mundi*
- [Hamarod] Համարոտ նկարագիր փարոց երևելի արևմտի [Krótki opis żywotów znakomitych osobistości] յորինեալ ի պէտս մանկանց ի Հ. Մինաս փարոսպետէ Բժշկեան Տրապիզոնցոյ ի Միսիթարեան Ուխտէն [ulożony na użytek dzieci przez o. Minasa wardapeta Bższkiana z zakonu mechitarystów], Վենետիկ [Wenecja] 1850
- Herbest B., *Chrzescijańska porządna odpovviedź na tę confesiją, która pod tytułem Braciej Zakonu Christusowego niedawno iest wydana*, Kraków 1567
- The History of Łazar P'arpec'i*, przeł. R. W. Thomson, Atlanta, GA 1991, *Occasional Papers and Proceedings*, t. 4
- [Hmdutiun] Հմտութիւն մանկանց [Wiedza dla dzieci] ի պէտս ազնուազարմ Տիրան մանկան Ալէքսանեան ի Հայր Մինաս փարոսպետէ Բժշկեան ի Միսիթարեան Միաբանութ [do użytku szlachetnego młodzieńca Aleksaniana Dirana o. Minasa wardapeta Bższkianca z zakonu mechitarystów], Բաժանեալ ի չորս մասունի [w czterech częściach], Ի Վենետիկ Ի Վանս Սրբոյն Ղազարոյ [w Wenecji, w klasztorze Świętego Łazarza] 1818
- Ioannis Dlugossii Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae*, t. 11: 1413-1430, red. C. Baczkowski et al., oprac. D. Turkowska, kom. red. S. A. Sroka, Varsaviae 2000
- [Iz] Из „Путешествия по Южной России” о. Минаса Медици [Z „Podróży po południowej Rosji” o. Minasa Medici], przeł. Л. Колли [L. Kolli], „Известия Таврической Ученой Архивной Комиссии” [Wiadomości Taurydzkiej Naukowej Komisji Archiwalnej] 44, 1910, s. 30-38
- [Jajdnutiun] Զայնութիւն ազգոտյեան ի հրահանգս մանկանց եկեղեցոյ [Wykład teologii dla pouczenia dzieci Kościoła] տն Հ. Մինաս փարոսպետի Բժշկեան Տրապիզոնցոյ ի միսիթարեան միաբանութենէ [napisany przez o. Minasa wardapeta Bższkiana z Trapezuntu z zakonu mechitarystów], արդեամբք բարեպաշտ Կիրոէ աղայի Մադրեան Տրապիզոնցոյ [staraniem pobożnego pana Guregha agi Saghyriana z Trapezuntu], Ի Վենետիկ Ի Վանս Սրբոյն Ղազարոյ [w Wenecji, w klasztorze Świętego Łazarza] 1820
- Jasachy gminy Ormian lwowskich za lata 1598-1638 w języku ormiańsko-kipczackim*, oprac. K. Stopka, Kraków–Warszawa 2020, *Pomniki Dziejowe Ormian Polskich*, t. 2, <https://doi.org/10.12797/978-83-953439-2-6>
- [Kamenec-Podolsk] Կամենեց-Պոդոլսկ քաղաքուի հայկական Դատաստանի արձանագրությունները (XVI դ.) [Akta sądu ormiańskiego miasta Kamieńca Podolskiego (XVI w.)], oprac. Վ. Ռ. Գրիգորյանի [W. R. Grigorian], Երեւան [Erywań] 1963
- [Kerakanutjun hajkazjan] Քերականութիւն Հայկազեան լեզուի բացատրեալ ի ռուսաց բարբառ [Gramatyka języka ormiańskiego objaśniona w języku rosyjskim] տեսն Հ. Մինասպ

- վարդապետի Բժշկեան Տրսայիզոնցոյ ի Մխիթարեան Ուխտէն առաջնորդի ի Տարիս* [przez o. Minasa wardapeta Bższkiana z Trebizondy, przełożonego mechtarystów na Krymie], Ի Վենետիկ Ի Վանս Սրբոյն Ղազարոս [w Wenecji, w klasztorze Świętego Łazarza] 1840
- [*Kerakanutjun pazmalezu*] *Քերականություն բազմալեզու* [Gramatyka wielojęzyczna] յորում բովանդակին սկզբունք արարացի, պարսիկ, օսմանեան եւ թաթար բարբառոյ, հանդերձ ծանօթութեամբք այլ եւ այլ լեզուաց երկասիրեալ [zawierająca zasady języka arabskiego, perskiego, osmańskiego i tatarskiego z uwagami o innych językach] տեւան չ. Մինասայ Վ. Բժշկեան Տրսայիզոնցոյ, առաջնորդի ի Տարիս յաշակերտութենէ Մխիթարայ մեծի աբբայի [autorstwa wielobnego o. Minasa wardapeta z Trebizondy, przełożonego mechtarystów na Krymie i ucznia wielkiego Mechtara], Ի Վենետիկ Ի Վանս Սրբոյն Ղազարոս [w Wenecji, w klasztorze Świętego Łazarza] 1844
- [*Kerakanutjun ruseren*] *Քերականություն русскіхъ-арменскіхъ* [Gramatyka rosyjsko-ormiańska] Տն. չ. Մինաս վարդապետի Բժշկեան Տրսայիզոնցոյ յաշակերտութենէ Մխիթարայ մեծի Աբբայի եւ վիքարի Խարաւոս քարաքի [o. Minasa wardapeta Bższkiana z Trebizondy, ucznia wielkiego opata Mechtara i wikariusza miasta Karasu], Ի Վենետիկ Ի Վանս Սրբոյն Ղազարոս [w Wenecji, w klasztorze Świętego Łazarza] 1828
- Krorenki: *Ormiańskie umowy przedślubne ze Stanisławowa 1693-1784, z wyliczaniem posagów*, Wirtualne Archiwum Polskich Ormian, [online:] https://archiwum.ormianie.pl/pliki/KIRORENKI_2025.pdf
- Krusiński J. T., *Prodromus ad tragicam vertentis belli Persici historiam*, Leopoli 1734
- Lament on Edessa by Nersēs Šnorhali*, przeł. i komentarzem opatrzył T. M. van Lint, w: *East and West in the Crusader States: Context-Contacts-Confrontations II: Acta of the Congress Held at Hernen Castle in May 1997*, red. K. Ciggaar, H. Teule, t. 1, Leuven 1999, s. 49-105, *Orientalia Lovaniensia Analecta*, t. 92
- Lehacy Symeon, *Zapiski podrózne*, przeł. i oprac. H. Mamikonyan, Kraków 2022, *Pomniki Dziejowe Ormian Polskich*, t. 4, <https://doi.org/10.12797/9788381386463>
- Lévesque P. Ch., *Histoire de Russie. Tirée des chroniques originales, de pièces authentiques et des meilleurs historiens de la nation*, t. 4, Paris 1812
- Marynowski M., *Ormianie z Mołdawii, Bukowiny i Siedmiogrodu. Dokumenty i źródła dotyczące związków z Ormianami polskimi w XV-XIX wieku*, Kraków 2024, <https://doi.org/10.12797/9788383681900>
- Matthew of Edessa's Chronicle*, tłum. R. Bedrosian, t. 3, Dandenong South 2023
- Metryka katedry ormiańskiej we Lwowie za lata 1635-1732*, oprac. K. Stopka, M. Ł. Majewski, Kraków 2020, *Pomniki Dziejowe Ormian Polskich*, t. 3, <https://doi.org/10.12797/9788395343902>
- Moses Khorenats'i „History of the Armenians”*, przeł. i komentarzem opatrzył R. W. Thomson, Cambridge, MA – London, 1978
- Muza chrześcijańska*, t. 1: *Poezja armeńska, syryjska i etiopska*, przeł. M. Bednarz et al., wstęp M. Starowieyski et al., posłowie J. Reczek, red. i oprac. M. Starowieyski, Kraków 1985, *Ojcowie Żywi*, t. 6
- Muza chrześcijańskiego Wschodu*, przeł. M. Bednarz et al., wstęp M. Starowieyski et al., posłowie J. Reczek, red. i oprac. M. Starowieyski, Kraków 2008
- Nerses Šnorhali, *Jezus, syn jedyny Ojca i inne poematy*, wstęp i oprac. M. Starowieyski, Kraków 1998, *Ojcowie Żywi*, t. 14

- Operele principelui Demetriu Cantemiru*, t. 1: *Descriptio Moldaviae*, red. A. Papiu-Illarian, București 1872
- Opitius Pallavicini. 1680-1688*, t. 6: *I I 1683-30 VI 1683*, red. M. Domin, Kraków 2008, *Acta Nuntiaturae Polonae*, t. 36/2
- [*Pamiatnyje*] *Памятные записи армянских рукописей XIV века* [Pamiętkowe kolofony ormiańskich rękopisów z XIV w.], oprac. Л. Хачикян [L. Chaczikian], Ереван [Erywań] 1950, *Материалы по Истории Армянского Народа* [Materiały dotyczące dziejów narodu ormiańskiego], t. 6
- [*Patmutjun Pontosi*] *Պատմություն Պոնտոսի Մուսոնի* [Historia Pontu, czyli Morza Czarnego] ստորագրելով տեղան հ. Մինաս Լարդապետի Բժշկեան Տրապիզոնցոյ ,ի Մխիթարեան Միաբանութեանէ [autorstwa o. Ter-Minasa Bższkeana z Trapezuntu z zakonu mechitarystów], Ի Վենետիկ Ի Վանս Սրբոյն Ղազարոս [w Wenecji, w klasztorze Świętego Łazarza] 1819
- [*Patmutjun waruc*] *Պատմություն վարուց Ռօպէնսօնին Քոչուպէ* [Historia przypadków Robinsona Cruzo] Ի իրստ եւ Ի կրթութիւն մանկանց [dla nauki i pouczenia dzieci] Թարգմանելով ի գաղղիական լեզուէ յաշխարհաբար Վի Հայր Մինաս վարդապետէ Բշշկեան Տրապիզոնցոյ Ի Մխիթարեան Միաբանութեանէ [przetłumaczona z języka francuskiego na aszcharabar przez o. Minas wardapeta Pższgeana z Trebizondy], Ի Վենետիկ Ի Վանս Սրբոյն Ղազարոս [w Wenecji, w klasztorze Świętego Łazarza] 1817
- Philonis Judaei Paralipomena Armena libri videlicet quatuor in Genesim. Libri duo in Exodum. Sermo unus de Sampsonem. Alter de Jona. Tertius de tribus angelis Abraamo apparentibus. Opera hactenus inedita ex armena versione antiquissima ab ipso originali textu greco ad verbum stricte exequuta saeculo V. Nunc primum in latium fideliter translata per p. Jo. Baptistam Aucher Vic. Gen. Congr. Mechitaristarum, Venetiis 1826* (Փիլոնի Եբրայեցոյ Մնացորդի Հայր)
- Philonis Judaei Sermones tres hactenus inediti I et II De Providentia et III De Animalibus, ex armena versione antiquissima ab ipso originali textu greco ad verbum stricte exequuta, nunc primum in latium fideliter translati per P. Jo. Baptistam Aucher Ancyranum monachum armenum et doctorem mechitaristam, Venetiis 1822* (Փիլոնի Եբրայեցոյ Բանք երեք չեւ ի յոյ բնծարկաւր ա. բ. Յաղազս Լախախնանութեան գ. Յաղազս Կենդանեաց ի հին թարգմանութենէ եղելոյ ի յոյն բնագրէ ի ձեռն սրբոց թարգմանեաց մերոց, յեղեալ ի լատին բարբառ: Աշխատասիրութեամբ Հ. Մկրտիչ Վարդապետի Մխիթարեան Աղգերանց)
- [*Powiestwowanije*] *Повествование варданета Аристакеса Ластивертци* [Opowiadanie wardapeta Aristakesa Lastiwertcego], przeł., wstępem i komentarzem opatrzył К. Н. Юзбашян [K. N. Juzbaszian], Москва [Moskwa] 1968, *Памятники Письменности Востока* [Zabytki piśmiennictwa Wschodu], t. 14
- Der Reisebericht des Minas Bžškeanc über die Armenier im östlichen Europa (1830)*, wyd. B. Kovács, G. Grigoryan, współpraca A. Osipian, Wien–Köln–Weimar 2019, *Armenier im Östlichen Europa*, t. 5
- Sanjian A. K., *Colophons of Armenian Manuscripts, 1301-1480: A Source for Middle Eastern History*, Cambridge, MA 1969, *Harvard Armenian Texts and Studies*, t. 2
- Schütz E., *An Armeno-Kipchak Chronicle on the Polish-Turkish Wars in 1620-1621*, Budapest 1968, *Bibliotheca Orientalis Hungarica*, t. 11
- Sestrenczewicz S. Bohusz de, *Histoire de la Tauride*, t. 1-2, Brunswick 1800

- [Siestrenczewicz-Bogusz S.] Сестренцевич-Богущ С., *История Таурыды* [Historia Tauridy], t. 1-2, Санкт-Петербург [Sankt-Pieterburg] 1806
- Siestrzeńcewicz-Bohusz S., *Histoire du royaume de la Chersonèse Taurique*, Sankt Petersburg 1824
- Silva rerum księdza Szymona Krzysztofowicza, kanonika katedry kamienieckiej, oficjała podolskiego, proboszcza mohylowskiego (1763-1808), wyd. S. Krzyżanowski, Odessa 1864
- [Srbazan patmutjun] Սրբազան Պատմության [Historia święta] օրինում տն. Հ. Մինասյան Վ. Բժշկան անաղնրդի Տալիսիյի Միսիթարեան Ուխտէն [ulożona przez der Minasa wardapeta Bższkiana, przełożonego mechtarystów na Krymie], Ի Վենետիկ Ի Վանս Սրբյն Ղազարն [w Wenecji, w klasztorze Świętego Łazarza] 1838 (cz. 1: Պատմություն հին և նոր Օրինաց և եկեղեցւոյ Քրիստոսի [Historia Starego i Nowego Testamentu oraz Kościoła Chrystusowego]; cz. 2: Պատմություն քահանայապետաց Հռովմայ [Historia papieży Rzymu])
- Statuta iuris Armenici*, w: *Corpus iuris Polonici*, sekcja 1: *Privilegia, statuta, constitutiones, edicta, decreta, mandata Regnum Poloniae spectantia comprehendentes*, t. 3: *Annos 1506-1522 continens*, wyd. O. Balzer, Cracoviae 1906, s. 427-462
- [Stepanos] Ստեփանոսի Ռոշքայ Ժամանակագրություն կամ տարեգիրք եկեղեցականը [Stefana Roszki Chronologia lub roczniki kościelne], wyd. Հ. Ոսկեան [H. Woskian], Վիեննա [Wiedeń] 1964
- Stosunki dawnej Rzeczypospolitej z Persją Safawidów i katolikosatem w Eczmiadynie w świetle dokumentów archiwalnych / The Relations of the Polish-Lithuanian Commonwealth with Safavid Iran and the Catholicosate of Etchmiadzin in the Light of Archival Documents*, red. D. Kołodziejczyk, oprac. S. Jaśkowski, D. Kołodziejczyk, P. Mnatsakanyan, Warszawa 2017
- Strabonis Geographica*, t. 2, red. A. Meineke, Lipsiae 1877
- [Swod] Свод армянских памятных записей, относящихся к Крыму и сопредельным регионам (XIV-XV вв.) [Korpus inskrypcji ormiańskich dotyczących Krymu i regionów sąsiednich (XIV-XV w.)], zebr., przeł., wstępem i przypisami opatrzyła Т. Э. Саргсян [T. E. Sargsjan], Симферополь [Symferopol] 2010
- Szarłowski A., *Stanisławów i powiat stanisławowski pod względem historycznym i geograficzno-statystycznym*, Stanisławów 1887
- [Tore] Торе Битиги. Кыпчакско-польская версия Армянского Судебника и Армяно-кыпчакский Процессуальный кодекс. Львов, Каменец-Подольский. 1519-1594 гг. [Tore Bitigi. Kipczacko-polska wersja statutu prawa ormiańskiego i ormiańsko-kipczacki kodeks procesowy. Lwów, Kamieniec Podolski. 1519-1594 r.], wyd. A. H. Гаркавец, Г. Сапаралиев [A. N. Garkawiec, G. Sapargalijew], Алматы [Almaty] 2003
- [Warzutian mankan] Վարժության մանկանց ի պէտս լուսաորդեան Մայր Ղարաւանի Ղարաւան քաղաքի: Տէտն Հ. Մինաս վարդապետի Բժշկան, վրարի նոյն քաղաքի [Nauka dla dzieci czcigodnego ojca Minasa wardapeta Bższkiana ze szkoły macierzyńskiej Oświeciciela miasta Karasu], Ի Վենետիկ Ի Վանս Սրբյն Ղազարն [w Wenecji, w klasztorze Świętego Łazarza] 1818
- Zachariasiewicz F. K., *Wiadomość o Ormianach w Polsce*, Lwów 1842
- Zapisy sądu duchownego Ormian miasta Lwowa za lata 1625-1630 w języku ormiańsko-kipczackim*, red. K. Stopka, oprac. E. Tryjarski, Kraków 2010, *Pomniki Dziejowe Ormian Polskich*, t. 1, <https://doi.org/10.12797/9788376388977>

Opracowania

- Agopsowicz M., *Ormianie kamienieccy w ostatniej ćwierci XVII wieku – próba rekonstrukcji spisu imiennego*, „Lehahayer. Czasopismo poświęcone dziejom Ormian polskich” 6, 2019, s. 5-69, <https://doi.org/10.12797/LH.06.2019.06.01>
- Agopsowicz M., *Ormianie kamienieccy w ostatniej ćwierci XVII wieku. Uzupełnienie spisu imiennego na podstawie kolejnych źródeł*, „Lehahayer. Czasopismo poświęcone dziejom Ormian polskich” 8, 2021, s. 43-104, <https://doi.org/10.12797/LH.08.2021.08.02>
- The Armenian People from Ancient to Modern Times*, red. R. G. Hovannisian, t. 1: *The Dynastic Periods: From Antiquity to the Fourteenth Century*, New York 1997
- Armenier im östlichen Europa. Eine Anthologie*, red. T. Ganjalyan, S. Troebst, B. Kovács, Wien–Köln–Weimar 2018, *Armenier im Östlichen Europa / Armenians in Eastern Europe*, t. 1
- Armenopolis: Armenian Culture and Art in Gherla*, oprac. H. Buschhausen et al., przedm. A. Varduca-Horenian, Bukarest 2002
- [*Armianskije*] *Армянские древности Таврической полуострова* [Ormiańskie starożytności Półwyspu Krymskiego], przeł. X. Кушнерев [Ch. Kusznerow], „Записок Одесского Общества Истории Древностей” [Zapiski Odeskiego Towarzystwa Historii i Starożytności] 10, 1877, s. 441-451
- [Bajburtskij A. M., Timirgazin A. D.] Байбуртский А. М., Тимиргазин А. Д., *К вопросу о локализации средневекового армянского города Казарат в Крыму* [W sprawie lokalizacji średniowiecznego ormiańskiego miasta Kazarat na Krymie], „Պատմական հայագիտական շուրջընթաց” [Czasopismo Historyczno-Filologiczne] 2001, 3, s. 265-269
- Balakian K., *The Ruins of Ani: A Journey to Armenia's Medieval Capital and Its Legacy*, przeł. i wstępem opatrzyli P. Balakian, A. Arkun, New Brunswick, NJ 2019, <https://doi.org/10.36019/9781978802940>
- Balard M., *La Romanie génoise (XIIe-début du XVe siècle)*, t. 2, Gênes 1978
- Balzer O., *Sądownictwo ormiańskie w średniowiecznym Lwowie*, Lwów 1909, *Studia nad Historią Prawa Polskiego*, t. 4, z. 1
- Balzer O., *Statut ormiański w zatwierdzeniu Zygmunta I z r. 1519*, Lwów 1910, *Studia nad Historią Prawa Polskiego*, t. 4, z. 2
- Barącz S., *O rękopismach kapituły ormiańskiej lwowskiej*, „Dziennik Literacki” 1853, nr 34, s. 265-267; nr 35, s. 274-275; nr 36, s. 283-284; nr 37, s. 290; nr 40, s. 314-315
- Barącz S., *Pamiętki jazłowieckie*, Lwów 1862
- Barącz S., *Rys dziejów ormiańskich*, Tarnopol 1869
- Barącz S., *Żywoty sławnych Ormian w Polsce*, Lwów 1856
- Ber J., *Ormianie polscy w Besarabii*, „Lehahayer. Czasopismo poświęcone dziejom Ormian polskich” 4, 2017, s. 99-147, <https://doi.org/10.12797/LH.04.2017.04.04>
- Bernád R., Kovács B., *The Armenian Catholic Collective Archive in Armenopolis: Repertory*, Budapest–Gyulafehérvár–Leipzig 2011
- Blažejovsky D., *I Teatini e i Pontifici Collegi Armeno e Ucraino di Leopoli (1665-1784)*, „Regnum Dei. Collectanea Theatina a Clericis Regularibus edita” 1979, s. 205-248
- Blažejovsky D., *Ukrainian and Armenian Pontifical Seminaries of Lviv (1664-1784)*, „Analecta Ordinis S. Basilii Magni. Series 2, Sectio 1: Opera” 29, 1975

- [Božko O.] Божко О., *Україна очима вірменських літописців XV-XVII століть. Кам'янецький літопис* [Ukraina oczyma ormiańskich kronikarzy XV-XVII stulecia. Kronika kamieniecka], „Київ” [Kijów] 1-2, 2015, s. 88-118; 3-4, 2015, s. 111-131
- [Bragina T. A., Wasiljewa N. W.] Брагина Т. А., Васильева Н. В., *Путешествие по дворянским именам Крыма* [Podróż po ziemiańskich majątkach Krymu], Симферополь [Symferopol] 2005, *Забутые имена* [Zapomniane imiona]
- Bryer A., Winfield D., *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos*, Washington 1985, *Dumbarton Oaks Studies*, t. 20
- [Chaczturian W.] Хачатурян В., *К вопросу об участии астраханских Армян в экономическом развитии Юга России (XIII в.)* [Udział Ormian w Astrachaniu w rozwoju gospodarczym południowej Rosji w XVIII stuleciu], „Պատմական-հայագիտական Հանդես” [Czasopismo historyczno-filologiczne] 2000, 1, s. 93-106
- Chrząszczewski J., *Kościół Ormian polskich / Lehahayoc 'ekel 'ec 'inere*”, Warszawa 2001, *Katalog Zabytków Ormiańskich*, t. 1
- Chrząszczewski J., *Ormiańskie świątynie na Podolu / Virmens 'ki cerkvi na Podilli*, Kraków 1998
- Dachkévytch Y., *Armenia and Ukraine*, Lviv–New York 2001
- [Daszkiewicz J. R.] Дашкевич Я. Р., *Вірмени в Україні: Дорогами тисячоліть. Збірник наукових праць* [Ormianie na Ukrainie: drogami tysiącleci. Zbiór prac naukowych], Львів [Lwów] 2012
- Donabédian P., *The Architect Trdat*, w: *Ani: World Architectural Heritage of a Medieval Armenian Capital*, red. P. S. Cowe, Leuven 2001, s. 39-67, *Armenian Texts and Studies*, t. 16
- Drost-Abgarjan A., Kovács B., Martí T., *Catalogue of the Armenian Library in Elisabethpolis*, Leipzig 2011, *Armenian Cultural Heritage in the Carpathian Basin*, t. 1
- Far Away from Mount Ararat: Armenian Culture in the Carpathian Basin: Joint Exhibition of the Budapest History Museum and the National Széchényi Library* [katalog wystawy], red. B. Kovács, E. Pál, Budapest–Leipzig 2013
- Fraze Ch. A., *Catholics and Sultans: The Church and the Ottoman Empire 1453-1923*, London–New York 2006
- Frolova A., *Coins of the Golden Horde from the Crimea*, Simferopol 2005
- Ganjalyan T., *Diaspora und Imperium: Armenier im vorrevolutionären Russland (17. bis 19. Jahrhundert)*, Köln–Weimar–Wien 2016, *Armenier im Östlichen Europa / Armenians in Eastern Europe*, t. 4, <https://doi.org/10.7788/9783412506803>
- Garabedian A., Komsałowa R., *Podróże członka kongregacji mechtarystów w Wenecji Minasa Pażiskiana jako źródło do historii Polski, Międzyomorza, Bałkanów i Morza Czarnego*, w: *Itinera clericorum. Kulturotwórcze i religijne aspekty podróży duchownych*, red. D. Quirini-Popławska, Ł. Burkiewicz, Kraków 2014, s. 591-597
- [Giligjan A.] Гилигян А., *Страницы из историята на арменската колония в Пловдив и нейната църква „Св. Кеворк” – 1675-1828-1998* [Kartki z historii kolonii ormiańskiej w Płowdiwie i jej kościoła Świętego Keworka – 1675-1828-1998], Пловдив [Płowdiw] 2002
- [Grigorian W. R.] Григорян В. Р., *История армянских колоний Украины и Польши. Армяне в Подолии* [Historia kolonii ormiańskich Ukrainy i Polski. Ormianie na Podolu], Ереван [Erywań] 1980
- [Hamada K., Isaka R.], Хамада К., Исака Р., *Венеция, Крым и Кавказ – путешествие Минаса Бжишкяна в его сочинении „История Понта”* [Wenecja, Krym i Kaukaz – podróże

BIBLIOGRAFIA

- Minasa Bższkiana w jego dziele „Historia Pontu”, w: *Армяне Юга России: история, культура, общее будущее. Материалы III Международной научной конференции (г. Ростов-на-Дону, 30-31 мая 2018 г.)* [Ormianie południa Rosji: historia, kultura, wspólna przyszłość. Materiały III Międzynarodowej konferencji naukowej (m. Rostów nad Donem, 30-31 maja 2018)], red. Г. Г. Матишов [G. G. Matiszow], *Ростов-на-Дону* [Rostów nad Donem] 2018, s. 206-208
- Hetmani zaporoscy w służbie króla i Rzeczypospolitej*, red. P. Kroll, M. Nagielski, M. Wagner, Zabrze 2010
- Hupel W. A., *Von den Kosaken. Nebst andern kürzern Aufsätzen. Der nordischen Miscellaneen 24stes und 25stes Stück*, Ryga 1790
- Iszchanian R., *Książka ormiańska w latach 1512-1920*, przeł. A. Pisowicz, Wrocław 1994, *Książki o Księżce*
- [Jucht A.] Юхт А., *Правовое положение астраханских армян в первой половине XVIII в.* [Położenie prawne Ormian w Astrachaniu w pierwszej połowie XVIII w.], „Տեղեկագիր Հայկական ՄԱՀ գործունեության Հասարակական գործունեություն” [Biuletyn działalności Armeńskiej SRR. Działalność społeczna] 12, 1960, s. 47-60
- Kajetanowicz D., *Augustynowicz Jakób Stefan*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 1, Kraków 1935, s. 185
- Kajetanowicz D., *Augustynowicz Jan Tobiasz*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 1, Kraków 1935, s. 185
- Kapral M., *Urzędnicy miasta Lwowa w XIII-XVIII wieku*, Toruń 2008, *Spisy Urzędników Miejskich z Obszaru Dawnej Rzeczypospolitej, Śląska i Pomorza Zachodniego*, t. 7: *Ziemie Ruskie*, z. 1: *Lwów*
- Karpov S., *The Crimea in the Medieval World*, Roma 2019
- Kettenhofen E., *Tirdād und die Inschrift von Paikuli. Kritik der Quellen zur Geschichte Armeniens im späten 3. und frühen 4. Jh. n. Chr.*, Wiesbaden 1995
- Khvalkov I. A., *The Colonies of Genoa in the Black Sea Region: Evolution and Transformation*, t. 1, Florence 2018, *Routledge Research in Medieval Studies*
- Kiryk F., *Z dziejów późnośredniowiecznego Kamieńca Podolskiego*, w: *Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu*, red. F. Kiryk, t. 1, Kraków 2000, s. 67-109
- Kołodziejczyk D., *The Crimean Khanate and Poland-Lithuania: International Diplomacy on the European Periphery (15th-18th Century): A Study of Peace Treaties Followed by Annotated Documents*, Leiden–Boston 2011, *The Ottoman Empire and Its Heritage: Politics, Society and Economy*, red. S. Faroqhi, H. İnalcık, B. Ergene, t. 47, <https://doi.org/10.1163/ej.9789004191907.i-1098>
- Krzyżanowski S., *Kościół N. Maryi Panny w Mohyłowiu nad Dniestrem*, Kraków 1867
- Krzyżowski T., *Likwidacja Papieskiego Kolegium Ormiańsko-Ruskiego we Lwowie w 1784 roku przez władze austriackie: geneza, przebieg, skutki*, „Galicja. Studia i materiały” 10, 2024, s. 3-25, <https://doi.org/10.15584/galisim.2024.10.1>
- Kurtyka J., *Podole w czasach jagiellońskich. Studia i materiały*, oprac. M. Wilamowski, przedm. P. Kurtyka, Kraków 2011, *Maiestas, Potestas, Communitas*, t. 4
- Lane G., *Early Mongol Rule in Thirteenth-Century Iran: A Persian Renaissance*, London 2001, *Studies in the History of Iran and Turkey*
- Lechicki C., *Kościół ormiański w Polsce (zarys historyczny)*, przedm. D. Kajetanowicz, Lwów 1928

- Les douze capitales d'Arménie*, red. P. Donabédian, C. Mutaſian, kartografia É. van Lauwe, Paris 2010
- Link-Lenczowski A., *Józef Potocki*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 28, Wrocław–Warszawa–Kraków 1984, s. 597
- Lint T. M. van, *Grigor Magistros Pahlawuni. Die armenische Kultur aus der Sicht eines gelehrten Laien des 11. Jahrhunderts*, „Ostkirchliche Studien” 61, 2012, s. 66-83
- Ławrynowicz K., *Karaimi na Krymie i w Europie Wschodniej. Studia z dziejów Karaimów w XV-XVIII wieku*, Warszawa 2004
- Ławrynowicz K., *Ormiańska diaspora na Krymie w XIV-XVII w.*, Warszawa 2008
- Majewski M. Ł., *Ormianie w Zamościu w pierwszych trzech dekadach istnienia miasta (1580-1610)*, „Lehahayer. Czasopismo poświęcone dziejom Ormian polskich” 7, 2020, s. 5-41, <https://doi.org/10.12797/LH.07.2020.07.01>
- [Majr] *Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց և Վենետիկ* [Katalog główny rękopisów ormiańskich Biblioteki Mechitarystów w Wenecji], t. 9, oprac. Հ. Ս. Վ. Ճեմմեմեմեմ [wardapet o. S. Czeczemian], Վենետիկ [Wenecja] 1998
- [Margos A.] Маргос А., *Арменската колония в Шумен през XVII-XIX в.* [Ormiańska kolonia w Szumenie w XVII-XVIII w.], „Известия на Народния Музей Шумен” [Biuletyn Muzeum Narodowego w Szumenie] 4, 1967, s. 57-84
- Mas B., *I Teatini e l'unione degli Armeni di Leopoli con la Santa Sede*, „Regnum Dei. Collectanea Theatina a Clericis Regularibus edita” 1951, s. 154-163
- Matricularum Regni Poloniae sumaria, excussis codicibus, qui in Chartophylacio Maximo Varsoviensi asservantur*, oprac. T. Wierzbowski, cz. 4: *Sigismundi I regis tempora complectens (1507-1548)*, t. 2: *Acta vicescancellariorum 1507-1535*
- [Mikaelian W. A.] Микаелян В. А., *История армянской колонии в Крыму* [Historia społeczności ormiańskiej na Krymie], Ереван [Erywań] 1964
- Miławicki M., *Przyczynek do ormiańsko-polskiego rodowodu Ajwazowskich. List arcybiskupa Gabriela Ajwazowskiego do ojca Sadoka Barqca z 1875 roku*, „Lehahayer. Czasopismo poświęcone dziejom Ormian polskich” 8, 2021, s. 157-184, <https://doi.org/10.12797/LH.08.2021.08.05>
- Mnatsakanyan P., *Kultura języka ormiańskiego w dawnej Polsce* [rozprawa doktorska napisana pod kierunkiem prof. dr. hab. K. Stopki], Kraków 2015, Armenian Foundation, [on-line:] https://fundacjaormianska.pl/assets/uratu/Piruz_Mnatsakanyan_Kultura_jezyka_ormian.pdf
- Muradyan G., *Greek Authors and Subject Matters in the Letters of Grigor Magistros*, „Revue des Études Arméniennes” 35, 2013, s. 29-77
- Mutaſian C., *L'Arménie du Levant (XIe-XIVe siècle)*, t. 1-2, Paris 2012
- Mutaſian C., *La saga des Arméniens de l'Ararat aux Carpates*, Paris 2018
- Nagy K., *The Church-Union of the Armenians in Transylvania (1685-1715)*, Göttingen 2021, *Refo500 Academic Studies*, t. 81
- Nahapetian G., *Gli Armeni cattolici in Georgia e le questioni fra cattolici armeni e georgiani*, Venezia 1903
- Niewiasty z pastoralami. Portrety księń klasztoru benedyktynek ormiańskich we Lwowie: historia, konteksty, konserwacja*, red. A. A. Zięba, Warszawa–Kraków 2021
- Novoseltsev A., *Khazars and Byzantium*, Moscow 1990

- [Nowoselcow A.P.] Новосельцев А. П., *Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа* [Państwo chazarskie i jego rola w historii Europy Wschodniej i Kaukazu], Москва [Moskwa] 1990
- Obertyński Z., *Legenda jazłowiecka. Przyczynek do krytyki podań ludowych w wiekach XVI i XVII*, „*Studia Źródłoznawcze. Commentationes*” 7, 1962, s. 57-76; 8, 1963, s. 15-48
- [Odincowa M., Otdelskij M.], Одинцова М., Отдельский М., *Армянская католическая церковь в России: исторический и современный аспекты XVIII-XXI вв.* [Ormiańsko-katolicki Kościół w Rosji. Aspekt historyczny i współczesny, XVIII-XXI w.] „*Религия и право*” [Religia i prawo] 2011, 2, s. 26-37
- Ormanian M., *Kościół ormiański. Historia, doktryna, zarząd, reguły kanoniczne, liturgia, stan współczesny*, przeł. i komentarzem opatrzył K. Stopka, Kraków 2004
- Ormian, red. B. Machul-Telus, Warszawa 2014, *Mniejszości Narodowe i Etniczne w Polsce*, t. 6
- Ormianie polscy. Odrębność i asymilacja* [katalog wystawy], koncepcja książki, oprac. katalogu obiektów, dobór il. B. Biedrońska-Słota, red. A. Małkiewicz, Kraków 1999
- Osipian A., *Practices of Integration and Segregation: Armenian Trading Diasporas and Their Interaction with the Genoese and Venetian Colonies in the Eastern Mediterranean and the Black Sea, 1289-1484*, w: *Union in Separation: Diasporic Groups and Identities in the Eastern Mediterranean (1100-1800)*, red. G. Christ et al., Rome 2015, s. 349-361, *Viella Historical Research*, t. 1
- Pál J., *Armenians in Transylvania: Their Contribution to the Urbanization and the Economic Development of the Province*, Cluj-Napoca 2005
- Patlewicz B., *Oblicza ormiańsko-azerbejdżańskiego konfliktu o Górski Karabach*, „*Sprawy Narodowościowe. Seria nowa*” 39, 2011, s. 145-158, <https://doi.org/10.11649/sn.2011.026>
- Petrowicz G., *L'Unione degli Armeni di Polonia con la Santa Sede*, Roma 1950
- Petrowicz G., *La Chiesa armena in Polonia e nei paesi limitrofi*, t. 1: 1350-1624, Roma 1971, *Studia Ecclesiastica*, t. 12; t. 3: 1686-1954, Roma 1988, *Studia Ecclesiastica*, t. 17
- Polek J., *Die Armenier in der Bukowina*, Czernowitz 1906
- Pop V. I., *Armenopolis, eine barocke Gründungstadt*, „*Zeischrift für Siebenbürgische Landeskunde*” 21, 1998, 2, s. 168-191
- Przeddziecki A., *Podole, Wołyń, Ukraina. Obrazy miejsc i czasów*, t. 1, Wilno 1841
- Przyboś A., *Potocki Andrzej*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 27, Wrocław-Warszawa-Kraków 1983, s. 790-792
- Pułaski F., *Kronika polskich rodów szlacheckich Podola, Wołynia i Ukrainy. Monografie i wzmianki*, t. 1, Brody-Warszawa 1911
- Quirini-Popławski R., *The Art of the Genoese Colonies of the Black Sea Basin (1261-1475)*, Leiden 2023
- Richard J., *Le papauté et les missions d'Orient au moyen age (XIIIe-XVe siècles)*, Rome 1998, *Collection de l'École Française de Rome*, t. 33
- Russel J. R., *Zoroastrianism in Armenia*, red. R. N. Frye, Cambridge, MA 1987, *Harvard Iranian Series*, t. 5
- Rządzić i ołśniewać. Klejnoty i jubilerstwo w Polsce w XVI i XVII wieku. Eseje, red. D. Nowacki, M. Piwocka, D. Szewczyk-Prokurat, Warszawa 2019
- [Sanov I.] Санов И., *Арменците в Силистра – минало и съвременност* [Ormianie w Siliestrze – przeszłość i teraźniejszość], Силистра [Siliistra] 2003

- [Sargsjan T.] Саргсян Т., *Новые данные о строительстве и восстановлении армянских духовно-культурных центров в Каменеце-Подольском* [Nowe dane o budowie i renowacji ormiańskich centrów duchowo-kulturalnych w Kamieńcu Podolskim], w: *Сборник материалов международной научной конференции „Художественная культура армянских общин на землях Речи Посполитой”* [Zbiór materiałów międzynarodowej konferencji naukowej „Kultura artystyczna ormiańskich wspólnot na ziemiach Rzeczypospolitej], red. И. Н. Скворцова [I. N. Skvortsova], Минск [Mińsk] 2013, s. 63-77
- Sargsyan T. E., *Minas Bżyszkian i jego relacja o Ormianach Lwowa*, „Lehahayer. Czasopismo poświęcone dziejom Ormian polskich” 5, 2018, s. 159-193, <https://doi.org/10.12797/LH.05.2018.05.07>
- [Sargsyan T. E., Petrosjan M.] Саргсян Т., Петросян М., *Крым. Монастырь Сурб Хач* [Krym. Klasztor Surp Chacz], Симферополь [Symferopol] 2017
- Sarkisjan A., *Ormianie polscy i Apostolski Kościół Ormiański w XI-XVII w.*, przeł. J. Szokalski, Zabrze 2022
- Scarabelli G., *I Teatini a Leopoli*, „Regnum Dei. Collectanea Theatina a Clericis Regularibus edita” 2003, s. 211-223
- Schütz E., *An Armeno-Kipchak Print from Lvov*, „Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae” 13, 1961, s. 123-130
- Shapira D., *Karaite Studies: The Beginnings and Historical Development*, Jerusalem 2003
- Smirnow J., *Katedra ormiańska we Lwowie. Dzieje archidiecezji ormiańskiej lwowskiej*, Lwów–Przemyśl 2002
- Stopka K., *Armenia christiana. Unionistyczna polityka Konstantynopola i Rzymu a tożsamość chrześcijaństwa ormiańskiego (IV-XV w.)*, Kraków 2002, *Rozprawy Wydziału Historyczno-Filozoficznego – Polska Akademia Umiejętności*, t. 9
- Stopka K., *Genealogia Torosowiczów, czyli o przodkach i rodzinie twórcy unii Ormian polskich z Kościołem katolickim*, „Lehahayer. Czasopismo poświęcone dziejom Ormian polskich” 3, 2015, s. 7-61
- Stopka K., „*Jako ojczyc prawdziwy ojczyznę swą miłą chcąc tym lepiej przyozdobić*”. *Historia dział Michnowskich niegdyś Kamieniec Podolski broniących*, w: *Amicissima. Studia Magdalenae Piwocka oblata*, t. 1, komitet honorowy księgi G. Korpal et al., Cracoviae–Nowy Sącz 2010, s. 245-254
- Stopka K., *Języki osławiane pismem. Alografia kipczacko-ormiańska i polsko-ormiańska w kulturze dawnej Polski*, Kraków 2013
- Stopka K., *Mesrop z Kaffy († 1624). Ostatni przedunijny arcybiskup „wszystkich Ormian obojga płci, mieszkających we Lwowie, Kijowie, Lucku i Zamościu”*, „Lehahayer. Czasopismo poświęcone dziejom Ormian polskich” 11, 2024, s. 173-206, <https://doi.org/10.12797/LH.11.2024.11.02>
- Stopka K., *Nieznane karty z dziejów szkolnictwa Ormian polskich: szkoła kościelna (tybradun) do XVII wieku*, w: *Virtuti et ingenio. Księga pamiątkowa dedykowana profesorowi Julianowi Dybcowi*, red. A. K. Banach, Kraków 2013, s. 477-498
- Stopka K., *Ormianie w Polsce dawnej i dzisiejszej*, Kraków 2000
- Stopka K., *Ormiańscy arcybiskupi Lwowa w średniowieczu*, w: *Vir sapiens. Księga dedykowana Profesorowi Krzysztofowi Ożogowi*, red. L. Korczak, M. D. Kowalski, S. A. Sroka, Kraków 2024, s. 503-523

BIBLIOGRAFIA

- Stopka K., *Początki biskupstwa ormiańskiego we Lwowie*, „Rocznik Lwowski” 2017, s. 47-54
- Stopka K., *Stefan V Salmastecy, zwany też Kostandnupolsecy (zm. 1551), katolikos eczmia-dżyński wszystkich Ormian, wykonujący władzę biskupią w ormiańskiej diecezji lwowskiej*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 43, Warszawa–Kraków 2004, s. 152-154
- Stopka K., *Symonowicz (Szymonowicz, Simonowicz) Jan Jakub (1740-1816), arcybiskup ormiańskokatolicki Lwowa*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 46, Warszawa–Kraków 2009, s. 245-250
- Stopka K., *Torosowicz Mikołaj, pierwszy ormiańskokatolicki arcybiskup Lwowa*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 54, Warszawa–Kraków 2022, s. 434-444
- Stopka K., *Tumanowicz Jakub Walerian, ormiańskokatolicki arcybiskup Lwowa*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 66, Warszawa–Kraków 2024, s. 3-8
- Stopka K., Osiecki J., Siekierski K., *Ormianie katolicy w Armenii i Gruzji. Historia, pamięć, tożsamość*, Kraków 2015, *Historia, Hereditas, Ecclesia*, t. 1
- Stopka K., Zięba A. A., *Ormiańska Polska*, Warszawa 2018
- Stopka K., Zięba A. A., Artwich A., Agopsowicz M., *Ormiańska Warszawa*, Warszawa 2012.
- Strzygowski J., *Die Baukunst der Armenier und Europa*, t. 1, Wien 1918
- Szongott K., *Genealogia familiilor armene din Transilvania. Luând în considerare înrudirea dintre ele și etimologia numelor de familie și a celor de botez*, București 2016
- Tamáská M., *Armenian Townscapes in Transylvania*, Wien–Köln–Weimar 2018, *Armenier im Östlichen Europa / Armenians in Eastern Europe*, t. 6, <https://doi.org/10.7788/9783412503291>
- Thomson R. W., *A Bibliography of Classical Armenian Literature to 1500 AD*, Turnhout 1995, *Corpus Christianorum*
- Thomson R. W., *Medieval Chroniclers of Ani: Hovhannes, Samvel, and Mkhitar*, w: R. G. Hovannisian, *Armenian Kars and Ani*, Costa Mesa, CA 2011, s. 73-76, *UCLA Armenian History and Culture Series: Historic Armenian Cities and Provinces*, t. 3
- [Timirgazin A. D.] Тимиргазин А. Д., Член армяно-католической конгрегации мхитаристов на Острове св. Лазаря в Венеции Минас Бжшкянц (Минас Медици) [Członek ormiańskokatolickiej kongregacji mechtarystów na Wyspie Świętego Łazarza w Wenecji Minas Bższkianc (Minas Medici)], w: *Исследования по арменистике в Украине* [Badania armenistyczne na Ukrainie], red. Л. С. Хачикян [L. S. Chaczikian], t. 1, Симферополь [Symferopol] 2008, s. 112-116
- Tryjarski E., *Ze studiów nad rękopisami i dialektem kipczackim Ormian polskich*, cz. 2: *O nauce języków obcych w kolegium teatyńskim we Lwowie*, „Rocznik Orientalistyczny” 23, 1960, 2, s. 30-55; cz. 3: *Katalogi alumnów Kolegium teatyńskiego we Lwowie*, „Rocznik Orientalistyczny” 24, 1961, 1, s. 43-96
- [Tunmann I. E.] Тунманн И. Э., *Крымское ханство* [Krymskie chaństwo], Симферополь [Symferopol] 1991
- Vásáry S., *Armeno-Kipchak Parts from the Kamenets Chronicle*, „Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae” 22, 1969, 2, s. 139-189
- Waksmundzki L. W., *Armenia. Przewodnik*, Pruszków 2017
- Wyrozumski J., *Kazimierz Wielki*, Wrocław–Warszawa–Kraków 2004
- Zakrzewska-Dubasowa M., *Historia Armenii*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1990
- Zięba A., *Szlachectwa Ormian polskich od XIV do XX wieku (zarys problematyki)*, „Lehahayer. Czasopismo poświęcone dziejom Ormian polskich” 11, 2024, s. 7-181, <https://doi.org/10.12797/LH.11.2024.11.01>

Słowniki, encyklopedie, atlasy

- [Adžarian H.] Ածխայան Հ., Հայերեն Արմատական Բառարան [Słownik etymologiczny języka ormiańskiego], t. 4, Երեւան [Erywań] 1979
- [Armiansko-russkij] Армянско-русский словарь [Słownik ormiańsko-rosyjski], red. Е. Г. Галстян [E. G. Galstian], Ереван [Erywań] 1984
- Brückner A., *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Warszawa 1998, *BMJ Biblioteka Miłośników Języka*
- Encyklopedia do krajoznawstwa Galicji pod względem historycznym, statystycznym, topograficznym, orograficznym, hydrograficznym, geognostycznym, etnograficznym, handlowym, przemysłowym, sfragistycznym, etc. etc.*, zebr. i wyd. A. Schneider, t. 1, Lwów 1871
- Everett-Heath J., *The Concise Oxford Dictionary of World Place Names*, Oxford 2019, <https://doi.org/10.1093/acref/9780191882913.001.0001>
- [Garkawiec A. N.] Гаркавец А. Н., Кыпчакское письменное наследие [Kipcackie dziedzictwo piśmiennicze], t. 3: Кыпчакский словарь. По армяно письменным памятникам XVI-XVII веков [Kipcacki słownik. Na podstawie zabytków piśmiennictwa ormiańskiego z XVI-XVII w.], Алматы [Ałmaty] 2023
- Gloger Z., *Encyklopedia staropolska ilustrowana*, wstęp J. Krzyżanowski, t. 2: D-K, Warszawa 1978
- Hewsen R. H., *Armenia: A Historical Atlas*, Chicago, IL 2000
- Isakowicz-Zaleski T., *Słownik biograficzny duchownych ormiańskokatolickich oraz duchownych rzymskokatolickich pochodzenia ormiańskiego w Polsce w latach 1750-2000*, przedm. Nerses Bedros XIX, Kraków 2001
- MacKenzie D. N., *A Concise Pahlavi Dictionary*, London–New York–Toronto 1971
- Mutafian C., Lauwe E. van, *Atlas historique de l'Arménie: Proche-Orient et Sud-Caucase du VIIIe siècle av. J.-C. au XXIe siècle*, Paris 2001
- [Nikonow W. A.] Никонов В. А., Краткий топонимический словарь [Krótki słownik toponimiczny], Москва [Moskwa] 1966
- [Nor] Նոր բառգիրք հայկազյան լիզի [Nowy słownik języka ormiańskiego], red. Ղ. Ալիշան [G. Aliszan], t. 1, Վենետիկ [Wenecja] 1836
- [Prawosławna] Православная энциклопедия [Encyklopedia prawosławna], t. 19: Ефесеям послание – Зверевпод [List do Efezjan – Zverevpod], red. Патриарх Московский и всея Руси Алексий II [patriarcha Moskwy i całej Rusi Aleksey II], москва [Moskwa] 2008
- Słownik języka polskiego*, t. 1-10, red. W. Doroszewski, S. Skorupka, Warszawa 1958-1968
- Słownik języka polskiego*, red. M. Szymczak, t. 1, oprac. H. Chociłowska et al., Warszawa 1978
- Słownik wyrazów obcych*, red. E. Sobol, oprac. A. Stankiewicz et al., Warszawa 1999
- Stachowski S., *Słownik historyczno-etymologiczny turcyzmów w języku polskim*, Kraków 2014
- Stachowski S., *Słownik historyczny turcyzmów w języku polskim*, Kraków 2007
- Starowieyski M., *Słownik wczesnochrześcijańskiego piśmiennictwa Wschodu. Literatury arabska, armeńska, etiopska, gruzińska, koptyjska, syryjska*, Warszawa 1999
- Steingass F. J., *A Comprehensive Persian-English Dictionary Including the Arabic Words and Phrases to Be Met with in Persian Literature*, London 1892
- Turnau I., *Słownik ubiorów. Tkaniny, wyroby pozatkackie, skóry, broń i klejnoty oraz barwy znane w Polsce od średniowiecza do początku XIX w.*, Warszawa 1999

BIBLIOGRAFIA

Tworuschka M., Tworuschka U., *Islam*, przeł. J. Marzęcki, Warszawa 1995, *Mały Słownik*
[*Žamanakakic*] *Ճամսսնսկսկից հայոց լեզվի բացատրական բառարան* [Słownik opiso-
wy języka ormiańskiego od czasów najdawniejszych], t. 1, oprac. Ա. Ս. Ղարիբյան,
Վ. Առաքելյան, Վ. Ա. Փոթոյան [A. S. Gharibian, V. Arakelian, V. A. Potojan], Երեւան
[Erywań] 1969

SUMMARY

***Journey to Poland and Other Places Inhabited by Armenians Whose Ancestors Came from the City of Ani* by Minas Bzhshkiant**

Minas Bzhshkiant (1777-1751) was an Armenian philologist, educator, historian, ethnographer, musicologist, and member of the Mekhitarist Order. In 1804, he was ordained as a priest in Venice and obtained the degree of vardapet, i.e., a doctorate in theology. He then worked as a teacher and educator at a monastery school for boys. During those years, he developed an interest in languages and pedagogy. He was a polyglot, fluent in Turkish, Arabic, Persian, Tatar, Latin, Italian, French, and Russian. He taught at schools in Constantinople, Trabzon, Odesa, and Karasubazar (today: Belogorsk). He wrote school textbooks and participated in the development of a new system of musical notation. For school purposes, he translated Daniel Defoe's novel *Robinson Crusoe* into the Armenian vernacular (Ashkharabar). Between 1820 and 1847, he worked among Armenian Catholics in Russia.

In 1830, in the printing house of the Mekhitarist monastery on the island of San Lazzaro in Venice, he published a book entitled *Ճանապարհորդություն ի Լեհաստան և այլ կողմանս քնակեալս ի հայկազանց սերեղոց ի նախնեաց Անի քաղաքին* (*Journey to Poland and Other Places Inhabited by Armenians Whose Ancestors Came from the City of Ani*). In the first part, he included the history of the Kingdom of Armenia under the Bagratuni dynasty (9th-11th centuries). He believed that after the fall of the capital of “a thousand and one churches,” the survivors headed for Pontus, Bulgaria, Wallachia, Moldavia, Crimea, and Poland. The myth of the origin of all Armenians in these regions from refugees from this city played an important role in Armenian historiography. In Poland, it was popularized in the 19th century by the Dominican priest and Armenian, Father Sadok Barącz.

In his book, Bzhshkiant described not only his journey through the lands of former Poland in 1820, but also his earlier expedition to Hungary, Wallachia, Bulgaria, and Constantinople in 1808-1809. During his stay in the Ottoman Empire, he was supposed to have made another trip around the Black Sea coast, which he described in a separate book in Armenian entitled *Պատմություն Պոնտոսի որ է Սև ծով* (*History of Pontus, or the Black Sea*, 1819). However, there are serious doubts as to whether this trip actually

took place. The description of the voyage around the Black Sea coast was probably based on literature, although it cannot be ruled out that, coming from Trebzon, he may have visited many places in his native Pontus.

Bzhshkiant's was then sent by the order to Crimea to support the local pastoral ministry among Armenian Catholics. As it was known that valuable and rare manuscripts were kept in the centers of the Armenian diaspora in the former Kingdom of Poland, he was also tasked with acquiring some of them for the monastery's collection. At that time, the Mechitarists were intensively involved in scientific and publishing activities. Therefore, Bzhshkiant chose to travel through what was then Galicia (the Austrian partition of Poland), probably also visiting Bukovina. He visited all the major Armenian communities of former Poland and Moldova, and wrote about others based on oral accounts. He crossed the border with the Russian Empire near Żwaniec (today: Zhvanets), then went to Kamieniec Podolski (today: Kamianets-Podilskyi), and then to Mohylów Podolski (Mohiliv-Podilskyi) on the Dniester, Raszków (Rashkiv), and Bałta (Balta). He continued through Russian Bessarabia, reaching Odesa via Grigoriopol, and then the Crimea. From Lwów (Lviv) and Odesa, he sent valuable manuscripts, obtained in a more or less official manner, to Venice. In Crimea, he settled permanently in Karasubazar, where he served as the superior of the Armenian Catholics of that city, and then of the Catholics of the entire Crimea. Karasubazar became the starting point for expeditions to various places on the Crimean Peninsula. The result was a very accurate historical and geographical description of Crimea, especially its coastline. This was followed by a description of the northern part of Novorossiia. All of these expeditions are covered in the second part of the book. The final, third part describes Armenian settlements in Russian Tatarstan and the Caucasus. The book ends abruptly with a description of the Haghpāt monastery, located in Russian-controlled Georgia.

Bzhshkiant's work has great scientific and cognitive value. The author was interested in the history of the places he visited, their geographical location, the archeological and architectural sites found there, inscriptions, books with colophons, chronicles, epigraphic and numismatic monuments, as well as the customs of the nations and peoples living alongside the Armenians. Polish readers will find particularly interesting those parts of the book which describe the state of Armenian settlement in the territories of former Poland in the second decade of the 19th century. Some of the source information on this subject has been preserved only in Bzhshkiant's work. For this reason, it is difficult to underestimate its value.

Excerpts from Bzhshkiant's book have been translated into Russian and Ukrainian. Almost the entire translation was published in German in 2019 (without translations of the Armenian-Kipchak and Arab-Turkish parts and under a changed title, inconsistent with the author's intention). This translation is the second complete translation of the book, and the first into Polish. The Armenian translation was done by Dr. Tatevik E. Sargsyan (then: Scientific-Research Center for Crimean Studies and Protection of Cultural Heritage of the Republic of Crimea, now independent researcher), and the Polish text was prepared by Dr. Stanisław Ułaszek (University of Gdańsk) and Paweł Siemianowski

SUMMARY

(Jagiellonian University). The authors of the commentaries are: Tatevik E. Sargsyan, Prof. Krzysztof Stopka (Jagiellonian University), Prof. Andrzej Pisowicz (Jagiellonian University), and Ms Monika Agopsowicz (Foundation for the Culture and Heritage of Polish Armenians). The volume was edited by Krzysztof Stopka.

Keywords: Minas Bzhshkians, Mekhitarist Order, Armenian diaspora in Poland, Crimea, Moldova, Wallachia, Hungary, Bulgaria, research expeditions

STRESZCZENIE

Podróż do Polski oraz w inne strony zamieszkiwane przez Ormian, których przodkowie przybyli z miasta Ani Minasa Bższkianca

Minas Bższkianc (1777-1751) był ormiańskim filologiem, pedagogiem, historykiem, etnografem, muzykologiem, członkiem zakonu Mechitarystów. W 1804 roku w Wenecji został wyświęcony na księdza i uzyskał stopień wardapeta, to jest doktora teologii. Udzielał się następnie jako nauczyciel i wychowawca w szkole klasztornej przygotowującej kandydatów do zakonu i do kapłaństwa. W tych latach pojawiły się u niego zainteresowania językowe i pedagogiczne. Był znawcą wielu języków: tureckiego, arabskiego, perskiego, tatarskiego, łacińskiego, włoskiego, francuskiego i rosyjskiego. Nauczał w szkołach w Konstantynopolu, Trapezuncie, Odessie, Karasubazarze. Pisał podręczniki szkolne i brał udział w opracowaniu nowego systemu notacji muzycznej. Na potrzeby szkolne przełożył na ormiański język pospolity (aszcharabar) powieść Daniela Defoe *Robinson Cruoe*. W latach 1820-1847 pracował wśród Ormian katolików w Rosji.

W 1830 roku w drukarni klasztoru Mechitarystów na wyspie San Lazzaro w Wenecji opublikował książkę pt.: *Podróż do Polski oraz w inne strony zamieszkiwane przez Ormian, których przodkowie przybyli z miasta Ani*. W pierwszej jej części zawarł historię Królestwa Armenii pod rządami dynastii Bagratunich (IX-XI w.). Wierzył bowiem, że po upadku stolicy „tysiąca i jeden kościołów”, ocalali wychodźcy skierowali się w stronę Pontu, Bułgarii, Wołoszczyzny, Mołdawii, Krymu i Polski. Mit pochodzenia wszystkich Ormian tych regionów od uchodźców z tego miasta odegrał ważną rolę w historiografii ormiańskiej. W Polsce upowszechnił go w XIX wieku dominikanin, a zarazem Ormianin, ks. Sadok Barącz.

Bższkianc opisał w swej książce nie tylko swą podróż po ziemiach dawnej Polski w 1820 roku, ale także wcześniejszą wyprawę, jaką odbył na Węgry, Wołoszczyznę, do Bułgarii i Konstantynopola w latach 1808-1809. W trakcie pobytu w imperium osmańskim miał odbyć jeszcze jedną podróż wokół wybrzeży Morza Czarnego, którą opisał w osobnej książce pt. *Historia Pontu, czyli Morza Czarnego* (1819). Istnieją jednak poważne wątpliwości czy rzeczywiście doszła ona do skutku. Opis podróży statkiem wokół wybrzeży Morza Czarnego powstał prawdopodobnie na podstawie literatury, choć nie jest wykluczone, że pochodząc z Trapezuntu mógł być w wielu miejscach położonych w rodzinnym Poncie.

STRESZCZENIE

Bższkianc został następnie posłany przez zakon na Krym, aby wesprzeć tamtejsze duszpasterstwo wśród Ormian katolików. Ponieważ zdawano sobie sprawę, że w ośrodkach diaspory ormiańskiej dawnego Królestwa Polskiego znajdują się cenne i rzadkie rękopisy, zlecono mu przy okazji misję pozyskania niektórych z nich do zbiorów klasztornych. Mechitarysty prowadzili wówczas intensywną działalność naukową i wydawniczą. Dlatego Bższkianc wybrał drogę przez ówczesną Galicję (austriacki zabór Polski), zwiedziwszy prawdopodobnie również Bukowinę. Był we wszystkich ważniejszych gminach ormiańskich dawnej Polski i Mołdawii, o innych pisał na podstawie relacji ustnych. Granicę z imperium rosyjskim przekroczył w okolicach Żwańca, po czym udał się do Kamieńca Podolskiego, a następnie Mohylowa nad Dniestrem, Raszkowa, Bałty. Jechał dalej poprzez rosyjską Besarabię, docierając przez Grigoriopol do Odessy, a następnie na Krym. Ze Lwowa i Odessy wysyłał do Wenecji cenne rękopisy, pozyskane w sposób bardziej lub mniej oficjalny. Na Krymie zamieszkał na stałe w Karasubazarze, pełniąc tam funkcję przełożonego Ormian katolików tego miasta, a następnie katolików całego Krymu. Karasubazar stał się punktem wypadowym do wypraw w różne miejsca Półwyspu Krymskiego. W ich rezultacie powstał bardzo dokładny opis historyczno-geograficzny Krymu, a zwłaszcza jego wybrzeży. Po nim opisana została północna część Noworosji. Wszystkie wymienione wyprawy zajmują drugą część książki. W ostatniej, trzeciej części opisane zostały osady ormiańskie w rosyjskiej Tatarii i na Kaukazie. Książka urywa się gwałtownie na opisie klasztoru Haghpāt, położonego w opanowanej przez Rosjan Gruzji.

Praca Bższkianca ma wielkie walory naukowo-poznawcze. Autora interesowała historia zwiedzanych miejscowości, ich położenie geograficzne, znajdujące się tam obiekty archeologiczne, architektoniczne, inskrypcje, księgi z umieszczonymi w nich kolofo-nami, kroniki, zabytki epigraficzne i numizmatyczne, a także obyczaje mieszkających obok Ormian narodów i ludów. Dla czytelnika polskiego szczególnie interesujące są te partie książki, w której opisany został stan osadnictwa ormiańskiego na terenach dawnej Polski w drugiej dekadzie XIX wieku. Niektóre informacje źródłowe na ich temat zachowały się tylko w pracy Bższkianca. Z tego powodu trudno nie docenić jej wartości.

Fragmety książki Bższkianca były tłumaczone na język rosyjski i ukraiński. Niemal cały jej przekład ukazał się w 2019 roku w języku niemieckim (bez tłumaczeń partii w języku ormiańsko-kipczackim i tatarskim). Niniejszy przekład jest drugim w kolejności całościowym tłumaczeniem książki, pierwszym na język polski. Tłumaczenia z języka ormiańskiego dokonała dr Tatevik E. Sargsyan, tekst polski przygotował dr Stanisław Ułaszek (Uniwersytet Gdański) i Paweł Siemianowski (Uniwersytet Jagielloński). Autorami komentarzy są: Tatevik E. Sargsyan, Krzysztof Stopka (Uniwersytet Jagielloński), Andrzej Pisowicz (Uniwersytet Jagielloński) i Monika Agopsowicz (Fundacja Kultury i Dziedzictwa Ormian Polskich).

Słowa kluczowe: Minas Bższkianc, Zakon Mekhitaristów, diaspora ormiańska w Polsce, Krym, Mołdawia, Wołoszczyzna, Węgry, Bułgaria, wyprawy badawcze

INDEKS OSOBOWY

A

- Aaron ben Josef zob. Aharon
Abas I, król Armenii z dynastii Bagratunich 53-54, 117
Abbas I Wielki, szach perski 133-134, 169, 305
Abchazowie, naród 111, 487, 516
Abdullah Czelebi aga, odnowiciel mostu w Karasubazarze 346
Ablgharip, syn iszchana Grigora 110
Abowian Chaczatur, pisarz, poeta, etnograf, pedagog 537
Abraham z rodu Pahlawunich, notabl ormiański na Krymie, o. Anny i Trdata 443
Abraham zob. Apraham
Abraham, s. Sagiego z rodu Pahlawunich 456
Abrahamowicz Krzysztof, proboszcz w Horodence i Kutach 190
Abu'l Aswar Szawur II, emir Ani 91-92
Abu'l-Aswar, zob. Abuaswar
Abuaswar (Abu'l-Aswar), perski emir Dwinu 72, 80, 84, 87
Abughamr (Apuzamr) Magistros, s. Wasaka Pahlawuniego 111
Abughamr z rodu Pahlawuni 108
Abuleti Abuletisdze, książę gruziński 92
Achadzan, mehedesi z Kaffy 466
Achilles, postać mityczna 313, 400, 462
Achsapeth zob. Jeghisapet
Adam, arcybiskup Krymu 439
Adam, proajciec 209
Adelowie, ród 335
Adil Girej, chan krymski 335, 388
Adżam Johan z Kaffy 184
Afrykanie 15, 39
Agamemnon, postać mityczna 415
Agatangelos, kronikarz 200
Agha Mohammad Chan Kadżar, szach perski 537
Aghamalamenc Tate, dostojnik ormiański na Krymie 457
Agonc Stepannos Kiuwer, opat mechitarystów weneckich, arcybiskup Ahlatu 18, 181
Agonc Toros, zakrystian w Dżurdżowie 292
Agopowicz Sahag zob. Agopsowicz Sahag
Agopsicz Sahag zob. Agopsowicz Sahag
Agopsowicz (Agopowicz, Agopsicz) Sahag, mieszczanin lwowski, fundator klasztoru Świętego Krzyża 225
Agopsowicz Monika 36, 143, 206
Agopsza zob. Jagopsza
Aharon (Aaron ben Josef), prawodawca Karaimów 396, 437
Aharon, lekarz żydowski w Surchacie 387
Ahmed I, sułtan turecki 334
Ahmed III, sułtan turecki 337
Ajdin z Kaffy, mehedesi, nadzorca budowy kościoła Świętej Paraskiewy na Krymie 365
Ajdin z Krymu, dobrodziej kościoła Czar Chapan w Kaffie 468
Ajwas Grzegorz, Ormianin mołdawski 278
Ajwazowski Gabriel, mechitarysta wenecki 27, 32

INDEKS OSOBOWY

- Akonec Kiuwer Stepannos, opat mechitarystów weneckich 21, 23, 181
- Akopian A. 34
- Aksend (Oksend), jerespochan w Jassach 303
- Aksent diakon, s. der Mikajela, mieszczanin kamieniecki 221
- Aksent Siedm Jenzyk, mieszczanin kamieniecki 190, 194
- Aksentowicz Iwaszko „Jezuita”, mieszczanin lwowski 159
- Alamdarian Harutiun, nauczyciel i poeta 537
- Aleks, postać z inskrypcji na drzwiach na Krymie 464
- Aleksander I Jagiellończyk, król Polski, wielki książę litewski 236
- Aleksander I, cesarz Rosji 19-20, 24-25, 28-29, 243, 314, 353, 357, 366, 368-369, 373, 386, 419, 510, 540
- Aleksander Newski, święty 368
- Aleksander VII, papież 142, 174
- Aleksander Wielki, władca Macedonii, Persji, Egiptu, Azji 307, 462-463, 491, 529-531
- Aleksandra Fiodorowna, ż. cara Mikołaja I 316
- Aleksy I Komnen Wielki (Cyrus), cesarz Trapezuntu 121
- Aleksy II, patriarcha moskiewski 436
- Aliszan Ghewond* 160-162, 196, 240, 290, 302
- Al-Mu'tamid, kalif 50
- Al-Musta'in, kalif 46, 49
- Alp Arslan (Aslan), sułtan Wielkich Seldżuków 83-88
- Altunczi Jakub z Tokatu, książdz ormiański w Zamościu 191
- Amadbej, mieszczanin kamieniecki 235
- Amazonki, postacie mityczne 327
- Ambarian Stepan aga z Trapezuntu, m. Gajane, mieszczanin Karasubazaru, kupiec w Kaffie 460
- Amerykanie 39
- Amir Sarkis, s. Jowanesa, mieszczanin lwowski 158
- Amirbeg, s. Jowanesa, mieszczanin lwowski 158
- Amirian Krikor zob. Amirowicz Grzegorz
- Amirowicz Grzegorz (Amirian Krikor), proboszcz ormiański w Tyśmienicy 188
- Amirszach, wielmoża gruziński 96
- Anabej, m. chana krymskiego Halima 338
- Anacharsis, filozof scytyjski 475
- Anahit, bogini 327-328, 413, 415
- Anania I Mokacy, katolikos 54
- Anania, m. Meriuce, chrzestny w Raszkowie 248
- Anania, o. Bedrosa, brat wardapeta Jowhanesa z Aghtamar 456
- Ananias, arcybiskup 167
- Ananienc zob. Krikor
- Anastas, kapłan w Chersonezie 411
- Anastazja, ż. Bobriga, mieszczka kamieniecka 219
- Andon (Anton), ksiądz w Suczawie 282
- Andreas (Andriasz, Andrusz) z Kaffy, s. Diradura, dobrodziej kościoła Świętego Mikołaja w Kamieńcu Podolskim 219, 221, 228
- Andreas (Andrzej) z Kaffy, s. Chaczeresa, fundator dzwonnicy katedralnej we Lwowie 157, 159, 219
- Andreas (Antreas, Andrzej), biskup mołdawski 196, 303
- Andreas z Izmiru (ze Smyrny), s. Eliasza 429
- Andrias, mieszczanin lwowski 179
- Andronig, starszy Ormian lwowskich 127
- Andrzej zob. Andreas
- Andzewacy Chosrow, teolog i pisarz, o. Grzegorza z Nareku 56
- Anna Iwanowna, cesarzowa Rosji 338
- Anna Porfirogenetka, cesarzówna bizantyńska 411
- Anna, c. Abrahama z rodu Pahlawunich 457
- Anna, kobieta ochrzczona w Raszkowie 248
- Antipatrik Grigor z rodu Pahlawunich 92, 110
- Anton zob. Andon
- Anton, opat, odnowiciel kościoła w Kaffie 470
- Antoni Padewski, św. 21
- Antreas zob. Andreas
- Apirat z rodu Pahlawuni 96
- Apirat, iszchan ormiański 65, 74

- Apollo, bóg 495, 498, 512
 Apraham (Abraham), awakerec lwowski 157
 Apuzamr zob. Abughamar
 Arabowie 45, 56, 536
 Arakel z Tebryzu, kronikarz 133-134, 145, 171
 Arakel, o. Esaji z Jeghwartu 188
Arakelian V. 154
 Aramajis, wnuk Hajka 44
 Archaenaktydzi, dynastia królów Bosporu 300
 Archeanaks (Arkinakit) I, król Bosporu 490
 Archeanaks (Arkinakit) II, król Bosporu 490
 Arcruni, ród, dynastia ormiańska 61, 111
 Ardus zob. Ardys
 Ardys (Ardus) II, król Lidii 329
 Ares, bóg 328
 Arghuthjan Howsep zob. Argutinski-Dołgoruki Howssep
 Argonauci, postacie mityczne 329
 Argunowie, ród tatarski 340
 Argutian Jowssep zob. Argutinski-Dołgoruki Howssep
 Argutinski-Dołgoruki Howsep (Arghuthjan, Arghutian Jowsep), katolikos elekt 512
 Aristages zob. Aristakes, Arystages
 Aristakes (Yrysakes), kronawor (mnich) lwowski 157
 Aristakes Lastiwertcy (Łastiwertcy), kronikarz 59, 66-68, 72, 80, 83,
 Aristakes zob. Arystages
 Arkinakit zob. Archeanaks
Arkun Aram 109
 Armen, bóg 328
 Aron Magistros, duchowny, uczony z Ani 109
 Arrian (Arrianus, Arrianos) Lucjusz Flawiusz, historyk rzymski 390
 Arrianos zob. Arrian
 Arrianus Lucjusz Flawiusz zob. Arrian
 Arsacydzi zob. Arsakuni
 Arsakidzi zob. Arsakuni
 Arslan Girej, chan krymski 395
 Arsakuni (Arsacydzi, Arsakidzi), dynastia królów Armenii 43, 311
 Artemida, bogini 327, 373, 413, 415
 Arystages (Aristages, Aristakes) II Atoragal, katolikos eczmiażyński 167
 Asander Filokajsar Filoromajos, król Bosporu 492
 Asdwadzadur aga, dobrodziej kościoła Świętego Grzegorza w Karasubazarze 351
 Asdwadzadur ze Stambułu, dobrodziej kościoła Zwiastowania w Kamieńcu 231
 Asdwadzadur, s. der Bedrosa, mieszczanin kamieniecki 233
 Asdwadzadurian Barsam zob. Barsam Asdwadzadurian
 Asit, dowódca armii bizantyńskiej 72, 79
 Asklepjos (Eskulap), bóg 476
 Aslan zob. Alp Arslan
 Asoghik Stepanos zob. Stepanos Asoghik
 Astrea, bogini 317
 Astwadzadur zob. Aswadur
 Astwadzadur, mistrz Dzadura 469
 Astwadzadur, s. Takwora, mieszczanin lwowski 158
 Aswadur Kopule, ksiądz lwowski, odnowiciel kopuły katedry ormiańskiej 157
 Aswadur mehdesi, Ormianin z Kaffy 466
 Aswadur, sędzia kamieniecki 238
 Aszot I, s. Smbata, król Armenii z dynastii Bagratunich 46, 48-51
 Aszot II Jerkatagir (Żelazny), król Armenii z dynastii Bagratunich 52-53
 Aszot III Karacjal (Ślepy), iszchan Ormian z dynastii Bagratunich 48
 Aszot III Miłosierny (Woghormac), s. Abasa, król Armenii z dynastii Bagratunich 45, 54-56, 58, 104, 110, 117, 542
 Aszot IV Kadż (Mężny), s. Gagika I, król Armenii z dynastii Bagratunich 46, 63-65, 69
 Aszot IV Msaker (Mięsożerca), książę Ormian z dynastii Bagratunich 45
 Aszot, iszchan iszchanów, s. Georga 117
 Aszot, marzpan (namiestnik) Armenii 119
 Atabej, o. Ohasia, Ormianin lwowski 130
 Ateńczycy 39
 Atom, przełożony klasztoru w Haghpacie 112
 Aucher Johannes Baptista zob. Awgerian Mgrdicz
 August II Mocny, król Polski 192

August III, król Polski 192

Augustynowicz Jakub Stefan, arcybiskup ormiański lwowski 146, 161, 183, 186, 211, 260, 349

Augustynowicz Jan Tobiasz, arcybiskup ormiański lwowski 146, 161, 165, 245

Augustynowicz Krzysztof (Chaczig, Christophorus), sędzia ormiański lwowski, odnowiciel katedry ormiańskiej 147, 157

Austriacy 133, 143, 193, 277, 295-296

Awag Zakarian, s. Iwanego Zakariana, iszchan 106, 118

Awag zob. Awak

Awak Baron, s. Matteki, brat Murada Tare-dżenca 457

Awak Chatun, Ormianka z Kaffy 466

Awak Sahag, mieszkaniec Kaffy 467

Awak, szwagier mnicha Jowhannesa z Seba-stii 438

Awedik zob. Awedyk

Awedyk (Awedik), arcybiskup ormiański lwowski 161, 163, 213-214

Awedyk, brat Andreasa z Kaffy, fundatora dzwonnicy we Lwowie 159

Awedys zob. Awetys

Awetys (Awedys), s. Natera, krymski skryba i miniaturzysta 150

Awgerian (Aucher) Mgrdicz (Johannes Baptista) Ancyranus, mechitarysta wenecki 150

Axent (Krikorowicz, Hrehorowicz), s. der Krikora awakereca, kronikarz kamieniecki 218

Axent, s. Pirzady Nuridzianowicza, mieszczanin kamieniecki 209, 215

Axentowicz Chaso Hanko, o. Grzegorza Chaso Hankiewicza, mieszczanin Łyśca, rajca w Stanisławowie 199

Azarianc Aristages, mechitarysta wiedeński 25-26

Aziz Beg, o. Franguliego męczennika 348

Azizko, ż. Hrihora, c. Zadika, dobrodziejka kościoła Świętego Mikołaja w Kamieńcu 218

Azjaci 39-40

B

Babi aga, dobrodziej kościoła Świętego Grzegorza w Karasubazarze 351

Babikian Ambrosios z Trapezuntu, mechitarysta działający w Bukareszcie 300

Babiow Howsep aga, Ormianin z Karasubazaru 27

Baczkowski Krzysztof 197

Bagha, Ormianin krymski 439

Baghdasar (Bachdasar) Krzysztofowicz zob. Krzysztofowicz Baghdasar

Baghdasarenc Jagop (Baghdasarian, Baltazarian, Baltazarowicz Jakub), proboszcz ormiański w Śniatynie 190

Baghdasarian zob. Baghdasarenc

Baghdasarowa Seferówna Marianna, ż. Baghdasara Krzysztofowicza 197

Baghdasarowicz Krzysztof, s. Baghdasara Krzysztofowicza i Marianny 197

Baghdasarowiczowa Marencja, c. Minasa Syrynowicza, ż. Krzysztofa Baghdasarowicza, następnie Krzysztofa Ballowicza 197

Baghinanti Gregorio, prałat rzymski 30

Bagrat IV, król Gruzji z dynastii Bagratunich 111

Bagrat Wkhacy (Pankracjusz), bizantyński katepan Wschodu 83-84

Bahadir (Bahadur) I Girej, chan krymski 335

Bahadir II Girej, chan krymski 339

Bahadur zob. Bahadir

Bahuce zob. Szahnszach I Zakarian

Bajazyd II, sułtan turecki 314

Bajburtskij A. M. 443

Bakurian Grigor 84

Balakian Grigoris 109

Balard Michel 444

Baldwin II z Le Bourg, król Jerozolimy 91

Ballowicz Krzysztof, m. Marianny Minasowiczówny, mieszczanin kamieniecki 197

Balsamowicz Grzegorz, proboszcz stanisławowski 184

Baltazarian zob. Baghdasarenc

Baltazarowicz zob. Baghdasarenc

Balzer Oswald 126-127

Banach Andrzej Kazimierz 235

INDEKS OSOBOWY

- Baraghamianc Owanes, kupiec z Kanakeru 208
- Barącz Sadok* 20, 34-35, 124, 140, 149, 162, 181, 183-184, 186-194, 196-200, 202, 242, 247, 270, 278
- Barinowie, ród tatarski 340
- Baronszach (Szahnszach?), o. mnicha Jowhan-nesa 438
- Barsam (Parsam) Astwadzadurian (Bogdanowicz) z Trapezuntu, arcybiskup ormiański lwowski 161, 163
- Barsegh (Bazyli) I z Ani Czon, katolikos 53-54, 97-98
- Barsegh, arcybiskup Ani 113, 166
- Barsegh, katolikos Armenii z rodu Pahlawunich 89-90, 96
- Barsegh, ojciec (mnich?) w Haghpacie 114
- Bartłomiej Apostoł, święty 171
- Bartogh, przodek Tatego Agalamenca 457
- Baszkirowie, lud turkijski 519
- Batu, chan Złotej Ordy 332
- Bawrina, imię z inskrypcji w Ani 117
- Bazyli (Wasył) Lupu, gospodar mołdawski 393
- Bazyli I Macedończyk, cesarz bizantyński 50, 311
- Bazyli II Bułgarobójca, cesarz bizantyński 65-66, 411
- Bazyli z Cezarei, święty 150-151
- Bazyli zob. Barsegh
- Bednarz Mieczysław* 47, 63
- Bedros aga, dobrodziej kościoła Świętego Grzegorza w Karasubazarze 351
- Bedros, krewny Maghakii, awakereca Krymu 456
- Bedros, ksiądz kamieniecki 233
- Bedros, mieszczanin kamieniecki, dobrodziej kościoła Matki Bożej w Kamieńcu 226
- Bedros, notabl ormiański na Krymie z rodu Bagratunich 443, 456-457
- Bedros, notabl ormiański na Krymie z rodu Pahlawunich 443
- Bedros, s. Ananii, fundator murów w Kaffie 456
- Bedros, s. Bobriga, mieszczanin kamieniecki 219
- Bedrosian Robert 82
- Bel, tytan, założyciel Babilonu 39
- Benedykt XIV, papież 19
- Benegassio Gregorio di, notariusz 452
- Ber J.* 275
- Berdi Beg (Berdibeg, Birdi Beg), chan Złotej Ordy 332
- Berke, chan Złotej Ordy 120, 332
- Bernád Rita* 287
- Bernat Filipowicz, mieszczanin lwowski 179
- Bernatowicz Awedyk (Awiedyk), jerespochan lwowski 129
- Bernatowicz Awiedik zob. Bernatowicz Awedyk
- Bernatowicz Jan, biskup kamieniecki 204
- Bernatowicz Krzysztof Awedyk, mieszczanin lwowski 124, 173
- Bernatowicz Toros, s. Zadika, mieszczanin lwowski 179
- Bernatowicz Zadig, jerespochan lwowski 179
- Bezborodko Aleksander Andriejewicz, rosyjski mąż stanu, kanclerz 358
- Biata, o. Džadura, fundatora studni w Kaffie 469
- Biedrońska-Słota Beata* 146
- Bielawski Eustachy, malarz lwowski 146
- Bik Stanisław* 180
- Bikacza, ż. Džadura, fundatora studni w Kaffie 469
- Binaji, aga, postać z inskrypcji w Karasubazarze 349
- Biniat (Buniat), jerespochan suczawski 281
- Błażejovsky Dmytro* 142
- Bobrig (Bobrik, Bobryk, Bobrzyk, Wobrig), mieszczanin kamieniecki 219, 227
- Bodanowicz Barsam zob. Barsam Astwadzadurian
- Bodonczar Munczag, założyciel klanu Kijat (Bordżygin), domniemany pradziadek Czyngis-chana 331
- Bodurian Wrtanes, mechitarysta wenecki 24
- Bogdan, s. Awaka, brat Chaczadura, wójta ormiańskiego Lwowa 127
- Bogdanowicz Axent (Anksent), s. Jakuba i Rozalii 211

INDEKS OSOBOWY

- Bogdanowicz Czewadziech Mikołaj zob. Lan-
germag Nigol
- Bogdanowicz Dominik, mieszczanin lwow-
ski 209
- Bogdanowicz Jakub, s. Zachariasza Maksiu-
da, mieszczanin kamieniecki 211
- Bogdanowicz Maksiud (Maksiut, Masiutka)
Zachariasz, mieszczanin kamieniecki,
o. Jakuba 211
- Boghos I z Adrianopola, ormiański patriarcha
Konstantynopola 18-19, 26
- Bohos, brat Wasyla, mieszczanin Jass 302
- Bohun Iwan, ataman kozacki 203
- Bordżygin zob. Kijaj
- Borozdin Andriej Michajłowicz, generał ro-
syjski 371, 377
- Borozdin Michaił, generał rosyjski 371
- Bosznachian Stepan z Baszpałowa, fundator
kościół w Devie 294
- Bożko Aleksander* 216, 233
- Bragina Tatiana Michajłowna* 28
- Brskak Awedik, wardapet 432
- Brückner Aleksander* 176
- Brukenthal Samuel, gubernator Siedmiogro-
du 298
- Bryer Anthony* 445
- Brzeski (Bryski) Mikołaj z Brześcia, starosta
kamieniecki 219
- Buławin Kondrat 325
- Bułgarzy, naród 306, 309, 437, 524
- Buniat zob. Biniat
- Burchan, bóg 519
- Burkiewicz Łukasz* 35
- Buschhausen H.* 291
- Byczenski Filip Timofiejowicz, wiceadmirał
rosyjski 408
- Bższkian Minas, zob. Bższkianc Minas
- Bższkianc (Bższkianc, Pższgeanc, Pyżysz-
gianc, Bższkian) Minas, mechtarysta we-
necki, przełożony na Krymie, pisarz, *pas-
sim*
- C**
- Canike Hanım, c. chana Tochtamysza 387
- Cantemir Dimitrie, gospodar mołdawski, hi-
storyk 305
- Caprano Pietro 27
- Chaczadur (Chaczeres), s. der Aksenta, awa-
kerek kamieniecki, kronikarz 223, 233
- Chaczadur (Chaczeris, Chaczik, Cristinus,
Cristko), s. Awaka kotlarza (Kesseler, Ko-
telnyk) wójt ormiański Lwowa 127
- Chaczadur I Ilowecy, arcybiskup ormiański
lwowski 161, 163, 167-168, 177, 213, 215
- Chaczadur II, domniemany arcybiskup or-
miański lwowski 153, 161
- Chaczadur, imię z inskrypcji na moście w po-
bliżu Sali 365
- Chaczadur, ksiądz w Jassach 303
- Chaczadur, ksiądz w Romanie 303
- Chaczadur, s. Ghazara z Czmyszgadzag, mieszc-
zanin lwowski, dobrodziej kościoła Mat-
ki Bożej w Kamieńcu 229
- Chaczatur, ksiądz 104, 108
- Chaczaturian Wartan* 522
- Chaczeres, o. Andreasa z Kaffy 159, 219
- Chaczeres, s. Oksenda, mieszczanin kamie-
niecki 218
- Chaczeres, sędzia kamieniecki 238
- Chaczig, mieszczanin kamieniecki, dobro-
dziej kościoła Świętego Mikołaja 213
- Chaczig, s. Owanesa, starszy Ormian lwow-
skich 127
- Chaczik I, katolikos z rodu Arszarunich 59
- Chaczikian Lewon* 162
- Chaczko, diakon, s. Kirkora, mieszczanin ka-
mieniecki 221
- Chaczko, s. Norina, mieszczanin kamieniecki
220
- Chaczko, sędzia kamieniecki 238
- Chaczkowicz Hanus, mieszczanin kamieniec-
ki 226
- Chaczkowicz Zadig (Dżknewor), m. Katru-
szy, mieszczanin kamieniecki 222
- Chajjat zob. Kijaj
- Chameras, postać z inskrypcji w Haghpacie 117
- Chanlarian L.A.* 57
- Characza z Keczoru, emir Ani 97-98
- Charib, s. Grigora Magistrosa 111-112
- Charib, szach 201
- Charip Magistros, s. Wasaka z rodu Pahlawu-
nich 111-112

- Chatun, c. Hasana Desumianca, ż. Zakarii Wahramianca 115
- Chazarowie, koczownicy 331, 386, 389, 393, 481
- Chbdenc Bedros, baron, poseł przy amirze 513
- Chińczycy 15
- Chmielnicki Bohdan (Bogdanko), hetman kozacki 203, 335
- Chmielnicki Tymosza, s. Bohdana 203
- Chocilowska Halina* 180
- Chocimierska Helena z Szarawskich, wdowa po Janie Chocimierskim 239
- Chocimierski Jan, właściciel Ostrowczan na Podolu 239
- Chodorowicz Nigol, mieszczanin lwowski 128
- Chodzigi Nikosz, o. Nastuchny, mieszczanin lwowski 128
- Chosrow I Anuszyrwan, szach perski 530
- Chosrow, s. Awaka, mieszczanin lwowski 158
- Chosrowajnuusz, żona króla Aszota III 54, 542
- Chosrowencowie (Chosrowajowie), ród 245
- Choszak, ż. Szahnszaha, amirspasalara Armenii i Gruzji 107
- Christ Georg* 448
- Christianos, Grek z Chersonezu 403
- Chrzyszczewski Jacek* 140, 145, 147, 154, 156-157, 159, 181, 186-193, 196-197, 199-202, 204-206, 208, 210, 217-218, 242-243, 247, 270, 278
- Chydyr z Sis, dobrodziej kościoła Świętego Mikołaja w Kamieńcu 223
- Cieciszowski Kacper, rzymskokatolicki arcybiskup, metropolita mohylewski 30
- Ciggaar Krijnie* 45
- Consalvi Ercole, proprefekt Kongregacji Rozkrzewiania Wiary 27
- Costin Mirion, kronikarz 305
- Cowe S. Peter* 57
- Cyceron, mówca rzymski 462
- Cycjanow Paweł Dmitrijewicz, rosyjski generał piechoty 536, 540
- Cyrus Aleksy zob. Aleksy I Komnen Wielki
- Czamańska Iwona* 305
- Czaplicz Chaczko, dobrodziej kościoła Matki Bożej w Kamieńcu 228
- Czeczeni, naród 519
- Czemczemian Sahak* 150
- Czeremisi, naród 519
- Czerkiesi, naród 339, 341, 376, 389, 473, 482, 487, 514, 516, 534-535
- Czormagan (Czormagun), dowódca mongolski 99-100, 454
- Czyngis-chan (Dżyngis-chan, Temudżyn), chan mongolski, kagan (chagan) 331-332, 334, 344, 386, 518
- D**
- Dajczu, s. Tolaktemura, mieszczanin lwowski 158
- Danaj, dobrodziej kościoła Świętego Mikołaja w Kamieńcu 214
- Daniel Halicki, o. Lwa Daniłowicza, książe halicko-wołyński 140
- Daniel, przodek Margara Mughalenca 443, 456
- Daniel, s. Torosa Mughalenca 443. 456
- Darbinian-Melikian M. O.* 48
- Daszkiewicz Eustachy, dowódca 325
- Daszkiewicz Jarosław (Dachkévytch Jaroslav)* 123, 148, 157, 214, 283
- Dawid IV Budowniczy, król Gruzji 91-92, 113, 116
- Dawid IV z Wagharszapatu, katolikos eczmiaadyński 153, 229, 231, 237
- Dawid z Kobajru, teolog i filozof 116
- Dawid zob. Tawid
- Dawid, król Izraela 47, 463
- Dawid, mieszczanin lwowski 176
- Dawid, s. Bedrosa z Nachiczewanu, postać z legendy Ormian kaffieńskich 456
- Dawid, syn króla Gagika II 81
- Dąbrowski Witold* 134, 145
- Defoe Daniel 16, 39
- Deinostratos, kapłan Apolla, lekarz 512
- Demeter, bogini 317
- Demusz, sędzia kamieniecki 238
- Deodat (Aswadur) Nersesowicz zob. Nersesowicz Deodat

INDEKS OSOBOWY

- Derbaba, s. Mysyra, odnowiciel kościoła Świętego Jana w Kaffie 469
 Derwiszian Boghos, antonianin z Libanu 25
 Desum, protoplasta dynastii z Chaczenu 115
 Desumiancowie z Chaczenu, dynastia książęca 115
 Dewlet I Girej, chan krymski 334
 Dewlet II Girej, chan krymski 336-337
 Dewlet IV Girej, chan krymski 339
 Dgin (Tkin), m. mnicha Howhannesa 438
Dindorf L. 327
 Dinibeg, chan krymski 332
 Diodor Sycylijczyk, historyk grecki 327
 Diofantos z Synopy (Tiopan), wódz pontyjski 417
 Dioklecjan, cesarz rzymski 75
 Dionizy Areopagita zob. Pseudo-Dionizy Areopagita
 Diradur, awakerec kamieniecki, dobrodziej kościoła Świętego Mikołaja 213-214
 Diugiudżian, m. Gajane, mieszczanin Karasubazaru 351
 Domenigowicz Chaczadur, Ormianin z Horodenki 191
 Domicjan, cesarz rzymski 405
Domin Maria 303
Donabédian Patrick 43, 57
 Donagan, dobrodziej kościoła Świętego Mikołaja w Kamieńcu 214
 Donakan, budowniczy kościoła Świętej Paraskiewy na Krymie 365
 Donowakowicz Bogdan, fundator klasztoru w Suczawie 282
 Donowakowicz Dragan, o. Bogdana 282
 Donuszewicz Michno, s. Donusza, jerespo-
 chan kamieniecki 219-223, 228-229, 231-
 232, 234-235, 238
 Dop, siostra Zakarego i Iwanego z rodu Zakarianów 117
 Doroszenko (Doroz) Piotr, hetman kozacki 335
Doroszewski Witold 218
 Dostanian Garabed, sekretarz arcybiskupa Jo-
 whannesa 527
 Draschanakertcy Jowhannes (Howhannes), kro-
 nikarz 48, 51, 117
Drost Abgarhan A. 285
 Duda z roku Mamikonianów, ż. Pacaca Orbe-
 liana, księcia Sjuniku 115
 Duha Salomon, o. Chaczadura, proboszcza
 w Karasubazarze 349
 Duhian Chaczadur, proboszcz w Karasubaza-
 rze 349, 351-352
 Duzjan Anton, Ormianin ze Stambułu 15
 Duzjan Hagop, Ormianin ze Stambułu 15
 Duzjan Harutjun, Ormianin ze Stambułu 15
 Duzjanowie, katolicka rodzina stambulska
 15-16, 18
 Dwałowie (Dwali), lud gruziński 536
 Dymitr I (Demetre), król Gruzji z dynastii
 Bagratunich 92-93, 95
 Dymitr zob. Giedyminowicz Lubart
 Dynamis Filoromajos, królowa Bosporu 492
 Dzadur, m. Bikaczy, fundator studni w Kaffie
 469
 Dzarug, s. Chaczeresa, mieszczanin kamie-
 niecki 233
 Dzer Krikor, ksiądz w Stanisławowie 184
 Dzer Zlachban, ksiądz w Stanisławowie 184
 Dżanibeg (Dżani Beg, Dżanibek) Girej, chan
 krymski 332, 334, 442
Dżanow Oleksandr 14, 34
 Dżerdżeli, ataman kozacki 203
 Dżermag Chaczig Babak, Ormianin z Kaffy
 465
 Dżihan, mieszkaniec Kaffy 465
 Dżöczi (Tuszi) Chan, s. Czyngis-chana 332
 Dżuhar, ż. Melka, mieszcza kamieniecka 233

E
 Edil-melik, dobrodziej kościoła Świętego Mi-
 kołaja w Kamieńcu 214
 Edygej, wódz mongolski 412
 Efrem Syryjczyk, święty 151
 Efrem, katolikos eczmiażyński 20
 Eghiazar, mechtarysta wenecki 23
 Eldiguz (Eltkuz), założyciel średniowiecznej
 dynastii tureckiej Eldiguzydów 95, 97
 Eldiguzydzi, dynastia turecka 96-97
 Elżbieta Aleksiejewna, cesarzowa Rosji 540
 Elżbieta Węgierska z Turynгии, święta 285

INDEKS OSOBOWY

Elżbieta, m. Pirzady, ż. Nuridziana, mieszc-
ka kamieniecka 209
Eminbej, dobrodziej kościoła Świętego Mi-
kołaja w Kamieńcu 214
Eranuhi Wosgehad, Ormianin z Kaffy 468
Eratostenes, grecki uczony i matematyk 480
Ergene Boğaç 331
Ertek zob. Uzbeg
Erwand (Orontes) II, król Armenii 50
Esaja, s. der Arakela z Jeghwartu 188
Eskulap zob. Asklepios
Eugeniusz IV, papież 447, 451
Eumelos, s. Pairisiadesa, władca Bosporu 491
Eupator, władca Bosporu 493, 496
Europejczycy 39
Ewdokia, ż. Nazara, m. Mariam, mieszcza
raszkowska 248
Ezop 17, 27, 32

F

Fadlun (Al-Fadl ibn Szawur), emir Gandzaku
88, 92-94
Fadlun V, emir Ani z dynastii Szaddadydów
95
Farnakes II, s. Mitrydatesa VI, król Pontu 478,
492, 495
Faroqhi Suraiya 331
Farsanzes (Keiranes), król Pontu 494
Fedor (Teodor), s. Dymitra (Lubarta), książę
łucki 122-124, 180, 204
Fenicjanie, lud 39
Fensh Andriej Semjonowicz (Fenshaw An-
drew), szlachcic angielski, oficer rosyj-
ski 460
Ferdynand I Habsburg, cesarz rzymsko-nie-
miecki 163
Ferdynand III Toskański, wielki książę To-
skanii, książę elektor, wielki książę Salz-
burga i Würzburga 296
Fetih II Girej, chan krymski 348
Filip (Pilippos) z Aghpaku, katolikos eczmia-
dżyński 144, 171-173, 196, 198, 281
Filip II, król Macedonii 463
Filipowicz Wasko, mieszczanin lwowski 179
Filippo da Forano, prefekt misji kapucyn-
skich w Gruzji 27

Filon z Aleksandrii, filozof żydowski 23, 149
Fiodor I Iwanowicz, car Rosji 521
Fiodor III Aleksejewicz, car Rosji 335
Fischer C. 327
Franciszek II Habsburg, cesarz rzymsko-nie-
miecki, cesarz Austrii jako Franciszek
I 138-139, 290
Francuzi, naród 182, 318, 385
Franguli, s. Aziza, męczennik 348
Frazee Charles A. 14, 16, 19, 30
Frolova A. 436
Frye Richard N. 328

G

Gabriel, archanioł 261
Gagarin Grigorij, poseł rosyjski w Rzymie 30
Gagik I Szahnszah, s. Aszota III Miłosierne-
go, król Armenii z dynastii Bagratunich
59-61, 63, 104, 108, 110-111, 117
Gagik II, syn Aszota IV Mężnego, ostatni król
Armenii 46, 69-75, 77-79, 81-83, 89, 120
Gajane, ż. Diugiudziana, dobrodziejka kościo-
ła Świętego Grzegorza w Karasubazarze
351
Galalian Anania, mechitarysta wenecki 24
Galano Clemente, teatyn 174, 184
Ganjalyan Tamara 287, 517
Garabed zob. Karapet
Garabed zob. Jan Chrzyciciel
Garabed, wardapet, mechitarysta, proboszcz
w Nowym Sadzie 295
Garabedian Agop 35
Garkawiec Aleksandr Nikolajewicz zob. *Har-
kaweć Oleksandr*
Garsoian Nina 62
Gazi I Girej, chan krymski 334
Gazi II Girej, chan krymski 334
Gazi III Girej, chan krymski 337
Gedik Ahmed, admirał turecki 333, 452-453,
455
Genuieńczycy 120-121, 313, 326, 331, 333,
348, 371, 379, 386, 389, 392, 394, 397,
405, 407, 412-413, 417-418, 424, 427-
430, 437, 443-444, 446-450, 452, 454-
456, 459-460, 463, 468, 514

INDEKS OSOBOWY

- Georg II z Garni, katolikos Armenii 50-51
 Georg, biskup z Eczmiadzyna 32
 Geworg zob. Jerzy (Jur)
Gharibian A. S. 154
 Ghazar (Gramatyk), brat mnicha Jowhannesa z Krymu 438-439
 Ghazar (Łazarz) żakhecy, katolikos 102
 Ghazar I Dżaghkecy, katolikos 123
 Ghazar Parpecy (Łazarz z Parpi) 64
 Ghazar, mnich, dobrodziej kościoła Matki Bożej w Kamieńcu 228
 Ghewond, wardapet 56
 Ghrym-bej, dobrodziej kościoła Świętego Mikołaja w Kamieńcu 213
 Ghukas, książdz w Jassach 303
 Giedymin (Czedimer), wielki książę litewski 412
 Giedyminowicz Lubart (Dymitr), książę łucki, o. Fedora 122-123
 Giges zob. Gyges
Giligjan Agop 309
 Giorgi I (Jerzy I), król Gruzji z dynastii Bagratunich 65, 111
 Giorgi III (Jerzy III), król Gruzji z dynastii Bagratunich 95-96
 Giragos z Kaffy, postać z inskrypcji z Bachczeli na Krymie 362
 Girejowie, tatarska dynastia rządząca w Chanacie Krymskim 333, 382, 388, 452
 Giustiniani (Justinianos) Giovanni Battista, pierwszy konsul genueński w Kaffie 449, 462
 Gleb (Bleb) Światosławowicz, książę tmutarkański i nowogrodzki 481
Gloger Zygmunt 218
 Gntuni (Gnunt) Grigor, postać z inskrypcji w Armenii 119
 Gntuni, chakan, protoplasta roku Gntunich 117
 Gnunt Hasan, s. chakana Gntuniego 117
 Gnur, król Scytów 475
 Gobnd Bchab Meraek, budowniczy kanałów w Sziraku 119
 Goci krymscy, lud 330, 386, 389, 410, 412, 494
 Godlewski Stanisław, generał major rosyjski, szlachcic polski 434
 Golicyn (Galicin) Wasilij Wasilijewicz, polityk rosyjski 336
 Golicyn Aleksandr Nikołajewicz, minister rosyjski 24-25
 Golicyna Anna Siergiejewna, księżna rosyjska, pisarka 375
 Grecy, naród 50, 53, 65, 70-72, 74, 76, 78-80, 82-83, 85, 87-90, 100-101, 122, 166, 301, 307, 309-310, 316, 319, 326, 328-331, 342, 346, 363-364, 367-368, 373-374, 384, 386, 392, 396-397, 399, 405, 409, 411, 418, 420-421, 423-425, 431, 440, 446, 453-454, 457, 459, 465, 470, 475, 481, 490, 509, 530, 538
 Greskowa (Waskowicowa) Katarzyna, mieszczka lwowska 155
 Grigor VII z Anawarzy, katolikos 512
 Grigor Amira, postać z inskrypcji w Armenii 117
 Grigor Lusaworicz zob. Grzegorz Oswieciiciel
 Grigor Magistros, s. Wasaka 58, 72, 90, 111, 166
 Grigor Narekacy zob. Grzegorz z Nareku
 Grigor Tatewacy (Grzegorz z Tatewu), filozof i teolog 224
 Grigor Wkajaser (Martyrofilos), s. Grigora Magistrosa, katolikos Armenii 53, 89, 166
 Grigor XII z Wagharszapatu, katolikos eczmiadzyński 219
 Grigor, gubernator Sanahinu 114
 Grigor, zakrystian katedry w Ani 93-94
Grigorian Wartan Rubenowicz 13, 23, 187, 202, 214, 218, 233, 242, 270, 303
 Grigoris, książdz 116
 Grigoris, święty 531
Grigoryan Grigor 18, 21, 23, 25, 27, 29-30, 32, 34, 145, 177, 199
Grunin Timofiej 214, 240
 Gruzini, naród 15, 64-65, 84, 88, 91-92, 95-97, 107, 111, 534-536, 538
 Grzegorz (Grigor, Krikor, Gregorius) I Wielki, arcybiskup ormiański lwowski 160, 163, 197, 214

INDEKS OSOBOWY

- Grzegorz (Grikor, Krikor, Gregorius) III Ananienec Warakecy (Wanli – z Wanu), arcybiskup ormiański lwowski 130, 163, 217, 220
- Grzegorz II, arcybiskup ormiański lwowski 161
- Grzegorz Oświeciciel (Grigor Lusaworicz), święty, misjonarz, założyciel struktur kościelnych w Armenii 27, 93-94, 97, 105, 108, 110-111, 115, 154, 157, 210, 245, 253, 260, 267-268, 352, 354, 458, 542
- Grzegorz XVI, papież 31
- Grzegorz z Nareku (Grigor Narekacy), święty, poeta i mistyk 53, 56, 61, 129
- Grzegorz z Nazjanzu, święty, filozof, teolog, poeta 150
- Grzegorz z Tatewu zob. Grigor Tatewacy
- Grzegorz, s. Awaka, brat Chaczadura, wójta Ormian Lwowa 127
- Gudowicz Iwan Wasiliewicz, dowódca rosyjski 316
- Gué Laurence, siostrzeniec Laurence’a Milota 367
- Gulaf, ż. jerespochana Michna z Kamieńca 220-221, 229
- Gulafcza z Kaffy, postać z inskrypcji w Nowej Kaffie 467
- Gulchatun, c. Chaczuma Szadbeja (Szadbenjenca, Szadbejowicza) i Maren y z Kut 194
- Guregh (Kurył, Cyryl), s. Milka, mieszczanin kamieniecki 234
- Gurgen, król Armenii z dynastii Bagratunich 54, 112, 542
- Gusig, iszchan ormiański 469
- Gyges (Giges), król Lidii 329
- H**
- Hadrian, cesarz rzymski 493
- Hadži I Girej Melek, chan krymski 332-333, 380, 382, 452
- Hadži II Girej, chan krymski 335
- Hagop, fundator studni ormiańskiej w Jazłowcu 195
- Hagop, s. Baronszacha, brat mnicha Jowhanesa 438
- Hajder Girej, chan krymski 333
- Hajk (Hajg), potomek Noego, praojciec narodu ormiańskiego 39, 44, 302, 453
- Hajkak II, król Armenii z dynastii Hajkazu-nich 47
- Halet Efendi, wielki wezyr turecki 18
- Halim Girej, chan krymski 338
- Hamada Karen* 18, 34
- Hamazasp z Ani, biskup i przełożony klasztoru Haghpata 113-114
- Hamze, z rodu Pahlawunich 110, 117
- Hankiewicz Chaso Grzegorz, wikariusz w Stanisławowie, proboszcz w Żwańcu 199
- Hanko, iszchan z Suczawy 281
- Hanna, c. Waska Filipowica, mieszcza lwowska 179
- Hanuchna, c. der Mikajela, mieszcza kamieniecka 221
- Hanuchna, s. Serepka, mieszcza lwowska 176
- Hanuchna, ż. Melka, mieszcza kamieniecka 233
- Hanus (Hanusz), mieszczanin kamieniecki 227
- Harbed, s. Adana, brat jerespochana Jurka, mieszczanin kamieniecki 216
- Harbid (Harbed), syn Kosty, dobrodziej kościoła Świętego Mikołaja w Kamieńcu 216
- Harkawec Oleksander Mikołajowicz (Garkawiec Aleksandr Mikołajowicz)* 126, 129-131, 149, 209, 213, 219-221, 223, 225-226, 231, 233-234, 238-239
- Harutiun, przodek Tatego Agamalenca 457
- Hasan ad-Din, sułtan 444
- Hasan, s. Desuma, iszchan Chaczenu 115
- Helena, ż. awakereca kamienieckiego der Krikora 212
- Hensel Wojciech* 134, 145
- Herbest Benedykt, kaznodzieja lwowski, jezuita, pisarz i pedagog 130
- Hermes, bóg 317
- Herodot, historyk grecki 328-329, 504
- Hetum I, król Armenii Cylicyjskiej 271
- Hetum II, król Armenii Cylicyjskiej 149
- Hewsen Robert* 41, 51, 54, 59, 90, 107
- Hieronim z Katalonii, biskup Kaffy 451
- Hindusi 15, 524

INDEKS OSOBOWY

- Hiszam, kalif 48
 Hiusowie, lud 410
 Hlávka Jozef, architekt czeski 278
 Holup, s. der Johannes, pisarz sądu ormiańskiego kamienieckiego 238
 Hołub (Hołubko, Hawlup), s. Krikora, wójt ormiański kamieniecki, jerespochan 219, 227, 229, 231, 238-239
 Hołubejowicz Donusz, wójt ormiański kamieniecki 215
 Honawar, s. Mkana, postać z inskrypcji w Hagh-pacie 112
Hordijenko Dmytro 14, 34
Hovannisian Richard G. 41, 58
 Howhannes zob. Jowhanes, Jowhannes
 Howhannes Arghency, newirag (legat) katolikos Filipa 173-174
 Howhannes Chaczakir, domniemany uczeń Chosrowa Andzewacy 56
 Howhannes Pluz Jerzynkacy, duchowny, teolog i pisarz ascetyczny 102, 116
 Howhannes Senekerim, król Waspurakanu z dynastii Arcrunich 61
 Howhannes Smbat III, król Armenii z dynastii Bagratunich 63-70, 74, 77, 105, 108, 110, 126, 166
 Howhannes z Odzunu (Johan III Odznecy, Imastaser), katolikos Armenii 93, 119
 Howhannes, legendarny wardapet w Jazłowcu 196
 Howhannes, mehdesi, mieszkaniec Kaffy 468
 Howhannes, mieszkaniec Kaffy 467
 Howhannes, przełożony klasztoru w Sanahinie 55
 Howhannes, s. Gagika II 81
 Howhannes, s. Nasradina (Nasradinian), arcybiskup ormiański lwowski 132, 160-161, 214
 Hrehorowicz Axent zob. Axent
 Hrickowic (Hrickowicz) Łukasz, wójt kamieniecki 212
 Hrihor, s. Ohana Steckowicza, jerespochan lwowski 130
 Hrihor, s. Zadika zob. Zadykowicz Hrihor
 Hripsime zob. Hrypsyma
 Hrypsyma (Hripsime), święta 61
 Hunanian Wartan, arcybiskup ormiański lwowski 146, 161, 164-165, 245
 Hungrezowie, lud 410
 Hunowie, lud 410
Hupel Wilhelm August 325
- ### I
- Ifigenia, postać mityczna 327, 415
 Ignatios (Sznorhali) Sewlerncy, wardapet 76
 Ilnat z Ostrowczanów, poddany Heleny Szarawskiej-Chocimierskiej 239
 Ilach, domniemany właściciel Jazłowca 196
 Ilias, m. Oluchny, dobrodziej kościoła Świętego Mikołaja w Kamieńcu 221
 Imperiale Paolo, konsul genueński Kaffy 447, 452
 Inajet (Inat) Girej, chan krymski 335
 Īnalcık Halil 331
 Inat zob. Inajet (Inat) Girej
 Indżidżian Aleksander, mechitarysta, proboszcz w Szépviz 293
 Inintimajos, król Bosporu 494
 Isa, s. der Andona, księdza w Suczawie 281
Isaka Roko 18, 34
Isakowicz-Zaleski Tadeusz 30, 146, 188-190, 193-194, 211, 247, 349
 Islam (Aslan) I Girej, chan krymski 334
 Islam II Girej, chan krymski 334
 Islam III Girej, chan krymski 335
Iszchanian Rafajel 148
 Iwan Abuletisdze, książę gruziński 92
 Iwan IV Groźny, car Rosji 525
 Iwan, iszchan z dynastii Pahlawunich 456
 Iwane Zakarian, s. Sargisa, atabek Królestwa Gruzji 98, 106, 111, 117-118
 Iwane, książę Sjuniku z dynastii Orbelianów 96
 Iwanis, s. Tatula, mieszczanin kamieniecki 214
 Iwanko, sługa Hanusa 226
 Iwaszko (Jewaszko), s. Jagopa i Jeghisapet, mieszczanin lwowski 128
 Iwaszko, mieszczanin lwowski 128
 Iwaszko, s. Miklasza, starszy Ormian lwowskich 130
 Iwaszkowicz Gresko, mieszczanin lwowski 179

INDEKS OSOBOWY

Izaak, katolikos cylicyjski 204

Izyda, bogini 462

J

Jabłonowski Stanisław Jan 195

Jafet, s. Noego, postać biblijna 217

Jaghut, ż. Chaczadura, Ormianka z Horodenki 191

Jagop Ghrimecy, wardapet i uczony na Krymie 452

Jagop, arcybiskup Krymu 384

Jagop, imię na chaczkarze w Aqmescit 369

Jagop, m. Jeghisapet, wójt ormiański lwowski, tłumacz miejski 128

Jagop, mnich w klasztorze Świętego Krzyża na Krymie 438

Jagop, przodek Margara Mughalencza 443, 457

Jagop, przodek Torosa 443

Jagop, rabunapet (nauczyciel) na Krymie 365

Jagop, s. awakereca kamienieckiego der Krikora, ksiądz, jeden z autorów kroniki kamienieckiej 212

Jagop, s. Nazara z rodu Charib szacha, postać z inskrypcji kościoła w Żwańcu 201

Jagop, s. Sahaga, mieszczanin lwowski 158

Jagop, s. Szahnszaha, fundator katedry lwowskiej 156-158

Jagop, wardapet z Kaffy 441

Jagopsza (Agopsza) Bogdan, fundator kościoła św. Grzegorza Oswieciela w Romanie 303

Jagopsza, fundator kościoła Świętego Oksendy w Suczawie 282

Jakob, kaznodzieja 114

Jakub, dobrodziej kościoła Zwiastowania w Kamieńcu 232

Jakub, s. Kaspary, wnuk Ulu-chodży, dobrodziej kościoła Zwiastowania w Kamieńcu 230

Jakub, s. Torosa zob. Torosowicz Jakub

Jan Chrzyciel (Garabed, Karapet, Poprzednik, Mgrdicz), święty 107, 374, 470

Jan I Olbracht, król Polski 163

Jan II Kazimierz, król Polski 124, 164, 174

Jan III Sobieski, król Polski 164, 175

Jan Teolog (Ewangelista), święty 374, 470

Jan XXII, papież 451

Jan z Czyżowa, namiestnik Królestwa Polskiego 236

Jan z Trapezuntu, święty 280

Jarosław Mądry, wielki książę kijowski 481

Jaśkowski Stanisław 170

Jazłowiecki Hieronim, właściciel Jazłowca 195

Jazon, postać mityczna 329

Jeghbajrkan, o. Wahrama, postać z inskrypcji klasztoru w Howhannawanku 106

Jeghiasar (Eleazar) z Ajntabu, katolikos eczmiażyński 384

Jeghisapet (Achsapeth), c. wójta ormiańskiego lwowskiego Owanesa, ż. Jagopa, mieszczańska lwowska 128

Jeghisze, wardapet, historyk 69

Jengibeg, mehdesi z Persji, postać z inskrypcji w Ortalank 363

Jenkins R. 49

Jeremia, przełożony klasztoru w Marmaszen 110

Jerzy I zob. Giorgi I

Jerzy III zob. Giorgi III

Jewaszko zob. Iwaszko

Jezuita zob. Aksentowicz Iwaszko

Joannesjanc Joannes zob. Adżam Johan

Johan IX Kolot z Bagheszu, ormiański patriarcha Konstantynopola 439

Johannes (Howhannes Seczowcy, Jan), arcybiskup Jass 302

Johannes Skylitzes, kronikarz bizantyński 67, 87

Johannes, abegha (mnich) lwowski 157

Johannes, chłopczyk ochrzczony w Tyśmienicy 188

Johannes, s. Tawida, starszy Ormian lwowskich 127

Jołbej, s. Mitki, dobrodziej kościołów ormiańskich w Kamieńcu 214, 226

Jowanes, s. Chaczadura, mieszczanin lwowski 158

Jowannes (Howhannes), imię na nagrobku w klasztorze Świętego Krzyża na Krymie 439

Jowannes, pisarz hajsmaurku z Babadag 308

- Jowhan, książd 104, 108
- Jowhannes Dżughajecy (Johandzan z Nowej Dżulfy), fundator szkoły w Nowym Naciczewanie 511
- Jowhannes z rodu Orbelianów, arcybiskup Sjuniku 115-116
- Jowhannes (Howhannes) z Sebastii, s. Baron-szacha, mnich, inicjator wzniesienia kościoła Świętego Krzyża na Krymie 438
- Jowhannes, arcybiskup Astrachania 522, 52
- Jowhannes, biskup, siostrzeniec Iwanego i Zacharego Zakarianów 117
- Jowhannes, brat Ananiasa, wardapet w Agh-tamar 456
- Jowhannes, nadzorca budowy kościoła Świętej Paraskiewy na Krymie 365
- Jowhannes, s. Bedrosa z Kaffy, książd 438
- Jowsep z Botoczan (Botoszan), dobrodziej kościoła Świętego Mikołaja w Kamieńcu 217, 304
- Jowsep, Ormianin z Kaffy 466
- Jowsep, pierwszy nacharar Teodozji, przodek Matteki 457
- Jowsep, s. Chawataja, Karaim z Czufut Kale 387
- Józef II Habsburg, cesarz rzymsko-niemiecki 141, 152, 278, 280-281
- Józef, patriarcha, postać biblijna 462
- Jucht Aleksandr* 522
- Judasz, postać biblijna 68, 118
- Jurko, s. Jowanesa Kieworowicza, adoptowany przez jerespochana kamienieckiego Michna Donuszewicza, mieszczanin lwowski i kamieniecki 212, 216
- Jurko, s. Kirkora, jerespochan kamieniecki, sędzia 232
- Justinia, święta 467
- Justynian I Wielki, cesarz bizantyński 371, 373, 410
- Justynian II, cesarz bizantyński 411
- Jusuf, dobrodziej kościoła Matki Bożej w Kamieńcu 227
- Jusup, arabski zarządca Armenii 52
- Jusupow Dmitrijewicz Grigorij, książę, rosyjski generał major 524
- Juzbaszian K.N.* 59
- K**
- Kachowski Michaił, generał rosyjski 415, 433
- Kain, postać biblijna 118
- Kajetan, święty 268
- Kajetanowicz Dionizy* 149, 161
- Kalipidzi (Kaghipid), lud starożytny 316
- Kalust (Kilianos) Stefanian, arcybiskup ormiański lwowski 161, 163, 168
- Kamsar, książę Sziraku 43-44
- Kanancz, s. Gobnda Bchaba Meraeka 119
- Kaplan (Qaplan) I Girej, chan krymski 337
- Kaplan (Qaplan) II Girej, chan krymski 338-339
- Kapral Myron* 130
- Kapri, ród 281
- Kapykułowie (Chapi Chuli), ród tatarski 340
- Karaimi (Żydzi karaimscy) 386-387, 396
- Karim, książd, dobrodziej kościoła Matki Bożej w Kamieńcu 228
- Karmadanienc Jan (Muratowicz, Kieremowicz, Kierymowicz) Jowanes (Iwaszko, Jan, Howhannes), biskup Mołdawii, sufragan lwowski, drukarz 148-149, 161
- Kartagińczycy 39
- Kaspar, Ormianin z Armiańska 342
- Kaspar, s. Tatula, mieszczanin kamieniecki 214
- Kataj, ż. króla Gagika 111
- Katarzyna II, cesarzowa Rosji 41, 271, 316, 345, 350, 357-358, 379, 381, 396, 402, 418, 486
- Katib Czelebi, osmański uczony 530
- Katramide II (Katranide) ze Sjuniku, królowa Armenii 60
- Katrusza, ż. Zadiga Chaczkowicza „Dżknawora”, mieszcza kamieniecka 222
- Katsonis Lambros, Grek w służbie rosyjskiej 359
- Kawtel, postać z inskrypcji w Haghpacie 117
- Kazaz (Chazaz), chan Złotej Ordy 332
- Kazimierz III Wielki, król Polski 125, 139, 163, 175
- Kazimierz IV Jagiellończyk, król Polski 147, 175, 177, 180, 236-237
- Kaznaczejew Aleksandr Iwanowicz, gubernator cywilny Krymu 29

- Kebanak, dziadek Džadura, postać z inskrypcji w Kaffie 469
- Kekaumenos Katakalon 80
- Keork, brat mnicha Jowhannesa, inicjator wzniesienia klasztoru Świętego Krzyża na Krymie 439
- Kerej (Kiraj), chłop 332
- Kettenhoffen Erich* 43
- Khvalkov Evgeny* 452, 459
- Kicki Ferdinand, arcybiskup łaciński lwowski 187
- Kieremowicz Jan zob. Karmadanienc Jan
- Kieworowicz Howhannes (Jowanes, Owanes), awakerec kamieniecki, mieszczanin kamieniecki i lwowski, autor ormiańskiej części kroniki kamienieckiej, o. Jurka 212, 230-231
- Kijat (Chajjet, Bordżygin), klan mongolski 331
- Kimmerowie (Krimierowie, Cymerowie), lud 327-329, 474, 480
- Kipczacy, orda 473
- Kirakos Gandzakecy, kronikarz 57, 100, 542
- Kirakos, ksiądz, sługa katolikos 67-68
- Kirkorowicz Ohan, Ormianin z Brodów 182
- Kirkorsza, s. Warteka (Wartika), starszy Ormian lwowskich 127
- Kirkorsza, wójt ormiański kamieniecki 225
- Kiryk Feliks* 214-216, 226
- Kiurike (Korike, Gurgen), s. Dawida, król Lori z dynastii Bagratunich 113, 116-117, 119
- Kizil Arslan (Chyzlaslan, Muzaffar al-din Kizil Arslan Uthman), s. Eldiguza, sułtan, władca Atabegów Eldiguzydów 95, 97-98
- Klemens I, papież 405
- Kochno, starszy Ormian lwowskich 127
- Kodikian Atanazy, mechtarysta wenecki 24
- Kolli Ludwik* 34
- Kołodziejczyk Dariusz* 170, 331
- Komsałowa Rumiana* 35
- Konaszewicz-Sahajdaczny Piotr, hetman kozacki 334
- Konstantyn I Wielki, cesarz rzymski 494
- Konstantyn I z Barzberdu, katolikos Armenii 106
- Konstantyn IV, król Armenii Cylicyjskiej 442
- Konstantyn VI z Vahki, katolikos Armenii 451
- Konstantyn VII Porfirogeneta, cesarz bizantyński 49, 53, 311, 474, 497
- Konstantyn VIII, cesarz bizantyński 66, 68, 411
- Konstantyn IX Monomach, cesarz bizantyński 71-72, 74, 76-81
- Konstantyn z Sis, katolikos Armenii 160-162
- Korczak Lidia* 133, 153
- Koriatowicze, litewscy książęta podolscy 236
- Korki Warter, Ormianin z Kaffy 468
- Korpál Grażyna* 219
- Kosday zob. Kosta
- Kossakowska z Potockich Katarzyna, kasztelanowa kamieńska 185-186
- Kossakowski Stanisław, kasztelan kamieński 185
- Kosta, Ormianin lwowski 128
- Kotys I, król Bosporu 493, 496
- Kotys II, król Bosporu 493
- Kotys III, król Bosporu 494, 496
- Kovács Bálint* 13, 18, 21, 23, 25, 27, 29-30, 32, 284-285, 287, 517
- Kowalski Marek Daniel* 133, 153
- Kozacy 325, 335, 409, 486
- Kozacy czarnomorscy 482, 485
- Kozacy niekrasowscy 325
- Kozacy zaporoscy 334, 482
- Krikor, budowniczy kościoła Świętej Paraskiewy na Krymie 365
- Krikor, imię wyryte na cokole w muzeum w Kaffie 462
- Krikor, siostrzeniec Hołubka, dobrodziej kościoła Matki Bożej w Kamieńcu 229
- Krikorowicz Axent zob. Axent
- Krikorowicze, spolonizowany szlachecki ród ormiański 124
- Krimierowie zob. Kimmerowie
- Krisdosadur, kapłan (kahana) we Lwowie 157
- Kristosadur, dobrodziej Hadżgadaru w Suczawie 283
- Kroll P.* 325
- Krüdener Beate Barbara Juliane von, pisarka i mistyczka 358

INDEKS OSOBOWY

- Krusiński Juda Tadeusz, jezuita, misjonarz w Persji 126, 162
- Krym Girej, chan krymski 338, 382
- Krzysztofowicz (Kристоforowicz) Józef (Jowsep), kanonik mohylowski, biskup, wikariusz dla Ormian katolików w Rosji europejskiej 19, 20, 167, 211, 243-244, 351
- Krzysztofowicz Andrzej (błędnie Andrej Minasjan), ksiądz w Raszkowie 247
- Krzysztofowicz Baghdasar (Bachdasar), wójt ormiański w Jazłowcu 197
- Krzysztofowicz Jan, proboszcz ormiański w Brzeżanach 188
- Krzywonos Maksym, ataman kozacki 203
- Krzyżanowski Julian 218
- Krzyżanowski Stanisław 242
- Krzyżowski Tomasz 142
- Kurtyka Janusz 125
- Kurtyka Paweł 125
- Kusznerow (*Kusznerian*) Cherube 13, 34
- Kutem (Chutem), chan, wnuk Batu-chana 332
- Kutłubej, o. Sinana, fundatora kościoła Świętego Mikołaja w Kamieńcu 213, 217
- Kypri zob. Kapri
- Kyprijenc zob. Kapri
- L**
- Lanckorońscy h. Zadora 201
- Lanckoroński Przecław 325
- Lanckoroński Stanisław z Brzezia, starosta kamieniecki 216
- Lane George E.* 99
- Langernag Nigol (Mikołaj) (Langermag, Czewadziech, Bogdanowicz), ksiądz w Stanisławowie 184
- Langéron Alexandre-Louis Andrault de, gubernator Odessy 22, 25, 316, 319
- Lassy Piotr Piotrowicz (Piotr hrabia Lacy), dowódca rosyjski 337
- Lauwe Eric van* 43
- Lazar zob. Wołkowski
- Lazarian Stepanos, wydawca, krytyk literacki i dziennikarz 537
- Leardi Paolo, nuncjusz papieski w Wiedniu 25
- Lechicki Czesław* 149, 152
- Leon VI, cesarz bizantyński 49-52
- Leonecjusz II, cesarz bizantyński 48
- Leopold I Habsburg*, cesarz rzymsko-niemiecki 132, 137
- Leukon I, król Bosporu 446, 491, 512
- Leukon II, król Bosporu 491
- Levesque Pierre-Charles, historyk francuski 531
- Lew (Leo, Lewon), s. Daniela (Daniłowicz), książę halicko-włodzimierski 140
- Lewon IV, król Armenii Cylicyjskiej 512
- Limondzian Hampardzum, muzykolog 15
- Link-Lenczewski Andrzej* 182
- Lint Theo van* 45, 58
- Liparit, s. Elikuma, z roku Orbelianów, książę Sjuniku 115
- Lojs Baron, męczennik w Kaffie 457-458, 469
- Lubelczyk (Lubniecy) Andrzej (Andreas) (błędnie Andrzej Lubiniecki) z Bochni, kaznodzieja katedry łacińskiej we Lwowie 163
- Lubiniecki Andrzej zob. Lubelczyk Andrzej
- Lubomirski Józef, podstoli litewski, dziedzic Raszkowa 248, 252, 260
- Luchodza zob. Oluchodża
- Ludwik Węgierski, król Polski i Węgier 162
- Luka, osoba z inskrypcji w kościele w Aziz 432
- Lukullus (Lucullus) Lucius Licinius, wódz rzymski i polityk 462
- Lusig z Suczawy, dobrodziej kościoła Świętego Mikołaja w Kamieńcu 217
- Lusig, mieszkaniec Kaffy 465
- Lustikin, siostra księdza Oksenda, dobrodziejka kościoła Świętego Mikołaja w Kamieńcu 218
- Ł**
- Łukasz (Ghukas), katolikos eczmiadynski 273
- Łukasz Ewangelista, święty 138, 205
- M**
- Machul-Telus Beata* 120
- MacKenzie D. N.* 260
- Madżarowie zob. Węgrzy

INDEKS OSOBOWY

- Maghakia, awakerec w Kaffie 456
Mahé Jean-Pierre 45, 59, 61, 63, 66, 69-70, 83-84, 86, 88-89, 93, 96, 98-99, 104
 Mahmud (Mehmud), emir Ani z dynastii Szaddadydów 95
 Mahmud II, sułtan turecki 30
Majewski Marcin Łukasz 155, 191
 Majram, c. Džadura i Bikaczy, postać z inskrypcji w Kaffie 469
Maksoudian Krikor 48
 Maksud Girej, chan krymski 338, 368
 Maksud ibn Husejn aga, imię z inskrypcji na meczecie w Aqmescit 369
 Malchasowscy zob. Małachowscy
 Malik-Szah I (Melikszech), sułtan turecki 88-90
 Małachowscy (Malchasowscy), polski ród szlachecki 124
 Małachowski Stanisław, marszałek Sejmu Czteroletniego 124
Malkiewicz Adam 146
 Mamachatun, ż. iszczana Waczego 106
 Mamikonianowie, ród 464
Mamikonyan Hripsime 145
 Mamusz, ż. Chaczka Czaplicza, dobrodziejka kościoła Matki Bożej w Kamieńcu 228
 Mandakuni Howhannes (Howhan), bp, teolog i pisarz 73
Mandalian Andrzej 129, 134, 145
 Manguberti Dżelal (Dżalal) ad-Din (Mingburnu), władca Imperium Chorezmjskiego 456
 Manko, mieszczanin lwowski 128
 Manucze (Manuczihir, Minuczichir Manuk) ibn Szawur, syn Abu'l Aswara, emir Ani z dynastii Szaddadydów 88-89
 Manug, o. Minasa Bższkianca 13
 Manugiewicz Jakub, proboszcz w Stanisławowie 185-186
 Manuszag Bike, Ormianka z Kaffy 465
 Maramorosz (Maramorusz) Antoni, proboszcz ormiański w Śniatynie, kanonik 21, 189
 Maramorosz Bogdan (Deodat), duchowny ormiański, potem łaciński 146
 Maramorusz Antoni zob. Maramorosz Antoni
 Marcin, święty 405
 Mardiros Lehacy aga, mieszczanin karasubazarski 357
 Mardiros, diakon w Armiańsku 342
 Marek Antoniusz, polityk i wódz rzymski 492
 Marena (Marianna, Marene), ż. Chaczuma Szadbejowicza, Ormianka kucka 194
 Marene (Mariane), c. Filipa Wasylowicza, ż. Chaczadura ze Lwowa, dobrodziejka kościoła Matki Bożej w Kamieńcu 229
 Margar, s. Sedraka, postać z legendy kaffeńskiej 456
Margos Ara 307
 Maria Anna, ż. generała Antoniego Szica 358
 Maria Teresa Habsburg, królowa Węgier i Czech, cesarzowa Austrii 287, 298
 Maria, c. hospodara Mołdawii Jeremiego Mohyły, ż. Stefana Potockiego 242
 Mariam Tamar zob. Mariam, c. króla Kiurikego
 Mariam, c. króla Kiurikego z Lori 113, 117
 Mariam, c. Nazara i Ewdokii, mieszczan Raszkowa 248
 Mariam, królowa Abchazów, c. króla Waspu-rakanu Howhannesa Senekerima, ż. króla Gruzji Jerzego I 111
 Mariam, ż. Esaji z Jeghwartu, postać z kolofonu rękopisu z Tyśmienicy 188
 Marianna, ż. Grigora Mikołajowicza 245
 Marini Antonio, konsul genueński Kaffy 452
 Markardin, ród 363
 Markion (Quintus Marcius Rex?), polityk i konsul rzymski 462
 Markos, metropolita Cezarei 82
 Markosjan Bedros, wardapet 510-511
 Marta, opatka 234
Martí Tibor 285
 Maruchna, c. der Mikajela, mieszczka kamieniecka 221
 Maruchna, ż. Hanusa Chaczkowicza, mieszczka kamieniecka 210, 226
 Maruchna, ż. Pirzady z Kamieńca 210
Marynowski M. 283
 Mârzayan Emanuel (Manug-beg, Manug-bej) z Ruszczuka, ormiański kupiec i dyplomata 276, 306

INDEKS OSOBOWY

- Marzęcki Józef* 203
 Mateusz z Edessy, kronikarz 45, 67, 82, 92
Matiszow G.G. 18
 Matteko, o. Awaka Barona i Murada Taredżena, postać z legendy kaffeńskiej 456
Mayhoff. K. 327
Mazirow Aleksandr 34
 Mechitar Gosz, mnich, autor kodeksu praw oraz bajek 126, 272
 Mechitar z Kerny, katolikos Armenii 440, 442
 Mechitar z Kobajru, wardapet 114
 Mechitar z Sebastii (Mechitar Sebastacy), założyciel Zakonu Mechitarystów 135
 Mecko, ż. Torosa, mieszcza kamieniecka 226
 Mehmed I Girej, chan krymski 333-334
 Mehmed II Girej, chan krymski 333-334, 382
 Mehmed II Zdobywca, sułtan turecki 333
 Mehmed III Girej, chan krymski 334-335, 382
 Mehmed IV Girej, chan krymski 335
 Mehmed IV, sułtan turecki 202, 308
 Mehmed zob. Mahmud
 Mehriusza, Ormianka (Ormianin?) krymska 439
Meineke A. 327
 Melchizedek (Melkised, Melkiset) z Garni, katolikos eczmiażyński 145, 153, 164, 169, 191, 212, 230, 237
 Melik Jonan, mieszkani Kaffy 467
 Melik, ż. Warteresa, fundatora studni przy kościele Świętego Stepanosa w Kaffie 470
 Meliksha, s. Czobana, mieszczanin lwowski 158
 Melko (Milko), wójt kamieniecki 233
 Melko, s. Jakuba, mieszczanin kamieniecki 233, 238
 Mengli I Girej, chan krymski 325, 345, 369, 380, 382, 456
 Mengli II Girej, chan krymski 333, 337, 347
 Mergian chodża, mehdesi, postać z inskrypcji na drzwiach w Kaffie 465, 467
 Meriuce, ż. Ananii, chrestna w Raszkowie 248
 Mesrob Ardasecy (Artasecy, z Artazu), katolikos Armenii 160
 Mesrob, przodek Tatego Aghalamenca 457
 Mesrop (Mesrob), mnich, twórca alfabetu ormiańskiego 54
 Mesrop z Kaffy, arcybiskup ormiański lwowski 164, 169
 Mestre, część Wenecji położona na stałym lądzie 39
 Michał Apafy, książę Siedmiogrodu 286
 Michał IV Paflagończyk, cesarz bizantyński 68-69
 Michał VII Dukas, cesarz bizantyński 412
 Michał zob. Mikajel
 Mickiewicz Adam, poeta polski 28, 372
Mikaelian T. 58, 126
 Mikajel (Michał), s. Kosty, ksiądz lwowski, kopista i tłumacz 130
 Mikajel z Baczysaraju, postać z inskrypcji z kościoła św. Krzyża na Krymie 440
 Mikajel, ksiądz w Kamieńcu 221
 Mikołaj (Michajel) II, patriarcha Konstantynopola 411
 Mikołaj I Romanow, car Rosji 5, 29, 31-32, 316
 Mikołaj, mieszczanin kamieniecki 22
 Mikołaj, s. Grzegorza Ajwasa, mieszczanin czerniowiecki 278
 Mikołajewicz Czewadziech Aswadur (Bogdan), o. Mikołaja 184
 Mikołajowicz (Nigolajosenc) Grigor (Grzegorz), s. Aksenta Siedm Jenzyka, o. Arutiuna, mieszczanin kamieniecki 190, 245
 Mikołajowicz (Nigolianc) Arutjun (Harutjun, Aksent, Oksend, Oksendios) Augustyn Chosrowaj (Chosrow), proboszcz w Kutach i Raszkowie 190, 194, 244-245, 247, 270
 Mikołajowicz Stefan (Stepanos), s. Grigora, wnuk Aksenta Siedm Jenzyka, proboszcz w Horodence i Kutach 190
 Mikulka, wójt ormiański kamieniecki 215, 220
 Milezyjczycy 330, 334, 446
 Millot Lorenzo, misjonarz na Krymie, fundator kaplicy Świętej Klary w Fundukly 367
Milawicki Marek 27

INDEKS OSOBOWY

- Minas, przodek Tatego Aghalamenca 457
 Minas, wardapet, biskup mołdawski 281
 Minasjan Andrej zob. Krzysztofowicz Andrzej
 Mirian III, król Gruzji 90
 Mirzoian Mergian, dobrodziej kościoła Świętego Grzegorza w Karasubazarze 351
 Miskowic (Tychnowic) Kosta, Ormianin lwowski 130
 Missirlian Anton, biskup, wikariusz apostolski dla Ormian katolików w Konstantynopolu 18
 Mitko, mieszczanin kamieniecki 225-226
 Mitrydates II, król Pontu 478, 496
 Mitrydates III (VIII), władca Bosporu 493
 Mitrydates VI Wielki (Eupator), król Pontu 330, 392, 410, 416-417, 463, 477-478, 491-492, 495
 Mitrydatis, c. Mitrydates, ż. króla Egiptu 478
 Mkan, iszchan, o. Honawara 113
 Mkrticz, biskup 107
Mnatsakanyan Piruz 21, 170
 Mniszech Stanisław Bonifacy, starosta generalny ruski 170
 Mohyla Jeremiasz, gospodar Mołdawii 242
 Mohyla Piotr, gospodar Mołdawii 242
 Mojżesz z Chorenu zob. Mowses Chorenacy
 Molbejenc Aswadur, mieszkaniec Suczawy i Kut 185
 Mołdawianie, naród 272, 276, 286, 303
 Monge Timur, chan Złotej Ordy 332
 Mongołowie, lud 57, 98-99, 114, 333, 341, 505, 520, 536
Moravcsik Gyula 49
 Morfia z Meliteny, królowa Jerozolimy 91
 Moszoro Mikołaj, proboszcz w Mohylowie, kanonik kamieniecki, administrator wikariatu dla Ormian katolików w Rosji 21, 30-31
 Moszoro Samuel, proboszcz w Kutach, kanonik 21, 193
 Mowses Chorenacy, kronikarz 32, 39, 44, 217
 Mowses III Tatewacy, katolikos eczmiażynski 170, 210
 Mowses, książdz w Jassach 303
 Mowses, mieszczanin kamieniecki, fundator malowidel w kościele św. Mikołaja w Kamieńcu 207
 Mowses, wardapet 54
 Msr z Erywania, dpir 32
 Msr, s. Astwadzadura, mieszczanin lwowski 158
 Mścisław Chrobry, s. Włodzimierza, książę tmutarakański iczernihowski, wielki książę kijowski 481
 Mughal, c. der Andona, księdza w Suczawie 282
 Mughal, ż. Jagopszy, fundatora kościoła w Romanie 304
 Mughalianc (Mughalenc) Margar, s. Torosa, Ormianin krymski 443, 456-457
 Mughalianc Keork, notabl ormiański na Krymie 457
 Murad Girej, chan krymski 335
 Murad Taredżenc, s. Matteki, brat Awaka Barona, postać z legendy Ormian kaffeńskich 456
 Murad, mieszkaniec Kaffy 465
 Murad, przodek Torosa Mughalianca 456
 Murad, s. Torosa Mughalianca 456
 Muradczaga aga, dobrodziej kościoła Świętego Grzegorza w Karasubazarze 351
Muradyan Gohar 58
 Musa, odnowiciel gospody w Kaffie 461
 Mustafa II, sułtan turecki 336
Mutafian Claude 14, 43, 45, 50-51, 53, 90, 95, 98, 102-103, 108, 110-111, 113, 115-117, 120-121, 130, 160, 162, 195-197, 281, 303-304, 314, 352
 Mutajib, emir 109
- N**
 Nabuchodonozor (Nebukadnezar) II, król nowobabiloński 47
 Nader, skryba 440
Nagielski Miroslaw 325
Nagy K. 280
Nahapetian Gabrielle 30
 Najib Halba Altunbugha (Alā' ad-Dīn Altunbugha), mamelucki namiestnik Aleppo 512

INDEKS OSOBOWY

- Napoleon I, cesarz Francuzów 314
- Nasradin, o. Howhannesa, arcybiskupa ormiańskiego lwowskiego, mieszczanin lwowski 160
- Nasradin, s. Jagopa, mieszczanin lwowski 158
- Nastuchna, c. Nikosza Chodzigiego, ż. Steczka 128
- Nastuchna, ż. Owanesa Kieworowicza, mieszczka lwowska 212
- Nazar, m. Ewdokii, mieszczanin Raszkowa 248
- Nebukadnezar zob. Nabuchodonozor
- Negaep (Nyrdzis?), siostra Zakarego i Iwanego Zakarianów 117
- Németh Michal* 239
- Nerses Bedros XIX, katolikos Armenii 29-30, 146
- Nerses III Szinogh, katolikos Armenii 61
- Nerses IV Sznorhali, katolikos Armenii 42, 45-46, 62-63, 92, 102, 131, 224
- Nerses V z Asztaraku, katolikos Armenii 537
- Nerses z Lambronu, arcybiskup, pisarz 162
- Nerses, sędzia, zięć Harbeda, s. Adana, dobrodziej kościoła Świętego Mikołaja w Kamieńcu 216
- Nersesowicz (Nersesewicz, Trajanubolsecy) Astwadzadur (Deodat), biskup trajanopolitański, koadiutor arcybiskupa lwowskiego 165, 190
- Nichanian Marc* 13, 15, 17-19
- Niekrasow Ignat, przywódca Kozaków niekraskowskich 325
- Niemcy, naród 28
- Nigoghajos, Ormianin ze Starego Krymu 435
- Nigol aga, dobrodziej kościoła Świętego Mikołaja w Kamieńcu 214
- Nigol zob. Chodorowicz Nigol
- Nigol, jerespochan kościoła ormiańskiego we Lwowie 127
- Nigol, s. awakereca kamienieckiego Jowhannesa 230
- Nigol, s. Hanusa, wójt ormiański kamieniecki 238
- Nikoghajos (Mikołaj), szambelan dworski i dowódca bizantyński 72
- Nikonow W. A.* 242
- Nino (Nune), św. 90
- Ninos, król Asyrii, postać mityczna 39, 328
- Noe, postać biblijna 38, 217
- Norin, dobrodziej kościoła Świętego Mikołaja w Kamieńcu 220
- Norses, s. Grzegorza Ajwasa, mieszczanin czerniowiecki 278
- Nowoselcow A.* 436
- Nur Dewlet, chan krymski 456
- Nuradin, s. Antreasa, mieszczanin lwowski 158
- Nuridzian (Nuridzan), o. Pirzady, m. Elżbiety, mieszczanin kamieniecki 209
- Nuridzianowicz Pirzada (Pierzada, Piotr), mieszczanin kamieniecki, fundator dzwonnicy 209-210
- Nuridzianowicz Stefan, mieszczanin kamieniecki 209
- Nuridzan Anton, ormiański arcybiskup, prymas Konstantynopola 30
- Nuridzan zob. Nuridzian
- Nuridzanowie, spolonizowany szlachecki ród ormiański 124
- Nusti, postać z inskrypcji w Haghpacie 117
- Nyssa, c. Mitrydatesa, ż. króla Cypru 478
- O**
- Obertyński Zdzisław* 196
- Odincowa M.* 523
- Ohan, sędzia kamieniecki 238
- Ohan, wójt ormiański Śniatyna 190
- Ohanisjan Ghazar, sędzia (birow) w Dżurdzowie 293
- Ohas, s. Atabeja, jerespochan lwowski 130
- Oksend (Axent, Aksent), ksiądz w Kamieńcu, kronikarz 218
- Oktawian August, cesarz rzymski 492, 495
- Olgiard (Olgord), wielki książę litewski 412
- Olizar Gustaw, polski ziemianin, właściciel Artku na Krymie 28, 372
- Oluchna, ż. Iliasza, dobrodziejka kościoła Świętego Mikołaja w Kamieńcu 221
- Oluchna, ż. Ohana, dobrodziejka kościoła Matki Bożej w Kamieńcu 227
- Oluchodża (Uluchodża, Luchodża), starszy Ormian lwowskich 128
- Omar II, kalif 56

- Orbelianowie, książęcy ród Sjuniku 96
 Orestes, postać mityczna 415
 Ormanian Malachiasz 53
 Ormianie, naród *passim*
 Orontes zob. Erwand II
 Oruzbeg, s. Takwora, mieszczanin lwowski 158
 Osetyjczycy, lud 523, 534-536
Osiecki Jakub 16, 18, 29-30
Osipian Aleksandr 13, 448
 Osmanowie zob. Turcy
 Oszin, król Armenii Cylicyjskiej 101
Otdelskij M. 523
 Owanes (Iwanis, Cleyn Iwanis), o. Jeghisapet, wójt Ormian lwowskich 128
 Owanes, o. Chacziga, starszego Ormian lwowskich 127
 Owanes, s. Nawasarda 155
 Owanes, s. Nimki, ksiądz w Kamieńcu 209
 Owatam, mieszczanin suczawski 282
 Owin, przodek Matteki 456
- P**
 Pacac, s. Liparita, księcia Sjuniku z rodu Orbelianów 115
 Pahlawuni, ród ormiański 453
 Pairisades (Berizad) I, król Bosporu 491, 495
 Pairisades II, król Bosporu 491
Pál Judit 284
 Pallavicini Opatius 303
 Pan, bóg 478, 498
 Pankratuk z rodu Arsakunich, bizantyński gubernator Adrianopola 311
 Pannecet, lekarz miejski w Odessie 320
 Panos, s. Awrana z Ghazalu (Gazaratu?), fundator katedry lwowskiej 156-158
Papiu-Illarian A. 305
 Pasza, ż. Kaspra z Armiańska 342
 Paweł Apostoł, święty 130, 176, 261, 309
 Paweł I Romanow, cesarz Rosji 272-273, 355, 357, 507-508
 Perowskij Nikołaj Iwanowicz, burmistrz Teodozji 24
 Persowie, naród 15, 41, 44-45, 65, 72-73, 80, 82-88, 90-92, 95-96, 98, 120, 122, 166, 184, 305, 456, 524, 529-531, 536, 540
 Petros I Getadardz, katolikos Armenii 61, 66-67, 74, 76, 81, 108, 166
Petrosjan Merużan 437-438
Petrowicz Grzegorz 19-20, 25, 30-31, 35, 130, 160-164, 168, 173, 214, 302, 349
 Pilippos z Arindż (Arndżecy), biskup, brat ter Grigorisa 116-117, 130
 Pilippos, mieszczanin z Kaffy 468
 Piller Antoni, drukarz lwowski 148
 Piotr Apostoł, święty 31
 Piotr I Wielki, cesarz Rosji 336, 515, 524-525
 Piromalli Paolo (Boghos), dominikanin, arcybiskup nacziszewski 172-173
 Pirumowicz Grzegorz, biskup tatewski rezydujący w Kamieńcu 204
Pisowicz Andrzej 36, 39, 44, 148, 188, 196, 201, 217
 Pius VII, papież 149
 Pius VIII, papież 30
 Pizystrat, tyran Aten 497
 Pliniusz, historyk rzymski 327, 330, 341
 Plutarch, pisarz grecki 328
 Pochno zob. Kochno
 Pogheranocy Tewani, odnowiciel kościoła w Karasubazarze 347
 Polacy, naród 22, 123, 133, 141-142, 175, 181, 187, 192-193, 196, 198-199, 203, 216, 241, 243, 249-250, 278, 280, 335
Polek Johann 277
 Polemon I Pytodoros, król Pontu, Armenii Cylicyjskiej i Bosporu 492, 495
 Polemon II, król Bosporu 492
 Pomponiusz Mela, kartograf rzymski 316
 Poniatowski Józef, książę 182
Pop Virgil 291
 Potiomkin Grigorij Aleksandrowicz, feldmarszałek rosyjski, książę taurydzki 271, 323, 368
 Potocka Elżbieta, ż. Franciszka Salezego Potockiego, fundatorka i mecenas kultury 242
 Potocki Andrzej (Jędrzej), starosta halicki, oboźny koronny, chorąży wielki koronny, założyciel Stanisławowa 182
 Potocki Franciszek Salezy, wojewoda kijowski, hetman wielki koronny 242

INDEKS OSOBOWY

- Potocki Jan, starosta kamieniecki 231, 237
 Potocki Józef, kasztelan krakowski, wojewoda poznański, hetman wielki koronny, wojewoda kijowski 182, 270
 Potocki Mikołaj, starosta kaniowski 190
 Potocki Seweryn, krajczy wielki koronny 321
 Potocki Stanisław Rewera, hetman polny koronny, hetman wielki koronny, wojewoda kijowski 182
 Potocki Stanisław Szczęsny, wojewoda ruski 243
 Potocki Stanisław, s. Stanisława Rewery Potockiego, wojewoda krakowski i starosta halicki 182
 Potocki Stefan, pisarz polny koronny, wojewoda braclawski 242
Potojan V. A. 154
Pritsak Omelian 435
 Próchnicki Jan Andrzej, arcybiskup łaciński lwowski 170
 Prytanis, władca Bosporu 491
Przedziecki Aleksander 237
Przyboś Adam 182
 Pseudo-Dionizy Areopagita, autor *Hierarchii niebiańskiej* 23, 150
Pułaski Kazimierz 239
 Puradian Anton, biskup w Karasubazarze 20, 24-26
 Purtuchan, postać z inskrypcji z Haghpatu 117
 Puszkina Aleksander, poeta rosyjski 372
 Pytodoris (Peredinas) Filometor, królowa Pontu 492
 Pyszgeanc Minas, zob. Bższkianc Minas
 Pższganc Minas, zob. Bższkianc Minas
- Q**
Quirini-Popławska Danuta 35
Quirini-Popławski Rafał 459
- R**
 Radamsades, król Bosporu 497
 Radziwiłł Jan Jerzy, właściciel Jazłowca 195
 Rapajeli Azniw, c. Howsepa Babiowa 27
Reczek Józef 47, 63
 Remetalkes Pemidalkon, król Bosporu 493, 496
 Reskuporis I, s. Kotysa, król Bosporu 492-493
 Reskuporis II, król Bosporu 493
 Reskuporis IV, król Bosporu 494
 Reskuporis V, król Bosporu 494, 497
 Ribas José de, generał 316
Richard Jean 120
 Richelieu Armand Emmanuel du Plessis, rosyjski gubernator Odessy 23, 314, 317-318
 Roman III Argyros, cesarz bizantyński 68
 Romanos (Romaszko?), jerespochan kamieniecki 215
 Romaszkan Grzegorz Józef, arcybiskup ormiański lwowski 278
 Romulus, legendarny założyciel Rzymu 463
 Rosenberg Andrij Grigoriewicz, generał rosyjski 349
 Rosjanie, naród 142, 183, 203, 211, 234, 237, 242, 276, 306, 314-316, 323-325, 336, 339-340, 342, 347, 350, 365, 367-368, 393, 398-399, 401, 408, 412, 414, 428, 435, 445, 457, 459, 470-471, 505, 508-509, 514, 522, 524, 526, 528, 532-535, 540
 Rospocykowie Stefanowiczowie, synowie Stefana Nuridzianowicza, mieszczenie kamienieccy 209
 Rostopczyn Fiodor Wasiljewicz, generał i minister spraw zagranicznych Rosji 274
 Roszka Stepanos (Stefan Stefanowicz), dziekan Podola i Pokucia, wizytator w Siedmiogrodzie 124, 143, 165, 184, 210, 213, 215, 286, 302
 Rościsław Włodzimierzowicz, wnuk Jarosława Mądrego, książę tmutarański 481
 Rozalia Bogdanowiczowa, ż. Jakuba Bogdanowicza, mieszcza kamieniecka 211
 Różyński (Rużyński) Bohdan, hetman zaporoński 334
 Ruben I, pierwszy książę ormiański w Cylicji 89
 Rubenidzi, ormiańska dynastia panująca w Armenii Cylicyjskiej 89
 Rudolf II Habsburg, cesarz rzymsko-niemiecki 334

- Rudolf Johann Habsburg, brat cesarza Franciszka I, kardynał, arcybiskup ołomuński 139
- Rusini, naród 141-142, 162, 187, 203, 214, 241, 272
- Russell James R.* 328
- Rüstem Pasza, wielki wezyr turecki 334
- Rusugan, postać z inskrypcji w Haghpacie 117
- Rusukan, c. króla Dawida i siostra króla Kiurikego 113, 117
- Rzymianie, naród 39, 52, 65, 309, 322, 392, 397, 446, 463, 478, 492, 542
- S**
- Saadet I Girej, chan krymski 334
- Saadet IV Girej, chan krymski 337-338
- Saad, dobrodziejka kościoła Świętego Mikołaja w Kamieńcu 215
- Sadow Mikołaj 22
- Sadun, zarządca Ani, atabek i amirspasalar Gruzji z ramienia chana Abaki 95, 114-115
- Safar, s. Asdwadzadura, mieszczanin Grigoriopola 271
- Safi I, szach perski 171
- Saghyrian Guregh, aga z Trapezuntu 19, 30
- Sagi, s. Margara Mughalencza 456
- Sahag, s. Sarkisa z Erzurumu, fundator obrazu w kościele w Żwańcu 200
- Sahagian Johan (Howannes) Kosa, ksiądz w Dżurdżowie 292
- Sahib I Girej, chan krymski 334
- Sahib II Girej, chan krymski 339
- Salmanasar V, król Asyrii 387
- Salomon Wielki, s. Dawida, król Izraela 37, 463
- Samson, prawosławny metropolita astrachański i terski 522
- Samuel z Ani (Anecy), kronikarz 58, 92-93, 95
- Samuel, przodek Matteki 456-457
- Sanjian Avedis Krikor* 513
- Sanov Ivan* 307
- Sapargalijew G.* 126
- Sapożnikow, kupiec rosyjski 522
- Sara, m. Andreasa z Kaffy 159
- Saraceni, muzułmanie 45
- Saraj, s. Izadena, mieszczanin lwowski 157-158
- Sargis (Sarkis) Generał, generał, święty 114, 464-465, 514
- Sargis (Sergios) ze Sjuniku (West), westiarusz, przywódca probizantyńskiej frakcji w Armenii 69-76
- Sargis (Serhij), s. Iwaszka, jerespochan kamieniecki, dobrodziej kościoła Zwiastowania w Kamieńcu 231, 238
- Sargis I z Sewanu, katolikos 61
- Sargis III Mussail, katolikos eczmiadynski 177
- Sargis Sznorhali, teolog i komentator Pisma Świętego 21, 23, 150
- Sargis z rodu Zakarianów 98, 118
- Sargis, celnik?, dobrodziej kościoła Matki Bożej w Kamieńcu 227
- Sargis, przełożony klasztoru Haghpacie 116
- Sargis, zarządca Ani 95
- Sargsjan Tatewik* 23, 35-36, 150, 205, 273, 437
- Sarkis (Sargis) wardapet, namiestnik katolikosa na Krymie, delegat na sobór florencki 451
- Sarkis, diakon na Krymie 365
- Sarkis, ksiądz, kopista czaszocu w Jassach 302
- Sarkis, kucharz, bratanek wardapeta Krikora 440
- Sarkis, mehdesi 437
- Sarkis, prezbiter w Baczysaraju 384
- Sarkis, przodek Matteki 457
- Sarkisjan Atanas* 160
- Sarmaci, lud 331, 494
- Sartor Wolfgang* 524
- Sasi (Saksończycy) 297-298
- Satow Bogdan Iwanowicz, iszchan 271
- Satyros (Sotiros) I Tasjon, król Bosporu 330, 446, 490-491, 495
- Satyros II, król Bosporu 491
- Sauromates I, król Bosporu 490, 492-493, 496

INDEKS OSOBOWY

- Sauromates II, król Bosporu 490, 493, 496
 Sauromates III, król Bosporu 493
 Sauromates IV, król Bosporu 494, 497
 Sauromates V, król Bosporu 494, 497
Scarabelli Giovanni 142
Schneider Antoni 145
Schütz Edmond 148, 224
 Scytowie, lud 71, 327-329, 342, 404, 410, 416, 475, 491-492, 494, 533
 Sdepan Pansosjan Aprahamianc zob. Panos, s. Awarana
 Sedrak, s. Dawida 456
 Seferowicz Izaak (Sahak) z Erzurumu, kupiec 199
 Seferowicz Jakub z Erzurumu, kupiec 199
 Seleukos I, król Bosporu 490
 Selim (Selâmet) I Girej, chan krymski 334-336
 Selim (Selâmet) II Girej, chan krymski 338, 380, 382
 Selim (Selâmet) III Girej, chan krymski 339-340
 Selim II, sułtan turecki 311, 457
 Selim III, sułtan turecki 340
 Semiramida, legendarna królowa babilońska 39, 328
 Senekerim Howhannes, król Waspurakanu z rodu Arcrunich 111
 Senekerim, s. Hasana, brat Chatun 115, 117
 Serbowie, naród 295
 Serebriakow Łazar Markowicz, admirał carskiej floty 404
 Serop, przodek Tatego Aghalamenca 457
 Setian Efrem, mechitarysta wenecki 23, 30
 Sewada, s. Hasana, brat Chatun z rodu Desumianców 115, 117
Sewortian E. W. 214
Siekierski Konrad 16, 18
 Siestrzeńcewicz Stanisław Bohusz, łaciński arcybiskup metropolita mohylewski w Rosji 20, 34, 211, 350, 357
 Simeon, biskup w Kaffie 467
 Simeon, mieszkaniec Kaffy 467
 Simewon, przełożony klasztoru Haghpacie 112
 Simon, mieszczanin lwowski 178
 Sinan, s. Chutłubeja, fundator kościoła Świętego Mikołaja w Kamieńcu 205, 209, 217
 Sirma, siostra Nigoghajosa ze Starego Krymu 435
 Siropolos, lekarz 338
 Sirsirun, odźwierny króla Lewona 512
 Skiluros (Szloros), o. Palakosa 416
 Skiluros, król Scytów 491
Skorupka Stanisław 218
 Skryboniusz, król Bosporu 492
Skvortsova I. N. 205
 Skylaks z Kariandy, grecki geograf 488
 Słowianie, lud 364, 373
 Smbat I Męczennik, król Armenii z dynastii Bagratunich 51-52, 117
 Smbat I, król Armenii Cylicyjskiej 512
 Smbat II Zdobywca, s. Aszota III Miłosiernego, król Armenii z dynastii Bagratunich 56, 58-59, 85, 110, 112, 116-117
 Smbat VII, iszchan, o. Aszota IV Mięsożernego 45
 Smbat VIII Wyznawca, książę Armenii 48
 Smbat, s. Ukana 117
Smirnow Jurij 153
Sobol Elżbieta 166
 Sokrates, filozof grecki 403
 Solon, prawodawca ateński 475
 Somalian Sukias, opat mechitarystów w Wenezji 30, 32
 Sopestos, diakon 116
 Soranzo Giovanni, doża wenecki 447
 Sostenes, przełożony klasztoru Marmaszen 110
 Spartokos (Spartakus) I, król Bosporu 490
 Spartokos II, król Bosporu 490-491
 Spartokos III, król Bosporu 491
 Spendowski (Seferowicz) Bohdan, wójt Jazłowca, tłumacz, szlachcic polski 197
Sroka Stanisław Andrzej 133, 153, 197
Stachowski Stanisław 19
 Stanisław August zob. Stanisław II August
 Stanisław II August Poniatowski, król Polski 198
 Stanisław, domniemany król Polski 647

- Stankiewicz Anna* 166
Starowieyski Marek 44, 47, 63, 69, 224
 Stec[z]kowicz Ohan, mieszczanin lwowski 130
 Steczko (Steczko Mały, Steczko Woytowicz, der Cleyne, Cleyn Steczko, *parvus interpret*, der Tolmacz), s. wójta Jagopa i Jeghisapet, m. Nastuchny, tłumacz miejski Lwowa, protoplasta rodu Steczkowiczów 128
 Steczkowiczowie, ród Ormian lwowskich 128
 Stefan Batory, król Polski 180, 219, 237
 Stefan VI Raresz, gospodar mołdawski 302
 Stefan, s. Grzegorza Ajwasa, mieszczanin czerniowiecki 278
 Stefanowicz Jan Jakub, proboszcz w Kutach, arcybiskup ormiański lwowski 193, 198
Steingass Francis Joseph 207
 Stepannos (Stefan) V Salmastecy, katolikos eczmiażyński 163
 Stepannos (Stefan), arcybiskup ormiański lwowski 161, 163, 167
 Stepannos I, katolikos Aghwanku 90
 Stepannos V, biskup Trapezuntu 18
 Stepannos VI z Arindź (Arindżecy), katolikos eczmiażyński 217
 Stepannos, arcybiskup „krajów północnych” 438
 Stepannos, biskup Trapezuntu 121
 Stepannos, osoba z inskrypcji w kościele w Aziz 432
 Stepannos, pisarz ewangeliarza w Cylicji 512
 Stepanos Asoghik, historyk 54-55, 57, 59-61
Stopka Krzysztof 16, 18-19, 21, 36, 53, 98, 120, 123-124, 126-127, 132, 139, 143, 153, 155, 159-164, 172, 175, 197-198, 204, 219, 227, 235, 239, 243, 245, 265, 272, 281, 447, 451-452
 Strabon, geograf 327, 378, 399, 405, 410, 416, 419, 434, 473-474, 476, 480, 488
 Stratios, kapłan pogański 480
 Stratokles, s. Deinostratos 512
 Stroganow Aleksandr, minister spraw wewnętrznych Rosji 31
Strzygowski Josef 57
 Stupnicki Stefan, proboszcz łaciński w Brzeżanach 187
 Suczuutowie, ród tatarski 340
 Sulejman I, sułtan turecki 307
 Sulejman II, sułtan turecki 336
 Sydończycy 39
 Sylwester, święty, papież 200
 Symeon Mardyrosowicz Lehacy, kopista, podróżnik, autor *Zapisków podróżnych* 145, 167, 169, 302
 Symonowicz (Szymonowicz) Jan Jakub, proboszcz w Łucku, arcybiskup ormiański lwowski 19, 123, 146, 162, 165, 243
 Syndiowie, plemię 487, 512
 Syrynowicz Minas, mieszczanin jazłowiecki 197
 Szacharmen (Szah-i Arman), prawdopodobnie Nāšir al-Dīn Sökmen II, emir Ahlat 95
 Szachgułow Paweł (Sciaghulanti Paolo), prowikariusz w Achalcyche 20, 31
 Szadbej Krzysztof z Mołdawii, osadnik („Osadca”) w Kutach 193
 Szadbejenc zob. Szadbejowicz
 Szadbejowicz (Szadbejenc) Chaczum, Ormianin kucki 194
 Szahabi, Ormianka z Kaffy
 Szahin Girej, chan krymski 339-340, 385, 471
 Szahnszah I Bachuce, s. Zakarego II 111, 118-119
 Szahnszah Tajchucy, s. Zakarego, iszchan 107
 Szahnszah Zakare, s. Zakarego Zakariana 98-99, 105, 114
 Szambat, książę żydowski 47
 Szamiram zob. Semiramida
 Szara, wnuk Hajka, postać mityczna 44, 453
Szarłowski Alojzy 183
 Szemberg Teofil 171
 Szic Antoni Osipowicz de, generał rosyjski 358, 435
 Szirin, iszchan Genuęczyków 333, 454, 456
 Szirinowie, ród tatarski 333
Szkiłqdź Celina 180
Szkiłqdź Hipolit 180
 Szloros zob. Skiluros
 Sznofor Szach, Ormianin z Kaffy 466

INDEKS OSOBOWY

- Szokalski Jerzy* 160
Szonogott Kristóf 286, 558
 Szuszan zob. Szuszik
 Szuszanik, święta 91
 Szuszik (Szuszan), matka Wartana Pahlawuniego 110
Szymczak Mieczysław 180
 Szymko, mieszczanin kamieniecki 215
 Szymon, s. Pirzady Nuridzianowicza, mieszczanin kamieniecki 209
 Szymonowicz (Simonowicz) Jakub, ksiądz w Czerniowcach 278
 Szymonowicz Jan Jakub zob. Symonowicz Jan Jakub
- Ś**
 Światosław I Igorowicz, wielki książę kijowski 481
 Świdrygiełło, wielki książę litewski 197-198
- T**
 Taczykowie zob. Turcy
 Tadeos, mieszkaniec Kaffy 465
 Tadeusz (Tatewos) z Wenecji, katolikos koadiutor 219
 Tadeusz Apostoł, święty 171, 362, 512
 Tajik, ż. Wahrama, postać z inskrypcji Howhannawanku 106, 117
 Tamara, królowa Gruzji 98, 118
 Tamara, ż. króla Kiurikego, m. Miriam 117
Tamáská Máté 284
 Tanaici, lud 510
 Tatarzy budziaccy 313, 337
 Tatarzy jamboluccy 337
 Tatarzy jedysańscy 337
 Tatarzy nogajscy 326
 Tatarzy sarmaccy 331
 Tatarzy, lud 90-91, 99, 101, 120-121, 227, 276, 280, 283, 302, 315, 325, 331-333, 335-344, 347, 359-361, 363, 365-368, 371, 373-376, 379, 384, 386-389, 392-393, 395-396, 399-401, 404-405, 408, 412, 420, 422, 424, 426, 428, 431-432, 434, 443, 446-448, 452, 454-455, 457, 459, 473, 475, 481-483, 485-486, 488-489, 499, 502-503, 505, 508-509, 514, 518-520, 524-525, 530, 533, 542
 Tateos, męczennik z Kaffy 466
 Tatewos zob. Tadeusz z Wenecji
 Tatewos, wardapet 32
 Tatos, mieszkaniec Kaffy 464
 Tatowie (Tat), zislamizowana ludność grecka na Krymie 421
 Tatul, dobrodziej kościoła Świętego Mikołaja w Kamieńcu 214, 236
 Tatul, s. Krikora, mieszczanin kamieniecki 236
 Taurowie (Tawrigecik), lud 327
Tāutu Aloysius L. 451
 Tawid (Dawid), o. Johannes, starszego Ormian lwowskich 127
 Temir Girej, chan 444
 Temudżyn zob. Czyngis-chan
 Teodor, król Bosporu 497
 Teodor, nacharar, przodek Margara Mughalencza 443, 456
 Teodoros, katolikos Armenii 279
 Teodorowiczowie (Todorowiczowie), ród ormiański 125
 Teodozjusz I (Teotos) Wielki, cesarz rzymski 446
 Teodozjusz II, cesarz rzymski 81
 Teofilos, cesarz bizantyński 411
Teule Herman 45
 Theon Dionisios z Amastrii, postać z inskrypcji w kościele w Kerczu 476
 Thoas, mityczny król Taurydy 329
Thomson Robert 44-45, 54, 58, 64, 69
Timirgazin Aleksiej Dagitowicz 25, 29, 34, 443
 Timur Lenk (Timur Chromy, Tamerlan, Lengtemur), dowódca mongolski, założyciel dynastii Timurydów 386-387, 541
 Tochtamysz (Tokatmisz), chan Złotej Ordy 386-387
 Tode Monge, chan Złotej Ordy 332
 Todorow Iwan Dmitriewicz, cywilny gubernator Krymu 25
 Tokta (Tochta), chan Złotej Ordy 332
 Tomas zob. Tuman
 Torbaczienc Chaczarys z Tyśmienicy, o. księdza Andrzeja Krzysztofowicza 247

INDEKS OSOBOWY

- Torgutowie, lud 519
- Toros, o. Margara Mughalenca 443
- Toros, s. Tatula, mnich, biskup w Kamieńcu 204, 225
- Toros, s. Zadiga Bernatowica, mieszczanin lwowski 179
- Toros, sędzia kamieniecki 238
- Toros, wardapet z Hachpatu 543
- Toros, wnuk wójta Mikulki, dobrodziej kościoła Świętego Mikołaja w Kamieńcu 220
- Torosiewicz Michał, wikary w Stanisławowie 22
- Torosjan (Torosowicz) Simon (Simeon, Simeon, Szymon), wikary w Stanisławowie, proboszcz w Dżurdżowie 292
- Torosowicz (Torosewicz, Torosiewicz, Torosjenc) Mikołaj (Nigol, Nigokhajos, Nigholajos), arcybiskup ormiański lwowski 145-146, 153, 155, 161, 164, 169-174, 179, 184, 239
- Torosowicz Jakub, s. Torosa Owanisowicza, o. arcybiskupa Mikołaja Torosowicza 239
- Totorses (Totoreos), król Bosporu 494
- Trajan, cesarz rzymski 305, 310
- Trdat (Teridates) I, król Armenii 47
- Trdat (Teridates) III, król Armenii 43, 93, 105
- Trdat, architekt 57
- Trdat, s. Abrahama z rodu Pahlawunich 457
- Troebst Stefan* 287, 517, 524
- Trócsányi Zsolt* 287
- Tryjarski Edward* 36, 128, 142, 157, 179, 265
- Tugalbej, sędzia kamieniecki 238
- Tugarowie, plemię 518
- Tuma, biskup 167
- Tuma, mieszkaniak Kaffy 465
- Tuman (Tomas), s. Jagopa i Jeghisapet, mieszczanin lwowski, protoplasta rodu Tumanowiczów 128
- Tumanowicz Jakub Walerian, arcybiskup ormiański lwowski 146, 161, 165, 188, 193, 205, 247
- Tumanowiczowie, ród Ormian lwowskich 128
- Tunmann Johann-Erich* 331
- Turcy (Osmanowie), naród 15-16, 81, 84, 90-91, 110, 182, 196, 202-203, 207, 224, 230, 242, 275, 277, 280, 283, 293, 296, 306, 308, 314, 325, 335, 337, 339-340, 342, 379, 389, 450, 452, 455-458, 460, 488-489, 518, 529, 540
- Turkiancowie, ród Ormian z Siedmiogrodu 285
- Turkowska Danuta* 197
- Turnau Irena* 214
- Turwanda, ż. Pirzady z Kamieńca, mieszcza kamieniecka 210
- Tworuschka Monika* 203
- Tworuschka Udo* 203
- Tychnowic zob. Miskowic Kosta
- ### U
- Ukan, o. Smbata 117
- Ulaszek Stanisław* 39, 44, 217
- Ulpiana, ż. Chistianosa, Greka z Chersonezu 403
- Ulu Bika, s. Dzadura i Bikaczy 469
- Uluchodża zob. Oluchodża
- Ulu-chodża, s. Donusza, mieszczanin kamieniecki 230
- Urban VIII, papież 164, 172
- Uzbek (Ozbek), chan Złotej Ordy 332
- ### V
- Varduca-Horenian A.* 291
- Vásáry István* 223
- Vogel K.* 327
- ### W
- Wacze I Waczutian, książę książąt, namiestnik prowincji Ararat 106
- Wacze, postać z inskrypcji w Haghpacie 113
- Waczutianie, ród 106
- Wagharszak zob. Wologazes
- Wagner Marek* 325
- Wahram zob. Grigor Wykajaser (Martrofilos)
- Wahram, s. Grigora Antipatrika z rodu Pahlawunich 58-59, 70, 74, 80, 108, 110-112
- Wahram, s. Jeghbajrkana, postać z inskrypcji w Howhanawanku 106
- Waksmundzki Leszek* 113
- Wartan (Wardan) Arewelcy, uczony, mnich i kronikarz 53-54, 114, 542

INDEKS OSOBOWY

- Wartan (Wardan) Mamikonian, sparapet, przywódca powstania przeciwko narzucaniu zoroastryzmu 69, 73, 91
- Wartan, książdz na Krymie 365
- Wartan, mieszczanin kamieniecki 221
- Wartan, mieszkaniec Kaffy 467
- Wartan, sędzia kamieniecki 238
- Wartanenc Krikor zob. Wartanowicz Grzegorz
- Wartanes (Bardanes) Filipikos, cesarz bizantyński 411
- Wartanowicz Grzegorz (Wartanenc Krikor), proboszcz w Kutach 194
- Wartanowiczowie, ród Ormian lwowskich 282
- Wartek (Wartik), o. Kirkorszy, starszego Ormian lwowskich 127
- Warteres, fundator studni przy kościele Świętego Stepannosa w Kaffie 470
- Warteres, s. awakereca Jowhannesa, dobrodziej kościoła Zwiastowania w Kamieńcu 230
- Warteres, s. Krzysztofa, nauczyciel, mieszczanin kamieniecki 246
- Warteres, s. Torosa, dobrodziej kościoła Świętego Mikołaja w Kamieńcu 220
- Warteresenc Jagop zob. Warteresiewicz Jakub
- Warteresiewicz Antoni, proboszcz w Kamieńcu i Raszkowie, administrator wikariatu dla Ormian katolików w Rosji europejskiej 20, 22, 25-26, 211, 244, 247
- Warteresiewicz Jakub (Warteresenc Jagop), proboszcz w Kamieńcu, penitencjarz w Stanisławowie 184-185, 211, 349-350
- Warteresiewicz Kajetan Augustyn, arcybiskup ormiański lwowski 21, 23, 162, 165
- Warteris, s. Tatula, mieszczanin kamieniecki 214
- Wasak Sjun, książę Sjuniku i sparapet Armenii 60, 73
- Wasak, o. Aszota III Ślepego 48
- Wasak, sparapet z rodu Pahlawunich 58, 108, 110, 117
- Wasiljewa Natalia Władimirowna* 28
- Wasył chodża, brat Bohosa, mieszczanin Jass 302
- Wasył zob. Bazyli
- Wasyłowicz Filip, mieszczanin lwowski, o. Mariane 229
- Wenecjanie 412, 447, 471
- Węgrzy (Madżarowie) 132, 195, 286, 292-293, 296, 533
- Wierzbowski Teodor* 215
- Wilamowski Maciej* 125
- Winfield David* 445
- Władysław II Jagiełło, król Polski 126, 162, 197, 236
- Władysław IV Waza, król Polski 123-124, 170, 180, 190, 196
- Włodek (Włodko, Włodkowic) Maciej z Hermanowa, starosta kamieniecki 217, 228
- Włodzimierz (Władimer) I Światosławowicz, wielki książę kijowski 409, 411, 446, 481
- Włodzimierz II Wsiewłodowicz, wielki książę kijowski 412, 446
- Włosi, naród 142, 172, 318
- Wobrig zob. Bobrig
- Wologazes I, król Armenii z dynastii Arszykunich 47
- Wołkowski Lazar, mieszczanin lwowski 128
- Wołosi, naród 162, 214, 286, 299
- Woroncow Michaił Siemionowicz, generał gubernator Noworosji 316-318, 373
- Woroszyński Wiktor* 46, 63
- Wosgehad Eranuchi, Ormianin z Kaffy 468
- Woskian H.* 124, 143
- Wrtanes, wardapet, autor relacji o męczeństwie Barona Lojsa 458
- Wujek Jakub, jezuita, tłumacz Biblii na język polski 224
- Wulfila, biskup gocki 412
- Wyrozumski Jerzy* 139
- ### Y
- Yndrig, osoba z inskrypcji w kościele w Aziz 432
- Yrtydakes zob. Aristakes
- Ystecko zob. Steczko
- ### Z
- Zablu, ż. Norina 220
- Zacharianie zob. Zakarianie

INDEKS OSOBOWY

- Zachariasiewicz-Abgaro (Zachariewicz)
Franciszek Ksawery, biskup łaciński tarnowski i przemyski 122, 125, 140, 146, 162
- Zachariewicz zob. Zachariasiewicz-Abgaro
Franciszek Ksawery
- Zachnowicz Jakub, jerespochan lwowski 179
- Zachnowicz Szymon Krzysztof (Simon Chaczadur), proboszcz stanisławowski 184
- Zadig, siostrzeniec Holubka, mieszczanin kamieniecki 229
- Zadik, s. der Mikajela, mieszczanin kamieniecki 221
- Zadik, s. Tatula, mieszczanin kamieniecki 214
- Zadurowicz, mieszczanin stanisławowski 125
- Zadykowicz Hrihor (Kirkor, Grzegorz), s. Zadika, sędzia i jerespochan kamieniecki, dobrodziej kościoła św. Mikołaja w Kamieńcu 216-218
- Zakare II Zakarian, s. Sargisa, amirspasalar Gruzji 98, 106, 118
- Zakare III Zakarian, syn Zakarego II 98
- Zakare, s. Szahnszaha Zakariana 114, 117
- Zakaria Kanakercy, historyk 107
- Zakaria Mały (Plu) Gageli, s. Wahrama, z rodu Mkhargrdzeli 115
- Zakaria Protodiakon, historyk 29
- Zakaria Wahramianc, książę Gardmanu, Terunakanu, Tawuszu i Gagu 115
- Zakaria, awakerec lwowski 179
- Zakarian Grigor, ormiański arcybiskup w Kiszyniowie 275
- Zakarianie (Zacharianie, Zacharydzi), ród ormiański 98-9, 106, 118
- Zakrzewska-Dubasowa Mirosława* 43
- Zamoyski Jan, kanclerz wielki koronny 191
- Zanu, sędzia kamieniecki 238
- Zenon, cesarz bizantyński 412
- Zięba Andrzej Aleksander* 143, 152, 172, 175, 198, 204, 230, 281
- Zindir, osoba z inskrypcji w kościele w Aziz 432
- Zoe, cesarzowa bizantyńska 109
- Zohrabian Howhannes, mechtarysta wenecki 20-21
- Zygmunt I Stary, król Polski 126, 163, 175, 236-237
- Zygmunt II August, król Polski 163, 217, 228, 237
- Zygmunt III Waza, król Polski 148, 164, 179, 212, 221-222, 229, 231-232, 235
- Zygmunt Luksemburski, cesarz rzymsko-niemiecki, król Węgier 197

Ż

- Żydzi karaimscy zob. Karaimi
- Żypnjas (Szappanyos, Sappanios?), ormiański kupiec z Siedmiogrodu 286

INDEKS GEOGRAFICZNY

Skróty: g. – góra; j. – jezioro; k. – kraina; m. – miejscowość; płw – półwysep; prow. – prowincja; rz. – rzeka

A

- Abaza, morze 480
- Abbasabad zob. Gandža
- Abchazja (Królestwo Abchazji), k. 111, 439
- Abitoczna zob. Primorsk
- Abrud, m. 294
- Achalcyche, m. 30-31
- Achlowghazach, twierdza 535
- Achtaniowski liman 483-484
- Achtaniz, j. 483-484
- Achtuba (Ak Tebe, Aktuba, Aghtoba, Aktju-be), m. 525
- Achurian, rz. 50, 56-58, 66, 70, 104, 109
- Aczu (Aczujewo), m. 484
- Aczu, rz. 485
- Aczuchbasz, miejsce u źródeł Kury 538
- Adabad (Astabad?), m. 155
- Adrianopol zob. Edirne
- Adrianopolis zob. Edirne
- Afganistan, k. 92
- Afryka, kontynent 138
- Agarmisz, g. 434
- Aghtamar, wyspa na j. Wan 456
- Aghwank zob. Albania Kaukaska
- Ainud zob. Aiud
- Aiud (Ainud, Nagyenyed, Straßburg am Mieresch), m. 294
- Ajan burun, dzielnica 459
- Ajan, g. 416, 421 (Aja?)
- Ajan, m. 367
- Ajański zalew 370
- Ajasar, m. 415
- Ajdos zob. Ajtos
- Ajeordaghlari (Ay-yor dağları, Ayo-dağları), g. 430
- Aj-Foka, g. 425
- Aj-Petri, przełęcz 420
- Ajserez, m. 420
- Aj-Todor (Ai-Todor), rz. 389
- Ajtos (Ajdos), m. 307
- Aju-Dah (Ayou Dagħ, Szarak, Krametopon, Aja), g. 28, 372-373
- Aj-Wasył, m. 374
- Ak-Burun, g. 475
- Akczokrak, m. 376
- Akczoraj (Dolinnoje), m. 434
- Akerman zob. Białogród
- Akilleos, w. 313
- Ak-Jar (Achtijar, Czorcзина, Kerone, Kersone, Sewastopol), m. 32, 264, 330, 358, 376-378, 391, 396, 400-403, 408-410, 413, 415-416, 432, 504
- Akjar zob. Zatoka Sewastopolska
- Akkirman zob. Białogród
- Akkoz (Czerniakowo), m. 474
- Akra, m. 488
- Akra, przylądek 488
- Aksaj, rz. 528
- Ak-Saraj (Aksaraj, Biały Saraj, Saraj Batu) 101, 120-121, 384, 444, 448, 454, 517
- Aktuba (Achtuba), rz. 518
- Albania, k. 54

INDEKS GEOGRAFICZNY

- Albania Kaukaska (Aghwank) 90, 115
 Ałbat (Kużminki), m. 376
 Ałczak Kaja (Ak Kaja, Alczangh Chajasi), skała 344, 430
 Aleksandria, m. 23
 Aleksandrow (Aleksandrów), m. 33, 532-533
 Aleksi, g. 423
 Aleppo, m. 512-513
 Aleszki (Oleszki), m. 325
 Ali Dżyrlan (Alı Çırğan, Ały Czyrgan), rz. 262, 503
 Alma Tamak (Alma Tamaq), m. 262
 Alma, rz. 378-379, 388, 391
 Ałtaj 217
 Altun Oba, wzniesienie 478
 Ałupka m. 422
 Ałusztą, m. 370-372, 378, 422
 Alzacja, region 320
 Amastris, m. 476
 Amberd, m. 106, 107
 Ameryk, kontynent 138
 Amisos, m. 478
 Anapa (Gorgippia), m. 264, 341, 478, 486-487, 505
 Anatolia, k. 78, 95, 378
 Anawarza (Anazarba) 512
 Andrea, m. 526, 528
 Angar (Angar-Burun), g. 370
 Angara, rz. 371
 Angarska Przełęcz 370-371
 Ani, m., *passim*
 Aparan, m. 107, 119
 Aqmescit (Akmeçit, Almaköy, Symferopol), m. 25, 28, 261, 264, 315, 340, 343, 365-370, 377-379, 384, 389-390, 404, 416, 504
 Arabacka Mierzeja, zob. Geniczeska Mierzeja
 Arabat (Irakleon, Iraklion), twierdza 264, 433, 472, 499, 504
 Aragac, g. 106-107, 118
 Aragacotn 105-107
 Aragecz, m. 110
 Araks (Aras, Arax) 38, 44
 Araks, rz. 50, 86, 120-121, 539
 Ararat (Ajrarat) g. 43, 93
 Ararat zob. Ajrarat
 Ararat, prow. 41, 43-44, 83, 93, 102, 106, 347
 Aras zob. Araks
 Arax zob. Araks
 Arca, m., biskupstwo tytularne 243
 Ardahan, prow. 538
 Ardebil (Ardabil), m. 134
 Ardon, rz. 536
 Argaeus, g. 82
 Arian Aghbewr, m. 118
 Arindż, m. 130
 Armawir, prowincja 61
 Armenia 38
 Armenia Cylicyjska 89, 120-121, 149-150, 160, 162, 438, 451, 512
 Armenia Mniejsza (Armenia Minor, Pokr Hajk) 75
 Armenia Secunda, prow. 81
 Armenia Wewnętrzna, prow. 80, 121
 Armenia Wielka, prow. 121
 Armenia Wschodnia 164
 Armenia Wysoka, prow. 121
 Armeniak (Dżanik), prow. 121
 Armenopolis zob. Gherla
 Armiański (Ormiański Bazar, Ermeni Bazar), m. 342, 343
 Arpat, m. 423
 Arran, kraina 95, 97
 Artaszat, m. 93
 Artek (Ortek, Kardiatrikon), m. 28, 372
 Artik (Jartik?), m. 118
 Astrachań, m. 20, 26, 33, 101, 120-121, 167, 244, 274, 454, 517-518, 520, -522, 524-526, 529, 533
 astrachański obwód 101
 Asyria, k. 328, 387
 Asznak, m. 107
 Aszarak, m. 110
 Ata, płw. 483
 Ataki (Otaki), m. 242
 Athos, g. 244
 Atyrpatakan (Atropatene, Azerbejdżan), prow. 38, 90, 95, 97, 115, 120, 134, 443, 528, 539

INDEKS GEOGRAFICZNY

- Audżikoj (Audżkoj), m. 377
Austria zob. Germania
Awarajr, równina 91
Awutka (Ałutka, Czechowo-Ałutka), m. 374
Azamat, m. 415, 433
Azat, m. 112
Azerbejdżan zob. Atyrpatakan
Aziz, cel pielgrzymek Tatarów 432
Azja Mniejsza, płw. 89, 329, 412
Azja Środkowa 106, 387
Azja, kontynent 39, 44, 71, 315, 327, 334, 349, 364, 410, 463, 478-479, 515, 517
Azów (Azow, Azach, Azak, Asgar, Asgali), m. 264, 336-337, 339, 356, 447, 504-505, 514
Azowskie Morze (Temerinda, Zabak, Azow, Palus Maeotis, Jezioro Meockie) 261, 263-264, 268-270, 315, 326, 330, 336-337, 341, 386, 444, 472, 474, 479-480, 483-492, 499-500, 502-503, 508-510, 512, 515
- B**
Babadag (Baba Daghi), m. 308
Babilon 50
Bachczeli (Bogatoje), m. 360-361, 363
Baczkowo, klasztor 84
Baga, m. 420
Bagaran, m. 50-51, 110
Bagdad, m. 456
Bahlui, rz. 301
Bajdar Owa, równina 374, 420-421
Bajdary (Bajdar), m. 420
Bakczysaraj (Aghdżasara), m. 263, 269, 313, 334, 336, 338, 341, 369, 377, 379, 384-385, 387-389, 422, 439-440, 452, 456-457, 504, 509
Bal, m. 118
Bałakława (Symbolon, Tauros Simbolon, Balakium, Bellakiawe), m. 264, 333, 339-340, 369, 373, 389, 405, 408, 410, 415-419, 421, 448, 504
Bałta (Józefgród), m. 20, 22, 26
Bałty, m. 338
Bałtyckie Morze (Bałtyk) 328
Bałtyk zob. Bałtyckie Morze
Barda, m. 539
Barda, rz. 264, 505
Bârlad, m. 303
Bârlad, rz. 303
Basean, region 66
Basorepida zob. Waspurakan
Baszpałów zob. Elizabetopol
Bawaria, region 320
Bdźni, m. 108
Bekete, m.
Bel, g. 391, 397
Belbek, m. 376
Belbek, rz. 375-377, 388-389, 391
Belgrad, m. 295
Belyaus, rejon 398
Bendery (Tighina), m. i twierdza 275
Berd, m. 115
Besarabia, region 22, 198, 242, 274-275, 277, 313, 316, 326
Beszterek (Besz-Terek), m. 367
Białogród (Akerman, Akkirman), m. 207, 268, 275, 280, 313-314, 508
Białoruś, państwo 357
Bielce (Bylc), m. 277
Bieszczady, g. 181
Bijuk Uzenbasz (Ozenbasz), rz. 388
Bijuk Uzenbasz, m. 375, 377
Bijuk-Karasu (Wielki Karasu), rz. 262, 344-347, 349, 351, 353-355, 358-361, 367, 433, 502-503, 526
Bijuk-Lambat (Frulion, Małyj Majak), m. 371-372
Bijuk-Muskomia (Beojuk-Miskomia), m. 420
Bijuk-Syrt, g. 431
Bijuk-Syrt, potok 425
Bijuk-Uzen, potok 404, 406
Biłogorsk, m. 344
Bitynia 166, 330
Bizancjum, państwo 48, 56-57, 67, 81, 83, 87, 90, 109, 302
Bocian zob. Botoszany
Bogdania zob. Mołdawia
Boh (Hippanis, Hypanis), rz. 263, 267, 316, 322, 339, 504, 507

INDEKS GEOGRAFICZNY

Bojnach 397
 Bojnach Burun, zatoka 397
 Boruczaj zob. Burulcza
 Bosfor, cieśnina 326
 Bospór zob. Kercz
 Botoczany zob. Botoszany
 Botoszany (Botoczany, Botuszan, Bocian, Bo-
 toşani), m. 217, 303
 Botteniga, rz. 136
 Botuszan, zob. Botoszany
 Braiła (Braila, Ibrail), m. 312
 Braszów (Kronstadt), m. 298
 Brerza (Pererita), m. 277
 Brno, m. 20, 138-139
 Brody, m. 182
 Brzeżany, m. 21, 187
 Budziak, region 313
 Bug, rz. 141
 Bugaz (Boghaz, Boğaz), przesmyk, wąwóz
 423, 486
 Bujwoł, rz. 533
 Bukareszt, m. 276, 300-301, 305
 Bukowina, region 21-22, 140, 192, 194-195,
 277-278, 280, 283, 299
 Bulbiulli Bachdże, park w Karasubazarze 346
 Bułgaria, kraj 14, 33, 135, 136, 307, 308
 Bułgarska Zatoka 308
 Bułhanak Wschodni, rz. 378, 391, 400, 433,
 488, 502
 Bułhanak Zachodni, rz. 378, 391, 400, 433,
 488, 502
 Bułhanak, rz. 262, 378, 389, 391, 433, 488,
 502
 Burçi Kondaraki zob. Kolpine
 Burgas, m. 17, 308
 Burmalar, urwisko 375
 Bursa, m. 214
 Burulcza (Boruczaj), m. 365-366
 Burulcza, potok 366
 Burunduk (Burunduch), m. 433
 Byk, rz. 275
 Bysda, m. 201

C

Caghkocadzor (Caghkuc Dzor, Kecaris) 56-
 57, 61, 65, 70

Camak Dzor, m. 118
 Carakar, m. 97-98
 Çarşamba zob. Czarszamba
 Carycyn, m. 515
 Ceperów, m. 198
 Cezarea Kapadocka (Kayseri, Mazaka, Euze-
 bia), m. 78, 81-82
 Chabon (Kawus), m. 416
 Chachtik (Ordu, Trapezunt), m. 121
 Chachtik, prow. 121
 Chaczen, region 115
 Chadżibej, warownia 316
 Chaghtojaricz (Chaghtoj, Chaldia), m. 81
 Chajabij, zalew 370
 Chalcedon, m. 166
 Chalpi, m. 485
 Chanczochrach, m. 322
 Chapłach-Basz, g. 370
 Chara Ardydż, g. 425
 Charabat (Charabad?), twierdza 338
 Charpuzie (Charbuz-Dag, Jofi), g. 420
 Chatunaszen, m. 116
 Checzi, m. 543
 Chersoń (Kersoń, Korsuń), m. 314, 323, 325,
 400
 Chersonez Taurydzki, m. 328, 331, 333, 401,
 403, 405, 407, 409-416, 419, 491
 Chmielnicki, m. 252
 Chndzorakugh, m. 543
 Chocim (Chotun), m. 195, 199-200, 275,
 277-278
 Chodźabej, twierdza 316
 Chor Wirap, klasztor 93
 Chorasán, kraina hist. 92
 Chorwacja, kraj 136, 197, 295
 Choszawank (Horomos, Horomosivank), klasz-
 tor 104-105
 Chujultum Uzen, potok 423
 Churszunli (Churszumli), m. 121
 Cisa, rz. 294
 Çoruh, rz. 121
 Cylicja, kraina 89, 92, 94, 101, 156, 204, 512
 Cypr, wyspa 134, 478
 Czarna Góra, klasztor 89
 Czarne Morze (Pontos Akseños, Pontos Euxi-
 nos) 17, 41, 111, 121-122, 134, 263, 269,

INDEKS GEOGRAFICZNY

- 294, 296, 308, 313-315, 321-322, 325-328, 330, 334, 336, 339, 341, 361, 370, 373, 377-379, 388, 391, 399-400, 404, 410, 422, 431, 439, 472, 475, 479-483, 486-488, 490, 500, 503, 509, 516-517, 531
- Czarszamba (Çarşamba), m. i dystrykt 325
- Czatyry-Dah (Çatır Dag, Trapezunt), g. 367, 370, 377-378
- Czawka, m. 370
- Czechy, państwo 138, 197
- Czeczenia, k. 535
- Czeğerhadži (Czeğer-Adži, Çeğer Acı, Znamienskoje), m. 398
- Czenarin Har, m. 118
- Czenge, g. 310
- Czeomlegdži, dzielnica Karasubazaru 346
- Czeremosz, rz. 21, 131, 185, 192, 277
- Czerkiesja, kraina 339, 486
- Czerkiez Kermen (Czerkez Kirman, Nowoczerkask), m. 376, 389, 514
- Czerniowce (Czernuwic, Czernowitz), m. 22, 239, 278-279
- Czoban Kule Uzeni, g. 424
- Czoban Kule, wieża 424
- Czonghar, obszar na wybrzeżu Morza Zgniętego 261, 338, 501-502
- Czonhar, m. 343
- Czorna, rz. 270, 404, 416
- Czornaja Protoka (Kara Kubań), rz. 485
- Czucha Iskelesi, przystań 432
- Czufut-Kale, twierdza 338, 386-387
- Czukur Kojasz, m. 473
- Czukurcza, m. 366
- Czuruksu (Serensu, Czorochsus), rz. 379-380, 382, 435-436
- Czuska, mierzeja 479, 482-483
- Czyłbak Syrtlar, g. 425
- D**
- Dagestan, k. 90, 316, 526, 528
- Dalmacja, kraina 332
- Debedu, kanion 119
- Deligeol (Dalnik), m. 322
- Demerdži Uzen, rz. 422
- Demerdži, m. 370-371
- Derbent (Darband), m. 33, 517, 526, 528-531
- Derbent, k. zob. Noworosja
- Derekoj zob. Dereköy
- Dereköy (Derekoj), m. 374
- Dewa, m. 293
- Diaghac zob. Getik
- Dimetokaj, m. 308-309
- Dmanis, m. 92
- Dniepr (Danapris, Elise, Borysthene), rz. 199, 263-264, 267, 314-315, 322-323, 325-326, 332, 339-341, 350, 436, 500, 504
- Dniepr zob. Jekaterynosław
- Dniepropetrowsk zob. Jekaterynosław
- Dniestr (Turla, Tyras, Tiras, Danaster, Danastis, Kires, Nistr), rz. 20, 22, 26, 30, 139, 181, 194, 198-199, 242, 244, 247, 263, 267, 275, 277-278, 313-314, 316, 323, 328, 337, 340, 507
- Dobricz zob. Pazardżik
- Dofina, j. 321
- Doghoi, m. 110
- Don (Tanais), rz. 26, 34, 181, 263-264, 270, 314-315, 325, 327, 330, 336, 443, 480, 500, 504, 510, 512-516
- Donskaja, twierdza 515
- Donuzław (Donghuzlaw), j. 327, 391, 397
- Dortkul, wzgórze koło Karasu 358
- Dprawank, klasztor 106
- Drawa, rz. 14, 136, 295
- Dublany, m. 142
- Dubosary (Dumbasar), m. 275, 314, 323
- Dumbasar zob. Dubosary
- Dumbowica zob. Dymbowica
- Dumbrăveni zob. Elizabetopol
- Dunaj, rz. 14, 122, 136, 138, 181, 207, 276, 279, 295, 304-307, 309, 312-313, 325, 328, 330, 337, 494
- Duwankoj, m. 376
- Dwin, m. 63, 65, 72, 80, 84, 87
- Dymbowica (Dumbowica), rz. 300
- Dżaghalagoel (Dżelkedži Eli?) 473
- Dżahuk, m. 102
- Dżanik zob. Armeniak

INDEKS GEOGRAFICZNY

Dżankoj, m. 261-263, 502-503
 Dżaryłgacka Zatoka 399
 Dżaryłgacz, wyspa 399
 Dziawta (Kachyk, Chaszycz) Burun, g. 471, 473
 Dżugha zob. Dżulfa
 Dżulfa (Dżugha), m. nad rz. Araks 120, 191, 271, 454, 511
 Dżumburi Kocha (Szuwri Kaja?), g. 423
 Dżurdżow (Gyergyószentmiklós, Gheorghe-ni) m. 132, 292-293

E

Ebesfalva zob. Elizabetopol
 Ebeszfolwo zob. Elizabetopol
 Eczmiadzyn (Wagharszapat) 29, 32, 61, 104, 164, 167, 171, 273, 536
 Edessa, m. 91
 Edi Ewler, potok 422
 Edirne (Edrene, Adrianopol, Adrianopolis), m. 19, 30, 310-311
 Edrene zob. Edirne
 Edżis Oba zob. Egiz Oba
 Egejskie Morze 330
 Egipt, kraj 39, 320, 462, 478
 Egiz Oba, m. 388
 Elankacz (Elangacz, Elanczik), rz. 269, 509
 Elbrus, g. 486, 535
 Elizabetopol (Baszpałów, Jeghisapetubolis, Dumbrăveni, Ebesfalva, Ebeszfolwo), m. w Siedmiogrodzie 132, 283-284, 286-287, 292, 294, 298-299
 Elken Kaja, wyspa 473-474, 488
 Endek, g. 375
 Erywań, m. 32, 61, 105, 134, 150, 208
 Erzurum (Karin, Theodosiopolis), m. 30, 80-81, 199, 347
 Eski Foros, przylądek 398
 Eski Jurt, m. 388
 Eski Kirim (Stary Krym, Surchat, Surghat, Solchat, Tolat, Karea, Kareonpolis, Kimmerium), m. 122-123, 264, 360, 363-364, 384, 387-388, 433-437, 440, 442-444, 454, 504
 Eski Saraj (Esgi Seraj), m. 370, 422

Euftrat, rz. 91
 Eupatoria (Gezlew, Kerkinitida, Kozłów, Pompejopolis, Gezlewe, Geozlew), m. 19, 26, 34, 263, 326, 343, 378, 389-390, 392, 393, 397, 399-400, 404, 439, 456, 458, 473, 504
 Eupatoryjska Zatoka 392
 Europa Wschodnia 36, 101
 Europa, kontynent 34, 38, 40, 121, 138, 166, 192, 270, 283, 315, 318, 451, 460, 479, 481, 510, 515, 525, 528

F

Făleşti, m. 276
 Fanagoria, m. 330
 Filibe (Filipopolis, Płowdiw), m. 211, 309, 311
 Filipopolis zob. Filibe
 Fiolent (Felenk Burun), przylądek 415
 Florencja, m. 451
 Fłotskoje (Karań), m. 409
 Fokszan zob. Fokszany
 Fokszany (Fokszan), m. 301, 304
 Foros, g. 373, 421
 Foti Sała, m. 376
 Friuli zob. Wenecja Julijska
 Frumoasa zob. Szépviz
 Fundukly (Niżne i Wierchne Fundukly) 367

G

Gachmachud, m. 543
 Gag, prowincja 115
 Gałac (Kalas), m. 304
 Galata zob. Pera
 Galicja, kraj 122, 133, 139-140, 192, 195, 198, 277, 316
 Gandża (Gandzak, Kandzag, Abbasabad, Kirowabad, Jelizawietpol), m. 33, 134-315, 539-540
 Gandżaczaj, rz. 539
 Gandzak zob. Gandża
 Gardman (Nidź), prow. 115
 Gardman-Parisos, prow. 115
 Gargine (Karkine), m. 399
 Gawro, m. 376

INDEKS GEOGRAFICZNY

- Gdańsk, m. 199-200
 Geniczesk (Dżiniczge, Tonka, Tokmak), m. 261-262, 267-269, 341, 500-502, 507-508
 Geniczeska Mierzeja (Arabacka Mierzeja) 337, 339, 347, 444, 499-500, 502
 Geozlew zob. Eupatoria
 Germania (Niemcy, Cesarstwo Austrii, Kaisertum Österreich, Austria, Nimsa) 133, 135-137, 195, 197, 290, 295, 300, 304
 Geslewe zob. Eupatoria
 Getik (Diaghac), m. 118
 Gevaş, dystrykt 456
 Gezlew zob. Eupatoria
 Gezlew, zatoka 388
 Gharasu, rz. 526
 Ghawszan zob. Kauszany
 Ghazal 157
 Gheorgheni zob. Dżurdżow
 Ghergina (Ghergena, Tirighina-Bărboşi), twierdza 305
 Gherla (Szamosújvár, Armenopolis, Hajakaghak), m. 132, 283, 291-292, 349
 Georgijewsk (Jegorock), m. 33, 486, 526, 532-534
 Ginczeska Cieśnina (Tamach) 262, 268, 508
 Giurgiu zob. Jergöj
 Gjawur Czeszmesi 445
 Gli Dzor, m. 118
 Gliwice, m. 186
 Godio, m. 110
 Golgota, g. 286
 Gomcic Dzor, m. 118
 Gomora, m. 241
 Gori, m. 33, 540-541
 Goris, m. 456, 540
 Gorycja, kraj 136
 Gothia (Teodoro), m. 389
 Gradiszka, kraj 136
 Graz, m. 20, 136
 Grecja (Hellada), kraj 30, 38, 82, 89, 359, 462, 475
 Grigoriopol, m. 22, 273, 275-276, 293, 308, 312-313, 315, 320, 323
 Grigoriopolis, zob. Grigoriopol
 Grottaferrata, m. 30
 Gruzja, kraj (Iberia, Królestwo Gruzji) 20, 27, 41, 46, 65, 72, 80, 84, 90-92, 95-96, 98-99, 111, 113, 115, 140, 456, 516-517, 532, 535-537
 Gudum, rz. 521, 524
 Gulistan, prowincja 41
 Gumuldżine (Gümülcine, Gjumjurdżina Komotini), m. 310
 Gurzuf (Gorzabita), m. 372-373
 Gybir (Gbir), m. 118
 Gyzgule 428-429
- H**
 Haghat, dolina? 116
 Haghat, klasztor 33, 54, 90, 112-114, 116-117, 541-542
 Hajakaghak zob. Gherla
 Hajkadzor, wieś 104
 Hajto (Kajdu), m. 420
 Halicz, m. 21, 181
 Halys (Kızılırmak), rz. 78, 81
 Hamszen, prow. 121
 Haricz (Hariczawank), klasztor 118
 Haricz, m. 118
 Haspra (Kaspi, Ghaspra, Qaspra), m. 374
 Hawlabar, g. 536-538
 Heraklea, m. 330, 410
 Herța, m. 304
 Hin Haricz (Stary Haricz), m. 118
 Hincești, m. 276
 Hippanis zob. Boh
 Histria, m. 313-314
 Hoknaj zob. Târgu Ocna
 Horodenka, m. 21, 132, 184, 190
 Hoszakan, m. 110
 Howhanawank (Johanawank), klasztor 105
 Huchat 158
 Hypanis zob. Boh
- I**
 Ibrail zob. Braiła
 Idż Eli zob. Karabi
 Ilandży (Inadżygh) Uzen, m. 432
 Imaret, m. 432

INDEKS GEOGRAFICZNY

Indoł (Indal), rz. 262, 433, 502
 Indżistan, pieczara 434
 Inguł, rz. 322
 Inkerman (Ktenos, Kten, Tori, Teodori), m. 264, 379, 404-405, 504
 Irak, kraj 97, 387
 Irakleon (Iraklion), m. 499
 Iran, k. 92, 120
 Isakowce, m. 22, 198
 Isfahan, m. 133
 Ġslimiye (Sliwen), m. 307
 Istria, kraina 136
 Italia, kraj 27, 183
 Iwan, j. 515
 Izmał, m. 268, 312-313, 508
 Izrael 40, 234, 463

J

Jagorsk 33
 Jałta, m. 367, 372, 374-375, 422
 Jaman Tasz, g. 424
 Jambołuk, k. 267, 507
 Jarali Kopur, m. 445
 Jarosław, m. 226
 Jassy (Jasz, Iași), m. 190, 275, 301-304, 340
 Jazłowczyk, rz. 196
 Jazłowiec, m. 171, 195-198, 303, 457
 Jedykuł, k. 267, 507
 Jedysan (Pola Oczakowskie), k. 261, 267, 340, 368, 500-501, 507
 Jeghisapetubolis zob. Elizabetopol
 Jeghward, m. 188
 Jegorock zob. Gieorgijewsk
 Jekaternodar (Katarinadar, Krasnodar), m. 486, 532
 Jekaternosław (Dniepropetrowsk, Dniepr, Noworosyjsk), m. 270, 314-315, 349-352, 436
 Jelizawietpol zob. Gandża
 Jeni Kale (Partenion, Karkaca, Gargaca, Myrmekjon), m., twierdza 264, 339, 349, 475, 478-479, 483, 488-489, 499, 504
 Jeni Sala, m. 370
 Jeniczi, twierdza 501

Jerazgawor (Jerazgawork, Jerazgaworks), m. 51
 Jergöj (Giurgiu), twierdza 305, 306
 Jerozolima (Jeruzalem), m. 47, 90, 200, 218, 234, 302, 463
 Jesson, m. 501
 Joltupel, j. 499
 Judea, k. 47

K

Kabarda, rz. 389
 Kabardia (Wschodnia Czerkiesja), k. 389
 Kabardio-Bałkaria, kraj 389
 Kabarta, m. 376
 Kaczasu (Chaczisu), rz. 377, 388, 391
 Kadyrli Burun, m. 431
 Kaffa (Caffa, Kefe, Teodozja, Feodozja, Erdanda) 19, 24, 26, 27, 34, 100-101, 120-121, 134, 157, 196, 206, 264, 272, 302, 330-331, 333, 338-339, 348, 352, 358, 360, 412, 420-421, 430, 432-436, 438-439, 443-449, 451-457, 459, 461-463, 465, 467-468, 470-472, 474, 479, 490-491, 504, 512
 Kaffa (Teodozyjska) Zatoka 444, 471-473
 Kaghistra (Kizistra) 82
 Kajali (Kaja), m. 360-361
 Kajnawut (Owrażki), kotlina 366
 Kajokana (Kakó Yánnis), g. 423
 Kałamita, m. 327
 Kałamita, zatoka 391
 Kalas zob. Gałacz
 Kalendo (Kalende), m. 420
 Kalmius (Mijiusz, Mius), rz. 269, 509
 Kaloeri, g. 423
 Kaloerti, wąwóz 423
 Kamczija, rz. 311
 Kamieniec (Kamieniec Podolski), m. 20, 22, 26-27, 125, 129, 153, 161, 165, 169, 171, 175, 184, 189, 194-198, 200, 202-204, 207, 209-216, 218-219, 222, 225-230, 233, 236, 240, 242, 244-245, 277, 279, 283, 304, 308, 335, 457
 Kamiszi (Chamyszli), m. 365
 Kampopol, m. 375

INDEKS GEOGRAFICZNY

- Kamysz Burun (Chamisz Burni), przylądek 475, 480, 487
- Kamysz Burun (Chamisz), m. 475, 480
- Kanaka, potok 422
- Kanaker, m. 208
- Kandzag zob. Gandza
- Kanta, osada 294
- Kapadocja, k. 78, 81-82, 90
- Kapsychor (Morskie), m. 424-425, 464
- Kara Agacz, osiedle 346
- Kara Burun, przylądek 489
- Kara Dag (Kara-Dah, Kara Dah, Karadagh), g. 431-432, 471
- Kara Tebel, pola 262, 503
- Kara Tepe, wzgórze 391
- Karabach, k. 533
- Karabagla, m. 533
- Karabi (Idż Eli), płaskowyż 421
- Karagacz, potok 426
- Karagoz (Charageoz, Qara göz), m. 444-445
- Karagoz, rz. 262, 433, 502
- Karaman, prow. 328
- Karań zob. Flotskoje
- Karasu Burun, g. 366
- Karasubazar (Karasu, Karabazar, Biełogorsk), m. 19-20, 24-30, 262, 341, 343-344, 347-348, 350-351, 358, 360, 362, 366-368, 424, 433, 439, 454, 456, 502, 513
- Karazali, m. 528
- Karbi, m. 105, 110
- Kardiatrikon, zob. Artek
- Karea zob. Eski Kirim
- Kareonpolis zob. Eski Kirim
- Karkinička Zatoka (Manghyt, Gargintian, Kar-kindian) 327, 399, 416
- Karłowice (Karłowca, Sremski Karlovci), m. 203
- Karniolia (Kraina, Księstwo Krainy), prow. 136
- Karpaty Południowe, g. 136
- Kars, prow. 50, 59, 117
- Karszi, twierdza 515
- Karudaszt, m. 61
- Karyntia, kraina 136
- Kasagh, rz. 107, 119
- Kaspi zob. Haspra
- Kaspijskie Morze 41, 101, 331, 481, 517-518, 521, 524-526, 529, 531-532, 536, 539
- Kaszka-Czokrak (Chaszchaczochrach, Qaşq Çoqraq, Otraznoje) 445
- Kaukaz Mały, g. 315, 539
- Kaukaz Północny, g. 337, 528
- Kaukaz Wielki, g. 528, 536, 541
- Kaukaz, g. 28-29, 33, 38, 115, 181, 327, 331, 339, 389, 480, 486, 490, 516, 519, 523, 526, 529, 532, 534-536, 540-541
- Kauszany, m. 276, 439
- Kawos, m. 416
- Kawus zob. Chabon
- Kazachstan, k. 518
- Kazaczyj Jerik, rz., 485
- Kazań, m. 20, 454, 524
- Kazantypska Zatoka 499
- Kazarat (Gazarat), m. 443, 454-455
- Kazyłki Uzen, rz. 420
- Keczror 97-98
- Kekenejz (Kekeniz), g. 421
- Kercz (Kersz, Gerdż, Gersz, Gargasana, Pantikapajon, Bospor, Vosporos, Aspromonte), m. 264, 270, 272, 329-330, 333, 339, 368, 412, 433, 446, 461-463, 472-483, 487-495, 497-499, 504, 512
- Kercz zob. Kerczeński Półwysep
- Kerczeńska Cieśnina (Bospor) 315, 326, 333, 340, 473, 479, 490, 510
- Kerczeński Półwysep 264, 326, 472-474, 487-488, 504
- Kerempe 378
- Kerempe, przylądek 378
- Kerkinitida zob. Eupatoria
- Kersoń zob. Chersoń
- Kersz zob. Kerczeński Półwysep
- Kezdi Waszarhel zob. Târgu Secuiesc
- Kézdívátság zob. Târgu Secuiesc
- Kibernitos, m. 490
- Kic Sairicina, m. 515
- Kiebit-Bogaz, przełęcz 370
- Kiik Atlamaszi (Geig Atlamasi), płw. 432, 445, 471

INDEKS GEOGRAFICZNY

- Kijów (Mankerman), m. 123
 Kili zob. Kilia
 Kilia (Kili), m. 313
 Kimmerium zob. Eski Kirim
 Kinburn (Kilburun, Kyl Burun, Kyl Burun),
 twierdza 339, 399-400
 Kinburnski Półwysep 339
 Kir Kojasz, m. 473
 Kirowabad zob. Gandża
 Kiszlaw (Chyszlaw), m. 434
 Kiszyniów, m. 26, 275-276
 Kiz Aul (Chazawul), m. 473
 Kizistra zob. Kaghistra
 Kizlar, m. 33, 524, 526, 528-529, 532-534
 Kluż zob. Kluż-Napoka
 Kluż-Napoka (Kluż), m. 132, 292, 297
 Kobajr, klasztor 114
 Kodori, rz. 111
 Köhnem Daği zob. Sepuh
 Koj Czokrak (Ikoj Czokrak), m. 261, 501
 Kok-Asan, g. 424
 Koktasz (Sinekamenka), m. 363
 Koktasz, g. 420, 429
 Koktebel, m. 432
 Kolbi (Kolpine, Burçi Kondaraki), m. 322
 Kołomyja, m. 128, 146
 Kolpine zob. Kolbi
 Komotini zob. Gumuldżine
 Konschanis Kaja, g. 409
 Konstanca, m. 17
 Konstantynopol (Stambuł), m. 14-18, 20, 30,
 50, 53, 66-67, 71, 74-75, 78, 81, 130,
 134, 136, 172, 211, 231, 301, 311, 332,
 335, 339, 378, 411-412, 419, 439, 455-
 456
 Konstantynowski Przylądek 409
 Korejz, m. 375, 422
 Korenicha, m. 322
 Kormarg, m. 118
 Korsyka, wyspa 405
 Kotajk, prow. 188
 Koz, m. 430-431, 471
 Kozłów zob. Eupatoria
 Kraina zob. Karniolia
 Kraków, m. 20, 198
 Krasnodarski Kraj 481, 483, 486
 Kreta, w. 308
 Królestwa Galicji i Lodomerii 141
 Królestwo Wschodniej Gruzji (Kartli, Ka-
 chetii) 114, 539
 Kronental (Bułğanaq, Kolczugino), m. 404
 Kronstadt zob. Braszów
 Krymski Półwysep (Krym, Chrim, Tewrije,
 Tauryda), płw. 14, 19-20, 22, 24-29, 32-
 3, 100, 120-121, 125, 135, 150, 167, 179,
 196, 261-263, 267-268, 271, 315, 321,
 325-503
 Krymskie Góry 327, 371, 373, 388, 420, 422-
 423, 434
 Kubań (Anticzites, Antisites, Ipanis, Hypanis,
 Wardanus), rz. 263, 337, 339, 437, 479,
 481, 482, 484-487, 503, 512, 516, 532
 Küczük Kajnardży, m. 339
 Kuczuk Lambat, m. 371
 Kuczuk Uzen, potok 422
 Kuczuk Uzenbasz, m. 375
 Kuczuk-Karasu (Mały Karasu), potok 262,
 433, 502
 Kuczuk-Koy, m. 421
 Kuczuk-Muskomia (Kuczuk Miskomia), m.
 420
 Kulassen, m. 475
 Kuma, rz. 532-533
 Kura, rz. 44, 98, 526, 532, 536, 538, 539, 541
 Kurgucz (Kuracza), g. 423
 Kurluk Su, rz. 370
 Kurtyri (Kurtiri), g. 421
 Kuru Indoł (Churu Indal), rz. 433, 434
 Kuru Uzen, potok 422
 Kusz Kaja, g. 427
 Kutaisi, m. 439
 Kutłak, dolina 425
 Kutłak, m. 425
 Kuty (Kuter), m. 21-22, 127, 131-132, 185,
 190, 192-194, 245
 Kuzgun Burun, m. 443
 Kyl Burun zob. Kinburn
 Kymbelej, twierdza 353
 Kyzył Jar, j. 391, 401
 Kyzyłtasz (Kubański Liman, Kyzyłtaszski
 Liman) 486

INDEKS GEOGRAFICZNY

Kyzyłtasz (Kyzyl-Tasz, Krasnokamienka), m.
372, 478-479, 487-488

L

Lajbach (Leibach), m. 136

Liban, góry 20, 25

Lidia, prow. 329

Lipkany (Lipka, Lipcani), m. 277

Litwa, państwo 124-125, 180, 198, 323, 412

Liwadia, m. 367

Ljubljanic, rz. 136

Lodomeria zob. Wołyń

Lodos (Lotos) Burni (Burn), cypel 392, 396

Lori, prow. 54, 99, 113-116, 119, 541-542

Lubjana zob. Lubliana

Lublana zob. Lubliana

Lubliana (Lubjana, Lubljana, Lublana, Lai-
bach), m. 20, 136

Lublin, m. 192

Lubljana zob. Lubliana

Lusarat 93

Lwów (Leopolis, Lemberg, Leonów gród, Il-
wow kam Low, Львів, Leontopolis), m.
21, 23, 124-125, 128-130, 132, 139-146,
148, 150, 153, 157-158, 160-164, 166-
177, 179-180, 182, 184, 187, 190, 193-
194, 196, 198, 204, 209, 211, 219, 222,
225, 229-230, 243, 245-247, 253, 260,
282, 302, 349, 457

Ł

Łaba (Ust'-Łabinsk), m. 486

Łabuń (NowaŁabuń), m. 248, 252

Łuck, m. 20, 26, 123, 125, 160-161, 171, 197-
198

Łysiec (Lisca), m. 21, 186-187, 199

M

Macedonia 311, 462

Maczara (Madżar, Budionnowsk), m. 33, 439,
533

Madżarstan zob. Węgry

Magharasz, m. 373

Maican, w. 313

Majak zob. Tyras

Majrum 509

Malatia (Malatya, Melitene), m. 75

Małorosja 323

Maltebe, wzgórze 475

Mamaj, m. 391

Mamaszaj (Orłowka), m. 377

Managotra, rz. 388

Manasdyr Daghi, g. 363

Mandżyl Kaja, g. 429

Manghyt zob. Karkinicka Zatoka

Mangup Kale (Mangup), m. 333, 389

Mankaber, m. 114

Mankerman zob. Kijów

Marica, rz. 310

Mariupol (Mariampol), m. 386, 509

Marmaszen, klasztor 58-59, 109-111

Marmet, m. 112

Marosvásárhely zob. Morusz Warszahel

Martwe Morze 263, 503

Marusza (Morusz, Mureş), rz. 294-295

Maskut, m. 523

Massandra (Marsanta), m. 374

Mecamor, rz. 107

Meczetka, rz. 515

Mieczetnaja (Meczetnaja), twierdza 515

Mediasz, m. 287

Medz Sala (Bolszoje Sały), m. 513

Megara, m. 330

Mekka, m. 336, 380, 520

Merdiwen (Şeytan Merdiven), przełęcz 420-
421

Merkez, dystrykt 117

Mestre, dzielnica 39, 136

Mezja, prow. 205

Mezopotamia Górna, kraina 91

Miaser Keopriusi, most w Karasubazarze 346

Mikołaj, m. 128

Mikołajów (Nikolaif), m. 321-323, 400

Milcov, rz. 301

Milet, m. 313-314, 330, 446, 490

Mischor, g. 422

Mohylów nad Dniestrem (Mojłow), m. 19-
20, 22, 26-27, 30-31, 38, 132, 167, 194,
196, 198, 211, 242-243, 246

Mokorion, m. 118

INDEKS GEOGRAFICZNY

Mołdawa, rz. 303
 Mołdawia (Bogdania, Bugdan, Mołdawskie Księstwo, Mołdawskie Hospodarstwo), k. 14, 33, 120, 122, 133-135, 140, 144, 161, 182, 193, 195-196, 217, 242, 275-279, 281, 283, 299, 301-305, 313
 Mollachali, m. 528
 Morawa, rz. 139
 Morawy (Morawia), k. 138, 139
 Morusz Waszarhel (Marosvásárhely, Târgu Mureș), m. 295
 Morusz zob. Marusza
 Moskwa, m. 52
 Moynak Burun 397
 Moynaki, j. 397
 Mozdok, m. 26, 33, 524, 526, 532-535
 Mrteni, m. 110
 Mszatka zob. Muhalatka
 Mtaciminda, g. 539
 Mughal Uzen (Kazarat, Gazarat), rz. 443, 456
 Muhalatka (Mszatka), m. 421
 Mühlbach, rz. 298
 Mur, rz. 14, 136
 Mureș zob. Marusza
 Muskuru, region 528
 Mykeny, m. 415

N

Nachiczewan, m. 269-271, 456, 509-511, 514, 532
 Nachiczewan, region 38, 120, 155, 347, 534
 Nachiczewan, m. na Krymie 510-514
 Nachiczewańska Republika Autonomiczna 120
 Naddniestrze 316
 Nagyenyed zob. Aiud
 Narek, klasztor 53, 56
 Neapolis Scytyjski, m. 404, 416
 Negropina, twierdza 399
 Neswetaj, m. 513
 Nicea, m. 118
 Niemcy zob. Germania
 Nikita, m. 373
 Nikonion, m. 313
 Niniwa, m. 328

Nisibis, m. 144
 Nistr, m. 181
 Nog Warod zob. Oradia
 Nogajsk zob. Primorsk
 Nogajski Step (Ozu Chyri), k. 264, 315, 326, 499, 504
 Nor Nachiczewan zob. Nowy Nachiczewan
 Nowa Dżulfa, m. 133
 Nowogród, m. 409
 Nowomoskowsk, m. 323, 515
 Noworosja (Nor Russia, Derbent, Mała Tataria) 22-23, 41, 57, 135, 140, 264, 305, 314, 315, 317, 318, 504, 516, 517, 533
 Noworosyjsk zob. Jekaterynosław
 Nowy Nachiczewan (Nor Nachiczewan), m. 19, 26, 38, 315, 350, 360, 440, 443-444, 452, 510-513, 537
 Nowy Sad (Najsoc), m. 295
 Nur (Amanos), góry 89

O

Ochtaniziwka (Achtanizowskaja), m. 483, 484
 Oczaków (Özü), m. 313, 322-323, 325
 Odessa, m. 22-25, 275, 305, 314-321, 400
 Odorhea (Odorheiu Secuiesc, Székelyudvarhely), m. 294
 Odorheiu Secuiesc zob. Ordohea
 Odzun, m. 119
 Oghuzli (Oğuzlu), m. 117
 Okopy Świętej Trójcy, m. 22, 195
 Olbia, kolonia grecka 322, 399
 Olchowiec, rz. 196
 Oleszki, m. 325
 Ołomuniec, m. 20, 139
 Opuk (Epuk), g. 473
 Or Kapu (Or Kale, Perekop, Tafros, Tafre), m. 19, 26, 261, 263, 326, 336-337, 339, 341-342, 378, 399, 457, 472, 499, 501-502, 504
 Oradia (Nog Warod), m. 296
 Ordalang zob. Ortalang
 Orenburg, m. 517
 Orgiejów (Orhei), m. 276
 Orheiul Vechi (Stary Orgiejów), m. 276
 Ormiany (Wełykozalissja), m. 126

INDEKS GEOGRAFICZNY

- Ortaczała, region 539
 Ortalank (Hortalank, Czaltyr), m. 360, 363, 513
 Osetia Północna, k. 523, 535, 536
 Osetia Południowa, k. 541
 Osmanczik (Osmandżych), m. 434
 Osmańskie Imperium (Porta Otomańska, Wy-soka Porta) 16, 18, 195, 276, 302, 325, 333-336, 339-340
 Osokorskaja, twierdza 515
 Ostrowczany (Osdroćinçadan, Ostriwczany), m. 239
 Otaki zob. Ataki
 Otuz, m. 430
 Otuzaghzi, m. i dolina 431
 Ozu Chyri zob. Nogajski Step
 Özü zob. Oczaków
- P**
 Paflagonia 330, 334
 Palakos, m. 416-417
 Palestyna 387
 Pananias, masyw skalny 420, 425
 Pantikapajon zob. Kercz
 Papazja, dolina 425
 Paralan Kaja, płaskowyż 431
 Parnas, g. 462
 Partin (Partenit), m. 372
 Paryż, m. 15
 Pasza Baghi, źródło 445
 Pasza Tepesi, g. 445
 Pazardżik (Pazardżych, Dobricz), m. 309
 Pazardżik (Tatar Bazari), m. 310
 Pazardżych zob. Pazardżik
 Pekete, m. 528
 Pełtew, rz. 141
 Pera (Galata), dzielnica 15
 Perczem Kaja, g. 426-427, 429-430
 Perekop zob. Or Kapu
 Perekopski Przesmyk 326
 Peresyp, m. 321
 Perewalne, m. 370
 Persarmenia, k. 166
 Persja (Iran), państwo 29, 45, 87, 90, 95, 121, 126, 131, 133, 164, 172, 182, 201, 205, 238, 346, 387, 432, 524-525, 531, 533, 536, 538, 540
 Pesz Kilisa 108
 Petrovaradin, m. i twierdza 295
 Philipopolis zob. Filibe
 Pionierskoje, m. 370
 Pizu, m. 81-82
 Płowdiw zob. Filibe
 Podkumok, rz. 486
 Podole, k. 22, 122, 124, 126, 198, 202, 204, 227
 Pokucie, k. 124, 182
 Północna Równina 261, 502
 Polska (Królestwo Polskie, Rzeczpospolita, Lachia, Lehastan), passim
 Połtawa, m. 336
 Pompeiopolis zob. Eupatoria
 Pont, k. 17-19, 80, 122, 305, 334, 392, 416, 421, 447, 490, 492
 Pontos, rz. 391
 Porsuch Kaja, g. 431
 Portank, m. 110
 Potok Złoty, m. 185, 186
 Primorsk (Nogajsk, Abitoczna), m. 269, 509
 Priwietnoje zob. Uskut
 Prorwa, rz. 526
 Prut, rz. 185, 192, 277-278, 304, 312-313
 Prypeć, rz. 139
 Przemyśl, m. 21
 Przymorze 17
- Q**
 Qabala, rejon 115
- R**
 Raszków, m. 20, 22, 26, 191, 194, 211, 244, 246-253, 257-260
 Razgrad, m. 306
 Reghin, m. 294
 Reuto, rz. 276
 Roman, m. 303
 Roman-Kosz, g. 378
 Rosental (Aromatne), m. 28, 366
 Rosja (Imperium Rosyjskie, Cesarstwo Rosyjskie), k. 19-22, 24-26, 29-32, 41, 140,

INDEKS GEOGRAFICZNY

- 167, 195, 198-199, 211, 242, 267, 269-270, 274-275, 312, 316, 320, 325, 330, 335-340, 343, 349, 353, 355, 357, 373, 389, 396, 425, 430, 481, 500, 507, 509, 515, 517-519, 524-525, 527, 532
- Rostów, m. 34, 271, 315, 511, 513
- Rsztunik, prow. 61
- Rumelia, prow. 134, 439
- Rumunia, państwo 132, 161, 217, 283, 298
- Ruś (Ruthenia), k. 141, 180, 204, 332, 387, 411
- Ruś Czerwona (Karmir Russia, Ruthenia Rubra), k. 21, 122, 139
- Ruś Halicka, k. 122
- Ruś Kijowska 409
- Ruszczuch zob. Ruszczuk
- Ruse zob. Ruszczuk
- ruskie województwo 122
- Rusunku, m. 262, 502
- Ruszczuk, m. 276, 305, 306
- Rzeszów, m. 21
- Rzym, m. i państwo 16, 19, 23, 25-26, 136, 165-166, 173-174, 200, 204, 243, 302, 405, 451, 493
- S**
- Sable (Soblaj, Partizanskoje), m. 377
- Sachtik (Saftik), m. 420
- Saki (Sach), m. 390, 391
- Sakskie Jezioro 390
- Salan (Sala), m. 360, 365, 432
- Salhyr, rz. 262, 367-368, 370, 378, 390, 502-503
- Samara, m. 323, 350
- Samara, rz. 314, 323, 331
- Samosz (Someşu), rz. 292
- Samsun, m. 325
- San Lazzaro, wyspa 5, 14, 21, 32, 122, 135
- Sanahin, klasztor 54-55, 58, 98, 542
- Sankt Petersburg, m. 24, 26-27, 213, 352, 357, 379, 430, 450, 463, 474, 479, 525
- Sant Ana Burun, dzielnica 459
- Sarapan, m. 33, 528
- Sarmacja, kraina 331
- Sary Bulat (Sary Bolat, Krasnoperekopsk, Jany Kapu), m. 399
- Sary Kaja (Sandyk Kaja), potok 425
- Saryenisz, ścieżka 420
- Sarygol, m. 472
- Sarysu (Sare-Su, Saresu), rz. 344, 346, 366
- Sas Sebesz, m. 298
- Sasyk (Sywasz, Biczés, Putris, Pitride), j. 261-263, 268, 326, 337, 341-344, 358, 366-367, 391, 398, 400, 434, 444, 472, 500-501, 503, 508
- Sawa, rz. 14, 136, 295
- Sawatka, m. 420
- Schlossberg, twierdza 136
- Sdokeraseic, g. 423
- Sebastia (Sebasta, Sivas), m. 81, 438
- Sebeş, rz. 298
- Sejla, wyspa 521
- Selitrennoye, wieś 101
- Sennoj, m. 330
- Sepuh, g. (Köhnem Dağı) 94
- Serbia, k. 295
- Serensu zob. Czuruksu
- Seret (Serat), m. 22, 161, 279
- Seret (Seretin), rz. 303-305
- Serkewli, m. 110
- Sewastopol zob. Ak-Jar
- Sibermik zob. Kerczeński Półwysep
- Sicz Zaporoska 324
- Siderno, m. 172
- Siedmiogród (Transylwania), k. 14, 33, 124, 132, 283, 286, 288, 291-292, 297
- Sighişoara (Szigiszwar), m. 287
- Sile, rz. 13,6
- Silistra, m. 307
- Sis, m. 120-121, 150, 162, 454
- Sistowo (Swisztow), m. 26
- Sites, m. 488
- Sjunik, prow. 73, 96, 102, 115, 456
- Sjureń, m. 376
- Sjurmene zob. Sürmene
- Skelja, m. 420
- Sławonia, kraina 295
- Sliwen zob. Īslimiye
- Słowenia, k. 136

INDEKS GEOGRAFICZNY

- Smoleńsk, m. 323
 Smotrycz, rz. 194, 202
 Sodomia, m. 241
 Sofia, m. 310
 Solchat zob. Eski Kirim
 Sololak, potok 539
 Sotera (Sotira), potok 422
 Stanisław zob. Stanisławów
 Stanisławów (Stanisław), m. 21, 124-125, 132, 146, 181-182, 184-188, 199, 292
 Stara Płonina, g. 307
 Stary Krym zob. Eski Kirim
 Stawropol, m. 33, 532, 534
 Stawropolski Kraj 486, 519
 Stepanawan, m. 119
 Stepancminda, m. 535
 Stilia, m. 377
 Strymon (Struma), rz. 330
 Strypa, rz. 196
 Styr, rz. 197
 Styria (Szter) 136
 Su Indoł (Suluindal), rz. 433
 Subaszi, m. 444
 Suchumi, m. 111
 Suczawa, m. 21-22, 132, 161, 279, 281-283, 302, 304
 Suczow, rz. 279
 Sudak (Soldaja), dolina 425-427, 429, 433
 Sudak (Suidaja, Sugdeja, Luczira, Soldaja), m. 29, 264, 333, 365, 419, 422-423, 425, 428, 430-431, 448, 504
 Sulak, rz. 528
 Sultan Sala (Sultan Saly), m. 513
 Surchat zob. Eski Kirim
 Sureklemeler, g. 423
 Surghat zob. Eski Kirim
 Sürmene (Sjurmene), m. 121
 Surp Chacz, klasztor 81
 Sut, rz. 269, 509
 Syberia, k. 517, 524
 Sybin, m. 132, 297
 Sybin, rz. 287
 Syjon, g. 60, 63, 218, 234
 Symferopol zob. Aqmescit
 Syndyka (Sindon), republika 487
 Synopa, m. 334, 340, 417, 421
 Syria, kraj 89
 Syropalestyna 89
 Sywasz zob. Sasyk
 Szach-Murza (Szachmyrza), g. 434
 Szalka, g. 431
 Szaluaszen, m. 107
 Szamosújvár zob. Gherla
 Szawszeti, j. 538
 Székelyudvarhely zob. Ordohea
 Szépvíz (Sipwiz, Frumoasa), m. 283, 293
 Sziban, m. 472, 503
 Szigiszwaz zob. Sighișoara
 Szirak, prow. 33, 41-44, 46, 50, 52, 54, 83, 91-92, 95-97, 99, 103, 109, 118-119, 123, 453
 Szkej (Szej), przedmieście 299
 Szrdżywan, m. 348
 Szumen (Szumli), m. 306
 Szumli zob. Szumen
 Szumy, m. 371
 Szury, m. 377
- Ś
- Śniatyn, m. 21, 132, 146, 189-190, 192, 196-197
 Śródziemne Morze 89-90, 316
 Święte Cesarstwo Rzymskie (Altes Reich) 136-137, 141, 197, 334
- T
- Tafros zob. Or Kapu
 Taganrog (Tajgan), m. 270, 510
 Tajch zob. Tajk
 Tajgan zob. Taganrog
 Tajk (Tajch), prow. 98, 121
 Takil (Tachyl), g. 473
 Tałowka, rz. 526
 Tamak, cieśnina 502
 Tamak, obszar 502
 Tamań (Fanagoria, Tomi, Tamatarsza, Matri-ga, Madrika, Tmutarakań, Tajgan, Tangarog, Tanais, Tana), m. 339, 437, 448, 474, 478-484, 486, 489, 498, 510, 516
 Tamań, cieśnina 315
 Tamanca, rejon 325, 471

INDEKS GEOGRAFICZNY

- Tamański Półwysep 264, 315, 326, 330, 475, 480, 482-483, 486-487, 504
- Tanais zob. Don
- Tanasu, rz. 344-345, 359, 424
- Taraktasz, g. 429
- Tarchan Aqmescit, zatoka 399
- Tarchan zob. Tarchankucki Półwysep
- Tarchan, m. 343
- Tarchankucki Półwysep (Tarchankut) 398-399
- Târgu Mureş (Morusz Waszarhel, Marosvásárhely) 295
- Târgu Ocna (Hoknaj), m. 304
- Târgu Secuiesc (Kézdi Waszarhel, Kézdivásárhely) 294
- Tarnawa (Tornowa, Târnavă Mare, Tîrnava Mare), rz. 132, 284, 287
- Tarnów, m. 20
- Tasmańska Zatoka 472
- Taszir-Dzoraget, prow. 115
- Taszlik, rz. 273
- Tata, rz. 518
- Tatar Bazari zob. Pazardżik
- Tatar Osmankoj, m. 376
- Tataria 33, 120, 126, 132, 140, 325, 437, 516-517, 520
- Tataria Mała, zob. Noworosja
- Tatarstan (Mały Tatarstan), k. 41, 100-101, 133
- Taurus, g. 75, 78, 89, 327
- Tauryda zob. Krymski Półwysep
- Tawlu zob. Tawusz
- Tawusz (Click Amrami, Tawlu), prow. 115
- Tawusz, rz. 115
- Tbilisi zob. Tyflis
- Tebryz, m. 134
- Tecuci (Tekudź), m. 303
- Tekudź zob. Tecuci
- Teleneshti, m. 276
- Temena zob. Timișoara
- Temriuk, m. 486
- Temriukska Kosa, mierzeja 483
- Tendrowska (Tendra, Tentre Adasi) Kosa 399
- Tendrowska Zatoka 400
- Teodozja zob. Kaffa
- Teos, m. 330
- Tepe Kermen, zamek 376
- Tepe Oba, pasmo górskie 100
- Terek Nowy, rz. 519, 523, 526, 532, 535
- Terek Stary, rz. 519, 523, 526, 532, 535
- Terki, m. 536
- Terunakan, twierdza 115
- Tess Eli, równina 421
- Tesseli (Diszeli), równina 421
- Tewrije zob. Krymski Półwysep
- Tiemriuk, m. 479
- Tigen Dere, potok 425
- Tiknis, rejon 59
- Timișoara (Tymeszwaz, Temena) 297
- Tiraszen, klasztor 112
- Tiszeli, równina 375
- Tobe-Czokrak (Tepe Czochrach), m. 390
- Tokat (Tochat), m. 81, 164, 191
- Tomi, m. 482, 504
- Tonka, zob. Geniczesk
- Topti (Tobdi, Topolewka), m. 360, 364, 365, 513
- Toruń, m. 237
- Tracja, k. 330, 410
- Trajanopolis, m., biskupstwo tytularne 165
- Trakia (Tracheia), klif 410
- Transylwania zob. Siedmiogród
- Trapezunt (Cesarstwo Trapezuntu, Trebizonda, Trabzon) 13, 16-19, 29-30, 33, 66, 121, 124, 204, 300, 334
- Treviso, m. 20
- Treviso, prow. 136
- Triest, m. 30, 138
- Trnowi zob. Wielkie Tyrnowo
- Tubet, m. 262, 503
- Tukluk (Tokluch, Chopsel, Kapsel) 430
- Tukluk, m. 431
- Tukluk-Syrt, g. 431
- tulski, obwód 515
- Turcja 16, 30, 41, 50, 59, 90-91, 94, 104, 120, 133, 214, 295, 312, 334, 378, 415, 455-456, 460, 536, 538
- Turda, m. 81, 294
- Tureg, m. 237
- Turka, m. 181
- Turkmanczaj, m. 29
- Turkmenistan, k. 92
- Turyan, rz. 115

INDEKS GEOGRAFICZNY

Tuuk (Tuwach), potok 422
 Tuzla, m. 390
 Tyana, m. 82
 Tyflis (Tbilisi) 25-27, 31-32, 90-91, 244, 456,
 529, 532, 534-538, 539-540, 542
 Tyłowa, m. 420
 Tymeszwar zob. Timișoara
 Tyras (Majak), osiedle 314
 Tyras zob. Dniestr
 Tyrnowa zob. Wielkie Tyrnowo
 Tyśmienica, m. 21, 132, 184, 188-189
 Tolat zob. Eski Kirim

U

Udia (Ustia), m. 22, 194,
 Ukraina, k. 217, 252, 320, 327, 335
 Ukrusta, m. 420
 Ulu Sala, m. 377
 Ulu Uzen, potok 422
 Ural (Jaik), rz. 331, 517, 519
 Urmia, j. 121
 Uskut (Juskut, Priwietnoje), m. 422-424
 Ustia zob. Udia
 Uzbekistan, k. 92
 Uzun Alan, m. 370
 Uzundża (Juzundži), m. 420

V

Van, prow. 456

W

Wagharszapat zob. Eczmiadzyn
 Wajsur, m. 157
 Wałdaj (Wyżyna Wałdajska) 323
 Wan, j. 53, 120-121, 456
 Wan, m. 120-121, 130, 454
 Wanand, prow. 90, 456
 Warak, m. 130, 308
 Wardablur, m. 119
 Warna, m. 17, 311
 Warnutka, m. 420
 Warszawa, m. 129, 198
 Waspurakan (Basorepida), prow. 61, 109, 121,
 130
 Węgry (Madżarstan, Węgierskie Królestwo),
 k. 14, 133, 135-136, 138, 140, 182, 195,

197, 278, 280, 283-284, 287, 295, 299,
 332
 Wełykozalissja zob. Ormiany
 Wenecja Euganejska, prow. 136
 Wenecja Julijska (Friuli), prow. 136
 Wenecja, m. 5, 14, 17, 19-21, 23-24, 27-29,
 32-33, 35, 129, 135-136, 149, 181, 190,
 236, 282, 354
 Widyń, m. 296
 Wiedeń, m. 20-21, 24, 136-138, 182, 335
 Wielka Armenia, k. 43, 107, 110, 121
 Wielkie Księstwo Kijowskie 123
 Wielkie Tyrnowo (Tyrnowa, Trnowi), m. 309
 Wilno, m. 128
 Wirtembergia, region 320
 Władykaukaz, twierdza 535
 Włodzimierz Wołyński, m. 123, 160-161
 Wołga (Etil, Itil), rz. 26, 101, 126-327, 481,
 515, 518-519, 521, 524-526
 Wołkowski Las (Wołkoński, Okowski) 323
 Wołoszczyzna (Walakia, Multany, Wołoskie
 Księstwo, Wołoskie Gospodarstwo),
 k. 14, 33, 136, 161-162, 164, 167, 195,
 298-300, 305
 Wołyń (Lodomeria), k. 195, 197, 252
 Woron Aghzi, dolina 420
 Woron, m. 420
 Woronna, g. 425
 Worotan, prow. 456
 Worotan, rz. 456
 Wschodnioeuropejska Nizina 323
 Wysoka Armenia, prow. 121
 Wyżnica, m. 21, 194
 Wyżyna Armeńska 80
 Wżan, m. 110

Y

Yol, m. 370

Z

Zakaukazie 33, 315, 387, 443
 Załankoj, m. 376
 Zamość (Zamosca), m. 21, 171, 191-192,
 196, 198, 251, 303
 Zamruk (Zamruch), m. 376

INDEKS GEOGRAFICZNY

Zarieczie (Dorte, Derme), m. 262, 502
Zasmane, m. 110
Zatoka Sewastopolska (Ak-Jar, Kadir Lima-
ni), zatoka 330, 396, 400-401
Zazataj, m. 110
Zbrucz, rz. 198-199
Zeznkaj, m. 110
Zgniłe Morze (Pitride, Pitrid, Siwasz, Putrid,
Bicz, Sywasz, Sasyk) 341-343
Złota Orda 101, 176, 332-333, 386, 435

Złoty Potok zob. Potok Złoty
Złoty Róg, rz. 15, 301
Zuja, m. 366
Zuja, rz. 367
Zwartnoc, m. 61

Ż

Żółkiew, m. 129, 280
Żwaniec, m. 20, 22, 194-195, 198-201, 277
Żydaczów, m. 123

Pomniki
dziejowe
Ormian
polskich

7

FUNDACJA
KULTURY
I DZIEDZICTWA
ORMIAN POLSKICH

WYDAWNICTWO
KSIĘGARNIA
AKADEMICKA

ISBN 978-83-953439-4-0

9 788395 343940

NARODOWY PROGRAM
ROZWOJU HUMANISTYKI